

નિવેદન

ઇ. સ. ૧૮૯૮ ની સાલ! આ વર્ષમાં કેઈ અકસ્મિક યોગને પરિણામે આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રકાશનનો આઘગર્ભ અંકુરિત થવા પામ્યો ! મારા પોમાળ નથા મોસાળની નિર્મળ સ્વધર્મનિષ્ઠાના સંસ્કારો તો મારા કુટુંબજનોના ચિત્તશેષો રિમે ઉંડા ઉતરેલાજ; તથાપિ એ મંસ્કારોને જાગૃત થવા સારકેાઇપ્રજ્ઞ આપોનની જરૂર હતી. અર્વાચીન વિદ્યાસંસ્કાર પામવાના ઉત્સાહમાં હું નણાઇ રહેલ દનો. એક બાલુ એલ. એલ. બીની પરીક્ષા પસાર કરેલી તેથી વધીજ્ઞાતના ધંધા અર્થે અમદાવાદ નિવાસ કરવા નક્કી કર્યું. તેજ અરસામાં બીજી બાલુએ મારાં પ્રથમના ધર્મ-પત્ની મો. મતિનાજીદમી પ્રમુતિગેગની ટુંક વ્યાધિ બોગવી મૃત્યુને અધીન થઈ ગયા. તેના પરિણામે જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાઈ જવાનું થયું. આપત્તિ ધણીવાર તાર્ત્વિક વિચારોની જનની થઈ પડે છે એ ન્યાયે મારા જીવનની નવધરના થવાનું બીજ રોપાયું. મારા મામાઈ કનિષ્ઠ પાળુ સંગોવડીયા મુહુરૂ જેવા જંધુ ગા. જયમુખરાય વિ. પુરુષોત્તમરાય જોષીપગ આ મમયે મારી પામેજ રહેતા દતા. પ્રસંગોચિત અમાધ્યામક ચર્ચા કરી તેમજે આપણા આર્થ મનાનન ધર્મના અંચેમાં બોધાયજ ઉંડા તાર્ત્વિક-જ્ઞાન નરક મારી વૃત્તિને ફેરવી તેના પરિણામમાં અગ્રેએ આખી શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાનો મુખપાઠ પાળુ કરી લીધો.

આ રીતે મને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પરિચય થયો તો ખરો; પરંતુ વસ્તુતઃ તે અન્ય દિશાએથી વૃદ્ધિગત થયજો. મારા પરમપૂજ્ય અર્ચમથ પિતાશ્રી રવિરાંકર મયારાંકર ઘોડાને વિદ્યાનામમાત્ર પરત્વે દ્વાનુરાગ દનો, અને તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યમાં મોટા અધિકાર પદે દોઢ વ્યવમાયી રહેતા દતા, તથાપિ તેના શૂદ્રજીવનમાં તેમની અધર્મનિષ્ઠા મોટા ભાગ અજ્ઞી રહેતી હતી. વહેવા પ્રાતઃકાળે તેઓ નિન્ય વિદ્યાનુ શાઠજો સાથે

વેદવેદાંતના વિવિધ ધર્મગ્રંથો વાચતા તથા વિચારતા. શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞેશી વલ્લભજી તથા ડોસા મદારાજ પાસે આરે વેદાનું અધ્યયન કરતા. એટલુંજ નહિ કિંતુ જૂનાગઢના સુપ્રસિદ્ધ શ્રાવિય શ્રદ્ધાનંદ વેદાતાચાર્ય વ્યાસ મૂળશંકરજી પાસે આજ શંકરાનંદી ગીતાનું અધ્યયન કરતા. આ રીતે અમારા ધરમ જ નિલ્લ વેદાંદનું પદનપાડન થતું તેના ઉદ્ધાપોદ્ધના સંસ્કારો દૂર બેઠે પણ ઝીલી શકતો હતો. અને તેને લીધે મારા વેદાંતજ્ઞાન પ્રતિના અનુરાગમા ગદિ થતી જતી હતી. ત્યાર બાદ મારા પૂજ્ય માતૃશ્રી સૌ. કેસરજીદશીનો સને ૧૯૦૦ માં સ્વર્ગવાસ થતા તે બનાવે પણ મારા મન ઉપર મોટી અસર કરી. પછીથી તરનમાં મારો ધ્વિતીય શૃદ્ધમાત્રમ મંડાયો અને મને ૧૯૦૪ માં જૂનાગઢ રાજ્યની નોકરીથી મોકળો થતાં સને ૧૯૦૫ ની સાલથી અમદાવાદમાં વકીલાતના ધંધામાં પડી ગયો; તથાપિ મારા હૃદયના કોઈ અગોચર પ્રદેશમાં બીજાંયે દરીદ્રમ બેઠેલો મારો વેદાંતાનુરાગ અનુકુળ મગોગો આવતાં અંકુરિત થઈ પદ્મવિન ચવાની રાહ જોતો રહેલો તે મને છોડી ગયેલો નહિ.

મારા કનિષ્ઠ બંધુ ગ. જયસુખરાય પણ પોતાનો વિલાબ્યાસ પૂરો કરી વડોદરા રાજ્યની આદિત્યવિષયક નોકરીમાં જોડાઈ મારો સંસર્ગ રાખી શકે તેમ ગૂજરાતમાં આવી ગયા. આ પણ એક મુયોગ. આખરે સને ૧૯૨૧ ની સાલમાં મેં માસના અરસામાં જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગુરુશ્રી પ્રવર્તક ગુરુ કૃષ્ણજીવજી ભગવાનજીનું ચતુર્માસ અર્થે અમદાવાદમાં આગમન થયું. તેઓ ખોટીયામાં હાંમલોડ જોશીની પોળમાં મારા ઘરની સામેજ સવિતા મેન્સનમાં રહેતા; શ્રી ધોળેશ્વર મહાદેવમાં નિત્ય બે વખત પ્રવચન કરતા હતા. પ્રાતઃકાળે નિત્ય શ્રી શંકરાનંદી ગીતાનું પ્રવચન થતું. શ્રી કૃષ્ણજીવજીનો સમાગમ દિનપ્રતિદિન ગાઢ થતાં વેદાંતના સુખ્ય તમામ ગ્રંથો વાંચવા તથા વિચારવાની અભિરૂચિ વધતી ગઈ; મેં તથા મારો સ્વર્ગસ્થ ધર્મપત્ની સૌ. હીરાલક્ષ્મીએ તેમના પાસે આ ગીતાનું અધ્યયન કરી લીધું એટલુંજ નહિ પરંતુ આ અદિતીય ગ્રંથને ગૂજરાતી ભાષામાં

ઉતારી ઝાંકણુધિગમ્ય કરી દેવાનો મને મારા ધર્મપત્નીએ આગ્રહ કરતાં મેં તેમની એ પુનિત ઇચ્છાને અધીન થઈને તે ગ્રંથનો અનુવાદ મારી શકે એ મૂલ્ય કરી પણ નાખ્યો.

આ ગ્રંથનો અનુવાદ ગુરૂશ્રી કૃષ્ણલાલજીની મારા પ્રતિની અપૂર્વ કૃપાનું જ ફળ છે. તેઓના સમાગમે મારા જીવનને વેદાંતનો અપૂર્વ રંગ ચઢાવેલો. અનુભાસમા તેઓ અંકલેશ્વર, ભરૂચ, વિગેરે સ્થળે જતા સારે તેમની ગેરહાજરીમાં તેમના અનુચરયાનમા (સવિતા મેન્સનમા) પ્રવચનનું કામ મને સોંપતા; તેથી આજ ગીતા, ઉપનિષદો, પંચદશી ભાગવત આદિ ગ્રંથોનું પ્રવચન કરના વેદાંતવિધાનનો દૃઢ પરિચય થવા પામ્યો. આ પુણ્ય મંથોગ માટે હું તેમનો પુણ્ય ઋણી છું.

આ ગ્રંથનો અનુવાદ મેં કરી તો નાખ્યો પરંતુ તેને છપાવી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવો એ આર્થિક ગુંચવણ રૂપે થઈ પડેલું પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી રા. જયસુખરાયની સહાયથી તેનો પણ ઉકેલ થવા પામ્યો. મને રા. ૨૫૦ પારિતોષિક તરીકે આપવાનું ઠરાવી વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી ખાતા તરફથી આ ગ્રંથ મંજૂર થયો. આ ગ્રંથ સંજ્ઞામા શ્રીયુત હીરાલાલ વૃન્દાવણજીના સહયોગથી જે અભિપ્રાય આપાયો છે તે નીચે પ્રમાણે છે એટલે આ મારા પ્રયાસ પરત્વે હું કશું પણ કહેવા માગતો નથી:—

Shree Sayaji High School Baroda No. ૩૮ of
1923-24. તા. ૨૫-૬-૨૩

મે. રા. રા વિદ્યાધિકારીના જોડીઆ ભાષાંતર મહદનીશ
સાહેબ, વડોદરા

મે. સાહેબ,

આપના તા. ૨૨-૬-૨૩ ના 'શ્રી સંકરનાંદીગીતા'ના ગુજરાતી ભાષાંતરના અભિપ્રાય જાહેર પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં નીચે પ્રમાણે મારે અભિપ્રાય છે તે મે. સાહેબને વિદિત થાય:—

‘ શ્રી શંકરાનંદીગીતા ’ એ વેદાંતશાસ્ત્રનો પ્રમિદ્ધ ગ્રંથ છે, અને તીવ્ર સુમુક્ષુઓમાં એ ધણાજ આદરપૂર્વક વંચાય છે; વિશેષતઃ ચતુર્થાત્રીઓ યતિઓ, સંન્યાસીઓ વિ. ને નો અત્યંત ઉપકારક છે. વિવેચનશૈલી પણ મધુસૂદની ગીતા કરતા મરળ અને મહેલી છે તેથી અધિકારીજનો એને હરહમેશ વાંચે છે. વળી ન્યા ન્યા અધ્યૈતનું શ્રવણ કરાવામાં આવે છે, ત્યાં પણ પ્રાયશઃ આજ ગ્રંથનું શ્રવણ કરવામા આવે છે. દુઃકમાં આ ગ્રંથ અતિ ઉપકારક છે.

આવા ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર આવરવક હતું. વેદાંતશાસ્ત્રના ગુજરાતી ભાષામાં પ્રમાણિક ગ્રંથો બહુજ થોડા છે. આ ભાષાન્તરથી ગુજરાતી વાદ્યમયમાં એક આદરણીય વૃદ્ધિ થશે. સમગ્ર ભાષાન્તર જ્ઞેવાને મને અવકાશ મળ્યો નથી, પણ જેટલો ભાગ મેં જ્ઞેવો છે તે ઉપરથી ભાષાન્તર કેવળ શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, સંસ્કારી અને સરલ ભાષામાં થયું છે એમ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકું એમ છું. દ્વિતીયાધ્યાયમાં જે સુખ્ય સુખ્ય શાસ્ત્રાર્થના પ્રતિપાદક શ્લોકો છે તેનું ભાષાન્તર હું શાન્તિથી, ધૈર્યથી અને મૂઢમદ્બિંબી જોઈ ગયો છું. અને તે મર્વયા ઉપર કલ્પા પ્રમાણે શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને સરળ ભાષામાં યએલું છે. અવતરણો પણ લિન્ન લિન્ન આપેલા છે, કેટલેકમ પણ લિન્ન બિન્ન દર્શાવ્યો છે, જેથી પૂર્વ પક્ષ અને સિદ્ધાન્ત પણ સ્પષ્ટરીતે સમજાય એમ છે. આવા ગ્રંથો મુદ્રિત થવાની અત્યંત આવરમકતા છે. આ ગ્રંથના મુદ્રણથી રાજ્યના મેળવણી ખાતાને પણ માન પ્રાપ્ત થશે અને લોકો ઉપર સંગીન ઉપકાર થશે. આવાં અત્યુકૃષ્ટ અને શેકોપકારક પુસ્તકો પ્રમિદ્ધ થાય તોજ ભાષાન્તર શાખાના અસ્તિત્વનું સાર્થક થયું કહેવાય, અને કાર્યવાદકોને નરા પ્રાપ્ત થાય....

... ભાષાન્તર કેવળ શબ્દશઃ અને વાક્યશઃ છે. એની શુદ્ધિ સંબધે જરા ચણુ શંકા નથી....

... નિતપાક કરનારને પણ એટલે જેને શાસ્ત્રાર્થની જરૂર નથી તેવાઓને પણ પુસ્તક ઉપકાગક થવા સંભવ છે. કારણ ભાષાતરમા મૂળ શ્લોક, અન્વય અને મર્મનિત વાક્યાર્થ આપેલ છે

આ પુસ્તકના મુદ્રણથી ઘણો મગીન વાલ થશે એમ પુનઃ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કર્તાએ અવકાશ મહીને જે પ્રયાસ આદર્યો છે તેને માટે એમને ધન્યવાદ છે. જોકે આવા પુસ્તકના ભાષાતરથી તદ્દ્વારા પ્રાપ્ત થતા મનનાસ્થિતિ એમને વાલ તો થઈ ચૂક્યો છે, અર્થાત્ અતઃ વરણુમા એમને આનંદવ્યાપીજ રહેલો હશે એટલે આવા એક બાલ ધન્ય વાદની વા. અભિનંદનની અપેક્ષા રહેતી નથી છતાં એમને પ્રોત્સાહન મળશે એ ઉદ્દેશથી મેં તે મમર્થો છે એજ.

વી,

હીરાલાલ વ્રજભુષણદાસ સરાઈ.

આમ મારો પ્રથમ પ્રયત્ન લોક મમક્ષ મૂકાય છે તે જોઈને મને કે માગ મિત્રોને આનંદ થાયજ, પરંતુ આ મારા પ્રયામથી જો આપણા હિંદુધર્મનિષ્ઠ દેશજનોને અંશમાત્ર પણ લાભ થવા પામશે તો તેથી મને અધિક આનંદ થશે, વળી આગ્રયની પ્રમિદ્ધિ પૂર્વે માગ દ્વિતીય ધર્મપત્ની મને ૧૯૨૨ માં તથા મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સને ૧૯૨૭ માં ગુજરી ગયા, અને તે ઉપર પુણ્યાત્માની સન્કાગ-ત્રેણા રહે આગ્રય લખવાને મને સુયોગ પ્રાપ્ત થયેલો, તેથી આગ્રયપ્રમિદ્ધિથી તે આત્માઓની ભાનનામિદ્ધિ થશે એ વિચારથી પણ મને આનંદ થાય છે.

મારા આગ્રયમા અનેક પ્રકારની અપૂર્ણતા કદાચિત્ જણાશે તથાપિ હસક્ષીર ન્યાયે આગ્રયના પાઠકો મારી તે અપૂર્ણતાને દષ્ટિ બદાર રાખી તે મને જણાવી દેવા કૃપા કરશે તો હું તેમનો આભારી થઈશ,

હિંદુના નિવેદન વાણુ થઈ ગયું છે, પરંતુ જે યોગને પ્રભાવે આગ્રયની ઉત્પત્તિ થઈ આવી છે તે ન જણાવું તો એક પ્રકારની લોકન્યાયના ગણાય તેથી મેં ફક્ત મારો ધર્મ બજાવ્યો છે.

વધાગમાં જણાવીશ કે શ્રીમંત મહારાજ આજે સર સયાહરાવ ગાયકવાડ જેવા વિદ્યાપ્રેમી નરેશે મને જે પ્રકારનું ઉત્તેજન આપેલું છે તે બદલ હું તેમનો સદાનો ઋણી છું. આ એકજ અંચને ઉત્તેજન આપી તેઓશ્રીની ઉદારતા અટકી પડેલી નથી; મારી પાસે "ઋગ્વેદ સંહિતા" તેમ ગૂજરાતી અનુવાદ પણ એઓશ્રીએ કરાવેલા છે અને તે બદલ યોગ્ય પારિતોષિક આપી મને મતકારેલો છે. એ વાત પાત્ર અંત્ર નિર્દિષ્ટ કરી દેવી એ ઉચિત છે આ મારો અથ સત્વર પ્રકાશમાં આવશે તો એ ઋગ્વેદ જેવા વિશ્વ માન્ય અંચનું ભાષાંતર આપણા વાદ્યમયમાં એક જયસ્તાંભ રૂપ થઈ પડશે, એમ મારું નમ્ર માનવું થાય છે.

છેવટમાં મારે મુકનકંઠે જણાવી દેવું જોઈએ કે જે જે શ્રદ્ધાથી મારા આ પ્રયાસમાં સદાનુભૂતિ દેખાડી મદાપ્ય આપેલી છે તેનો હું મદાનો ઋણી છું. વળી, ખાસ કરીને શ્રીયુત દીરાલાલ શ્રાકનો તેમજ આ અંચને મોટે ઉપોદ્ધાત લખનાર ગુજરાતના પ્રખર વિદ્વાન્ શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે; તેમજ ગુજરાતના અન્તેઃ અંથપ્રકાશક શ્રીયુત એમ. મી. દેહારી જેઓ આપણા ગુર્જર વાડ મયને સમૃદ્ધ કરવાને અર્થે મોટા પ્રયાસ કરી રહેલા છે તેમનો તથા ભારતવિજય મુદ્રણાલયના અવસ્થાપક રા. પ્રબુલાલનો તેટલોજ આભારી છું. કિંબલુના !

તા. ૧૮-૪-૨૮

મુ. નદીઆદ, દીવાળીપોળને નાકે } માતીલાલ રવિશંકર શાહ

શ કરાનંદી તાત્પર્યબોધિનીનો

ઉપોદ્ધાત.

૧ ગીતાશાસ્ત્રનું પ્રસ્થાનત્રયીમાં સ્થાન.

✓ મહાભારતયુદ્ધ પછીની હિન્દુધર્મની વ્યાપકભાનનાનું મુદ્દર ચિત્ર જે અથમા આવેખાવેનું છે તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા હિન્દુધર્મના મર્વ મ પ્રદાયો તથા પન્થોનો સર્વમાન્ય પ્રમાણુ અથ છે શૈવો, શાકતો, વૈષ્ણવો, ગાણપત્યો, મૈત્રેયો નિગેરે ગમે તે દેવમા પરમેશ્વરભાવના આધના હિન્દુ ધર્મના અનુયાયીઓ ગીતાને પોતાના મિધ્યાન્તને ટેકા આપના હો એવું માને છે મુખ્યત્વે ળગીને વેદાંતશાસ્ત્રના ત્રણ આધારત્રયોમા ગીતાનું સ્થાન શ્રુતિથી ખીજે ન બેઠે આવે છે, જે માર્ગે વટેમાર્ગુ જાય તો હુંટાય નહિ અથના ભયમા આવી પડે નહિ તેના રાજમાર્ગને પ્રસ્થાન+ કહેવામા આવે છે આના પ્રસ્થાનો ત્રણ છે, અને તે ત્રણે એકજ પદે લઈ જાય છે. ઇશાદિ ઉપનિષદો જે વેદના અગમા આવેના છે તેનું નામ ધ્રુતિપ્રસ્થાન છે વેની અનેક ગાખાઓના પ્રસંગે પ્રમંગે લોપ થયાથી ઉપસંખ્ધ શ્રુતિ ઓનું તાત્પર્ય શામા છે તે તાગનામા મન્દ આપના સ્મૃતિપ્રસ્થાન છે. વેંગશિ યુગાંતરોમા નય પામે, પરંતુ તેના ધર્મ અને તત્ત્વને યગના મનાતન નિયમો જે સર્વેશ પરમેશ્વરના ચિત્તમત્ત્વમા ગુપ્ત રહ્યા હોય તેની સ્મૃતિ ન્હાપિમુનિઓ જાગવે છે, અને તે પ્રયક્ષશ્રુતિને અવિરોધી હોય તો પ્રમાણુ ગણાય છે. શ્રુતિના અર્દ્ધનવાદને બધ ન એસે એની સાખ્યાદિ સ્મૃતિઓને દૂર ગાખી શ્રુતિને સર્વાંશે બધ એમે એવી સ્મૃતિ ભગવાનના શ્રીકૃષ્ણાવનારી

+ પ્રતિષ્ઠતે પરપરયા વિહરતિ ચેન્ માર્ગેણ તપ્રસ્થાનમ્ (અભિનવગુપ) -
પર પગપડે જે માર્ગે મનુષ્યો વિદા કંટે તેનું નામ પ્રસ્થાન.

રૂપને થયેલી તેની ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની સ્મૃતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચિત્તમાં ભારતયુદ્ધના આરંભે જાગેલી અને તેનું જ્ઞાન અર્જુનને દર્શાવવામાં આવેલું આ પ્રસન્ન ધર્મ અને જ્ઞાનો બોધ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલો તેનું શુદ્ધ રૂપ કૃષ્ણદ્વેષાયન વ્યાસે ધાત્ર્ય કરી પ્રગોષેતુ હતું ભાગ્યના પૂર્વભાગી જય નામના મૂલ્યથમાં તે ૩૫ હતું કે નહિ, અને હતું તેના રૂપમાં તે તારવતું દાસ દુર્ધટ છે તોપણ વંશ પાચને મારત્યુગિમાં ૪ મ. પર્વે ૧૫૦૦ માં તે ઉપદેશનો જે મંત્રદર્શો છે તે ૪ મ પૂ. ૭૦૦ ના અરમાં સૂત્રે મહામારતની ગ્યના ગ્યી તેમાં મારી રીતે નિર્ણય ગ્યો છે મદાભારત સહિતમાં ૭૦૦ સ્તોત્રમાં આ શ્રીકૃષ્ણાર્જુનનો મવાદ પ્રથિન થયો છે મદાભારતમાં ઘણે સ્થળે "હરિગીતા" ની ઓળખ આવે છે, અને તે ઉપગ્રી અનુમાન થાય છે કે વંશ પાચનપ્રણીત ગીતાપ્રથ ભાગતમદિતામાં હતો તે મૂલ્યપ્રણીત મદાભારતમાં ગોવરામાં આવ્યો છે ૧૦૦ આ પ્રથમ પ્રકરણ ૪ મ પૂ. ૨૫૦ માં બાદગમ્ય વ્યાસે રચ્યા તે પહેલાનો છે, કાગણ કે જ્યાં જ્યાં જ્ઞાનસૂત્રમાં સ્મૃતિ રાખે આવે છે ત્યાં ત્યાં ગીતા વાક્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે સકગચાર્યે (૪. સ. ૭૮૮-૮૭૦) આ ગીતાનો પ્રમાણપ્રથમ તરીકે સ્વીકાર કર્યો તે પહેલાં તેને આશ્વિન્ય એટલે વેદાનુસાર માનવાની પ્રથા હતી તેના અભ્યાસનો ક્રમ વેદના પાંચપાંચ જેવો હતો, એમ અભિનવગુપ્તાચાર્ય (૪ મ ૬૯૩) ગીતાતાત્પર્યસમૂહના આરંભમાં જણાવે છે

સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં મગવદ્ગીતા એ ગાત્રપ્રથમ છે, અને તેના એક એક દેશને વળગનાર પ્રકરણપ્રથો મદાભારતમાં મમાયના ચાગ છે (૧) ઉત્તરગીતા, (૨) અનુગીતા (૩) વિષ્ણુમદ્વેષનામ, (૪) મનસ્તુલ્લીય આ સર્વનો સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં મમાસ થાય છે

મૂલ્યશ્રુતિના તાત્પર્યને ભગવાનની કૃષ્ણાવતાગની સ્મૃતિ અનુમાર

સમજવું તેમા પણ તર્કવડે સિદ્ધાંતની એકવાક્યતા કરાવનાર શાસ્ત્રને ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે. આવું ન્યાયપ્રસ્થાન તે બાદરાયણ વ્યાસના બ્રહ્મ-સૂત્રો છે.

આ ત્રણે પ્રસ્થાનોની એકવાક્યતા કરી પોતાના સિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરે અને પ્રજામા તે સિદ્ધાંતને અનુસાર ધર્મના અનુદાનનો આચાર સ્થાપે અને વિવિદિષુને વિદ્યાના વિચારોની પદ્ધતિ રચી આપે તેમને આચાર્ય સંજ્ઞા આપવામા આવે છે.

અદ્વૈતવેદાંતના વ્યવસ્થાપક જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે (ઇ. મ. ૭૮૮-૮૨૦) ત્રણે પ્રસ્થાનો ઉપર બાળ્યો રચી કેવલાદ્વૈત મતપ્રણય આપ્યો. તે પૂર્વે પણ કેટલાક ઋષિઓએ આ પ્રસ્થાનત્રયો ઉપર પોતાના મિદ્ધાંતની ઇમારત ચણવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા ઉદાહરણ તરીકે ભગવાન ઉપવર્ણ-ચાર્યે (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૦) ઘણે ભાગે શાકરમતના અદ્વૈતવાદને અનુ-મરતી પૂર્વપીઠિકા રચી હતી, ત્યાર પછી દ્રાવિડાચાર્યે અને ભટ્ટપ્રપચે પ્રયત્ન કર્યા હતા.

વિશિષ્ટ અદ્વૈત મિદ્ધાંતના પુનરુદ્ધારક રામાનુજાચાર્યના (ઇ. મ. ૧૦૧૭-૧૧૩૭) પૂર્વગામી ઔધાયનમુનિ (ઇ. સ. પૂ. ૩૫૦) ની બ્રહ્મ-સૂત્ર ઉપર ઘટ્તિ હતી, અને તેને અનુમરતા વિવરણો ગૂદ, ટંક, ભાડચિ વિગેરે આચાર્યોએ કર્યા હતાં. આ ઘટ્તિઓનુ માહિત્ય હાલ અસ્ત પામી ગયું છે.

તેવી રીતે દ્વૈતમતને અનુમરતાં પૂર્ણપ્રગ્ અથવા મધ્વાચાર્ય (ઇ. મ. ૧૦૩૬-૧૧૨૦) ના પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર બાળ્યો છે. અને શુદ્ધાદ્વૈતવાદી શ્રીવલ્લભાચાર્યે પણ અણુભાષ્યાદિમા (ઇ. મ. ૧૪૭૬-૧૫૩૦) પ્રયત્નો કર્યા છે.

હાલના જમાનામા કેળવાયલા સરકારી જનોએ આ ત્રણે પ્રસ્થાનોના મૂલ તાત્પર્યો તારવવામા આ સર્વ બાળ્યો અને ટીકાઓના વાક્યમયનો ઉપયોગ કરતા કરતા આ મૂળત્રયોને અદ્વૈતમુદ્ધિથી વિચારવાની અમત્ય

છે. આવો પ્રયત્ન કર્મયોગમાં ગીતાનું તાત્પર્ય છે, એવું જાણનાર લોક-
માન્ય બાળ ગંગાધર તીર્થકે ગીતારહસ્યમાં કર્યો છે; જો કે મિદાતમાં તે
શાંદભાવનો સ્વીકાર કરે છે.

૨ ગીતાઅથની પ્રસન્નગંભીરતા.

ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ પ્રથમદર્શને રમ્ય, સરળ અને મોદક ભાવામાં
ધકાયો છે, અને તેમાં જે આગંભથી તે અંત સુધીમાં પ્રતિભાતી દિવ્યતા
બાકે છે તે એવી તો અપૂર્વ છે કે થોડાજ સમય પછી થયેલી અનુ-
જાતામાં શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કહે છે કે:—“યોગયુક્ત ધર્મને મેં જે જ્ઞાન રસમાં
કંથ્ય હવું તે ફરી મારાથી કહી શકાશે નહિ.” આ સ્મૃતિ મદાભારતની
મંદિતામાં આવે છે, અને તે એટલું સાબીત કરે છે કે ગીતાની ચમત્કૃતિ
ફરી આવવી નથી. તે ગ્રંથના અનુકરણો ૧ ગિવગીતા, ૨ રામગીતા, ૩
ગણેશગીતા, ૪ અષ્ટાવક્રગીતા, ૫ અવધનગીતા, ૬ સૂર્યગીતા, ૭ યમગીતા,
૮ દેવીગીતા, ૯ શકિતગીતા, ૧૦ બ્રહ્મગીતા, વિગેરે અનેક થયા છે. પરંતુ
જેમ કાલિદાસના મેઘદૂતનાં અનુકરણોમાં કાવ્યચમત્કૃતિ મૂલની આવી
શકી નથી તેવીજ રીતે ધર્મજ્ઞાનનું આર્દ્યજનન બીજી કોઈ ગીતામાં
આપણને મંભજાતું નથી. ભગવદ્ગીતા અગેખર ભગવાને ગાયેલી ઉપ-
નિષદાજ છે

ભગવદ્ગીતાના શબ્દો પ્રમાદવાળા છે, અને તેનો પ્રવાહ એવો તો
વેગવાળો અને શાત ચાલે છે કે વાંચનાર જાણે બધું વાંચનાં વાચના મમજી
જતો હોય એવો તેને મોદ ધર્મ જાય છે. પરંતુ આ પ્રવાહની અંદર ધણા
પથરના ખડકો છે. તે ખડકો સાથે અથડાતો ધર્મજ્ઞાનનો પ્રવાહ મોટા
વમજો, અને ભમરીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમાં ભલભલા વિદ્વાનોની
મતિ ગુંચાય છે, તો મામાન્યજનોનું તો પૂછવુંજ શું? ઉદાદરણ તરીકે
યા નિશા મર્વમૂતાનામ્...; કર્મણ્યકર્મ યઃ પસ્યેત્...વિગેરે વાક્યો દેખાતાં કેવાં
સહેવા, પણ અર્થમાં કેવા મુઝવનારા છે તે જેમણે પોતાની સુદ્ધિનું મથન

કર્તુ' હશે તેનેજ મમજશે. ગીતામાં આવતા યોગ શબ્દ, યોગી શબ્દ, તદ્દ શબ્દ, આત્મા શબ્દ, નિર્વાણ શબ્દ, સિદ્ધિ શબ્દ, જ્ઞાતિ શબ્દ વિગેરે અનેક ભાવોમા વપરાયા છે, અને તેનો તાજો એકદમ વાચનારને લાગે તેવો નથી; આ કારણથી શબ્દાર્થમાં અને તાત્પર્યાર્થમાં ગીતાશાસ્ત્રને સમજવામા આપણે પ્રાચીન વિચારકોના અભિપ્રાયોની તુલના કરવાની જરૂર છે.

૭ ગીતાશાસ્ત્ર ઉપરનું ભાષ્ય અને ટીકાઓનું વાદ્મય.

ગીતાશાસ્ત્રનું અદ્વૈતવાદમાં તાત્પર્ય જણાવનાર શંકરાચાર્યના દેવશ્વ દ્વૈત સપ્રદાયને અનુસરતા, અથવા ઈશ્વરદ્વૈતને અનુમરતા ભાષ્યો ઉપર ટીકાઓ અનેક થઈ છે. આ વાદ્મય વડે ઘણા દુર્બોધસ્થાનો આપણને સુગમ થયા છે.

શંકરભાષ્ય ઉપરની આનંદગીરીની ટીકા (ઇ. સ. ૧૩૮૦) શાકર મતના તાત્પર્યનિર્ણયમાં ઘણી ઉપયોગી છે. તે ઉપરાંત મૂલ ત્રય ઉપર—

- ૧ અભિનવગુપ્તનો (ઇ. સ. ૯૯૩) ગીતાતાત્પર્યસંપ્રદ
- ૨ શ્રીધરસ્વામીની (ઇ. સ. ૧૩૦૦) મુવોધિની
- ૩ શંકરાનંદની (ઇ. સ. ૧૩૫૦) તાત્પર્યવોધિની
- ૪ મધુસૂદનમરસ્વતીની (ઇ. સ. ૧૬૦૦) ગૂઢાર્થદીપિકા
- ૫ નીલકંઠની (ઇ. સ. ૧૬૫૦) ચતુર્ધરીદીપિકા
- ૬ દેવશમ્ભુદિની પરમાર્થપ્રપા

વિગેરે સ્વતંત્ર ટીકાઓ તે તે નામને અનુમાર ગુણવાળી છે. આ મર્વ ટીકાઓ મૂલમિદ્ધાતમા અદ્વૈતાનુસારી છે, અને અભિનવગુપ્તના શિવા દ્વૈત મતને બાદ કરીએ તો સર્વ શાકરમતને અનુસરતી છે.

૮ શંકરાનંદ સ્વામી (ઇ. સ. ૧૩૫૦)

ત્રીજા આક્રવાળી તાત્પર્યવોધિની ટીકાના કર્તા શંકરાનંદસ્વામી છે. તે ટીકાનું ભાષાંતર ગૂજરાતી પ્રજાસમક્ષ મૂકવામા ભાષાંતર કર્તાએ ઘણો

અમ લીધો જણાય છે. મૂલ દીકાકાર શંકરાનંદસ્વામી ચૈદમા સંકાના પૂર્વાર્ધમાં વિજયનગર સામ્રાજ્યના પ્રભાવ સમયે થયા જણાય છે. સધળા વેદાર્થનું વિવરણ કરનાર માધવાચાર્યે દિંદુર્ધર્મને સુદૃષ્ટમાં સમગ્રવવા જગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. વીરશુકક અને દરિદરના મમયમા સાવણ માધવ નામના એ મંત્રી ભાદ્યોએ ઉપનિષદ માર્ગનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું હતું. માધવાચાર્યનું સંન્યાસનામ વિદ્યારણ્યસ્વામી હતું. અને તેમના સંન્યાસદીક્ષાના ગુરુ શંકરાનંદસ્વામી હતા એમ પંચદશીના મંગલાચરણથી સમજાય છે. મંગલાચરણમાં વિદ્યારણ્યસ્વામી પોતાના ગુરુના ચરણકમલને નમન કરતા કહે છે કે:—

નમઃ શ્રીશંકરાનંદગુરુપાદાંબુજન્મને ।

સવિલાસમહામોહગ્રાહગ્રાસકર્મણે ॥

શ્રી શંકરાનંદના ક્ષરજીવનના અંશે મળી આવતા નથી. તેમના પ્રભાવિદ્યાના ગુરુ આનંદાત્મસરસ્વતી હતા, અને તેઓ દ્રવિડ દેશના હતા એમ જણાય છે. પરંતુ તેમનું અક્ષરજીવન તેમના ગ્રંથોમાં મારી રીતે સચવાઈ રહ્યું છે.

સાંભળવા પ્રમાણે તેમને પૂર્વાશ્રમના એક વિધવા દીકરી હતાં. તેમને અદ્વૈતજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવામાં ઇતિહાસ પુરાણના પ્રાચીન ગ્રંથો સ્ત્રી નિંદાથી ભરેલા શ્રવણ કરાવવામાં નિષ્પયોગી લાગ્યા તેથી તેમણે સ્વતંત્ર આત્મપુરાણ નામનો પુરાણના લક્ષણવાળો ગ્રંથ રચ્યો અને તેમાં સર્વ મુખ્ય ઉપનિષદોની આખ્યાયિકાઓ ગુથી. આ ગ્રંથનું દીકરીને શ્રવણ કરાવી પ્રભાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરાવ્યો. યોગવાસિષ્ઠ આદિ શ્રેયોમાં વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં જે સ્ત્રીનિંદા જુગુપ્સાભરેલી આવે છે તેવા દોષથી આ ગ્રંથ મુક્ત છે. ઉપનિષદોનાં સિદ્ધાંતો અત્યંત સુંદર ભાષામાં કથાના રૂપમાં તેમણે વર્ણવ્યાં છે.

આ ઉપરાંત પ્રથમના ત્રણ વેદનાં લગભગ સઘળાં ઉપનિષદો ઉપર, તથા અથર્વવેદના અથર્વશિખાથી માંડી હંસપર્વતના જ્ઞોત્સ્ના ઉપનિષદો ઉપર તેમની દીપિકા છે. ભગવાન બાહ્યકારના પછી બાહ્યરૂપે વિવરણ કરવા કરનાં પોતે મધ્યમ અધિકારીને ઉપયોગી થાય તેવા હેતુથી તેમણે પોતાની ટીકાઓને દીપિકા નામ આપ્યું છે. શ્રુતિપ્રસ્થાન એટલે ઉપનિષદો અને ન્યાયપ્રસ્થાન એટલે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર આ દીપિકાઓ સારો પ્રકાશ નાંખે છે. મૂલના ગૂઢાર્થથી ભરેલા શબ્દોનું તથા વાક્યોનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓ સારી રીતે કરી શક્યા છે. આ દીપિકાઓ આ બે પ્રસ્થાનોના શિખરો ઉપર દીપમાળ રચતી હોય એવી જણાય છે.

શંકરાનંદ સ્વામીએ ધણી સ્તોત્રો રચ્યા છે, અને તે પાછળથી આદ્ય શંકરાચાર્યના નામે આરોપાયાં છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રશ્નોત્તરત્ત્વમાલિકા સ્તોત્ર શંકરાનંદસ્વામીનું છે એમ માણિક્યચંદ્ર ભટ્ટની ટીકાના મંગલ વાક્યથી સમજાય છે.

૫ તાત્પર્યચોધિની

સ્મૃતિપ્રસ્થાનના ગીતાશાસ્ત્ર ઉપરની શંકરાનંદી ટીકાનું નામ તાત્પર્ય ચોધિની છે. ગીતાશાસ્ત્રના અરાદ અધ્યાયમાં અરાદ યોગોની ભગવાનની સ્મૃતિ છે.

મૂળવેદના ત્રણ કાંડો છે, એટલે વેદાર્થ ત્રણ ત્રણ વ્યૂહમાં પડે છે.

પ્રથમકાંડને કર્મકાંડ કહે છે. અને તેમાં કર્મ કરનાર અને કર્મ છોડનાર અધિકારી જીવને પોતાના પદનું એટલે ત્વં પદનું (તુ કાણુ ?) જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે આ કર્મકાંડના તાત્પર્યને જણાવનાર ગીતાશાસ્ત્રના ૭ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે:—

૧ અર્જુનવિપાદયોગ

૨ સાંખ્યયોગ

૩ કર્મયોગ

૪ બ્રહ્માર્પણયોગ

૫ કર્મસંન્યાસયોગ

૬ આત્મસંયમયોગ

એવા છ યોગો છે. અધિકારી છવ પોતાના ત્વરૂપને શી રીતે કર્મ અને સંન્યાસવડે એળવી શકે તેનું જ્ઞાન કરાવનાર આ છ યોગોનું વર્ણન છે.

બીજા છ અધ્યાયોમાં વેદના ઉપાસનાકાંડનું તાત્પર્ય સમાવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં ઉપાસ્ય અથવા ભગ્નીય પરમેશ્વર અથવા જગત્ કારણ-તત્ત્વદ-નું સ્વરૂપ મમભવવામાં આવ્યું છે, અને તે સમજણ પેશી નીચેના છ વિશિષ્ટ યોગવડે આપવામાં આવી છે.

૭ જ્ઞાનયોગ

૮ અક્ષરબ્રહ્મયોગ

૯ રાજવિધારાજગુહ્યયોગ

૧૦ વિમૂત્તિયોગ

૧૧ વિશ્વરૂપદર્શન

૧૨ ભક્તિયોગ

✓ અનુભવ કરનાર છવને જગત્કારણ પરમેશ્વરદ્વારથી ભક્તિદ્વારા અંદૃતા-નુભવ શી રીતે જાગે છે તેનું વર્ણન વેદના ત્રીજા જ્ઞાનકાંડના તાત્પર્યરૂપે આધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે, આ છ અધ્યાયમાં શુદ્ધેશા યોગોને અનુક્રમે:—

૧૩ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

૧૪ ગુણત્રયવિભાગયોગ

૧૫ પુરુષોત્તમયોગ

૧૬ દૈવાસુરસંપઘ્નિભાગયોગ

૧૭ શ્રધ્ધાત્રયવિભાગયોગ

૧૮ મોક્ષસંન્યાસયોગ

એવા નામો આપવામાં આવે છે.

મૂલગીતાશાસ્ત્રમાં આવેા ગુરુનિબોધ ગ્રંથવામાં આવેો છે એવું જ્ઞાન કરાવનાર શ કરાચાર્યના પહેલાના સમયથી આવી આવતી અધ્યાપ સમાપ્તિવાચક પુષ્પિકા છે. તે સમાપ્તિમા જણાવવામા આવે છે કે:-

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे....योगो नाम...अध्यायः ।

આ પુષ્પિકા જણાવે છે કે:-વેદના અનમાં આવેલા ઉપનિષદ ગ્રંથો હતા; પરંતુ તે મનુષ્યદેહધારી પુરુષના વચનરૂપ નથી, પરંતુ આદિ-પુરુષ બ્રહ્માના વચનરૂપ છે. ને બ્રહ્મદેવના મૂર્તરૂપને સામાન્ય મનુષ્યોએ જોયું જાયું નથી, પરંતુ આ અરાદ અધ્યાયના ઉપનિષદો તેા કૃષ્ણાવતારી ભગવાને નારાયણપદમાં અચ્યુતભાવે રહી, નરદેહધારી અર્જુનનામના પુરુષને નિમિત્ત કરી કહેલા છે તેથી માત્ર શ્રુતિ એટલે ગુરુપર પરાથી માલ-જેલા ઉપદેશરૂપ નથી, પરંતુ પ્રસક્ત વદાયતાં વાક્યોનો માર હોવાથી "ભગવાને ગાયેલાં ઉપનિષદો છે"-એવું અવિશેષ જણાવવામા આવ્યું છે..

વળા પ્રાચીન ર્શાદિ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મવિદ્યા છે તેમા કાઈ સંકા નથી, પરંતુ તેમા યોગોતુ શાસન નથી એટલે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિના

સાધનો અથવા ઉપાયોની યોજના મૂલ ઉપનિષદોમાં, તારવવી કદિન પડે છે. ભગવાનથી બોધાયલાં ઉપનિષદોમાં સમાયેલી અન્નવિદ્યામાં સાધનો અથવા ઉપાયોની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા છે તેથી તે “ અન્નવિદ્યામાં યોગશાસ્ત્ર ” છે.

અન્નવિદ્યાનું યોગશાસ્ત્ર મૂલ દિરખ્યગર્ભ એટલે અન્નાએ યુગારને પ્રવર્તાવ્યું હતું, અને તેનું અનુશાસન યોગદર્શનમાં ભગવાન પતંજલિએ કયું છે, પરંતુ તે યોગદર્શન ગુરુશિષ્યના સંવાદના રૂપમાં સરલ બોધ આપનાર નથી. અને તેમાં સામ્યદર્શનનો દ્વેષસિદ્ધાંત છે પણ મૂલશ્રુતિનો અદ્વૈતસિદ્ધાંત નથી તેથી વિશેષજી મુકવામાં આવે છે કે નરનારાયણનો -અન્નુન અને કૃષ્ણનો-પ્રત્યક્ષ સંવાદ આ શાસ્ત્રમાં છે. આ પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રમાં (૧) રહસ્યો એટલે ઉપનિષદો છે એટલુંજ નહિ, પણ તે (૨) ઉપનિષદો ભગવાન કૃષ્ણે મનુષ્યાવનારમાં કહેલાં છે; તેમાં પણ (૩) અન્નવિદ્યા છે; તે અન્નવિદ્યામાં પણ અરાદ યોગો અથવા ઉપાયોની ન્યાયાનુમાર (૪) શાસન-પદ્ધતિ રચી છે. અને તે યોગશાસ્ત્ર શુદ્ધ તત્ત્વ જ્ઞાનરૂપ નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષ ગુરુશિષ્યના મધુર સંવાદ રૂપે હોવાથી (૫) ઉત્તમ કાવ્યરૂપ છે. આ પાંચ મુદ્દા ગીતાની રચનામાં સમાયેલા છે.

“ ગીતા ” શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના નિયમ પ્રમાણે વિશેષજીરૂપે ગણાવેા જોઈએ. પરંતુ ‘ મગવદ્ગીતામ્ ઉપનિષત્સુ એ વાક્યમાં સ્ત્રીલિંગે ઉપનિષદ્ શબ્દ હોવાથી ‘ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્ ’ એવી રીતે યોગ્યેલો હોવાથી ૩૯ નામ તરીકે ગીતા શબ્દ ભાષામાં પ્રવેશ પામ્યો છે. “ ભગવાને ગાયેલું રહસ્યવાણું આ કાવ્ય છે ” એ કહેવાનો ભાવ ઉપરના વાક્યમાં સમાયેલો છે.

ગીતાશાસ્ત્રનું પરમતાત્પર્ય શાંકરમત પ્રમાણે સંન્યાસસ્થાનયોગમાં છે; કેટલાક આચાર્યોના અભિપ્રાય પ્રમાણે કર્મયોગમાં છે; કેટલાક આચાર્યોના મત પ્રમાણે જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયમાં છે; અને કેટલાક આચાર્યોના

અભિપ્રાય પ્રમાણે ભક્તિયોગમાં છે. પરંતુ ગમે તે પરમ તાત્પર્ય હોય તેટલું પણ પ્રત્યેક અધ્યાય અવાંતર તાત્પર્યને જણાવે છે એવું શંકરાનદ્વવામીનું મંતવ્ય હોવાથી ભગવાનનાં વાક્યો કયા અભિપ્રાય પ્રતિ વળે છે તે સમજાવવા શ્રી શંકરાનદે પોતાની ટીકામાં પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી તે ટીકાનું નામ તાત્પર્યબોધિની આપવામાં આવ્યું છે.

૬ તાત્પર્ય એટલે શું અને તેનો બોધ શી રીતે થાય ?

કોઈપણ શાસ્ત્ર અથવા પ્રકરણ જે મુદ્દાને સાબીત કરવા વલણ ધરાવે તે મુદ્દાને અથવા વસ્તુને તાત્પર્ય કહે છે. જે વસ્તુને સાબીત કરવા વાક્યોનો પ્રવાહ ચાલે તે વસ્તુનું નામ તાત્પર્ય. આવું તાત્પર્ય સમગ્ર શાસ્ત્રોનું હોય, અથવા પ્રકરણનું પણ હોય અથવા અધ્યાયનું પણ હોય, અથવા અમુક વાક્યોનું પણ હોય. સમગ્રશાસ્ત્રના તાત્પર્યને મુખ્ય તાત્પર્ય કહે છે. પ્રકરણાદિનાં તાત્પર્યને અવાંતર તાત્પર્ય કહે છે. ગીતા શાસ્ત્રનું પરમતાત્પર્ય:-

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપંમ્યો મોક્ષયિष્યામિ મા શુચઃ ॥

એ અરાદમા અધ્યાયના ૬૬ માં શ્લોકમાં છે. ધર્મવરશરણુતા અને તે વડે થતી ચિત્તની નિષ્પાપ અવસ્થા-એ ગીતાનું પરમપ્રયોજન આપણને સમજાય છે. આ પરમ તાત્પર્યનું બીજ:-

અશોચ્યાનન્મશોચસ્ત્વમ્=એ બીજા અધ્યાયના અગીયારમા શ્લોકમાં ભગવાનના વાક્યમાં છે. અર્જુનના વિષાદને લઈ મોહપામેલી બુદ્ધિએ રણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે વડે તેના ચિત્તમાં જડતા ઉત્પન્ન થઈ છે. આ મોહનું અથવા અવિદ્યાનું નિવારણ કરનારી જડી બુદ્ધી ભગવાને-“ શોક ન કરવા યોગ્યનો છું શોચ કરે છે, અને હાપણ, વાળા વાતો કરે છે-” એ વાક્યમાં રોપી છે. આ બીજા અરાદે અધ્યાયના-

અરાધ્યોગોવડે અંકુરિત થઈ. પલ્લવવિન થઈ, સપુષ્પ થઈ, આખરે અલ-
વિદ્યામાં દ્રશ્યું છે. જે અર્જુને બીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં ન જોત્સ્યેન્ન-
નદિ લદ્ધુ એવો અવિદ્યાથી નિર્ણય કર્યો દોનો તેજ અર્જુન અરાધમાં
અધ્યાયના ૭૩ મા શ્લોકમાં કહે છે કે—

નયો મોહ:-

“ મારો મોહ નાશ પામ્યો છે, મારી સ્મૃતિ, હે અમ્યુત, તમારી
કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ છે, મારા સદેહો નાશ પામ્યા છે, અને હું તમે જે
કહો છો તે કરવા તત્પર છું.”

શાસ્ત્રનો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થનારો સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો
મોહ, અને વિદ્યાવડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ અને સંન્યાસવડે ચિત્તશુદ્ધિ
કરી પરમાત્માની અનન્યશરણતાવડે નિર્ભ્રાંત અને નિઃશંકપણાથી મથા-
પ્રાપ્ત પ્રદર્શિ અથવા નિષ્ઠિતિ સેવની એવા જ્ઞાન-ભક્તિ યોગમાં ગીતાનો
ઉપદેશ સમાપ્ત થયેલો જણાય છે.

આ પ્રમાણે અવિદ્યાથી બંધાયેલા ઉંધા નિર્ણયને બદલે વિદ્યાથી
બંધાયેલા સત્ય નિર્ણય ઉપર અર્જુનને જ્ઞાતવામાં ગીતાશાસ્ત્રનું પરમ
પ્રયોજન છે.

શાસ્ત્રનું અથવા પ્રકરણનું તાત્પર્ય તારવવામાં ૭ સાધનો અથવા
સિંગોની જરૂર પડે છે. તે સાધનો અથવા સિંગો વિના તાત્પર્ય તારવી
શકાતું નથી. આ તાત્પર્ય-નિર્ણય કરાવનાર સાધનોનાં નામ નીચે
પ્રમાણે છે:—

૧ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકવાક્યતા—એટલે કે જે વસ્તુ પ્રતિ-
પાદન કરવાનો આરંભ કર્યો હોય તે વસ્તુનું પ્રતિપાદન છેવટે પણ
થવું જોઈએ.

૨ અર્થવાદ-એટલે પ્રતિપાદ્યવસ્તુના ટેકામાં સ્તુતિ અને વિરોધી મુદ્દાની નિંદાવાળા વાક્યોનો પ્રયોગ થવો જોઈએ.

૩ અપૂર્વતા-એટલે જે વસ્તુ સાબીત કરવાની છે તે સામાન્ય પ્રમાણથી અથવા સમજણથી સમજાય તેવી નથી, પણ વિશેષ પ્રમાણથી અથવા જ્ઞાનથી પકડાય તેવી છે એવું જણવનારા વાક્યો આવવા જોઈએ.

૪ ઉપપત્તિ-એટલે સાધક બાધક યુક્તિ વડે પ્રતિપાદ્ય મુદ્દાને દૃઢ કરવો.

૫ અભ્યાસ-એટલે તેજ મુદ્દો આખ્યાયિકા વિગેરેથી નજર બહાર ન જાય તેટલા સારૂ ફરી ફરીને વાક્યાનુસારી નજર આગળ તરતો રાખે તેવા વાક્યોનો મુનઃ પુનઃ ઉપયોગ કરવો.

૬ ફલ-એટલે પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ શ્રાવણે પ્રાપ્ત થયાનું જ્ઞાન કરાવનાર વાક્ય.

શંકરાનંદ સ્વામીની ટીકામાં આવા તાત્પર્યનિર્ણયના અનેક પ્રકારો જોવામાં આવે છે. આપણે ઉદાહરણ તરીકે અર્જુનવિષાદયોગ નામનું પ્રથમ પ્રકરણ તપાસીએ. આ પ્રથમ પ્રકરણ આખા પદ્ધતિ અધ્યાયનો મુખ્ય વિષય છે, અને બીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોક પર્યંત તે ચાલે છે. બન્ને સેનાની વચ્ચે મારો રથ લાવીને સ્થાપ એમ કહી અર્જુનના હૃદયનો કળાળે વિપાદે એટલે મોહવાળા ખેદે લીધો અને “હું નહિ લડું” એવું કહેવડાવી મહાભારત યુદ્ધના આરંભમાં આ મહાવીરને ૧૮ જોવો ઉભો કર્યો. મોહજન્ય ખેદ અથવા પરાજયના ઉપક્રમની અને ઉપસંહારની એક વાક્યકતા:—

“મારાં ગાત્રા શિથિલ થઈ જાય છે, મુખ મુકાઈ જાય છે મારા શરીરમાં કંપ તથા રોમોહમ થાય છે, (અ. ૧ શ્લો. ૨૬) વિગેરેથી આરંભ

પામી “ હું નહિ લઉં ” (અ. ૨ શ્લો. ૯) એવા અંતવાક્યમાં વાચકને થયેલી સમજશે.

“ મારે રાત્ર્ય શું કરવું છે, મારે ભોગ શું કરવા છે, મારા જીવવામાં શો અર્થ છે ” વિગેરે વાક્યોવડે મોદજન્ય વૈરાગ્યનો અર્થવાદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે

સામાન્યશુદ્ધિવાળો મનુષ્ય રણુસગ્રામના આરંભમાં યુદ્ધમાં જતી રાત્ર્યગ્રાપ્તિ કરવી એવા નિર્ણય વપર આવે તેને બદલે રણુમા સગાં મળ્ધીનો નાશ કરી રાત્ર્યગ્રાપ્તિમા પાપ છે એવી વિશેષશુદ્ધિ દેખાડવાનો અપૂર્વતાનો પ્રયત્ન આ પ્રકરણમા જણાશે.

રણુયાગના અને ક્ષાત્રધર્મને બદલે બ્રાહ્મણધર્મમાં થયેલા મોદના ટેકામાં અનેક સાધકગ્રાધક યુક્તિઓ અર્જુન પહેલા અધ્યાયનાં ૨૮-૪૬ શ્લોકોમાં આપે છે. કુલક્ષયનું પાપ થશે, મિત્રદ્રોહ થશે, સ્ત્રીઓની બ્રહ્મતા થશે, વર્ણસંકર પ્રજા થશે, જાતિધર્મો અને કુલધર્મોનો યુદ્ધના પરિણામમાં હોપ થશે, અને છેવટે નરક પ્રાપ્ત થશે એવી તર્કપરંપરા અર્જુન જણાવે છે. તેમાં ક્ષયપત્તિ નામનું તાત્પર્યનિર્ણયક સિંગ રહેલું વાચકને સમજશે.

અંતમા પોતાના પ્રથમદર્શને જાગેલા વૈરાગ્યવડે અર્જુન એવું દૂત માગે છે કે—“આ શત્રુઓ મને રણુમા મારે અને તેઓ સુખી થાય નો તેમાં મારું કલ્યાણ છે (૧ અ. શ્લો. ૪૬) ” આવું વિવાદ્યોગનું દૂત છે.

અર્જુનના મોદજન્ય વૈરાગ્ય અથવા વિવાદનું આવું સંપૂર્ણ ચિત્ર છે તાત્પર્યનિર્ણયક સાધનો વડે આપણે ઉકેલી શકીએ છીએ.

સંસારનાં સુખો પ્રતિનો વૈરાગ્ય એ પશુધર્મમાંથી નરધર્મમાં લાવનાર પ્રથમ ચિન્દ છે. જે અત્યંત જડ મનુષ્ય છે તેને આવા વિચારો જાગનાજ

નથી; તેનામાં સદસદનો વિવેકજ ઉદ્ધડેલો હોતો નથી; ગમે તે રીતે દિંસા કરી પોતાનું ઐહિક સુખ સાધવું એવો તેનામાં દુરાગ્રહ હોય છે; આ પશુભાવનાની સુષુપ્તિમાંથી અર્ધજાગ્રત્ અથવા સ્વપ્નાવસ્થા, વિપાદ-યોગ થયા પછી આરંભ પામે છે વિપાદયોગ જાગ્યા પછી મનુષ્ય પશુ-ભાવનામાંથી નરભાવનામાં આવે છે. મુ જાએલું અંતઃકરણ સત્યનિર્ણયને ઝાંખે છે અને કોઈ અનુભવી ગુરના પ્રબોધને મેળવવા મથે છે. એનું જ્ઞાન ખીજા અધ્યાયના સામ્યયોગમાં કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે સધળા અધ્યાયોની સંગતિ સાધી પ્રત્યેક અધ્યાયની ઉપનિષદ અથવા રહસ્યનું તાત્પર્ય જણાય તેવી રીતે આ ગીતાશાસ્ત્ર સમજાવવામાં શંકરાનંદ સ્વામીએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

✓ ગુજરાતી પ્રજાને ગીતાશાસ્ત્રના શબ્દાર્થનું સુગમતાથી જ્ઞાન કરાવનારી, અને અવાંતર અને મુખ્ય તાત્પર્યને સમજવામાં મદદ આપનારી શંકરાનંદીનો ગુજરાતી અનુવાદ અવશ્ય ઉપયોગી થશે એમ અમારું માનવું છે.

અમદાવાદ.
તા. ૮-૪-૨૮

}

નરદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

अनुक्रमणिका.

अ.

.

अकामस्य क्रिया काचिदृश्यते नेहकहिंचित् । यद्ययथाहिकुरुते
जन्तुसत्तत्कामस्यचेष्टितम् ॥ (मनु० २-४)

अकुर्यान्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रचरन्निन्द्रियार्थे
पुनः पतनमृच्छति ॥

अकृत्वापरसंतापमगत्वा खलमंदिरम् । अकेशयित्वाचात्मानं
यदल्पमपितञ्जहु ।

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥

अंगुष्ठतर्जनीयोगो गुहानाम्मो तु मुद्रिका ।

अग्निदोगरदश्चैव शम्भपाणिधर्मापहः । क्षेत्रदारापन्ताच पडेते
ह्यततायिनः ॥ (वसिष्ठस्मृति उ. १८; ८-३५२-३५०)

अग्निभीळेयुरोहितं (ऋ. सं. १-१)

अमौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते
वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तथातः प्रजाः ॥ (मनु. ३-७६)

अजोनित्यः शाश्वतः (ऋ. १-२-१८)

अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात् । स्मृतृणां वरद-
त्वाच्च प्रथतन्मंगलं विदुः ॥

अथयद्यज्ञइत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव ब्रह्मलोकं निगच्छति
प्रथर्व्यकनिष्ठया ॥ (छां. ८-५-४)

अथातो आदेशः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । (ब्रह्मसूत्र. १)

अर्थशास्त्रात्तुलवध्वर्मशास्त्रमिति स्थितिः । (याज्ञवल्क्यस्मृतौ-२१)

अदिति देवागन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुराः ।

अध्वय एवायमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्ध सत्यो निरं-
जनो विभूरव्ययः । आनन्द पर प्रत्यगेकरमः प्रमाणेनेतैरवगनः ।

(नृसिंहोत्तरता. उ. खंड ९)

अध्वयो ह्ययमात्मैकल एव । (नृसिंहो. तापेनी खं. ८)

अर्धाहि भग्नो ब्रह्मविद्यां वरिष्ठाम् । (कैवल्य. १-१)

अन्यंतम प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ततोभूय इव ते तमो य उ
विद्यायां गताः । (ईशा ९)

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति । (कठ. १-२-८)

अनर्धात्पाखिलान्वेदाननिष्टवैवाखिलान्सुरान् । अनुत्पाद्यमुतान्वि
प्रो न संन्यसितुमर्हति ॥

अपाम सोमममृता बभूवुः ।

१- अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरधीत् ।

२- अप्यधिपानान्महत सुमेरून्मूलनादपि अपि वह्न्य
शनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ।

अप्राप्तप्रापणं योगः क्षेमस्तु स्थितरक्षणम् ।

अमयसर्गभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत् ।

अमयं वै ब्रह्म (बृ. ४-४-२५)

अमयं हि वै ब्रह्म भवति । (बृ. ४-४-२५) ,

जयमात्मा ब्रह्म । (मांडू० २; वृ. २-५-१४)

जयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुध्बः ।

(नृसिंहोत्तर तापिनी. खंड १५)

अयुधेन हतो वाली तस्येदं कर्मणः फलम् ॥

अरुन्मुखान्यतीन्शालानृपेभ्य प्रायच्छम् । (कौटि. ३-१)

अविनाशी वाअरेऽयमात्मा (वृ. ४-५-१२)

अशब्दमस्पर्शम् । कठ १-३-१५)

अशरीरं शरीरेष्वस्थितमामशानं विनान् (कठ. १-२-२१)

अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयद्वयम् । मृकन्द ध्यानयोगन्द

कला नार्हन्ति षोडशीम् ।

अश्रेष्ठः श्रेष्ठानुसांगी ।

अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमग्रयम् । इति बोधो दृढो वस्य
तदा भवति भैक्ष्यमुक् ॥

अहमेवेदंसर्व । (छां. ७-२५-१)

अहरद् संख्यामुपासीत ।

अहं विजानामि विविक्तरूप (कैवल्य. २-२)

अहिंसा परमो धर्मो यया याति त्रिविष्टपम् ।

आ

आकाशश्च सर्वगतश्च नित्यः ।

आचार्यवान्वेद । (छां. ६-१४-२)

आतत्रायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नातत्रायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कश्चन ॥ (मनु० ८-३५०-३५१)

आत्मकीडः क्रियावान् ।

आत्मनः आकाशः संभूतः । (तै. २-१)

आत्मरतिरात्मकीडश्चात्मामेथुनः आत्मानेदः । (छां. ७-२५-२)

आत्मल्लामात्रपरं विद्यते । (सत्यापाठ धर्मसूत्र)

आत्मायत्नघृतिस्त्वान्तस्वभावपरमात्मसु ।

आत्मा वा अरे दृष्टव्यो, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

(बृ. २-४-५)

आत्मैवेदंसर्व । (छां. ७-२५-२)

आनन्दो ब्रह्म । (तै. २-६)

आपद्यपि च कुर्वीत ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । (ब्रह्मसूत्र. ४-१-१)

आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ ।

आहारशुद्धौ सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । (छां. ७-२६-२)

इ

इतरेण तु जीवन्ति यास्मिन्नेतावुपायितौ (कठ. २-५-५)

इदं सर्वं यदयमात्मा । (बृ. २-४-६)

इन्द्रियेभ्य पराहर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मन । (कठ. १-३-१०)

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । (बृ. २-५-१)

इपेत्योर्जेत्वा । (शुक्लयजुर्वेद. १)

उ

उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । (तै. २-७)

उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति ।

उपरमः क्रियाम्भ्यः ।

उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेदतिवर्तन्ति धीरा ।

(मुं. ३-२-२)

उभेक्षेवैष आत्मानं स्पृणुते । (तै. २-९)

ऋ

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च ।

अमयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । आग्नेहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च ।

सत्यंवद । धर्मंवद । तानि त्वयोपास्यानि ॥ (तै १-९; १-११)
 'ऋतं तपः मत्स्य तपः श्रुतं तपः शान्तं तपः । (नारायण. उ. १०)

ए

एक एव हिमूतात्मा । (त्रिपुरातापिनी उ. ५-१२)

एकमेवाधितीयं । (छां ६-८-७; ६-२-१)

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा । (कठ. २-५-११)

एकस्तपोधिरध्यायी ।

एकः सन् बहुधा विचचार ।

एका क्रिया ध्व्यर्थकरी बभूव ।

एकान्तवासो लघुभोजनादि मौनं निराशा करणावरोधः मुने-
 रसो. संयमनं पडेते चित्तप्रसादं जनयन्ति शीघ्रम् ।

एकोदशमहस्त्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशस्त्र
 प्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । (श्वे ६-११)

एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्तिमूढाजरां तेषुनरेवापियन्ति ।

(मुं. १-२-७)

एतद्मृतमयमेतध्वस । (छा. ८-११-१)

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । (बृ. ४-४-२२)

एतद्यो वेदनिहितं, गुहायां सोऽविद्यामन्थिविविकिरतीह
 सोम्य । (मुं २-१-१०)

एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य मयै^१ भवति । (तै. २-७)

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि मूनानि मात्रामुपैर्न विनिति ।

(बृ. ४-२-३२)

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ।

(बृ. ३-५-१)

एतैरुपायैर्यतते यस्तुविध्वास्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ।

(मु. ३-२-४)

एव वैतमात्म नं विदित्वा ।

एषएव साधु कर्म कारयति । (कौपितिकी. ३-८)

एतत्तत्तान्तर्याभ्यमृत । (बृ. ३-७-९)

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । (बृ. ४-४-२३)

एष प.था एतत्कर्म ।

एष बन्ध्यासुतो याति ।

एष सर्वेश्वर एष. सर्वज्ञ । (मांद्. ६)

एषोऽस्य परमानन्दः ।

ओ

ओमित्येनं ध्यायय आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ।

(मुं. २-२-६)

औ

औषधवदाशमनादाचरेत् । (आरुणि-२)^१

क

कतूरीप्पिततमं कर्म ।

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते ।

कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः । (बृ. १-५-१६)

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । (सन्यास उ. ९८)

कलेयः मूत्रपुरीषभाजनम् ।

कस्मिन्भगवः प्रतिष्ठित इति श्वेमहिम्नोति । (छा. ७-२४-१)

क्रमात्तस्य पिजायते ।

कामजानाभितेमूलं संकल्पात्किलजः ।

(बृहद्गीतातप स्मृति-६८)

कामाक्षीकामरूप्यनुंसचरन् ।

कामान्य कामयते मन्यमानः सकलभिरजायते तत्रतत्र ।

(मं. ३-२-२)

कार्योपाधिरयं जीव कारणोपाधिरीश्वरः

(... उ-१२)

कारणाभावे कार्याभावः । (वैशिश्वसूत्र २-१)

किङ्कार्यं दुरात्मनाम् ।

किं प्रजया कारेप्यामाधेवानोऽयमात्माऽयंलोकः (बृ. ४-४-२२)

कीटवत्संचरेत् ।

कुर्षन्नेवहि कर्माणि जिजीविषेच्छुनेममाः । (ईशा. २)

कृत्तनकर्मकृत् सर्वपाप्मानं तरति ।

कृपणोऽजतेन्द्रियः ।

कृपिर्भूवाचकः शब्दोऽणश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरेक्यं परं ब्रह्म-
कृष्ण इत्यभिधीयते ।

केवलाधोभजति केवलादी ।

कंडणीपेपणीचुलीचादकुंभीचमार्जनी । पंचसूनागृहस्थस्य पंच-
यज्ञात्प्रणश्यति ।

क्षीयन्ने चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पगवरे ॥ (मुं. २-२-८)

ग

गुडोगोलेक्षुपाकयोः । (अमरकोश)

गृहस्थः स्त्रियमुध्वहेत् ॥

च

चक्षोः सूर्योऽजायत । (पुरुषसूक्त.)

चिद्धीदं सर्वं सध्वीदं सर्वं ।

ज

जन्मान्तरकृतं कर्म भुंजते जंतवोऽधुना ।

जन्माद्यस्ययतः । (ब्रह्मसूत्र. २-२)

जन्मान्तरसहस्रेषु बुद्धिर्धर्माविना पुरा । तामेव मजते जन्तु
रूपदेशो निरर्थकः । जन्मान्तरसहस्रेषु यज्ञदानतपोधरैः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णेभक्तिरुपजायते ॥ स्ववर्णाश्रमधर्मेण
तपसा हरितोषणात् । साधनं भवेत्पुंसा वैराग्यादि चतुष्टयम् ॥

नित्यनैमिचित्कैरेव नियमेनेश्वरार्पितैः बहुजन्मकृतैर्विप्रः सत्त्वमुर्द्धि
समश्नुते ॥

जागृयादशनाव्यस्तु निद्रा तु दशनाडिकाः । पश्चाज्जागरणं
तद्व्यदशनाव्यस्तु योगिन ।

जिज्ञासायां संप्रवृत्तेनाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ।

जीवापेत वाचकिलेदंम्रियते न जीवो म्रियते । (छां. ६-११-३)
ज्योतिष्टोत्रेन स्वर्गकाम.

ज्ञ

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः । (श्वे. २-१५)

ज्ञात्वानैककर्म्यमाचरेत् । शशिखं वपनं कृत्वा वह्निःसूत्रं त्यजेत् ।

ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति । (श्वे. ४-२४)

ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ।

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किञ्चित्कर्त-
व्यमस्ति चेन्नमत्तच्छावित् ॥

(पैंगल ट. ४-९) (जाबालदर्शन १-२३)

त

तत्कर्मयन्वन्धाय ।

तज्जलानिति शान्तः उपासीत । (छां. ३-१४-१)

ततोमातृत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

तत्रको मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः (ईशा० ७)

तथाक्षराध्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति ।

(मु. २-१-१)

तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च । (कठ १-३-१५)

तत्त्वमासि । छां. ६-८-७)

तदन्यमारंभण शब्दादिभ्यः । (ब्रह्मसूत्र. २-१-१४)

तदा विध्वान्पुण्यपापे विधूय । (मु. ३-१-३)

तदेतत्त्वेय. पुत्रात्प्रेयां वित्तात्प्रेयोऽन्यस्नात्सर्वस्मादन्तरतरंयदय

मात्मा । (बृ. १-४-८)

तदेतद्ध्रस्वापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् । (बृ. २-५-१९)

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशोहयत्ते रमणीयां योनिमा

पद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिम् वा ।

(छां. ५-१०-७)

तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते । (छां. ८-१-६)

तद्योदेयानां प्रत्यबुध्यत स एव भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्

(बृ. १-४-१०)

तपसा कल्मषं हन्ति ॥

तपसामपि सर्वेणां वैराग्यं परमं तपः ।

तमेवधीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुष्यायद्बहुश-

ब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ (बृ. ४-४-२१)

तेहस्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्चन्युत्थायाथभि
क्षाचर्यं चरन्ति ॥ (बृ. ४-४-२२)

द

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते ।

ददाति प्रतिगृह्णाति ।

दमेनदांताःकिंलिख्यमवधुन्वन्ति दमेन ब्रह्मचारिण सुवरगच्छन्
दमोभूतानां दुराघर्षं । (नारा. ७९)

दया सर्वभूतेषु क्षान्तिश्नसूयाशुचिरनायापो मांगल्यमकार्पण्यम
स्पृहा चेत्यष्टावात्मगुणाः । (गौतमधर्मसूत्र)

दर्शपौर्णमासाञ्चा यजत ।

दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभगुर ।

दुर्लभो मानुषो देहो ब्राह्मो देहो सुदुर्लभः । ब्राह्मं देहं समा-
माद्य येन मुक्त्यै न यत्यते । सुमेरोरग्रमासाद्य स्वदेहं
पातयत्यधः । तमेवपतित विद्युर्जातिभ्रष्टं महर्षयः ।

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

(कठ. १-२-४)

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ।

देवात्मशार्कं स्वगुणैर्निगूढाम् । (श्वे. १-३)

देवो भूत्वा देवानप्येति । (बृ. ४-१-३)

देशकालवयोवस्थाबुद्धिशक्त्यनुरूपतः । धर्मोपदेशो भैषज्यं
वक्तव्यं धर्मपारगैः ।

ध्वे रूपे वासुदेवस्य व्यक्तंचाव्यक्तमेव च । अव्यक्तं ब्रह्मणो
रूपं व्यक्तमतच्चाचरम् ।

दैवार्धाने शरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येन कर्मणा ।

घ

धर्मज्ञः समयप्रमाणम् ।

धर्मेण पापमनुदति । (नारायण उ. ७८)

धर्मावहं पापनुदं भगेशं (श्वे. ६-६)

ध्यानयोगपरो नित्यं ।

ध्यायतीव लेलायतीव । (वृ. ४-३-७)

न

न कर्मणा न प्रजया (कैवल्य. २)

न गव्यूतेः परं ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ।

न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप । (श्वे. ६-९)

न चेददिःशिवदीन्महती विनाष्टिः । (केन. २-५)

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । (मनु. २-९४)

न जायेत त्रियते वा विपश्चित् । (कठ. १-२-१८)

न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन । (सुवाल उ. ३-१)

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । (श्वे. ६-८)

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । (वृ. ४-४)

न ह्यु ममान्योऽस्ति नियन्ता न चाधिपः ।

न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । (कालाग्निरुद्र. उ.)

न हि कर्माणि कर्मरंभ ।

न हि विज्ञातुर्विज्ञातो र्वेपरिलोपो विद्यते । (वृ. ४-३-३०)

न ह्यस्ति ध्वेनासिद्धिमात्मवसिद्धोऽद्वितीय ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभू वेमं लोकं हीनतरं वा मिशन्ति ।

(मुं १-२-१०)

नान्योऽतोस्ति विज्ञाता । (वृ. ३-७-२३)

नापुत्रायाशिष्याय वै पुन । (श्वे. ६-२२)

नामुक्त क्षीयत कर्म कल्पकेऽटिगतैरपि ।

नाविरतोदुश्चरितात् । (कठ. १-२-२०)

नास्ति पातकमहो फलेनाले नाभर्कार्त्तनपरेपुनरेषु ।

न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि पर परो हि ब्रह्मा तानि बापतान्य-
वराणितपाति न्यास एवात्यरेचयेत् । (नारा. ७८)

न्यासेमपा तपसामचिरिक्तमाहुः ।

निष्कलं निष्क्रियं शातम् । (श्वे. ६-१९)

नित्यो नित्यानाम् । (कठ २ ५-१३)

नित्यः सर्वगतोऽव्ययात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः । एकः सन्
 भिद्यते आन्त्या भायया न स्वरूपतः ।
 नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमली
 कुर्वन्नभ्यासेन च वापयेत् । अभ्यामात्मकवाविज्ञानः कैवल्यं
 लभते नरः ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ।

निरपेक्ष एक एव साक्षी एकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम् ।

नैतं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति । (बृ. ४-४-२३)

नैव च तस्य लिङ्गम् । (श्वे. ६-९)

नैव धर्मा न चाधर्मा तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयेन् ।

नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् ।

प

परं ब्रह्म परिज्ञाय प्रव्रजेद्ब्राह्मणोत्तमः । अन्यथाकर्म कुर्वीत
 प्रमादेऽथ कर्हिचित् ।

परं ब्रह्मानुसंध्यात् । (नारद प. उ. ८-६)

पराचः कामाननुयन्ति बालाः । (षठ्. २-४-२२)

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ते कामाः ।

(मुं. ३-२-२)

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्त्यकृतः कृतेन ॥

तत्त्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥
(मु. १-२-१२.)

पवित्रं मंगलं परं ।

पश्याति पुत्रं पश्यति पौत्रं ।

प्रज्ञां तु सात्त्विकीं प्राहुस्तामसीं तु त्रिचिन्ताम् । क्रियां तु
राजसीं प्राहुर्गुणतत्त्वविदोबुधाः ॥

प्रत्यक्तत्त्वविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्य भिषीयते
तस्मात्तस्यागो पतितो भवेत् ।

प्रभुः प्रीणाति ।

प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञान संन्यासलक्षणं । तस्मात्ज्ञानं
पुरस्कृत्य मन्थेसदिहचुद्धिमान् । (नारद प. उ. १५)

प्राणे गते यथादेह सुखं दुःखं न विदति । तथा चेत्याण
युक्तोपि स कैवल्याश्रमे वसेत् । (नारद उ. २७)

प्राणोक्षेप सर्वभूतैर्विभक्तिविज्ञानन्निश्चान्मवतेनातिवादी
(मुं. ३-१-४)

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेद्द करोत्ययम् । तस्मात्त्रोका-
स्थुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । (बृ. ४-४-६)

पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।

पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्म । (नृसिंहोत्तर तापिनी उ. मं. ९)
पुरुषात्रपरं किञ्चिन् (कठ. १-३-११)

पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुद्वेहनतु । वायोः संचरणार्थाय चतु-
र्थमवशेषयेत् ।

बहुभ्य श्रोतव्यं बहुधा ।

महर्षे ब्राह्मणमालभेत् । (शतपथ० ब्राह्मण.)

ब्रह्मविदाप्नोति पर । (तै. २-१-१)

ब्रह्मविन्मुक्तो भवति ज्ञानतत्त्वाध्वामदेवादिवत् ।

ब्रह्म संघं न न्मे जिन्वतम् ।

ब्रह्मेदं सर्व । (वृ. २-५-१४)

ब्रह्मैवेदं सर्व । (वृ. २-५-२२)

महत्तमैकत्वविज्ञान वेदान्तश्रवणादिना । जायते परम

हसत्यतेर्मुह्यधिकारिणः । न श्रमान्तरनिष्ठस्य ॥

ब्राह्मणः पांडित्य निर्विघ्न बाल्येन तिष्ठासेत् ॥ (वृ. ३-५-१)

ब्राह्मणाविविदिषान्तियज्ञेन दातेन । (वृ. ४-४-२२)

भारत पचमो वेदः ।

भिक्षाटनं जपः शौचं स्नान ध्यानं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षटे
तानियतीना नृपदण्डवत् । स्वशास्त्रोपनिषधीताम् ।

भीषास्माध्वातः पवते (तै. २-८)

भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः ।

भोक्ता भोग्य प्रेरितारं मत्वा सर्वं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् । (श्वे१-१२)

म

मधवन्मर्त्यं वाइदं शरीरमाचमृत्युना । (छा. ८-१२-१)

मधु मासं च मधं च ताम्बुलं तैलमौषधम् । रगाज्यान्ष्टौयते
दूरात्तथा कान्ता च काचनम् ॥

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्रयं परमं तपः ।

मनसाहव पश्यति (बृ. १-५-३)

मनसैवानुद्रष्टव्यम् । (बृ. ४-४-१९)

मनसो वृत्तिशून्यस्य निर्विकारात्मना स्थितिः । असप्रज्ञातना-
माभौ ममाधिर्योगिनां प्रियः ।

मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनभिः परस्त्वया ।

मनोहराणां भोज्यानां युस्तीनां च वाससम् । वित्तस्यापि च
सान्निध्याच्चलेच्चित्तं सत्तामपि । तन्मानिष्य ततस्त्वक्त्वा शुमुदु
द्वैता वसेत् ॥

मनोवृत्तिमयद्वैतमद्वैत परमार्थतः (मांडू गौडपाद १-१७)

मनोहि धिनिध प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं काम
संकरं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ (त्रिपुरातापिनी उ. ५-२)

(मैत्रायणि ४-६)

महत्तद ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत् । (सुनाल उ. ३)

मंगलानां च मंगलम् ।

मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकामा ॥ (मुं. १-२-१)

मानसं वै प्राजापत्यम् । (नारा. ७९)

मायामात्रमिदं ध्वेतं । असत्त्वादग्न्यस्य ।

मायातु प्रकृतिं विद्यात् (श्वे. ४-१०)

मुखादिन्द्रश्यामिश्च । (ऋ. सं. १०-९०-१३)

मोघमन्त्रे विदन्ते अप्रचेताः ।

य

यष्टाधिदुरमृतासो भवंति । (श्वे. ३-१३)

यच्छेध्वाङ्गानसी प्राज्ञः । (कठ. १-३-१३)

यज्ञो वै विष्णुः । (बृद्धगरीतस्मृति. ८८)

यज्ञौ मास्ता द्युतिः सम्यगादित्यमुपासेष्ठे । आदित्याज्जायते

वृष्टिर्षुष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ (मनु. ३-७६)

यतयः शुद्धसत्त्वाः । (मुं. ३-२-६)

यतद्रद्रेक्ष्यमग्राह्यम् । (मु. १-१-६)

यतो जातानि भुवनानि विश्वा । (श्वे. ४-४)

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (तै. ३-१)

यतो वाचो निर्वर्तन्ते (तै. २-३)

यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ (बृ. ४-४-५)

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागाचेनातुराः क्षीणलोकाश्च यवन्ते ॥

(मुं. १-२-९)

यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ।

(बृ. ४-४-५)

यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । (तै ३-१)

यथाकारी यथाचारी तथा भवति । (बृ ४-२५)

यथाकृणायविजिताघ्रेया. संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यदिकच
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेद ॥ (छा. ४ १-६)

यथा शिवमयो विष्णु रेवं त्रिष्णुमयः शिव. । (स्कंद. उ.)

यथा स्वप्नप्रपंचोऽयंमयि मायाविजृम्भितः । तथाजाग्रत्प्रपंचोऽयम
यिनायाविजृम्भितः ।

यथैकस्मिन्नेवदेहेऽनयनभेदम् ॥

यथाचिगात् सर्वपापं व्यपोह्य परात्परपुरुषमुपैति विद्वान् ।

(कैवल्य. १)

यथा पुष्करपलाशमापोन श्लिष्यन्ते ॥ (छा. ४-१४-३)

यदल्पं तन्मर्त्यम् । (छा ७-२५-१)

यदहरवभिरनेत्तदहरेवमनजेत् ॥ (लघुजाबाल उ. ४)

यद्यनसाध्यायति तद्वाचा वदति नत्कर्मणा करोति ।

यद्ययध्धि कुरुते जन्तुस्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ (मनु २-४)

यदा तु विदितं तत्त्वं परमम सनातनम् । तदैकदंड संगृह्य
सोपवीतां शिखां त्यजेत् ॥ (नास्द ५. १७)

यदात्मसंमितमज्ञं तदवति न हिनास्ति यद्भूयो दिनस्ति
तद्यत्कनीपोन तदवति ॥

यदापंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि । बुद्धिश्चन निचेष्टत तमाहुः परमां .
गतिम् ॥ (कठ २-६-१०)

यदा मनसिसंजातं दैतृष्णं सर्ववस्तुषु । तदा संन्यास
मिच्छति । पतितः स्याद्विपर्यये (विश्वेश्वरीसंगृहीत स्मृति ।
नारद. परि. ११)

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदिसंस्थिताः ।

(कठ २-६-१४)

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य मयं
भवति ॥ (तै. २-७)

यदिदं मनसा वाचा चक्षुभ्यां श्रवणानिभिः । नश्वरं गृह्य
माणं च विद्धि मायामनोमयम् ।

यद्वदयं तदसन् । (तेजो विन्दु उ ५२)

यस्तु व्याकुरुते वाचं यस्तु मीमांसते गिरम् । तादृशौ
पुण्यकर्माणौ पंक्तिपावने ॥

यस्मिन्क्षेत्रे संहरन्त्येव देवः । (श्वे ५-३)

यमानमीक्षणं सेवेत नियमात्तरमाच्यजेत् । संप्रवृत्तो नाद्रियेत
कर्मचोदनाम् ॥

ययातदक्षरमधिगम्यते । (मुं. ६-१-५)

यादृशो भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

याश्च जीवमानेऽत्र जुहोति ।

मुह्यं स्वधर्मो नृपतेः प्रजानां परिपालनम् ।

येन जातानि जावन्ति । (तै. २-१)

ये मुह्यन्ते प्रघनेषु शूरासौ ये तनुत्यजः ।

ये विदुर्यान्ति ते परं ।

योम्यप्रयुक्तं साधनं कार्यसाधकम् ।

योवाप्तदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकत्पिति स कृपणः ।

(वृ. ३-८-१०)

यो वै भूमा तदमृतम् ॥ (छां. ७-१४-१)

र

रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापधेरन् ।

रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ।

रसो रागो गुणे द्रव्ये ।

रागो लिंगमबोधस्य ।

ल

लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभ-
विष्णुमीशम् । जन् ।न्तरमलयकल्पसइत्समुपजातमाशुपणाश-
मुपयतिनरस्य पातम् ॥

व

वसन्ते बाह्वणोऽग्नीनादधीत ।

वस्त्रं दारिद्र्यदुःखाय दारुरोगाय चोपलः ।

व्यकाव्यक्तं भरते विश्वमीशः । (श्वे. १-६)

वाचारंभणं विकारो नामधेयं, (छां. ६-१-४; ५)

वाचं यच्छ मनोयच्छ । (कठ. १-३-१३)

व जिमेधसहस्राणि राजमूयशतानिच । वाजपेयसहस्राणि
अधमेधशतानिच । एकस्य ज्ञानयोगस्य कलानार्हन्तिषोडशाम् ।
वायव्यधेतमालभेत भूतिकामः (तै. सं. २-५-१)

वायुवैभेपिष्ठादेवता (तै. सं. २-१-१)

विकल्पोनहि वस्तु । (नृसिंहोत्तरतापिनी. उ. ख. ८)

विजानन्निद्वान् ।

विज्ञाताग्मरे केनविजानीयात् (बृ. ४—५—१५)

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । (बृ. ३—९—२८)

विज्ञायचरमावस्थां देवताभ्यो नृगेत्तमः । खटवागोनाम
राजर्षिमुहूर्तमुक्तिर्भयिमान् ।

विद्याचविद्यांच यस्तद्वेदोभयतह । अविद्ययामृत्युतीर्त्वा विद्ययामृत
मश्नुते (ईशा० १०)

विरक्त प्रव्रजद्वाभान्सरक्तस्तुगृहेवसेत् । सरागानकंयाति
प्रव्रजहिद्विजोधम० ॥ (नारद० ५० १२)

विद्वान्यजत ।

विशेषणभेदाच्चिशिष्टम्यापि भेदः ।

विश्वम्येक परिबेष्टिनारं ज्ञात्वा शिवं । (श्वे. ४-१४)

व्युत्थायाथ मिशाचर्य चरति । (बृ. ४-४-२२)

वृक्षइवतिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कंपते उपलइव
तिष्ठासेच्छिद्यमानो न कुप्येत न कंपते ॥ (सुबाल उ. १३)

वेदानिमं लोकममु च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः । (मुं. ३-२-६)

श

शते पञ्चाशत । -

शमेनशांताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोन्यविन्दन् ।

तस्माच्छुभं परमं वदन्ति ॥ (नारा० ७२)

शांतोद्भांत उपरत तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽमान्येवात्मानं
पश्यति सर्वमात्मानपश्यति ॥ (बृ. ४-४-२३)

शिखंडं श्मश्रुशून्यता ।

शिलोन्टवृत्त्यापरितुष्टचित्तो धर्मं महान्तं विरजं जुषाणः ।

मद्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तम् ॥

शौचमाचमनं स्नानं न्तु चोदनया चरेत् । अन्याश्च नियमाः

ञ्जानी यथाहं लीलेश्वरः ॥

शोभाया मर्त्यस्य यदन्तैकतत् । (कठ १-१-२६)

श्रेयांसि बहुविधानि गवन्ति महतामपि ।

श्रीत्रयं ब्रह्मनिष्ठम् । (मुं. १-२-१२)

श्रीतं चापि तथा स्मार्तं कर्मालम्ब्य वसेद्विजः । साध्विद्वान्निः

पतत्येवञ्चालम्बरहितान्धवत् ।

स

सद्मां लोकानमृजत (ऐ. १)

स एव पापिष्ठतमां यः कुर्यात्कुलनाशनम् ।

सप्रेक्षत लोकान्नुसृजाइति । (ऐ० १)

सत्यकामः संकल्पः । (छां ८-७-१)

सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म । (तै. २-१)

सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदयातीर्थं तीर्थमार्जमेवच ॥

सत्यं परं परं सत्य सत्येन न सुवर्गलोकाश्चयन्ते कदाचन
सतां हिमत्यम् । (नारा. ७०)

सत्यशुद्धौ भुवा स्मृतिः ॥ (छां. ७-६-२)

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां । (ऋ. सं. १०-१२१-१)

सदेव ॥ (छां. ६-२-१)

सधनोय चिद्धन आनन्दधन एकरसः (नृसिंहोत्तर ता.खं. ८)

सद्दीदं सर्वं चिद्धिदं सर्वं । (वृसिंहोत्तरतापिनी खं० ७)

समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति

(वृ. ४-४-२१)

स मोदते गोदनीयं हि लब्ध्वा । (कठ १-२-१३)

स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । (तै० २-२)

स यथाकामो तत्कुरुर्भवति यत्कुरुर्भवति तत्कर्म कुरुते

यत्कर्म कुरुते तदभिपश्यते. (वृ. ४-४-२)

सर्गगतश्च नित्य ।

सर्वभूतसुहृच्छांतः ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि संपश्यन् ब्रह्म

परमं याग्नितान्येनहेतुना । (कौत्स्य. १-१०) ।

सर्वमिदमहं च ब्रह्म ।

सर्वस्मादन्तःस्यदयत्मात्मा । (बृ. १-४-८)

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । (छां. ३-१४-१)

सर्वतंपरादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । (बृ. २-४-६)

सर्वं पदं हस्तिपदे निमग्नम् ।

सर्वपाप्मानं तरति । (बृ. ४—४—२३)

सर्वक्षतध्वजः ।

सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा । (श्व. ५—३)

सर्वेवेदायस्मदमामनन्ति । (कठ. १—२—१५)

साक्षिष्वं वपनं कृत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः । (ब्रह्म. उ.)

रा सर्वेषुगुणेष्वन्नमति ।

सस्यमिवगत्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः (कठ. १-१६)

संकल्पमूलाः कामा वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः । (मनु. २-३)

संकीर्णकानां पितरश्च्यवन्ते नात्र संशयः ।

सैन्यस्य श्रवणं वुर्यज्ञान्यत्कुर्याद्यतिः काचेत ।

सैन्यासयोगाद्यनयः शुद्धसत्त्वाः । (मुं. ३-२-६)

सैन्यासाध्व्रक्षणः स्थानम् ।

सैन्यासेनात्यरेचेयत् ।

स्वकमेणातमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः (गी० १८-६)

स्वर्गकामं विन्दति यः शशुकापः ।

स्वर्गवाप्ते लोकं यान्ति ।

स्वतएव सतः शुद्धिनामतायेनकेनचित् ।

स्वप्रकाशमानन्दधनम् ॥

स्वयं तीर्णः परान्तरयति ।

स्वादुष्किलाय मधुमां उतायम् ।

स्वेत्येऽधिकारेयानिष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपरीतस्तु

दोषस्यादुभयोरेव निश्चयः ।

साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च । (श्व. ६-११)

साधनाभवे साध्याभावः ।

मिद्धोऽन्यथार्थे न यनेन तत्र पारेश्वर्यं तत्र समीक्षमाणः ।

सोऽहं भगवन् शोचामि तं मा भगवन् श्लोकस्य पारं तारयतु ।

(छा. ७-१-३)

सोऽहं स च त्व स च सर्व्वेतत् ।

ह

हेतुदृष्टातवर्जितम् ।

શંકરાનન્દી નામની વ્યાખ્યાવડે સારી
રીતે અલંકૃત થએલી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

પ્રથમ અધ્યાય.

ૐ

શ્રી ગોપાળકૃષ્ણને નમસ્કાર હો.

જે સત્ય તથા અનંતરૂપ છે, જે નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય તથા પરરૂપ છે,
તે અદ્વિતીય નિર્વિશેષમહત્ત્વની અમે સારી રીતે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૧

જે અધોભાગમાં દિવ્ય માનવરૂપ છે, ઉપરના ભાગમાં જે ગંગાની
આકૃતિવાન છે, જે માયાથી પર તેજરૂપે છે, તે સદા અમારા અમ
ભાગમાં હો. ૨

પરદેવના રૂપ જે શબ્દશ્રવણમય વાણી વડે પચામ વર્ણાશરૂપે આ
જગત વ્યાપ્ત થએલું છે, તે વાણીને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩

શુભમદર્શનમાન પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિવડે જે દેવગ અસિધ છે, જે મારા
હૃદયમાં મદા ભાસે છે, તે ઈશ્વરરૂપ શ્રીકૃષ્ણભગવાનનું હું મેવન કરું છું. ૪

મારો બોધસિદ્ધ થાય તે માટે મનદન, શ્રીમનક, મનાનન, મનતુમાર,
સનત્સુભન, તથા શ્રીવામદેવ અને મદાન શુક્રદેવને હું ભક્તિપૂર્વક
નમસ્કાર કરું છું. ૫

સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અર્થે સદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યને તથા તેમણે રચેલા શાસ્ત્રને હું ભક્તિપૂર્વક વારંવાર શિર નમાવી નમસ્કાર કરું છું. ૬

મારા ગુરુ આનંદાત્મચરણને હું ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને તાત્પર્ય-બોધિનીગીતા નામનો ગ્રંથ રચું છું. ૭

અમાપ નપ, બળ, તેજ તથા ગતિવરૂં જે મંપન્ન છે, સર્વવિદ્યાના જે નિધિરૂપ છે, સર્વ પુન્યોમા જે સૂકામણિરૂપ છે, જે સાક્ષાત્ અપર શ્રીમન્નાગાયત્રીરૂપ છે, પરમ કારણિક પુન્યો મધ્યે જે અગ્રગણ્યરૂપ છે, તેવા શ્રીકૃષ્ણકૃપાયને ખરેખર આ લોકમાં વિદ્વાન પુરુષો ભવિષ્યમાં અનિ પ્રગાથી રહિત થશે તે બાણી પોને અતિકૃપાવડે યુક્ત થઈને, વર્ણાશ્રમી-ઓને સકલ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તે અર્થે તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિના સાધનને પ્રકાશ કરે તેવા અનંતવેદરાશિના ચાર પ્રકારે વિભાગ કરીને વૈષ્ણવ, વૈશંપાયન આદિ શિષ્ય પ્રશિષ્ય તથા ઉપશિષ્યની પરંપરાદ્વારા પ્રત્યેક શાખાને વૃદ્ધિગત કરી.

વળી તેમાં પણ વેદનો અર્થ પરમ સૂક્ષ્મ, અતિગૂઢ, તથા દુર્વિગ્રેય હોવાથી જે સત્પુરુષો તે અર્થ સમજવાને અશક્ત હોય, તેમને ધર્માદિ સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય, તે માટે ‘ભારતં પશ્ચમો વેદઃ’ (અર્થઃ—મદાભારત પાંચમો વેદ છે,) આ વાક્યાનુસાર જે પાંચમા વેદરૂપે પ્રસિદ્ધ છે તથા ધર્માદિ સર્વ પુરુષાર્થ તથા તેનાં સાધનોનો જેમાં પ્રકાશ કરેલો છે તેવી એક લાખશ્લોકી ભારતી સંહિતા પ્રવર્તી.

વળી અનાદિરૂપ અવિદ્યા તથા તેના કાર્યની નિવૃત્તિદ્વારા મુમુક્ષુ-ઓને કેવળ વિદેહકૈવલ્યરૂપ જ્ઞા સિદ્ધ થાય તે અર્થે નક્ષત્રમાળા મધ્યે જેમ ચંદ્રમંડળ સ્થાપેલું હોય છે, તેમ જેના વડે બ્રહ્મ તથા આત્મા એકરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે, જે અદ્વૈતરૂપ અમૃતને વર્ણાવે છે, તેવી કૃષ્ણા-ર્જુનના સંવાદરૂપ ગીતાપનિષદ નામની બ્રહ્મવિદ્યાને આ જ ભારતીસંહિતા મધ્યે સાતસો શ્લોકરૂપે સ્થાપિત કરી.

જે મુમુક્ષુ મદમદ્વિવેકયુક્ત હોય, અધર્મ વિશે પ્રવૃત્તિ કરવામાં જે બીડ હોય, ઐત્તિક તથા આમુષ્મિક સુખથી વિમુખ હોય, તથા જે સમાદિ-પદ્મપત્તિથી મપત્ર હોય, તે જ કેવળ આ બ્રહ્મવિદ્યાનું અધ્યયન કરવાને, તેના અર્થનું અર્ણ કરવાને, તેનું શ્રવણજન્યજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવાને, તથા તે જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરવાને અધિકારી હોય છે, આ મિદ્ધાન્ત મિદ્ધ કરવાને માટે પ્રથમ અધ્યાયનો આગલ કરેલો છે.

આ અધ્યાયમાં, બ્રહ્મવિદ્યાના ત્રોતારૂપ અર્જુનના મદમદ્વિવેક, અધર્મભીંગના, ઐત્તિક તથા આમુષ્મિક સુખનો વિમુખતા, તથા સમમાદિ મપત્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેમાં આરભમાં પાડેલો તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જેઓ યુદ્ધ માટે સનદ્ધ થએલા હતા તેમની પ્રવૃત્તિનું શ્રવણ કરવાની કામનાપડે યુગ્મ તથા 'ધર્મક્ષેત્ર' ઇત્યાદિ શબ્દમાર્થ વડે ધૃતરાષ્ટ્ર કથન કરે છે —

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે —

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાણ્ડુર્માર્શ્વર કિમકુરંત મંજય ॥ ૧ ॥

અન્વય — (હે) સજય ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે યુયુત્સવ સમવેતા

મામકા પાણ્ડવા ચ એવ કિમ્ અકુરંત ' (તદ્વનુદિ) ॥

(અર્થ) — હે સજય, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રવિશે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સનદ્ધ થએલા મારા પુત્રો તથા પાડવોએ શું કાર્ય કર્યું તે કહે ?

(વિવરણ) — ધર્મક્ષેત્ર — જે ક્ષેત્ર વિશે ધર્મ પ્રધાનરૂપ હોય, જેના વડે ધર્મ પ્રાપ્તિ થતો હોય, અન્યાજેના વિરોધર્મના નાશનું પરિત્રાણ થાય તે; તાત્પર્યકે, જે ક્ષેત્ર મધ્યેના વામ માત્ર વડે ધર્મ તથા તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય તે વિશે, યુયુત્સવ યુદ્ધ કરવાની કામના વાળા સમવેતા અમરવાસને પ્રાપ્ત થએલા સંનદ્ધ થએલા મામકા દુર્યોધિનાદિ મારા પુત્રોએ કિમકુરંત શું કાર્ય કર્યું

ધર્મક્ષેત્ર રૂપ કુરક્ષેત્ર વિષે યુદ્ધ કરવાની દામનાવાળા મારા પુત્રો તથા પાંડવો એકત્ર થએલા તેમણે શું કાર્ય કર્યું તે, હે સંજય, કહે?

(શંકા)—જેઓ યુદ્ધ માટે સારંદ થએના હોય તેમનું કર્તવ્ય તે કેવળ યુદ્ધ જ હોય, તેથી આ વાક્યમા ‘ યુયુત્સવઃ ’ વિશેષણના બળ વડે તેા કેવળ યુદ્ધ કર્તવ્ય રૂપે પ્રતીત થાય, તેથી ‘ યુદ્ધ કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થયું? ’ આવો પ્રશ્ન યોગ્ય ગણાય તથાપિ આવા પ્રકારના પ્રશ્નનો પરિત્યાગ કરી, હે સંજય, મારા પુત્રો ઇત્યાદિએ શું કર્યું? આમ કૃતરાષ્ટ્રે જે પ્રશ્ન કરેલો તે અનુપપન્ન છે.

(સમાધાન)—ઉપરની શંકા કરવી યોગ્ય નથી. ૧ કુરક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર રૂપ કહેલું છે તેથી તે ક્ષેત્રના મહિમાવડે ધર્મપરાયણ યજ્ઞને દુર્યોધને પિતૃગત અર્ધરાજ્ય પાંડવોને પોતેજ ધર્મપૂર્વક આપી દીધું! અથવા (૨) તે જ ધર્મક્ષેત્રના મહિમાવડે ધર્મભુદિ પ્રવૃત્ત થવાથી, સ્વજનના વધવડે નરક પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને નરકના ભયથી ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર) શું યુદ્ધિથી ઉપરામ પામ્યા! અથવા (૩) શું એકત્ર થએલા સર્વેએ યુદ્ધ જ કર્યું? આ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ ઉપરિચિત થાય છે, તેથી “ જે ત્યા પ્રવૃત્ત થયું તેનું કથન કર. ” આ પ્રકારનો પ્રશ્ન અતિ ઉપપન્ન છે એમ તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે.

(અવતરણિકા)—ઉપર કહેલા પક્ષો મધ્યે કેવળ તૃતીય પક્ષ સિદ્ધ છે એમ ‘ દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકમ્ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સંજય કહે છે. સંજય કહે છે—

દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઢં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમવ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ—રાજા દુર્યોધનઃ તુ તદા વ્યૂઢં પાણ્ડવાનીકં દૃષ્ટ્વા આચાર્યમ

ઉપસંગમ્ય (દૃષ્ટ્વા) વચનમ્ અવ્રવીત્ ॥

(અ.) રાજા દુર્યોધને તો ત્યારે યુદ્ધની તૈયારી વખતે વ્યૂદાકારે ગોઠવેલું પાંડવેલું સૈન્ય જોઈને દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને આ રીતે વચન કહ્યું:--

(વિ.) તદા યુદ્ધકાળ પ્રાપ્ત થતાં, વ્યૂદમ્ વ્યૂહ આકારને પ્રાપ્ત થએલું અનીકં બળ, સૈન્ય. આચાર્યમ્ ધનુર્વિદ્યાના આચાર્ય દ્રોણને.

યુદ્ધની તૈયારી વખતે પાંડવોના સૈન્યને વ્યૂદ આકારે ગોઠવેલું જોઈને દુર્યોધન રાજાએ દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈ પાંડવોના સૈન્યનું ઉત્કૃષ્ટરૂપે વર્ણન કરવાથી પોતાનાં સૈન્યને ચોર્ય, બળ, પુરુષાર્થ તથા ઉત્સાહ અતિશય રીતે સંપાદન થાય તે ઇચ્છા વડે આ પ્રમાણે વચન કહ્યું--

પર્યેતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂમ્ ।

વ્યૂદાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

અન્યથા:—(હે) આચાર્ય ધીમતા તવ શિષ્યેણ દ્રુપદપુત્રેણ વ્યૂદાં એતાં મહર્તાં પાણ્ડુપુત્રાણામ્ ચમૂમ્ પદ્ય (ઈતિ ઉવાચ દુર્યોધન:) ॥

(અ.)-હે આચાર્ય, શ્રદ્ધમણિદિવાળા તારા શિષ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વ્યૂદાકારે ગોઠવેલી આ મદાન પાંડવ સેનાને તું જો.

(વિ.)-ધીમતા શ્રદ્ધમણિદિવાળા વડે, દ્રુપદપુત્રેણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નવડે શકટ પદ્મ આદિ આકારે ગોઠવેલી. મહર્તામ્ વ્યૂદાદિઆકારે રચેલી તેથી જ દૃષ્ટા-એને સ્તુતિ કરવા થોમ્. ચમૂમ્ સેનાને. એતાં અદ્વરર્થિ, સમીપમાં રહેલી. (બીજા અધ્યાયના પહેલાં શ્લોકમાં) 'ઉવાચ મયુસૂદન.' આ વાક્ય વડે જેમ ધીમન્નાનુ ઉવાચ એમ ઉક્તિ કહેલી છે તેમ આ વાક્યમાં પણ 'દુર્યોધન ઉવાચ' એમ ઉક્તિનો નિવેશ કરવો ધડનો દનો; કિંતુ તેવો પાંડવોને આવીને નથી તે કેરળ પ્રવાહ થાએ છે. 'તવ શિષ્યેણ' આ વચન ગૂઢ અર્થનું અભિપ્રાય દર્શાવે છે. (તાત્પર્ય કે તારા શિષ્ય જ તારી મારે યુદ્ધની તૈયારી કરી રહેવો.)

હે આચાર્ય, સૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળા તારા શિષ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યુદાદિ આધારે ગોદાવેલી આ મહાન સેનાને તું જો; તાત્પર્ય કે તેજ, બળ તથા પુરુષાર્થ યુક્ત યોદ્ધાઓવડે આ સેના સારી રીતે વિકાસ પામેલી છે તે તું જો.

(અવ૦) હવે 'અત્ર', 'ઘટકેતુ', 'યુધામન્યુ' આ ત્રણ વાક્યાર્થવડે તે યોદ્ધાઓના તેજ, બળ તથા પુરુષાર્થના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

અત્ર શૂરા મહેપ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટઃ દ્રુપદઃ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ—યુયુધાનઃ વિરાટઃ ચ મહારથઃ દ્રુપદઃ (ઇત્યાદિ) અત્ર શૂરાઃ મહેપ્વાસાઃ યુધિ મીમાર્જુનસમાઃ ॥

(અ૦) સાત્યકિ, વિરાટ, તથા મહારથી દ્રુપદ રાજા (ઇત્યાદિ) સર્વ યોદ્ધાઓ જે શર તથા મહાન ધનુર્ધારિ તથા ભીમ અને અર્જુન સમાન બળ વાળા આ પાંડવ સેનામાં છે તે.

(વિ૦) અત્ર આ પાંડવ સેના વિષે, શૂરાઃ વિક્રમશીલ પુરોના પણ જે નાશ કરે તેવા પુરુષો; આ શબ્દ શૂ ધાતુ ઉપરથી થએલો છે; શૂ નાશ કરવું. મહેપ્વાસાઃ જેમના ઇખાસ મહાન છે તેવા પુરુષો. આ શબ્દ હ્યુ તથા અમ્ એમ બે પદનો બનેલો છે. હ્યુઃ બાણ, અમ્ ફેંકવું, અર્થાત્ જેના વડે બાણો ફેંકાય છે તે; કોઈક. મીમાર્જુનસમાઃ બળ તથા પરાક્રમવડે ભીમ તથા અર્જુનની સમાન; તાત્પર્ય કે સર્વ યોદ્ધાઓ ભીમ તથા અર્જુનની જે સમાન બળ તથા પરાક્રમ વાળા છે.

આ યોદ્ધાઓ કોણ કોણ હતા એમ આકાંક્ષા પ્રાપ્ત થાય તે પરત્વે 'યુયુધાનઃ' ઇત્યાદિ વાક્યવડે તે તે યોદ્ધાઓનો નામપૂર્વક નિર્દેશ કરે છે. 'યુયુધાનઃ' અતિશય રીતે જે યુદ્ધ કરે તે; સાત્યકિ; વિરાટઃ વિશેષરીતે. રાડપાદી જે શત્રુઓની અભિમુખ થાય તેવા પુરુષ; આ શબ્દ રદ્ ધાતુનો બનેલો છે. દ્રુપદઃ વૃક્ષરૂપચિહ્ન જેની ખજાણિયે છે તે; કઃ વૃક્ષ, પદઃ ચિહ્ન

‘एको दशसहस्राणि योघयेद्यस्तु घन्विनाम् ।

શસ્ત્રશાસ્ત્રપ્રવણિશ્ચ મહારથ્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ’

(અર્થ) —જે એકલો દસ હજાર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરે તથા જે શસ્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રણીત હોય તે મહારથી કહેવાય. આ ઋતિ-વાક્યાનુમાર કુપદને મહારથી કહેલો છે

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ શૈવ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ—ધૃષ્ટકેતુઃ ચેકિતાનઃ વીર્યવાન્ કાશિરાજઃ ચ પુરુજિત્ કુન્તિભોજઃ ચ શૈવ્યઃ ચ નરપુંગવઃ ॥

(અ.) ધૃષ્ટકેતુ ચેકિતાન તથા વીર્યવાળા કાશિરાજ તથા બહુ યોદ્ધાઓને જીતે તેવો કુન્તિપિતા તથા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શૈવ્ય રાજા.

(વિ.) ધૃષ્ટકેતુ જેનો ધ્વજ અતિભયંકર છે તે, ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા, ધૃષ્ટ—અતિ ભયંકર કેતુ ધ્વજ, ચેકિતાન ચિકિતાન રાજાનો પુત્ર, પુરુજિત્ બહુ યોદ્ધાઓને જીતે તે, પુરુષ બહુને (યોદ્ધાઓને) કુન્તિભોજ કુન્તિપિતા. શૈવ્યઃ શિષિ ગોત્રનો અપત્ય, શૈવ્ય નામનો રાજા.

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—યુધામન્યુઃ ચ વિક્રાન્તઃ ઉત્તમૌજાઃ ચ વીર્યવાન્ સૌમદ્રઃ દ્રૌપદેયાઃ ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥

(અ.)—પરાક્રમવાળો યુધામન્યુ, વીર્યવાળો ઉત્તમૌજા, સુલકાનો પુત્ર, તથા દ્રૌપદીના પુત્રો, આ સર્વે મહારથીઓ છે.

(વિ०) યુધામન્યુઃ યુદ્ધ વિષે જેને કોપ વેગ છે તેવો, મન્યુઃ-કોપવેગ ઉત્તમોજાઃ જેનું બળ ઉત્તમ છે તે, પાંચાલ, ઓજઃ બળ, યોમદ્રઃ સુભદ્રાનો પુત્ર વીર્યવાન જેને વીર્ય છે તેવો પુરુષ, વીર્ય વીર પુરુષનું કર્મ, વોરઃ તેજ તથા બળવડે વિકાન્ત હોય તથાપિ તેવા શત્રુઓને જે પલાયન કરાવે તેવો પુરુષ; આ શબ્દ વિ વિવિધ રીતે ફેરવતે પલાયન કરાવે છે, આમ એ પદનો અનેકો છે. દ્રૌપદ્યાઃ પ્રતિવિન્ધ્ય, આદિ દ્રૌપદીના પુત્રો. મહારથાઃ

આત્માનં સારથિં ચાશ્વાઘ્રક્ષત્તમાયુધૈઃ ।

યો યુધ્યત્યયુતૈર્વારૈઃ સ મહારથ ઉચ્યતે ॥

(અર્થ) — પોતાને, સારથિને તથા અશ્વને આયુધવડે કાંઇ પણ હાનિ થયા વિના જે પુરુષ તે સર્વનું રક્ષણ કરીને કોટિ વીર પુરુષો સાથે એકસો યુદ્ધ કરે તે, આ વાક્યમાં જણાવેલા લક્ષણયુક્ત હોવાથી દ્રૌપદીના સર્વ પુત્રો મહારથી છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

(અર્થ) — આ રીતે પાંડવની સેનાના નેતાઓનો નિર્દેશ કરી હવે ‘અસ્માકં તુ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પોતાની સેનાના નેતાઓનો નિર્દેશ કરે છે:—

અસ્માકં તુ વિશિષ્ઠ યે તાન્નિવોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્ન્રવ્રીમિ તે ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ — (હે) દ્વિજોત્તમ અસ્માકં યે તુ વિશિષ્ઠાઃ મમ સૈન્યસ્ય નાયકાઃ તાન્ તે સંજ્ઞાર્થં વ્રવીમિ તાન્ (ત્વમ્) નિવોધ ॥

(અર્થ) — હે દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ, મારા સૈન્યના જે નેતાઓ વિશિષ્ઠ છે તેનું તને પરિજ્ઞાન થાય તે અર્થે જે હું નિર્દેશ કરું તે તું જાણુ.

(વિ०) — વિશિષ્ઠાઃ વિદ્વા, બળ, પુરુષાર્થ, પરાક્રમ, કુશલતા, આદિવડે પ્રસિદ્ધ, નાયકાઃ નેતાઓ તે સંજ્ઞાર્થં તું મારા પરમ આપ્ત હોવાથી તારા પરિજ્ઞાન અર્થે,

વિદ્યા, બળ આદિવડે જેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે તેવા મારા સૈન્યના નેતાઓનો તું આપ્તરૂપ હોવાથી તને નિર્દેશ કરું છું તે તું જાણુ.

(અવ૦) તે સૈન્યના નાયકો કયા તેનું 'ભવાન્' તથા 'અન્યે' એ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે:—

ભવાન્ ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિજયઃ ।

અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥ ૮ ॥

અન્વય:—ભવાન્ ભીષ્મઃ ચ કર્ણઃ ચ કૃપઃ ચ સમિતિજયઃ । અશ્વત્થામા વિકર્ણઃ ચ તથા એવ સૌમદત્તિઃ ચ ॥

(અ૦)—તમે, ભીષ્મ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય તથા યુદ્ધમાં દુર્જય અશ્વત્થામા, વિકર્ણ તેમ જ ભૂરિશ્રવા.

(વિ૦)—કૃપ. કૃપાચાર્ય, સમિતિજયઃ યુદ્ધક્રિયામાં વીર પુરોભોને પણ શ્રુતે તેવો, યુદ્ધમાં દુર્જય. સામદત્તિઃ સોમદત્તનો પુત્ર, ભૂરિશ્રવા.

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

અન્વય:—અન્યે ચ વહવઃ શૂરાઃ નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ યુદ્ધાઃ વિશારદાઃ સર્વે મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ॥

(અ૦)—વળી અન્ય શરવીર યોદ્ધાઓ જેઓ મહત્ત યુદ્ધમાં નિપુણ છે તથા વિવિધ પ્રકારના શસ્ત્રમાધનવાળા છે તેઓ સર્વે પ્રાણુત્યાગર્થે પણ મારો જય સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કરી જીએલા છે.

(વિ૦)—અન્યઃ બાહુલિક, ભગદત્ત આદિ બાણીના યોધાઓ શૂરાઃ સૌર્યશાળી, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ જેમને નાના પ્રકારના શળ, ચક્ર, ગદા, ખડ્ગ, પરિધાદિ શસ્ત્રો પ્રહાર કરવાના સાધનરૂપે છે તેવા

યુદ્ધવિનાશદા મહત્તયુદ્ધવિષે નિપુણ, મદય માગ વિનયના અર્થે
ત્યજીવિતા પ્રાણુનો લાગ કઠીને પણ જ્ય અપાન કરીશુ એમ નિશ્ચય
કરીને રહેલા

૫૧ ' અપર્યાપ્ત આ નાક્યાર્થવડે ઉભય બાળુ નિરૂપણ કરે છે:—

અપર્યાપ્ત તદસ્માકં ચલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમંતેષા ચલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય —અપર્યાપ્ત તત્ અસ્માક ચલ ભીષ્માભિરક્ષિત (સત્) પર્યાપ્ત
(એવ મવતિ) । એતેષા તુ इदम् ચલ પર્યાપ્તમ્ (અપિ)
ભીમાભિરક્ષિત (સત્ અપર્યાપ્ત એવ મવતિ) ॥

(અ૦)—આપણુ સૈન્ય અપૂરણુ છે તથાપિ તે ભીષ્મવડે અભિરક્ષિત
હોવાથી પૂરણુ જ છે, અને પાડવેણુ આ સૈન્ય પૂરણુ છે તથાપિ તે
ભીમવડે અભિરક્ષિત હોવાથી અપૂરણુ જ છે

(વિ૦)—અપર્યાપ્ત યુદ્ધ કરવાને માટે અપૂરણુ. ભીષ્માભિરક્ષિત ભીષ્મ
વડે જે અભિરક્ષિત છે તે, અભિરક્ષિતમ્ શરીર, વાણી, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર બળ
વડે જે સર્વત્ર રક્ષિત હોય તે, इदम् જે અશ્વ સમીપમા જોવામા
આવે છે તે, પુરે દરમિયાન

ઉપર કહેલા યુગધાનાદિ યોદ્ધાઓથી લિન્ન પ્રકાગ્નુ આપણુ સૈન્ય
યુદ્ધ કરવા માટે પૂરણુ નથી, તથાપિ તે શરીર, વાણી, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર
બળથી, ભીષ્મપિતામહ વડે સર્વત્ર રક્ષિત હોવાથી મહાન પુરુષના
આશ્રય બળથી યુક્ત છે તેથી તે મારો જ્ય સ પાદન કરવા અર્થે અવરય
પર્યાપ્ત થશે જ, તેથી ઉનુ આ પાડવેણુ સૈન્ય ભીમવડે અભિરક્ષિત છે
તેથી તેને હીન પુરુષનો આશ્રય હોવાથી તે કેવળ અપર્યાપ્ત રૂપ છે આમ
તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે.

આ અર્થથી અન્યથા અર્થ કરવામાં સંધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; તેવી સંધિ જોવામાં આવતી નથી, તેથી ઉપર કહેલો અર્થ જ યોગ્ય લાગે છે; (અર્થાત્ ‘અપર્યાપ્ત’ તથા ‘વલ’ પદની સંધિ આ વાક્યમાં જોવામાં આવતી નથી.)

(અવ૦)—તમે કહ્યું તેમ જ બસે હોય, તો હવે શું કર્તવ્ય છે તે કહો. આ વિષે ‘અયનેપુ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

અયનેપુ ચ સર્વેપુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

મીપ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા:—હિ ભવન્તઃ એવ સર્વે સર્વેપુ અયનેપુ ચ યથાભાગમ્ અવસ્થિતાઃ (સન્તઃ) મીપ્મમ્ એવ અભિરક્ષન્તુ ॥

(અ૦)—આમ છે તો તમે સર્વ ઉપર કહેલા યોદ્ધાઓ સર્વ અપન માર્ગમાં યથાભાગ અવસ્થિત થતા કેવળ બીખમનું જ અભિરક્ષણ કરો.

(વિ૦)—હિ મારો જય બીખને અધીન છે તે કારણથી અયનેપુ, ચક્રઆદિ વ્યૂહમાર્ગ વિષે, યથાભાગમ્ જે રીતે પોત પોતાના સ્થાનનો વિભાગ કરેલો હોય તે પ્રકારે, ભવન્તઃ નિરુક્ત યોદ્ધાઓ.

મારો જય બીખપિતામહને અધીન રહેલો છે તેથી ઉપર કહેલા તમે સર્વ યોદ્ધાઓ જ પોતપોતાના વિભક્ત સ્થાને અવસ્થિત થઈને સેનામુખે યુદ્ધ કરનાર બીખનું જ અભિરક્ષણ કરો; તાત્પર્ય કે જે રીતે દુશ્મનોથી બીખને કાષ્ટ ઉપદ્રવ ન થાય તે પ્રકારે તેનું પરિવેષન કરી તેનું રક્ષણ કરતા કરતાં તમે યુદ્ધ કરો.

(અવ૦)—આમ દુર્યોધન રાજ્યએ કહ્યું તે પછી શું પ્રવૃત્ત થયું? આમ ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કરતાં ‘તસ્ય’ તથા ‘તત્.’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે સંજય કહે છે—

તસ્ય સંજનયનહર્ષં કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોઽથઃ શૃણ્વં દર્શ્યૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

અન્વયઃ—પ્રતાપવાન્ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ તસ્ય હર્ષં સંજનયન્ સિંહ-
નાદં વિનય ઉઘૈઃ શૃણ્વં દર્શ્યૌ ॥

(અ.)—પ્રતાપશીલ કુરુવૃદ્ધ બીખ્મપિતામહે તેને દર્ષ સંપાદન કરતાં
સિંહનાદ કરીને ઉચ્ચ સ્વરે પોતાનો શંખ વગાડ્યો.

(વિ.)—વિનય નિનાદ કરીને, ડુંગર ઉદાત્તસ્વરથી, દર્શ્યૌ પૂર્યો, વગા-
ડ્યો; તેજ રીતે પ્રતાપવાન કુરુવૃદ્ધ બીખ્મપિતામહે, ડુંગર સંપાદન કરીશ
એમ સૂચન કરતા હોય તેમ દુર્યોધનને દર્ષ સંપાદન કરતાં સિંહનાદ
કરીને પોતાનો શંખ વગાડ્યો.

તતઃ શંખાથ્ચ મેર્યથ પણવાનકગોમુસ્તાઃ ।

સહસૈવામ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽમવત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ—તતઃ શંખાઃ ચ મેર્યઃ ચ પણવાનકગોમુસ્તાઃ સહસા एव
અમ્યહન્યન્ત સઃ શબ્દઃ તુમુલઃ અમવત્ ॥

(અ.)—ત્યાર પછી શંખો, બેરીઓ, પણુ, આનક, ગોમુખ આદિ
વાદ્યવિશેષ અતિત્વરાથી વાગ્યાં, તેનો મદાન સંકીર્ણ ધ્વનિ થયો.

(વિ.)—સહસા અતિત્વરાવડે, ગન્દઃ ધ્વનિ, તુમુલઃ સંકીર્ણ; મદાન
રૂપ. ત્યાર પછી બીખ્મના શંખનાદ વડે જેમને રણોત્સાહ ઉત્પન્ન થએલો
તેવા દ્રોણ આદિ સર્વ સૈનિકોએ પોતપોતાના શંખો તથા સેનાચરોએ
બેરી તથા પણુઆદિ વાદ્યવિશેષો અતિત્વરા પૂર્વક વગાડ્યાં; શંખ, બેરી
આદિના વગાડવાથી જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો તે સંકીર્ણ મદાન રૂપ થયો.

(અર્થ.)—દુર્યોધનની સેનાની પ્રવૃત્તિનું આ રીતે કથન કરી “તતઃ”
-શ્લોક વાક્યાર્થ વડે પાંડવસેનાની પ્રવૃત્તિનું કથન કરે છે—

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈયુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ—તતઃ એવ શ્વેતૈઃ હયૈઃ યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ માધવઃ પાંડવઃ ચ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥

(અ૦)—ત્યારપછી તુરત જ, શ્વેત હયોવડે યુક્ત પૂજ્ય રથવિગે સ્થિત થએલા માધવ તથા અર્જુને દિવ્ય શંખો વગાડ્યા.

(વિ૦)—તતઃ બીખાદિના શંખોને ઉદ્દેશ્ય થયો, તદનન્તર જ મહતિ પૂજ્ય સ્યન્દને રથવિગે, પાંડવ અર્જુન, દિવ્યો દિવ્ય.

(અવ૦)—પૂર્વ વાક્યમા જે કહ્યું તે જ અર્થનું “પાંચજન્ય” “અનન્ત-વિજય” ઇતિ વાક્યાર્થવડે વિશેષ સ્પષ્ટાકરણ કરે છે:—

પાંચજન્યં હૃપીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌંડ્ર દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ—પાંચજન્યં હૃપીકેશઃ દધ્મૌ દેવદત્તં ધનંજયઃ (દધ્મૌ) ભીમકર્મા વૃકોદરઃ પૌંડ્ર મહાશંખં દધ્મૌ ॥

(અ૦)—હૃપીકેશ પાંચજન્ય નામનો, ધનંજયે દેવદત્ત નામનો, તથા ભયંકર કર્મવાળા ભીમે પૌંડ્ર નામનો મહાશંખ વગાડ્યો.

(વિ૦) પાંચજન્ય પંચજનથી ઉત્પન્ન થએલો. દેવદત્ત દેવોએ આપેલો, ભીમકર્મા—ભીમઃ અર્થાત્ લોકોને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા જેના કર્મ છે તેવો. વૃકોદરઃ—વૃકઃ અર્થાત્ અગ્નિવત્ જેનું ઉદર છે તેવો પુરુષ, ભીમ. ૧૫

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રાં યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવથ સુષોપમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય.—કુંતીપુત્રઃ રાજા યુધિષ્ઠિર. અનન્તવિજયં (નામગ્રંથં દધ્મૌ)
નકુલ સહદેવઃ ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ (શસ્ત્રૌ પ્રદધ્મતુ.)।

(અ.)—કુતીના પુત્ર ગંગા યુધિષ્ઠિરે અનન્તવિજય નામનો તથા નકુલ
અને સહદેવે સુઘોષ તથા મણિપુષ્પક નામના શસ્ત્રો વગાડ્યા.

(વિ.)—યુધિષ્ઠિરઃ યુદ્ધ રિમે જે અંગરૂપ છે તે ધર્મપુત્ર અનન્તવિજય
અનન્ત અર્થાત્ નાગમહિન નિત્ય જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવો. ૧૬

(અવન.)—૧૫૧ તે જ રિચયુ 'કરક', 'કુલક' તથા 'સ' ધ્વનિ
વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે.

કાશ્યથ્વ પરમેષ્વામઃ શિરઃખંડી ચ મહારથઃ ।

ઘૃષ્ટધુમ્નો વિરાટથ્વ માત્યક્રિથાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય —પરમેષ્વાસ* કાશ્ય ચ મહારથઃ શિરઃખંડી ચ ઘૃષ્ટધુમ્ન વિરાટ
ચ અપરાજિતઃ સાત્યકિ ચ ॥

(અ.)—મહાન બાણાન્નિ કાશીપતિ, મહારથી શિખંડી, સેનાપતિ
શ્વ વિરાટ રાજા, તથા જેનો પરાજય થઈ શકે નહિ તેવો માત્યકિ રાજા.

(વિ.)—કાશ્ય કાશીપતિ, પરમેષ્વામ પરમ અર્થાત્ મહાન ઇષ્વાસ છે
જેનો તે (મહાન ક્રોધગ્રાણો) શિખંડી જેને શિખંડ હોય તેવો પુરુષ,
'પાચાય રાજા ' શિખંડં દમશુશૂન્યતા અર્થઃ—દાઢીરહિતતાને શિખંડ
કહે છે. ' આ વાક્યાનુસાર જે પુરુષ રમશુ શૂન્ય હોય તેને શિખંડી કહે છે.
ઘૃષ્ટ પરધર્મક, ધુમ્ન બળ. ઘૃષ્ટધુમ્ન—પરધર્મક બળવાળો સેનાપતિ,
અપરાજિત જે પરાજિત ન હોય, રિપુઓવડે જેનો પરાજય થએલો ન
હોય તેવો, સાત્યકિ સાત્યક રાજાનો પુત્ર

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાથ્વ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રથ્વ મહાવાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

અન્યય:—(હે) પૃથિવીપતે દ્રુપદઃ દ્રૌપદેયાઃ ચ મહાવાહુઃ સૌમદ્રઃ
ચ સર્વશઃ પૃથક્ પૃથક્ શંભાન્ દધ્મુઃ ॥

(અ૦) હે પૃથિવીપતે, દ્રુપદરાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો, મહાબાહુવાળો સૌમદ્ર
(અભિમન્યુ) આ નિરૂક્ત યોધાઓએ મર્વ દિશામાં પૃથક્પૃથક્ શ ખો
વગાડ્યા; અર્થાત્ પ્રત્યેકે પોતપોતાના શ ખો વગાડ્યા (દધ્મુઃ). મહાબાહુઃ
જાનુ પર્યંત જેના લાંબા હાથ છે તેવો.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યય:—સઃ ઘોષઃ એવ તુમુલ. (મૂલ્વા) નમઃ ચ પૃથિવીં ચ વ્યનુ-
નાદયન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ॥

(અ૦)—તે મહાધ્વનિ મંકીર્ણ થઇ આકાશ તથા પૃથિવી આદિ વિષે
પ્રતિધ્વનિત થતા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિના હૃદય બેગાઇ ગયા.

(વિ૦)—સ ઘોષ પાચજન્ય, દેવદત્ત, પૌંડ આદિ મહાશ ખો વગાડવાથી
ઉત્પન્ન થએલો જે મહાધ્વનિ તે. તુમુલ. મંકીર્ણ, નમઃ આકાશ, નમઃ
પદ પદી ચ કારનો પ્રયોગ કરેલો છે તે વડે સર્વદિશાઓનો બોધ થાય
છે પૃથિવી શબ્દ પદી ચ પદનો પ્રયોગ કરેલો છે તે વડે પર્વતના ઊંઘનો
બોધ થાય છે, વ્યનુનાદયન્ પોતપોતાના નાદાનુષ્ઠ પ્રતિધ્વનિ ઉત્પન્ન
કરતો સનો, ધાર્તરાષ્ટ્રાણા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના પુત્રો, પૌત્રો તથા મર્વ
સૈનિકોના, હૃદયાનિ હૃદયમાં રહેલું કાવખંડ, (કેવેણું) વ્યદારયન્
વિદલિત કર્યું. ‘ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં’ આ શબ્દમાં અણ્ પ્રત્યય સંબંધવાચક
છે. પાચજન્ય આદિ મહાશખો વગાડવાથી જે મહાધ્વનિ સમુત્પન્ન થયો
તે સર્વ શ ખોના નિનાદવડે વિસ્તાર પામી આકાશ તથા પૃથિવી આદિમાં

પ્રતિધ્વનિત થતાં વૃદ્ધિ'ગન થયેા અને તેથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિનાં હૃદયો
જેદાઘ ગયા; તાત્પર્ય કે તે નાદવડે તેઓનાં હૃદય ળાંગી પડ્યાં.

(સવત૦)-શ્રુતિવાક્યો:-

‘સયયેદ્ધ કર્મચિત્તોલોક ક્ષીયતે’છાં ૮૧૧૬ અર્થ:-જેમ કર્મ વડે પ્રાપ્ત
થએલો (જીતાએલો) આ લોક કાપતે પામે છે. ’ (છાં. ૮-૧-૬૦)

‘સત્યમિવ મર્ત્ય પચ્યતે સત્યમિવાજાયતે પુનઃ’-કટ (૧-૧-૬૦.) અર્થ:-
અન્નની માફક મર્ત્યલોક પકવ થાય છે, તથા અન્નની માફક તે ફરી
જન્મ ધરે છે.

‘અઘ્રાદશોક્ષમવર યેષુ કર્મ’ અર્થ:-આ યજ્ઞના નિર્વાહ કરનારા અઘ્રા
જાઓ કે જેઓ શાસ્ત્રમા કહેલું આ નિકૃષ્ટ કર્મ કરે છે’ સુજ્ઞ ૦ ૨-૩-૭)

‘એતદ્દેવો યેડમિનન્દાન્તિ મૂદાજરાં મૃત્યુતે પુનરેવાપિયન્તિ’ અર્થ:-જે
મૂર્ખ મનુષ્યો આ કર્મને શ્રેયસ્કે માને છે તેઓ પારંપાર મૃત્યુ તથા
જન્મને પામે છે. (મું. ૧-૩-૭)

‘શ્રોમાવા મર્ત્યસ્ય યદન્તકતત્’ અર્થ:-નચિકેતાએ કહ્યું ‘આ સર્વ
જોગો આવતી કાળના મરખા છે. હે મનુષ્યના, અંતક’ કહ્યું. (૧-૧-૨૬)

‘પરાચ કામાનનુયન્તિ વાલાઃ’ અર્થ:-જે સુવાન પુરુષો બાહ્ય વિષયો
તરફ જતા કામોનું અનુગમન કરે છે. ’ (કહ્યું. ૨-૪-૨૦)

‘કર્મણા પિતૃલોકો વિદમા દેવલોઃ’ અર્થ:-કર્મવડે પિતૃલોક, અને
વિદ્યાવડે દેવલોક, પ્રાપ્ત થાય; બ. (૧-૫-૨૬)

‘અન્ધ તમ પ્રવિશન્તિ યેડવિદ્યામુપાસતે તત્તો મૂયઃ સ્વ તે તમો ય ડ વિદ્યા-
યા રતા’ અર્થ:-જે ધનના અભિલાષીઓ (ઇશા. ૬)

અંધિયાને અર્થાત્ નયોતિષ્ઠોમાદિ કર્મને કરે છે તે અંધત-
મને-હું તથા આ મારું એવા અભિમાનવાળા સંસારને પ્રાપ્તથાય
છે. વળી જે કર્મ ત્યાગીઓ સર્ગેષુ બ્રહ્મની-દેવતાઓની ઉપાસના કરે

હે તે એથી પણ વધારે દારણુ તમસને અર્થાત્ સસારને પામે છે.’
(ધર્મા ૬) શ્રુતિવાક્યો—

જાતસ્ય હિ દ્રુવો મૃત્યુર્મુવ જન્મ મૃતસ્ય ચ અર્થ—જે જન્મે હે તેને મૃત્યુ
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જે મૃત્યુ પામે છે તે જન્મને અવસ્થા પ્રાપ્ત
થાય છે’ (ભ ગી ૨-૨૭),

મોષાશા મોષકર્માણ અર્થ—નિષ્કલ આશાવાળા તથા નિષ્કલ
કર્મવાળા (ભ ગી ૬-૧૨),

હીને પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ (ભ ગી ૯-૨૧,) અર્થ—પુણ્યનો
જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે તેઓ મૃત્યુ ભોગને પ્રાપ્ત થાય છે.

જન્યત્વ તથા દસ્યત્વ આદિ યુક્તિઓ—અર્થાત્ જે પદાર્થ જન્ય
તથા દસ્ય સ્વરૂપ હોય તે અનિત્ય હોય છે. (ભ ગી. ૨-૨૮ તુ વિનરણુ)

આ પ્રકારના શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વાક્યો તથા યુક્તિઓ વડે એમ
સૂચન કરેલું છે કે, જે પડિત પુરુષ કેવળ મોક્ષપ્રાપ્ત કરવાની કામનાનાળો
હોય તેને જે દેવાનું પૂજન કરવું હોય તેને ઉદ્દેશીને કયા કર્મો કયા પ્રકારે
કરવા તથા તે તે કર્મો વડે શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ વાંતનો સમ્યગ્
વિચાર કરવો ધટે છે, આ જ નિમમાનુસાર ‘અય’ ધર્માદિ વાક્યાર્થ વડે આ
પ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે વિષે યુક્ત કર્તવ્ય રૂપ હોવા
છતાં, યુક્તરૂપ કર્મ તથા તેના ફળનો સમ્યગ્ વિચાર કરી મોક્ષેશુ અર્જુનને
વૈરાગ્ય કેવી રીતે ઉદય પામ્યો તેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે—

અથ જ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટવા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રમંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વય—અથ કપિધ્વજ પાંડવ જ્યવસ્થિતાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્
દૃષ્ટવા (સ્વયમપિ) ધનુ ઉદ્યમ્ય શસ્ત્રમંપાતે પ્રવૃત્તે
(હૃષીકેશ ઉવાચ)

(ક૦) - ઉભય મેન્યની યુદ્ધની તૈયારી થયા પછી, પાંડુનો પુત્ર અર્જુન ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિને યુદ્ધ કરવા માટે મહુપશ્ચિન થએલા જોધને, પોતાનું ધનુષ હિમાબીને, શસ્ત્ર પ્રયોગ કરવાને મમય પ્રાપ્ત થતા (હૃષીકેશને કહે છે).

(૧૪૦) - અથ ઉભય મેનાની યુદ્ધ વ્યવસ્થા થઈ રહી તદનન્તર પાંડવ પાંડુરાજને પુત્ર, અર્જુન વ્યવસ્થિત યુદ્ધ કરવા માટે સમુપસ્થિત થએલા, ગદ્યસપાને શસ્ત્ર પ્રયોગના મમય વિશે.

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ઉવાચ અર્જુન કહે છે. —

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

અન્વય — (હે) મહીપતે તદા હૃષીકેશં इदं વાક્યં આહં । યોદ્ધુકા-
માન્ અવસ્થિતાન્ ઇતાન્ યાવત્ અહં નિરીક્ષે . (હે)
અચ્યુત (તાવન્તં દેશં) મે રથં (નીત્વા) ઉમયોઃ સેનયોઃ
મધ્યે સ્થાપય । અસ્મિન્ રણસમુદયમે કૈઃ સહ મયા યોદ્ધવ્યં
(ભવતિ) ॥

(અ૦) - હે મહીપતિ, તદનન્તર અર્જુને નીચે કહેવામાં આવેલું વચન કહ્યું: - હે અચ્યુત, જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી યુક્ત થઈ તૈયાર થઈ જોડેલા છે તેમને જે સ્થળેથી હું સારી રીતે જોઈ શકું તેવા પ્રદેશમાં મારો રથ ઉભય સૈન્યોની મધ્યમાં જોડવ, આ યુદ્ધમાં કેની સાથે મારે યુદ્ધ કરવું ધટે છે તે પણ જોઉં.

(વિ૦) - હવે પછી કહેવામાં આવેલું, યોદ્ધુકામાન્ યુદ્ધ કરવાની કામના વાળા હોય તેમને, અવસ્થિતાન્ સેનાને સંજ્ઞા કરીને યુદ્ધ કરવા માટે

જેઓ તત્પર હોય તેમને, યાવત્ જોટના પ્રદેશમાં, નિરીક્ષે મારી રીતે જોડે
જનસમુદયને યુદ્ધવ્યાપારમાં

ત્યારે અર્જુન હૃષીકેશને ઉદ્દેશીને ‘સેનયો ઇતિ વાક્યાર્થવટે વચન
કહે છે કે, હે અચ્યુત, જોટના પ્રદેશમાં રહીને યુદ્ધ કરવાની કામનાવાળા સર્વે
ગોદાઓને સારી રીતે જોઈ શકુ તેના પ્રદેશમાં મારો રથ લાગીને ઉભય
પ્રેમની મધ્યે સ્થાપિત કર, આમ રથ સ્થાપિત કરાવનાથી અર્જુન કેવળ
સેનાનુ નિરીક્ષણ કરવા અર્થે અહીં આવ્યો હશે, એમ કદાપિ શકા થાય,
તો તેનું ‘કૈ’ આ વાક્યાર્થવટે નિરાકરણ થાય છે

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષ્યેઽહં ય ઇતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યુધ્વેયુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

મન્વય — દુર્યુધ્વે ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવ (સન્ત) યે ઇતે
અત્ર સમાગતા (તાન્) યોત્સ્યમાનાન્ અહ અવેક્ષ્યે
(તથા રથ સ્થાપય) ॥

(અ૦)—અધર્મનિષ્ઠ દુર્યોધનનું યુદ્ધ વડે ઇષ્ટ સ પાદન કરવાની ઇચ્છાથી
જેઓ યુદ્ધ કરવા અર્થે અહીં આવેના છે, તેમને હું જોઈ શકુ (તેમ મારો
રથ ગોઠવ)

(વિ૦)—દુર્યુધ્વે અધર્મનિષ્ઠનું, ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું,
પ્રિયચિકીર્ષવ ઇષ્ટ અર્થ મ પાદન કરવાની કામનાવાળા અત્ર કુરુક્ષેત્ર વિષે

અધર્મનિષ્ઠ દુર્યોધનનું યુદ્ધવડે ઇષ્ટ મિદ્ધ કરવા અર્થે જેઓ યુદ્ધ
કરવા માટે આ કુરુક્ષેત્રમાં એકત્ર થયેના છે તે સર્વને જોડે, તાત્પર્ય કે
સેઓના નામ, રૂપ તથા સંખ્યા હુ જાણી શકું તેવા પ્રદેશમાં મારો રથ
સ્થાપિત કર

મળ્ય કહે છે:-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

અન્વય:- (હે) મારત ગુડાકેશન હ્રીકેશ. એવમ્ ઉક્તઃ (સન્)
રથોત્તમમ્ ઉત્તમો સેનયોઃ મધ્યે સ્થાપયિત્વા ॥

(ઈ૦)-હે ભારત, અર્જુન આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને કહેતા, તેમણે તે ઉત્તમ
રથ ઉભય સેન્યની મધ્યમાં સ્થાપિત કરીને (કર્યું).

(વિ૦)-ગુડાકેશઃ ગુડાના પરિભ્રમણ કરના નેના અગ્ર કેશ છે તેવા
પુરુષ. 'મગુપ્તજનીયોગો ગુડા નામ્નો હુ મુદ્રિકાં અર્થઃ-અર્થગુપ્ત તથા તર્જનીના
સંયોગને ગુડા નામની મુદ્રિકા કહે છે' ; અથવા ગુડાકેશ સુદેવનો બીજો
અર્થ શિવ થાય છે; 'ગુડો મોલેમુપાકયો અર્થ-ગુડ પદ્મડે જોળાકારે
વસ્તુ તથા ધ્રુ (શેરડી) પાક એમ અર્થનો જોધ થાય છે' ; આ વાક્યાર્થ
પ્રમાણે જેમ તપ્ત લોહપિંડમાં અગ્નિ વ્યાપ્ત થઈને રહે છે તેમ ગુડ
અર્થાત્ બ્રહ્માડગોલકમાં આતર તથા બાહ્ય સ્વરૂપે જે સ્થિતિ અર્થાત્
વ્યાપ્ત થઈ રહેલો છે તે શિવ.

'વિશ્વત્યકે પરિવેષિતાર શત્વા શિવં, (શ્લો ૪-૧૪) અર્થ:-શિવને વિશ્વને
એક કેવળ પરિવેષિતા સ્વરૂપે જાણીને. (શ્લો ૪-૧૪) આ શ્રુતિવાક્યવડે
પણ તે જ અર્થનું સમર્થન થાય છે.

અથવા જોળની માફક મધુર થઈ ભક્ત હિને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે તે
શિવ ભગવાન ધરા જેનો છે તે અર્થાત્ અર્જુન એમ પણ આ પદનો
અર્થ થાય છે.

૧. 'સ્વાદુષ્કિલાય મધુર્મૌ ઉતાયમ્ અર્થ-ખરેખર આ સ્વાદિષ્ટ છે, આ
મધુર છે. ' આ શ્રુતિવાક્યવડે શિવના ગુડાસ્વરૂપનો જોધ થાય છે.

હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણભગવાન, રયોત્તમમ્ આ ગ્યના રયિક, મારયિ, અશ્વ
યા ચન્ન ઉત્કૃષ્ટરૂપ હોનાથી આ રયને ઉત્તમરૂપ કહેલો છે હૃષીકેશ
શીઠ અર્થાત્ ધૃત્રિયો તેનો ઇશ અર્થાત્ નિયતા.

મીષ્મદ્રોણપ્રમુસતઃ સર્વેષા ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ ॥ ૨૫ ॥

નવ્ય — મીષ્મદ્રોણપ્રમુસત મહીક્ષિતામ્ સર્વેષા ચ (શૃણ્વતામ્)

(હે) પાર્થ, સમવેતાન્ એતાન્ કુરુન્ પશ્ય (ઈતિ ઉવાચ)॥

((અ૦)-ભીષ્મ તથા દ્રોણાદિ મુખ્ય સર્વ રાજાઓના સાહગતા હે
પાર્થ, આ એકત્ર થએના કૌંગવેને તુ જો એમ (શ્રીકૃષ્ણભગવાને) કહ્યું

(વિ૦)-મીષ્મદ્રોણપ્રમુસત ભીષ્મ તથા દ્રોણ પ્રમુખ અર્થાત્ આદિ
૫ જેઓના છે તેવા ગજાઓ, આ શબ્દના અતલાગમા અર્થાત્ 'પ્રમુક્ત'
દેના અતમા 'તમ્' પ્રત્યયનો પ્રયોગ કરેલો છે તે વડે જૂઠી વિભક્તિના
હુનઅનનો પ્રોધ થાય છે તેથી 'મીષ્મદ્રોણપ્રમુસતાના' એમ પાઠનો
પ્રોધ થાય છે મહીક્ષિતામ્ જુરતિઓના, સમવેતાન્ સમવાયને પામેના,
૫૨૩ થએના જનિન્યાયવડે જોના તો કેવળ ભીષ્મ રાજાને જ મહીક્ષિત
હી શકાય

(અવત૦)-જે દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું હોય તેનું વિદ્વાન્ મુમુક્ષુએ
તપશ્ચ પગિરીનન કરવું જોઈએ એમ સૂચન કરના માટે તત્ર ઇલાદિ
વાગ્દેવોવડે, અજુને જે પ્રગરે ઐનિકોનું પગિરીનન કરું તેનું નિરૂપણ
રે છે —

તત્રાપશ્યતિસ્થિતાન્યાર્થઃ પિતૃનય પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વોસ્તથા ॥૨૬॥

શ્વશુરાન્સુહૃદૃશ્ચૈવ સેનયોરુમયોરપિ ।

તાન્સમીક્ષ્ય સ કોન્તેયઃ સર્વાન્નન્ધનવસ્થિતાન્ ॥૨૭॥

અન્વયઃ—અથ પાર્થઃ તત્ર (સ્થિત્વા) સેનયોઃ ડમયોઃ અપિ સ્થિતાન્ પિતૃન્ પિતામહાન્ આચાર્યાન્ માતુલ્યાન્ ગ્રાતૃન્ પુત્રાન્ પૌત્રાન્ તથા શ્વશુરાન્ મુહુદઃ ચ ણ્વ અપરયન્ સઃ કૌન્તેયઃ તાન્ સર્વાન્ વન્ધૂન્ અવસ્થિતાન્ સમીક્ષ્ય ॥

(અ.)—ઉપર પ્રમાણે હૃષીકેશે કહ્યા પછી અર્જુને તે રથમાં રહીને ઉભય સૈન્યમાં બીજેલા પોતાના વડીલો, પિતામહો, આચાર્યો, મામાઓ, શ્રાતાઓ, પુત્રો, પૌત્રો તથા શ્વશુર અને કેવળ મિત્રોને જ જોયા. તે અર્જુને તે સર્વ બધુઓને યુદ્ધ માટે સંનૃદ્ય થએલા જોઈને (તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું—)

(વિ.)—અથ શ્રીભગવાને ઉપર પ્રમાણે વચન કહ્યું તદનન્તર, પાર્થઃ પૃથા અર્થાન્ કુંતી તેનો પુત્ર અર્જુન. તત્રઃ જે પ્રદેશમાં રથ સ્થાપિત કરેલો હતો ત્યાં રહીને પિતૃન્ વડીલ પુરુષો, સગીન્ સમાન વયના સખાઓ, મુહુદઃ મિત્રો, કૌન્તેયઃ કુંતીનો પુત્ર, અર્જુન, વન્ધૂન્ કેવળ બંધુત્વ ધર્મવિશિષ્ટપુરુષો. અવસ્થિતાન્ યુદ્ધ કરવા માટે સંનૃદ્ય થએલાને, સમીક્ષ્ય સારી રીતે જોઈને, સઃ રથમાં અવસ્થિત થઈને જે દષ્ટિ ફેરવવા લાગેલો તે.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીભગવાને વચન કહ્યું કે તુરંત જ અર્જુને પોતાના વડીલ પુરુષો, સખાઓ, આદિ પોતાના સર્વ કુટુંબીઓને જ ઉભય સૈન્યમાં બીજેલા જોયા; તેમનાથી અતિરિક્તને તે સૈન્યમાં જોયા નહિ. તે સર્વ કુટુંબીઓને જોઈને અર્જુને પછી 'શું' કહ્યું તે 'તાન્' ધતિ વાક્યાર્થવડે કહેલું છે.

પોતાની ડોક ઉંચી કરીને ન્યારે જોવા લાગ્યો ત્યારે અર્જુને કેવળ પોતાના બંધુરૂપ સર્વ કુટુંબીઓને જ યુદ્ધ માટે તૈયાર થએલા જોઈને સમીક્ષ્ય (આ વાક્યનો ઉત્તરવાક્ય સાથે અન્વય કરવો).

કૃપયા પરયાઽવિષ્ઠો વિપીદન્નિદમન્નર્વત્ ।

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સં સમપસ્થિતમ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય:—(તેણે) પર્યા કૃપયા આવીષ્ટ (મૂલ્યા) વિપીદન્ હંદં
વચનમ્ અબ્રવીત્, (હે) કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપસ્થિતમ્ હમ
સ્વજનં દૃષ્ટ્વા ॥

(અ૦)-તેમના પ્રતિ અતિ દયાવડે યુક્ત થઇને વિપાદ પામતો
આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યો:- હે કૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવડે યુક્ત થઇને
મારા સમીપ કેવળ મારા વડીલ આદિ સ્વજન જ બોલેલા છે તે જાણીને
(સીદંતિ મમ ઇત્યાદિ ઉત્તર વાક્ય જોડે અન્વય કરવો)

(વિ૦)-હવે પછી જે કહેવામા આવશે તે પ્રકારનું યુયુત્સુ
યુદ્ધકરવાની ઇચ્છાવડે, હમ આગળ બોલેલા, સ્વજન પિતા પુત્રાદિક દૃષ્ટ્વા
મારા પોતાના છે એમ જાણીને

‘તસ્માચ્ચ દેવા મદુષા સપ્રસૂતા (મુ ૨-૧-૭) અર્થ —વળી તેનાથી દેવો
બહુ પ્રકારે જન્મ પામ્યા’ ‘સુતાદિન્દ્રગર્ભિનઃ અર્થ—મુખમાથી ઇન્દ્ર
તથા અગ્નિ દેવના ઉત્પન્ન થયા’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના દેવતાઓનું
જન્યત્વ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેઓને જન્મ મિદ્ધ હોવાથી તેઓ અનિત્ય,
આગન્તુક, ઐશ્વર્યવાન્ તથા મમારી રૂપે હોય છે, વળી તેમના યજ્ઞ વડે
જે રૂણ પ્રાપ્ત થાયછે તે બધું રૂપ છે, આમ જાણીને જે મુમુક્ષુ નિત્યમુખરૂપ
મોક્ષની કામના વાળો હોય તેણે જે કર્મ અતે દુઃખરૂપ હોય છે તેવા યજ્ઞ,
કર્મ વડે કાઢ અર્થ સિદ્ધિ થતી નથી એમ જાણીને તે દેવતાઓના યજ્ઞ
રૂપ કર્મ પ્રતિ પરિતાપ કરવો ધરે છે એમ મૂચન કરેલું છે, તે જ રીતે
સ્વકર્તૃક સ્વજનવધ નિમિત્તે જે પ્રકારનો પરિતાપ અર્જુનને થયેલો તેનું
આ અધ્યાયની મમાભિપર્ય ત નિરૂપણ કરેલું છે.

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુલં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૧ ॥

અન્યય:—(હન્તું) મમ ગાત્રાણિ સીદંતિ મુક્તં ચ પરિશુષ્યતિ મે
રરિરે ચ વેપથુરોમહર્ષઃ ચ જાયતે ॥

(અ.)—હણુના જતા કરચરણુ આદિ મારાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જાય છે, મુખ સુકાઈ જાય છે તથા મારા શરીરમાં કેપ તથા રોમોદ્ગમ પ્રાપ્ત થાય છે.

(વિ.)—મોહનિ શિથિલ થઈ જાય છે, પરિશુષ્યતિ—શુષ્કીભૂત થાય છે. વેપથુર કેપ, રોમહર્ષઃ જાય તથા સંતાપથી રોમોદ્ગમ થાય તે, ગાત્રાણિ કરચરણુદિ ગાત્રો.

• ગાંડીવં સંસતે હસ્તાચ્ચક્રૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્યય:—ગાંડીવં હસ્તાત્ સંસતે ત્વક્ ચ પરિદહ્યતે એવ મે મનઃ ચ
ભ્રમતિ ઇવ (અતઃએવ) અવસ્થાતું ચ ન શક્નોમિ ॥

(અ.)—ગાંડીવ ધતુપ દાથમાંથી ગળા પડે છે; મારી ચામડી પરિતાપ વડે બળાજાય છે, મારું મન પરવશ થાય છે તેથી (રથમાં) હું બેસી શકતો નથી.

(વિ.)—સંસતે ગળા પડે છે. ત્વક્ ચામડી. ભ્રમતિ પરવશ થાય છે.

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧ ॥

અન્યય:—વિપરીતાનિ ચ નિમિત્તાનિ પશ્યામિ । (હે) કેશવ સ્વજનં
આહવે હત્વા ન ચ શ્રેયઃ અનુપશ્યામિ ॥

(અ.)—મને અનર્થ મૂચક નિમિત્તો જણાય છે; હે કેશવ, સ્વજનને
સુદ્ધમા હરણીને કાઢી પાશુ સુદાનર બાવિ શ્રેય હું બેનો નથી.

(વિ०)-આહવે યુદ્ધમાં, અનુપદ્યામિ યુદ્ધ પશ્યાત્ પ્રાપ્ત યાય તેમ જોતો નથી. યુદ્ધપ્રવૃત્તિનાં કેવળ અનર્થસૂચક વિપરીતનિમિત્તો મને દેખાય છે; કોઈ પણ અનુકૂળ નિમિત્ત હું જોતો નથી. હાલમાં ભલે તેવા જ નિમિત્ત દેખાય, તથાપિ યુદ્ધ કર્યા પશ્યાત્ કાંઈ શ્રેય પ્રાપ્ત થવાનું હોય એમ કોઈ કહે તો તેના સમાધાનમાં 'ન ચ' ઇતિ ઉત્તરાર્થ વાક્ય વડે કથન કરે છે કે, હે કેશવ, આ પિતૃન્ય, પિતામહ, આદિકને યુદ્ધમાં હણીને તાત્પર્યાત્ કાંઈ પણ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય એમ હું જોતો નથી; તાત્પર્યકે, તેમનો વધ કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો હોય એમ મને જણાતું નથી.

(અવ૦)-તેમનો વધ કરવાથી જય આદિરૂપ શ્રેય તો અવરથ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવામાં આવે, તો તેના ઉત્તરમાં 'ન કાલે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે—

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા:—(હે) કૃષ્ણ, વિજયં (અહં) ન કાંક્ષે રાજ્યં સુખાનિ ચ (ન અહં કાંક્ષે); (હે) ગોવિંદ ન: રાજ્યેન કિં (ફલમ્) ભોગૈ: જીવિતેન વા કિમ્ ॥

(અ૦)-હે કૃષ્ણ જય, રાજ્ય તથા વિપયસુખની હું આકાંક્ષા કરતો નથી; હે ગોવિંદ, જેને ધર્માધર્મનો વિવેક સિદ્ધ હોય છે તેવા પુરુષને રાજ્ય વિપય, ભોગ અથવા તદર્થક જીવિત વડે શું ફળ સિદ્ધ થાય ? અર્થાત્ કાંઈ ફળમિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

(વિ૦)-ન: ધર્મ તથા અધર્મ વિષે વિવેક સંપન્ન અમોને, સ્વજનની હિંસા કરીને જે જય પ્રાપ્ત થાય તેની હું આકાંક્ષા કરતો નથી. તેમ જ તે જય વડે જે રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તેની પણ હું આકાંક્ષા કરતો

નથી; અધમ વડે જે કામ પ્રાપ્ત થાય તેનું અંદિક સુખ અમોને પ્રાપ્ત ન થાયો; આમ ભાવાર્થ મિદ્ધ થાય છે.

રાત્નપાદિની અપેક્ષા વડે મુક્ત થઇ આ દુર્યોધનાદિ જેમ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થએલા છે, તેમ રાત્નપાદિ પ્રાપ્ત થાયને અર્થે તાગે પણ યુદ્ધ કરવું યુક્ત છે, આમ કદાપિ કહેવામા આવે તો તેના મમાધાનમા 'દિ' ક્ષતિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે કે, અમોધર્માધર્મના વિવેકવાન છીએ, તેથી સ્વજનની હિંમા કરીને ગત્ય પ્રાપ્ત થાય, અથવા રાત્નમૂલક ભોગો પ્રાપ્ત થાય, અથવા તેના ભોગ અર્થે જીવન ગળાય તેથી કામ ફળમિદ્ધિ થાય એમ હું ધારતો નથી; તાત્પર્ય કે, વિજય તથા રાત્નપ્રાપ્તિ આદિ મર્વ પદાર્થો અધર્મમૂલક તથા દોષને વદન કરનાર હોય છે, તેથી સત્યુપોએ તેમની કામના કરવી યોગ્ય નથી.

(અવ૦)—અપ્યસંયેદાત કૃત્વા મનંવ્યા મનુરવયોત્ અર્થ—ન કરવા જેવા સો (અસખ્ય) કર્મ કરીને પણ ભરણ પોષણ કરવું એમ મનુએ કહેવું છે; આ વચનાનુસાર પિના આદિના ભરણપોષણ અર્થે કામ અધર્મ રૂપ કર્મ કરે તો તેથી કામ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; આના ઉત્તરમા 'યેષા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે (અર્જુન) કહે છે:-

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।

ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનानि च ॥૩૩॥

અન્વય:—યેષાં અર્થે રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ન: કાંક્ષિતં તે (એવ)

ઇમે પ્રાણાન્ ધનानિ च ત્યક્ત્વા યુદ્ધે અવસ્થિતાઃ ॥

(અ૦)—જેઓના નિમિત્તે રાત્નભોગો તથા સુખની આકાંક્ષા કરીએ, તેઓ જ આ પિતાપુત્રાદિક સ્વજનો પ્રાણ તથા ધનનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ વિગે મરવા માટે આવીને જિએલા છે.

(વિ૦)—યેષાં અકાર્યંશત કરીને પણ જેનું પોષણ કરવું ધટે છે તેવા વડીલ પુરુષો તથા પુત્રાદિના, અર્થે નિમિત્તે. ક્ષણિત જે કાશ્ચિન થાય છે, નઃ અગ્રો વડે ‘ નઃ ’ પદ પછી વિભક્તિનું રૂપ છે, કિંતુ તે તૃતીયા વિભક્તિના અર્થનો બોધ કરે છે, હમે આ પિતા આદિ સ્વજનો, યુદ્ધે યુદ્ધના નિમિત્તે જે પિતા પુત્રાદિના નિમિત્તે રાજ્યાદિની આકાંક્ષા કરીએ, તેઓ જ જીવનની આશાનો પરિત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં મરવા માટે આવીને જાહેરા છે

(અવત૦)—કોણ કોણ યુદ્ધમાં આવીને જાહેરા છે ? આ આકાંક્ષા પરત્વે ‘ આચાર્યાઃ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે અર્જુન કથન કરે છે—

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ—(કેચિત્) આચાર્યાઃ (કેચિત્) પિતરઃ (કેચિત્) પુત્રાઃ તથા એવ (કેચિત્) પિતામહાઃ ચ તથા (કેચિત્) માતુલાઃ (કેચિત્) શ્વશુરાઃ (કેચિત્) પૌત્રાઃ (કેચિત્) શ્યાલાઃ (કેચિત્) સંબંધિનઃ ॥

(અ૦)—(આ સૈન્યમાં) અમારા (કેટલાએક) આચાર્યો છે, કેટલાએક વડીલો, કેટલાએક પુત્રો, તેમજ કેટલાએક પિતામહ, કેટલાએક મામાઓ, કેટલાએક શ્વશુર, પૌત્ર, સાળાઓ તથા સંબંધીઓ છે.

(વિ૦)—ચક્રાર વડે કેટલાએક માતામહ પણ છે એમ બોધ થાય છે. આ સૈન્યમાં અમારા કેટલાએક પિતા, પુત્રો આદિ છે; તાત્પર્ય કે, તે સર્વે અમારા સ્વજન જ છે; તેથી અન્ય કોઈ જોવામાં આવતું નથી. ૩૪

(અવ૦)—ભલે તે સર્વે તમારા સ્વજન જ હોય, તેથી તું હવે શું કરવા માગે છે તે કહે ? આ આકાંક્ષા પ્રતિ ‘ દત્તાત્ર ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે (અર્જુન) કહે છે—

एतान्न हन्तुमिच्छामि मतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यस्य राज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

અન્યય:—(હે) મધુસૂદન, (માં) ઘનત. અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ
અપિ એતાન્ હન્તુ ન ઇચ્છામિ કિં નુ મહીકૃતે ॥

(કૃ.)—હે મધુસૂદન, મને મારી નાખે તેમ જ છિન્નું પદ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ આ આચાર્યાદિને મારવાની મારી ઇચ્છા થતી નથી, તો કેવળ પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે તેમને માર નહિ તેમા શું આશ્ચર્ય ?

(વિ.)—જ્ઞતોપિ ખડ્ગ વડે મારો નાશ કરે તથાપિ, એતાન્ આચાર્યાદિને મહીકૃતે-રાજ્યવાર્થે.

એઓ કદાપિ ખડ્ગ વતી મને મારી નાખે તથાપિ આ આચાર્યાદિને હથુવાને મારી ઇચ્છા થશે નહિ; આ લોકોનું દનન કરવાથી જલે છિન્નપદ પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ તે નિમિત્તે પણ તેમની હિંમા કરવાની મને ઇચ્છા નથી, તો કેવળ પૃથ્વીના રાજ્ય અર્થે તેમને નાશ કરવાની ઇચ્છા મને ન જ થાય, તેમ કહેવાની કાંઈ આવશ્યકતા જ નથી; તાત્પર્ય કે, સ્વજનોનો નાશ કરવાથી સ્વર્ગમુખ પ્રાપ્ત થાય તો તે જલે પ્રાપ્ત ન થાઓ, આમ ભાવાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

૭૫

(અવ.)—સાક્ષાગૃહ્યું દંડન આદિ કર્મો વડે આ લોકોએ તમારા ઉપર બહુ અપકાર કરેલા છે, તેથી જે અપકારી પુરુષ હોય તેનો નાશ કરવાથી સંતોષ નથા ધર્મ સિદ્ધ થાય છે, આમ કહેવામા આવે તો તેના ઉત્તરમા ' નિહત્ય ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે (અર્જુન) કહે છે—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हेतुनाततायिनः ॥ ૩૬ ॥

અન્વય:—(હે) જનાર્દન ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ નિહત્ય મં કા પ્રીતિં સ્યાત્
આતતાયિર્નં ઇતાન્ હત્વા અસ્માન્ પાપેન્ એવ આશ્રયેત્ ॥

(અર્થ)—હે જનાર્દન, દુર્યોધનાદિનો વધ કરીને અમોને શું પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય ? તેઓ ભલે આતતાયી હોય, તેમના વધરૂપ કર્મવડે તો અમોને કેવળ પાપ આશ્રિત થાય.

(વિ०)—ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ બહુઓ સહિત દુર્યોધનાદિ આપણા ભાઇઓને, નિહત્ય તેમના દનન વડે, આતતાયિનઃ 'અગ્નિદ્.' આદિ છ પ્રકારના દોષો ઝેને હોય તેવા પુરુષને, દુર્યોધનનો નાશ કરવાથી આપણને શું પ્રીતિ મિલ્લે થાય ? અપરાધી બાળપુત્રોનો વધ કરવાથી પિતાને જો પ્રીતિ પ્રાપ્ત થાય તો આ લોકોના વધવડે આપણને પ્રીતિ સભવે; તાત્પર્ય કે, પુત્રોનો વધ કરવાથી પિતાને જેમ શિશુવંત્યા પ્રાપ્ત થાય, તેમ આપણને પણ તેમનો વધ કરવાથી ભાતૃકત્યા પ્રાપ્ત થાય.

અમિદોગરદર્શૈવ ક્ષત્રપાણિર્મનાપહ । ક્ષેત્રદારાપહતાં ચ વહેને જ્ઞાતતાયિનં (વસિષ્ઠસ્મૃતિ ૩-૧૮, મનુ. ૮-૩૫૦-૩૫૨.) .

આતતાયિનમાચ્યાન્ત હન્યાદેવાવિચારયન્, નાતતાયિવધે દોયો હન્તુર્મંવતિ કથન ॥ અર્થ—જે પુરુષ અગ્નિ લગાડે, ઝેર આપે, જેના હાથમા શસ્ત્ર હોય, જે ધનનો નાશ કરે, ક્ષેત્ર તથા સ્ત્રીનું જે હરણ કરે આ પુરુષને ખરેખર આતતાયી કહે છે, જો કોઇ આતતાયી પુરુષ સામે આવતો હોય તો તેનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના નાશ કરવો ઘટે છે, આતતાયી પુરુષનો વધ કરવામા કાંઈ દોષ નથી' આ વચન અનુમાર ઉક્ત દોષો વડે જેઓ વિશિષ્ટ હોય તેવા પુરુષોનો વધ કરવામા કાંઈ દોષ હોતો નથી આમ કહેવામા આવે તેના સમાધાનમાં 'પાપમેવ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે; આતતાયી પુરુષો ઉક્તદોષવડે યુક્ત હોય, તથાપિ તેમનો વધ કરીએ તો તે દનનકર્મવડે કેવળ પાપના જ આશ્રયી થઈએ. આ વાક્યમાં એવકારવડે પાપયોગના અવ્યવસ્થેનો બોધ થાય છે.

આતતાથી પુરુષના વધ વડે તેણે પ્રાપ્ત ન થાય એમ ટાણવા માનીએ તથાપિ સ એવ પાપિષ્ઠતમો ય કુર્યંત્કુન્નાશનમ્ અર્થ -જો પુરુષ કુન્નાશ કરે તે અવરૂપ પાપિષ્ઠતમ હોય છે વળી અર્ચગ્રામ્નાત્તુલ્યદર્મશાસ્ત્રમેતિ મિથ્યા અર્થ -અર્ચશાસ્ત્ર કુન્ના ધર્મશાસ્ત્ર બળવાન હોય છે એમ નિયમ મિદ્ધ છે (યાજ્ઞન્યક ઋગ્વેદ ૨૧ અસાધાગ્ન્ય વ્યવહાર માનુકા પ્રકરણ) આ આપને આતનાથી પછાના દોષ કરતા કુન્નાશકપણનો દોષ વધારે અગતિન હોય છે તેથી જો સ્વજનનો વધ કરીએ તો અમેને આ કુન્નાશન-દોષ પ્રમક્ત થાય, આમ તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે

(અવ૦)-જો તુ આમ કહે છે તો તે હવે શા નિશ્ચય કર્યો તે કહે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'તસ્માત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે અનુન કહે છે-

તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વગધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુરિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય —તસ્માત્ સ્વગધવાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ હન્તુ વય ન અર્હાં (હે)

માધવ સ્વજન હત્વા કથં હિ સુરિન સ્યામ ॥

(અ૦)-આ રીતે કુન્નાશનદોષ પ્રમક્ત થાય છે તેથી આત્મબાધવ રૂપ દુર્યોધનાદિનો વધ કરવાની અમેને ઇચ્છા નથી, હે માધવ, સ્વજનનો વધ કરીને અમે કેમ સુખી થઈએ ?

(વિ૦)-તસ્માત્ દુર્યોધનાદિના વધને કેવળ કુન્નાશનદોષ પ્રાપ્ત થાય છે તે કારણથી, સ્વગધવાન્ દુર્યોધનાદિ, અર્હાં યોગ્ય, આમ હોવાથી દુર્યોધનાદિ સ્વગધવોનો વધ કરવો ઘટે ન નહિ, તાત્પર્ય કે, તેમનો વધ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી

દુર્યોધનાદિનો સ્વસુખ અર્થે વધ કરવો યોગ્ય છે એમ કહેનામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં 'સ્વજન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે (અનુન) કહે

છે કે, પ્રત્યેક પુરુષ સ્વજનના સુખ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો પછી સ્વજનનો વધ કરીને અમે કેમ સુખી થઈએ ?

(ભવતઃ)—સ્વજનના સુખાર્થે પ્રત્યેક પુરુષ પ્રવૃત્તિપરાયણ હોય છે તે વિચાર તો ઉભયપક્ષને સામાન્યરૂપ હોય છે, તો પછી તારે એકતાએ જ તેનો વિચાર કરવો કેમ ઘટે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘યદ્યપ્યેતે’ તથા, ‘કથ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે (અર્જુન) કહે છે—

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ—એતે લોભોપહતચેતસઃ (સન્ત) કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે પાતકં ચ યદિ અપિ ન પશ્યન્તિ ॥

(અઃ)—આ દુર્યોધનાદિક્લોભવડે ચિત્તઘ્નતા થએલા સત્તા, કુલક્ષય કરવાથી જે હોય તથા મિત્રદ્રોહ કરવાથી જે પાતક પ્રાપ્ત થાય તેનો કદાચિત્ત વિચાર ન કરે (તથાપિ આપણે વિચાર કરવો કેમ ન ઘટે, ઇત્યાદિ ઉત્તરવાક્ય સાથે અન્વય કરવો.)

(વિઃ)—એતે દુર્યોધનાદિ પુરુષો લોભોપહતચેતસઃ લોભવડે લગ્નાએલું હોય ચિત્તજેઓનું તેવા પુરુષો, લોભ. જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થએલું હોય તેનો ત્યાગ કરવાની અસહિષ્ણુતા, હત. ઘ્નતા થએલું કુલક્ષયકૃત કુલક્ષય કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તે, મિત્રદ્રોહે વિશ્વાસઘાત જન્ય દ્રોહ વિષે, ન પશ્યન્તિ વિચાર કરતા નથી.

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

અન્વયઃ—(તથાપિ) હે જનાર્દન કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યાદ્વિઃ અસ્માભિઃ અસ્માત્ (કુલક્ષયકૃતાત્) પાપાત્ નિવર્તિતું કથં ન જ્ઞેયમ્ ॥

(અ.)-તથાપિ હે જનાર્દન, કુલક્ષયરૂપ હોયને આપણે છીએ તો પછી આ પાપમાથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર આપણે ? જોઈએ ?

(પ્રિ.)-પ્રપશ્ચન્નઃ જોએને અનુભવચિદ્ધ થયો હોય છે વડે, જસ્માત્ આ કુલક્ષયરૂપ પાપથી ક્ષેય વિચાર કરવો.

આપણે જોએ ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણીએ છીએ, તેઓએ તો પાપમાથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર કરવો ન ધટે ? અથા તેનો વિચાર કરવો ધટે છે. (આવા પ્રશ્નવાચક વાક્ય કૈમુતિક ન્યાય કહે છે). તાત્પર્ય કે ' કિમચાર્ય દુરા જોએ દુષ્ટમનના હોય છે તેઓ કયું કર્મ ન કરે ? આ રાત્યક્ષોભવડે યુક્ત હોવાથી દુર્યોધનાદિ જેમ કુલક્ષય તથા પાપ કરે છે તેમ આપણને કરવું યોગ્ય નથી.

(અવ.)-કુલક્ષયરૂપ પાપ કરવાથી શું અનર્થ પ્રાપ્ત પ્રમનના ઉત્તર રૂપે ' કુલક્ષયે ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે કે વડે કેવળ એક અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ કિંતુ કે કુલધર્મનો ક્ષય આદિ કેવળ અનર્થની પરંપરા આવી પડે છે, આપતિત થાય છે તેણે ' કુલક્ષયે ' ઇત્યાદિ પાંચ વાક્યાર્થ કરે છે.

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦

અન્વયઃ—કુલક્ષયે(સતિ) સનાતનાઃ કુલધર્માઃ પ્રણશ્યન્તિ

(સતિ) કૃત્સ્નં કુલં અધર્મઃ ઉત અભિભવતિ

(૧.)-કુલધર્મ પ્રવૃત્તકનો નાશ થાય છે ત્યારે સનાતન સંદર્ભ નાશ થાય છે, ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે આખા કુલધર્મ સર્વતઃ શૂન્ય પામે છે.

(વિ०)-‘કુલદાય’ આ પદમા કુલપદ વડે કુલ મંબધી પુરશે વક્ષિત થાય છે. કુલદાયે કુળ ધર્મના પ્રવર્તક પુરુષનો ક્ષય થના, સનાતના વંશ પરમ્પરારૂપે પ્રાપ્ત થએલા કુલધર્મા કુળ તથા જાતિને અનુરૂપ જે આચાર-વિશેષો કર્તવ્ય રૂપે હોય તે ગ્રણ્યન્તિ પ્રવર્તકના અભાવથી અત્યંત નાશ પામે છે ધમ કુળ તથા જાતિનો આચાર નષ્ટે સ્વરૂપનો નાશ થાય ત્યારે અધર્મ અનાચાર જનિમવતિ અમિત મવતિ અર્થાત્ કુળની અદ્ય શિક્ષકનો અભાવ હોવાથી કુળની અદર મર્ન કેવળ અનાચાર જ અભિવૃદ્ધ થાય છે.

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્યથા—(હે) કૃષ્ણ, અધર્માભિભવાત્ કુલસ્ત્રિય પ્રદુષ્યન્તિ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ (સત્સુ) હે વાર્ણેય વર્ણસંકર જાયતે ॥

(અ०)-હે કૃષ્ણ, જ્યાં અનાચાર વૃદ્ધિને પામે છે ત્યાં કુળ સ્ત્રીઓ પ્રકર્ષપણે દુષ્ટ થાય છે, હે વાર્ણેય, જ્યાં મતીઓ, દુષ્ટ થાય છે ત્યારે વર્ણસંકરતા પ્રાપ્ત છે.

(વિ०)-અધર્માભિભવાત્અનાચારની વૃદ્ધિ થવાથી પ્રદુષ્યન્તિ પ્રકર્ષપણે દુષ્ટ થાય છે, કુવૃત્તિ વડે દૂષિત થાય છે. સ્ત્રિય મતી સ્ત્રીઓ વર્ણસંકર જાયતે અનુયોમ તથા પ્રતિયોમ વિવાદ વડે આહુત્ય આદિ વર્ણમા સંકીર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે; તાત્પર્યકે વર્ણવ્યવસ્થાનો ત્યાગ દ્વારાથી વર્ણોમા સંકીર્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે (પોતાના વર્ણથી ઉતરના વર્ણમા લગ્ન કરે તેને અનુલોમ તથા તેથી ઉપડાને પ્રતિલોમ વિવાદ કહે છે ૪૧,

(અવત०)-ઉપર કહ્યો તેટલો જ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી. ; કિંતુ તેથી અધિક અનર્થ પ્રમુકત થાય છે એમ ‘સંકર’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે-

સંકરો નરકાયેત્ર કુલધનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હોવાં હુતર્પિઙ્ગોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્ય —કુલધનાના કુલસ્ય ચ સંકરઃ નરકાય એવ (ભવતિ) । એવાં (કુલધનાં) પિતર હિ હુતર્પિઙ્ગોદકક્રિયા (સન્તઃ) પતન્તિ ॥

(જ૦) —જેઓ કુળધર્મના તથા સાધર્મ સંપાદન કરનારા હોય છે તેઓ કેવળ નરકમાં પડે છે; તેમજ તેમના પિતૃઓ પિંડોદકક્રિયાનો લોપ થવાથી સ્વર્ગથી બંધ થઈ નરકમાં અવરણ પડે છે.

(વિ૦) —કુલધનાના કુળધર્મના જે વ્યવસ્થાપક પુરુષો હોય તેમના જેઓ નાશ કરે તેઓના.

જેઓ કુળધર્મઅવનર્કનો નાશ કરે તેવા પુરુષોના કુળવિશે સાધર્મતા ઉત્પન્ન થવાથી કેવળ નરક ગતિની જ આગ્નિ થાય છે; તાત્પર્ય કે, જેઓ કુળધર્મના હોય, વર્ણસાધર્મના સંપાદક હોય તથા જેઓ મંદીર્ણ અર્થાત્ સાધર્મ રૂપે સમુત્પન્ન થયા હોય તેઓ નરકમાં પડે છે.

એટલે જ અનર્થ પ્રાપ્ત થતા હોય તો તે ભલે હો તથા શું ? આમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં આથી અધિક અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ' પતન્તિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કહે છે. એવા જેઓ કુળધર્મ હોય તથા જેઓ કુળમાં સાધર્મ સંપાદન કરે છે તેમના હિ આ પદ અકાર (અને) અર્થમાં અથવા અભિદ્ધ અર્થમાં વાપરેલો છે.

આ કુલધર્મ તથા મંદીર્ણક પુરુષોના જે વડીલો સ્વર્ગસ્થ હોય છે તેઓ પોતે પિંડોદકક્રિયાનો લોપ થવાથી, કેવળ તે પુરુષોના હોવાને નરકમાં પડે છે.

‘ સંકીર્ણમાના પિતરધવન્તે નાત્ર સંશય. —જેઓ વર્ણમંકર હોય છે તેમના પિતૃઓ સ્વર્ગથી બંધ થાય છે; તેમાં કોઈ સંશય નથી. આ વાક્યાર્થ વડે તેજ અર્થનો બોધ થાય છે.

(અવ૦)—વળી, કેવળ કુલધન પુરુષોના દોષવડે, આમાથી અન્ય અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે એમ 'દોષૈઃ' તથા 'ઉત્સન્ન' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પ્રતિપાદન કરે છે—

દોષૈરેતૈઃ કુલધ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માથ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

અન્યયઃ—કુલધ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈ. એતૈ (એવ) દોષૈઃ શાશ્વતાઃ કુલધર્માઃ જાતિધર્માઃ ચ ઉત્સાદ્યન્તે ॥

(અ૦)—(કુલધ્નાના વિચારનો પરિત્યાગ કરી કામ, ક્રોધ તથા લોભાદિ વડે) જે કાંઈ કુળધર્મનો પ્રવર્તક હોય તેનો જ વધ કરે છે, તેના ઉપર કહેવા વર્ણસંકર કારક દોષ ઉત્પન્ન થવાથી કુળધર્મનો તથા જાતિ-આદિ ધર્મનો નાશ થાય છે.

(વિ૦)—એતૈ ઉપર કહેલા તે વડે. શાશ્વતા. જે વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા શ્રુતિમૂલક. ઉત્સાદ્યન્તે—ઉત્સાદિત થાય છે.

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

અન્યયઃ—(તતઃ હે) જનાર્દન ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં નરકે અનિયતં વાસઃ ભવતિ ઇતિ અનુશુશ્રુમ ॥

(અ૦)—નેથી હે જનાર્દન, જેઓના કુળાદિ ધર્મનો વિધ્વંસ થએલો હોય છે તેવા મનુષ્યોને યુગ મન્વન્તર આદિ કાંઈ પણ અરધિ વિના નરકવિષે રહેવું પડે છે એવા ઋષિરવ્યનો અમોઘે સાલજેલા છે.

(વિ૦)—ઉત્સન્નકુલધર્માણા—ઉત્સન્ન થએલા છે કુળ, તથા જાતિ આદિ ધર્મો જેઓના વડે તેમનો ઉત્સન્ન વિધ્વંસ અથવા નાશ થએલો

નરકે-રૌગ્ય આદિ નગ્દ વિષે અનિયત-યુગ તથા મનનતર આદિ કાર્ષ્ણ
પણ અનધિ વિના હોય તેની રીતે વાગ સ્થિતિ અનુચિતમ મદર્પિઓના
વચનોથી અમોએ જાણુ કરેલું છે

(અવ૦)—ત્રુતિવાક્યો —

‘ પર્યાત્ પુત્ર પરતે પાત્ર-તેને પુત્ર તથા પૌત્રનું દર્શન થાય છે, પુત્ર
પાત્રાદિ પ્રાપ્ત થાય છે

‘ અપામ મોમમમૃતા અમૂમ--અમોએ સોમ રસ પીધો, તેથી અમો
અમૃતમય થયા ’

‘ અક્ષય્ય હ વં ચાતુર્માસ્યાગ્નિન સુદત મવતિ--જે પુરુષ ચાતુર્માસ્યાદિ
જુદા જુદા યજ્ઞ કરે છે તેને અક્ષય્ય સુદત પ્રાપ્ત થાય છે.’

દક્ષિણાવન્તો અમૃત મનન્તે--જેઓ દક્ષિણા આપે છે તેઓ અમૃત
પ્રાપ્તે છે ’ આ તથા અન્ય પ્રગણ્ય ત્રુતિવાક્ય વડે લક્ષ્યાધને જે પુરુષ
આતાદિ કર્મ વિષે પ્રદત્ત થાય છે તે જન્મ તથા મૃત્યુરૂપ પ્રવાહમાં નિર-
ન્તર પડે છે એના સુચુષ્ણ પુરુષને જેમ અનરથ મતાપ થાય છે તેમ કુળનો
નાશ કરવાથી કુલધ્ન મરુધ્ધોને ઉપર વર્ષાવેના પ્રકારના મહાન અનર્થ
પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિગલનડે અર્જુનને પણ મંત્રાપ ઉત્પન્ન થએલો એમ
સૂચન અર્થે તેણે જે પ્રકારના આર્જવચનો કહેલા તેનું ‘અહો વત્’ ઇત્યાદિ
‘વાર્કયાઈ’ વડે નિરૂપણ કરે છે-

‘ અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

મદ્રાજ્યમુસલોભેન હંતું સ્વજનમુદયતાઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય — અહો વત મહત્ પાપં કર્તુમ્ (વિવેકિન. અપિ) વયમ્ વ્યવસિતા-
યત્ રાજ્યમુસલોભેન સ્વજન હન્તુ ઉદયતા. ॥

(અ૦)-ખરેખર આ મહાન આશ્ચર્ય તથા જેની વાત છે કે વિવેક-વાન હોના છતાં આપણે રાત્ર્યસુખના લોભને યુક્ત થઈને મનનનો વધ કરવાને તૈયાર થયા છીએ

(વિ૦)-‘ અહો ’ પદ આશ્ચર્ય નામક તથા ‘ યત્ ’ પા જેવામક છે. ‘ મદ્યત્ ’ અતિ મદાન નામી ને કંઠી શકાય નહિ તેનું વ્યવસ્થા પ્રયત્ન કરીએ છીએ

આ નિશ્ચે મદાન આશ્ચર્ય તથા જેની વાત છે કે, આપણે ધર્માધર્મના વિવેકનાના છીએ તથાપિ આનું મદાન પાપ કરવાને તત્પર થયા છીએ તે પાપ કયું ? તેનું ‘ યત્ ’ ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્થને દર્શાવે નિરૂપણ કરે છે

રાત્ર્યસુખલોભેન રાત્ર્ય પ્રાપ્તિને ગમતેયોગ્ય જે સુખ પ્રાપ્તિ થાય તે વિશે લોભરૂપ દેહ તે વડે લાભ લેવાના ઇચ્છતા ઉત્કુલ, તૈયાર થએલા; તાત્પર્યકે, રાત્ર્યસુખના લોભ વડે પિતા, ભ્રાતા તથા પુત્રાદિકને શત્રુવડે વધ કરવાને જે આપણે તત્પર થએલા છીએ તે જ મદાન પાપરૂપ છે

(અવ૦)-આ પાપના ભયથી જો તું સુદ્ધમાથી ઉપગમ પામીશ તો તેઓ જ (દુર્યોધનાદિક) મળાત્કારે તારે જ વધ કરશે, આમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં ‘ યદિ મા ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે-

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તેરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમનરં મરેન્ ॥ ૪૬ ॥

અન્વયઃ—અપ્રતીકારમ્ અશસ્ત્રમ્ મામ્ધાર્તેરાષ્ટ્રાઃ ગન્ધર્વાદય (સત્) રણે યદિ હન્યુ (ચેન્) તન્ (હનન) મે ક્ષેમનરં (એવ) મરેન્ ॥

(વિ०)—અગ્રતીકાર પાપની બીજી, ત્યા તથા અનુરાગ યુક્ત થઈ પ્રતીકાર કરે નહિ તેવા પુરુષને, પ્રનાસર પ્રતિક્રિયા, તાડન પ્રતિ તાડન કરવું તે; અસાધ્ય આયુધનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો હોય તેને તે દુર્યોધનાદિ પોને ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને અવસ્ત સિંધુ સત્ત્વ ધાગળ કરી, કાષ્ટ પ્રતીકાર કરે નહિ તેમજ ૧૦ મંત્ર ધાગળ કરે નહિ તથાપિ મને ધર્મનિષ્ઠને નિર્દયપણે હણે તો તેથી મારે અન્યથા શ્રેય થશે

‘ અગ્રાસપ્રાપ્ત યોગઃ ક્ષેમસ્તુ સ્થિતરથાગમ્—અગ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેને યોગ કહે છે, પ્રાપ્તનસ્તુનુ ગ્રહણ કરવું તેને ક્ષેમ કહે છે. ’ આ ન્યાય પૂર્વક પ્રાપ્તવસ્તુનુ પરિપાતન કરવું તેને ક્ષેમ કહે, અને તેનાથી અધિક વસ્તુને ક્ષેમતર કહે છે, તાત્પર્ય કે આ ગીતે તેઓ તે મારો વધ કરે તો કુળનાશન હોય તથા તત્ત્વજન્ય નરકપાન, દુઃખનિર્ણ આદિ અનર્થોથી હું સંહિત થનાથી મારો પ્રાપ્ત પુણ્યનો પુણ્ય કેવળ અપાત અર્થાત અબાધિત રહેશે તેજ મારે અધિક શ્રયરૂપ થશે

(અવ०) ‘ પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિત્તાન્પ્રાપ્નો નિવેદમાયાપ્રાપ્ત્યટત કૃત્વેન તદ્વિજ્ઞાનાર્થં ગુરુમેવાભિગન્તેસમિતપાનિ ॥૧૩૪ ગ્રન્થનિષ્ઠમ્—(મુ. ૧-૨-૧૨) કર્મવડે પ્રાપ્ત થએલા લોકોનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી બ્રાહ્મણે બોલ્ય પદાર્થમાથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ કર્મ વડે તિત્ત્વ બ્રહ્મવરૂપ મોક્ષ નથી, એથી બ્રહ્મને ઓળખવાની જિજ્ઞાસાથી જિજ્ઞે, જે શ્રુત કેવળ બ્રહ્મમા આસન્ન હોય તથા જે વેદોને જાણ્યો હોય, તેની પાસે લાયક સમિત લઈને જવું જોઈએ કર્મોમા, કર્મોના ફળમા તથા ફળતામા (દેવતાઓ વિગે) કલેશ કરપણ (શ્રમયુક્તતા), અનિત્યપણ તથા મ મારીપણ આદિ દોષો રહેતા હોય છે. વળી જેઓ કર્મ કરે છે તેમન અર્થાત કર્મિષ્ઠ પુરુષોને નિરંતર જન્મમરણરૂપ પ્રવાહમા પડવાથી સસાગ્રુ દુખ નિરંતર ભોગવવું પડે છે, ઇત્યાદિ અનર્થપર પરા પ્રાપ્ત થાય છે એમ શ્રુતિ સ્મૃતિ તથા યુક્તિ વડે નિશ્ચય કરીને જે વિદ્વાન મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણ કેવળ મોક્ષની ઇચ્છા કરતો હોય તેણે અસત્પદાર્થથી વૈરાગ્યન પામીને માધન સંહિત કર્મોનો પરિત્યાગ કરી

સુકિત અર્થે પોતે સદ્ગુણ સમીપ જવું જોઈએ; આ રીતનો અર્થ સૂચન કરવા અર્થે, અર્જુનને સદસત્ વિવેક પ્રાપ્ત થયો તેથી અમત્ પદાર્થ પ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવામાં તેને પરિતાપ પ્રાપ્ત થયો તથા અધર્મ વડે પ્રાપ્ત કરેલું રાજ્ય તથા તન્મૂલક વિષયસુખ કુળનાશનઆદિ દોષ-યુક્ત છે એમ જાણીને તેને વૈગમ્ય ઉત્પન્ન થયો એમ પ્રતિ-પાદન કર્યું; હવે હિંસારૂપ કર્મના સાધનભત શસ્ત્રનો પગિત્યાગ કરીને યુદ્ધ ક્રિયામાંથી તે નિવૃત્તિને પામ્યો એમ ' એવ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પ્રતિપાદન કરી આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે—

સંજય કહે છે—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्गमानसः ॥ ૪૭ ॥

અન્વય:—અર્જુન: સંખ્યે (સતિ) એવમ્ શોકસંવિગ્ગમાનસ: (સન્) સશરં ચાપં વિસૃજ્ય રથોપસ્થે ઉપાવિશત્ ॥

(અ૦)—યુદ્ધની તૈયારી થતાં મને રણમાં હજો તો મારું ક્ષેમનર થાય એમ વચન કહી શોકાવિષ્ટ થતો બાણ સહિત ધનુષને પગિત્યાગ કરી અર્જુન રથમાં બેસી ગયો.

(બિ૦)—શોકસંવિગ્ગમાનસઃ—સ્વજનના વિનાગ નિમિત્તે સમુત્પન્ન થએલા શોક વડે સંવિગ્ન થયું છે મન જેવું તેવો રથોપસ્થે—રથના ઉપર એવમુક્ત્વા ' દુર્યોધનાદિ રણમાં મને હજો તો મારું અધિક ક્ષેમ થાય ' આ પ્રકારનું વચન કહીને.

અર્જુન આ પ્રકારનું વચન કહીને રથમાં બેસી ગયો; તાત્પર્યકે મારાથી યુદ્ધ થઇ શકશે નહિ એમ કહીને રથમાં બેસી ગયો.

આ ઉપરથી જે સુસુક્ષ્મ પુરુષને સદ્મત્ પદાર્થનો વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય, તથા પરમાર્થ રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ કરવાની જેને અપેક્ષા હોય તેણે સ્વ-

ગાંધિ મુખ અનિત્ય છે એમ જાણી અસત્ પદાર્થોથી વૈરાગ્યને પામી તે અનિત્ય મુખનાં સર્વ સાધનોનો અવશ્ય સંન્યાસ કરવો જોઈએ એમ મૂચન થાય છે; પણી 'પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ । વ્રાત્મજો નિર્વેદમાયાત્ (મું. ૧-૨-૧૨) તથા 'યદહરેવ ચિરજેતદહરેવ પ્રવજેત્' (લઘુ ભગવાત્. ઉ. ૪) જે દિવસે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે જ દિવસે મંન્યાન શરૂ કરવો. આ શ્રુતિવાક્યો! મહે તેજ અર્થનો બોધ થાય છે.

અર્જુનવિપાદયોગ નામનો પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

દ્વિતીય અધ્યાય.

(અનન્ત) — મદસત્ પદાર્થના વિવેક વડે જેને તીવ્ર વેગવ્ય ઉત્પન્ન થો હોય તથા વેરાગ્ય તથા મુમુક્ષા વડે જેણે સર્વ કર્મનો મન્યામ કરેયો. ૫, જે કેવળ મોક્ષની કામનાવાળો હોય તેના બ્રાહ્મણની સદસત્ વિવેક શાસ્ત્રાદિમાધનસપત્તિ તથા તેનું બ્રાહ્મણત્વ સફળ રીતે મિદ્ધ થાય તે ધર્મે ‘અઘાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા’—શા. શા. ભા. અધિ. સૂ. ૧) હવે વળી બ્રહ્મને બ્રહ્મણની ઇચ્છા થાય છે. ‘આત્મા વા અરે દૃષ્ટવ્ય’ ધ્યોતવ્ય—અરેઅર આત્મા દર્શન કરવા યોગ્ય, શ્રવણ કરવા યોગ્ય’ ‘તદ્વેદ્યાનાર્થ સ ગુહમેવાભિજ્ઞ’ (મું. ૨-૧-૧૨)—નેનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થના અર્થે તેણે ગુરુ મીપ અપરમ જનું જોઈએ. ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત પ્રકારે સદ્ગુરુ શ્રોત્રિય જ્ઞાનિષ્ઠ મહાગુરુની મમીપમા જઈ તેણે બ્રહ્મ વિચાર કરવો ઘટે છે; આ જ ધર્મનું સૂચન કરવા માટે મન્મતાના વિવેકનાળા અણુનેને પરમાર્થની પેક્ષા થનાથી તે ઇશ્વરને શરણુ ગએયો તથા ઇશ્વરે તેને જે પ્રકારનો આત્મ થા અનાત્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેયો તે ‘શિવસ્તેડ્ઠ જાવિમાત્વાં પત્નં’ (ભ. ગી. ૨-૭) હુ તારો શિષ્ય છું હું તને પ્રપન્ન થએલો છું તેને પદેશ કર. આ વાક્યાર્થ વડે પ્રતિપાદન કરવા અર્થે દ્વિતીય અધ્યાયનો પારંભ કરાય છે.

તેના આરંભમા સોડઠ માત્ર. જોત્રામે ત નામાકાન્તેઠ્ઠપ પાર રયતુ (છા. ૭-૧-૩) હે ભગવાન હું જોત્રાવિષ્ટ થએલો છું. તે ભગવાને જોકને પાર ઉતારો. આ શ્રુતિ વાક્યાનુસાર મન્મારના દુઃખ વડે સોડ ઇષ્ટ થએલો જે મુમુક્ષુ ગુરુના શરણે પ્રાપ્ત થાય તેને અમનસ ન જ સહિમુખ કરીને ગુરુએ તત્ત્વોનો શોધ કરવો જોઈએ આ નિદાન અર્થે જ પ્રકારે અર્જુન જોત્રાવિષ્ટ થએલો હતો તેને વિવેકયુક્ત થએલો ભગવાને તત્ત્વમોધ કર્યો એમ પુનરાવૃત્તિ પ્રત્યે ન જાય કહે ને—

સંજય ઉવાચ । સંજય યોદ્યા:—

તં તથા કૃપયાવિષ્મશ્ચુર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિપીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

અન્યય:—મધુસૂદન તં તથા કૃપયાવિષ્મં અશ્ચુર્ણાકુલેક્ષણમ્ વિપી-
દંતમ્ इदं वाक्यं उवाच ॥

(અ.)—તે રીતે જે શોકાવિષ્મ યએશે હતો, અશ્ચ વડે જેનાં નેત્રો આકુળ થએલા હતા તથા જે વિપીદને પામેશે હતો તેને મધુસૂદને આ રીતનું વચન કહ્યું.

(વિ.)—આ યુદ્ધ વિષે ઉપર્યુક્ત રીત વડે આ મારા ભાત્રપુત્રાદિનું જ મૃત્યુ થશે. એવા વિચારથી મરનાર સ્વજનો સંબંધમાં શોકાવિષ્મ થવાથી વિપીદને પામી અર્જુનના નેત્રો અશ્ચુર્ણા લેખને તેને મધુસૂદને નીચેનું વાક્ય કહેલું.

મધુસૂદન—મધુ નામના અમુરનો જે નાશ કરે તે, અથવા

‘इयं पृथिवीं सर्वेषां भूतानां मधु:’ આ પૃથિવી સર્વ ભૂતો વિષે મધુરૂપ છે.

આ શ્રુતિ વાક્યાનુમાર જે પુરષોને પોતાના આત્માનો અપરોક્ષાત્મ ભવ નિદ્ર થએશે હોય તેમને આત્મસ્વરૂપનો આનંદ જે પ્રકટ કરે છે તે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન; મધુ:—સ્વરૂપાનંદ સૂદયતિ શ્વરસ્ય કરે છે. મુમુક્ષુ પુરુષ દયા આદિ અષ્ટ ગુણ વડે યુક્ત હોવો જોઈએ એમ મૂચન કરવા અર્થે કૃપા પદ વાપરેલું છે તેથી કૃપા પદ વડે જ્ઞાન્તિ આદિ ગુણોનું ઉપલક્ષણ કરેલું છે.

દયા સર્વભૂતેષુ જ્ઞાન્તિરનસૂયાઞ્ચાચિરજાયાસો માંગલ્યમકાર્પણ્યમસ્પૃહા
ચૈત્યશ્ચાત્મગુણાઃ સર્વે ભૂતપ્રાણી વિષે દયા, ક્ષમા, અનસૂયા, શુચિપણું,
અનાયાસ, મંજળતા, કૃપણતારહિતપણું તથા અસ્પૃહા આ આઠ આત્મ-

ગુણો છે, આ રીતે ગૌતમે કહેલા આત્મગુણોથી જે વિશિષ્ટ હોય છે તેને જ સમ્યક્જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

સૌદ મગવઃશોચામિ-હે ભગવાન, તે હું શોકાવિષ્ટ થએલા છું. આ શ્રુતિ વાક્યાનુસાર એમ મન્ય ન થાય છે કે આ સંમારરૂપી સાગર હું કેવી રીતે તરી શકીશ એમ શોકાવિષ્ટ થઈને જે પુરુષ પરિતાપને પામેલો હોય તેને જ શ્રી ગુરુ તથા ઇશ્વર પ્રમનન થાય છે; આ જ અર્થ પ્રતિપાદન કરવા માટે અર્જુનને વિવાદને પામેલો તથા વ્યાકુળ નેત્રવાળો વર્ણવેલો છે; ગુરૂની સમીપમાં જવાની ઇચ્છાવાળો પ્રત્યેક મુમુક્ષુ આ પ્રકારના ગુણયુક્ત હોવો જોઈએ એમ આ વાક્ય વડે જાપિત થાય છે.

શ્રીભગવાનુવાચ શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

કુતસ્ત્યા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાયૈજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વયુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

અન્યય:-- (હે અર્જુન વિપમે ઇદં કદમલં કુત.ત્વાં સમુપસ્થિતં (હે) પાર્થ, અનાયૈજુષ્ટમ્ અસ્વર્ગ્યમ્ અકીર્તિકરમ્ (ઇદં) ક્લૈબ્યં (ત્વં) મા સ્મ ગમઃ ત્વયિ ન ઇતત્ ઉપપદ્યતે (હે) પરંતપ ક્ષુદ્રં હૃદયં દૌર્બલ્યં (ઇતત્) ત્યક્ત્વા ઉત્તિષ્ઠ ॥

(અ૦)-હે અર્જુન આ મંકટકાળ વિષે તને ક્યાંથી આ ચિત્તનો વ્યામોહ પ્રાપ્ત થયો ? હે પાર્થ, આ અનાયૈ સેવિન, દુર્ગતિના કારણ રૂપ, તથા અકીર્તિકર બીકણપણને તું મા પ્રાપ્ત થા; હે સત્કર્શન, આ ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્યનો પરિત્યાગ કરીને તું જીતો થા.

(વિ૦)-અર્જુનઃ ગુરુ સ્વભાવ વાળો, વિપમે મંકટ વિષે અર્થાત્ સત્કર્મો સાથે સત્ત્વ વડે મુદ્ધ કરી તેમને હણવાનો સમય પ્રવૃત્ત થયો.

છે તે ક્ષણે, एनात्र हन्तुमिच्छामि—આ બેઠાને હણવાને માગી ધમ્મ
નથી. ચદિ મામપ્રતાપાર—જાણ પણ પ્રતિક્રિયા ન કરે તથાપિ મને ધૃત્યા
વાક્યમા દર્શાવેના લક્ષણનાગો કદમલ-ચિત્તનો વ્યાભેદ જુન.—કયા હેતુથી
સ્વા તને સમુપજ્ઞિત પ્રાપ્ત થયો છે તાત્પર્ય કે દાસ દોષથી અથવા કર્મ
દોષથી અથવા કયા દોષથી, શુદ્ધ અભાવવાળા તથા વિવેકનાં તને આ
ભ્રમ પ્રાપ્ત થયો છે ?

અનાયંજુષ્ઠ આર્થ શિક્ષાથી ગદિન પામર પુરુષો વડે સંવિતમત્સર્ગ્ય
સ્વર્ગેતુ અપ્રાપ્ત, દુર્ગતિના કાન્ધુરૂપ ક્રૃત્ય-કૃત્રીમભાવ, શૂન્યરને ધરે
નહિ તેવું મા સ્મ ગમ—આશ્રય નહિ કર અસંતોષ આ લોક વિશે પણ
અપરા પ્રાપ્ત કરાવે તેવું.

તુ જે રાજધર્મને જાણનાર છે તથા રજુ વિશે પડિન રૂપ છે તેને
આમ કરવું ધટતું નથી. તાત્પર્ય કે શ્રેષ્ઠ પુરુષો વડે સ્તુત્યરૂપ તને
આમ કરવું યુક્ત નથી.

પરતપ-સાનુસ્ત્રીન શુદ્ધ—શુદ્ધતના કારણરૂપ નિઃકૃષ્ટતને ઉત્પન્ન
કરનાર હૃદયદોષેભ્ય-અધૈર્યતા, મનની કનુના ઉત્તિષ્ઠ,—ધુદ્ધ માટે
તૈયાર થા.

(અવન૦) શ્રી ભગવાનનું તે વચન સાંભળ્યું તથાપિ શુદ્ધ આદિ
સ્વજાતની દિમા કંવાથી ઉત્પન્ન થના દોષનું દુષ્ણ અદન નહિ કરતો
પૂર્વોક્ત અર્થનું જ વિશેષ નિરૂપણ કરવા અર્થે ‘ કથં ’ ઇતિ વાક્યાર્થ
-વડે અર્જુન કહે છે—

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા:—

કથં મીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ૪ ॥

અન્વય:—(હે) મધુસૂદન. મીષ્મ દોણં ચ સંખ્યે ઇષુભિઃ કથં અહં
પ્રતિયોત્સ્યામિ (હે) અરિસૂદન, (મીષ્મદ્રોણૌ) પૂજાર્હૈ,

(ગ૦) હે મધુસૂદન બીખ્મ તથા દ્રોણુ માથે યુદ્ધ વિગે બાણો વડે
ધ્વી રીતે યુદ્ધ કરી શકું ! હે અરિસૂદન તેઓ ઉભય મને પૂજનીય ૩૫ છે.

(વિ૦)—મહ્યે યુદ્ધ વિગે પ્રતિયોત્સ્યામિ પ્રતિપક્ષી રૂપે યુદ્ધ કરી શકું
અરિસૂદન—બકતો વિગેના કામાદિનો નાગ કગ્નાર. બીખ્મ પિતામહ
કુલવૃદ્ધ તથા ગુણુ વૃદ્ધ છે તથા દ્રૌણુઆચાર્ય મારા વિદ્યાગુરુ છે તેમના સામે
મારાથી યુદ્ધ કેમ થઈ શકે ?

તેઓ ઉભય અધિક શરનીર હોવાથી ગુ તેમના ભયથી તેમના મામે
યુદ્ધ કરી શકતો નથી એમ શકા પ્રાપ્ત થાય તે પરત્વે ‘ પૂજા ’ ઇત્યાદિ
ઉત્તરાર્ધ વાક્ય વડે કહે છે—હે અરિસૂદન, ગૃહવિગે પિતા ગુપ્ત બીખ્મ
તથા દ્રોણુની પુષ્પાન્તિ વડે પૂજા કરવી ઘટે છે. વાણી વડે પણ તેમના માથે
યુદ્ધ કરવું ઘટે નહિ તો પછી મર્મનો ધાન કરે તેવા બાણો વડે તેમના
મામે યુદ્ધ કેમ થાય ! તેઓ મામે યુદ્ધ કરવું યુક્ત નથી તો પછી બાણો
વડે તેમના મર્મનો છેદ મારાથી કેમ થાય ?

(અવન૦) કાનિયોને યુદ્ધ કરવું તે શ્રેયઃકર હોય છે તેથી તેને
પરિત્યાગ કેમ બને ? આમ કહે તેના ઉત્તરમા ‘ ગુરુન્ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ
વડે કહે છે—

‘ ગુરુન્હત્વા હિ મહાનુભાવાઃ સર્વે ભોક્તું મૈદ્યમપીહ લોકે ।
હત્વાર્થકામાન્સુ ગુરુર્નિર્હવ મુંજીય ભોગાન્સુરધિરગ્રદિઘ્ધાન્ ॥૫૥॥

અન્યયઃ—મહાનુભાવાન્ ગુરુન્હત્વા હિ ઇહ લોકે મૈદ્યમપીહ ભોક્તું

(નઃ) શ્રેય. (ભવતિ) અર્થકામાન્ ગુરુન્ તુ હત્વા

(અહં) ઇહ એવ (લોકે) સુધિરગ્રદિઘ્ધાન્ ભોગાન્ મુંજીય ॥

(ગ૦)—મહાનુભાવ ગુરુઓને નહિ દાનુના આ લોક વિગે ભિક્ષા
પરીક ભોગવની શ્રેયઃકર છે; ધર્માદિ પુન્યાર્થની શિક્ષા આપનાગ ગુરુઓને
કણીને તો કેવળ સુધિરમય ભોગો મને ભોગવવા પડે.

(વિ.)--મહાનુભાગ્ય મદાન અનુભાવ જેઓનો હોય છે તેવાઓને મહાન અનર્ગલ (નિરવધિ) જનુભાવ--ધર્મ તથા જ્ઞાન વિષયક બોધ. ગુપ્ત-બીજ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, આદિ; મૈત્રેય લિસાનન શ્રેયઃ પુદ્ગલ શ્રેયસ્કર મૈત્રેય મોક્ષુ શ્રેય-લિસાનન ભોગવતું તે જ પુદ્ગલ છે; તાત્પર્ય કે શુર આદિ સ્વચ્છની નિમત્તી ગદિન લિસાનન આપણને શ્રેયસ્કર છે.

‘ અકૃત્વા વ્યવસાયમગત્વા ગલગદિરન્ । અલ્લેશયિત્વા ચાત્માન વદન્મયે તદ્વદુ ’ અન્ય પુરોને મતાપ કર્યા વિના, ખજ પુરુષના મંદિરે મયા વિના તથા આત્માને કયેશ આપ્યા વિના જે અલ્પ પણ પ્રાપ્ત થાય તેને જદ ગણવું જોઈએ, આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર પ્રમિદિનું આપદ વડે મૂચન થાય છે.

દ્વરપુરોને અનાથ પુરુષના માફક લિસાનન કેમ ઘટે ? શત્રુઓને જીતીને તેમને રાજ્યભોગ પ્રાપ્ત થવો ઘટે છે. આમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં ‘ હવા ’ ધતિ ઉત્તરાર્ધ વડે નિરપણ કરે છે-અર્થજ્ઞાન શિષ્યોને ધર્માદિ પુરુષાર્થનો બોધ કરે તેવા ધર્મોપદેશ અર્થાન્ ધર્માદિ પુરુષાર્થનો શિષ્યોને બોધ કરે છે. રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ રક્તધારા વડે પ્રસિક્ત રુદિ- નારકીય; મોગાન્ જેમનો ભોગ કરવામાં આવે તે વિષય મુંજોય અનુભવ ’.

ધર્મોપદેશ શુરઓને હણવાથી નારકીય ભોગો ભોગવવા પડે. એટલું જ નહિ, કિંતુ શુરઆદિના વધ વડે તો આ લોક વિશે જ અનિચ્છિત નરક ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છે તેથી શુરઆદિની નિસાથી રહિત લિસાનન હું શ્રેયસ્કર માનું છું એમ અર્થ મિદ્ધ થાય છે.

(અવન.)--યે મુચ્યન્તે પ્રવનેષુ શ્વમો ચે તનુમ્દજ-જેઓ પુદ્ધ કરે છે; પુદ્ધ વિશે જે શસ્ત્રીર પુરુષો પ્રાણુત્પાગ કરે છે. ’ આ શ્રુતિ વાક્યાનુસાર-ક્ષત્રિઓને તો પુદ્ધ જ શ્રેયસ્કર હોય છે. કિંતુ લિસાનન શ્રેયસ્કર નથી કહે તો તેના ઉત્તરમાં ‘ નૈચેતન્ ’ ધતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે:—

ન ચૈતદ્વિમઃકનરનો ગરીયો યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।
યાનેમ હત્વા ન જિજીવિસામસ્તેઽસ્થિતાઃ પ્રમુલ્લે ધાર્તેશ્વર્યાઃ ॥૬॥

યયઃ—કતરત્ નઃ ગરીય યત્ વા જયેમ યદિ વા ન. જયેયુઃ एतत्
 च न विद्मः यान् एव हत्वा (वय) न जिजीविषाम. ते
 (एव) धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अवस्थिताः ॥

(અન) —અમને એમા શ્રેઃ કયુ છે ? અમે જીતીએ કે અમને તેઓ
 ને ! આ અમે જાણી શકતા નથી, જેઓને હણીને જીવવાની ઇચ્છા ન
 માટે તેઓ જ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિ રણમુખે આવીને બેઠા ગેહના છે

(વિ०) —ન અમે જેઓ ધર્મપરાયણ છીએ તેઓનું ગરીય — શ્રેષ્ઠ
 ક્ષાશન અને મુદ્ધ તે બે મધ્યે ધર્મપરાયણ રૂપ અમને શુ કરવું શ્રેષ્ઠ
 । ? બિક્ષાશન શુરહિસા તથા દુષ્ટીર્તિ આદિ દોષથી રહિત હોવાથી,
 શ્રેષ્ઠ છે, અથવા તો સ્વધર્મરૂપ હોવાથી મુદ્ધ કરવું શ્રેષ્ઠ છે, અથવા
 ઉભય મમાનરૂપ છે ? આ ઉભય અમે જાણી શકતા નથી 'વ' પદ
 'શબ્દના અર્થમા વાપરેલો છે

જય પ્રાપ્ત થના રાજ્યમુખ પ્રાપ્ત થાય અને અપજય થાય તો સ્વર્ગ
 દેવ થાય. તેમ જ મુદ્ધ સ્વધર્મરૂપ છે, તેથી આ મળધમા દાષ સશય
 નો ઘટે નહિ. આમ કહે તેના ઉત્તરમા 'યાનેવ' છતિ વાક્યાર્થ વડે કહેલો
 અમને જય પ્રાપ્ત થાય તેથી અમને કેનગ કુખ જ પ્રાપ્ત થાય, પણ
 / પણ પ્રકારનું મુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

યાનુષ્ઠ-પ્રાણુથી પણ આધિવ પ્રિયરૂપ ભાત પુત્રાદિઓને ન જીવિશમ
 । શકીએ નહિ. પ્રમુલ્હે રણના મેદા. અવસ્થિતા —અમે ખરીશુ એવા
 શયથી બેઠેલા છે

જેઓને મુદ્ધ વિશે હણીને અમે જીતી શકીએ નહિ તેના ભાતપુત્રા-
 મા જ રણમુખે આવીને બેઠેલા છે આમ હોવાથી મુદ્ધ અનર્થના હેતુરૂપ
 તેના કરતા બિક્ષાશન કરવું તે જ અર્થને શ્રેયસ્કર છે

(અવત૦)—પું પડિતરૂપ છે, તથાપિ મૂઢ પુરુષની માફક અધર્મને ધર્મ, જેમ, તથા ધર્મને અધર્મ જેમ માને છે ? આ પ્રશ્નની આકાંક્ષા પગલે આ ઉભયના મૂલ્ય અર્થનો નિર્ણય હુ કરી શકતો નથી. જે દર્શન્ય રૂપ હોય તે તમે જ અને ઉપદેશો એમ ‘કાર્પણ્ય’ ધત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે —

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃच्छामિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ । યચ્છેદ્યઃ
સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭૭॥

અન્ય — કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ ધર્મસંમૂઢચેતાઃ (અહં) ત્વાં
પૃच्छામિ યત્ નિશ્ચિત શ્રેયઃસ્યાત્ તત્ મે બ્રૂહિ અહં તે શિષ્યઃ
ત્વાં પ્રપન્નમ્ માં શાધિ ॥

(અવ૦)—અવિદ્યા વડે મારા આત્મસ્વરૂપનો નિરોભાવ થવાથી જ્ઞાનાત્મક ધર્મ વિશે માત્ર ચિત્ત, મૂઢ થએલું છે જે વડે નિશ્ચય પૂર્વક માફ એવ થાય તે સાધનનું નિરૂપણ કરે, હુ તમારો શિષ્યરૂપ છું તમારે ગરણે આવેલો છું તેથી મને અનુગ્રહ કરે.

(વિ૦ ૧) કૃષ્ણ. (૧) અવિદ્યાકૃત દેહેન્દ્રિય અનાત્મ પદાર્થ વિશે અહંભાવ ન કહે તેવા પુરુષ; અનત્વન (૨) ચો વા એનદસર ગાર્ગ્યવિદિત્વા-સ્માત્તોજાનૃપિતિ, સ કૃષ્ણઃ તેમજ હે ગાર્ગિ ? આ અક્ષર જ્ઞાને ન ઓળખનાર એવો જે પુરુષ આ લોકમાયી જતો રહે છે તે ફરી કૃપણ થાય છે. આ શ્રુતિવાક્યાનુમાર જ્ઞાને ન ઓળખનાર પુરુષને ‘કૃષ્ણ’ કહે છે. (૩) કૃષ્ણો ચોઽજિતેન્દ્રિય-જે પુરુષ અજિતેન્દ્રિય હોય તે. આ સ્મૃતિ વાક્યાનુમાર અજિતેન્દ્રિય મનુષ્યને ‘કૃષ્ણ’ કહે છે. કૃપણતા ભાવને ‘કાર્પણ્ય’ અર્થ ત્ અનાત્વ, અજ્ઞાન કહે છે. કૃપણના તમ પ્રધાન હોવાથી તે ક્ષત્રવરૂપને દોષીત કહે છે તેથી તેને દોષરૂપ કહે છે સ્વરત્તિરોહિતે

સ્વભાવઃ અવિકારી રૂપ પ્રત્યગાત્માની મત્તા સ્વ અવિક્રિય પ્રત્યગાત્મા
ભાવ (સત્તા.) કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવ —અવિદ્યા વડે તિરોદિત થએલું
છે આત્મસ્વરૂપ જેનું તેવો પુરુષ ધર્મે અવિદ્યા વડે યુક્ત થનો મંમાર
વિશે પડેલો મનુષ્ય જેના વડે અવતરણિય થઈ ગઈ તેના વિશે,
અર્થાત્ સ્વરૂપના પ્રકાશક જ્ઞાનાત્મક ધર્મ વિશે સમૂહ—અપ્રવિષ્ટ
ધર્મસમૂહચેતાઃ જ્ઞાનાત્મક ધર્મ વિશે જેનું ચિત્ત પ્રવિષ્ટ થયું નથી એવા
લક્ષણવાળો દુઃ, ત્વા -પરમેશ્વરને નિર્દિષ્ટ શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા મદર્પિઓએ
નિર્ણય કરેલું નિયત ક્વચિત્. ધેય.—ગોકનો નાશ કરે તેવું માધન.

‘નાપુનાયાશિષ્યાય વૈ પુત્ર.’—(શ્લો. ૬-૨૨) પુત્રના ધર્મથી રહિત શિષ્ય-
ભાવથી રહિત મનુષ્યને ખરેખર આ અતિ રદગ્ય યોગ્ય નથી’ આ શ્રુતિ-
વાક્યાનુમાર શંકા કરે તો તેના ઉત્તરમાં ‘શિષ્ય’ આ ઉત્તરાર્થ વાક્યથી
કથન કરે છે. ત્વા જગદ્ગુરૂરૂપ પરમેશ્વરને પ્રપન્ન. શરણુને પ્રાપ્ત થએલો.
જ્ઞાપિ અનુગ્રહ કર ધર્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની કામના વડે દુઃ તારા શિષ્ય
ભાવને પ્રાપ્ત થએલો છું, તેથી મુમુક્ષુ રૂપ મારા ઉપર અનુગ્રહ કર. તાત્પર્ય કે,
મારો શોક નિ શેષ રીતે નિવૃત્ત થાય તે પ્રકારે મને આત્મ બોધ કરે ૭

(અવતર.)—માટે તને શો બોધ કરવો ? તું પડિતરૂપ છે તેથી સૂક્ષ્મ
શુદ્ધિ તથા યુક્તિ વડે ખરેખર. શ્રેય માધનનું જ્ઞાન તારા ખોનાથી જ પ્રાપ્ત
કરી લે ! આમ કહે તેના સમાધાનમાં ‘ન હિ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કહે છે—

ન હિ પ્રપદ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ ચ્છ્લોકમુચ્છોષર્મિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય મૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં મુગાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

અન્યથા —ઇન્દ્રિયાણામ્ ઉત્ત્રોષણમ્ (મમ) શ્લોકં યત્ અપનુદ્યાત્
(તત્ અહં) ન પ્રપદ્યામિ । મૂમૌ અસપત્ન ઋદ્ધં રાજ્યં
અવાપ્ય (વા) મુગાણામ્ આધિપત્યમ્ અપિ (અવાપ્ય-
અહં શ્લોકં ચ્છ્લોકં ન અપનુદ્યાત્)

(અ૦)-દેહેન્દ્રિયાદિને અત્યન્ત મંતાપ કરનારો મારો શોક કયા પ્રકારે નિવૃત્ત થાય તે હું જાણતો નથી; શત્રુ રહિત પૃથિવીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અથવા ઇંદ્ર વેભવ મને મળે તથાપિ મારો શોક ટળી શકે તેમ નથી.

(વિ૦)-इन्द्रियाणाम् દેહિન્દ્રિય તથા મનો બુદ્ધિનો ઉચ્છોષણમ્ અત્યન્ત સંતાપ પમાડનાર. શોક મારે દુઃખ અપનુગત નિવૃત્ત કરે. ચત્-દ્રવ્ય, ગુણ અથવા કર્મ વિશિષ્ટ કોષ્ઠપણુ પદાર્થ ન પ્રપચ્યામિ મારો શોક નિવૃત્ત થાય તેવો કોષ્ઠ પણુ પદાર્થ હું જાણતો નથી; જો તેવું દ્રવ્યાદિ કોષ્ઠ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તો આ શોક કેમ પ્રાપ્ત થાય ? ' દિ ' પદ વડે અગ્નિ પ્રસિદ્ધિનું જ્ઞાતન કરે છે.

શત્રુઓને જીતી રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી વિશિષ્ટ પદાર્થનો ભોગ મિદ્ધ થાય તેથી શોકનો પરિત્યાગ કેમ ન થાય ? આ ચંદાના સમાધાનમાં ' અવાપ્ય ' ઇતિ ઉત્તરાર્ધ વડે નિરૂપણ કરે છે.

અસપત્ન શત્રુવર્જિત જગદ સમગ્ર સમૃદ્ધિવાળું. રાજ્ય સાર્વભૌમપણું અવાપ્ય-પ્રાપ્ત થવાથી સુરાણાં આધિપત્યમ્-ઇન્દ્રત્વ અથવા અજ્ઞાત.

સાર્વભૌમત્વ, ઇન્દ્રત્વ તથા અજ્ઞાત્વ આદિ જન્યસ્વરૂપ હોવાથી તેમનો ખર્ચ અવશ્ય થાય છે. તેથી તે વડે મારો શોકની નિવૃત્તિ સંભવી શકે નહિ; સ્વજનના ખર્ચરૂપ હેતુના કીધે જ પ્રકૃત શોક પણુ પ્રાપ્ત થએલો હતો.

આમ હોવાથી વિવેકવાન મનુષ્યને વિષય પ્રાપ્તિ તથા તેના ભોગ વડે તેના શોકની નિવૃત્તિ યથા શકની નથી; તેથી જ સર્વભોગ પરત્વે વૈરાગ્યભાવ તથા તીવ્રમુમુક્ષા વડે મુક્ત થઈ અર્જુને ' જ્ઞાપિ માં ' આ વાક્યાર્થ વડે શ્રી ભગવાનને પ્રાર્થના કરેલી કે તેવા ધર્મનો મને ઉપદેશ કરેા જેથી નિઃશેષ શોકથી હું મુક્ત થાઉં.

આ રીતે અજ્ઞા, વિધ્યુ, આદિપદના લાભ વડે સંસાર દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિ થતી નથી. કિંતુ અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના કેવળ તે પદ દુઃખ રૂપ થાય છે; આચાર્યવાન્વેદ (ઊં.૬-૧૪-૨) ગુરૂના મનુષ્યને જ આત્મ-

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે આ શ્રુતિ વાક્યાનુસાર બ્રહ્મજ્ઞાન મુરના ઉપદેશ વિના સિદ્ધ થતું નથી મુમુક્ષુ અધિગારીએ જ્ઞાનઅર્થે મુમુક્ષુ મમીષ જવુ જોઈએ એમ સૂચન કરેતું છે, આ રીતે હું તમારો શિષ્ય છું મને શરણાગતનો અનુગ્રહ કરો એમ શ્રી ભગવાનને કહ્યું, આ રીતનો અર્જુનનો વૃત્તાત ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ (મળ્યે) કહ્યો

સંજય કહે છે—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूर्णान् बभूव ह ॥ ૯ ॥

અન્યથા —પરતપ ગુડાકેશ ગોવિન્દ હૃષીકેશ ન (અહ) યોત્સ્યે (હતિ) એવમ્ ઉક્ત્વા તૂર્ણાં વમ્બૂવ હ ॥

(અ૦)—શત્રુને તાપ પમાડનાર અર્જુન ‘હું મુદ્ધ કરીશ નહિ’ એમ ગોવિન્દરૂપ હૃષીકેશ ભગવાનને કહીને મૌન થઈ રહ્યો.

(વિ૦)—પરતપ શત્રુને તાપ આપનાર ગુડાકેશ ગુદ અર્થાત્ દડ, તેના જેવડા એતરફ દીર્ઘ તથા સરખા કેશ છે જેના તે, અર્જુન ગોવિન્દ મા અર્થાત્ વેદાત વાક્યો વડે જે વિચિત્ર અર્થાત્ લભ્ય છે તે,

સ્વજનની હિંમા વડે અત્યંત શોકાવિષ્ટ થવાથી અર્જુન પુનઃ કિંચિત્ બોલ્યો નહિ

(અવ૦)—જે ત્રેયસ્કર માધન હોય તેનો મને ઉપદેશ કરો એમ પૂછ્યું ત્યારે શ્રી ભગવાને તેને શોકાવિષ્ટ જોઈને કહ્યું ને ‘તમ્ ઇત્યાદિ વ્રાક્યાર્થે વડે નિરૂપણ કરે છે—

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदंतमिदं वचः ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:—(હે) ભારત, ઉભયો:સેનયો: મધ્યે વિર્ષીદન્તમ્ તમ્ (દૃષ્ટ્વા)
હર્ષીકેશ: પ્રહસન્હય દ્વં વચનમ્ ઉવાચ ॥

(અ.)—હે ભાગત, તે હિભય સેનાની મધ્યમા બિભેતા અર્જુનને
શોકાવિષ્ટ જ્ઞેષ્ઠને શ્રીહર્ષીકેશ ભગવાને પ્રદામ કરતા હોય તેમ નીચે
જણાવેનું વચન કર્યું.

(વિ.)—વિર્ષીદન્તમ્ આ મારા મગા વદાજ્ઞા શ્રુત્યુને પામી જશે
એમ શોચ કરતા: આને હર્ષીને પ્રાપ્ત થતા હોય વડે મને નંરક પ્રાપ્ત થશે
એમ શોચ કરી નિષ્ક્રિય, નિર્વિકારિ તથા કર્તૃત્વાદિ કર્મશૂન્ય આત્મા વિને
અનાદિ અવિદ્યા વશ થઇને અનાત્મ વસ્તુ તથા તેના ધમેનિ આરોપ
કરીને 'હુ કર્તા છું' 'હું બોલના છું' એમ વિપરીત ભાવને પામીને મોહને
પ્રાપ્ત થએલો.

આ રીતે અર્જુનને વિષાદ પામેલો જ્ઞેષ્ઠને પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાને
વિચાર કર્યો કે 'તવ વો મોહ: ક. શોફસ્યમનુપદયત: જ્યારે તે આત્માની
એકતાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તેને શોક કે મોહ રહેતો નથી.' (ઇશા. ૭)
કૃત્યાદિ શ્રુતિ વાક્યોમા જણાવેલા અદ્વ તથા આત્માના એકત્વજ્ઞાન વિના,
દ્વૈતબોધકે માત્ર વડે કૃતપન્ન થએલો દ્વૈતશ્રમ નષ્ટ થઇ બ્રહ્મભૂવક શોકમાગર
તરી શકાશે નહિ, તેથી તત્ત્વ તથા 'ત્વ' એમ એ પદાર્થોનું અંશોધન કરીને
જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી આરભમા 'ત્વ' પદનું અંશોધન કરવા
માટે અવતરણરૂપે તદીયટ્ત (ત્વ પદવાચ્ય અર્જુન) અર્જુનને તુ પંડિત
હોય એમ મને લાગે છે, અથવા ધન્ય તારી પંડિતાઇ એમ કહી લાગી
કરતા હોય તેમ આ રીતનું વચન કહે છે—

શ્રી ભગવાન્ ઉવાચ । શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—

અગ્રોચ્ચાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજાંવાદાંશ્ચ માપસે ।

મતાસનગતાસુંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતા: ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ—(एतान्) अशोच्यान् (एव) त्वं अन्वयोचः (अपि तु) प्रज्ञावादान् च भाषसे, पंडिताः गतासून् अगतासून् च न अनुगोचन्ति ॥

(અ.)—અશોચ્યરૂપ બીજાદિ વિષે તે શોક કર્યો અને વળી પ્રોત્સાહનનો બોલો છે; પંડિત મનુષ્યો પ્રાણ ગનપ્રાણ તથા અગત પ્રાણ મનુષ્યો વિશે અનુશોચ કરતા નથી.

(વિ.)—અશોચ્યાન્ શોક કરવાને અયોગ્ય; શોચ્ય રૂપ ન હોય તેવા; આ બીજમ દ્રોણાદિ ખરેખર અશોચ્ય રૂપ છે તેથી તેવા અશોચ્ય મનુષ્યોને જ ઉદ્દેશીને તે શોક કર્યો.

સ્વજનનું મરણ થાય ત્યારે મર્ત્ય મનુષ્યોને શોક અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. તે પછી આ લોકો માટે તું શોક કેમ કરે છે એમ કેમ કહેવાય ? વળી આ જોએ મરી જશે તેઓ અશોચ્યરૂપ છે એમ પણ કેમ કહી શકાય ?

આ રીતે તું શંકા કરે તો હે અર્જુન, તને પૂછીએ કે (૧) તું બીજમદ્રોણાદિ શબ્દના વાચ્યાર્થને ઉદ્દેશીને શોક કરે છે અથવા તો (૨) તે શબ્દના સક્રિયાર્થને ઉદ્દેશીને શોક કરે છે તે કહે ?

આશ્વપક્ષ પરત્વે (૧) બીજાદિ અમત્ત વર્તનવાળા છે એમ જાણીને અથવા તો (૨) નેમનો વિનાશ થશે એવા ઉદ્દેશથી તને શોક પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહે. આશ્વપક્ષ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેઓ મદાનુભાવ રૂપ છે (૨-૫) એમ કહી તે જ નેઓનું મદસ્ત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. દ્વિતીયપક્ષ પણ મંબરનો નથી; કારણ કે ‘મમન્તુ નર્મ્ય તા કદ વસીત્ગાત્ત મૃત્યુના’ (જા. ૮-૧૨-૧) હે મમવન્ત, આ મર્ત્ય સરીર મૃત્યુ વડે પ્રસ્ત છે; આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર ગરીબ મૃત્યુમગ્ન હોય છે; વળી દુર્ગમો માનુષોને દેહિત દાનમગ્ન દેદિઓનો આ દુર્વૈભ માનુષ દેહ કાનુભંગરૂપ હોય છે. આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર દેહ નશ્વરરૂપે પ્રતિદ છે; વળી મર્ત્ય પ્રાણીઓ

મરણ પામે તે પ્રલક્ષ જોઈએ છીએ, તેથી પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણોથી દેહાદિનેઃ અવસ્થ નાશ થાય છે તેથી તેના વિષે શોક કરવો મંભવનો નથી.

આવપક્ષનો દ્વિતીયપક્ષ પણ સિદ્ધ થતો નથી. આત્મા અજન્મભાવે હોવાથી તેનો જન્મ થતો નથી; જન્મના અભાવવાળો હોવાથી મૃત્યુ પામતો નથી, અને મરણનો અભાવ હોવાથી તે નિત્ય-રૂપ છે.

‘અજો નિત્યઃ ક્ષામ્ભતઃ’ (કં.૨-૨-૧૮) ‘નિવ્યોઽનિત્યાનાં’ (૨-૫-૨૩) તે અજન્મા, નિત્ય તથા ક્ષામ્ભતરૂપ છે. અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્યરૂપે છે. આ શ્રુતિઓવડે લક્ષ્યાર્થરૂપ આત્મા નિત્યરૂપે હોવાનો બોધ થાય છે, તેથી નિત્ય, સદા આપ્ત સ્વરૂપ આત્મા વિષે શોક કરવો અનુપપન્ન છે.

જે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય હોય છે તેને નિત્ય તથા અનિત્ય પદાર્થ વિષે શોક કરવો ઘટતો નથી.

આ રીતે વિચારમાં, વાચ્યાર્થ તથા લક્ષ્યાર્થરૂપે, વિચાર કરનાં બીજાંદિ વિષે શોક કરવો યુક્ત નથી, તેથી મૂઢ મનુષ્યની માફક શોચાત્મક શુદ્ધિવડે યુક્ત થઈ કેવળ અશોચ્ય પદાર્થ વિષે તું શોક કરે છે.

પ્રજ્ઞઃ સત્ તથા અસત્ પદાર્થના સ્વરૂપનો વિવેક કરીને જેને પ્રકૃષ્ટજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેવા; પંડિતો. વાદાન્ શાસ્ત્રયુક્ત વાદવિવાદ પ્રજ્ઞાવાદાન્ પંડિતવાદ.

તું મૂઢવત શોક કરે છે એટલુંજ નહિ, કિંતુ ‘કુળનો ક્ષય થવાથી કુળધર્મનો નાશ થશે’ (૧-૪૦), ‘જેઓના કુળધર્મનો નાશ થાય છે’ (૧-૪૪), ‘યુદ્ધ વિષે બીજાની સાથે મારાથી યુદ્ધ કેમ થાય (૨-૪)’, ઇત્યાદિ પ્રૌઢ વચનોતું કથન કરે છે. એક બાળુ અશોચ્ય પદાર્થ વિષે શોચ કરવો, અને બીજી બાળુએ શાસ્ત્રાર્થ પ્રગટ કરી પંડિતાઈ જેવી વાતો કરવી, તે ઉભય વાત તેજતિમિરની માફક પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને તે એકત્ર રહેવી ઘટે નહિ. તેથી તું પંડિત નહિ, કિંતુ મૂઢ જ જણાય છે.

ત્યારે આવા સમય વિશે પંડિતો કયા પ્રકારે વર્નન કરે ? આ પ્રશ્નન ઉત્તરમાં ' ગતાત્મન ' ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્થવડે ઉત્તર આપે છે.

અરે આ મારા પુત્રો મગ્ધ પામ્યા એમ કહી મૂઢપુરુષો કેવળ મુવેવાનો શોક કરે છે; કિંતુ તેઓ જીવતાઓનો શોક કરતા નથી. આથી ઉલટું શાંત્રિય પુરુષો, અરે, આ મારા પુત્રાદિક સગાઓ મૂઢ, દુર્ભાગ્યવાન તથા દુષ્ટ પેદા થયા એમ કહી જીવતાઓનો શોક કરે છે. કિંતુ મુવેલા વિશે કદાપિ શોક કરતા નથી; અને પંડિત પુરુષો તો જીવતા અથવા મુવેલા પુત્રાદિ વિશે શોક કરતા નથી. કિંતુ મુવેલા તથા જીવતા ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો અવિદ્યાના કાર્મરૂપ દોષાથી સ્વપ્નના પદાર્થની ભ્રાંશ અસતતરૂપે છે એમ વિચારી, ઉભયત્ર કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપને જીવે છે.

મિથ્યા વસ્તુનો પરિભ્રમ કરી સત્ વસ્તુને જ મદ્ધજી કરે તે જ ખરેખર પંડિત કહેવાય.

બ્રાહ્મણ. પાષ્ટિય નિર્વિષ (બ ૩-૫-૧.) અર્થ.—બ્રાહ્મણે પંડિતાઈને જાણીને' આ ક્રુતિ વાક્યાનુસાર સદા સર્વદા બ્રહ્મભાવ કરવો તે જ ખરેખર પંડિતાઈ કહેવાય. તારામાં આ પ્રકારના લક્ષણોનો અભાવ જોવામાં આવે છે તેથી તું કેવળ મૂઢ જ છે; કિંતુ પંડિત નથી આમ તાત્પર્ય મિદ્ધ થાય છે.

(અવતત)—ઉપર્યુક્ત રીતે અશોભ્ય વસ્તુનો જ શોક કરે છે એમ કહી ભી'માદિ અશોભ્ય રૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કરી ભી'માદિપ'ના લક્ષ્યાર્થરૂપ આત્મા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી બિન્નરૂપે તથા નિત્યરૂપે છે એમ મૂચન રૂપે.

આત્મા દેહાદિથી બિન્ન તથા નિત્યરૂપે છે તે અર્થ અનુ'ન જરોખર સમજેલો નથી એમ વિચારીને લક્ષ્યાર્થરૂપ આત્મા નિત્યરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરવા અર્થે તે આત્મા અજન્મા છે એમ ઉપર થી જામવાને અજતનો હેતુરૂપે નિર્દેશ કર્યો; પણ આત્મા નિત્ય છે, કારણ કે તે અજરૂપ

છે આમ 'અજ્ઞ'નો હેતુ નિરૂપ કરીએ તો યજ્ઞવિધાણ (મમકાર્તાનુ રીંગકૃત) પણ અજ્ઞ-મા રૂપે છે તેથી તેની નિત્યત્વ નિર્દિષ્ટ થયે; આમ દોવાથી આવ-
શ્યરૂપે જે વસ્તુ અજ્ઞ-મા દોષ તે જ નિત્યસ્વરૂપે સિદ્ધ થઈ ગયે છે.

કાશ્યપ વિશે, જેની મત્તા અખ્યાતિન દોષ તે જ આવને નિત્યરૂપ કહેવાય, અને જેની મત્તા અભિચરિત દોષ છે તે વસ્તુ અનિત્ય રૂપે દોષ છે.

આ રીતે આત્માની મના યજ્ઞે કાળ વિશે અખ્યાતિન છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરી તે દેહેન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન તથા નિત્યરૂપે છે એમ મુચના કરવા
અર્થે શ્રી ભગવાન પુનઃ 'તત્' તથા 'ત્વ' પદાર્થનું સંરોધન
કરી તે ઉભયનું એકત્વ પ્રતિપાદન કરે છે; વળી 'ત્વ'પદાર્થરૂપ જીવને અંશાર
દુઃખની નિ શેષ રીતે નિવૃત્તિ થાય અને તેથી નિત્ય નિરતિશય અખંડા-
નંદ પ્રાપ્ત થાય, તેમજ તત્પદાર્થરૂપ માયોપાધિક બ્રહ્મની પરોક્ષ તથા
પરિચ્છિન્નપણા રૂપ અનર્થના નિવૃત્ત થઈ અદિતીય અખંડૈકરૂપણું
સિદ્ધ થાય તે માટે 'નત્ત્વેવાદમ્' ઇત્યાદિ વાર્કયાર્થ વડે કથન કરે છે—

ન ત્યેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં જેમે. જનાધિપાઃ ।

ચ ચૈવ ન મવિષ્યામઃ સર્વે વયમતાપરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા:—અહં જાતુ ન આસમ્ (હિતિ) ન ત્વં (જાતુ ન આસીઃ
હિતિ) ન જેમે જનાધિપાઃ (ચ ન આસન્ હિતિ) ન (યતઃ
અહં ત્વં ચ જેમે જનાધિપાઃ) ન, મવિષ્યામઃ (હિતિ) ન એવ
અતઃ સર્વે વય પરબ્રહ્મ (એવ) ॥

(અ.૦)—હું પરમાત્મારૂપ પરમેશ્વર બૃહત્કાળમાં નહિ દત્તો તેમ નથી;
તું તેમ જ આ ગાળઓ પૂર્વે નહતા એમ નહિ; તેમ જ અવિષ્યકાળમાં
હું, તું તથા તેઓ નહિ હોઈએ એમ નથી; આમ દોવાથી આપણે અર્થ
પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છીએ.

. (વિ૦)-અહ તત્પદાર્થ વાચક પગ્માત્મારૂપ મર્વરૂપ, મર્વરૂપિતમાન મર્વતંત્રના નિયંતા પરમેશ્વર જાતુ કદાચિત્.

હું પરમેશ્વર પૂર્વકાળમા નહતો એમ નહિ; કિંતુ મર્વદા દતો જ; હું ન હોઉં તો જગત, સૃષ્ટિ આદિ કેમ મંભવે ?

વળા નીચેના શ્રુતિવાક્યોવડે જગતની ઉત્પત્તિ કેવળ મારામાથી હોવાનું મિદ્ધ થાય છે.

‘જન્માદ્યસ્ય યત’-જે સર્વજ શક્તિમાન કારણમાથી આ આકાશાદિ પ્રપચ્ચનો જન્મ, સ્થિતિ તથા વ્યય થાય છે. (બ્રહ્મસૂત્ર અધિ. ૨-૨)

‘યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે’-જે બ્રહ્માથી આ સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે. (તૈ. ભૂગુવલ્લી ૧ અનુવાક.)

‘યતોજાતાનિ ભુવનાનિ વિશ્વા’-જેમાથી સર્વ ભુવનો ઉત્પન્ન થયા છે; (એ. ૪-૪)

‘સર્વેક્ષત લોકાન્તુ સ્વભાસિતિ’-હું લોકોની ઉત્પત્તિ કરું એમ તેણે ઇક્ષણ કર્યું. (એ. ૧.)

‘સદ્મોલ્લોકાગચ્ચજત’-તેણે આ લોકોની ઉત્પત્તિ કરી; (એ. ૨.)

નીચેના શ્રુતિવાક્યો વડે જગતની મિથિતિ માગ વિષે જ હોવાનું પ્રતિપાદિત થાય છે.

‘યેન જાતાનિ જાવન્તિ’-જેના વડે ઉત્પત્તિને પામેલા પ્રાણીઓ જીવે છે. (તૈ. ભૂગુ. ૧ અનુવાક.)

‘વ્યક્તાવ્યક્ત ભરતે વિશ્વમીશ.’-ઇશ્વર, વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત મર્વ વિશ્વને ધારણ કરે છે. (એ. ૧-૭.)

‘મદાપાર પૃર્વાં ચામુતેના’-તેણે આ પૃથ્વી તથા ચંદ્રને ધારણ કર્યું; (મ. સં. ૧૦-૧૨૧-૧)

‘મોષાડ્ઝ્માદ્વાતઃ પવતે’—વાયુ આ બ્રહ્મના ભયને લીધે વાય છે.
(તૈ. ૨-૮ અનુ.)

‘ઇતરેણ તુ જીયન્તિ યસ્મિન્નેતાલુપાધિતૌ ।’—ઈતરવડે તેઓ જીવે જેના વિષે આ બેઉ ઉપાશ્રિત છે, (કદ. ૨-૫-૫.)

‘તસ્મિન્નોક્તાઃ ધિતાઃ સર્વે’—તેના વિષે સર્વ લોક આશ્રય કરી રહેલા છે; (કદ. ૨-૫-૮.)

તેમજ વળી નીચેના વાક્યો વડે (શ્રુતિ) જગતનો લય પણ મારા વિષે જ થવાનું પ્રતિપાદન થાય છે.

‘યત્પ્રયન્ત્યમિસવિશન્તિ’ (તૈ. શ્વ. ૩-૧)—મરણુ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને વિષે પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે.

‘યસ્મિન્શ્વેત્રે સદ્દત્યેષ દેવઃ’—(શ્વે.—૫-૩) જે ક્ષેત્રને વિષે આજ દેવ સંહાર કરે છે.

તયાક્ષરાદિવિધાઃ સોમ્ય માવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિયન્તિ (મુ. ૨-૧-૧) હે સોમ્ય સ્વરૂપ ! તેમજ તે અક્ષર તત્ત્વમાંથી એ પ્રકારના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં જ તે લય પામે છે; આ રીતે જગતની સૃષ્ટિ આદિ ક્રિયા કેવળ મને અધીન હોવાથી. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનો પ્રમંજ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેઓના અધિષ્ઠાતાએ સદા હું પોતે જ હોઉં છું; તેથી નિશ્કલ શ્રુતિવાક્યોના બળ વડે ત્રણે કાળ વિષે મારે સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) નિશ્ચિન થાય છે; વળી, મેધ તથા તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ આદિના આધારરૂપ આકાશની માફક; પ્રપંચ તથા તેની ઉત્પત્તિ આદિના અધિષ્ઠાનરૂપ તત્પદાર્થ રૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વ સ્વસ્વરૂપે નિષ્કલ તથા નિષ્ક્રિય રૂપે હોવાથી પ્રપંચ તથા તેના ધર્મ તથા કર્મના લેશ માત્ર સંબંધથી રહિત, શિન્ન રૂપ તથા નિત્ય રૂપે છે એમ આ વડે સચિન થાય છે.

પરમેશ્વર સ્વતંત્ર રૂપે હોવાથી તેના ત્રણે કાળ વિષે સદ્ભાવ ભલે હોય, કિંતુ હું તો મર્ત્ય મનુષ્ય છું તેથી મને નિત્યતા કેમ સિદ્ધ હોય ! આ રાંકાનું નરાકરણ ‘જત્વં’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે થાય છે.

ત્વં પદ્મો સદ્યાર્યં રૂપ કદાચિત્ નહિ હતો એમ નહિ, કિંતુ તું પૂર્વ હતો જ; જાગૃત આદિ અવસ્થા વિષે જેમ તારું અસ્તિત્વ હોય છે, તેમ જાગૃતતાના તથા આગામિ દેહની ઉત્પત્તિ વિષે તારું અસ્તિત્વ હોય છે જ.

જેમ જાગૃત દશામાં અધિષ્ઠિત થએલો તું તે જ સ્વપ્નાવસ્થામાં અધિષ્ઠિત હોય છે; જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં અધિષ્ઠિત થએલો તે જ સુષુપ્તિ દશામાં અધિષ્ઠિત હોય છે તથા સુષુપ્તિમાં અધિષ્ઠિત થએલો તે જ તું જાગૃત વિષે અધિષ્ઠિત હોય છે; અર્થાત્ ત્રણે અવસ્થામાં તું જ અનુસ્થૂત છે.

આજ રીતે પૂર્વકાળના દેહમાં અધિષ્ઠિત રહેલો તું તે જ આ વર્તમાન દેહ વિષે અધિષ્ઠિત થઈ ભાવિદેહવિષે પણ તું જ અધિષ્ઠિત થઈશ એમ ત્રણે દેહ વિષે તારા આત્માનું અનુસ્થૂતપણું અંગીકાર કરવું યોગ્ય છે; જો આમ અંગીકાર ન કરીએ તો મુખ્યદુઃખાદિની વિચિત્રતા કેમ સંભવે? કર્મની વિચિત્રતા વડે જ મુખ્યદુઃખાદિની વિચિત્રતા તને જોવામાં આવે છે. અને તે કારણને ક્ષીધે જ તે તે પ્રકારના કર્મના કર્તારૂપનો તારો સદ્ભાવ અન્યદેહો પરત્વે અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ;

વળી જો તેમ અંગીકાર ન કરીએ તો કૃતલાન તથા અકૃત અમ્યા-ગમના દોષ પ્રસક્ત થાય, તથા ‘જન્માન્તરકૃત કર્મ ભુજનો જતવોડધુના’ જન્માતંત્રમાં કરેલા કર્મનું ફળ પ્રાપ્તિઓ આ જન્મમાં ભોગવે છે.’ ‘યત્કર્મ કુસ્તે તદમિતપચતે’-જેવું કર્મ કરે છે તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે। જી. ૪-૪-૫ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વાક્યનો વિરોધ ઉપસ્થિત થાય; આની રીતે પૂર્વે કરેલા કર્મનું ફળ આ જન્મમાં તથા આ જન્મમાં કરેલા કર્મનું ફળ ભાવિ જન્મમાં અનુભવવું પડે છે.

વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘પ્રાપ્યાન્ત કર્મણસ્તસ્ય ચત્કિચેહ કરોત્યયમ્ । તસ્માલ્લોકાત્પુનરિત્યસ્મે લોકાય કર્મણે ॥’—તે કર્મના ફળને પ્રાપ્ત કરી, જે કાંઈ કર્મ તે અહીં કરે છે તેથી તે લોકમાંથી પુનઃ ગમન કરી, આ લોકમાં કર્મફળ ભોગવવાને પુનઃ આ વર્તનને પ્રાપ્ત થાય છે; (જી ૪-૪-૬)-

આમ હોનાથી જાત્રાત આત્મિ અવગ્યા માફક વર્તમાન દેહ વિષે જેમ તારો મદ્ભાન છે તેમ ગનદેહ તથા ભાવિદેહવિષે એમ ત્રણે કાલમા તારો મદ્ભાવ અવશ્ય છે એમ તાત્પર્ય મિદ્ થાય છે

આ રીતે, ત્વ પદ્મચર્ય આત્મા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિથી ભિન્ન તથા નિત્ય સ્વરૂપ હોવાનું સૂચન થાય છે

આ મર્વે જનાધિપો પણ પૂર્વ નક્કા એમ નહિ, કિનુ ત્વ પદ્મચર્યની માફક તેઓ પણ ૧૭ે ઝાગમા હતા જ, તાત્પર્ય કે, મારી માફક તેમનો, મદ્ભાન પણ (મત્તા) નિત્ય મિદ્ છે

- ‘જનાધિપ’ આ પદ્મમા અવિદ્યાજન્ય જ્ઞાતિ બેદવડે બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે, પણ તેથી કાંઈ આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવાનું નથી; કારણ કે આત્મબેદ પ્રતિપાદક પ્રમાણનો અભાવ છે (શકા)-આત્મબેદ પ્રતિપાદક કોઈ પ્રમાણ નથી એમ કહેવું શું અતિ માદમ યુક્ત નથી ?
- આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીએ તો આત્માનું એકપણ ઘટનું નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તે વાત વિરૂદ્ધ લાગે છે દૃષ્ટાન્ત-જ્યાં જ્યાં અહ અત્યયનો બેદ જોવામા આવે ત્યાં ત્યાં આત્માનો બેદ સમજવો. પ્રત્યેક દેહ વિષે જુદો જુદો પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ હોય છે, વળી આત્માનું એકત્વ માનીએ તો ‘હુ આ’ ઇત્યાદિ પૃથક પ્રત્યયનો વ્યવહાર જોવામા આવે છે તેનો કોપ થાય, આ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે

વળી આત્મબેદનો અભાવ માનીએ તો વ્યવહાર મિદ્ ન થાય, અને વ્યવહારમિદ્ધિની અન્યથા અનુપપત્તિ હોય છે તેથી અર્થાપત્તિ પ્રમાણ વડે પણ આત્મબેદ મિદ્ થાય છે ૧

૧ અનુપપદ્યમાનાથદર્શનાત્તુપપાદકભૂતાચાન્તરકનન અર્થાપત્તિ । અર્થ-અનુપપદ્યમાન-અચોગ્ય અર્થના જ્ઞાનરૂઢે અર્થના ઉપપાદકરૂપ-ચોગ્ય અર્થાન્તરગતી જે રૂપના તેનું નામ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય યદ્યા દ્રવદત્ત દિવાઙ્મુજાન ત્રેપિ રાત્રો મુક્તે અર્થ-જેમકે કોઈ દેવતાનામનો પુરુષ દિવસે

વળી અનુમાન પ્રમાણુવરે આત્મા લિન્ન લિન્ન હોવાનું મિધ્ધ થાય છે, ૨ કારણ કે ગૌઆદિની માફક વ્યક્તિના લિન્નપણ્યા ને લીધે આત્મા પ્રતિ વ્યક્તિ લિન્ન હોય છે, તેમજ ઘન્ટાદિની માફક પ્રત્યેક વ્યક્તિની અદ્ધ પ્રતીત તથા વ્યક્તિ પ્રતીતિના ભેદ વડે આત્મા અનસ્ય લિન્ન હોય છે

વળી અદિતિર્દવા ગન્ધર્વા મનુષ્યા પિત્રોડ્ગુરા અર્થઃ--અદિતિ દેવો, ગન્ધર્વો, મનુષ્યો, પિતૃઓ તથા અસુરો ! આ શ્રુતિ વાક્યવડે દેવાદિનો ભેદ પ્રતિપાદન કરેલા છે આ રીતે શ્રુતિ પ્રમાણુ પણ આત્માનો ભેદ પ્રતિપાદન કરે છે

ભોજન કરતો નથી અને જ્યારે તેના શરીર વિષે સ્થૂનતા અત્પક્ષ પ્રતીત થાય છે ત્યારે તે રાત્રિ વિષ અવસ્ય ભોજન કરે છે એમ તેની શરીરની સ્થૂનતા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આવા પ્રકારના જ્ઞાનને અથાપિત પ્રમાણુ કહેવાય છે તેવી જ રીતે લોકવ્યવહારની સિદ્ધિ એકાત્મવાદમા મળવતી નથી, માટે આત્મા લિન્ન લિન્ન છે એમ લોક વ્યવહારની અસિદ્ધિરપ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે

૨ શિંગજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનમનુમિતિ અર્થ — લિંગના જ્ઞાનજન્ય જે જ્ઞાન તે અનુભૂતિ કહેવાય છે તેમા પક્ષ, માધ્ય, હેતુ, વ્યાપ્તિ અને દષ્ટાત એ પાંચ અનુમાનના અવયવો છે, જેમકે અય પવતો વહિમાન ધૂ વત્વાત, યત્ર યત્ર ધૂમ તત્ર તત્ર વહિ યથા મહાનસ ॥ અર્થ — આ પર્વત અનિવાળો છે, ધૂમવાળો છે તેથી જ્યાં જ્યાં વૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય આ નિયમ છે જેમકે મેસોડુ, ત્યાં પર્વત પક્ષ છે, અગ્નિ માધ્ય છે, વૂમ હેતુ છે વૂમનથા અગ્નિની માત્ર અર્થતા વ્યાપ્તિ છે, અને મહાનસ દષ્ટાત છે એ પાંચ અનયવ યુક્ત અનુમાન કહેવાય છે ત્યારે અહીં પણ આત્મા વ્યક્તિએ જ્યાં નમા લિન્ન લિન્ન છે કારણ ૨ વ્યક્તિ લિન્ન લિન્ન છે જ્યાં વ્યક્તિનું લિન્નપણું હોય ત્યાં આત્માનો ભેદ અવસ્ય મિદ્ધ જ હોય ગાય અશ્વાદિ-વત્, એ રીતે અનુમાનથી ભેદની મિદ્ધિ થાય છે)

વળી, 'દેવદાનવગન્ધર્વા ચક્ષુઃકલ્પ કિન્નરા:-દેવ, દાનવ, ગન્ધર્વો, ચક્ષુઃકલ્પો, તથા કિન્નરા ઇત્યાદિ પુરાણાનુ વચન પણ આ મંબધમાં પ્રમાણભૂત છે.

વળી જો આત્માનું એકત્વ માનીએ તો સુખદુઃખાદિની વ્યવસ્થા તને સિદ્ધ થશે નહિ; અને તેથી એકના દુઃખે અથવા સુખે મર્ત્ત કોઈ દુઃખી તથા સુખી થાય; તેમજ દેવાદિકના મર્ત્તદેહો વિશે આત્મા એક હોય તો મર્ત્તે સર્વે થાય અને તેમ થવાથી વિધિ તથા નિરોધ યાત્રા અનર્થક સિદ્ધ થાય વળી એક મનુષ્ય બધું અથવા મુકન હોય તો ખીજા સર્વને બંધ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

આ કારણેને લીધે આત્મા અનેક છે એમ પ્રમાણ મિદ્ધ થાય છે, તેથી તારે પણ તેનો અંગીકાર કરવો જોઈએ.

(સિદ્ધાન્ત)-આ વાન અમે અંગીકાર કરી શકતા નથી કારણ કે તેમાં બાહ્યતો વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે મિદ્ધ થતી નથી.

'જ્યા જ્યા અહં પ્રત્યયનો ભેદ હોય ત્યાં આત્માનો ભેદ હોય' આ રીતની વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, જે હું શિશુ હતો, જે હું કુમાર તથા યુવાન હતો તે હું વૃદ્ધ છું-આમ બોલવામાં બાહ્યવસ્થા આદિ દશાના ભેદ વડે તે તે અહંપ્રતીતિનો પણ ભેદ દરશ્યમાન થાય છે.

'હું કુમાર તે હું શિશુ છું' એમ પ્રત્યય સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તે પ્રત્યયના ઉત્પાદક શિશુભાવનો અભાવ હોય છે; આજ રીતે યુવત્વ તથા વૃદ્ધત્વ પરત્વે અહંપ્રત્યયનો ભેદ જોવામાં આવે; કિંતુ શૈશવ આદિના અવસ્થાવાન અહંપ્રત્યયના વિષય રૂપ આત્માનો ભેદ દરશ્યમાન થતો નથી તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અમિદ્ધ થાય છે.

'વિશેષણમેદાદિશિષ્ટસ્યાપિ મેદઃ':-વિશેષણના ભેદ વડે વિશિષ્ટનો પણ ભેદ પ્રાપ્ત થાય' આ ન્યાય પ્રમાણે અવસ્થાના ભેદ વડે વિશિષ્ટ હોવાથી

અવસ્થાવાન પણુ લિન્નરૂપ થાય એમ કહેવું યુક્ત નથી, કારણ કે, શિશુત્વ આદિ ભેદ તેના અભિમાની રૂપ અદ્વંકાર પરત્વે જ ફલિત હોય છે; કારણ કે આત્મા નિત્ય સ્વરૂપ હોવાથી તેમા કાંઈ ભેદ ઉપન્ન થઈ શકે નહિ.

જો આમ ન હોય તો અર્થાત્ આત્મા એક જ નિત્યરૂપ ન હોય તો બ્રાહ્મવાસ્થ્યામા દેહેન્દ્રિય વડે કરેલા કૃત્યનું સ્મરણ કેમ સંભવે ? બ્રાહ્મપણ્યામાં 'હું' કન્દૂક ખેલન કરતો ' એમ સ્મરણ હરકોઈને હોય છે તે વાત અનુભવ સિદ્ધ હોય છે.

જો આત્મા અનેક હોય તો આ પ્રકારનું સ્મરણ ઘટે નહિ, એક મનુષ્ય કાંઈ કર્મ કરે તેની સ્મૃતિ અન્ય પુરુષને હોઈ શકે નહિ. બ્રાહ્મવાસ્થ્યાથી વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંતના કરેલા કર્મોનું સ્મરણ રહે છે તેથી પ્રત્યયના ભેદ વડે પ્રત્યયના વિષયક આત્મા વિષે ભેદ પ્રત્યક્ષ રીતે અસિદ્ધ થાય છે.

વળી બ્યક્તિના ભેદ વડે આત્માના પણુ ભેદ થાય છે, આ રીતનું અનુમાન પણુ સિદ્ધ થતું નથી.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ દેહ તથા જગત્ અને સ્વપ્ન દેહમા ભેદ હોય છે તથાપિ અદ્વ પ્રત્યયાર્થક આત્મામા ભેદનો અભાવ હોય છે તેથી ઉપર કહેવું અનુમાન મિદ્ધ થતું નથી. ૧

'અદિતિર્દેવાગન્યવાં' આ કૃતિ વડે આત્માની ઉપાધિના ભેદનું કથન કરેલું છે, કિંતુ તે વડે આ આત્મા વિષે ભેદભાવ નિદિષ્ટ કરેલો નથી;

૧ અનુમાનનો મુખ્ય અધાર (હેતુ) છે તે જો અસિદ્ધ હોય તો અનુમાન યથાર્થ કહેવાય નહિ. તો વાદીએ કહેવ અનુમાનમા બ્યક્તિ ભેદરૂપ જો હેતુ આવેલો છે તે અસિદ્ધ છે, કારણ કે બ્યક્તિભેદ આત્મભેદ સંયોજક નથી, કિંતુ શરીરભેદ સંયોજક છે. અને આત્મા અદ્વૃત્તિ મગ્ય સર્વત્ર એક જ છે સર્વ પ્રાણીઓમાં 'હું' એ એક શબ્દ સર્વત્ર અનુસ્મૃત એક રૂપે જ પ્રતીત થાય છે. 'હું મનુષ્ય છું, હું પ્રાણી છું, હું વૃક્ષ છું, હું સંન્યાસી છું' એમ સર્વ વ્યવહાર અધ્યાસમિત્ર હોવાથી વિવેક વિના અદ્વૃત્તિમગ્ય આત્માનો અનુભવ થઈ શકે નથી.

મર્વત્ર ચૈતન્ય એકરૂપે પ્રાપ્ત હોય છે તેથી આત્મા લિન્ન લિન્ન છે એમ ઉપપન્ન થતુ નથી.

આમ હોવાથી દેવ, ગન્ધર્વ, મનુષ્ય, આદિના મર્વ દેહો, જાગ્રત્ નયા સ્વપ્નાદિના દેહો માફક કેવળ આત્માના ભોગાયતન રૂપે હોય છે. તેથી કાંઈ આત્માની અનેકતાનો ભોધ થતો નથી.

સ્થૂવાદિ દેહની માફક દેવાદિના દેહવડે એક જ આત્માના ભોગની અનેકતા મિદ્ધ થાય છે તેથી દેવાદિ દેહો કેવળ આત્માના ભોગના ગ્થાન રૂપે હોય છે, અને તેથી તે તે દેહો વિગે રૂપ, તેજ, તથા ત્વભાવાદિના ભેદ નોવામા આવે કિન્તુ ચૈતન્યની અનેકતા નોવામા આવે નહિ.

આ રીતે 'દુષ્ટુ' આ પ્રકારની આત્મવિષયક બદ્ પ્રતીતિ મર્વદા એક જ રૂપની હોય છે.

આ ઉપરથી શ્રુતિ કેવળ વ્યક્તિનો ભેદ પ્રતિપાદન કરેછે, કિન્તુ તે આત્મભેદને પ્રતિપાદન કરતી નથી એમ મિદ્ધ થાય છે.

વળી, પર્યસ્મિન્નેવ વહેડમવનેદમ્ જેમ કેવળ એક જ દેહાવધે, અવધવના ભેદનો ઉપાશ્રય કહીને આ સિર, આ કગ, આ પાદ, એમ વ્યવહારમા કથન કરાય છે, તેમ પુગણુવચનની માફક આત્મા કેવળ એક જ હોય છે તથા, તે વ્યક્તિભેદના ઉપાશ્રય વડે, 'તુ, દુ, આ', ઇત્યાદિ વ્યવહાર રૂપે મિદ્ધ થાય છે, પણ તેવડે કાંઈ આત્માનો ભેદ મિદ્ધ થતો નથી, આ રીતે વ્યવહારસિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અન્યથા અનુપપત્તિનો અમભવ હોવાથી અર્થાપત્તિ પ્રમાણુ પણ મિદ્ધ થતુ નથી ૧

૧ લોક વ્યવહારના આરુદ્ધિરૂપ અર્થથી આત્મ નો ભેદ વાદીએ સ્વીકરી અર્થાપત્તિ પ્રમણુ કદુ. પરન્તુ વ્યવહારસિદ્ધિમા આત્મભેદની કરી અપેક્ષા નથી હું. તુ, આદિ ભેદ વ્યવહારમા અતકરણુનો ભેદ હપયાગી છે તે અતકરણુ દેહ દેહ પ્રતિ ભિન્ન છે તેથી વ્યવહારની સિદ્ધિમા કરો બાધ પ્રાપ્ત થતો નથી મઠિ અર્થાપત્તિ પ્રમાણુથી આત્મભેદ સિદ્ધ રતો નથી.

વળી, આત્મા ભિન્ન ભિન્ન ન હોય તો સુખદુઃખાદિની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થશે નહિ એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તે વ્યવસ્થા તો કેવળ કર્મભૂળક હોય છે. અને તેથી જ એક જ દેહ વિશે કર્મના ભેદ વડે સુખદુઃખાદિની વિચિત્રતા જોવામા આવે છે, અને સુખ તથા દુઃખ પુણ્ય તથા પાપકર્મના કાર્ય રૂપે હોય છે, તેથી તે પુણ્ય, પાપ તથા ભોક્તાના ભેદને લઈ સુખદુઃખાદિની વ્યવસ્થા ઉપપન્ન (સિદ્ધ) થાય છે.

વળી, યત્કર્મ કુરત તદમિમપચતે—જેવું કર્મ કરે છે તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. (બૃ ૪-૪-૫).

‘યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ’—(બૃ ૪-૪-૫.) જેવું કર્મ તથા આચરણ કરે તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિનાકથો તે જ અર્થનો બોધ કરે છે.

આ કારણોને લીધે ‘ નાન્યોડ્વોડ્ઠિતિ વિજ્ઞાતા—(બૃ. ૩-૭-૨૩). આથી અન્ય કોઈ વિજ્ઞાતા નથી. ’ આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર તથા ક્રમના ભોક્તાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેથી આત્મા એક હોવાથી સુખાદિની સાકર્મતા સિદ્ધ થતી નથી.

(શંકા)-ભલે આત્મા એક જ હોય તથાપિ તેના અનેક આભાસો દેખાય છે તેનું શું ?

જો કે એક આત્મા જ સદા સર્વદા સાતારૂપે હોય છે તથાપિ તેને દેહ વિશેની ભુદ્ધિના ઉપાદાન વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને દેહના ભેદ વડે ભુદ્ધિનો ભેદ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; આમ હોવાથી પ્રત્યેક દેહ વિશેનું જ્ઞાન પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

જેના વડે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તેને જ્ઞાન અથવા ભુદ્ધિવૃત્તિ કહે છે; સ્વસંપૃક્ત વસ્તુ માત્રને જોમ ચક્ષુ પ્રકાશ કરે છે તેમ તે ભુદ્ધિ વૃત્તિ પણ પરિચિન્ન હોય છે; અને વૃત્તિ પરિચિન્ન રૂપે હોવાથી સર્વ પરાર્થો સાથે તેને સંબંધ ઘટતો નથી.

જો મર્વ પદ્ધતિ આથે જ્ઞાતિને મંબધ દોય તો મર્વ મનુષ્યો મર્વજ મિદ્ધ થાય; પણ આથે, મર્વ-મંબધ મિદ્ધ નથી તેથી મર્વ મર્વજના મિદ્ધ નથી.

વળી જો કે આકાશ વિષુ રૂપે તથા ગજ્ઞની ઉત્પત્તિના કારણ રૂપ છે, તેથી ભેરીપણ આદિ આથે મર્વજ તેને મયોગ મંબધ દોય છે, તથાપિ જો મ્થત વિષે ભેરી આદિનુ નાડન થાય છે, તે મ્થતે જ તેનો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે કિંતુ તે મર્વજ ઉત્પન્ન થતો નથી; તેજ રીતે એક જ આત્મા જે કે સર્વજ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે દોય છે, તથાપિ શુદ્ધિ વૃત્તિનો વિષય મંબધ જો મ્થત વિષે દોય, ત્યા જ જાનોદય મિદ્ધ થાય, કિંતુ અન્ય સ્થળે તે મિદ્ધ થતો નથી.

આ રીતે, શુદ્ધિજ્ઞાતિ અનેક તથા અધ્યાપક રૂપે દોવાથી મર્વ પુરુષો પરત્વે સર્વજના ઉપપન્ન થતી નથી એમ મિદ્ધ થાય છે; તેથી જેઓ અસ્પષ્ટ હોય છે તેમની પ્રજ્ઞા અથવા નિર્જ્ઞાતિ અર્થે જ વિધિ નિર્ગેહ શાસ્ત્રો ઉદિષ્ઠ થએલા દોવાથી તેમની માર્થક્યતા ઉપપન્ન (મિદ્ધ) થાય છે.

ઉપર કહેલી ગીત પ્રમાણે મર્વ પ્રાણિઓ મર્વજ નથી, એમ પ્રતિ-પાદિત થાય છે. તેથી વેદાન્તના અનુજ્ઞાન્ય જ્ઞાન વડે જ મનુષ્યને પોતાના આત્માવડે પ્રત્યગભિન્ન પરબ્રહ્મનસ્વનુ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; કિંતુ તેનાથી અન્ય કોઈને તે મિદ્ધ થતી નથી.

વળી શ્રુતિમા ક્યુ છે કે 'તયો યો દેવાના-પ્રત્યનુષ્યત સણ્ય તદ મન્ત્રતર્વણા તવા મનુષ્યાણામ્' (જૂ. ૧-૮-૧૦) દેવો મધ્યે જેને આત્મ-સાક્ષાત્કાર મિદ્ધ થયો તેજ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ થાય છે; મનુષ્યો તથા ઋષિઓ વિષે પણ તેમજ મમજનું.

આમ છે તેથી આત્માનું એકત્વ ભવે સિદ્ધ હોય તથાપિ 'જ્ઞાનદેવ નુ કેવલમ્—કેવળ આત્મજ્ઞાન વડે કેવલ્ય-મુક્તિ મિદ્ધ થાય છે' આ શ્રુતિવાક્યસંસ્કાર, આત્મજ્ઞાન વડે જ મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે તેથી આત્મ

એક જ છે એમ કહીએ તો પણ ઉપર જેના સર્વ દોષોને અવગણ પ્રાપ્ત થતો નથી

આત્મા અનેક તથા પૂર્ણ સ્વરૂપે છે એમ તેજ ઉપર પતિપાદન કર્યું તે તારા પક્ષ વિષે જ દોષો ઉપગ્રિય થાય કે તે કહીએ ને તું સાબળ

આત્માને અનેક રૂપ તથા વિભુ રૂપે માનીએ તો અન્યોન્ય આત્માનો અન્યોન્ય મન તથા ભુદિ આદિ સાથે મયોગ થાય, તેથી પૂર્વોક્ત ગીત પ્રમાણે સુખદુઃખ, તથા બધેમોક્ષાદિન આકર્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય, આ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય એમ નથી, કિંતુ આત્માનું વિભુપણ ઇત્યાદિ પણ અસિદ્ધ થાય

જે જે વસ્તુ પોતાથી ભિન્ન વસ્તુથી ભિન્ન રૂપે હોય તે તે વસ્તુ પરિચિન્ન સ્વરૂપ વાળી હોય છે, તેથી આત્માનું અનેકપણ માનીએ તો અન્યોન્ય મત્તાવડે અન્યોન્ય ભિન્નતા મિદ્ધ થનાથી પરિચિન્નપણ પ્રાપ્ત થાય અને તેથી પૂર્ણત્વ મિદ્ધ થાય નહિ, અને જો આત્માનું પૂર્ણત્વ અગીકાર કરીએ તો તેનું અનેકત્વ મિદ્ધ થાય નહિ

પૂર્ણત્વ તથા અનેકત્વ પરસ્પર વિરોધિ હોય છે તેથી પૂર્ણત્વ તથા અનેકત્વની એકત્રતાનું નિર્વહન બ્રહ્માવડે પણ થઈ શકે નહિ બામ છે મારે તારે (વાદી) પણ આત્મા એકજ છે એમ અગીકાર કરવું વટે છે

વળી, પરિચિન્ન સ્વરૂપ ચિદ્રૂપ આત્માઓ અનેક છે, આ પક્ષ પણ મિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેમા શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિના અનેક વાક્યો-વડે વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે

‘ અકાશવત્સર્વગન્યનિત્ય -’ આકાશની માફક તે સર્વ વ્યાપક તથા નિત્ય છે ’

‘ એકત્વયાસર્વમૂતાન્તર્યામી -’ કંઠ ૨-૫-૧૧ તે એકજ તથા સર્વભૂત પ્રાણીઓના અંતરાત્મા રૂપ છે

‘ એકાદવ સર્વભૂતેષુ ગૃહ ’—શ્લોક ૧-૧૧ સર્વભૂત પ્રાણીઓ વિશે તે એક જ દેવ ગૃહ સ્વરૂપે ગહેલો છે

‘ એક સન્નિવહુધા વિચ્ચાર ’—તે એક જોતો બહુ પ્રકારે પ્રવર્તે છે

‘ એકાદવ હિ ભૂતાત્મા—ત્રિપુરાતાપિની ઉ ૫-૧૨ તે એક સર્વ ભૂત પ્રાણીઓના આત્મા રૂપે છે ’

‘ નિરપેક્ષાદેવસાક્ષી એકસ્તેનદ પૂર્ણપુરુષણ સર્વ—તે નિરપેક્ષ, કેવળ એક સાક્ષિરૂપે છે, તે પુરુષપદે આ સર્વ જગત પૂર્ણ છે ’

‘ અશરીરશરીરેષ્વનવસ્થેષ્વવસ્થિતમામહાન્ત વિભુમા માનમ્ —કલ ૧-૨-૨૧ શરીરોમાં શરીરથી રહિતરૂપે સર્વક્ષણિક શરીરોમાં અનગ્થિત-ગ્થિરૂપે, મહાન્ રૂપે તથા સર્વત્ર વ્યાપક રૂપે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિનાકથો અનુમાર તથા—

‘ નિત્ય સર્વગત સ્વાણુ ’—ગી ૨-૨૪ તે નિત્ય સર્વવ્યાપક તથા સ્થાયી રૂપે છે ’

‘ નિત્ય સર્વગતોઽપ્યાત્મા કૃટસ્થો દોષવર્જિત એવ સન્નિવહુધે ભ્રાન્ત્યા માયયા ’ નિવરૂપત—આત્મા નિત્ય, સર્વગત છે તથાપિ કૃટસ્થરૂપે દોષવર્જિત એક જોતો બાતિ તથા માયાવડે તેમાં બેદ દશ્યમાન થાય છે, તેથી નાદ સ્વરૂપમાં ભિન્નતા પ્રાપ્ત નથી ’

ઇત્યાદિ સ્મૃતિ વાક્યાનુમાર, સર્વ ઇત્યાદિ વિશે જેમ આદર્શ સર્વગત રહેલું છે તેમ આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપ હોનાવી, સર્વ શરીરો વિશે તે એકજ અનુસ્યુત ગહેલો હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે

વળી, આત્મા નિષ્કલ, સર્વ પ્રકાશક, સર્વ સાક્ષિરૂપ, તથા સર્વત્ર અહ પ્રત્યયાર્થ રૂપે હોવાથી તે એકજ હોનાનું સિદ્ધ થાય છે, આ રીતની યુક્તિઓ વડે પણ આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપે હોય છે એમ નિશ્ચય થાય છે; તેમજ નિરૂપત, શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિના પ્રમાણોનાં આત્મા કેવળ એક છે એમ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વોક્ત રીતવડે, હું, તું, તથા આ જનાધિપો શૂન, ભવિષ્યત, તથા
વર્તમાન કાલ વિષે કવચિત્ પપુ નહિ હોઇએ એમ માનીશ નહિ; કિંતુ
અવશ્ય હોઇશું જ; અર્થાત્ ત્રણે કાલ વિષે આપણે મર્વેને અસ્તિત્વ હોય
છે જ; આમ હોવાથી હું, તું તથા આ સર્વે જનાધિપો કેવળ પરબ્રહ્મ
સ્વરૂપે છીએ; અર્થાત્ આપણે પ્રપંચ તથા તેના અભિમાની આદિ મર્વે
દશ્ય કલ્પનાના અધિષ્ઠાનબૂત તથા નિષ્કલ્પ, નિષ્ક્રિય, શાન્ત તથા અનંત,
નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, મત્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાન સ્વરૂપ તથા આનંદ સ્વરૂપ કેવળ
અદ્વય બ્રહ્મ જ છીએ.

તાત્પર્ય કે—‘ મોક્ષા મોગ્યં પ્રેરિતાર ચમત્વા સર્વપ્રોક્તગ્રિવિધં વ્રક્ષમેતત્—
એ. ૧-૧૨. બોકના, બોજ્ય, તથા પ્રેરક, આ ત્રણે બ્રહ્મના સ્વરૂપ છે. ’

‘ વ્રક્ષેદ સર્વમ્—મૃ. ૨-૫-૧૪ આ મર્વે દશ્ય બ્રહ્મરૂપ છે. ’ આ
શ્રુતિવાક્યાનુમારે હું, હું, તથા આ રાગ્યઓ તે સર્વે પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ
છીએ એમ હું મમજ.

(અવતર) —આ રીતે, શ્રુતિ તથા યુક્તિવડે ‘તત્’ તથા ‘ત્વ’ પદાર્થનું
સંશોધન કરીને તે ઉભય પદાર્થની ઐક્યતાનું પ્રતિપાદન કયું; તથાપિ
ત્વપદાર્થના વિષયરૂપ પ્રત્યક્ આત્મા, અવિદ્યા, તથા તેના કાર્ય કોટિવડે
તિરોહિત અતિમૂઢમ તથા દુર્વિજ્ઞેય હોવાથી મન્દબુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુ
શ્રોતાજનને આત્માનો યાવત્ અપગ્રેક્ષ સાક્ષાત્કાર ન થાય તાવત્ પદ્યંત
‘ આદ્યતિરમકદુષ્કંઠજાત્—પુનઃ પુનઃ ઉપદેશ કરવો તેને આદ્યતિ કહે છે.’
આ ન્યાય વાક્યાનુમારે ત્વ પદાર્થનું પુનઃ પુનઃ શોધન કરવું યોગ્ય છે એમ
ઉદ્દેશથી ઉત્તરઅથનો આરંભ કરેલો છે.

ત્વ પદાર્થરૂપ આત્માનો ત્રણે કાલવિષે સદ્ભાવ હોય છે એમ પૂર્વે
પ્રતિપાદન કયું; તથાપિ આ દેહનો નાશ થયા પશ્ચાત્ તે સત્તા દશ્યમાન
થતી નથી તેનું કેમ ? આમ અણુનંને શકા થયાનું જાણીને દેહાન્તર વિષે
પણુ આત્માની સત્તા હોય છે એમ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણવડે દષ્ટાત

સહિત પ્રતિપાદન કરવા માટે 'દેહિનઃ' ઇતિ વાક્યાર્થ'વડે શ્રી ભગવાન કહે છે —

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ॥

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધૌરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ—અસ્મિન્ દેહે દેહિનઃ યથા કૌમારં યૌવનં જરા (આયાતિ).

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિઃ ધૌરઃ તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥

(અ૦)—દેહોપાધિવાન આત્માને જેમ કુમારપણું, યૌવન, તથા જરા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મરણાને દેહાંતર પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને તે સંબંધમાં આત્મતત્વનું પુરૂષ જોડ પામતો નથી.

(વિ૦)—આ દેહ વિગે, કેવળ અવિક્ષિપ્ય સ્વરૂપે 'હું હું' રૂપે સર્વદા પ્રવર્તે છે, તથા દેહિનો દેહ જોતે જ આત્મ સ્વરૂપે ઉપસ્રબ્ધ થાય છે તેથી આત્માને 'દેહી' કહે છે

દેહિનઃ દેહોપાધિવાન આત્માને કૌમારં કુમાર વપુ, યૌવન યૌવન વપુ, જરા જરોપસક્ષિત શુર્ધુવપુ, દેહાન્તરં અન્યદેહ. ધૌરઃ વિદ્વાન પુરૂષ આત્મતત્વતઃ. તત્ર આત્માના નિત્યત્વ વિષયપરત્વે. યથા જે પ્રકારે.

આત્મા કેવળ અવિનાશી છે તેથી આ દેહ વિગે, જેમ કૌમારવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; તદાંતર યૌવન વપુ અને યૌવન વપુના પરિત્યાગાનંતર જરૂર વપુનું અન્યાગમન થાય છે. તે જ પ્રકારે આ સ્થૂળદેહના પરિત્યાગાનંતર અન્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય છે; શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, 'જીવાપેતં વાય વિલેરં મિચતે ન જીવો મિચતે (હાં. ૬-૧૧-૩) તે જ પ્રમાણે. જ્યારે આ શરીર જીવથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે મૃત્યુને પામે છે, પણ જીવ કદી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો નથી.

વળી, જે કે જન્મત્ તથા સ્વપ્નના દેહનો સુષુપ્તિદશામાં લય થાય છે. તેથી આત્મસદ્ભાવ પ્રતીત થતો નથી, તથાપિ જે મેં સ્વપ્ન જોએલું

જે હું સુખે સુતેશે તે જ હું અધુના જાગું છું એમ સુપુત્તિમાંથી જાગી ઉઠનાર મનુષ્યને સ્વપ્રત્યભિશા સિદ્ધ હોય છે, આ ઉપરથી જાગત સ્વપ્ન તથા સુપુત્તિ અવસ્થામાં આત્માનું સત્ત્વ તથા નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે; આ જ રીતે આ સ્થૂળ દેહના નાશાન્તર આત્માનું અસ્તિત્વ તથા નિત્યત્વ અવશ્ય હોય છે તે જાણીને ધીર પુરુષને મોહ થતો નથી.

વળા અનુમાનવડે પણ આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન થાય છે; ગત જન્મ વિષે જે પ્રાણિએ અજ્ઞાદિનું પ્રારાધન કરેલું હોય છે તે જ આ જન્મ વિષે, કાંઈ પણ ઉપદેશ પ્રાપ્ત કર્યા વિના, પોતાથી જ સ્તનપાન તથા આહાર વિષે પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે; પ્રતિમા આદિને તેથી પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ નથી, કારણ કે પૂર્વ જન્મ વિષે તેવી સ્થિતિનો જોને અભાવ હોય છે તેને આ જન્મમાં તેવી પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થતી નથી.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય કે જેમ આ દેહ વિષે, કાંમારાદિ દેહ પ્રાપ્ત છતાં આત્મા ત્રણે અવસ્થામાં અવસ્થિત હોય છે તે રીતે, આત્મા નિત્યરૂપે હોવાથી દેહાન્તર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ અવસ્થિત હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળા ઉન્ન શ્રુતિ તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણવડે જન્માન્તર વિષે પણ આત્માનો મહત્વાવ હોય છે એમ વિજ્ઞાન સિદ્ધ થવાથી આત્મા કેવળ નિત્ય સ્વરૂપે છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તેથી આત્મા છે કિંવા નથી આ પ્રકારનો ભ્રમ પડિત પુરુષને થતો નથી. ૧૩

(અવત૦) - જો કે પ્રલક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણ તથા શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વાક્યોવડે 'ત્વં' પદના લક્ષ્યાર્થ રૂપ પ્રત્યક્ષ આત્મા અવસ્થ નિત્ય રૂપે છે એમ તો અનુભવ નિષ્પન્ન થયો તથાપિ બ્રહ્માદિ શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપ બ્રહ્માદિ વ્યક્તિઓના મૃત્યુ થવાથી ત્રિયોગજન્ય જે હું આ થાય તે મદન કરવું અશક્ય હોય છે એમ અર્જુન કહે છે તેને ઉદ્દેશીને 'શ્રી ભગવાન' બ્રહ્મવેત્તાઓને અનાત્મવિષયક સુખદુઃખનું અનુસંધાન કરવું ઘટવું નથી; કિંતુ તેને શરીરાન્તરની અસત્તિ હોવાથી

(અપ્રાપ્તિ) પ્રારબ્ધવશાત્ જે કાષ્ઠ અધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તે મદન કરી તીવ્ર મુમુક્ષાવડે યુક્ત થઈ મદા 'અત્તનું' સધાન જ કરવું જોઈએ; ઇત્યાદિ મૂચન કરવા માટે 'માત્રાસ્પર્શા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે.—

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ—(હે) કૌન્તેય માત્રાસ્પર્શા તુ શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ આગ-
માપાયિનઃ અનિત્યાઃ (હે) ભારત તાન્ તિતિક્ષસ્વ ।

(ખ૦)—હે કૌન્તેય, ઇન્દ્રિય તથા વિષયના સંયોગ વડે જ શીતોષ્ણ-
વત્ સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે; આ વિષયેન્દ્રિયમયોગ ઉત્પત્તિ તથા
વિનાશવાન હોવાથી અનિત્ય રૂપે છે, માટે હે ભારત, તે સુખદુઃખ તું
મદન કરી લે. ૧૪

(વિ૦)—માત્રા. મામાન્ય રીતે ચક્ષુ આદિ ગાનેન્દ્રિય વડે જેની
અમિતિ થઈ શકે તે સ્પર્શઃ વાગ્ આદિ ઉભય પ્રકારની ઇન્દ્રિયો વડે જે
સ્પૃષ્ટ હોય છે, અર્થાત્ જેનું અદ્યક્ષ કરાય છે તે શબ્દાદિ ભોગ્ય પદાર્થો,
વિષયો. શીતોષ્ણસુખદુઃખ શીત તથા ઉષ્ણવત્ સુખ અથવા દુઃખને
આપનારા.

જેમ શીત તથા ઉષ્ણ પદાર્થોવડે, અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ સંયોગો
પ્રમાણે સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય, તેમ શબ્દાદિ પદાર્થો પણ અનુકૂળ અથવા
પ્રતિકૂળ મયોગાનુસાર સુખ અથવા દુઃખના કર્તારૂપે થાય છે; આમ
અર્થ મિદ્ થાય છે; વળી બીજો પણ એવો અર્થ થાય છે કે, શબ્દાદિ
ભોગ્યપદાર્થો અધ્યાત્મિક પ્રતિકૂળતા અથવા અનુકૂળતા, શીતળતા
અથવા તો ઉષ્ણતા ઉત્પાદન કરીને તે દ્વારા અથવા સાક્ષાત્ રીતે સુખ
અથવા દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

(શકા)-વિષય તથા ઇન્દ્રિયનો મયોગ નિત્ય રૂપ હોય છે તથા તેનાવડે ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખો પણ નિત્ય રૂપ હોય છે, તો પગી સુખ દુઃખના અનુમધાનથી ગદ્દિત થઇને આત્મવેત્તા મનુષ્યને બ્રહ્માનુમધાન કેમ સિદ્ધ થાય ? આ શકાનું ' આગમ ' ઇતિ ઉત્તરાર્ધ વાક્યાર્થ વડે નિગાઠરણ કરે છે

આગમ ઉત્પત્તિ, અપાય વિનાશ. આગમાપાયિન ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાન વિરયો તથા તર્જન્ય સુખદુઃખાદિ અનિત્યા વીજળાની માફક ક્ષણમાત્ર રહેનાર તાન્ તે વિરયો, તથા તેના સયોગ વિયોગને મારત ' મા ' અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા, તે વિરે જ ગમણ કરનાર કૌન્તેય.

હે કૌન્તેય, મોક્ષરૂપી નિત્ય સુખની ઇચ્છા કરનાર મુમુક્ષુ પુરુષે જે કાંઈ સુખદુઃખાદિ પ્રારબ્ધ વગાત્ પ્રાપ્ત થયા તે અવશ્ય મહન કરવું જોઈએ તે મદન કરે તેને જ અવણાદિ તથા તર્જન્ય જ્ઞાન તથા તેના રૂપરૂપ મોક્ષ મિધ્ધ થાય છે, આમ હોનાથી તેમના સમાગમના સુખની માફક તેઓના વિયોગ જન્ય દુઃખને પણ તું મદન કરી લે

કાંઈપણ પ્રતિક્રિયાના ચિન્તાવિષાદથી ગદિત થઇને પ્રાપ્ત થએના દુઃખને મદન કરવું એ જ મુમુક્ષુનો ઉત્તમ ધર્મ છે

વગી શ્રુતિમા પણ કશું છે કે દૃઢત્વતિષ્ઠસેષ્ઠિઘમાનો ન ક્રુણ્યેત ન કમ્પેત, વપલ્લ ઇન તિષ્ઠાસેષ્ઠિઘમાનો ન ક્રુણ્યેત ન કમ્પન-સુમાન ઉ ૧૩ વૃક્ષની માફક અડગ જોડો રહે, તેવું છેદન કરે તથાપિ કોપ કરતો તથા કપાયમાન થતો નથી, ડગ પથ્થરની માફક સ્થિર રહે, તથા તેનો દ્રોહ કરે તથાપિ કોપ કરે નહિ તેમજ કપાયમાન થાય નહિ

દેહેન્દ્રિય આદિ તથા શબ્દાદિ વિરયો અનિત્ય છે, જાગ્યું કે તેઓ આગમાપાયિ છે, જે આગમાપાયિ ન હોય તે પર્થ અનિત્ય ન હોય, દૃષ્ટાંત કે આત્મા

આત્મા નિત્ય રૂપ છે, કારણ કે તે આગમાપાયના માક્ષિરૂપે છે, જે આ રીતે સાક્ષીરૂપે ન હોય તે નિત્ય ન હોય, દૃષ્ટાંત કે દેહ, આ રીતના

અનુમાનવડે, દેહેન્દ્રિયાદિ અનિત્ય છે તથા તે મર્વેના સાક્ષિરૂપ આત્મા નિત્યરૂપ છે એમ અહીં પણ સૂચિત થાય છે. ૧૪

(અવનં)-વિવેક, વેરાગ, તથા શમ. દમ, મન્યાસાદિ મહિન તિતિક્ષા શ્રવણાદિના માધનરૂપે હોવાથી તેના વડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા મોક્ષ રૂપી ક્ષણ મિદ્ધિ થાય છે એમ કહે ‘યદિ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે-

યં હિ ન વ્યયંત્યેતં પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃસમુલ્લં ધીરં સોમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

અન્વય —હે પુરુષર્ષભ, ધીરં સમદુઃસમુલ્લં યં પુરુષં હિ એતે ન વ્યય.

યન્તિ સઃ અમૃતત્વાય વલ્પતે ॥

(૧૦)-હે અર્જુન, આત્મનિષ્ઠ તથા સુખદુઃખમા અમાનતા રાખનાર પુરુષને આ શાંતોત્થાદિ પદાર્થોવડે દુઃખ થતુ નથી; તે મુક્ત થાય છે.

(વિં)-પુરુષર્ષભઅર્જુન; મર્વે દુઃખ મહન કરીને નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને જે મનુષ્ય કેવલ્ય મુક્તિ સ પાદન કરે તે પ્રેમર મર્વોત્તમ પુરુષ છે એમ સૂચન કરવા માટે આ પ્રકારનું મનોધન વાપરેલું છે ધીર વિવેક અદ્યક્ષમાર્થી ધિયઃ શુદ્ધિનો જે રાતિ નિગ્રહ કરે તેવા પુરુષને; આત્મનિષ્ઠ પુરુષને સમદુઃસમુલ્લં દુઃખ સુખ જેને સમાન છે તેને; અર્થાત્ સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થતા અવિકારી રૂપે રહેનારને, અથવા જેના સુખદુઃખ બ્રહ્મભાવને પ્રમેશ છે તેના પુરુષને ય પુરુષ જે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને. ન વ્યય-યન્તિ બાધ કરતા નથી. બ્રહ્મનિષ્ઠાથી પ્રચલિત કરે નહિ અમૃતત્વાય કલ્પતે બ્રહ્મભાવને પામે છે; અર્થાત્ મુક્ત થાય છે. જેના અજ્ઞાનવડે મનુષ્યને જન્મ તથા મરણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને અમૃત અથવા બ્રહ્મ કહે છે; આ વિશે શ્રુતિમાં પણ કહે છે કે ‘एतदमृतममममेतद् वज्र-’ આ અમૃતરૂપ છે, અભયરૂપ છે, તથા બ્રહ્મરૂપ છે. (છં. ૮-૧૧-૧) ‘હિ’ પદવડે

સિદ્ધાંતની શ્રુતિ પ્રમિદ્ધતાનો બોધ થાય છે, આ મિદ્ધાત સબધમા નીચેની શ્રુતિઓ તેજ અર્થનું સમર્થન કરે છે—

શાન્તોદાન્ત ઉપરતાસ્તિષ્ઠુઃ સમાદિતો મૂત્વાઽમન્યેવાત્માન પચ્યતિ સર્વમાત્માન પચ્યતિ ॥ (બૃ. ૪-૪- ૨૩) જે શાત છે, દાત છે, સહનશીલ છે તથા એક જ વસ્તુને વિષે પોતાના મનને લગાડનારો છે, તે આત્માને વિષે કેવળ આત્માને જ જીવે છે.

‘અમયં વૈ વ્રજ્ય’-(બૃ. ૪-૪-૨૫) બ્રહ્મ ખરેખર અભયરૂપે છે ?

અમય દિ વૈ વ્રજ્ય ભવતિ-(બૃ. ૪-૪-૨૫) બ્રહ્મ જ અભયરૂપે હોય છે. ૧૫

(અવન૦)-શબ્દાદિ વિષયો સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય છે, તેથી તેના અનુસંધાનનો જ આત્મા ત્યાગ કરીને હમેશા બ્રહ્મનું જ અનુમધાન કરવું તે કેમ બની શકે ? આ આકાશ પરત્વે એમ સૂચન કરે છે કે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત વસ્તુનો સદા અભાવ હોય છે, અને બ્રહ્મતત્ત્વ જ પૂર્ણ સ્વરૂપ તથા નિરન્તર રૂપે હોય છે તેથી બુબુક્ષુએ કેવળ તેનું જ અનુમધાન કરવું જોઈએ. આ રીતે કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ જ સત્તાવાન તથા તેનાથી અન્ય પદાર્થ-માત્ર અસત્ રૂપ છે આમ ‘નાસત્’ ઇત્યાદિ વાક્યમાર્થવડે પ્રતિપાદન કરે છે—

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ—અસતઃ (વસ્તુનઃ) ભાવઃ ન વિદ્યતે સતઃ ન અભાવઃ

વિદ્યતે અનયોઃ ઉમયોઃ અપિ અન્તઃ તુ તત્ત્વદર્શિભિઃ દૃષ્ટ ॥

(અ૦)-જે વસ્તુ અમતરૂપે છે તેની સત્તા વિદ્યમાન હોય નહિ; અને જે વસ્તુ સતરૂપે છે તેનો સત્તાભાવ હોય નહિ, કેવળ તત્ત્વદર્શિ બ્રહ્મવેત્તાઓએ જ આ બન્નેનો નિશ્ચય કરેલો હોય છે. ૧૬

(વિભ૦)-માત્ર. મજા.ક્ત્. યાત્રાત્. અગ્નિતાત્. વસ્તુ, આ.વસ્તુ.વેદાત. શાસ્ત્રમા સર્વગત, સૂક્ષ્મ, એકરૂપ, એકરમ નિત્ય, નિરવયવ, નિરંજન, તથા

વિજ્ઞાનરૂપે પ્રમિધ્ધ છે. અમત્ સત્ વસ્તુથી વિવક્ષણુ. વસ્તુ; અસત્ આદિ શબ્દવડે ઉપસક્ષિત જગત.

અસત્રૂપ જગતને અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહિ, જે વસ્તુ મત્ સ્વરૂપે હોય છે તે મત્તામ પત્ર હોય છે; તેથી જે વસ્તુ સ્વરૂપવડે અમિદ્ હોય તેને મત્તાનો અભાવ હોય છે; વળી અમત્સ્વરૂપ જગતને મત્તા સંપાદન કરનાર કાઈપણ પ્રમાણુ નથી.

(શ કા) જગતનો મત્તામિદ્ધિ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે થાય છે તેનું શુ ?

(મમાધાન)-જો આમ શંકા થાય તો તને પૂછીએ છીએ કે-કયા પ્રમાણુવડે જગતની મત્તાસિદ્ધિ મંપાદન થાય છે? પ્રતક્ષ (૧), અનુમાન (૨), ઉપમાન (૩). અથવા શાબ્દ પ્રમાણુ ૪), આ પ્રમાણુમાંથી કયા પ્રમાણુવડે મત્તામિદ્ધિ મંપાદન થાય છે તે કહે ?

આ પ્રમાણો મધ્યે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વડે તેમ મિદ્ધ યતું નથી; કારણકે આ પ્રમાણુમા વ્યલિચાર જોવામા આવે છે, જેમ કે છીપને જોઈને કહીએ કે 'આ રૂપુ છે,' તથા ચંદ્રને જોઈને કહીએ કે તે પ્રાદેશ ભાગ જેવડો જ મોટો છે; આ બન્ને દૃષ્ટાંતમા પ્રમાણુ તથા પ્રમેય વસ્તુ વચ્ચે મમ્મક મંસર્ગ સિદ્ધ થતો નથી; આ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુમાં આ વ્યલિચાર સિદ્ધ થાય છે.

આ બે દૃષ્ટાંતો સિવાય પ્રતક્ષ પ્રમાણુ અન્વય મિદ્ધ છે એમ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી; જેમકે ' કાષ્ટ વિષે કોતરેલો આ ગજ છે; ' ' મૃદવિષે આ ઘટ છે ' આ વાક્યાર્થમા પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો વિરોધ જોવામાં આવે છે તેથી ઉપરનો વ્યલિચાર ટળતો નથી.

તારો દ્વિતીય અનુમાન પક્ષ પણ મિદ્ધ યતો નથી. તું જગત પ્રપંચને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કહે છે એટલે તારો અનુમાન પક્ષ આપોઆપ અસિદ્ધ થાય છે. તારો તૃતીય ઉપમાનપક્ષ પણ સિદ્ધ થતો નથી; માપના જેવું ગવય છે,

આ વાક્યાર્થમાં જેમ ગાયત્રી સાદૃશ્યતા વડે ગન્ય (રોઝ) વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ કર્યું, તેમ જગતની સાદૃશ્યરૂપે અન્ય કોઈ પદાર્થ નથી, તેથી ઉપમાન પ્રમાણુ સિદ્ધ થતું નથી, તું એમ કહે કે, જગતને સ્વપ્નની ઉપમા આપી શકાય તો તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે સ્વપ્ન તો મિથ્યા સ્વરૂપે હોય છે, અને તું તો જગતનો અત્તાભાવ પ્રતિપાદન કરના માગે છે આ રીતે આ પક્ષ અસિદ્ધ છે

ચોથો પક્ષ પણ મિદ્ધ થતો નથી, પરબ્રહ્મમાં વિકલ્પતા હોઈ શકે નહિ બ્રહ્મતરન સિવાય અન્ય વસ્તુ મિદ્ધ નથી એટલે કોઈ રીતે દ્વિતમિદ્ધ પ્રતિપાન થઈ શકે નહિ વગી શ્રુતિ જગતને અમતરૂપે કહે છે એટલે જગતનો મહાભાવ કોઈપણ શ્રુતિમાં સિદ્ધ કરેલો નથી, આ રીતે જગતની સત્તા પ્રતિપાદન કરે તેનું કોઈ શાબ્દ પ્રમાણુ નથી તેથી તારા આ પક્ષ પણ અસિદ્ધ થાય છે.

‘ આત્મન આકાશ સમૂત —તૈ ૨૧ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું ’

‘યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે’—તૈ ૩૧ જે બ્રહ્મમાંથી આ મર્વ બૂત પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે આ શ્રુતિ વાક્યોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મમાંથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જગત બ્રહ્મના કાર્ય રૂપ છે, એટલે બ્રહ્મના કાર્ય રૂપે જગતની સત્તા શ્રુતિ સિદ્ધ થાય છે તેનું કેમ ?

આ તાર કહેવું કોઈ રીતે મુક્તિ સિદ્ધિ નથી જગતને બ્રહ્મના કાર્ય રૂપે તું કહે છે તો તને પૂછીએ કે, તે જગતને તું બ્રહ્મથી લિન્ન રૂપે (૧) અલિન્ન રૂપે (૨) કે લિન્નાલિન્ન રૂપે (૩) માને છે તે તું કહે !

જો જગતને બ્રહ્મથી લિન્નરૂપે માને તો તે અતરૂપે (૧) અમતરૂપે (૨) અથવા તો સદમતરૂપે (૩) લિન્ન છે તે કહે !

કાર્ય રૂપ જગતની કાગણુ રૂપ બ્રહ્મથી લિન્ન સત્તા છે એમ કહે તો પૂછીએ છીએ કે, તારા કાર્ય રૂપ જગતની મત્તા કારણુ રૂપ બ્રહ્મની સત્તા જન્ય છે કે, તે સ્વતંત્ર સત્તા છે !

જો કાર્ય તથા કારણની એક જ મતા હોવાનું કહે તો, કાર્યની સ્વતઃ મતાનો અભાવ થવાથી તારા કાર્યની અસત્તા મિદ્ધ થશે

જો તારા કાર્યને તુ સ્વતઃ સત્તાવાન કહે તો, તે સત્તા મરુપ અથવા અમતરૂપ છે ? જો તે કાર્ય સત્તા મતરૂપે છે એમ કહે, તો તે કારણ મતાથી ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન છે ?

કાર્ય સત્તા કામ્ય મતાથી ભિન્ન હોય જ નહિ, કારણ રૂપી બ્રહ્મ પૂર્ણ સ્વરૂપ તથા નિરતર રૂપે છે તેથી કોઇપણ અન્ય વસ્તુની નેત્રી સત્તાથી વ્યતિક્રિત મતા હોઇ શકતી નથી; આ રીતે તારા કાર્યની સત્તા અમતરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જો કારણ તથા કાર્ય આ ઉભયની એક જ સત્તા હોવાનું કહે તો, તે સતરૂપે બન્નેની એકમતા થવાથી અને કારણથી કાર્ય ભિન્ન મળવે નહિ, તેથી તારી કાર્ય મતાની અમત્તા જ પર્યવમાન પામે છે.

અમતરૂપે ભિન્ન સ્વરૂપ કાર્ય મત્તા છે એમ કહે તો તેમા પણ દોષ આવે છે, કાર્ય સત્તા સ્વતઃ સ્વરૂપના અભાવવાળી હોય, ત્યારે તે કાર્ય શન્યરૂપે જ અર્થાત્ અમતરૂપ મિદ્ધ થાય છે આ રીતે શશવિપાણની માફક સ્વરૂપ શન્ય હોવાથી જગત બ્રહ્મના કાર્ય રૂપે છે એમ કોઇ રીતે ઉપપન્ન થતું નથી.

જગત બધે અમતરૂપે હો, તથાપિ પ્રધ્વસાલાવની માફક તેની કાર્ય સત્તા ઉપપન્ન કેમ ન થાય ?

આ કલ્પના પણ ચોખ્ખી નથી, કારણ કે પ્રધ્વસાલાવને કોઇ કામ્ય મંબધ મળતો નથી તેથી કાર્યત્વ મિદ્ધ થઇ શકતું નથી; જેમ કર્તા કરણ આદિ કારક સંબંધનો યોગ થાય છે, ત્યારે ઉત્પત્તિ ક્રિયાના યોગે ઘટાદિનું કાર્યત્વ દરમ્યાન થાય છે. તે પ્રકારે કર્તા આદિ કારક આમચીનો યોગ હોય તો પ્રધ્વમ્બને આપાપત્તિ સિદ્ધ થાય તેથી પ્રધ્વસને

અભાવનિર્દેશનો અયોગમિદ્ધ થાય; મત્ રૂપ સાવચવ ઘટને જ કારક સંબંધ ઘટે છે, તે સિવાય અન્ય પદાર્થને તે સંબંધ ઘટતો નથી. ઘટનો નાશ કરવામાં જે સામગ્રી સંબંધની જરૂર પડે છે તેનો પ્રધ્વંસરૂપી અત્યંત અભાવમાં કંઈ ઉપયોગ રહેતો જ નથી; ઘટનો અભાવ હોય છે એટલે પ્રધ્વંસાભાવની કાર્ય રૂપે કાંઈ સિદ્ધિ ગ્રહેતી જ નથી; આગ રીતે જગત અમત્ રૂપે છે તેથી તેનું પણ કર્મત્વ સિદ્ધ થતું નથી.

હવે, જગત મત્ તથા અસત્ રૂપે ઉભયાત્મક સ્વરૂપવાન છે એમ કહેવું તે પણ ઉચિત નથી; કારણ કે સત્ તથા અમત્ વસ્તુના ભાવ તથા અભાવરૂપ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો હોય છે; આ ધર્મો અન્યોન્ય વિરુદ્ધ રૂપે છે તેથી એક અધિકરણમાં તે સંભવી શકે નહિ; આવા વિરુદ્ધધર્મોવાળું જગત હોઈ શકે નહિ તેથી જગત બ્રહ્મના કાર્ય રૂપે નથી એમ દઢ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

વળી, કાર્ય કારણથી અભિન્ન રૂપે જ હોય છે એમ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી; આ પક્ષનો અગીકાર કરીએ તો અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય; એટલે કે, કાર્ય રૂપ જડાત્મક જગત સાથે બ્રહ્મની અભિન્નતા મानीએ તો બ્રહ્મતત્ત્વને પણ દૃશ્યત્વ, અનિત્યત્વ, અપ્રકાશત્વ તથા દુઃખરૂપત્વ અને માવચવત્વ આદિ હોય ત્રાગુ થાય; બ્રહ્મ દૃશ્યાદિરૂપ બને થાય તે તો અમારે ઇષ્ટ છે; આમ જો કહે તો તારે જગત અધિકાર મય થાય અને તેથી 'હુ' 'મારૂં' 'આ' ઇત્યાદિ તમામ વ્યવહાર અસિદ્ધ થાય અને તું પણ જડ રૂપ થવાથી તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે નહિ તેથી મોક્ષ અમિદ્ધ થશે.

વળી તરતિ શોકમાત્મ વેત્ (છાં ૭- આત્મવેત્તા પુન્ય શોકને તરી જાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વ્યર્થરૂપ થાય, અને તેથી બ્રહ્માત્મંદ પ્રાપ્ત કરવાની કામનાવાળો કોઈ પણ સત્પુરુષ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રવૃત્ત થશે નહિ, તેથી મુક્તિપ્રવૃત્તિનો સદંતર ઉચ્છેદ થાય; તેમજ 'ચત્તદત્ત્યમપ્રાણમ્'

મુ ૧૧૬ તે બ્રહ્મતત્ત્વ અદ્ય તથા અગ્રાણ્ય છે. 'અજોનિન્યઃ સાશ્વતઃ. કટ ૧-૨-૧૮ તે અજન્મા, નિત્ય, તથા ગાશ્વતરૂપ છે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

હવે વળી જગત બ્રહ્મથી ભિન્નાભિન્ન છે એમ કહે, તો તે પણ યુક્ત નથી, કારણ કે ભિન્ન તથા અભિન્ન એ ઉભય અન્યોન્ય વિરૂદ્ધરૂપે છે તેથી તેમનો એક જ આશ્રય હોવાનું મલની શકે નહિ.

આ રીતે, જગત બ્રહ્મના કાયરૂપે છે એમ દોષપણ શ્રુતિ પ્રમાણુવં સિદ્ધ થતું નથી.

જો તમે આમ કહેશો તો 'યતોવા' - તે ૩-૧-૧ ને બ્રહ્મમાથી ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય મિથ્યાવાદીરૂપે અને તેથી શ્રુતિવાક્યની અપ્રમાણ્યવાત થશે તેનું કેમ ? આમ શંકા કરની યુક્ત નથી, કારણ કે તે શ્રુતિવડે બ્રહ્મનું અદ્વિતીયત્વ મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદન કરેલું છે તેથી તેની પ્રમાણુવં સિદ્ધ છે.

વળી, કેટલાએક પરમાણુઓને તો કેટલાએક (સાખ્યવાદી) પ્રકૃતિને જગતના કારણરૂપે પ્રતિપાદન કરીને મર્વ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વના અદ્વિતીય પણુને કાય કારણ સદિત બાધિત કરે છે; અન્ય માર્ગોઓના આ રીતન સિદ્ધાંતોનું કેવળ નિરાકરણ કરવા માટે જ 'યતોવા' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે બ્રહ્મ જગતના ઉપાદાન કારણ રૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

જગત તથા બ્રહ્મ વચ્ચે કાર્ય કારણભાવ તો અનુપપન્ન છે એમ ઉપર આપ કહી ગયા તો બ્રહ્મને જગતના ઉપાદાન કારણ રૂપે કેમ કહી શકાય ! આ વિષે અમે એમ કહીએ છીએ કે બ્રહ્મ વિવર્ત સ્વરૂપે જગતના ઉપાદાન કારણરૂપ છે એમ અર્થ સમજવાનો છે.

અધિષ્ઠાન વસ્તુનું જે અન્યથા બાન થાય તેને વિવર્ત કહે છે, અને તે પદાર્થના ગ્રહણ કરનારના ઇન્દ્રિય ગ્રહણ દોષવડે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જેમ શુક્તિની રજત આકા રેન્ને પ્રતીતિ થાય છે તેના ન્યારે શુક્તિનાં

યથાર્થ સ્વરૂપનું સંદર્શન થાય છે ત્યારે જે પ્રથમ રજતના આભાસ રૂપે પ્રતીત થતું હતું તે કેવળ શુકિત રૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ અધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્મતત્ત્વના સ્વરૂપનો જ્યાં આક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે જગત કેવળ પ્રતીતિ માત્ર ભાસે છે.

‘વળી તદન્યત્વમાસ્મિન્નશ્ચાદિમ્યઃ—અ. સૂ. ૨-૧-૧૪, અર્થઃ—આરંભણુ આદિ શબ્દોથી કાર્યનું તથા કારણનું અનન્યપણુ સિદ્ધ છે.’ તથા ‘વાચારંભણં વિજાતો નામધેય’ છા. ૬-૧-૪, ૫. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે પણ કેવળ એક બ્રહ્મ જ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે; આ રીતે બ્રહ્મને ઉપાદાન રૂપે નિરૂપણુ કયું તેથી તેના અદ્વિતીયપણુને કાંઈ બાધ આવતો નથી, એટલે ઉપર્યુક્ત દોષ લાગુ પડતો નથી.

આ રીતે જગતરૂપી કાર્ય કેવળ નામરૂપે કલ્પિત છે તેથી શબ્દાદિ ચાવત્ પ્રપંચનો સદ્ભાવ કોઈ પણ શ્રુતિવાક્યથી સિદ્ધ થતો નથી; તેમજ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણુવડે પણ જગતની સત્તાભિદ્ધિ થતી નથી; એટલે કાંઈ પણ પ્રમાણુ નહિ હોવાથી જગતની સ્વતઃ સત્તા કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થતી નથી.

આ રીતે શબ્દાદિ પ્રપંચનો સત્તા-અભાવ પ્રતિપાદન કર્યો; હવે ‘નામાવો વિદ્યતે સત્’ ઇતિવાક્યવડે બ્રહ્મના સ્વ-સ્વરૂપના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે.

જે સામાન્ય તથા વિશેષ ભાવથી શત્ય છે, અખંડ, ચિદ્રૂપ, એક રસરૂપ, સર્વ વિક્રિયા રહિત છે, જેનું ‘સદેવ’ ઇત્યાદિ સ્વરૂપે શ્રુતિમાં નિરૂપણુ કરેલું છે, જે અપૂર્વ, અનપર, અનન્તરરૂપ તથા અખાલ્ય રૂપે છે તેવા ‘સત્’ તત્ત્વનો અભાવ અર્થાત્ નાસ્તિતા કવચિત્ કદાચિત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થા વિશે, આત્માનો સદ્ભાવ સદા દશ્યમાન હોય છે એટલે સત્ સ્વરૂપ આત્માનો સદ્ભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે સિદ્ધ થાય છે.

વળી આત્મા નિત્ય મત્તાવાળો છે, કારણ કે તે ત્રણે અવસ્થાના માણે રો છે; જે પદાર્થ તેનો માણેએ ન હોય તે નિત્ય મત્તાવાળ હોય નહિ; જેમકે દેહાદિ; આ રીતે અનુમાન પ્રમાણુવડે પણ એ જ સિદ્ધાંત મિલે થાય છે.

વળી ' અયમાત્મા સન્માત્રો નિત્ય શુદ્ધોબુદ્ધઃ—(ત્વસિદ્ધાંતર તાપિની. ઉ. ખંડ ૯) આ આત્મા સત્ ૩૫ છે, તે નિત્ય, શુદ્ધ તથા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. ' અજોનિત્ય દાક્ષત (કહ ૧-૨-૧૮) તે અજન્મા, નિત્ય તથા માન્વન રૂપ છે. ' સમસ્યમ નિત્યમગ્ન્યવચ્ચ ' (કહ. ૧-૩-૧૫) તે અરસ, નિત્ય અગન્ધવાન છે. ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ આ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે.

આ રીતે નિત્યમત્તાવાન તથા પ્રત્યક્ આત્માથી અભિન્ન રૂપ બ્રહ્મ તત્ત્વનો અભાવ ક્યાયિત્ નથી એમ સર્વ પ્રમાણો વડે નિશ્ચિન થાય છે અને તેથી જ બ્રહ્મવેત્તાઓ કહે છે કે સદા સર્વત્ર કેવળ એક બ્રહ્મ જ મત્તાવાન છે; તે સિવાય બીજો કોઇ પદાર્થ છે જ નહિ.

આમ છે માટે આત્મા અનિત્ય છે એવો તારો ભ્રમ છોડી દે અને શોકરદિન થઇને સર્વ લક્ષિત્ત્વ વ્રદ્ધ (જા. ૩-૧૪-૧.) આ સર્વ દૃશ્ય બ્રહ્મ-રૂપ છે આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય લક્ષ્મી લઇને તું સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શનપરાયણ થા એમ મુચ્ચન કરેલું છે.

અમાવઃ નાસ્તિના તત્ત્વદર્શિમિઃ સર્વ પદાર્થના અધિષ્ઠાનબૂત બ્રહ્મ-તેત્ત્વનું પદાર્થ મર્ત્ય, જ્ઞાન તથા આનંદાત્મક અબાધિત સ્વરૂપ જેઓ મહા સર્વત્ર જાણે છે તેવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો ઉમયોઃ મત્ તથા અસત્ વસ્તુનો જ્ઞાતઃ નિશ્ચય; સદા સર્વત્ર કેવળ એક બ્રહ્મ જ છે, તેથી વ્યતિરિક્ત કાંઇ વસ્તુ નથી એવો નિષ્કર્ષ.

અવન—' સત્ ' શબ્દ સામાન્ય તથા સ્વરૂપવાચક છે. પ્રસંપ દશા વિશે માવત્ અર્શેય વિશેષ સ્વરૂપનો વિનાશ થાય છે એટલે આ ' સત્ ' મત્તે પણ સામાન્ય સ્વરૂપે હોવાથી તેનો પણ વિનાશ થાય; વળે વિશેષ સ્વરૂપનો નાશ થાય એટલે કાર્ણરૂપે હોવાથી વિશેષણનો પણ નાશ થાય;

વળી સામાન્યપણું, સત્ તત્ત્વના ધર્મરૂપે હોય એટલે પણ ધર્મનો તો વિનાશ
અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય; સત્ તત્ત્વથી તેના સ્વરૂપને જો લિપ્ત સ્વરૂપે માનીએ
તો પણ તેને વિનાશપણું પ્રસક્ત થાય; અને જો તે સ્વરૂપને સત્ તત્ત્વ
રૂપે અનુસ્યુત થએલું માનીએ તો પણ તે વિનાશને પામે; આ રીતની
શંકા પરત્વે 'અવિનાશિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરી કહે છે
કે તે 'મત્' તત્ત્વ સામાન્ય તથા વિશેષ ભાવથી કેવળ રહિત છે અને તેથી
તેનો કદાપિ વિનાશ થાય નહિ—

‘અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમિચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથા:—હવે સર્વ યેન તતં તત્ત્વ અવિનાશિ વિદ્ધિ અસ્ય અવ્યયસ્ય
વિનાશં કર્તુમ્ ન કશ્ચિત્ અર્હેતિ ॥ ૨૭ ॥

(અ.)—જો સત્ વસ્તુ વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે તે તત્ત્વ અવિ-
નાશ સ્વરૂપે હોય છે એમ તું જાણ; આ અવિનાશિ તત્ત્વનો વિનાશ
કરવાને કોઈ પણ મનુષ્ય સમર્થ નથી.

(વિ.)—હવે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ, દૃશ્યસ્વરૂપ, અસત્ રૂપ
યાવત્ જગત; યેન અતિ સૂક્ષ્મ, સર્વ વ્યાપક, સત્સ્વરૂપ તત્ત્વ વડે;
તતં સૂક્ષ્મના કિરણો વડે જેમ જળનો પ્રવાહ વ્યાપ્ત થએલો હોય તેમ
અત્ તત્ત્વ વડે અંદર તથા બહાર સર્વત્ર વ્યાપ્ત થએલું હોય છે; તત્
સત્ શબ્દ વડે વાચ્ય રૂપ વસ્તુ; અવિનાશિ અસત્ વસ્તુની માફક, વિનાશન=
વિક્ષિપાની વિખરતાને પ્રાપ્ત થવાને અયોગ્ય સ્વભાવવાળું; અર્થાત્ આ
સત્ તત્ત્વ અતિ સૂક્ષ્મ તેમજ અતિ મહાન સ્વરૂપે હોય છે, એટલે તે પોતે
વિનાશન ક્રિયાની પેઠી પાર ગએલું હોવાથી કેવળ નિત્ય સ્વરૂપ હોય છે.

આત્મા નિત્ય છે કારણ કે તે ગગનની માફકે પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે છે;
આમ આત્મા નિત્ય સ્વરૂપે છે એમ અનુમાન પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થાય છે;

તેમ જ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ રહે પણ તે નિત્ય હોનાર્ન પ્રતિપાદિત થાય છે. એટલે તેના નાશ થાય તથાપિ મર્મ મનુષ્યોને મર્મ પનાર્યો મર્મ । ઉપનિષદ અર્થાત્ પ્રમાણમાન થાય જે, સૂર્યની આકૃષ્ટ આત્મા મર્મ પનાર્યોનો પ્રમાણક હોય તો યાત્રા પદાર્થોનું પ્રમાણન થાય, જો તે રીતે પ્રમાણક ન હોય તો આ રીતે પનાર્યોનું પ્રમાણન થાય નહિ માટે આત્મા નિત્ય પ્રમાણક હોવાનું મિદ્ધ થાય છે આત્મા નાશવાન છે એમ કોઈ નાદી વહે તો તેને પૂછીએ કે— આત્માનો નાશ પોનાની મેળે જ કે (૨) કોઈ પર વસ્તુ વડે, કિંવા (૩) આત્માના આશ્રયભૂત પદાર્થના નાશ રહે, કિંવા (૪) તેના સંબંધવાળા કોઈ પદાર્થના નાશ વડે કિંવા (૫) તેના કારણના, કિંવા (૬) તેના કાર્યના નાશ વડે નાશ થાય તે કહે ?

— આ મર્મ પક્ષો મધ્યે પ્રથમ પક્ષ રહે નહિ, કારણ કે આત્મા તો નિરવયવ રૂપે હોય છે, કોઈ પણ પદાર્થ અવયવવાળો હોય તેના અવયવોની દ્વાનિ થાય ત્યારે તે પદાર્થ સ્વત નાશને પામે, કિંતુ આત્મા તો નિરવયવ સ્વરૂપ હોય છે એટલે તેને સ્વત નાશ કેમ થઈ ?

વાદીનો બીજો પક્ષ પણ થઈ નહિ, કારણ કે કર્તા તથા કર્મપણુ, આ ઉભય એક જ આત્મા પ્રત્યે અમિદ્ધ હોય છે.

‘વળા શ્રુતિમા કલ્પુ છે કે, ‘ક્ષ્મિન્ ભગવ. પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નોત્તિ અર્થ (છા ૭-૨૪-૧) શ્રી પરમાત્મા સ્વરૂપ ભગવાન કયા પદાર્થ વિશે પ્રતિષ્ઠિત થએના હોય છે ? તે પોતાના મદિમા વિશે જ પ્રતિષ્ઠિત થએના હોય છે ’ આ શ્રુતિવચન અનુસાર, આત્માને પોનાનથી વ્યતિરિક્ત આશ્રય ભૂત પદાર્થ હોય નહિ, એટલે તેને (આત્માને) આશ્રય નિમિત્તક નાશ ઉદ્ભવે નહિ, આ રીતે બીજો પક્ષ પણ અસિદ્ધ થાય છે.

આત્મા નિરવયવ રૂપે હોય ॥ એટલે તેને અન્ય દ્રવ્ય, ગુણ, અથવા ક્રિયાદિ સાથે મ યોગાદિ સંબંધ નિરપણુ થઈ શકે નહિ, અને તેને આ રીતે દ્રવ્યાદિ સાથે સ યોગાદિ સંબંધ અમિદ્ધ હોય, તો તેવા સંબંધનો નાશ કેમ થઈ ? માટે આ ચોથો પક્ષ પણ કેવળ અસિદ્ધ થાય છે.

વળી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે 'નવાસ્થ કથિજ્જનિતા' શ્લે. ૬-૯ અર્થ - આ આત્માનો અન્ય કોઈ ઉત્પાદક નથી.' આ વચનાનુમાર બ્રહ્મ તત્ત્વને અન્ય કોઈ કારણનો અભાવ હોય છે, એટલે આત્માને કારણ નિમિત્તક નાશ સંભવે નહિ; આ રીતે પાંચમો પક્ષ પણ અમિદ્ થાય છે.

વળી શ્રુતિમા પ્રતિપાદન કરેલું છે કે 'ન તસ્યં કાર્યં કરણ ચ વિચિતે' (શ્લે. ૬-૮) અર્થ : તે બ્રહ્મતત્ત્વને કાર્ય અને કરણ હોય નહિ, આ વચનાનુમાર, બ્રહ્મતત્ત્વને કાર્યનો અભાવ હોય છે, એટલે આત્માના કાર્યનાશ નિમિત્તે આત્માનો નાશ થતે નહિ; આ રીતે વાદીનો છઠ્ઠો પક્ષ પણ અમિદ્ થાય છે.

આ રીતે આ અત્સરરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈ પણ પ્રકારે વ્યયને પ્રાપ્ત કરતું નથી તેથી કોઈ પણ વાદી, આ અવ્યય સ્વરૂપ અર્થાત્ નિત્યસિદ્ધ મર્તા-સ્વરૂપવાળા આ બ્રહ્મતત્ત્વનો વિનાશ કરવાને અથવા તે વિનાશવાન છે એમ વ્યયનોક્તિ કરવાને પણ સમર્થ થઈ શકે નહિ.

તાત્પર્ય:--આત્મા વિનાશ સ્વરૂપે છે એમ કહીએ તો, 'હું નથી' આ રીતનો અભાવ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તેથી અનેક શ્રુતિઓ તથા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોને વિરોધ આવે; મારે આત્મા અવિનાશી તથા નિત્યસ્વરૂપે જ છે એમ પ્રતિપાદિત થાય છે.

અવગ- 'અશોચ્યાનન્નગોત્તર' અર્થ:--(જેમનો શોક કરવો થતે નહિ તેઓનો છું શોક કરું છે) (૨-૧૧) આ વાક્યાર્થ નિષે, ૧૧ પદના 'વાચ્યાર્થ'રૂપ આ દેહાદિ પદાર્થો જન્મ, મરણઆદિ ધર્મવાન હોય તેથી તે અનિત્યરૂપે હોવાથી કેવળ અશોચ્યરૂપ હોય છે; વળી ૧૨ પદના સહ્યાર્થ'રૂપ આત્મા પણ પોતે અજન્માત્તપે હોવાથી જન્માદિ ધર્મોથી રહિત હોય, એટલે તે પણ નિત્યસ્વરૂપે હોવાથી કેવળ અશોચ્ય હોય છે, આમ પૂર્વે કહી ગયા; તદ્દનન્તર આ દેહાદિ તથા આત્માના અનિત્ય તથા નિત્ય-સ્વરૂપના અજ્ઞાનના ક્ષીણે આ રીતનો શોક ઉપરિચિત થાય છે એમ શ્રી ભગવાને અમુખે વિશેષ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. આ ઉપરથી અર્જુનનો

શોક નિવૃત્ત થએલો જાણીને, તે પૂર્વે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થએલો તે વિશે જ
પુનઃપ્રવૃત્ત થવા 'અન્તવન્ત' પ્રત્યાદિ વાચ્યાર્થ રહે તેને પ્રોત્સાહિત કરે છે:—

અન્તવન્ત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ—અપ્રમેયસ્ય અનાશિનઃ શરીરિણઃ. નિત્યસ્ય (આત્મનઃ) ઇમે
ઉક્તાઃ દેહાઃ અન્તવન્તઃ (યસ્માત્ તસ્માત્ હે) ભારત, યુદ્ધસ્વાહ ॥

અ.—અપ્રમેયઃપ, અવિનાશી તથા સર્વ શરીરો વિષે હું રૂપે ઉપદ્રવ્ય
થનારા, નિત્યસ્વરૂપ આત્માના તે પૂર્વે નિરૂપણ કરેલા આ સર્વ
આચાર્યાદિ રૂપ દેહો વિનાશવત હોય છે, માટે હે ભારત, તું યુદ્ધ કરવાને
પ્રવૃત્ત થા. ૧૮

વિ.—અપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે જેવું માપ થઇ શકે નહિ તેના
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે આત્મા કદાપિ વિપરીત થાય નહિ; આત્મા શબ્દાદિ
વિષયોથી રહિત હોય છે, એટલે પ્રત્યક્ષસ્વરૂપે તે વિપરીત થાય નહિ;
શ્રુતિમા કહ્યું છે કે “ અજ્ઞાતસ્વરૂપ (કદ. ૧-૧-૧૫) અર્થઃ—આત્મા,
શબ્દ તથા સ્પર્શથી રહિત હોય છે ”

વળી, આત્માને કાષ્ટ સિંગ હોય નહિ, એટલે સિંગના અભાવના લીધે,
અનુમાન પ્રમાણવડે પણ તે વિપરીત થાય નહિ; શ્રુતિ નિષે પ્રતિ-
પાદન કહ્યું છે કે, ‘નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્’ (શ્વે. ૬-૬) અર્થઃ તેને (આત્માને)
કાષ્ટપણ સિંગ હોય નહિ.

વળી, આત્માના જેવી અન્ય કાષ્ટ વસ્તુનો અભાવ હોય છે, એટલે
ઉપમાન પ્રમાણવડે પણ તે વિપરીત થાય નહિ; શ્રુતિ વિષે કહ્યું છે કે,
‘હેતુદ્દષ્ટાત્તવર્જિતમ્’ અર્થઃ—તે (આત્મા) હેતુ તથા દષ્ટાત્થી રહિત હોય છે.

વળી, તેને (આત્માને) નામ, રૂપ, ગતિ આદિનો અભાવ હોય છે,

એટલે શબ્દ પ્રમાણુવડે પણ તે વિપરીત થાય નહિ, શ્રુતિ વિશે કશું છે કે, 'યત્તદેશ્યમાણમગોત્રમ્' મુ (૧-૧-૬) અર્થ - તે (આત્મ તત્ત્વ) અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, તથા ધ્વન્દ્રિયોતે અગોચરરૂપ હોય છે.

(શક્તિ) - શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'તત્ત્વૌપનિષદમ્ (પૃ ૩-૬-૨૬) અર્થ - તે તો ઉપનિષદ વડે બાણી થકાય છે,' આમ શાબ્દિક પ્રમાણુ તો વિદ્યમાન છે તો શબ્દ પ્રમાણુ વડે આત્મા વિપરીત થાય નહિ એમ કહેતું કેમ થટે ? આ શકા પ્રત્યે કહીએ છીએ કે આ રીતનું શાબ્દ પ્રમાણુ વિદ્યમાન છે એ વાત સત્ય છે તથાપિ, આ આત્મતત્ત્વ વિશે શબ્દ પ્રદર્શિત કાંઈ નિમિત્ત હોય નહિ એટલે તેના સબધી શબ્દ પ્રદર્શિત કેમ થટે ? 'યતોવાચોનિવર્તન્તે (તે. ૨-૪) અર્થ - જે તત્ત્વ (મત્ત) વાણી કથન કરી શકે નહિ એટલે જેનાથી તે નિવૃત્ત થાય છે, જે આમ હોય તે ઉપરનું શ્રુતિ પ્રમાણુ નિર્વર્થક થાય ! આમ કહેવાય નહિ; કારણ કે તેના વડે આત્માના નિર્વિશેષ સ્વરૂપનો ભ્રમ ફરેલો છે, શ્રુતિવડે, આત્મા વિશે અધ્યસ્તરૂપે રહેલા માવત્ અશેષ વિગેષનો પ્રતિગેષ કરી, આત્માના સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાન ભૂત સત્ત્વરૂપ નિર્વિશેષ સ્વરૂપનું સમર્થન થાય છે, એટલે આ રીતનું શ્રુતિ પ્રમાણુ સવથા ઉપપન્ન છે

અવિશેષ સ્વરૂપે આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે, તથાપિ તેનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપ અજ્ઞાત હોય તેનું અર્થાત્ આ અજ્ઞાત સ્વરૂપનું તો શ્રુતિ વડે જ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, તો શ્રુતિ પ્રમાણુ વડે આત્મા વિપરીત થાય છે એમ વાદી કહે તો તે પણ ચોક્કસ નથી; કારણ કે આત્માનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરેલું હોય છે તથાપિ, તે તે શ્રુતિઓ વિશે નિરૂપણ કરેલો આત્મા તે 'આ' એમ તેને ઇદ સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર થવે અશક્ય હોય છે, એટલે શ્રુતિ પણ આત્માને વિષય કરે જ નહિ - આમ કહેતું ચથાર્થ છે, આત્મા ખરેખર શ્રુતિઓ વડે પણ વિપરીત થઈ શકે નહિ.

વળી, આત્મ વિષય પરત્વે, અન્યથા અનુપપત્તિનો અભાવ છે, એટલે આત્મા, અર્માપત્તિ પ્રમાણુનો પણ વિપરીત થઈ શકે નહિ.

વળી આત્મા, ભાવ સ્વરૂપે હોય છે એટલે અનુપલાબ્ય પ્રમાણનો પણ તે વિષયજન થાય નહિ; વળી તેને વાણી વિષય કરી શકે નહિ એટલે પૌરાણિક પ્રમાણ વડે પણ તે વિષયજન થાય નહિ.

આ રીતે, પ્રત્યક્ષાદિ યાવત્ પ્રમાણ વડે, આત્મા અપ્રમેયરૂપે હોવાનું સિદ્ધ થાય છે; સર્વ પ્રમાણો નથા પ્રમેયવસ્તુની પ્રમાણતા જે તત્ત્વવડે સિદ્ધ થાય, તે આત્મતત્ત્વને કોણ સિદ્ધ કરી શકે ? શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, વિજ્ઞાતાત્મરે કેન ।વૃજાનોયાત બૃ. ૪-૫-૧૫. અર્થ:-જે તત્ત્વ પોને વિજ્ઞાતા રૂપે હોય તેને અન્ય કયો પદાર્થ જાણી શકે ? પોતાવિષે અધ્યસ્તે રૂપે રહેલા સર્વ પ્રમાણ નથા પ્રમેય વસ્તુના મદ્ભાવ તથા અસદ્ભાવને તે પ્રકાશન કરે છે; અને પોતે સ્વયં પ્રકાશરૂપે હોય છે એટલે આ રીતનો આત્મા મ્વત્ પ્રમાણ સિદ્ધ હોય, એટલે તે પર વસ્તુવડે ક્વચિત્ પણ સિદ્ધ થય શકે નહિ.

વળી આ આત્મા અવિનાશી રૂપ છે; અવિનાશી-વિનાશ-મરણનું અદર્શન, પરિચિન્ન-સ્વરૂપ, તેનો અભાવ જેને હોય તેવો-અનન્તસ્વરૂપ: શ્રુતિમા કહ્યું છે મત્ય જ્ઞાનમનન્તમ્ (તી. ૨-૨) અર્થ:-તે મત્ય, જ્ઞાન તથા અનન્તસ્વરૂપ હોય છે,

વળી જે તત્ત્વ અવિનાશસ્વરૂપ હોય તે અપરિચિન્ન, પરિપૂર્ણ, સ્વરૂપ-વાન હોય એટલે તે નિત્યસ્વરૂપ હોય એટલે આ આત્મા નિત્યસ્વરૂપે છે.

(શક્તિ)-પરમાણુઓ પરિચિન્ન સ્વરૂપવાળા હોય તથાપિ તેઓ નિત્ય-સ્વરૂપ હોય છે આમ કોઈ વાદી કહે તે પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે આ પરમાણુઓ નિત્યસ્વરૂપે હોય છે તેવું કોઈએ શ્રુતિ પ્રમાણ નથી; તેથી ઉલ્લેખ કર્યું છે કે સર્વગત્તથ નિત્ય: અર્થ:-આત્મા સર્વ વ્યાપક તથા નિત્ય-સ્વરૂપ છે; યોર્ વે મૂમા તદ્મૃતમ્ અર્થ:-ખરેખર જે વસ્તુ સર્વ વ્યાપક સ્વરૂપે હોય તે જ અમૃતસ્વરૂપે હોય; (જાં.૭-૨૪-૧)આ વાક્યાનુસાર જૂમાસ્વરૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વ, જે અપરિચિન્ન સ્વરૂપે હોય છે તેને જ નિત્યત્વ ઘટે. કિંતુ જે વસ્તુ પરિચિન્ન સ્વરૂપે હોય તેને નિત્યત્વ કોઈ પણ પ્રકારે ઘટે નહિ.

શ્રુતિમા કથુ છે કે, ચદત્તનન્મર્ત્યમ્ (છા. ૭-૨૪-૧) અર્થ -જે અદ્ય અર્થાત્ પરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ હોય તે વસ્તુ મર્ત્યરૂપ અર્થાત્ અનિત્યરૂપે હોય છે

શરીરિણ બ્રહ્મા આત્મી માહીને સ્તબ્ધ પર્યંતના યાવત્ શરીરો, ઉપલબ્ધિગ્રાહ્ય રૂપે જેને પ્રાપ્ત થાય તેના, આત્મા યાવત્ પ્રાણિ-ઓના શરીર રૂપી ઉપાધિ વડે યુક્ત હોય છે તેથી તેને ' શરીરી ' કહે છે; આ પદવડે શ્રીભગવાન, આત્મા કેવળ એક જ હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે

આ રીતે સર્વ પદાર્થો વિષે એક જ આત્મા અનુચ્યૂત થએલો હોય છે એટલે આત્મા તો કેવળ એક છે એમ પ્રતિપાદન કરી, યુદ્ધ વિષે આચાર્ય 'દિ જેઓ ઊભેલા છે તેમના દેહમાત્ર લિન્ન લિન્ન તથા અનેક રૂપે હોય છે એમ સૂચન કરે છે,

હમે ભીષ્માદિ શબ્દવડે વાચ્ય સ્વરૂપે ઉલ્લેખ મેના મધ્યે જેઓ આ દશયમાન થાય છે ને, ડક્કા =આ મારા આચાર્યો, પિતૃઓ તથા પુત્રો (૧-૩૪) ધૃત્યાદિ વાક્ય વડે તે નિરૂપણ કરેલા, બન્તવત અવમાન અથવા અદર્શન, તે વડે યુક્ત, અર્થાત્ આ મર્ત્ય દેહો જન્મ આત્મિકમ્ વાળા તથા પ્રતીતિમાત્ર હોય, એટલે તેઓ નિરાત પ્રકારની મત્તાસ્વરૂપથી રહિત હોય છે. અર્થાત્ તેઓ નાશવત તથા અનિત્ય રૂપ હોય છે,

યાવત્ જૂતપ્રાણિઓના શરીરો વિષે જે નિત્ય આત્મા હુ રૂપે ઉલ્લેખ થાય છે તે આત્માના યાવત્ શરીરો તો કેવળ અનિત્ય હોય છે

રજત વિષે જેમ શુક્ત કેવળ અધ્ધરત રૂપે હોય છે તેમ દેહાદિ અધિધ્યાન વસ્તુ વિષે કેવળ અધ્ધમ્ન સ્વરૂપે રહેલા હોય છે એટલે આ દેહાદિને વસ્તુતઃ મત્તા મિદ્ધિ ધટે નદિ પૂર્વે (૨૧૬) પ્રતિ-પાદન કર્યું છે તેમ જે પદાર્થ અમતસ્વરૂપે હોય તેને મત્તાભાવ ધટે નહિ;

આ રીતે દેહાદિ અતવાન તથા દેહી સ્વાપ આત્મા નિત્ય રૂપે હોય છે તે સિદ્ધાંતની તને સારી રીતે અગર નહિ તેથી જ હે અર્જુન, આ મારા આચાર્યોદિઓ મરણ પામશે ધૃત્યાદિ વચનો વડે તુ શોકને પ્રાપ્ત થએલો.

હવે શ્રુતિ પ્રમણો, યુક્તિ વાક્યો, તથા અનુભવાનુમાર વિચાર

કરતાં આત્મા તથા દેહ, આ ઉભય અશોભ્ય રૂપ છે એમ નો જણાવું. માટે હે વિવેક તથા વિજ્ઞાન સંપન્ન જ્ઞાત, તું યુદ્ધ કર અર્થાત્ યુદ્ધ કરવડ માટે પ્રયત્ન કર;

પૂર્વે, અર્જુન યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત તો થએલો હતો જ; કિંતુ જ્ઞાતિના લીધે તે શોકાવિષ્ટ થતા તેના શોકના મૂળનો ઉચ્છેદ કરી જેમ કોઇ જુજુહુ પુરષને કાંઈ પણ શંકા ઉત્પન્ન થઈ તો તે દૂર કરીને 'તુ આ અન્નનુ ભક્ષયુ કર ' એમ કોઈ અનુચા કરે, તે રીતે આ યુદ્ધ વિષે તુ પ્રવૃત્ત થએલો છે તે યુદ્ધ કરવું તે તારો સ્વધર્મ છે માટે તું યુદ્ધ કરે તે યોગ્ય છે એમ કેવળ અનુજ્ઞાનો નિર્દેશ કરેલો છે; કિંતુ આ વાક્ય વડે, તું યુદ્ધ કર એમ કહી, શ્રી ભગવાને અર્જુનની યુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો કાંઈ આરંભ કરાવેલો નથી, કારણ કે જ્ઞાનકાંડના વિષયમાં કર્મ વિધિનો કાંઈ પણ ઉપયોગ પડે નહિ;

વળી હું છે કે ન હિ કર્મણિ કર્માત્માઃ અર્થઃ—કર્મ પ્રત્યે કર્મારંભ ન થતે. ' આ રીતે એક કર્મ વિષે કર્માન્તરનો આરંભ ન થતે તો પછી કર્મકાંડના વિરોધી જ્ઞાનકાંડ વિષે તો કર્મનું વિધાન કરવું કેમ જ થતે ?

કોઈ મનુષ્ય પ્રયાણ કરવાને તત્પર હોય તેને કદીએ કે ભણે તું પ્રયાણ કર, એ રીતે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થએલા અર્જુનને, તું ભણે યુદ્ધ કર એમ શ્રી ભગવાને કેવળ અનુમતિવાચક ઉક્તિ કરેલી છે.

અથવા તો શ્રુતિમાં ' ઇતં વૈ તમાત્માનં વિદિત્વા માત્રાણા વ્યુત્થાયાવ મિથાચર્ય ચરન્તિ (બુ. ૩-૫-૧.) અર્થઃ—ખરેખર તે આત્મતત્ત્વને જાણી સર્વેપણાઓનો પરિત્યાગ કરી, બ્રાહ્મણો ભિક્ષાગ્રાંથનું સેવન કરે છે. ' આ શ્રુતિવચનાનુસાર જ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવેત્તા હોય તેઓ પાવત્ એપણાઓનો પરિત્યાગ કરી કેવળ શરીરયાત્રા અર્થે ભિક્ષાટન કરે છે; આ રીતે જેમ જ્ઞાની પુરુષોને પણ શરીરયાત્રા અર્થે ભિક્ષાટન આદિ કર્મ અવશ્ય કર્તવ્ય હોય, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને પોતાના પ્રાણનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું થતે એમ અહીં પણ સૂચન કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

આ જ્ઞાન પ્રકરણનો વિષય છે અને અર્જુન આત્મજ્ઞાની છે તથાપિ, તે ક્ષત્રિય તથા તરણ અવસ્થાવાન છે એટલે મન્યાસ અથવા વાનપ્રસ્થનું સેવન કરવાને તે યોગ્ય અધિકારી ન હોય, વળી તે રાજા છે અને રાજાને તો રાત્ર્યભોગ વડે જ પોતાની શરીરયાત્રા કરવી ઘટે, તેથી પરાક્રમ કરી રાત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવી તે જ રાજાની યોગ્ય શરીરયાત્રા કહેવાય. આ ઉદ્દેશથી જ રાત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે તું યત્ન કર આ રીતની ઉક્તિવડે ભગવાનશ્રીએ કેવળ રાજાઓની શરીરયાત્રાની વૈધિનું કથન કરેલું છે.

વળી ‘શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રમિદ્ધયેદકર્મણ અર્થ:—તુ કર્મ ન કરે તો શરીરયાત્રા પણ તને સિદ્ધ થશે તદ્દિ આમ આગળ કહેશે (૩-૮) આ વચનાનુસાર તું યુદ્ધ કર, આ વાક્ય વડે અહીં કોઇ પણ કર્મનું વિધાન કયું છે એમ સમજવું નહિ.

અર્થ—આપણને કેવળ પાપ આશ્રિત થાય (૧-૩૬), કુળ ધાતક પુરુષોને વર્ણસંકરતાના લીધે કેવળ નરક પ્રાપ્તિ થાય (૧-૪૨), તથા યુદ્ધ વિષે બીજાને બાણોવડે હું કેમ યુક્ત કર (૨-૪) આ વાક્યાર્થ વડે, આત્મા પાપક્રિયાનો વિષયભૂત, તે પાપકર્મોના ફળનો ભોક્તારૂપ તથા તે પાપક્રિયાના કર્તારૂપે હોય એમ તુ માને છે તે કેવળ હે અર્જુન, આત્મનત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપના તારા અજ્ઞાનને લીધે જ છે, આત્મનત્ત્વનું તને પરિજ્ઞાન થએલું હોય તો કોઇ પણ પ્રકારના વિક્રપને અવકાશ પ્રાપ્ત થાય નહિ માટે તેના યથાર્થ સ્વરૂપનું પ્રકાશન કરનાર બે મંત્રોનું હવે નિરૂપણ કરે છે; તેમાં પ્રથમ મંત્રવડે આત્મા ક્રિયાનો આશ્રયભૂત તથા તેનો વિષયભૂત છે એમ જે કોઇ પુરુષ માને, તેણે વેદાત રહસ્યનું શ્રવણ કરેલું હોય, તથાપિ તે તો કેવળ મૂઢ હોય છે એમ ‘યજ્ઞ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે.—

य एनं वेत्ति हन्तारं यथैनं मन्त्रते हतम् ।

उमौ तौ न विजानीतो नार्यं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥

અન્વય —યઃ એનમ્ હન્તારં વેતિ યઃ એનમ્ હતમ્ ચ મન્યતે તૌ ઝમૌ
(આત્માને) ન વિજાનીતઃ (યતઃ) અયં (આત્મા) ન હન્તિ
ન હન્યતે ॥

અ—જે પોતાના આત્માને હંનારપે માને, વળી હું દણ્યો એમ જે
માને, તે આ ઉભય પ્રકારના મનુષ્યો આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને
જાણતા નથી, આ આત્મા પોતે કોઈનો કંઈ કરે નહિ તેમ કોઈના વડે
તેનો વધ થાય નહિ ૨૯

વિ—એન પ્રકૃત આત્માને; હન્તાર હનન ક્રિયાના કર્તારૂપે; હત
પર પુરુષનાં દણ્યોએયો, અર્થાત્ હનનક્રિયાના વિપરીતભૂત રૂપે; વિજાનીત.
આત્મનત્વના યથાર્થ સ્વરૂપને માક્ષાતરૂપે જાણતા નથી.

વળી જે પુરુષ ‘હું’ આને દણ્યુ છું’ ‘હું’ આનાવડે દણ્યોએયો છું’
આ રીતના વાક્યાર્થવડે અદ્વૈત્યવાર્થરૂપ આ પ્રકૃત આત્માને હનન
ક્રિયાના આશ્રયરૂપ (કર્તા) તથા વિપરીતભૂત માને, આ ઉભય પ્રકારના
પુરુષો આત્મતત્ત્વના યથાભૂત સ્વરૂપને જાણતા નથી, કારણ કે આ
આત્મા પોતે તો કોઈને પણ દણ્યો નથી તેમ ને કોઈવડે દણ્યોતો નથી.
જેમ કોઈ વૃક્ષ અવાયમાન થાય તથાપિ તે વૃક્ષ મધ્યે ગહેવા આકાશ
અવાયમાન થાય નહિ તેમ, દેહેન્દ્રિય આદિ અવાયમાન થાય તથાપિ
આત્મા પોતે તો દૂરસ્થ અમગ ચિત્સ્વરૂપે તથા અવંત ઉદામીનપણે
તૂંડીરૂપે રહેયો હોય છે.

શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે, ‘ન તદધાતિ કિંચન તદધાતિ કંચન મુનાય. ઉ.
૩-૧. અર્થઃ—આ મા કોઈનું ભક્ષણ કરતો નથી; તેમ કોઈએ તેનું
ભક્ષણ કરતું નથી’ વળી આ મા કેવળ નિષ્ક્રમરૂપ છે એમ યુક્તિઓ તથા
શ્રુતિઓ વડે પણ અનિવાર્ય થાય છે. — તે જિ.

આકાશની માફક આત્મા નિરવયવરૂપ હોય છે, એટલે તે નિષ્ક્રિયરૂપ
હોય છે, શ્રુતિઓમા પણ કહ્યું છે કે, ‘નિઃકલ નિઃકિંચં ગતિમ્ (શ્લોક ૧-૧૯)

અર્થ:-તે આ મા કલાઓથી રહિત નિષ્ક્રિય તથા શતરૂપ છે ' ' સાદી
ચેતા ક્ષેત્રે નિર્ગુણજ્ઞ (શ્લોક ૬-૧૧) અર્થ:-આ મા માક્ષીરૂપ, ચંતન-ચરણરૂપ
કેવળ તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપ હોય છે.

આ રીતે આત્મા કેવળ નિષ્ક્રિય સ્વરૂપ છે એમ શ્રવણ તથા મનન કર્યા
છતાં તે પોતે કર્તારૂપ, બોક્તારૂપ, સુખી તથા દુઃખી છે એમ જો માને, તે
પુરુષ આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જાણતો નથી, કિંતુ, મુલેષ પ્રમવની માફક તે
પુરુષની શ્રવણ આદિ ક્રિયા કેવળ વૃથા શ્રમવત્ નિરર્થક થાય છે. ૧૯

અવતરણિકા—જો આમ હોય તો હવે આત્મતત્ત્વ કયા પ્રકારનું હોય
તેથી આકાશપ્રાપ્ત થાય તેથી 'ન જાયતે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે (દ્વિતીય
મંત્ર વડે) આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે; આ આત્મતત્ત્વ, પારકા-
આર્થના પાઠાનુસાર, જન્માદિ ૭ પ્રકારના આવ વિકારથી રહિત, તથા
દૃઢસ્થ, અમંગલ તથા ચિત્સ્વરૂપ હોય છે.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં મૃત્વા મવિતા વા ન ભૂયઃ ।
' અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥ :

અન્વય—અજઃ (અયં આત્મા) કદાચિત્ ન જાયતે (ન) મ્રિયત
વા અયં (આત્મા) મૃત્વા મૂય. મવિતા વા ન મવિતિ ।
(આત્મા) નિત્યઃ શાશ્વતઃ અયં પુરાણઃ (અસ્મિન્) શરીરે
હન્યમાને (સતિ અપિ આત્મા સ્વયં) ન હન્યતે

(અ૦)—જન્મ રહિત આ આત્મા કદાપિ જન્મને પ્રાપ્ત કરતો નથી,
તે કદાપિ મરણને પ્રાપ્ત કરતો નથી; તે જન્મ ભાવને પ્રાપ્ત કરીને પુનઃ
ઉત્પન્ન થતો નથી. આ આત્મા, નિત્ય, શાશ્વત તથા પુરાણ સ્વરૂપ હોય
છે; આ શરીરનો નાશ થાય તથાપિ આત્મા પોતે હણાનો નથી. ૨૦

આ મંત્રમાં 'કદાચિત્' ગાન્ધેનો તે કદાચિત્ જન્મે નહિ, તે કદાચિત્
મરણ પામતો નથી આમ સર્વત્ર સંબંધ કરવો; વા શબ્દ વાચક સમજવો;

આ મત્રમા 'અજ' શબ્દના પ્રયોગવડે યાવત્ વિકારનો અમંભ ન પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ આત્મા કેવળ નિર્વિદ્યાર રૂપે છે, આ રીતનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન મિદ્ધ થાય તે માટે જ જુનિ આત્મા વિષે પ્રત્યેક વિકારનો પોદાર કરીને નિર્ગપ કરે છે

જેનો માક્ષાત્મક થવાથી અજાતી પુનઃ પુનરજન્મને પ્રાપ્ત ન કરે તે તરફને 'અજ' કહે છે, અથવા પોતે જન્મ રહિત હોય, એટલે આ આત્મા કદાચિત્ જન્મને પ્રાપ્ત કરે નહિ, અર્થાત્ નિરવયવરૂપે હોય એટલે તે પુનઃ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

વળી જુનિઓ વિષે પણ કહ્યું છે કે, નિષ્કલ નિલ્કિવમ્' (શ્લોક ૬-૧૯) અર્થ:-આ આત્મા નિષ્કલ તથા નિષ્કિંચરૂપ છે 'ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતઃ ન ચાધિપ' (શ્લોક ૬-૨૦) અર્થ:-આત્માનો કોઈ ઉત્પાદક અથવા અધિપતિ હોય નહિ, આ વાક્યાનુસાર આત્મા કેવળ નિરવયવ તથા નિષ્કારણ અર્થાત્ કારણ રહિત હોય, એટલે તેને જન્મ કિયા ઘટે નહિ; આ રીતે જન્મરૂપ પ્રથમ ભાવ વિકારનું નિરાકરણ થયું ન જાયતે-જનિ કિયાને પ્રાપ્ત કરતો નથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય નહિ, તો તે જ કારણોના લીધે તે મરણને અર્થાત્ નાશ કિયાને પ્રાપ્ત કરે નહિ એટલે આ રીતે નાશરૂપ હતાં વિકારનું નિરાકરણ થયું; ન સ્મિતે તે નાશ કિયાને પ્રાપ્ત કરતો નથી મૂલ્લા-જનિ કિયાને પ્રાપ્ત કરીને: મૃય પુનઃ; વા અને મવિતા અસ્તિત્વ રૂપે.

વળી આ આત્મા પોતે મત્ત્વરૂપે હોય છે એટલે જન્મને પ્રાપ્ત કરી (મૂલ્લા) પુનઃ અસ્તિત્વમાન થતો નથી, (મવિતા) અર્થાત્ ઘટની માફક, જન્માનન્તર ભાવે અસ્તિત્વ ભાવને તે પ્રાપ્ત કરે નહિ, કિંતુ તે મૃદ્ધની પેટું, જન્મની અપેક્ષા વિના પૂર્વકાલીન મત્તાવાળો જ હોય છે; આ રીતે દ્વિતીય ભાવવિકારનું નિરાકરણ થયું

નિચ એક સ્વરૂપવાળો; વળી આત્મા નિરવયવરૂપ હોય તેથી તે એક જ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો હોય છે; તે કદાપિ વિપરિણામ ભાવને પ્રાપ્ત કરે નહિ; એટલે આ રીતે વિપરિણામ રૂપ ચતુર્થ વિકારનું નિરાકરણ થયું

જાન્યતઃ આત્માની એક જ સ્વરૂપની સત્તા હોય તેથી તે શાશ્વતરૂપે હોય છે; અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ કોઇ પણ ક્ષય વિકારને પ્રાપ્ત કરે નહિ, તેથી તે અક્ષય સ્વરૂપે છે; આ રીતે આત્મા પ્રત્યે 'ક્ષય' રૂપ પાંચમા વિકારનું નિરાકરણ કયું.

પછી નિરયયસ્વરૂપે હોય, એટલે આ આત્મા જે પૂર્વે તથા અધુના પણ સર્વદા નવીન સ્વરૂપે જ હોય (પુરણ) તેથી તે શુદ્ધિરૂપ વિકારથી રહિત હોય છે; આ રીતે 'શુદ્ધિ' રૂપ તૃતીય વિકારનું નિરાકરણ થયું.

તાત્પર્ય—આ રીતે જ-માદિ વિકારોથી રહિત હોવાથી, આત્મા નિત્ય, કૃતરૂપ, અસંગ, ચિત્સ્વરૂપ, આદિ તથા અતથી રહિત, કેવળ આદિ-તીય રૂપે છે એમ સૂચન કરેલું છે.

આ રીતનું આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ હોય છે; તથાપિ કોઇ પણ પુરુષને એવો ભ્રમ થાય કે, દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો પણ નાશ થઇ જાય; એટલે, આવા પુરુષને સમ્યક્ પ્રકારે બોધ કરી તેનો ભ્રમ દાળવા માટે કહે છે:—

અહમ આદિવડે આ શરીરનો કદાપિ છેદ કરીએ તો પણ, જેમ ઘટનો ન્હેદ થવાથી તેનો અંદરના આકાશનો નાશ થાય નહિ, તેમ આત્મા પોતે તો નિર્વિકારી હોય, એટલે તે દ્વનનક્રિયાનો વિષયીભૂત થાય નહિ; કિંતુ ઘટ-કાશની માફક દેહનો નાશ થાય, તથાપિ આત્મા પોતે તો સ્વસ્વરૂપે સર્વદા અવસ્થિત રહે છે; શ્રુતિમાં પણ કયું છે 'અવિનાશી વાચરેડયમાત્માડુરિચિત્તિયર્મા ખ. ૧-૫-૧૪ અર્થ:—અરે આ આત્મા અવિનાશી, તથા ઉચ્છેદ ધર્મથી રહિત હોય છે.'

૨૦

અર્થ—આ રીતે અર્થ-અર્થ-આત્મા નિર્વિકારી તથા નિત્ય, કૃતરૂપ, અસંગ તથા ચૈતન્યરૂપ છે, અને તે જ પાઠ્યમાર્થિક તત્ત્વ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું; હવે આ રીતના આત્મનસ્તનું જેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું હોય, તેવા આત્મવેત્તા પુરુષને તો કેવળ યાવત્ કર્મોનો પરિત્યાગ થઈ, એમ સૂચન-અર્થે 'વેદ' ઇત્યાદિ વાક્યમાર્થવડે કથન કરે છે.—

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

અવ્યય — હે પાર્થ એનં અજં અવ્યય અવિનાશિનં નિત્યં યઃ વેદ સઃ
પુરુષઃ કથ કં દન્તિ કં ઘાતયતિ ॥

અ. — હે પાર્થ, જે આ આત્માને અજન્મા, અવ્યય, અવિનાશી, તથા
નિત્યરૂપે જાણે તે પુરુષ તો કયા પ્રકારે કેનો વધ કરે, કરાવે ? ૨૧

વિ. — અજ જન્મ આદિ યાવત્ વિકારોથી રહિત; અવ્યય જે તે પ્રકારે પણ
જેનો વ્યય થાય નહિ તેવો, અવિનાશિનમ્ વિનાશનો અભાવ જેને હોય.
તે, પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ, તેને, વિનાશ રજ્જીવર્ષની માફક, પ્રમાણુવડે જેનો
બાધ થાય તે, મત્તાનો બાધ, દ્રવ્ય, તથા ગુણાદિવડે યુક્ત થવાથી જે પરિ-
ચિન્ન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રકારનો પરિચ્છેદ; નિત્યમ એકરૂમ; અદ્વિ-
તીયરૂપ વેદ=અજન્માદિરૂપ આ આત્મતત્ત્વ ‘તે જ હું પોતે છું’ એમ જેને
સામાત્કાર થાય કથ=કયા પ્રકારે; કં દન્તિ=કેને વિધીકૃત કરીને હતન
ક્રિયા કરે ? ક ઘાતયતિ=હતન ક્રિયા પ્રત્યે કેને પ્રવૃત્ત કરાવે ? એનમ્=
અહંઅર્થક પ્રત્યક્ સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને.

આ મત્રમા ‘કિં’ શબ્દ મર્વત્ર આક્ષેપાર્થક છે; કાઈપણ પ્રયુક્તર
જોવામા આવેનો નથી એટલે તે શબ્દ પ્રશ્નવાચક હોય નહિ; ‘કથ’
શબ્દવડે સાધનનો આક્ષેપ કરી, ‘ક’ શબ્દવડે વિધયનો આક્ષેપ કરેલો છે.
‘ક ઘાતયતિ’ આ વાક્યમા પ્રયોજ્ય વસ્તુનો આક્ષેપ મુચ્ચેલો છે.

બ્રહ્મચર્ય, અહિસા આદિ, વિવેક, વૈરાગ્ય તથા શમ, દમ આદિ તથા
શ્રુતિ, ઇશ્વર તથા આચાર્યનો પ્રમાદ આદિરૂપ, નિયતરવરૂપ, શ્રુતિ આદિ
રૂપ સાધન સંપત્તિ વડે જે યુક્ત હોય, જે કેવળ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો
હોય, તેવો મુમુક્ષુ અધિકારી, અહિવેતા મુક્તી સનિધિમા જઈ, શ્રદ્ધા
તથા ભક્તિપૂર્વક શ્રવણ મનન આદિનું સતત સેવન કરી, આત્મતત્ત્વને

યથાર્થ સ્વરૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે, તેવો જ્ઞાની પુરુષ ભવાત્મભાવનો પ્રાપ્ત થએલો હોય, એટલે તે કયા પ્રકારે કોને દર્શાવે ?

આ રીતે પોતાનો પ્રત્યક્ આત્મા તે નિર્વિકાર બ્રહ્મસ્વરૂપે હોય છે. એમ જે જાણે છે તેવા આ મજાની તેમને યાત્રા ક્રિયા તથા તેના સાધન આદિનો અસંભવ હોય એટલે તેઓ કેવળ સર્વ કર્મના સંન્યાસના જ અધિકારી હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

(શંકા)—ઉપરના મત્ર વિષે તો, જેઓ નિર્વિકાર બ્રહ્મતત્ત્વને જાણે તેવા પુરુષોને ઉદ્દેશીને, પુર્વોક્ત સાધન આદિના આશ્રેય વડે કરીને કેવળ દનનક્રિયાની નિવૃત્તિ સૂચન કરેલું છે, કિંતુ તે ઉપરથી, મનુષ્યે સર્વ કર્મોથી નિવૃત્ત થવું એ રીતનું સૂચન કેમ થતે ?

આ શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે યાવત્ ક્રિયાઓના હેતુ સામાન્ય જ હોય છે, આત્મા અવિકારી છે એમ જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન થએલું હોય, ત્યાં ત્યાં અર્થાત્ તેવા પુરુષને કોઈ પણ પ્રકારની કર્મપ્રવૃત્તિ થતે જ નહિ; આ રીતનું આત્મજ્ઞાન યાવત્ પ્રવૃત્તિઓના પ્રત્યે તેમની નિવૃત્તિના હેતુરૂપે હોય છે, તેથી કેવળ દનનક્રિયાને નિવૃત્ત કરવાને તે હેતુ રૂપે હોય એમ કહેવું થતે નહિ, આમ છે એટલે જેઓ નિર્વિકાર, અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને જાણે, તેવા આત્મવેત્તાઓને કોઈ પણ કર્નવ્ય વા કાર્યાત્મ્ય હોય નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

(શંકા)—આત્મા જન્મ તથા મૃત્યુદિ-સર્વ વિકારોથી રહિત હોય એટલે તે જોય રૂપ આત્મતત્ત્વ અથવા બ્રહ્મતત્ત્વ નિર્વિકાર હોય, અને આ બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાતારૂપ આત્મજ્ઞાની પુરુષ તો વિકાર ગુણવાળો હોય એટલે આ નિર્વિકાર તથા સવિકારકર્મના લીધે જ્ઞાતા તથા જ્ઞેયનો પરસ્પર વિગ્રહ થયે, આત્મજ્ઞાની પુરુષને અવિક્રિયત્વ જ્ઞાનનો અસંભવ થાય અર્થાત્ આત્મા અવિકાર સ્વરૂપ છે એમ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય નહિ, તો તેને સંન્યાસ કેમ ઉપપન્ન થાય ? જે એમ કહે કે બ્રહ્મ અવિક્રિય રૂપે હોય છે, આ જ્ઞાન

તો મુપ્રમિદ્ધ છે એટલે તે બ્રહ્માજ્ઞાન વડે મન્યામ મિદ્ધ થઈ શકે, તો તે પાતુ યોગ્ય ન રહેનાય કારણ કે ન્યા લગી આ બ્રહ્માજ્ઞાન અમુક મનુષ્યને જેય રસરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપે નિસીધૂત ન થાય, ત્યા લગી બ્રહ્માજ્ઞાન અવિક્રિય છે આ રીતના કેવળ શાબ્દિક જ્ઞાન વડે મન્યામ ઉપનિષ્ઠ થાય નહિ પરિન અચળ રૂપે હોય છે, આ રીતના શાબ્દિક જ્ઞાન વડે જો ક્રિયા નિવૃત્તિ મિદ્ધ થાય તો જ વિકારી હોવાથી આવા જ્ઞાનીને હું અવિક્રિય બ્રહ્મ છું એ રીતનું અવિકારી બ્રહ્માત્મત્વનું જ્ઞાન મિદ્ધ થાય; એટલે આ રીતના જ્ઞાની પુરુષને, 'હું અક્રિય છું' આ રીતના કેવળ શાબ્દિક જ્ઞાન વડે આત્મા અવિક્રિયરૂપે છે તે રીતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ, તો પછી તેને મર્વ કર્મનો સન્યામ (પરિત્યાગ) તો કેમ જ થયે ?

આ રીતની શકા કરે તો વાહીને અમો પૂંછીએ છીએ કે ' આ (હૃદ) પદાર્થ ને હું (મહ) જાણુ છું ' આ વાક્ય વિશે, ઇદ અર્થક વિચિત્રતા જાતારૂપે જ અહ પ્રત્યયાર્થક ' હું ' તે ૧ તારા દેહને, ૨ પ્રાણને, ૩ ઇન્દ્રિયોને, ૪ મન, અથવા ૫ અંદકાર, ૬ વિશ્વ (છવાત્મા) ૭ તૈજસ, ૮ માજ અથવા ૯ આત્માને આ સર્વ મધ્યેથી કેને ૥ રૂપે જાતા રહે છે તે કહે ?

જો દેહ હું રૂપે જાતા છે એમ કહે, તો તે તારો સ્વપ્ન દેહ જાગ્રત્ દેહ અથવા તો તે ઉભય પ્રભરનો દેહ જાતારૂપે હોય તે હું કહે (સમાધાન)-દેહની જાગ્રત્ અનુસંધાના, સ્વપ્ન દેહનો નાશ થાય, એટલે તે જ્ઞાનામા અહ અર્થક જાતાનો પણ નાશ થાય, એટલે અહ પ્રતીતિનો અનુદય થાય, અહ પ્રતીતિનો ઉદય ન થાય તે તો ઇષ્ટ કહેવાય ? (વાહી). ના, તેમ ઇષ્ટ હોય નહિ, કારણ કે તેમ હોય તો જાગ્રત્ અનુસંધાના, 'હું નથી' એમ કહીએ તો તારો (વાહીનો) અભાવ સિદ્ધ થાય, વળી મર્વ કાઢીને ' હું હું ' એમ પ્રતીતિ થાય છે એટલે પણ આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિરોધ થાય, આ રીતે, દેહને (જાગ્રત્) અહ પ્રતીતિ થાય છે, તે પક્ષ અમિદ્ધ થાય છે

હવે સ્વપ્ન દેહને અદ્વ પ્રતીતિ થાય, આ દ્વિતીય પક્ષ પણ કેવળ અમિદ્દ હોય છે; સ્વપ્ન દશામા 'હુ છુ' આ રીતની પ્રતીતિનો ઉદય કોઈને પણ થતો નથી.

'હુ ગમન કર છુ' આમ ઉકિત કરીએ ત્યારે દેહ જ ગમન કરે છે આમ અર્થ મિદ્દ થાય તેથી દેહ જ અદ્વ પ્રતીતિવાન હોય, આમ કોઈ કહે તો તેમા પણ વ્યભિચાર દોષ પ્રચકત થાય, કારણ કે 'દેવોત્તુ' યજ્ઞન કરી, હુ' સ્વર્ગ વિરે ગમન કરે છુ' આ વાક્યાર્થ વડે મૂળ દેહને અદ્વ પ્રતીતિ વિષયગન થાય, અને વિષમાન દેહને અદ્વ પ્રતીતિનો અભાવ થાય.

હવે તૃતીય પક્ષ કેવળ અસિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જાગ્રત તથા સ્વપ્ન દેહનું એક અધિકગણ હોય નહિ, અર્થાત્ આ ઉભય વસ્તુ એક સ્થળે એક વખતે રહે નહિ.

હવે મૂળ દ્વિતીયપક્ષ પણ કેવળ અસિદ્ધ હોય છે, કારણ કે, પ્રા. ૧ સ્વભાવમિદ્દ જડ સ્વરૂપ હોય છે, એટલે જાગ્રત વા સ્વપ્ન દશામા, તે પોતાને અથવા અન્ય કોઈ પદાર્થને કયા પ્રમાણે જાણે ? એટલે આ રીતે જ્ઞાનનો જ અભાવ મિદ્દ થાય તો તેને (પ્રાણને) અદ્વ પ્રતીતિ કેમ સિદ્ધ થાય ? આ રીતે પ્રાણ પણ અદ્વ પ્રત્યયાર્થરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

હવે તૃતીયપક્ષ પણ કેવળ અમિદ્દ હોય છે, કારણ કે એક જ ઇન્દ્રિયને માનત્ પદાર્થોની અદ્વ પ્રતીતિ થાય એમ માનીએ તો તેમા પ્રત્યક્ષ નિરોધ જણાય છે; કારણ કે એક જ ઇન્દ્રિય મર્ષ પદાર્થનું પ્રદણ કરે તો તે ઇન્દ્રિયને સમ્પ્રદાદિક એક જ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે, સ્પર્શાદિ યાવત્ વિષયનું મર્ષ જ્ઞાન મિદ્દ થાય આ કેમ થતે ?

વળી, મર્ષ ઇન્દ્રિયેતે એકત્ર રીતે જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય અર્થાત્ તે મર્ષે એકત્ર રીતે જ્ઞાતા રૂપે છે એમ માનીએ તો તે પક્ષ પણ સિદ્ધ થાય નહિ, 'હુ જાણુ છુ' આ વાક્યવડે જ્ઞે, પ્રેત્રેન્દ્રિયાનિ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને આક્રમણવત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તો આક્રમણની અનેકતા મિદ્દ થત

તે કેમ ઘટે ? પ્રત્યક્ષ અવદાગ જોના બ્રાહ્મણ તો એક જ હોય; વગ્ના જે ઘટને મેં ચક્ષુવડે જોએતો તેને હું મારા હાથવડે અર્શ કરું છું આમ કહેવું કેમ ઘટે ? કાગણ કે પૂર્વકાવીન જે ઘડો ચક્ષુ આધિથી લિપ્ત હોય તેવું અર્શરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કેમ જ ઉપપન્ન હોય ?

અતુર્યપક્ષ પણ મિદ્ધ થાય નહિ, ચક્ષુઆદિની માદૃક મન પણ મામાન્ય ધર્મિયનત્વ હોય છે એટલે મન પણ અદ્વત્તીતિના જ્ઞાતા રૂપે હોય નહિ, શ્રુતિમા કહે છે કે, મનમાલેવ પર્યતિ (પૃ ૧-૫-૩) અર્થ- આત્મ મનવડે જ જુવે છે '.

પાત્યમો પક્ષ પણ સિદ્ધ થાય નહિ; અહંકાર વિકારવાન હોય છે, એટલે તેને જ્ઞાતાપણુ ઘટે નહિ, એટલે તેને અદ્વત્તીતિ કેમ જ હોય ? ' હું જાણુ છું ' આ વાક્યાર્થ વડે અહંકારને પણ જ્ઞાતાપણુ પ્રતીત થાય એમ વાદી કહે તો તે યુક્ત નથી; કારણ કે અહંકાર પોતે જડરૂપે હોય એટલે તેને જ્ઞાતાપણુ કેમ ઉપપન્ન હોય ? જેમ, ' હું મનુષ્ય છું ' આ વાક્યાર્થ વડે આત્મા વિષે મનુષ્યત્વ ધર્મને અધ્યાસ થાય તેમ ' હું જ્ઞાતા છું ' આ વાક્ય વડે, અહંકારને વિષે કેવળ અન્ય ધર્મને (જ્ઞાતૃત્વ) અધ્યાસ જ થાય છે; અહંકાર પોતે તો જડરૂપે હોય, એટલે તેને જ્ઞાતૃત્વ સભવે નહિ; અગ્નિના દાહકપણની માદૃક જ્ઞાતાપણુ તો ચૈતન્ય ધર્મ હોય છે;

બાહ્યાવસ્થામા મેં દ્રાક્ષો ખાધેલી તેનો જ અનુભવ અથવા જ્ઞાન, તે જ બાહ્યાવસ્થાજન્ય જ્ઞાન જુદાવસ્થામા ઉપલબ્ધ થાય નહિ; કારણ કે સંસાર અવસ્થા વિષેનોજે અહંકાર તે વિકારી હોવાથી વિનાશને પામેલો હોય એટલે એક જ અહંકાર આ ઉભય દશા વિષે મળગ હોય નહિ આ રીતે સર્વ દશામા અહંકારનું સળંગ રૂપ ન હોય, એટલે તેને પણ અદ્વત્તીતિ કેમ મળવે ?

' મારો આ અહંકાર કુષ્ટ રૂપ છે ' આ વાક્યાર્થ વડે, અહંકાર

આત્માથી જિન્ન રૂપે હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, એટલે તેને જાતૃત્વ સિદ્ધ ન હોય તો અહ પ્રતીતિ કેમ જ ઘટે ?

વળા આ જ રીતે, છઠ્ઠો, સાતમો તથા આઠમો પક્ષ પણ અમિદ્દ હોય છે; વિશ્વ, તેજસાદિ જીવાત્માનાં સ્વરૂપો, જાતા સ્વરૂપથી કેવળ જિન્ન હોય છે. એટલે તેમને પણ અહ પ્રતીતિ સિદ્ધ થાય નહિ; વિશ્વાદિ પ્રત્યેક સ્વરૂપ એક એક અવસ્થાના અભિમાની દેવ હોય છે, પેટલે તે પ્રત્યેક સ્વરૂપવાળા જીવાત્માને જગત્ આદિ ત્રણે અવસ્થા યા તેના અંતર્ગત ધર્મનું વિજ્ઞાન (અનુભવ) કેમ જ ઘટે ?

જે મેં સ્વપ્ન જોયું, વળા જે હું સુખે સુનેયો તે જ હું જાગ્યું છું, આ ૧૧નો આત્મા, ત્રણે અવસ્થાઓના જાનારૂપ વિશ્વાદિ સ્વરૂપોથી કેવળ જિન્ન, નિત્ય તથા અવિકારી રૂપ હોય છે. આ રીતે અવશેષ કેવળ આત્મા જ જાતા રૂપે હોય છે એમ અવશેષ પૂર્વક મિદ્ધ થાય છે; શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, ' નાન્યોડનોડસ્તિ વિજ્ઞાતા (ખ. ૩-૭-૨૩) અર્થઃ— આ આત્માથી વ્યતિરિક્ત અન્ય વિજ્ઞાતા હોય નહિ. '

(શક્તા)—આત્મા નિરવયરૂપે હોય એટલે તેને જુદાં. તેની શક્તિઓ ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો સાથે સંબંધ મંભવે નહિ, એટલે તેને જાતાપણું કેમ ઘટે ? આમ વાદી કહે તો તે યુક્ત નથી; કારણકે : આત્માને, જુદાં આદિ પદાર્થો માથે આધ્યાત્મિક (કલ્પિત) મંબંધ મંભવે છે, એટલે તે આર્વિક્રિય રૂપે હોય નથાપિ તેને જાતૃત્વ મિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે કેવળ આત્મા વિજ્ઞાતારૂપે હોય છે એટલે તેને અહ પ્રતીતિ મિદ્ધ થાય છે; શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, ' અહ વિજ્ઞાનામિ ત્રિવિક્તસ્ત્વઃ કેવલ્ય. ૨-૨) અર્થઃ—વિવિક્ત સ્વરૂપવાન હું (આત્મા) આત્મતત્ત્વને જાણુ છું. ' આમ હોવાથી, જાનારૂપ આત્માને જ બ્રહ્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન મેધ્ય થાય છે એટલે જાનારૂપ આત્મા અને જોડ રૂપ બ્રહ્મ વચ્ચે કાંઈ

ભેદ રહે નહિ અતિમા પણુ કહ્યું છે કે, ' જયમામા વ્રજા ' અર્થ — આ આત્મા પોતે જ બ્રહ્મરૂપે છે ' (મા ૩ તથા ખં. ૨-૫-૧૯)

હુ અવિક્ષયરૂપ છું એમ જે જાણે, અર્થાત્ પોતાનો આત્મા અવિક્ષય, અદ્વિતીય રૂપે છે એમ જેને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મિલે થયું હોય તેવા મુમુક્ષુને, અવિક્ષય સ્વરૂપ બ્રહ્મ તથા આત્મનત્વની એકતાનું જ્ઞાન આશરે થયેલું હોય એટલે તેને માવતકર્મનો પરિત્યાગ કરવો અનરૂપ થઈ છે ૨૧

અવ૦—જોને આત્માને અવત વિકાગપણાનો અભાવ હોય, તથાપિ પૂર્વાપર ગિરિના યોગ વડે જેમ સૂર્યનું સ્વરૂપ વિકારગત થાય તેમ પૂર્વાપર દેહનો પરિગ્રહ તથા પરિત્યાગ ક-વાથી આત્મસ્વરૂપ સોપાધિક વિધારને પ્રાપ્ત કર જ, અને તેથી તેને અવિક્ષયરૂપ કેમ વહે ? આ શ કા પરત્વે જેમ કોઈ પુરુષ પોતાના નના વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે અને જૂનાનો ત્યાગ કરે તેથી તેના સ્વરૂપને કાંઈ બાધ આવે નહિ એમ તે દેહનું ગ્રહણ અથવા પરિત્યાગ કરે તથાપિ તે વડે આત્માના અવિકારી સ્વરૂપને કાંઈ બાધ આવતો નથી, આ મતસ્વનો દેહાદિથી ભિન્ન સ્વરૂપે તથા દેહાદિના ધર્મ, કર્મ, તથા તેની અવગ્યાઓથી કેવળ રહિત હોય છે. આમ સ્વચ્ચન કરવા માટે હવે ' વાસાસિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

વાસાસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ મૃદ્ધાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

અન્વય — નર- જીર્ણાનિ વાસાસિ વિહાય અપરાણિ નવાનિ યથા

મૃદ્ધાતિ તથા દેહી જીર્ણાનિ શરીરાણિ વિહાય અન્યાનિ

નવાનિ સયાતિ ॥

અ૦—જેમ કોઈ પુરુષ કપડાં વાસેનો પરિહાર કરી, અન્ય નવીન વસ્ત્રોને

ધારણ કરે તેમ આ આત્મા, જીર્ણ શરીરોનો પગિત્યાગ કરી, અન્ય નવીન દેહોને પ્રાપ્ત કરે છે ૨૨

વિ०—અપરાણ પૂર્વ પકારથી (સ્વરૂપથી) વિપરીત નામગુણાના, દેહો દેહ વિશે, હુ સ્વરૂપે ઉપનિષ્ઠ થતો આત્મા, જીર્ણાંતિ કાળ તથા કર્મવશાત્ ત્યાગ કરવાને યોગ્ય, અન્યાંતિ નામ, રૂપ જાતિ તથા ગુણ (વશેષ વડે, પૂર્વ સ્વરૂપથી વિનક્ષણ સ્વરૂપવાળા, સચાતિ પ્રાપ્ત કરે છે

પોનાના સ્વરૂપનો કાષ્ઠ પણ વિકાર થયા વિના જેમ કાષ્ઠ પુરુષ જીર્ણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી નવીન વસ્ત્રોને ધારણ કરે, તેમ આત્મા પોતે કાષ્ઠ પણ વિકારને ન પામતા જીર્ણ દેહોનો ત્યાગ કરી નવીન દેહોને પ્રાપ્ત કરે છે,

આ રીતે, આત્મા નવીન દેહોને પ્રાપ્ત કરે, તથાપિ પોતે તો કાષ્ઠ-પણ વિકારને પામે જ નહિ

જેમ કેળવ વસ્ત્રોને જ આગમ તથા નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ તથા નાશ) નામગુણી વિચિત્રતા, તથા શિથિલતા આદિ પ્રમકત હોય, અને પુરુષને તો આગમાદિ કાષ્ઠ હોમનહિ, તેમ ઉત્પત્તિ, નાશ આદિ અનાતર વિકારો કેળવ શરીરોને ઉદ્દેશીને હોય; અને આ મા તો નિર્વિકારી હોવાથી તેને ઉત્પત્તિ આદિનો અલેપ હોય, એટલે આત્મા, દેહન્દ્રિયાદિથી બિન્ન, અવિકારી, તથા નિત્યરૂપે છે એમ સૂચન કરેલું છે

અન०—ધટ વિશેના જળનો નાશ થતા, જળ વિશેનું પ્રતિબિંબ નાશ પામે, તેમ શસ્ત્રાદિ વડે દેહનો નાશ થાય, તો દેહ રિપે રહેલા આત્માનો પણ નાશ થતા (ચરમવિસ્ફાર) આત્માનું અવિકલિત્વ અસિદ્ધ ન થાય ?

આ શ કા પરત્વે ' નૈન ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે હવે કથન કરે છે—

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકા ।

નં ચૈનં ક્ષેદયન્ત્યાપો ન શોપયતિ મારુતા ॥ ૨૩ ॥

અન્ય૦ — શસ્ત્રાણિ એનમ્ ન છિન્દાન્તિ પાવકઃ એનમ્ ન દહતિ આપઃ

ચ ન એનમ્ કલેદયન્તિ મારુતઃ એનં ન શોષયતિ ॥

અ૦—શસ્ત્રો, આ આત્માના અવયવોનો વિશ્લેષ કરી શકે નહિ; અગ્નિ તેને દહન કરી શકે નહિ; જળ તેને આદ્રીભૂત કરી શકે નહિ; અને વાયુ તેનું શોષણ કરી શકતો નથી.

વિ૦—શસ્ત્રાણિ જેના વડે પદાર્થો કપાય ને; અર્થાત્ નક્ષત્ર, ગદા ક્ષત્રાદિ પૃથ્વીના વિકારરૂપ પદાર્થો; એનં પ્રકૃત આત્મનરવના ન છિન્દાન્તિ અવયવોનો વિશ્લેષ અર્થાત્ પૃથક્પણું કરી શકે નહિ;

આત્મા આકાશની માફક નિરવયરૂપે છે એટલે દેહની માફક તે વિશસન (છેદન) ક્રિયાનો વિષયીભૂત થાય નહિ; તેમ જ જળ પણ આત્માને દેહની માફક, આદ્રીભૂત કરી શકતું નથી, અર્થાત્ તે સાવયવ પદાર્થને જેમ શિથિલ કરે, તેમ તે આત્મા નિરવયરૂપ હોવાથી, તેને શિથિલતા સંપાદન કરવાને સમર્થ થતું નથી. તે જ રીતે અગ્નિ પણ દેહની માફક આ આત્માને દહન કરી શકે નહિ; અર્થાત્ આત્મા દહન ક્રિયાનો અવિષયીભૂત હોય છે, એટલે તેને અગ્નિ ભરખી ભૂત કરી શકે નહિ; વળી જેમ સ્નિગ્ધ પદાર્થનું શોષણ કરીને દેહને સુકાવી નાખે તેમ, વાયુ પણ આત્માનું શોષણ કરી શકે નહિ; આત્મા શોષણ ક્રિયાને અગ્રોચર અર્થાત્ અવિષયીભૂત હોય છે, એટલે વાયુ તેનું કયા પ્રકારે શોષણ કરી શકે ?

જેમ જળ ઘટને આદ્રીભૂત કરે, તાડન કરવા યોગ્ય પદાર્થોનું શસ્ત્રો વડે જેમ તાડન કરાય, વાયુ વડે પદાર્થોનું જેમ શોષણ થાય તથા અગ્નિ વડે જેમ તેમનું દહન થાય, તેમ તે તે પદાર્થો વિષે નિરવયરૂપે રહેલા આકાશનું ક્ષેદન, તાડન, શોષણ વા દહન થઈ શકે નહિ; તે જ રીતે દેહાદિનું છેદન, શોષણ આદિ થાય, તથાપિ તે તે દેહ વિષે રહેલું આત્મતત્ત્વ કદાપિ છેદન

આદિ તે તે ક્રિયાનું વિષયીભૂત થાય નહિ એટલે આત્મા અવિકારી એ છે એમ તાત્પર્ય સમ્બધ થાય છે.

તાત્પર્ય:-આ રીતે, જરા, રોગ આદિ ભૌતિક તથા દૈવિક જે જે ઉપદ્રવો થાય તે તે કેવળ શરીરને ઉદ્દેશીને હોય છે, કિંતુ આ -અર્થક આત્માને તે જરા આદિ કાષ્ઠપણુ પ્રમક્ત હોય નહિ, આત્મા તે દેહાદિથી ભિન્ન હોય છે, એટલે જે અનર્થો દેહને વિષય કરે છે, તે આત્માને વિષયી-ભૂત કરી શકે નહિ, એટલે આવા અનર્થો પ્રાપ્ત થાય તેવે પ્રમ ગે બ્રહ્મવેતા પુરુષોએ સ્થિર બુદ્ધિ રાખની ઘટે છે

૨૩

અવ૦-ખાનીશમા મત્રવડે, આત્મા દેહથી અતિરિક્ત છે એમ પ્રતિપાદન કરી. છેદ આદિ ક્રિયાઓ જ જોવામા આવે તે તે ક્રેનજ દેહ વિષયક હોય, કિંતુ તે નિરવયવ રૂપ આત્માને હોય નહિ એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું, હવે, છેદ, કસેદ દ્વન તથા શોષણ, આ ચાગ્ ભૂતકાર્યો આત્મનત્વ રિષે કદાપિ પ્રમક્ત નહોય એમ 'અચ્છેદ' આનિ વાક્યાર્થ વડે સ્પષ્ટ રીતે કથન કરે છે —

અચ્છેદોડ્યમદાહ્યોડ્યમક્રેદોડ્યોપ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગત સ્થાણુરચલોડ્યં મનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા — સનાતન અય (આત્મા) નિત્ય સર્વગત સ્થાણુ અચલ

અય અચ્છેદ અગ્રહ્ય અક્રેદ્ય અશોપ્ય ચ એવ (ભવતિ)

અ૦-આ આત્મા, અનાદિ સ્વરૂપ, નિત્ય, સર્વગત, ગ્રિયગ્સ્વભાવનાળો, અચળ છે તેથી તેનો છેદ, કસેદ, શોષણ કદાપિ થઈ શકતુ નથી

૨૪

વિ૦-સનાતન-અનાદિ સ્વરૂપ, શ્રુતિમા કલ્પુ છે કે 'ન તસ્ય ક ચિન્નનિતા ન ચાધિપ શ્વે ૬-૯ અર્થ' -આ આત્માનો કોઈ જાક રૂપ નથી, તેમ તેનો કોઈ અધિપતિ નથી ' એટલે આ વાક્યાનુમાર, આત્મા નિરવયવ રૂપ હોય તેથી કોઈપણ કાગલુ વડે ઉત્પન્ન થાય નહિ તેથી તેને મનાતન અર્થાત્ અનાદિ વિકાર સ્થિત કહે છે

આત્મા આ રીતે જન્માદિ વિકાર રહિત છે એટલે જ તે નિત્ય, અને નિત્ય હોય તેથી જ તે સર્વગત અર્થાત્ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ હોય છે .

આત્મા ભલે નિત્ય તથા સર્વગત હોય તથાપિ તે ક્રિયા શક્તિનો આશ્રય ન કરે ? આ રીતની શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે નિત્યત્વ આદિ ધર્મવાળા આકાશ વિગે જેમ ક્રિયા શક્તિનો અભાવ હોય, તેમ આત્મા વિગે પણ તેનો અભાવ જ હોય છે, અને આ રીતની ક્રિયા શક્તિનો અભાવ હોય એટલે તે રચાયું અર્થાત્ ગ્રિયર સ્વભાવનો, અને સ્થિર સ્વભાવનો હોય એટલે તે અચળ સ્વરૂપ હોય છે.

આ મત્રમા, અય (આ) શબ્દ વડે આત્માનો અપરોક્ષ સ્વરૂપે નિર્દેશ કરેલો છે તે વડે આત્મા, વિદ્વાન પુરુષને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે વિજ્ઞાન થઈ શકે છે એમ સૂચન કરેલું છે

ઉપર કહ્યું તેમ આત્મા અનાતન આદિ સ્વરૂપવાન હોય છે એટલે જ તેનું શસ્ત્રાદિવડે હેમન, કલેદન, દત્તન અથવા શોષણ કદાપિ થઈ શકતું નથી.

તત્ત્વચં-અનાતનાવ વિશેષણ વડે આત્માના નિર્વિકારપણાનું, નિત્યત્વ વિશેષણ વડે પ્રમાણાન્તરવડે તેના અબાધ્યપણાનું, ગ્રિયત્વ તથા અચયત્વ આ ઉભય વિશેષણો વડે ક્રિયાના અનાશ્રયપણાનું (અવિપયપણાનું), પૂર્ણત્વ વિશેષણ વડે તેના અદ્વિતીયપણાનું, તથા તેના નિત્યત્વ, શુદ્ધત્વ, આનંદનત્વ તથા એકરસત્વનું સૂચન થાય છે

૨૪

અવ૦—‘ તરતિ શોકમાત્મવિત્ (છા. ૭-૧-૩) અર્થઃ—આત્મ-વેત્તા પુરુષ શોકને તરી જાય છે;’ આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર, આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય એટલે શોકની નિવૃત્તિ થાય છે, અને આત્માનુભવ, આત્મ તથા અનાત્મ વસ્તુનું મશોધન કર્યા વિના સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી પૂર્વ મત્રો વિગે, આત્મતત્ત્વના મશોધનનું ઉપક્રમ (આરંભ) કરી, આની સમા મત્રમા નિરૂપણ કરેલું તે પ્રમાણે સ્થૂળ શરીરથી આત્મા લિન્ન-

હોય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, તેનો સંજ્ઞાદિ વડે છેદ થઈ શકે નહિ ઇત્યાદિ (મત્ર ૩૩) વાક્યાર્થ વડે, આત્મા ઊદન આદિ ક્રિયાનો અવિચીત્ત્વ હોય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, હવે સૂક્ષ્મ તથા કારણ રૂપ શરીરો પણ સંજ્ઞાદિના અવિચીત્ત્વ હોય, તેથી કદાચ આ હિમય શરીરને વિષે આત્મત્વ સુદ્ધિ થાય તેથી તે દૂર ડરવા માટે ‘અવ્યક્ત’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે, આત્મા તે ઉભય શરીરોથી ભિન્ન તથા અવિકારી છે એમ કથન કરી, આત્મ તત્ત્વના આ રીતના લક્ષણને જાણનાર તને અર્જુનને પુનઃ જોઈ કરવો ન ધટે એમ નિરૂપણ કરી, આત્મતત્ત્વના મંરોધનનો ઉપક્રમ કરે તેનો ઉપસહાર (સમાપ્ત) કરે છે—

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમનિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વેનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા—અય અવ્યક્ત અય અચિન્ત્ય અય અવિકાર્યઃ ંચ્યતે ।

તસ્માત ત્વ એવ એન વિદિત્વા ન અનુશોચિતુમ્ અર્હસિ ॥

અર્—આ આત્મા અચ્યક્ત અચિન્ત્ય તથા અવિકારી સ્વરૂપ છે, માટે તેનું આ રીતનું સ્વરૂપ જાણીને તારે જોઈ કરવો ધટે નહિ ૨૫

(યિ૦) અહ કાર મમકાર આદિ વડે જે અભિન્યક્ત થાય તે વ્યક્ત નિગ શરીર, તેના ધમ તથા તેની અવસ્થાઓના સાક્ષિ રૂપે હોવાથી આ વ્યક્ત સ્વરૂપ નિગ શરીરથી ભિન્ન રૂપે હોય, તેથી આ આત્માને ‘અવ્યક્ત’ કહે છે, મને આ દુઃખ થયું આમ કહીએ એટલે તે વાક્યાર્થ વડે દુઃખનો અનુભવ કરનાર જે નિગ શરીર તેના વિષેનું જેને જ્ઞાન થાય તે દુઃખનો અનુભવ કરનાર આ શરીરથી અવગ્ય ભિન્ન છે એમા કાંઈ પણ મશય વિના જણાઈ આવે છે.

આ જ રીતે આ આત્મતત્ત્વ કેવળ અચિન્ત્ય સ્વરૂપ હોય છે, અદૃષ્ટ આદિની માફક, જોઈ તથા જોઈ આદિ કાર્ય વડે જેનું ચિન્તન અર્થાત

અનુમાન કરાય તે ચિન્ત્ય અવ્યાકૃત, કારણ શરીર રૂપ અજ્ઞાન તેનું જ્ઞાન જેનાવડે થાય તે 'અચિન્ત્ય' સ્વરૂપ આત્મા, આ ચિન્ત્યરૂપ અજ્ઞાનથી અત્યંત ભિન્ન હોય છે.

‘હુ અસ હુ, હુ મને પોનાને જાણ્યો નથી’ આ વાક્યાર્થ વડે, જે અસત્ય અર્થાત્ અસાનનો અનુભવ કરાય છે તે સ્વવિષયક અસાનનો આ આત્મા માક્ષિ રૂપે હોય, એટલે તે ચિન્ત્ય સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી ભિન્ન સ્વરૂપે હોઈને, જે અચિન્ત્ય સ્વરૂપ હોય તે ચિન્ત્ય સ્વરૂપથી અવરય ભિન્ન હોવાનું મિથ્ય થાય છે.

વળી, આ આત્મા નિરવયવ રૂપ હોવાથી, વિકારનો અવિષય રૂપે હોય એટલે તે કેવળ અવિકાચ્ય અર્થાત્ વિકાર રહિત હોય છે. ‘અવિકાચ’ શબ્દ વડે, આત્માના અનુત્પાદત્વ (ઉપન્ન થવાને અયોગ્ય) ધર્માદિ ધર્મો ઉપગ્રસ્તિન થાય છે; પુસ્તાત્મિકં દિ વ્રજ્ઞ અર્થઃ—અક્ષતત્ત્વ, મૂળથી જ મિથ્ય સ્વરૂપે હોય છે; એટલે આ શ્રુતિ (નૃસિંહોત્તર તાપિની ઉ. ખં. ૯.) વચનાનુમાર આત્મા અનાદિ મિથ્ય છે એટલે તે અનુત્પાદ્ય હોય છે.

વળી ‘નાન્યોસ્તોડરિત વિજ્ઞાતા’ (ખ. ૩-૧૭-૨૩) અર્થઃ—‘આ આત્મા - થી અન્ય કોઈ વિજ્ઞાતા નથી.’ આ શ્રુતિવાક્યાનુમાર, આત્મા સ્વરૂપ વડે કેવળ અનાધ્ય (પ્રાપ્ત કરવાને અયોગ્ય) હોય છે; વળી તે શુદ્ધ અર્થાત્ અબાધ્ય સ્વરૂપ (જેના સ્વરૂપનો કોઈ પણ પ્રકારે બાધ અર્થાત્ વિકાર થાય નહિ તેવો) તથા તે શુદ્ધ અર્થાત્ સુખસ્વરૂપ હોય છે એમ શ્રુતિમા પ્રતિપાદન કરેલું છે એટલે આ રીતે આત્મા નિત્ય તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે હોય છે તેથી તે અમરકાર્ય રૂપ અર્થાત્ શુદ્ધ થવાને અયોગ્ય હોય છે.

વળી અદ્વય દ્વયમાત્મા સન્નાત્રો નિઃશ્ચઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સ-યો નિરંજનો ત્રિમુરદ્વય આનન્દ. પરઃ પ્રત્યગેશ્વરસઃ પ્રમાણેરેતૈશ્વર્યગતઃ અર્થઃ—આ પ્રમાણે વડે, આ આત્મા કેવળ અદ્વય, કેવળ અસ્વરૂપ, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, અચ સ્વરૂપ,

નિરંજન, વ્યાપક સ્વરૂપ, અદ્વિતીય, આનંદ સ્વરૂપ, શ્રેષ્ઠ, પ્રત્યક્ સ્વરૂપ, તથા એકરસ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે' આ શ્રુતિ વાક્યાનુસાર, આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ આ રીતનું નિરૂપણ કરેલું હોય છે, માટે તારો પોતાનો આત્મા પણ આ જ રીતના સ્વરૂપનો અર્થાત્ અસ્થૂળ, અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, કૃતસ્થ, અસંગ, તથા ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે એમ સાક્ષાત્ અનુભવ કરી, નને કોષપણ પ્રકારનો શોક કરવો ઘટે નહિ, અર્થાત્ હું આ લોકોનો હન્ટારૂપે છું, મારાવડે આ મર્વેના વધ થશે એ રીતે પૂર્વે તે શોક કર્યો તે પ્રકારે તને શોક કરવો ઘટે નહિ.

તાત્પર્ય-આ મંત્રાર્થ વડે, જેઓને આત્મતત્ત્વના અદ્વિતીય સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોય, તેવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોને કોષ પણ પદાર્થ વિષે શોક કરવો ઘટે નહિ, આ રીતનું સૂચન કરેલું છે.

અવ-આ રીતે, જેના વડે મસારરૂપી ભ્રમનો નાશ થાય તે આત્મતત્ત્વના યથાર્થ વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો; હવે, આત્મપ્રમાદ વિના આ રીતનું આત્મ વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય નહિ, અને અણુનના અંત કરણ વિષે આ રીતના આત્મપ્રસાદનો ઉદય થયેલો નથી એમ જાણીને અન્ય પ્રકારે તેનો શોક ટાળવા અર્થે 'અયં ચ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, શ્રી ભગવાન નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે—

અયં ચૈવ નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈવં શોચિતુર્મહસિ ॥ ૨૬ ॥

અન્વયઃ—(હે) મહાબાહો, અયં એનમ્ (આત્માનમ્) નિત્યજાત નિત્ય મૃતં વા ચ મન્યસે તથાપિ ત્વં એવં શોચિતુર્મ ન અર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

અ-હે મહાન યુદ્ધવાળા, આ આત્મા નિત્ય ઉત્પન્ન થાય, તથા નિત્ય મરણને પ્રાપ્ત કરે છે એમ જો તું માનતો હોય તથાપિ તને આ રીતનો શોક કરવો ઘટે નહિ

વિ०—‘ મદાખાહો ’ આ શબ્દ વડે અર્જુનને મખોધનામા અતર્ગત પ્રયોજન રહેલું છે ‘ ચ ’ શબ્દ ‘ જો ’ વાચક છે,

અથવા, આ ઉપર નિરપણ કરેલા આત્મા, નિત્યજાત અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે દેહની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યારે ત્યારે તે તે દેહની માથે તે નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે, નથા જ્યારે દેહ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે ત્યારે આત્મા તે તે દેહની માથે જ નિત્ય મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે, આમ જ મૂઢ સોઠની માફક માને, તથાપિ તે પક્ષનો વિચાર કરીએ તો પણ આપણને અખાન્ધવ રૂપ આ વૃત્તાન્તના પુત્રોનો વધ કરવો ધટે નહિ ’ એ રીતે (૧૩૭) ને પૂર્વે ગોકોદ્ધાર કરેલા તે ધટે નહિ. ૨૬

અવ०—હવે આપણપૂર્વક નિચાર કરતા પણ ગોક કરવો કેમ યોગ્ય નથી તેના ઉત્તરુ ‘ જ્ઞાનસ્ય ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરપણ કરે છે—

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥

અન્વય —હિ જાતસ્ય મૃત્યુ ધ્રુવ મૃતસ્ય ચ જન્મ ધ્રુવ તસ્માત્ અપરિ-
હાર્યે અર્થે ત્વ શોચિતુ ન બર્હસિ ॥૨૭॥

અ०—જો કોઈ જન્મે તેનું અધ્યક્ષ મૃત્યુ થાય, નથા જો કોઈ મૃત્યુ પામે તેને અસ્થ જન્મ પ્રાપ્ત થાય, આ નીતનો જ્યારે અપરિહાર્ય નિયમ હોય છે તો પછી તને આ માટે શોક કરવો ધટે નહિ. ૨૭

વિ०—હિ જો દરિયુને નહે, જાતસ્ય જો કોઈ પદાર્થ જન્મ પ્રાપ્ત કરે તે દરકોઈ પદાર્થનું; મૃત્યુ મરણ, ધ્રુવ કોઈ પણ અપાય અર્થાત્ વિનાશ થયા વિના, જન્મ પુનર્જન્મ, ધ્રુવ નિયમ પૂર્વક; અપરિહાર્યે જેનો અભા નડે પણ પરિહાર કરી શકાય નહિ તે,

જે પદાર્થનો જન્મ થયેલો હોય તે અવશ્ય મરણને પ્રાપ્ત કરે છે તથા જે મરણ પામેલો હોય તે નિયમપૂર્વક જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે, આ રીતે જન્મ તથા મરણ, અને મરણ અને જન્મ, આ ઉભય વચ્ચે જેમ દિવસને અંતે રાત્રિ, અને રાત્રિની અંતે દિવસ, એમ દિવસ તથા રાત્રિ વચ્ચે અવ્યભિચારી નિયમ સંબંધ હોય, તેવા અટળ સંબંધ હોય છે. 'માટે આ મારો દેવદત્ત મરી જશે' એ પ્રકારનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

અવ૦—હવે, બીજાદિ શબ્દ વડે વાચ્યરૂપ આ મર્વ દેહો માયાના કાર્ય રૂપે હોવાથી, અમતરૂપ છે માટે 'આ મારા બીજાદિ,' એમ કહી કદાપિ શોક કરવો ઘટે નહિ એમ અવ્યક્તાદીની ધત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે સૂચન કરે છે--

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

અન્વયઃ— (હે) મારત, અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ
અવ્યક્તનિધનાનિ એવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

અ૦—હે ભારત, અવ્યક્તસ્વરૂપ માયા વડે જ જન્મ પામે છે, તે આ સર્વભૂતપદાર્થો મધ્યકાળ વિષે (સ્થિતિ જ્ઞાતા) વ્યક્તસ્વરૂપે હોય છે; અને પુનઃ તેઓનો ક્ષય અવ્યક્ત સ્વરૂપ માયાવિષે જ થાય છે, માટે આ સંબંધમા શોક કરવો કેમ ઘટે ?

વિ૦—અવ્યક્તાદીનિ નામ, રૂપ તથા ગુણાદિ વડે જે વ્યક્ત ન થાય તે અવ્યક્ત અર્થાત્ માયાનત્વ, તેના ચક્રી જેઓનો આદિ અર્થાત્ જન્મ થાય તે; ભૂતાનિ જેની ઉપત્તિ હોય તે, અર્થાત્ શરીરો; વ્યક્તમધ્યાનિ મધ્યકાળમા (ઉત્પત્તિ દશા) જેમને વ્યક્ત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય તેવા, દેવ, નિર્ધક (પશુ-પક્ષી), મનુષ્ય, આદિ, ધત્યાદિરૂપે, મધ્યકાળમા આભાસરૂપે

વ્યક્ત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનારા અવ્યક્તનિષ્ઠાનિ અવ્યક્ત તત્ત્વરૂપ પ્રેરણા
માયા વિ. જેઓનો નિષ્ઠન નય થાય તેવા, અર્થાત્ અવ્યક્તનિક પદાર્થોની
માફક દૃષ્ટનદ્ર સ્વરૂપવાળા પશ્ચિદવના પશ્ચિતાપ.

આ રીતે મર્વ મન સરીગે કેવળ માયાના પ્રયે ૩૫ દોષ છે,
વર્ગ, દયા સ્વજનપ્રવાડય માય માયાવિનૃમિત। તથા જામત્પ્રવાડય મયિ
માયાવિનૃમિત અથ — જેમ આ સ્વપ્ન પ્રપચ માગ વિરે, માયા વડે
વિનૃમિત હોઈ રહેના થાય તેમ આ જામત્ પ્રપચ પણ મારા વિરે
કેવળ માયા વડે વિનૃમિત થએલો હોય છે, ' આ વચનાનુમાર, આ
સર્વ પશ્ચિદઅમાન ચ જગત સ્વપ્નના રિરોની માફક કેવળ માયિક
સ્વરૂપના હોય છે એવે આ સર્વ જગત કેવળ માયાના કાર્ય રૂપે
છે એમ જે જાણે તેવા પુરુષને, આ મિથ્યા જૂત માયા કાર્ય પરત્વે
હુ આનો વધ કરે છું, આ મૃત્યુ પામે છે, પેનો નાશ પામે છે '
કત્યાદિ પ્રમાણો પરિણામ કેમ જ થઈ શકે તાત્પર્ય કે આ રીતના
આત્મસાની પુરુષને કોઈ પણ પ્રકારનો પશ્ચિતાપ કરવો ચોક્કસ નથી
એમ કહી ઉત્તરાધ મત્ર વડે શ્રી લગવાન આક્ષેપોક્તિ કરે છે, અથવા

આ મત્રનો નીચે પ્રમાણે બીજો પણ અર્થ થાય છે—

યાવત્ પ્રમાણો જેને વ્યક્ત સ્વપ્નને અસમર્થ હોય, તેવા અવ્યક્ત
અર્થાત્ પરબ્રહ્મતત્ત્વનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ ન કરવાથી જેઓ જાદિ
અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અથવા જન્મને પામે છે તેવા જૂત સરીગે, શુદ્ધિતના
યથાર્થ સ્વરૂપને ન જાણખવાથી જેમ તે શુદ્ધિત રજતાલાસરૂપે પ્રતીત
થાય, તેમ તેઓ આલાસ સ્વરૂપે જન્મ ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે

વ્યક્તમધ્યાનિ સ્થિતિ કાન વિરે, જૂત સરીગે અત કરણરૂપે વ્યક્ત
થાય છે તે, વ્યક્ત જે સર્વ જૂત પ થોને વ્યક્ત કરે તે, અર્થાત્ અત કરણ
કેવળ અત સ્વરૂપ વડે દેવ, તિર્થંક મનુષ્યાદિ બેદ, સ્ત્રી તથા પુરુષાદિ બેદ,
પિતાપુત્રાદિ બે, તથા , આ માર, ક્ષ્યાદિ મજાધની કપના
કરીને, આ મર્વ જગત પ્રપચનો નિર્વાહ પ્રચલિત થાય છે, એટલે

જ્યાસૂધી અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયય ન હોય, ત્યાંથી જ સત્તામનિક અતઃકરણના મળયોગે આ મર્વ કલ્પિતજન-શરીરોની-સત્તા સ્ફૂર્તિ આદિ દર્શ્યમાન હોય, એટલે આ જનશરીરોને સ્થિતિકાવમાવ્યકત સ્વરૂપ કહે છે વળી, 'મનોવૃન્નિમ ચર્ચેત-દ્વેતપરમાર્ચ' અથ —આ દ્વેત પ્રપચજ કેવળ મનોવૃત્તિમય છે તે પરમાથ ત અર્થાત્ વસ્તુત અર્જત સ્વરૂપ હોય છે. ' આ વચનાનુસાર, અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વનું જ્યારે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ જન શરીરોનો અવ્યક્તતત્ત્વ અર્થાત્ પોતાના અધિષ્ઠાનજન બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે, નિધન અર્થાત્ લય થાય છે એટલે તેમને 'અવ્યક્તનિધનાનિ' કહે છે

આ રીતે આ જન શરીરો અધિષ્ઠાનજન બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયા ન હોય, તેથી તેઓ ઉત્પત્તિભાવને પ્રાપ્ત રહીને, જ્યાં લગી અધિષ્ઠાન તત્ત્વનું વિજ્ઞાન મિદ્ધ ન થાય ત્યાંથી તેઓ કેવળ મગીચિકાના જગતી માકક, પોતાથી આભામ સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. અને તેઓને જ્યારે પોતાના અધિષ્ઠાન સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ કેવળ અધિષ્ઠા સ્વરૂપે થઈ જઈને તેનાથી વ્યતિરિક્ત સ્વરૂપે નહિ રહેતા, કેવળ અધિષ્ઠાન સ્વરૂપે થઈ જાય છે, આ રીતે અધિષ્ઠાન તત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપના કેવળ અજ્ઞાનના લીધેજ વિજ્ઞ જાય થયય આદેહાન્યાવત્ પ્રપચ કેવળ મરીચિજગત્ પ્રતિભામ માત્ર હોય છે, અને અધિષ્ઠાન તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાનવડે તે મર્વ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતનું જ્ઞેને જ્ઞાન સિદ્ધ થયય હોય તેના અત્મજાતી પુરૂષને કાઈ પણ પરિતાપનો અનકાશ કેમ હોય ?

અવ૦—અનેક પડિતોએ આ આત્મતત્ત્વનું અનુભવ તથા મતન કરેલું તથા કરાવેલું તથાપિ પૂર્વોક્ત પ્રકારનું જ્ઞાન વ્હાપિ અમોઝો જાણ્યું નથી, આમ કોઈ શકા કરે તો તે મંબધમા 'આશ્ચર્યવત્' ઇલાદિ વાક્યાર્થવડે, આત્મતત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ, શ્રોતા તથા વક્તા અનિ દુર્લભ હોય છે એમ કથન કરી, આત્મા દુર્વિર્જેયરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરી, હું

ધન્વર, શ્રુતિ ભગવતી, આચાર્ય તથા આત્માના પ્રસાદ વિના, આઆત્મતત્ત્વ કદાપિ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ એમ સૂચન કરે છે—

આશ્ચર્યસ્તપ્પયતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિતથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યમર્ચ્યૈનમન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રત્તાપ્યેનૈવદનૈવકશ્ચિત્ ॥૨૯॥

અર્થ = (ય) કશ્ચિત્ એનમ્ પદ્યતિ (સ) આશ્ચર્યવન્ (એવ મનતિ) તથાપિ ય ચ (કશ્ચિન્) અન્ય એનમ્ (ઉત્કલજ્ઞમ્મામાન) વદતિ (સ અપિ) આશ્ચર્યન્ (એવ મનતિ) ય (કશ્ચિન્) એનમ્ શ્રુણોતિ (સ અપિ) આશ્ચર્યન્ (એવ મનતિ) કશ્ચિત્ ચ શ્રુત્વા અપિ (એન) ન એન વેદ.

જન-જે કોઇ મનુષ્ય, આ રીતના આત્મતત્ત્વના અરૂપને જાણે તો તે આશ્ચર્યકારક કહેવાય, જે કોઇ મનુષ્ય આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે તો તે પણ આશ્ચર્યકારક કહેવાય, જે કોઇ આ રીતના આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કરે તો તે પણ આશ્ચર્યકારક વાત કહેવાય, શ્રુતિ, આચાર્ય, અથવા શ્રી ભગવાનનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત ન થાય તો જો કોઇ આત્મતત્ત્વનું શ્રવણ કરે, તથાપિ તે તેને જાણવાને સમર્થ થાય નહિ.

ત્રિ-શતકોટિ મનુષ્યો મધ્યે, જે (ય) કોઇ મનુષ્ય મારા પ્રમાણે પાત્ર થયે ન હોય, તેજ આ રીતે દૂરથી અમ ગ, ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વને, અદ્વિતીય, અખંડ, અનંદ તથા એક મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરનારે ઇચ્છા કરે છે (પદ્યતિ) અને તેવો મનુષ્ય તો લોખિમા આશ્ચર્યકારક થઇ પડે છે અર્થાત્ તે, જે કર્મ કરનારે સામાન્ય લોકો અમમથ હોય તેવું કર્મ કરનાર (આશ્ચર્યસ્તુ) કહેવાય છે.

તાત્પર્ય-જેમ હનુમાને સમુદ્રલઘન કરેલું તે આશ્ચર્ય કહેવાય, તેમ આહી સર્વ વિષયના આશાપાશનું નિર્દલન કરી, કોઇ મનુષ્ય મોક્ષેચ્છા કરે તો તે પણ એક આશ્ચર્યની વાત કહેવાય, મોક્ષેચ્છા, અતિ દુર્લભ હોય બહુ જ-મોવડે પ્રાપ્ય તથા અનેક પુણ્યોના પરિપાકવડે સાધ્ય તથા

કેવળ ચિત્તપ્રમાદ મૂનક હોય છે એટલે જેણે અશેષ વિષય-આશાર્પી સંસારનું મતરણ કરેલ હોય, જે શુદ્ધ ચિત્તવાળો હોય તથા જે કેવળ મોક્ષની કામનાવાળો હોય, તેવો યુગ્મસ્થ પુરુષ અતિ દુર્બલ હોય છે

વળી, પૂર્વોક્ત આત્મજ્ઞાની પુરુષથી ભિન્ન (અન્ય.) જે કોઈ મનુષ્ય, ઉક્ત લક્ષણવાળો (એન) આત્માનુ શ્રવણ કરે, તેપણુજેમ આકાશ વિષે ગમન કરનાર મનુષ્યની માફક, કેવળ આશ્ચર્યચૂત થાય છે, તેમ કદાપિ પ્રાણુત્યાગ થાય તથાપિ જે ભોગ્ય પદાર્થનો ત્યાગ કરવો દુર્ઘટ હોય, તેવા ભોગ્ય પદાર્થ વિષે વૈગમ્ય મતિ થતી દુર્બલ હોય, કદાચિત્ તેની વૈગમ્યમતિ પ્રપ્ત થાય તથાપિ તે વૈગમ્ય મતિના સાધન સહિત યાવત્ ક્રમનો પરિત્યાગ કરવો દુષ્કર હોય, અને ઘટાચિત્ તેવો પરિત્યાગ મને, તથાપિ તેને નિરહકાર, અક્રોધ તથા અહમ્યર્થ આદિ દેવી માધન મપત્તિ ન હોય, કદાચિત્ તે પણ હોય, તથાપિ 'જનન્યશ્રોકે ગતિરનનાસ્તિ કઠ ૧-૨-૮ અર્થ.-અન્ય (શુર) પુરુષના ઉપદેશ વિના આ લોક વિષે ગતિ નથી; તેમજ 'આચાર્યના-પુરુષા વેદ' છા ૬-૧૪ ૨અર્થ -આચાર્ય-વાન્ હોય તેનેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે' આ વાક્યાનુસાર કોઈ અહમ્યેતા આચાર્ય પણ મળવો દુર્બલ હોય, વળી કદાપિ ઉક્ત માધનવાળો શુર ઉપલબ્ધ થાય, તથાપિ કેનજ મારા પ્રમાદવડેજ વશ્ય હોય તેની શ્રવણઆદિની નિષ્ઠા તો અતિ દુર્બલજ હોય હોય છે, આ રીતે, મારા અનુગ્રહ તથા કેનજ શ્રવણાન્વિડે જ મમ્મદ્ પ્રકારનું (આત્મજ્ઞાન) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષક્ષણ મિદ્ધ થઈ શકે એટલે આત્મજ્ઞાન વિષય મ મ-ધમા ઉક્ત સાધનવાળો શ્રોતા કેવળ દુર્બલ હોય છે

વળી, તે જ રીતે, જે કોઈ નિરક્ત સર્વ સાધન વડે સપન્ન હોય અધ્વેષ્ટૃત (દ્વેષરહિતતા) આદિ સધર્મથી યુક્ત તથા મારા અનુગ્રહનો પાત્રીભૂત હોય તેવો પૂર્વોક્ત મનુષ્યથી અન્ય તથા શ્રવણાન્નિ નિષ્ઠાવડે જ આત્મજ્ઞાનનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થયેલ હોય તેવો કોઈ કેવળ અત્મનિષ્ઠ પુરુષ

પોતાની સમીપ આવીને ગ્રહેલ મર્ત્યશયને ઉક્ત લક્ષણવાળો આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે (વચ્ચે) તો તે પણ કેવળ અપૂર્વ આશ્ચર્યવત્ કહેવાય.

તાત્પર્ય --

‘બ્રાહ્મણ પાંડિત્યં નિર્વિદ્ય ગાલ્યેન તિષ્ઠાસે દ્વાલ્યં ચ પાંડિત્યં’

ચ નિર્વિદ્યાથ મુનિરમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિદ્યાથ બ્રાહ્મણઃ

બૃ ૩-૫-૧

અર્થ — બ્રાહ્મણે પાંડિત્યને ગાળીને માળાકની માફક રહેવું; તે પછી આત્મલાવ તથા પાંડિત્યનો પરિત્યાગ કરી કેવળ, માન્યરવરૂપે રહેવું; તે પછી અમૌન તથા મૌન, આ ઉભયને જાણીને, આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર બ્રાહ્મણત્વ નિહિત અતિ દુઃમાધ્ય હોય છે, એટલે તો પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરે તેવો બ્રહ્મવેત્તા ગુરુ પણ અવગમ્ય દુર્લભ હોય છે.

આ રીતે પરમાર્થ તત્ત્વની કામનાવાળા શ્રીના, તથા આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ પણ અતિ દુર્લભ હોય એમ પ્રતિપાદન કર્યું; હવે, જે મનુષ્ય ઉક્ત સાધન સંપત્તિથી રહિત હોય, તથા જે મહારાથી વિમુખ હોય, તેવો મનુષ્ય આત્મતત્ત્વને જાણવાને મમર્થ હોય નહિ એમ ‘શ્રુત્વા’ પ્રત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે.

જે કોઈ શ્રુતિના અમાર્ગના તથા મહારા અનુબ્રધથી રહિત હોય, તથા અમાનિત્ય આદિ દેવી સંપત્તિથી (૧૩-૭) રહિત હોય તેવો મનુષ્ય (યઃ) આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અર્થે શ્રવણાદિ કરે તથાપિ તે, ઉક્ત સાધનોથી ગહિત હોય એટલે તે કદાચિત્ ગત વા સદસત્રતાર તેનું શ્રવણવા મનન કરે તથાપિ (શ્રુત્વાપિ) આ પ્રવૃત્ત આત્મતત્ત્વને જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને મમર્થ થાય નહિ, ‘અપિ’ શબ્દ વડે મનન વિધિનો પણ બોધ થાય છે,

તાત્પર્ય;—આ મંત્રવડે, ‘ સર્વમિદ મહં ચ વ્રજૈત અર્થ:—આ મર્મ ચરાચર જગત તથા હું કેવળ અન્તરવરૂપે છછએ ’ આ કૃતિ વાક્યાર્થવડે નિરૂપણ કરેલ યત્નવિજ્ઞાન સર્વ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થવું અતિ દુર્લભ હોય છે એમ મૂલ્યન કરેલું છે.

અન૦—પૂર્વે ૨૮ માં મંત્રમા, બીજાદિ શબ્દવડે વાચ્યરૂપ તેમના દેહો મર્મથા અશોચરૂપ હોય છે એમ ઉપમદાર કર્યો; હવે બીજાદિ શબ્દના લક્ષ્યરૂપ તેમના આત્માનો વિચાર કરના પણ તે અશોચરૂપે હોય છે એમ ‘ દેહી ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉપમદાર કરે છે—

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ નત્ત્વં જ ચિત્તુમર્હસિ ॥૩૦॥

અન૦—(દે) ભારત અય દેહી મર્મસ્યદેહે નિયમ અવધ્ય (અવમાતિ) તસ્માત્ સર્વભૂતાનિ જ જોચિતુ ન અર્હસિ ॥

અ૦—હે ભારત, પ્રાણીમાન ॥ દેહિણે રહેલ આત્મા મર્મના અવધ્ય હોય છે તેથી આ મર્મભૂત ગરીબોનો નાશ થશે એમ માની તુને ગાંઠ કરવો યો નહિ.

૩૦

વિ૦—ભારત=આત્મજ્ઞાન મંપન્ન અર્જુન, દેહી=જેને યાવત્ દેહો ઉપવધ્ય થાય છે તે, સર્વ દેહોરૂપ ઉપાધિમાન આ આત્મા મર્મસ્ય-લક્ષ્યાથી માઠી સ્તંભપર્જીત યાવત્ પ્રાણીમાત્રના;

દે આત્મજ્ઞાનસંપન્ન અર્જુન, પ્રાણીમાત્રના દેહોનો વધ થાય તથાપિ આ આત્મા પોતે તો કેવળ વધ થનાને અયોગ્ય જ હોય છે અર્થાત્ કદાપિ તેનો વધ થાય નહીં.

ઘટનો નાશ થનાથી જેમ ઘટસ્ય આકાશનો નાશ થાય નહિ તેમ આત્મા અવિક્ષિયરૂપ હોય છે તેથી દેહનો નાશ થાય તથાપિ તેનો નાશ થતો નથી; આ રીતે, આત્મા અવિનાશી છે એમ અનુભવ થયા પછી તુને

‘આ સર્વે, પોતાના પ્રાણ તથા ધનનો પરિત્યાગ કરીને યુદ્ધસ્થાન વિશે આવીને ઉભેલા છે’ (૧-૩૩) આ મંત્રમાં કહ્યું તે વડે આ રીતે તો બીજાદિનાં કેવળ સર્વજીવ શરીરોને નાશને પામે છે, એટલે તુંને શોક કરવો ઘટતો નથી; તાત્પર્યકે આ બીજાદિનો વધ થ.ય, તેવડે કાંઈ તેમના આત્માનો વધ થાય નહિ; એટલે આત્મા નિત્ય સ્વરૂપ છે એમ જાણીને તુંને તે આત્માને ઉદ્દેશીને શોક કે મોહ દરવો ઘટે નહિ; કેવળ આ મારો દેહ નાશ પામે છે, એમ જાણીને જેને પોતાના દેહ-વિષયક શોક કે મોહ પ્રાપ્ત ન થાય તેવા અતિબદ્ધ અપરોક્ષ વિજ્ઞાનવાન જ્ઞાની પુરૂષને તો, ‘દૈવાધીને શરીરેડરિમન્ગુણભાવ્યેન કર્મણા અર્થઃ—આ શરીર દૈવાધીન હોય છે એટલે ગુણવડે ઉત્પન્ન થનાર (ગુણભાવ્ય) કર્મોવડે’ ઇત્યાદિ ન્યાય પ્રમાણે શરીર પ્રારબ્ધાધીન હોય છે, એટલે પોતાના શરીર યાત્રાર્થે પણ કિંચિત્ કર્મની કર્તવ્યતા ન હોય, તો બીજા કયા હેતુ અર્થે તેને કર્મની અપેક્ષા હોય ?

તાત્પર્યઃ—જે મનુષ્ય સિદ્ધ બ્રહ્મવેત્તા હોય તેને તો કેવળ સર્વકર્મના પરિત્યાગનોજ અધિકાર હોય છે, માટે આ જીવ શરીરો વિશે તુંને શોક કરવો ઘટે નહિ એમ સૂચન કરેલું છે.

૩૦

અર્થ—જે મનુષ્ય, આત્મતત્ત્વને અવિનાશી, નિત્ય આદિ લક્ષણવાન જાણે છે ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત (૨-૨૧) મંત્રવડે જેને સર્વમિદમહં સ્વ દ્રઢૈવ અર્થ—આ સર્વ ચરાચર જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છઠ્ઠાએ’ આરીતનું બ્રહ્મદર્શન, આત્મપ્રસાદવડે સિદ્ધ થયેલ હોય તેવા આત્મજ્ઞાનવાન મુમુક્ષુને કંઈપણ કર્મકર્તવ્ય હોય નહિ એમ અર્થનું સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કર્યું; હવે, જેને આ રીતનું આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થયું ન હોય, તેવા અદ્ભુતભાભિમાન-વાન મુમુક્ષુને તો ‘બ્રાહ્મણાવિવિદિ-વન્તિ યજ્ઞેન દાગ્નેન યૃ. ૪-૪-૨૨ અર્થ—આવા બ્રહ્મણો યજ્ઞ તથા દાનવડે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યના જળયોગે, પૂર્વોક્ત પ્રકારના

આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ અર્થે, ચિત્તશુદ્ધિ માટે સ્વધર્મનું મેવન કરવું, એ વિધેય રૂપ છે એમ નવીન પ્રકરણનો આરભ કરીને બોધ આપે છે, તેમા આરભમા, અર્જુનવિષે આત્મજ્ઞાનનો અભાવ લક્ષમા નહીને, ત્રીભગવાન પોતાના મુમુક્ષુ બકતને, ‘સ્વધર્મ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરી પોતાના કર્તવ્યરૂપ સ્વધર્મવિરે પ્રવર્તાવે છે—

સ્વધર્મમપિચાવેક્ષ્યન વિકર્મિતુર્હમિ ।

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચતે ॥૩૧॥

અન્વય —સ્વધર્મમ્ અપિચ અવેક્ષ્ય (ત્વ) વિકર્મિતુ ન અર્હ સિ ।
હિ ધર્મ્યાત્ યુદ્ધાત્ અન્યત્ શ્રેય ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચતે ॥ ૩૧ ॥

{ અ }—સ્વધર્મનો તો સ્વશુદ્ધિવડે વિચાર કરતા, તુને સ્વધર્મથી પ્રચલિત થવું ધટે નહિ, ખરેખર ક્ષત્રિયને ધર્મ્યુદ્ધથી અન્ય કાંઈ શ્રેય - સધન હોય નહિ ૩૧.

{ વિ }—ન્યારે કર્તા, કરણ તથા કાર્ય કેવળ બ્રહ્મરૂપે હોવાનું વિચાર થાય ત્યારે તે મનુષ્યને કાંઈપણ કર્તવ્ય ઉપપન્ન હોય નહિ, વળી ‘આ સવે મારા દુશ્મન છે’ આ રીતનું બેદજ્ઞાન કદાચિત્ શુદ્ધિ કરીએ તથાપિ યુદ્ધ સ્વધર્મો નૃપતે પ્રજાના પરિણામમ્—અર્થે યુદ્ધ તથા પ્રભુનું પરિપાનન, આ રાજાનો સ્વધર્મ હોય છે’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત વચનાનુસાર, ક્ષત્રિયોને, સ્વધર્મરૂપે, યુદ્ધ કર્તવ્યરૂપે નિધાન કરેતું હોય છે એમ સ્વશુદ્ધિવડે વિચારતા (અવેક્ષ્ય) તુને સ્વધર્મથી ચનિન (વિકર્મિતુ) થવું ધટે નહિ

આ રીતે, ‘તુને સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરવો ધટે નહિ’ આ વાક્યાર્થ વડે, સ્વધર્મરૂપે કર્તવ્યરૂપ યુદ્ધનો પ્રમથ નાખ્ય થાય તો, જ્ઞાની મુક્તને, યાગવિષે જેમ હિંસાદિ દોષનો વિચાર કરવો ધટે નહિ તેમ, આ મીનના યુદ્ધ પ્રસંગે શોક, પા મોહ કરવો ધટે નહિ એમ સૂચન થાય છે

‘ચ’ ના મંદ ‘તુ’ વાચ્ય છે, ધર્મ્યાન્-ધર્મસાધ્વની પ્રાપ્ત થયતી, (ધર્મ્ય) અર્થાત્ મર્ત્યવ્યરૂપે વિધાન કરેતી,

ક્ષત્રિયો આગીનના ધર્મ્ય યુદ્ધથી શ્રવણુ અપા માધન હોય નહિ,

તાત્પર્ય—યુદ્ધનિના જય નહિ પ્રાપ્ત કરેતી કેનગ ધનવડે યાગમિદિ થાય અને યાગ નાન, તથા નન નિ વડે ચિત્તગુદ્ધિ થય ચિત્તગુદ્ધિવડે જ્ઞાન, અને નાનવડે એમરુદ્ધ થાય આગીને પા પગ સૂંક, યુદ્ધની શ્રેય સાધનના વિદ્ધ થાય છ માટે યુદ્ધ અનરથ ની યડપે કે એમ ગિદ્ધ થાય છે

‘દિશ : નો’ થિ ગુહ્યન્ન પધનપુરુષાત—અથ ને નર નીગે યુદ્ધવિશે યુદ્ધ કરે છતાં ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રસિદ્ધિનુ પ્રમાણન જેતુ છે

અર્થ—તે યુદ્ધનિ જય પ્રાપ્ત થાય તો યુદ્ધ શ્રવણા માધનરૂપે થાય તિતુ યુદ્ધનિરે શ્રુતિ થાય તો મધ પશુદ્ધિ મિદિ । થાય આમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિશે ‘યદ્વચ્ચ’ ઇત્યાદિ વાચ્યાર્થ વડે, દલે કથન કરે છે—

યદ્વચ્ચ ચોપપન્ન સ્વર્ગદ્વાર મપાનૃતમ્ ।

સુસિન ક્ષત્રિયા પાર્વલમન્તેયુદ્ધ મી-દશમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વય—(દે,) પાર્થ, યદ્વચ્ચા ઉપપન્ન અપાવૃત્ત ચ સ્વર્ગદ્વારં દૃશ્ય યુદ્ધ સુસિન ક્ષત્રિયા લમન્તે ॥

(૪૦)-(દે) પાર્થ, કેનગ યત્ન વિના પ્રાપ્ત થયતી તથા ખુનાદાગવાળા સર્ગદેય આ પ્રમાણના યુદ્ધને જેઓ કેનગ સર્ગની કામનાવાળા હોય તેવા ધર્મ્યાના ક્ષત્રિયોજ પોતા ॥ પુણ્ય વડે પ્રાપ્ત કરે છે ૩૨

(૪૦) પાર્થ=શ્રીકૃષ્ણ પુત્ર યદ્વચ્ચાઉપપન્ન=વિનાયત્ને પ્રાપ્ત થયતી, અપાવૃત્ત=ઉપાગ્રહારવાળુ, સ્વર્ગદ્વાર=સ્વર્ગપ્રાપ્તીના દ્વારબૂત સુસિન સ્વર્ગ-સુખની કામનાવાળા

જેઓ ભાગ્યવાન હોય તેઓનેજ આ રીતનુ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે,

તાત્પર્ય — જે મનુષ્ય યુદ્ધ વિશે મરત્યુને પામે તેને મર્ગ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે યુદ્ધ કરીને જીવના અથવા યુદ્ધ કરીને મરના ઉભય પ્રકારે યુદ્ધ કરવાથી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે યુદ્ધ અનરથ કર્તવ્યરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ૩૨

અવ૦—મુમુક્ષુ પુરુષના મોક્ષના માધનમૂલ વિધ્યુક્ત (વિધિ-રૂપે નિરૂપણ કરેલ) સ્વધર્મનું મેનન કરનામા પ્રમાદ ન કરે તે અર્થે, હવે પછીના પાત્ર મત્રાનંડે, સ્વધર્મનાનંડે કર્તવ્યરૂપ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તે ન કરે, તો પ્રત્યસાય, અકીર્તિ આદિ અનરથ પગ પગ પ્રમદ્વત થાય એમ નિમોદ્ધ કરી, નર તથા ભયભાવક ઉદ્વિગ્નરૂડે અર્જુનને સ્વધર્મ વિશે પ્રવૃત્ત કરે છે, તેમા પહેલા મત્રાનંડે, યુધ્ધ કરાથી દિવ્યાર્થ અનરથ થાય તેથી તે દોષયુક્ત થાય, અથવા બીજાના વિશે સ્વીયસ્વરૂપ ભ્રમણાના બાધે સ્વધર્મ રૂપ યુદ્ધનો તુ પરિત્યાગ કરીશ, તો તુને પ્રત્યસાય (દોષ પ્રાપ્તિન) તથા કીર્તિનો નાશ થયે આ તથા પગ્યોડનો ભગ થાય એમ ‘ અવચત્ ’ કત્યાદિ વાક્યાધે વડે કથન કરે છે — ૩૩

अयचेन्वमिमं धर्म्यं मंग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्म कीर्तिच हित्वा पापम वाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

અન્વ-અય ત્વમ્ હમ્ ધર્મ્ય -ગ્રામ ન કરિષ્યસિ ચેત્ તત

સ્વધર્મ કીર્તિચ હિત્વા પાત્મ અવાપ્સ્યસિ ॥

અવ૦-હવે જો તુ આ વિધ્યુક્ત સગ્રામનો પરિત્યાગ કરીશ, તો સ્વધર્મ તથા કીર્તિની હાર્તિ થવાથી, તુ પાપને પ્રાપ્ત કરીશ.

વિ૦-અવ=યુધ્ધને માટે સંનમ્ તથા પદ્માત્; ધર્મ્ય=ધર્મરૂપે જ્ઞાત અર્થાત્ શાસ્ત્રમા વિધાનરૂપે નિરૂપણ કરેલ, તત=યુદ્ધના અઢરણના લીધે; કીર્તિ=અહો અર્જુને મધ્યગાદિઓ મદ યુદ્ધ કર્યું, અથવા અહો અર્જુન સ્વધર્મનિષ્ઠ છે આ રીતની લોહ પ્રસિદ્ધ કીર્તિને; સ્વધર્મ=સ્વકીય ધર્મ, વેદો-

કર્તકર્મ, અથવા ધર્માવબોધક વેદાદિરૂપ શાસ્ત્ર, પાપ-વેદ તથા વેદોક્ત કર્મના ત્યાગરૂપ પાપ.

હવે જો તુ આ વેદોક્ત સત્રામ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીશ, તો તારી લોકપ્રસિદ્ધ કીર્તિ તથા સ્વધર્મને હાનિ પ્રાપ્ત થઈ, વેદ તથા વેદોક્ત કર્મના ત્યાગરૂપ પાપને પામીશ, કિંતુ હે અર્જુન, આ રીતે સ્વધર્મ રૂન યુદ્ધના પરિત્યાગથી તુને કાર્ષ્ઠ્ય મન્યાસનું રૂન પ્રાપ્ત નહિ થાય.

અન૦ —તારી કીર્તિની હાનિ ઇત્યાદિ દોષને પ્રાપ્ત થઈશ એટલું જ નહિ કિંતુ ત્હારી અકીર્તિ થશે એમ હવે, 'અકીર્તિ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે નિપજુ કરે છે—

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિતેજ્યયામ્ ।

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

અન્વ-ભૂતાનિ તે અવ્યય અકીર્તિમ્ ચ કથયિષ્યન્તિ સંભાવિતસ્ય ચ અકીર્તિં મરણાત્ અનિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

અન૦-સર્વજનો, ચિરકાલ પર્થ ત અવસ્થિત થાય તે પ્રકારે ત્હારી અપકીર્તિનું કથન કરશે, સંભાવિત પુરુષને તો તેમની અપકીર્તિ થાય તે મરણના દગ્તા પછુ અધિક કહેવાય ૩૪

વિ૦-ભૂતાનિ=આહીના તથા અન્ય સ્થળ વિગે રહેલા સર્વ મનુષ્યો; અવ્યયા=ચિરકાલ સ્થાયી, તે=તારી અતિરિચ્યતે=અધિક હોય છે, 'ચ' શબ્દ 'તુ' વાચક છે આહી તથા બીજે સ્થળે મર્ત્ય લોકો, જનસભા વચ્ચે, અરે આ પાપિષ્ઠ પુરુષે તો સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો, આમ કથન કરી સ્વધર્મના ત્યાગવડે ઉત્પન્ન થયેલ, તથા ચિરકાલ પર્થ ત દગ્ત રહે તે રીતની ત્હારી અપકીર્તિનો ફેવાન કરશે.

હવે, સ્વજનનો વધ કરવાથી જે પ્રકાગ્ની નિન્દા પ્રાપ્ત થાય તેની અપેક્ષાએ તો યુદ્ધમાંથી ઉપરત થવાથી જે નિન્દા પ્રમક્ત થાય તે તો સહન કરી શકાય એમ કદાચિત્ કોઈ કહે તો તેના મળધમા કહે છે—

‘ વ્રહ્મણે વ્રાહ્મણ માલમેત અર્થ — નર મેધ વિધે વધ કરવાને માટે બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત કરવો ’ આ વચનાનુસાર, બ્રાહ્મણના વધનું વિધાન કરેલ હોય છે એટલે જેમ બ્રાહ્મણવધ દોષયુક્ત ન થાય, તેમ યુધ્ધનું શાસ્ત્રવડે વિધાન કરે ન હોય છે, એટલે યુદ્ધ વિધે, સ્વ-જનનો વધ કરાય તેનો કાષ્ઠ દોષ પ્રમક્ત થાય નહિ. કિંતુ યુધ્ધમાથી ઉપરામ પામવું તે કેવળ અશાસ્ત્રીય હોય, એટલે જે કાષ્ઠ મહાવિત પુરુષ યુદ્ધથી ઉપરામ પામે, તેા તેને ઉપ-યુક્ત પ્રકારની દુષ્ટીર્તિ પ્રસન્ન થાય.

હે અર્જુન, ધર્માત્મા, સત્યવાદી, તથા અત્યંત શૂર-વીરપે તું સર્વ મનુષ્યોવડે પ્રશસનીય છે, આ પ્રકારની ત્હારી સત્કીર્તિ છે એટલે ત્હાગ જેવા પુણ્યાત્મા પુરુષને તો (સમાવિતસ્વ) આ પ્રકારની દુષ્ટીર્તિ તો મર-ણથી પણ અધિકરૂપે થાય, તત્પર્યં — આ લોક વિધે, મરણનું દુઃખ તો કેવળ ક્ષણકાલિક હોય, કિંતુ સત્પુરુષોને પોતાની દુષ્ટીર્તિરૂપ દુઃખ તો માવત્ આયુર્પર્યંત રહેનાર હોય, એટલે મરણ દુઃખથી પણ અધિક દુઃખનર હોય, એટલે આવા પુણ્યાત્મા પુરુષને તો દુષ્ટીર્તિ કરતા મરણ પ્રશસનીય હોય છે.

૩૪

અવ૦—ત્હારી કેવળ અકીર્તિ થશે એટલુંજ નહિ, કિંતુ શત્રુ-વીર પુરુષો ત્હારી અનગણના કરશે એમ હવે ‘ મયાત ’ ક્રિયાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેપાંચત્વંં વહુમતો મૃત્વા યાસ્ય સિલાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્વ—મહારથા ત્વા મયાત્ ઉપરત મસ્યન્તે (પૂર્વ) યેષાં ચ ત્વં વહુમત મૃત્વા (તેમ્નામ્ એવ) લાઘવમ્ યાત્યસિ ॥

અ૦—આ રીતે દયાના લીધે તું ઉપરામ પામીશ તો મહાન શત્રુ-વીરો યોદ્ધાઓ તો જયના લીધેજ તું યુધ્ધથી ઉપરામ પામ્યો એમજ માનશે.

વળી જેઓને પૂર્વે તારા માટે જુમાન હશે તેઓ પણ તારી અવ
ગણના કરશે

૩૫

વિ०—મત્સ્યા—પાલિ ૧૦ ભગવત્ મામતિ કુપદ આદિ શર
પુરો મત્સ્યન્=૧૦ મ ગે વદમા=ગૌરવ, ધૈર્ય, યુદ્ધયાતુર્યાદિ ગુણોડો
ઉત્કૃષ્ટ છે ગેમ જુમાનો રાત થયે ન ગરમ નહીં અવગણના

જુના પાના તીરે રહેલા ઉદારામ પાખીજ તથાપિ માદતીક અદિ
પ્રેક્ષાઓ તો ભીમ ૧૧ શું, નથા અન્ય સીર પ્રેક્ષાઓ માથે હુ
યુદ્ધ ૨૧૧ અન્યમર્થ દોનાથી તેમના લયના તીથે ઉપગત થયો એમ
નખી માનગે ખરેખર પૂર્વે જેઓ તુને ગૌર્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ માતા, તેઓ
જલે તૂટી જાયથી પનાયિન થયો ગેમ માની તારી અવગણના
કરશે

પરાક્ષ તિરંગ રંગે અર્પણિ મહે છે, અને મારામ અર્થાત્ પ્રયમ
અરમા ૧૦૬ તો લલુકનિ (જાગૃત) છે ૩

૧૨૦ હવે, જે મનુષ્ય પોતાની નિદ્રા, કુળ સીન વમ તથા મોર્ચો
પ્રતિગતે નામ થયેન હોય તેને અર્પણિ થાય તે હુ ખકર હોય,
તેનુ અરમાન થાય, તે તેથી પણ અવિષ્ક હુ ખકર હોય, અને જે તેનું
મત્સ્યક્ષ્મ રૂપ થા નિ ૧ થાય તે તો તેથી પણ અધિક હુ ખકર હોય છે
એમ 'જાગ્યવાદાન્' ધત્યામિ ॥ માથ રડે કથન કરે છે—

અગાચ્યવાદાશ્ચ વદન્તદિવ્યન્નિ તમાહિતાઃ ।

નિન્દન્નસ્તપ સામર્થ્ય તતો દુઃસતરં નુ કિમ્ ॥ (૩૬)

અન્ન—અહિતા તવનામર્થ્ય નિન્દત ચ વદન્ અગાચ્ય-વાદાન્
વદિવ્યન્તિ તત્ત દુઃસતર કિન્નુ (અસ્તિ)

(અ૦)-દુર્યોધન આદિ તારા શત્રુઓ તારા પરાક્રમની નિન્દા કરીને, ન ધટે તેરી અનેકધા ઉકિત કરો આનાથી ખીલુ આધિક દુખ દુખ હોય ? ૩૫

(વિ૦) અહિંતા = દુર્યોધન, કૌરવ, વિકર્ણુ આદિ તારા શત્રુઓ. સામર્થ્ય = પુ પાર્થ તથા પરાક્રમ, નિન્દન્ત - જુઓ એનું પરાક્રમ ભાષે તે ગણુમાથી પતાયન કરી ગયા આમ મરી કુત્સિન નાકયોજિત કરન, અનાય વાદ નુ = ધન ગવાને અયોગ, ધિષ્ટા વાય - નિદાના વચનો, તન = કર્ણુ - કંઠોર, તથા મર્મધ તક દૂપણુ વચનોથી.

દુર્યોધનાદિ, યુદ્ધમાં તારા પરાક્રમ નહિ જુએ એટલે તું ગણુમાથી પતાયન કરી ગયો એમ મમજી તારી અનેક પ્રકારે નિન્દોમિત કરો, અભિમાની, ૧ વાર ક્ષાન્ય યોદ્ધાને આનાથી દુખ અવિ- દુખ નેાય । તાત્પર્યકે-તેને આનાથી આધિક ખીલુ મહ દુખ હોય નહિ ૩૬

અર્થ - યુદ્ધ કરી શુર આદિનો નથ કરીએ તે ગ્રેષ્ઠ પુ રોનિન્દા કરે અને જો યુદ્ધ ન કરીએ તે શત્રુઓ નિન્દા કરે આગીને ક્રોધપ્રસારે, એવી નિન્દા દુખ દુઃખરૂપે પ્રાપ્ત થાય આ નિવાય અન્ય ન સિદ્ધ થાય નહિ, આગીનની તકા હદાયિત દિદ્યવે તેા તે મોત્ય ન કાગણુ કે, યાગ યતની માફ- યુદ્ધ અવર્મરૂપ નેાય છે, એટલે પના આ દિંમા પ્રમાણે શુર આદિની દિવ્યા મુદ્ધિરે આપ પાત્ર રોડા એ ન પુરો અથવા શત્રુઓ વાપિ નિદા કરે નહિ, વળી મુદ્ધિરે નથ પરાજય થાય, તથા પિ ઉત્તમ પ્રસાર કરે જ એ પ થાય ન ન ' હતો વા ' કહ્યાનિ વાક્યાર્થવડે, ધન કરે કે -

હતો વા પ્રાંપ્યમિ સ્વર્ગં જિન્ના વા મોઽન્યમે મર્ગમ્ ।

તસ્મા-દુષ્ટિષ્ઠ કોન્તેય વૃદ્ધાવ કૃત્તનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય:—હતઃવા (ત્વં) સ્વર્ગં પ્રાપ્યસિ જિત્વા વા મહીં મોક્ષ્યસે
તત્સમાત્ યુદ્ધાય (એવ) કૃત્તનિશ્ચયઃ (સન્ હે) કૌન્તેય, ડચિન્ત્||૩૭||

અન્—જો તારો યુદ્ધમાં વધ થશે તો તું સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઇશ, અને
યદપિ જયતે પ્રાપ્ત થઇશ; તો પૃથિવી પતિ અર્ધશમાટે યુદ્ધ કરવાનો
નિશ્ચય કરી, હે કૌન્તેય, તું ઉભો થા. ૩૭

(વિન્)—યદપિ યુદ્ધવિષે કર્યું આ દેવડે તું નિહન થઇશ તો સ્વર્ગને
પ્રાપ્ત થઇશ, અને યદપિ તારા રિપુઓ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરીશ, તો તું
નિષ્કટક પૃથિવેનો ભોક્તા થઇશ; આરીને ઉભય પ્રકારે યુદ્ધ કરવાથી
અવશ્ય ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે યુદ્ધ કદાપિ નિષ્ફળ ન હોય, એટલે યુદ્ધ કર-
વાનો જ નિશ્ચય કરી, તું સંનમ થા. ૩૭

યદપિ તારો વધ થાય, તો તુંને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય,
આ પૂર્વોક્ત વાક્યાર્થવડે તો, યુદ્ધ કેવળ ઔદિક તથા આમુષ્મિક સુખના
સાધનરૂપે પ્રતીત થાય, કિંતુ પૂર્વે (૨-૩૧) ‘શ્રેય ક્ષણતુ ધર્મ્યં યુદ્ધથી અન્ય
કોઇ સિન્ન શ્રેયઃ ભાધન હોય નહિ’ એમ કથન કર્યું તે કેમ સિદ્ધ થાય ?
માટે જેઓ ઇન્દ્રિયોના સુખભોગી હોય તેમને યુદ્ધ કરવું ધટે; અને તેમ
હોય તો યુદ્ધ કેવળ સ્વર્ગાદિ સુખના હેતુ રૂપે હોય તો તે યુદ્ધ કરવાથી
બંધન પ્રાપ્ત થવાથી, જેઓ કેવળ પરમાર્થરૂપ મોક્ષની અપેક્ષાવાળા હોય,
તેમને તો તે યુદ્ધ કરવું કેમ ધટે ? આરીતની શંકા કરી ચોગ્ય નથી; કારણ
કે આંહી તો કેવળ ભાવનાના બેદના લીધેજ કલની પશુ સિન્નતા હોવાનું
પ્રતિપાદન કરેલું છે; જેમ, સ્વર્ગની કામના વડે યુક્ત થઇને જ્યોતિષ્ટામ
યાગનું અનુષ્ઠાન કરાય તો તે સ્વર્ગના હેતુરૂપે હોય, અને જો કામના રહિત
થઇને કરાય તો તેના અનુષ્ઠાનવડે ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય; તેજ રીતે યુદ્ધ,
પ્રજ્ઞાનું પરિપાત્રન, તથા દાન જે કામનાપૂર્વક કરાય તો તેવડે સ્વર્ગાદિ
ફલ, તથા તે કામનાથી રહિત કરાય તો ચિત્તશુદ્ધિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય;

અવ૦—હવે, જો તુને શ્રેયઃ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની કામના થઇ હોય, તો કેવળ કામનાથી રહિત થઇને તું યુદ્ધ કર એમ ‘સુલદુ.લે’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

સુલદુ:લે સમે કૃત્વાલામા લાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમ વાપ્સ્યસિ ॥ (૩૮)

અન્વઃ—લાભાલાભૌ જયાજયૌ સુલદુ.લે (ચ) સમેકૃત્વા તતઃ યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ એવં પાપમ્ ન અવાપ્સ્યસિ ॥

અઃ—લાભ તથા અલાભ, જય તથા અજય, તથા તત્કલમૂળ સુખ તથા દુઃખ વિશે સમાન ભુદ્ધિ કરી, વિધ્યુક્ત યુદ્ધ કરના અર્થે તુ પ્રયાત્ન કર; આ પ્રકારે યુદ્ધ કરીને તું ને પાપ પ્રાપ્ત થતે નહિ. ૩૮

.વિ૦—સમેકૃત્વાઃ=સમભુદ્ધિવડે યુક્ત થઇ; અર્થાત્ લાભ આદિની ભિદ્ધિ વા અસિદ્ધિ વિશે, હર્ષ અથવા વિપાદને પ્રાપ્ત થયા વિના, મ્હારા વિશે ભક્તિયુક્ત તથા શાસ્ત્રવિધિનું પરિપાતન કરીને, યુદ્ધાય=વિધ્યુક્ત યુધ્ધરૂપ સ્વધર્મનું અનુદાન કરવા અર્થે; યુજ્યસ્વ=યત્ન કર; એવં =જે વિધ્યુક્ત છે તેહુ ઇશ્વરાર્પણ ભુદ્ધિપૂર્વક કરીશ. એ રીતના નિશ્ચયવડે યુક્ત થઇ યુધ્ધ કરતો સતો.

તાત્પર્ય—‘વ્રહ્મણે વ્રહ્મણમાલભેત અર્થઃ—નર મેધ વિશે બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત કરવો’ આ શ્રુત્યુક્ત વચનાનુપૂર્વક, જો કોઇ મનુષ્ય નરમેધ અર્થે બ્રાહ્મણને આલબ્ધ કરે, તો તે નરમેધકર્તા પુરૂષ જેમ પાપને પ્રાપ્ત ન કરે, તેમ ‘યેયુષ્યન્તે પ્રણેષુ અર્થઃ—જેઓ મંગ્રામ વિશે યુદ્ધ કરે.’ ઇત્યાદિ વચનાનુપૂર્વક, શ્રુત્યુક્ત સ્વધર્મ રૂપ યુદ્ધ વિશે ગુરૂ આત્મિનો વધ કરે તો તે વડે નરમેધી મનુષ્યની માફક, ગુરૂઆદિનો વધ કરીને જે પાપ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રકારનું પાપ પ્રસક્ત થાય નહિ.

અગ્ર-પૂર્વે (૨-૨૧) જે મનુષ્ય, આ આત્મા અવિનાશી, તથા નિલ આદિ સ્વરૂપવાન છે એમ જાણે તેવા ધ્વજવેષ્ટાને કાંઈ પણ કર્મ કર્તવ્ય હોય નહિ એમ પ્રતિપાદન કર્યું; અને દવે, સ્વધર્મનો વિચાર કરતાં કેવળ યુદ્ધરૂપ કર્મ કર્તવ્ય રૂપ છે (૨-૨૧) એમ કથન કરી પુનઃ કર્મનું વિધાન કરે છે. આ ઉભય રિતે, કર્મ અત્યંત કષ્ટમાધ્ય હોય છે, એટલે આ રીતના પશ્ચિમવાળા કર્મો કરવા નેની અપેક્ષાએ તો, કર્તા, કરણ, તથા કાર્યરૂપ યાવત્ સર્વ કર્મ કેવળ મિથ્યારૂપ છે એમ વિચારી સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરી કેવળ ત્રાણીભાવને પ્રાપ્ત થવું એજ સુખરૂપ છે એમ નુ કાંઈ તો તે વાત સત્ય છે; આ રીતના જ્ઞાનવડેજ અદ્વિત્યમાદિરૂપ સંમારભ્રમનો નાશ થઈ શકે, તથા આ રીતનું જ્ઞાન તો કેવળ આશ્વ જ્ઞાનિઓને સિદ્ધ થયેલ હોય, કિંતુ આરક્ષુ પુરૂષને આ રીતનું જ્ઞાન મિદ્ધ ન હોય, આમ કહી, મુમુક્ષુઓને કર્મ-માર્ગ તથા સંન્યાસ-માર્ગ પરિજાત થાય તથા કર્મના અનુષ્ઠાન પ્રગટતો બોધ થાય, તે અર્થે દવે, 'एषा' છતાંદિ વાક્યાર્થવડે કર્મ-ન્યાસ, તથા કર્મયોગ, આ રીતના વિષય-વિભાગનું મત્તન કરે છે—

एषांतेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्रिमां शृणु ।

बुद्धयायुक्तां ययापार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

અન્વ—સાંખ્યે (યા બુદ્ધિઃ અભિહિતાસા) ઇષા બુદ્ધિઃ તે અભિ હિતા કર્મયોગેતું ત્રિમાં (બુદ્ધિ) શૃણુ (તે) પાર્થ, યય બુદ્ધયા યુક્ત (સન્તત) કર્મ બન્ધં પ્રહાસ્યસિ ॥ ૩૯ ॥

અન્વ—આ ધ્વજ વિષયક જ્ઞાનનો મેં તુંને ઉપદેશ કર્યો; દવે કર્મયોગ વિષે ઉપદેશ કરૂં તે તું સાંભળ; હે માર્થ, જે કર્મ યોગના જ્ઞાનવડે સુકત સનેતનું સર્વ કર્મ બંધનોથી રહિત થયેલ.

(વિ.)-સાધ્યે=સમ્યક્+સ્વાયતંત્ર+સ્મિન્= ‘યયાતદક્ષરભધિગમ્યતે મુ. ૧-૧-૫ અર્થ -જે વડે તે અવિનાશી તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તે’ આ વચનાનુસાર અહાવેતા તથા ઋષિઓવડે જેનું સમ્યક્=સારી રીતે, સ્વાયતે=પડન કઠાય છે તે સત્ત્વા=પરઅહાવિદ્યા તેના વડે ‘યત્તદ્વચમગ્રાહ્યમ્=મુ. ૧-૧-૬ અર્થ — જે તે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય’ ઇત્યાદિરૂપે જેનું પ્રતિપાદન કરાય છે તે સાત્ત્વ= નિર્વિશેષ, પરઅહાતત્ત્વ, તે અહાતત્ત્વ, તે અહા વિષય વિગે બુદ્ધિ=જ્ઞાન અભિહિતા=ઉપદેશકર્યો

અહા વિષયને ઉદ્દેશીને ‘આત્મા જન્મ વા મરણને પ્રાપ્ત કરતો નથી’ (૨-૨૦) ઇત્યાદિ વચનોવડે પરઅહાતત્ત્વને વિષયભૂત કરી, પૂર્વે જે જ્ઞાનનો (બુદ્ધિ) તુને ઉપદેશ કરેલો (અભિહિતા) તે જ્ઞાન તો કેવળ આગ્રહ મુમુક્ષુઓને આશ્રય કરવા યોગ્ય હોય, કિંતુ આરંભ પુરૂષને નો તેનું સેવન કરવું ઘટે નહિ, તુ તો કેવળ આરંભ છે, માટે તુને ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે, સુખ તથા દુઃખાદિ વિગે મમશુદ્ધિ કરી, નિરભિમાન તથા અકામના વડે યુક્ત થઈ, કેવળ અધ્યા તથા ઇન્દ્રિયાર્પણ શુદ્ધિપૂર્વક કેવળ કર્મયોગનું જ પરિપાતન-ન કરવું ઘટે, કિંતુ તુને જ્ઞાનયોગનું પરિપાતન કરવું હોયત નથી

આ રીતે, તુને તો જે કર્મયોગ્ય (યોગ) કર્તવ્યરૂપ છે તેને ઉદ્દેશીને હવે જે (ક્રમા) જ્ઞાન (બુદ્ધિ) નો ઉપદેશ કરે તેનું તુ શ્રવણ કર

કર્મગ્રન્થ=કર્મરૂપ બંધન, વંધ=જે પુરૂષને જન્મ, મૃત્યુ તથા જરા આદિવડે, પુન પુન બદલ અર્થાત્ યુક્ત કરે તે

હે પાર્થ, જે કર્મ-જ્ઞાનવડે (બુદ્ધિ) સમન્વિત થઈ (યુક્ત) હવે પછી જેનો ઉપદેશ કરાય તે પ્રકારના કર્મયોગ વિષેનું પ્રવૃત્ત થઈશ, તો જન્મ મૃત્યુ આદિ મસાર બંધનથી તુ નિર્મુક્ત થઈશ

તાત્પર્ય-વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે સહનતી ચિત્તશુદ્ધિ વડે તુને હુ પોતે મવ કર્મોના અકર્તા છું, આ રીતનું અકર્તૃક આત્મવિજ્ઞાન સિદ્ધ

યશે, એટલે તે આત્મવિજ્ઞાનના બળવડે, સર્વ કર્મોના બંધનપણાથી છું નિર્મુક્ત થઈશ.

જ્ઞાન-કેવળ એક ધર્મજન્ય મર્વ કર્મોના કર્તા, કારણના, તથા ફલબોક્ષતા હોય, આ રીતના નિવ્રતાત્મક જ્ઞાનવડે, જો કર્મબંધનો વિનાશ થાય, તો અર્જુન આત્મજ્ઞાનવડે યુગ્ત થઈ કર્મો કરવાથી કર્મ બંધની નિર્મુક્ત થયાય, આ રીતની એટલે કે આત્મજ્ઞાનવડે કર્મબંધની નિવૃત્તિ થાય, આ રીતની મધ્ય કલ્પના કયવી કેમ થયે ?

આ રીતની તુ યદા કરે તો તુને પ્રજીએ છીએ કે, કર્મોન કેવળ ધર્મચાર્યાણુ કરીએ ને વડેજ કર્મબંધની નિવૃત્તિ થઈ જાય ? અથવા તો, કેવળ ધર્મચર કર્તા તથા કારણના છે આ રીતની હૃદયિમાત્રવડે કર્મબંધની નિવૃત્તિ થાય ? આ હૃદય પક્ષ વિષે, પ્રથમ પક્ષ મિષ્ટ થાય નહિ; કારણ કે કર્મોને કેવળ ધર્મચરને અર્પિ દધ્યમે તેટલાજવડે કાંઈ નિષ્કર્મના મળવે નહિ; વળી ' નાસ્તે કચ્ચયિ ગર્ષનચેત્સુકૃત્ત્રિમુઃ અથોઃ સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ પરમાત્મા કોઈએના પાપ વા પુણ્યનું ગ્રહણ કરતો નથી ' (૫-૧૫) આ સ્મૃતિનયનાનુમાર પરમેશ્વર, ભક્તોએ અર્પણ કરેલ સુકૃત વા દુષ્કૃત આદિનું કદાપિ ગ્રહણ કરતો નથી.

પરમેશ્વર, આ રીતનાં મુક્ત આદિનું ગ્રહણ કરે એમ કદાપિ અંગિ-કાર કરીએ, તથાપિ આ પક્ષનો વિચાર કરતા, શતકોટિ બ્રહ્મકલ્પ વિષે પૂર્વે કરેલ સુકૃત આદિ અનેક કર્મો ધર્મચરને અર્પિત થયેલ કરેલ હોય, તે સર્વેની નિવૃત્તિ કેમ મળવે ? આ જન્મ વિષેજ નૂતન ભક્તિ આરબ્ધ કરેલી હોય, એટલે પૂર્વજન્મોના કર્મો ધર્મચરને સમર્પિત થયેલાં કેમ હોય ? જ્યારથી મનુષ્યને જન્મ આરબ્ધ થયેલ હોય ત્યારથીજ ભક્તિ આરંભાયેલી હોય છે, આમ જો છું કહે તો મુક્તિ તો અન્ય જન્મ વિષે પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થાય તો ધર્મચરને એક વખત નમસ્કાર કરેલ હોય તો સંસારરૂપે મહાસાગર તરાવનાર ભક્ત વાક્યો અમ્રમાણુશૂન થાય; કહ્યું છે કે-

લોકત્રયાધિપતિમપ્રતિમ પ્રમાણમીપત્ત્રણમ્ય શિરસાપ્રભવિષ્ણુ મીશમ્ ।
જન્માન્તર પ્રલય કલ્પસહસ્રમુપજાતમાશુપ્રણાશમુપયાતિનરસ્ય પાપમ્ ॥

અર્થ — ત્રણે લોકના અધિપતિ, અપ્રતિમ પ્રમાણવાનું ઈશ્વર પ્રભુને પોતાના શિરનાં પ્રણામ કરે તો મનુષ્યના જન્માન્તર વિશેના પ્રવચન થયેન કલ્પસહસ્રો મધ્યે ઉત્પન્ન થયેલ પાપ વિનાશને પામે છે, વળી આ વાક્યાનુસાર તો પાપના નાશ વિશેજ કથન કરેતું છે, કિંતુ પુણ્ય કર્મના બંધનની મુક્તિ વિશે તો મ્હાર્ધ એ કથન કરેતું નથી વાહીનો દ્વિતીય પક્ષ પણ સિદ્ધ થાય નહિ કહ્યું છે કે ‘અયુક્તેતદ્વતો વાલી તસ્યેદ્ કર્મણ પત્તમ્ અર્થઃ—યુક્ત કરેતું નહિ તથાપિ વાનિનો વડ કર્યો તે કર્મનું (ઈશ્વરને) આ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે ’ આ વચનાનુસાર, ઈશ્વર સ્વકૃત કર્મનો પગિહાર કરવાને સમર્થ ન હોય, તો ને અન્ય મનુષ્યોના કર્મોનો પરિહાર કયા પ્રકારે કરી શકે ?

આગીતે છે માટે આત્મા કેવળ અવિક્ષિતરૂપ છે, આરીતનું આત્મનિરાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ મર્મ કર્મોની નિર્મૂલિ થાય એમ કહી શકાય વળી શ્રુતિમા પણ આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, ‘ સર્વં વાપ્માનતરતિ અર્થઃ—જે આત્મનાત્વને જાણે તેજ સર્વ પાપોને તરી શકે છે, ’ ‘ ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિતત્ત્મિનદૃષ્ટે પરાવરે બૃ ૪-૪-૨૩, મુ ૨-૨-૮ અર્થ પરાનગરૂપ અજ્ઞાનત્વને જાણે તો તેના સર્વ પાપોનો ક્ષય થાય છે ’

(શ કા)—જે આત્મજ્ઞાનપરેજ સર્વ કર્મોની નિર્મૂલિ થઈ શકે તો પત્રી આ મત્રમા, “ હેપાર્થ, જે કર્મયોગના જ્ઞાનથી તું યુક્ત થઈશ તો તું કર્મ બંધથી નિર્મુક્ત થઈશ ’ એમ કથન કરેતું છે તે નિર્ગર્થક નહિ થાય । આરીતની શ કા યુક્ત નથી, કારણ કે તે વચનોવડે તો જે કોઈ મનુષ્ય, ક્ષાનાનુમધાનની અપેક્ષા કર્યા વિના કર્મો કરે તો તે રીતના કર્મોપર બંધન ન થાય, આમ કહી નિષ્કામ કર્મની સ્તુતિ પ્રદર્શિત કરેલી છે, માટે

નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે તેથી નિષ્કામ કર્મો અવગ્ય કર્તવ્યરૂપ છે એટલે ઉપરનું વાક્ય કર્મવિધિ પરાયણ જ છે એમજ અમારૂં કહેવું છે; આરીને, આત્મા કેવળ અવિદ્યિય અકર્તારૂપ છે આ રીતનો અનુભવ થવાથીજ કર્મબંધની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

(અવ૦)—પૂર્વોક્ત કર્મયોગ પ્રત્યે મુમુક્ષુ પ્રવૃત્ત થાય તે અર્થે હવે તે જ કર્મયોગનો ‘નેહ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે પ્રશંસાવાદ કરે છે—

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતોમયાત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્યથા—इह न अभिक्रमनाशः अस्ति (अत्र) प्रत्यवायः न विद्यते

अस्य धर्मस्य स्वल्पम् अपि (कर्म) महतः भयात् त्रायते॥ ४०॥

(ભ૦)—આ કર્મયોગ વિશે, જે કાંઈ કર્મનો આરંભ કરાએલો હોય, તેના ફળનો કદાપિ નાશ થાય નહિ; આ વેદોક્ત ધર્મનું સ્વલ્પ અપિ કર્મ કરેલું હોય, તો તે વડે સંસારરૂપ મહાન્ ભયથી સંરક્ષણ થાય છે. ૪૦

(વિ૦)—इह=કેવળ ભોક્ષ પ્રયોગજ પૂર્વોક્ત કર્મ માર્ગ વિશે; અભિક્રમ=ઉપક્રમ, કર્મનો આરંભ; પ્રત્યવાય=ચાલ, અચાતપૂર્વક કરેલ કર્મના નિયમ આદિનો ભોપ, તે વડે ઉત્પન્ન થએલો દોષ; અત્યધર્મસ્ય=ભક્તિ વડે ક્રિયમાણ, ધર્મશ્રદ્ધાનાત્મક વેદોક્ત ધર્મ સંબંધી; સ્વલ્પમ્ અપિ=કેવળ અસિદ્ધોત્ત કર્મ, વા શ્રોત, ઉપાસના, વા શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલું રમત કર્મ; મહતઃ ભયાત=જન્મ, મરણ રૂપ દુઃખથી; જેમ કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ વિષયમાં કાંઈ કર્મને આરંભ કરેલો હોય, તેનાં કાષ્ટવાર ફળ પ્રાપ્ત થાય, કાષ્ટવાર ફળ પ્રાપ્ત ન થાય, આમ બને; કિંતુ આ કર્મયોગ સંબંધમાં તેમ બને નહિ; યોગર્ત માફક કર્મયોગમાં તો અવરય ફળ પ્રાપ્ત થાય.

રાજની આરાનો ભોપ કરવાથી જેમ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય તેમ અ

કર્મયોગમા જ્ઞાત, અજ્ઞાત કાંઈ કર્મના નિયમાદિનો લોપ થાય તે વડે કાંઈ દોષ પ્રમક્ત થાય નહિ; ઇશ્વરાગધનાત્મક આ વેદોક્ત ધર્મ મંબધી કેનાળ અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મ, વા શ્રૌત હિપામના વા આર્ત કર્મનું મુમુક્ષુ ભકિત તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરે, તો તે ધર્મ ચિતશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનનો હેતુમૂલક થઈ, કર્મ કર્તાને જન્મમરણરૂપ મહાન ભયથી રક્ષણકર્તા રૂપે થાય છે,

તાત્પર્ય—આ રીતે, મુમુક્ષુ પુરુષને, શ્રૌત, તથા આર્ત આ ઉભય પ્રકારના કર્મો, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ પૂર્વક, કામનાથી રહિત થઈ ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે યથાશક્તિ અનરય કર્તવ્યરૂપ હોય છે, જે ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે જ કર્મો કરી, તો મનુષ્ય કેવળ તેના કર્મો વડે સંસારને તરી શકે, કોઈ બીજા પ્રકારે સંસાર તરી શકાય નહિ, આમ સૂચન કરેલું છે. ૪૦

(અવ)૦—યોગવિષયક શુદ્ધિવડે જે સુક્ત હોય તે જ પુરુષ મંસારને તરી શકે એમ કહ્યું, તેથી આ યોગવિષયક શુદ્ધિ કયા પ્રકારની હોય તેની આ-કાક્ષા પ્રાપ્ત થાય તેથી હવે, ‘વ્યસાયાત્મિકા’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, આ રીતની શુદ્ધિના સ્વરૂપનું કથન કરી જેઓ આ પ્રકારની શુદ્ધિથી ભિન્ન પ્રકારની શુદ્ધિવાળા હોય, તેવા મનુષ્યો કાપે મંસારને તરી શકે નહિ એમ સૂચન કરે છે—

વ્યસયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેઃ કરુનન્દન ।

બહુશાસ્ત્રા હ્યનન્તાથ્થ બુદ્ધ્યાઽવ્યસમાયિનામ્ ॥૪૧॥

અન્યથા:- (હે) કરુનન્દન વ્યસયાત્મિકા બુદ્ધિ રહિત (એવમવતિ)

અવ્યસમાયિનામ્ હિ બુદ્ધયઃ બહુશાસ્ત્રાઃ અનન્તા ચ ॥૪૧॥

(અ)૦—હે કરુનન્દન ! મુમુક્ષુને, વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય કરે તેની શુદ્ધિ (વિવેકશુદ્ધિ) આ કર્મયોગ મંબધેમા મદા એજ્ઞ પ્રકારની હોય, જેઓ વિવેકશુદ્ધિથી રહિત હોય તેના કાંઈ પુમ્બેલી શુદ્ધિ તો, જન્મ પ્રકારની તથા અનંત સ્વરૂપની હોય છે.

(વિ૦)—અવમાયાત્મિકા શુદ્ધિ.—‘મનોદિદ્વિવિષ પ્રોક્ત શુદ્ધંવા શુદ્ધમેવન ।
 અશુદ્ધં કામમરુપં શુદ્ધંસામવિવર્જિતમ્ ત્રિપુગતાપિની ઉ૦ ૫-૨; મૈત્રાપિણ્ડી
 ૪-૬. અર્થ:—મન, ખરેખર શુદ્ધ તથા કેવળ અશુદ્ધ, આ રીતે બે પ્રકારનું
 હોય; જે કામ સંકલ્પવાળું હોય તેને અશુદ્ધ કહે, અને જે કામથી વર્જિત
 હોય, તે મીનના મનને શુદ્ધ મન કહે,’ આ શ્રુતિવાક્યાર્થ અનુસાર, કામ
 સંકલ્પ આદિ દોષથી નહિત શુદ્ધ સ્વરૂપે હોવાથી જે શુદ્ધિ વિશે, કેવળ
 એક પ્રશ્નર અમારી પરાગતિ રૂપે છે, આ રીતનો નિશ્ચય (વ્યવસાય) વ્યવ-
 સ્થિત થએલો હોય તે પ્રકારની, અર્થાત્ વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય કરેલ, તથા કેવળ
 ઈશ્વરાશ્રયક શુદ્ધિ; કહ=કેવળ મોક્ષના પ્રયોગક કર્મયોગ વિશે પ્રવૃત્ત થએલા
 વ્યવમાયાત્મક શુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુને; દા-બદર તથા અતરસ્વરૂપે મદા બેક
 રૂપ; વિવેકવાન મુમુક્ષુની શુદ્ધિ સદા એકરૂપ હોય છે; વળી શ્રુતિમા કથું છે કે,
 ‘યોવા દત્તદક્ષર ગાયત્રીંવિદિત્વા સ્મિત્તેકે જુહોતિ ચક્ષતે તપસ્વપ્રતં જન્તવંતેવાસ્ય
 સદ્મનન્તિ યુ ૩-૮-૧૦. અર્થ:—હે ગાયત્રી, જે વળી આ અક્ષરતત્ત્વને જાણ્યા
 વિના, આ લોક વિશે, હોમ, યજ્ઞ તથા તપ કર્મ કરે તે કર્મ તે મનુષ્યને કેવળ
 અંતવાન રૂળને આપનાર હોય’ આ વાક્યાર્થવડે આ લોકમાં જો કોઈ
 આ અક્ષર તત્ત્વના સ્વરૂપને જાણી હોમ આદિ કર્મો કરે તો તે મર્વ
 વૈદિક કર્મો કેવળ અનંત રૂપ થય એમ અતિરેક મુખવડે (નકારરૂપે) કથન
 કરેલું છે એટલે આ રીતે અક્ષરતત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનાર શુદ્ધ શ્રુતિપ્રમાણ
 જન્ય હોવાથી, તે મદા એકરૂપ હોય છે; કિંતુ તે પ્રકારની શુદ્ધિ કદાપિ
 ભિન્ન સ્વરૂપવતી હોય નહિ.

અવ્યવમાયિના=જેઓ વિવેકશુદ્ધિથી રહિત, કેવળ વ્યવસ્થાશૂન્ય,
 કામી હોય તેમની; बहुगताः=અનેક પ્રકારની; અર્થાત્ ‘આશાસ્તે ચંચક-
 માનોડમૌ’ અર્થ:—આ યજ્ઞમાન જે વસ્તુની કામના કરે,’ આ વાક્યાર્થાનુસાર
 અનેક અર્થવિષયક; જેઓ વિવેકશુદ્ધિ રહિત તથા કામી હોય તેવા પુરુષોની
 શુદ્ધિ બહુધા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે, એટલે વળી કામ પદાર્થ
 અનેક હોય તેથી આ રીતના પુરુષોની શુદ્ધિ પણ અનંતરૂપે હોય, અને

તેમની શુદ્ધિ આ રીતે અનત પ્રકારની હોય તેથી તેમને સ સાર પણ કેવળ અનત રૂપે પ્રાપ્ત થાય એટલે તે ઉપશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને કદાપિ સમર્થ થઇ શકે નહિ

અથ ૦ વિવેકશુદ્ધિ રહિત પુરુષોને પણ યોગશુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? આ રીતની આકાંક્ષા ઉપસ્થિત થાય તેથી હવે આ રીતના વિવેકશુદ્ધિ રહિત પુરુષો કેનજ કામપરાયણ શુદ્ધિનાજા હોય એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારની યોગશુદ્ધિ તેમના અત કરણ વિષે આરૂઢ થાય નહિ એમ યામિમા ઇત્યાદિ ત્રણ મ ત્રાર્થ વડે તેવા પુરુષોના સ્વભાવનુ વર્ણન કરી, બોધ કરે છે—

યામિમા પુષ્પિતા વાચં પ્રવદન્ત્યનિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતા પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય — (હે) પાર્થ, વેદવાદરતા ન અન્યત્ અસ્તિ इति વાદિન
અધિપશ્ચિત પુષ્પિતા હમા યા વાચમ્ પ્રવદન્તિ ॥ ૪૨ ॥

(અ ૦ — હે પાર્થ, વેદવાક્યો વિષે આસક્ત થએના કર્મ તથા કર્મ ફળ તથા તેના સાધન આદિથી ભિન્ન ઇશ્વર વા મોક્ષ મધ્યે ન હોય એમ વાદ કરનાર વેદતાત્પર્યના અનાભિસ પુરુષો, ફળશૂન્ય કેનજ પુષ્પિત વાણીનો મિથ્યા પ્રનાદ કરે છે

૪૨

વિ ૦ વેદવાદરતા = વેદના વાદ વિષે ગત હોય તેવા પુરુષો, વાદ-જેનુ કથન પ્રાય તે, અર્થાત્ વાક્યો રતા = નિરત, (તે વેદ વાક્યોને જ) તાત્પર્યવાચક માનનારા, ‘વાયવ્યથે, તમાલમેત મૃતિકામ અર્થ — જે મનુષ્ય સમૃદ્ધિની કામનાનાજા હોય તેણે નાયુની ગતિવજો શ્વેત અથ પ્રાપ્ત કરવો, ’ ઇત્યાદિ કર્મ, કર્મના ફળ, તથા તેના સાધનોને પ્રકાશ કરવાના અર્થવાદ (રતુતિનાચક) આદિ સ્વરૂપવાળા વેદવાક્યો વિષે જેઓ આમકત હોય તેવા પુરુષોને ‘ વેદવાદન ’ કહે છે, વળા કર્મ, તેના ફળ તથા તેના સાધન તથા સાધ્ય વસ્તુથી ભિન્ન ઇશ્વર વા મોક્ષ, કિચિત્ વસ્તુ નથી એમ

પ્રજ્ઞાઓને (પૂજનાર જિજ્ઞાસુ પુરુષને) જે વક્તાઓ કથન કરે તેમને 'નાન્યદસ્તિ
 इतिवादिनः' (ગીતા ૦ ૪૨) કહે છે; (અનીશ્વરવાદી, કર્મિષ્ઠ મીમાસક
 પુરુષો). વેદના ઉપક્રમ તથા ઉપસહાર આદિ વિષે રહેલા તાત્પર્યના
 અનભિસા બદિર્ભુષ મીમામકોને 'અવિપચિતઃ' કહે છે; પુષ્પિતામ્=પુષ્પો
 વડે મરિનકાલના માણક જણાતા, અર્થાત્ ૨૬૪૪-૫ પુષ્પો જેવાં અર્થવાદ
 ૫ વાક્યોવડે ગંગાએલા.

નીચેના વેદવાક્યો આ રીતના અર્થવાદરૂપ તથા કેવળ રોચક વાક્યો છે
 'અપામ્ સોમમ્' 'દક્ષિણાવન્તો અમૃતત્વ મજન્તે' 'પશ્યતિ પુત્રં' 'પશ્યતિ
 પૌત્રં' 'અક્ષયં હ વૈ ચાતુર્માસ્યાજિનઃ સુકૃતં ભવતિ'. અર્થઃ—અમોએ
 મોમરમનું પ્રાપ્ત કર્યું; જેઓ દક્ષિણા આપનાર હોય તેઓ અમૃતત્વને
 પ્રાપ્ત થાય છે; તેને પુત્રદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, તેને પૌત્રદર્શન પ્રાપ્ત થાય
 છે; જેઓ ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરે તેમને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.'

કમા = જન્મ તથા કર્મફળને પ્રાપ્ત કરાવનાર ઇત્યાદિ; (૨-૪૩)
 ચા વાક્યં પ્રવદન્તિ=અભિમોલે પુરોહિત' (ઝ. સં. ૧-૧) 'દિવેત્વોર્જેન્વા'
 (યજુ. સં. ૧-૧) 'વ્રજ સંઘતં તન્મે જિવંતમ્ અર્થઃ—પુરોહિતરૂપ અથવા
 યજ્ઞના અગ્ર ભાગમા જેને સ્થાનઆપેલું છે તે અગ્નિદેવની હું સ્તુતિ કર છું;
 હે શાખા, અન્ન તથા વૃષ્ટિ માટે તને કાપું છું; (શુક્ર. યજુ. મ. ૧) મેં અન્ન-
 તત્ત્વનું અનુમંધાન કર્યું; તે મને પ્રસન્ન થાઓ, 'ઇત્યાદિ વાક્યરૂપ વાણીનું
 કથન કરે છે; અર્થાત્ આ રીતના વેદવાદક પુરુષો કર્મકાંડની જ
 પ્રશંભોકિત તેઓ કરે છે; કિંતુ હિપામના વા અન્નકાંડની કદાપિ પ્રશંસા
 કરતા નથી.

૪૨

(અગ્ર) આ રીતે, આ વેદવાદી કર્મકાંડી પુરુષો યોગશુદ્ધિને પાત્ર
 ન હોય એમ કહી તેમના શુભોનું વર્ણન કરી, હવે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન
 'કામાત્માનઃ' ઇત્યાદિમંત્રાય વડે, આ પુરુષો કેવળ દુષ્ટ સ્વભાવના હોય
 એમ સૂચન કરે છે—

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષમહુલાં મોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ—સ્વર્ગપરા. મોગૈશ્વર્યગતિં મોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ કામાત્માનઃ ક્રિયા-
વિશેષમહુલા જન્મ કર્મફલપ્રદામ્ (વાચંપ્રવદન્તિ) ॥ ૪૩ ॥

(અ) આ સ્વર્ગપરાયણ, તથા સ્ત્રી ચ દનાદિ સમગ્ર મોગૈશ્વર્ય—પ્રાપ્તિની
કામનાવાળા વિષયભોગવપટ મીમાસકો, અનેક ક્રિયાવિશેષથી યુક્ત
ભિન્ન ભિન્ન યોગિ વિશે જન્મ પ્રાપ્ત કરાવે તથા મુખાદિ આપે
તે પ્રકારની વાણીનું કથન કરે છે ૪૩

(વિ) સ્વર્ગપરા = સ્વર્ગ તે જ પર = નિરતિશય પુરુષાર્થ છે એમ નિશ્ચય
જેઓને હોય તેવા, જેઓ સ્વર્ગપરાયણ હોય તેઓ જ કામાત્મક હોય,
મોગ = જેનો ઉપભોગ દરાય તે અર્થાત્ અદ્ (માગા) ચ દન તથા વનેતા
આદિ દિગ્ધ્ય ભોગ્ય પદાર્થો, શ્રેયસ્ = ૮૪૧૨૨ સ્વામિત્વ, ગતિ = પ્રાપ્તિ, મોગૈશ્વર્ય-
ગતિં પ્રતિ = કેવળ સ્ત્રી આદિ સમગ્ર દિગ્ધ્ય ભોગની અશ્વર્યતા પ્રાપ્ત કરના અર્થે,
કામાત્માન = ક્રમ = ઇચ્છાવેગ, અત્મનિ = શુદ્ધિ નિરો, જેઓને હોય તે = વિષય-
ભોગવપટ, મીમાસક કામી પુરુષો, ક્રિયાવિશેષમહુલા ક્રીણ વિશેષના - હેતુરૂપ
અગ્નિષ્ટોમ, અનિગમ આદિ મહુલ = અનેક, ક્રિયાઓ જેના વડે પ્રતિપાદિત
થાય તે, અનેક ક્રિયાની યુક્ત કર્મો દર તે નડે મનુષ્યને અનેક યોગિમા જન્મ
જન્મ, મુખાદિ ભોગ ભોગવવા પડે તેથી જ આ પ્રકારની ક્રિયાયુક્ત વાણીને
જન્મકર્મફલપ્રદામ્ એમ વિશેષણ આપેનું છે તે ઉપપન્ન છે, જન્મકર્મ-
ફલપ્રદામ્ = કેવળ જન્મ, મૃત્યુ આદિ વડે કર્મના અનુભૂતાઓને તેઓએ
પોતે પ્રતિપાદન કરેના કર્મના ક્રીણ પ્રાપ્ત કરાવનાર, અર્થાત્ જે કર્મોનું
આ વાણી વડે પ્રગટન કરેનું છે તે કર્મોના કર્તાઓને ભિન્ન ભિન્ન યોગિ-
ઓ વિશે જન્મ, તથા કર્મફલ = મુખાદિ પ્રાપ્ત કરાવનાર જન્મ પા નડે
મૃત્યુ, જન્મ, મોગ તથા તર્કન દુષ્ટો ઉપનક્ષિત થાય છે

આ મંત્રનો પૂર્વેના મંત્ર સાથે અન્વય કરવો.

(અવ૦) મીમાસકો આ રીતના કામો હોય એટલે તેમને યોગશુદ્ધિ તથા તેનું ફળ કદાપિ સિદ્ધ ન થાય એમ હવે 'મોગ' છત્યાદિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ— તયા અપહૃત ચેતસામ્ મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં સમાધૌ વ્યવસાયાત્મિકાબુદ્ધિઃ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

(અ૦) આ રીતની કર્મકાંડનો બોધ કરનાર વાણી વડે જેમનું વિવેક-જ્ઞાન નિરોધિત થએલું હોય તેવા મોગૈશ્વર્ય વિશે પ્રસક્ત થએલા મનુષ્યોના અંતઃકરણ વિશે, આ રીતની યોગશુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકે નહિ. ૪૪

(વિ૦) તયા=અધિક અર્થવાદવાળી કર્મકાંડનો બોધ કરનાર તે વાણી વડે અપહૃતચેતસામ્=અપત્ન=તિરોલ વને પ્રાપ્ત થએલું છે એવું =કાર્યાકાર્યનું વિવેકજ્ઞાન જેઓનું તેઓના; અર્થાત્ વિષયોની આશાવડે ભ્રમિત થએલી શુદ્ધિવાળાના; મોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં=ભોગ્ય પદાર્થોના, ભૈશ્ય=કેવળ સ્વા-મિત્વ વિશે-જ જેઓ પ્રસક્ત હોય તેમના. જેઓ કાર્યાકાર્યના વિવેકવિજ્ઞાનથી રહિત હોય તેવા પુરુષો જ ભોગ્ય પદાર્થો વિશે આસક્ત હોય છે; સમાધૌ=જેનાવડે પુરુષ વિષયો વિશે સમાહિત ચિત્તવાન થાય તે, અથવા જેનાવડે સર્વ જગત વ્યાપ્ત હોય તે વાસનાત્મક અંતઃકરણ; તેના વિશે વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિઃ=યોગશુદ્ધિ; નવિધીયતે=પ્રવેશ કરે નહિ; અર્થાત્ અંતઃકરણ વિશે, કામનાઓનો અંતરાધરહે તેથી તે વિશે આ યોગશુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

તાત્પર્યઃ—‘વારણાભાવે કાર્યાભાવઃ વૈશિષ્ઠિક સૂત્ર ૨/૧૪ અર્થઃ—ત્યા કારણનો અભાવ હોય ત્યાં કાર્યનો પણ અભાવ થાય,’ આ ન્યાયાનુસાર, જ્યાં

ફલના સમુચ્ચય રૂપ સંમાર (ત્રિગુણ્ય) તે જ જે મધ્યે, કર્મ તથા તેનાં સાધન આદિના પ્રકાશ દ્વારા કેવળ વૃદ્ધિ પામવાને યોગ્ય હોવાનું ગોચર (વિષય) થાય તે પ્રકારના; મંસારવૃદ્ધિ કેવળ વેદોક્ત કર્મને અધીન હોય, એટલે વેદોને ત્રિગુણ્ય (સંમાર) વિષયક કહે છે.

મંમાર વેદવિષયક હોવાથી, મર્વ કોઇને તે ગ્રંથ કંઈક કરવા યોગ્ય હોય તથાપિ મુમુક્ષુ પુરુષને તો, આ સંસારનો આદર કરવો ઘટે નહિ, માટે હે અર્જુન, તુ મોક્ષેચ્છા વડે યુક્ત તથા યોગબુદ્ધિવાન થઈ સ્વધર્મનું પાલન કરવાને પ્રવૃત્ત થએલો છે તો રાગદ્વેષયુક્ત પ્રેરાયક શ્રુતિવાક્યો, તથા રાગાદિ વડે પ્રધાનમય કર્મ તથા તેના ફલોની અપેક્ષાથી તું નિષ્કાંત થા. (નિસ્ત્રિગુણ્યઃ ભવ)

તું નિત્ય સત્ત્વગુણનિષ્ઠ થા; અર્થાત્ નિત્ય વિવેક, વેરાગ્ય તથા શમ-દમાદિ વિગે જ અધિષ્ઠિત થા.

જે પુરુષ યોગક્ષેમ પરાયણ હોય તેને રાગદ્વેષાદિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તેથી શમાદિ પદ્ધતિ કરી જાય, શમાદિના અજાવવડે સાધનનો વિચ્છેદ થાય, અને માધનના વિચ્છેદને લીધે મોક્ષ અસિદ્ધ થાય તેથી મુમુક્ષુએ યોગક્ષેમની ચિંતાથી નિર્મુક્ત થવું ઘટે; માટે તું કેવળ પ્રારબ્ધાધીન થઈ યોગક્ષેમની ચિંતાથી પણ નિષ્કાંત થા. (નિર્યોગક્ષેમઃ)

અવિદ્યમાન વસ્તુને સંપાદન કરવી તેને ' યોગ ' તથા વિદ્યમાન વસ્તુનું પાલન કરવું તેને ' ક્ષેમ ' કહે છે.

વળી જે મુમુક્ષુનું મન વિષયાંતર વિષે પરવશ થએલું હોય, તો સ્વધર્મની સિદ્ધિ થાય નહિ એટલે મનને નિર્વિષયાંતર કરી કેવળ આત્મનિષ્ઠ થવું યોગ્ય છે, માટે તું આત્મવાન થા, અર્થાત્ શ્રવણ, ધ્યાન તથા કીર્તન જેમ, વિહિત કર્મ વિગે સ્થિર છે મન જેનું (આત્મા) તેવો, એટલે કે તું નિશ્ચય ચિત્તવાળો થા.

અથવા (૨) ' આત્મા જન્મ પામતો નથી, અથવા મરણ પામતો

નથી' (૨-૨૦) તથા 'વેદાવિનાશિનં' 'આત્માને જે અવિનાશી ૩૫ જાણે' (૨-૨૧) છતાં વાક્યોવડે તેને સાંખ્યવિષયક શુદ્ધિ પ્રતિપાદન થઈ ચિત્તાર્થ થઈ હોય, તો તારે અર્થાત્ દરકોષ જ્ઞાનિ પુરુષને આ રીતે આત્મનિષ્ઠ થવું અવશ્ય છે એમ સૂચન કરે છે.

ત્રિગુણ્યવિષયા:-જેને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો હોય તેનું. અધ્યાકૃત જગત્ત્રી જ, (ત્રિગુણ્ય) તેથી હિત્વન્ન થએલું કેવળ જગત્ (ત્રિગુણ્ય) પ્રતિપાદરૂપે જેનું વિષયભૂત હોય તે.

તાત્પર્ય—સર્વ વેદો, કેવળ સાધ્ય, સાધન. સાધક તથા ફળ તથા દેવ-તાત્મક જગતના પ્રકાશપરાયણ હોય છે; વેદ તથા વેદોક્ત કર્મ તથા તેના ફળ વિષે જે મનુષ્ય પ્રવૃત્ત હોય, તેને દ્વિતજ્ઞાનનો બાધ થયા વિના, અદ્વિતજ્ઞાન, તે જ્ઞાનની નિષ્ઠા તથા ફળ પણ કદાપિ સિદ્ધ થાય નહિ તેથી જ્ઞાનીપુરે આ રીતનાં વેદોક્ત કર્મોથી નિવૃત્ત થવું ઘટે છે, માટે 'વેદાનિમં હોવમસુ ચ પરિત્યજ્યાત્માનમન્વિચ્છેત્. અર્થ:-' આ વેદોનો તથા આ ૫ લોકોનો પરિત્યાગ કરી કેવળ આત્મતત્ત્વની ધ્યક્ષા કરવી ' આ સ્મૃતિવાક્ય જુસાર, વેદ, વેદોક્ત કર્મો તથા ત્રિગુણ્યરૂપ જગત, આ સર્વથી તું નિર્મુક્ત થા; અર્થાત્ સર્વ કર્મોનાં તું સંન્યાસ (પરિત્યાગ) કર.

મુમુક્ષુ પુરુષ સર્વકર્મ સંન્યાસયુક્ત હોય, તથાપિ દ્વિતવસ્તુનું અવલંબન કરી તે બલિર્મુખ હોય. તો તેને બ્રહ્મનિષ્ઠાનો અયોગ સિદ્ધ થાય, બ્રહ્મનિષ્ઠાનો અયોગ સિદ્ધ થાય તો જ્ઞાનનો નાશ થાય અને જ્ઞાનના નાશ વડે મોક્ષ અસિદ્ધ થાય, એટલે જ્ઞાની પુરુષે દ્વિતાવલંબનનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો ઘટે એમ 'નિર્દેન્દ્ર' પદ વડે સૂચન કરે છે.—

દ્વંદ્વ-નામરૂપ; હે અર્જુન, સર્વત્ર નામરૂપાત્મક જગતનો તું પરિત્યાગ કર; અર્થાત્ તું પદાર્થોના નામરૂપનું ગ્રહણ ન કર.

જે કોઈ મનુષ્ય નિરાવશ થયેલ હોય તેને પણ નામરૂપનું ગદણ-સંભવે તેથી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનિ પુરુષ પ્રત્યે આ અવસ્થાનો ' નિત્યમત્તવત્થ ' પદ વડે નિષેધ કરે છે.

હે અર્જુન તું, નિત્ય સ્વરૂપ અક્ષસ્વરૂપ વિશે અધિષ્ઠિત થા; અર્થાત્તું અક્ષસ્વરૂપનું અનુસંધાન કર; નિત્યસ્વરૂપનિત્ય, તથા મત્સ્વરૂપ સત્સ્વરૂપ અક્ષમત્ત, તે વિશે અધિષ્ઠિત;

દલે, જે અક્ષવેતા હોય તેણે નો પોતાની શરીર યાત્રા પણ કેવળ 'અક્ષદષ્ટિવડે યુક્ત થમને કરવી ધટે એમ ' નિર્ગોપગ્રેવ ' ઇતિ ૫૬ વડે સૂચન કરે છે. અક્ષવેતાને આલ્પદષ્ટિવડે શરીર યાત્રા કરવી ન ધટે.

હમઃ—ગ્ધિનિરૂપ આ દેદનું મર્વ, દટક આદિથી તાત્પર્યરૂપે પાલન કરવું તે; યોગઃ—દેહન અનુકૂળ દ્રવ્યોને મંપાદન કરવું તે; હે અર્જુન, વસ્તુનો યોગ સ્તેમ, ઉભય પ્રારબ્ધાધીન હોય તથા આત્મદષ્ટિએ વિચારનાં આ દેહ કેવળ મિથ્યા સ્વરૂપે હોય એટલે અધિષ્ઠાનભુત આત્મનત્વના કેવળ માનવજાતિવડે યુક્ત થઈ, આ ઉભયનો પરિપાક કર; યોગ સ્તેમ શુદ્ધિથી નિર્મુક્ત થા.

દલે આ રીતની 'અભિનિષ્ઠા વિશે કવચિત્ પણ પ્રમાદ થાય મારે મુમુક્ષુને કેવળ આત્મનિષ્ઠ થવું ધટે છે એમ ' અત્મમાન્ ' ઇતિ ૫૬ વડે સૂચન કરે છે.

આત્મમાન્=આત્મા=સદા અલકાર શુદ્ધિ, જેને હોય તે; અથવા કેવળ આત્માજ સદા અદંશુદ્ધિનો વિષયભૂત થાઓ, અનાત્મા કવચિત્ કદાચિત્ પ્રમાદ પડે પણ, અદંશુદ્ધિનો વિષય-ભૂત નહો; અર્થાત્ અનામવસ્તુને કવચિત્ કદાચિત્ પણ અદંશુદ્ધિને વિષયભૂત ન કર. ૮૫

(અવ૦)-જે કોઈ અક્ષવેતા પુરૂષ, આ રીતે શ્રુત્યુક્ત થાવત્ ક્રમેની પરિત્યાગ કરે તો તેને માધના મલે સાધ્યામાલઃ અર્થઃ—સાધનના અભાવે સાધ્ય વસ્તુનો પણ અભાવમિદ્ધ થાય' આ ધોરણે તે તે કર્મો વડે પ્રાપ્ત થનાર મુખવિશેષ સંભવે નહિ એટલે ઉન્નત પુરૂષની માફક આ અક્ષવેતાની પ્રવૃત્તિ કેવળ નિષ્કલ્પ થાય તે કેમ ધટે ? આ રીતની શંકા કરવી ન ધટે! ' સર્વપદંદહસ્તિપદં નિમગ્નમ્ અર્થઃ—દરિદ્રપદ વિશે સર્વ પદ નિમગ્ન થઈ

જાય ' આ ન્યાયનુસાર મત્ ક્રિયાઓ વડે, માર્વભૌગથી માઢી બ્રહ્મપયત્ત ના યાનત્ આનંદો પ્રાપ્ત થાય તે મવે' જે પુરુષ બ્રહ્માનુભૂતિ વિષે અધિષ્ટિત થઇ કેનળ બ્રહ્મારૂઢ હોય તેને મળવે છે એમ દવે ' યાવાન્ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે સદષ્ટાત પ્રતિપાદન કરે છે —

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્તુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્વ-ઉદપાને અર્થ. યાવાન્ (સિદ્ધયતિ) તાવાન્ (એમ) સંવત સંપ્તુ-
તોદકે (સિદ્ધયતિ) (એવ-મ્ એવ) સર્વેષુવેદેષુ (યાવાન્ આનન્દઃ
મનતિ) તાવાન્ આનંદઃ વિજાનતઃ બ્રાહ્મણસ્ય સિદ્ધયતિ ॥

(અં) -ભૂમિવિષેના સર્વત્ર વિષ્ણુમાન પુરુષતીર્થ વિષે આનંદનાદિ ક્રિયા વડે જેટલો અર્થમિદ્ધ થાય તેટલોજ અર્થ સમુદ્રવિષે સ્નાનાદિ ક્રિયાવડે સિદ્ધ થાય વળી ઋગ આત્રિવેદો વિષે પ્રમિદ્ધ કરેલા યાગ, યજ્ઞાદિ ઇર્ષોવડે જેટલો આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેટલોજ આનંદ બ્રહ્મવેના યોગીને બ્રહ્માનુભવડે મિદ્ધ થાય

૪૬

વિં ઉદપાને-જેનાવિષે ઉદ્ધનુ પાન કરાય તે અર્થાત્ જગદાશય, તે વિષે. આ મન્દ જાતિ વાયક હોનાથી એકવચન વાયક છે, અથ પુરુષપ્રયોજન, યાવાન્-જેટલા પરિમાણમા સર્વત મ્તુતોદકે—મર્વત્ર—સંપ્તુત પરિપૂર્ણ ઉદક હોય જેને તે અર્થાત્ સમુદ્ર મર્વેષુવેદેષુ-ઋક આદિ વેદોવિષે, વિજાનત —આ મત જગત્ તથા હુ કેનળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છધએ એમ જાણીને મર્વ જગત્ તથા પોતાના આત્માને કેનળ સચ્ચિદાનંદ રૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપે જુવે તેને, બ્રાહ્મણ્ય—બ્રહ્મવેતા યોગીને.

ભૂમિવિષે મર્વત્ર નહેવા વાવ (વાપી કૂપ, તડાગ, સરોવર નદ, નદી આદિ પુરુષતીર્થ વિષે, સ્નાન, દાન, અર્ચન આદિ ક્રિયા કરવા વડે જેટલા પ્રમાણનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય, તેટલાજ પ્રમાણનો તેવો પુરુષાર્થ સમુદ્ર

વિશે, સ્નાનાદિક કર્મ કરવાથી મિદ્ધ થાય; અર્થાત્ ગંગા આદિ પુણ્યનીર્થો વિશે પૃથક્ પૃથક્ કરેલ સ્નાનાદિ ક્રિયાવડેજે પુણ્ય વિશેષ ઉપજાય થાય, તેના મમાન પ્રમાણમાજ સમુદ્ર જળવિશે સ્નાનાદિ કર્મ કરવાથી કશું સિદ્ધ થાય, કિન્તુ તેનાથી કાંઈ ન્યૂન સિદ્ધ થાય નહિ, કારણ કે ‘સતેવનાગ્ન’ અર્થ - મોમા પચાશની ગકમનો નમાવેશ થઈ જાય, આ ન્યાયે પરિશિન્ન જળવાળી મંગાદિ નદીઓનો સમુદ્ર વિશે અન્તર્ભાવ થઈ જાય.

વળી, આજ રીતે ઋગ્વાદે મર્વ વેદો વિશે પ્રસિદ્ધ થયેલ કર્મો વડે તેમજ યાગ યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન, વ્રત, તપ યોગાદિ અન્ય પુણ્ય વિશેષ વડે ઉત્પન્ન થતો, સાર્વભૌમપણાથી માંડી બ્રહ્મ પર્થતનો જે શ્રુત્યુકત આનંદ તેનો સો ધણો આનંદ જેટલો પ્રમાણમાં હોય, તેટલાજ પ્રમાણનો આનંદ, આ જગત્ તથા હું કેવળ મચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હઈએ, એ રીતે બ્રહ્મ સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર બ્રહ્મવેત્તા યોગીને સિદ્ધ થાય છે; આમ હોવાથી બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કેવળ નિત્યાનંદ સ્વરૂપ હોય છે; પ્રમાણ:- શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ‘સમોદત્તેમોદનીયંલ્લજ્વા’ (કઠ ૧-૨-૧૩) અર્થ:-તે મનુષ્ય ખરેખર મોદનીય રૂપ વસ્તુ (બ્રહ્મતત્ત્વ) પ્રાપ્ત થવાથી મોદતો (આનંદ) પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા આ મંત્રનો બીજો પણ આ રીતનો અર્થ થાય છે:-

ભૂમિ વિશેના સર્વજ વિવિધમાન વાપી, કૃપ, તડાગ નદ તથા નદીઆદિ જળ પ્રદેશ વિશે વિવિધમાન જળનો જેટલો જળ રૂપે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય, તેટલોજ જળરૂપ અર્થ સમુદ્રનાજ જળ વડે સિદ્ધ થાય; અર્થાત્ એક કોણ (ખૂણા) વિશે રહેલ જળ, સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત સમુદ્ર જળના લેશાંશરૂપે હોય છે.

વેદાઃ ગ્રન્થાદિ યાવત્ ત્રિપયોને જણનાર; અર્થાત્ બ્રહ્માદિથી માંડી પિપ્પીલિકા પર્થતના યાવત્ પ્રાણિઓ; ‘વિદ્’ ધાતુ કર્નરિ વાયક છે.

સર્વ પ્રાણિઓને પોતાના પ્રુણકર્મનાં પરિપાકના લીધે ઇષ્ટ અર્થની સાનિદ્યતા પ્રાપ્ત થતાં જે પ્રમાણમાં આનંદરૂપ અર્થ પ્રતીત થાય, તે પ્રમાણમાંજ આનંદરૂપ અર્થ સમુદ્રસ્થાનીય બ્રહ્મતત્ત્વ વિગે સ્થિતિ કરનાર મનુષ્યને લેશાંશ રૂપે સિદ્ધ થાય છે; પ્રમાણ-પ્રતિમા કહ્યું છે કે **एतस्मैवा नन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति** જુ ૪-૨-૩૨ અર્થ-અન્યભૂત પ્રાણિઓ કેવળ આ બ્રહ્માનંદની માત્રા વડે (અંશ) ઉપજીવ્યમાન હોય છે.

તાત્પર્ય-આ રીતે સર્વતઃ મંજુતોદક (સમુદ્ર) સ્થાનીય અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વ કેવળ પોતાના પ્રતિબિંબના લેશાંશવડે. બ્રહ્માથી આરંભી પિપીયિકા (કીડી) પર્યંત થાયત્ પ્રાણિઓને તેમના પ્રુણના પ્રમાણમા સુખ પ્રાપ્ત થાયતો જે મનુષ્યને સત્, જ્ઞાન તથા આનંદજન સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તત્ત્વનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયેલ હોય, અર્થાત્ આ બ્રહ્મતત્ત્વ તે હું પોને જ છું, આ રીતે સ્વસ્વરૂપે જેને બ્રહ્મમહાત્કાર થાય તેવા બ્રહ્મવેત્તાને જે અતત સ્વરૂપ બિઘ્ન્યાનંદ મર્વદા અર્ખંકાકાર-નૃત્તિરૂપે અનુભવાય તે આનંદના સ્વરૂપ તથા પ્રમાણનું કાણુ વર્ણન કરી શકે ?

અવ-યદ્યપિ, આ રીતના લક્ષણગણો કોઈ ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ હોય તેને તો સર્વકર્મનો સંન્યાસ કરવાને અધિકાર હોય, તથાપિ તું શોક તથા મોહાદિ ધર્મવડે આવિષ્ટ થયેલ છે. તે વાતનો વિચાર કરતા, પૂર્વોક્ત બ્રહ્મવેત્તાના લક્ષણ ત્હારા વિગે દૃશ્યમાન થતા નથી; મારે તું જ્ઞાન અથવા કર્મસંન્યાસનો અધિકારી નથી; તું તો કેવળ કર્મનોજ અધિકારી છે. એમ હવે 'કર્મણિ' ક્તાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરી, જસે સો વખત શ્રવણ કરે તથાપિ જે મુમુક્ષુઓને આત્મજ્ઞાનનો ઉદ્દય થયેલ ન હોય, તેઓને તો સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું તેજ અવશ્ય કર્તવ્ય હોય છે; તેઓને સ્વધર્મનો તો કદાપિ ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ એમ સારબોધ કરે છે—

કર્મણ્યેવા ધિકારસ્તે માફલેષુ કદાચન ।

માકર્મફલહેતુર્મૂમા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

અન્વ-તે કર્મણિ એવ અધિકારઃ (કર્મ) ફલેષુ માં (તે અધિકાર)
કદાચન । મા કર્મફલેદેતુ મૂઃ અકર્મણિ તે સંગ મા અસ્તુ ।

અ-કર્મણિ=શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવડે વિધાન કરેન, કામ્યવર્જિત નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો વિશે અધિકાર=ચોખ્ખતા, 'એવ' પદ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠા, અથવા સન્યાસનો નિરોધ મુચવેગો છે. અકર્મણિ=કર્મજનિતરેફ, ક્રિયા ત્યાગ સંગ=મન સક્તિ, તુ મુમુક્ષુને તો કેવળ શ્રુતિ આદિ રિહિન નિત્યાદિ કર્મોજ કરવા ધટે. તુને અન્યત્ર અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠા વા સન્યાસ વિશે અધિકાર નથી.

પણી 'શ્રુતિમા કથુ છે 'યજ્ઞોદાન સપદૈવ પાવનાનિ ગી. ૧૮-૫ અર્થ=યજ્ઞ, દાન, તથા તપ પવિત્ર કરનાર હોય છે' 'ધર્મેણ વાપ મનુદતિ માધવાચાર્ય' વેદભાષ્ય અર્થ -ધર્મવડે પાપનો બહિષ્કાર થાય' આ રીતના વાક્યાર્થવડે નિત્યકર્મો વિશે પણ ક્ષોડકિતનું કથન કરેલ હોય છે, તે રીતના કર્મક્ષો વિશે પણ તુને અધિકાર અર્થાત્ ચોખ્ખતા ધટે નહિ તાત્પર્ય કે તારે કર્મફલની કદાચિત્ પણ અપેક્ષા કરવી નહિ, જે કર્મફલની અપેક્ષા કરાય તો મીઝ વિદ્યમન હોય તો જેમ અંકુર ઉદ્ભવે તેમ, જન્મ આદિ દુઃખમૂર્તિ ચોતાથીજ પુન ઉદ્ભવે, માટે જેમ સ્વર્ગની કામના વાન પુરુષ સ્વર્ગફલની અપેક્ષા કરે, તેમ તુ તે કરેન કર્મના ફળની અપેક્ષા નકર, અર્થાત્ કર્મ ફલ વિશે તુ કદાપિ અપેક્ષાવાન ન થા

આ રીતે જો કર્મ, ફલ-શુભપૂર્વક કરતુ ચોગ્ય હોય, તો આ કર્મો મહાન કર્મો અર્થાત્ પરિશ્રમયુક્ત હોય તેથી આ રીતના કર્મો કરવા અગત્ય થાય તેથી આ રીતના ફળશુભ તથા કલેશ પ્રધાન કર્મોની અપેક્ષાએ તો આ કર્મોનો ત્યાગ કરવો સુખરૂપ થાય આ રીતની આકાંક્ષા ઉપસ્થિત થાય તે પ્રત્યે હવે, 'માતે' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કહે છે- આરક્ષુ પુરુષને કર્મત્યાગ કરવો યુક્ત ન હોય, માટે કર્મ-ક્રિયાત્યાગ કરવા પ્રત્યે તુને મન સક્તિ ન હો, કર્મ ન કરે તો પ્રત્યવાય પ્રાપ્ત થાય,

અને તેના પરિણામે નરકે તથા દુષ્ટ યોગિ પ્રાપ્ત થાય; માટે મુમુક્ષુને કર્મ સંન્યાસ કરવો યુક્ત ન હોય. ૩

તાત્પર્ય—આ વાક્યાર્થવડે, જે કોઈ મુમુક્ષુ કર્મફલની અપેક્ષા કર્યા વિના શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્વક કેવળ ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્મો કરે જાય તોજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. અન્ય કોઈ પ્રકારે મોક્ષ સિદ્ધ થાય નહિ. આ રીતનું સૂચન કરેલું છે.

અર્થ—હવે જો તુને જન્માદિ દુઃખોની નિરોધે કરી નિવૃત્ત કરવાની અપેક્ષા હોય તો તું આ રીતે કેવળ કર્માનુષ્ઠાન કરેજ આ રીતેના ‘યોગસ્ય’, ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, ઉપદેશ કરે છે.

યોગસ્યઃ—કુરુકર્માણિ સંગત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમોભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

અન્ન-સમત્વં યોગઃ (હતિ) ઉચ્યતે હે ધનંજય, યોગસ્યઃ (સન્)

સંગત્યક્ત્વા સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમઃ મૂત્વા કર્માણિ કુરુ ॥

અ-મમભાવને યોગ કહે છે, હે ધનંજય, કેવળ મોક્ષની કામનાવડે યુક્ત થઈ, કામબુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી, કર્મની સિદ્ધિવા અસિદ્ધિ પરત્વે હર્ષ તથા વિપદાથી રહિત થઈને તું કર્માનુષ્ઠાન કર.

વિ-‘નિર્દોષં હિ સમઃ શબ્દ=ગી. ૫ ૧૯ અરેખર બ્રહ્મજ્ઞાન નિર્દોષ, અર્થાત્ નિરંજન તથા સમનારૂપ હોય’ આ વાક્યાનુસાર, ‘સમ’ પદ બ્રહ્મવાચક છે. જ્ઞાનવડે આ મમભાવ પ્રાપ્ત થાય તેથી ‘યોગ’ પદવડે મમત્વનો બોધ થાય છે.

યોગસ્ય=પોતે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય, માટે આ રીતની કેવળ બ્રહ્મ ભાવનાની અપેક્ષાવડે યુક્ત થઈ, જે પ્રમુખ યોગ અર્થાત્ બ્રહ્મતત્વ વિશે શ્રિયત હોય તે અર્થાત્ કેવળ મોક્ષની કામનાવાન પ્રમુખ; તુ કેવળ મોક્ષની કામનાવાન સતો અ કર્મો કરવાથી મારા દુરિત નાશ પામે, મને પાપાદિ

પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ હો, અથવા મુંને ઇશ્વર અનુગ્રહ કરો, મુંને કર્મજન્ય
 ફલ સિદ્ધ હો, ઇત્યાદિ કામનાનો [સંગ] કર્મ વિષે પરિત્યાગ કરી, પ્રારબ્ધ
 કર્મો સાંગોપાંગ સિદ્ધ થાય, વા સિદ્ધ ના થાય, ઇશ્વરપ્રસાદ સિદ્ધ હો વા
 ન હો, ચિત્ત પ્રસક્તિ સિદ્ધ હો વા ન હો, ઇત્યાદિ વસ્તુસિધ્ધિ. વા વસ્તુ
 અસિદ્ધિ પરત્વે (સિદ્ધસિધ્ધ્યોઃ) હર્ષ તથા વિપાદથી શૂન્ય થઈ, તું (સમં
 મૂલ્વા) બલે કર્મો કલેશાત્મક હોય તથાપિ તે શાસ્ત્રોક્ત છે એમ. જાણીને
 કર્મો અવશ્ય કર.

૪૮

જવ-કેવળ મોક્ષેચ્છાથી યુક્ત થઈ, ફલની અપેક્ષા કર્યા વિના, સમ
 બુધ્ધિવડે યુક્ત થઈ, નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો કરતાં કરતાં જ્યારે આ
 કર્મો તેનાં ફળ તથા ભોગ્ય વિષયો કેવળ તુચ્છ છે, આ રીતની અલ્પબુધ્ધિ
 રૂપે ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કર્મો તો કેવળ નિષ્કૃષ્ટ ફલને આપનાર હોય છે
 આ રીતની કર્મ દિધે અનાસ્થા પ્રાપ્ત થાય. ત્યારે કેવળ જ્ઞાનયોગનું સેવન
 કરવું એમ હવે ' દૂરેણ ' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે બોધ કરે છે—

દૂરેણ હૃદયં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।

બુદ્ધ્યૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

અન્વ—અયરંકર્મહિ બુદ્ધિયોગાત્ દૂરેણ (વર્તતે) ફલહેતવઃ
 (તેણ) કૃપણાઃ (તસ્માત્) હે ધનંજય બુદ્ધ્યૌ શરણમ્
 અન્વિચ્છ ॥ ૪૯ ॥

અ—આ નિષ્કૃષ્ટ રૂપ કર્મ જરેખર જ્ઞાનયોગથી અત્યંત દૂર હોય છે.
 કર્મ ફલની ઇચ્છાવાળા કામી પુરૂષો હે ય તે તો કેવળ અધમ રૂપ હોય;
 માટે હે ધનંજય, સાંખ્ય બુદ્ધિ વિષે ત્હારું મનસ્થાપિત કર

૪૯

વિ—અવરં=નિષ્કૃષ્ટ; બુદ્ધિયોગાત્=જ્ઞાનયોગથી; બુદ્ધ્યૌ=સાંખ્યબુદ્ધિ વિષે;
 શરણમ્ અન્વિચ્છ=મન સ્થિર કર, કૃપણાઃ=અધમ, નીચ; ફલહેતવઃ=કર્મ
 ફલની પ્રાર્થનાવાળા કામી પુરૂષો;

કર્મ, અનેક સાધનો વડે સાધ્ય હોય છે, તથા તે અત્યંત પરિશ્રમ યુક્ત હોય છે, વળી જો તેનું સાગોપાંગ અનુષ્ઠાન સિદ્ધ ન થાય તો ક્વની વિપરીતતા સિદ્ધ થાય, જો તેનું સાગોપાંગ અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય તો તે જન્મ આદિ દુષ્કર્મના ખીજ રૂપે થાય, અને જો તેનું અનુષ્ઠાન ન કરાય તો પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન થતા તે નરકના કારણ રૂપે થાય અર્થાત્ નરક સિદ્ધિ થાય; આ રીતે કર્મ સર્વથા નિકૃષ્ટ પ્રકારનું હોવાથી તે નિત્ય તથા નિરતિશય મોક્ષ સુખના હેતુ રૂપ જ્ઞાનયોગથી (બુદ્ધિયોગાત્) અત્યંત દૂર હોય છે, અર્થાત્ 'દૂરમેતેવિપરીતે વિપુલો અવિદ્યા યાચરિયા અર્થઃ—વિદ્યા અને અવિદ્યા આ મંને ધણાજ એકબીજાથી અત્યંત વિવક્ષણુ છે.' (કઠ. ૧-૨-૪) આ શ્રુતિ વાક્યાનુમાર કર્મ (અવિદ્યા) વિદ્યાથી વિપરીત ભાવ રૂપે હોવાથી તે મોક્ષના હેતુ રૂપ જ્ઞાનયોગથી અત્યંત દૂર અર્થાત્ વિવક્ષણુ હોય છે.

. કર્મ અવર રૂપ પ્રસિદ્ધ છે. એમ 'દિ' પદ વડે બોધ થાય છે, શ્રુતિમા કહ્યું છે 'અઘ્રદશોક્તમરયેયુર્કર્મ અર્થઃ આ યત્નો નિર્વાહ કરનારા અઘ્રાર જણાઓ જેઓ આ નિકૃષ્ટ કર્મ કરે છે,' (મુ. ૧-૨-૭) આ રીતે છે માટે કર્મ વિષે કદાપિ આસ્થા કરી નહિ.

કોઇ એમ કહે કે—અનેક મનુષ્યો તો કેવળ કર્મયોગનું સેવન કરે છે. તો કર્મને નિકૃષ્ટ કેમ કહેવાય ? આ શ્રુતિ પ્રત્યે હવે 'કૃત્તા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે બોધ કરે છે,

જે મનુષ્યો કર્મ—જન્મ રૂપ સ્વર્ગીય મુખ અથવા ઐહિક સુખની ઇચ્છાનાં હોય તેના કર્મફલેષ્ટુ કામી પુત્રો (કર્મફલહેત્ર) કેવળ અધમ તથા નીચ (કૃત્તાઃ) હોય છે, નીચેના શ્રુતિ વાક્યો એજ અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરે છે.

યોગેન દસભ્યર્થત્રિદિત્વા રમાત્રોક્ત પ્રૈતિમ દુરગ ખ ૩-૮-૧૦
અર્થ—હે ગાર્ગિ, જે મનુષ્ય આ અસરતત્ત્વ (અભ્યુત્પત્તિ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત

યથા વિના, આ લોકમાંથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરી નિર્ગમન કરે તેને કેવળ કૃપણ 'સમન્વો'; આશ્રુતિવાક્ય લાલે મનુષ્ય ઉત્તમ 'કૃત્વ' વિષે જન્મ પામેલ હોય, કર્મ પરાયણ તથા શુણ્યવાન હોય તથાપિ બ્રહ્મનત્વથી અત્યંત અનાન હોય, તેવા કર્મી પુરુષને અધમ ક્રમે કથન કરે છે.

‘વળી એતચ્છેયો ચંડમિત્તન્દનન્નિ મૂઢાજગ મૃત્યુ તે પુન રંવા પિયન્તિ અર્થ-આનુંજેઓ શ્રેયરૂપે અમિતન્દન કરે તે મૃત પુરુષો કેવળ પુનઃજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે’ (મુ. ૧-૨-૭)

યત્કર્મિણોઃ પ્રવેદયન્તિ રાગા તૈના તુલાઃ ક્ષીણલોકાશ્ચયન્તે અર્થ—જે કર્મિષ્ઠ પુરુષો રાગારદ થઈ આ નત્વને જાણના નથી, તેઓ રાગા-તુર થવાથી તેમનો ક્ષીણ લોક થાય એટલે તેઓ બ્રહ્મ થાય છે. (મુ. ૧-૩-૯)

આ શ્રુતિ વાક્યો વડે, કર્મક્ષત વડે જેઓ મોહિત થયેલ હોય તેવા કર્મિષ્ઠ પુરુષોને કેવળ અનર્થ મિદ્ધિ થાય એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેથી જે જ્ઞાની હોય તેઓ અમૃતત્વ (અમરસ્વરૂપ) ને જાણે છે એટલે તેઓ આ લોક વિષેના અધુવ અર્થાત્ મિદ્ધ્યા પદાર્થ વિષે, ક્રુપ વસ્તુરૂપ પરબ્રહ્મનત્વની અપેક્ષા કેમ જ કરે, ?

વળી, એતચોવેદ નિહિત્તુહાયા સોઽવિદ્યાપ્રથિ વિકિરં તોદમોમ્ય મુ. ૨-૧-૧૦ અર્થ—સોમ્ય, અતઃકરણ રૂપ શુદ્ધાવિષે આ બ્રહ્મનત્વ સ્થાપિત થયેલ છે. એમ જાણનારની અવિદ્યારૂપ અનિશ્ચિનાશ પામે છે. ‘જ્ઞાના દેવતુ કૈવલ્યં’ અર્થઃ કેવળ જ્ઞાનનું પરિચાલન કરવાથી કૈવલ્ય મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. ‘યથાચિરા ત્સર્વપાપંચપોષ પરાત્પર પુણ્ય મુપૈતિ વિષ્ણુઃ’ અર્થઃ—જે તત્ત્વનું (બ્રહ્મ) જ્ઞાન થવાથી સર્વ પાપોનો જલદી નાશ થઈ, જ્ઞાની પુરુષ પરથી પણ પર એવા પુરુષ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. આશ્રુતિ વાક્યો, જેઓ વિવેક સપન્ન હોય તેમણે ભોગ પદાર્થો વિષે કદાપિ કામના કરવી નહિ તેઓએ કેવળ મોક્ષની જ કામના કરવી, એમ તથા આ મોક્ષ કેવળ વિદ્યા અર્થાત્ જ્ઞાન યોગ વડેજ મિધ્ધ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે માટે હે ધનંજય, સાંખ્ય

બુદ્ધિ વિષે (બુદ્ધૌ) અર્થાત્ ચિત્તપ્રસાદે જન્ય કેવળ જ્ઞાનસંયોગ વિષેજ ત્હારા મનનો (ચરણ, અન્વિચ્છ), નિવાસ કર. અર્થાત્, ત્હારા મનને સ્થાપિત કર.

૧. તાત્પર્ય—ત્હારું ચિત્ત જ્યારે નિર્મળ થય ત્યારેજ આગળીને તુ કેવળ જ્ઞાનસંયોગ નિષ્ઠ થા; કર્મો તો કેવળ નિકૃષ્ટરૂપ, જ્ઞાનના અસાધનરૂપ તથા આનાસ્મ પદાર્થ વિષે આત્મભાવ કરાવનાર હોય, તેથી તેમના વિષે કદાપિ સ્થિતિ ન કરે; આગ્રીતે, મુમુક્ષુને જ્યાં લગી ચિત્તપ્રમાદ સિદ્ધ થાય ત્યાં લગીજ કર્મ, સાધનતુ સેવન કરવું, તે પછી તો અર્થાત્ ચિત્તપ્રસાદ સિદ્ધ થયા પછી તો કેવળ જ્ઞાન યોગનું જ પરિપાવન કરવું યોગ્ય હોય છે એમ સૂચન કર્યું. તેથીજ પુરૂષ અપકવ બુદ્ધિનો હોય તેનેજ યાવજજીવ અગ્નિ દ્વોત્તાદિ કર્મો કરવા ઘટે એમ નિષ્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે.

૪૯

૧. (અવ૦)—મુમુક્ષુપુરૂષને, યોતાના જ્ઞાનમગવડે જ જન્મભાદિના હેતુરૂપ સર્વ કર્મોની નિવૃત્તિ નિશેષે કરી સિદ્ધ થાય; જ્ઞાનયોગથી બિન્ન કોઈ માર્ગ વડે તેની નિવૃત્તિ થાય નહિ માટે તું કેવળ જ્ઞાનસંયોગ વિષેજ નિષ્ઠા-પ્રાપ્ત થા એમ હવે 'બુદ્ધિયુક્ત' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે બોધ કરે છે.—

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભેસુકૃત દુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વ—બુદ્ધિયુક્ત. હવે ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે જહાતિ । તસ્માત્ (ત્વં) યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલં ॥ ૫૦ ॥

૧. (અવ૦)—જે જ્ઞાન-યોગ વડે યુક્ત હોય તેવો જ્ઞાનરૂઢ અભિવેક્ષા પુરૂષ આયોગક વિષેજ, યોતાના સુકૃત તથા દુષ્કૃતનો પરિત્યાગ કરે છે માટે તુ જ્ઞાનયોગ મિદ્ધ કરવા અર્થે ચત્નકર, કેવળ જ્ઞાન યોગજ મોક્ષના પરમ સાધનરૂપ છે.

૫૦

(વિ૦)—પૂર્વે સાખ્ય વિષયક બુદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું; તે બુદ્ધિવડે અર્થાત્

જ્ઞાન યોગ વિષે (બુદ્ધિયુક્તઃ) જે બ્રહ્મવેતા પુરુષ આરઠ થયલ હોય તે કેવળ પોતાના કૃટસ્થ, અસંગ, તથા ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વના વિજ્ઞાનશક્તિના યોગેજ, અનેક શતસદૃશ જન્માન્તરો વિષે તથા આ જન્મ વિષે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પૂર્વે જે કાંઈ બિન્ન બિન્ન યોગિઓને પ્રાપ્ત કરાવનાર પુણ્ય તથા પાપ કરેલા હોય, તે ઉભયનો આ લોક વિષેજ પરિત્યાગ કરે છે, અર્થાત્ તેમને જ્ઞાનાગ્નિ વડે નિર્મૂલ કરી, આ દેહ વિષેજ પોતાની દયાતીમાજ મુક્ત થાય, માટે તું યોગ (જ્ઞાનયોગ) સિદ્ધ કરવા અર્થે ચત્તવાન થા.

વળી કૃત્ઃ, આદ્રાપચુ આદિ પ્રાયશ્ચિન વડે, ત્રિસુપશ્ચુ આદિજપો વડે ગંગા આદિ મહાનદી વિષે સ્નાન તથા દાન વડે મર્વ પાપનો નાશ થઈ જાય, તો પછી જ્ઞાન-યોગના અભ્યાસ-ક્રમેશનું શા અર્થે સેવન કરવું એમ કોઈ વાદી કહે તો તે મુક્ત નથી; તે પ્રાયશ્ચિન આદિ વડે કાંઈ સર્વ પાપની નિવૃત્તિ ન થાય; જે ક્રમને ઉદ્દેશીને પ્રાયશ્ચિતાદિનું સેવન કરે તેજ પાપકર્મ નિવૃત્ત થાય; કિંતુ તે વડે કાંઈ અન્ય પાપો નિવૃત્ત ન થાય; જો આ રીતે ન હોય તો પ્રાયશ્ચિતનું બિન્ન બિન્નરૂપે વિધાન કરેજ છે તે કેવળ નિરર્થક થાય; શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'તરતિત્રણહત્યાં યોઽધ્વમેધેન યજતે વસિષ્ઠ સ્મૃતિ ૨૨/૧

(અર્થ) :- જે મનુષ્ય અધ્વમેધ વડે મગ્ન કરે તે બ્રહ્મકૃતપાનું તરણ કરી શકે. '

વળી પ્રાયશ્ચિતાદિનું સેવન કરવાથી કેવળ પાપોની નિવૃત્તિ થાય, કિંતુ તે વડે કાંઈ શત કોટિ જન્મના હેતુરૂપ પુણ્યોની નિવૃત્તિ ન થાય; પુણ્યોનું નિર્વાક આત્મજ્ઞાન વિના અન્ય કોઈ મહાન સાધન નથી.

વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'તદા વિધ્વાન્પુણ્ય પાપે વિધૂય મુ. ૩-૧-૩ અર્થ :- ત્યારે જ્ઞાની પુરુષ પુણ્ય તથા પાપનો પરિત્યાગ કરીને', તથા 'સયણ્વં વિદવાન્તે આત્માનં સ્મૃણુવેતે ૨-૯ અર્થ :- તે આ રીતનો છે એમ જાણીને તેઓ પોતાના આત્માને નિર્મુક્ત કરે છે' આ વાક્યાનુસાર આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થયે

પુણ્ય તથા પાપ, આ ઉભયનો નાશ થઈ શકે, એટલે આ ઉભયાત્મક કર્મોથી નિવૃત્ત થવું હોય તો કેવળ જ્ઞાન યોગનું (યોગ) સેવન કરવું તેજ ખરીકુશળતા છે અર્થાત્ તેજ જ્ઞાનનું પરમ સાધન રૂપ છે. (કૌશલ) એમ જ્ઞાન-કુશળ પુરુષોએ કહેલું છે માટે તુ જ્ઞાન યોગનું જ સેવન કરે 'જહતીહ' પદ પછી 'એવમ્' પદ આવેલ છે તે બન્નેની સધિ થયેલ નથી તે કેવળ આર્થ પ્રયોગ છે.

(અવ૦)—હવે ક્ષત્રીની અપેક્ષા કર્યા વિના, સમશુદ્ધિવડે યુક્ત થઈ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનું સમ્યક્ રીતે અનુદાન કરી, કર્મનો પરિપાક થતા ચિત્તશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શ્રવણાદિ ક્રિયા ક્ષમભૂત થાય, અને આ રીતે શ્રવણાદિ ક્ષમભૂત થાય ત્યારે અવિક્રિય રૂપ આત્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થતા જે ક્ષત્ર પ્રાપ્ત થાય તેનું 'કર્મજ' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે--

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તાહિ ફલંત્યક્ત્વામર્નાપિણઃ ।

જન્મ બન્ધ વિનિર્મુક્તાઃ પદંગચ્છન્ત્ય-નામયમ્ ॥૫૧॥

અન્વ—બુદ્ધિયુક્તાઃ હિ મનીષિણઃ કર્મજફલં ત્યક્ત્વા જન્મબન્ધવિ નિર્મુક્તાઃ (સન્ત) અનામયં પદંગચ્છન્તિ ॥

(અ૦)—જેઓ જ્ઞાનયોગ-નિષ્ઠ હોય તેવા જ્ઞાની પુરુષો, ખરેખર, સચ્ચિતાદિ કર્મોવડે ઉત્પન્ન થયેલ જન્મમાદિ રૂપ ક્ષત્રનો જ્ઞાનાગિત્વડે નાશ કરી, જન્મ-બંધથી વિનિર્મુક્ત થઈ અધ્યાત્મિક આદિ સર્વ ઉપદ્રવો રહિત પરબ્રહ્મ તત્ત્વને આ દેહ વિશેષ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૧

(વિ૦)—જેઓ સામ્યશુદ્ધિ અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વ તથા આત્મતત્ત્વની એક-તાના વિજ્ઞાનવડે યુક્ત હોય (બુદ્ધિયુક્તા) તેના તન્નિષ્ઠા-સ પત્ર જ્ઞાનયોગ નિષ્ઠ વિદ્વાન પુરુષો (મનીષિણ) ખરેખર, સચ્ચિત્ આદિકર્મોવડે જન્મ પામેલ (કર્મજં) નાના પ્રકારની મહાઅયોનિઓને પમાડનાર જન્મમાદિરૂપ ક્ષત્રનો

ત્યાગ કરે અર્થાત્ 'નિમિત્તાપાયે' નિમિત્તસ્યાપ્વપાયઃ અર્થઃ-નિમિત્તપદાર્થનો નાશ થાય, એટલે નિમિત્તક પદાર્થનો, પણ નાશ થાય' આ રીતના ત્યાગ પ્રતે જ્ઞાનાગ્નિવડે સર્વે કર્મોનો, પણ, લલ યદ્ય, જ્વલાથી, જન્માદિ કર્મ ફળનો પણ દાદ્ય મંભવે (ફળયકવા) એટલે તેઓ કર્મફળના ત્યાગવાનુ પ્રાપ્ત છે; અર્થાત્ આત્માના કૃતરથ તથા અસંગ સ્વરૂપનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે તે વિજ્ઞાન શક્તિના બળયોગે, જાની પુરેપેલોતે પણ કર્મફળ ના અવિપય જૂત થાય છે

આ રીતના જાની પુરેપે, ઉત્તરકાલ ભાવિ ઉત્પન્ન થનાર તથા વર્તમાન સ્વરૂપ દેહ (જન્મગચ) થી વિનિર્મુક્ત થઈ અર્થાત્ કારણનો અભાવ થવાથી ભાવિ દેહના સંગ્રહથી રહિત હોવાથી, તથા તાદાત્મ્ય-ભાવથી રહિત હોવાથી, વર્તમાન દેહ સંબંધથી પણ ગદિત મરણ, આ દેહ વિયોજનના છનાજ, અધ્યાત્મિક આદિ સર્વ ઉપદ્રવોથી રહિત (અનામય) નિલ, શુદ્ધ શુદ્ધ તથા મુક્ત સ્વભાવસ્વ અખંડ, આનંદ તથા એક સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તત્વને (વદ) પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અવિદ્યાકૃત તથા વામનાકૃત અન્યભાવનાનો ત્યાગ કરી કેવળ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે,

‘હિ પદ્યડે વિદ્વાન લોકના અનુભવનુ ઘોતન થાય છે; વદ=જ્ઞાનવડે જે સખન્ન થાય તે, પર પ્રમત્ત, જન્મગચ-જન્મવડે, વચ્ચ-જેનો સંગ્રહ થાય તે અર્થાત્ ઉત્તરકાલ ભાવિ અથવા વર્તમાન દેહ,

(અવ૦)-હવે, સર્વત્ર અલશુદ્ધિસ્વ તથા ચિત્તશુદ્ધિવડે જન્મ પામે તેવો વેરાગ્ય તથા પ્રસારેયર્થકય યોગ કયારે કોને પ્રાપ્ત થાય, આ રીતનો અજુનનો અભિગમ બેદને, જ્યારે તારી શુદ્ધિની કાયુષ્ઠતા નિવૃત્ત થશે તેમજ જ્યારે તારી પ્રજ્ઞા (શુદ્ધિ) નિર્વિકલ્પ થશે, સારે જ તું વેરાગ્ય તથા યોગ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ એમ કહી ‘યદા ઇત્યાદિ બે વાક્યાર્થવડે વેરાગ્ય તથા યોગનું પ્રતિપાદન કરે છે-

યદાતે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદાંગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ॥ ૫૨ ॥

અન્વ—મોહકલિલં તે બુદ્ધિ યદાવ્યતિત-રિણ્યતિ તદાશ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ નિર્વેદ ગન્તાસિ ॥ ૫૨ ॥

(મ૦)—વિવેકના અભાવરૂપ ત્હારી ચિત્તની કલુષતાનો ત્હારી બુદ્ધિ ન્યારે પરિત્યાગ કરશે ત્યારે શ્રવણ કરેલ યાવત્ પદાર્થો કેવળ મિથ્યા સ્વરૂપ છે એમ વિજ્ઞાન સિદ્ધ થયે તુ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઇશ ૫૨

(વિ૦)—મોહકલિલ—મોહ-વિચિત્રતા; અર્થાત્ યાવત્ વિષયો અસત્ માયિક તથા તુચ્છ સ્વરૂપ છે આ રીતના વિવેકનો અભાવ, પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનું અપરિજ્ઞાન, તે રૂપ કલિલ=કલુષીયતા અર્થાત્ દર્પણ ઉપરના ધૂલિ પટ્ટીની માફક, વિવેક બુદ્ધિના આવરણરૂપ મોહકવિન, નિર્વેદ-વૈરાગ્ય મર્વત્ર અત્ બુદ્ધિ રૂપ વૈરાગ્ય ગન્તામિ=પ્રાપ્ત થઇશ.

અ તાકરણ સત્ તથા અસત્ પદાર્થોની વિવેક શૂન્યતાના લીધે, કેવળ અસત્ પદાર્થો વિશે, આ રમ્ય છે આ અરમ્ય છે (અરમ્યશીય), આ ઇષ્ટ છે આ અનિષ્ટ, છે આગાહ છે આ અગાહ છે આ રીતે ગગદ્વેષથી ગ્રમ્ત થઇ મર્વદા પ્રવર્તમાન થાય, તે રીતના વિવેક બુદ્ધિના આવરણ કરનાર વિવેકાભાવ રૂપ પદાર્થોના અપરિજ્ઞાનને, (મોહકલિલં) ત્હારી બુદ્ધિ ન્યારે 'યદિદં મનસાવાચાં ચત્તુર્થ્યા ધ્રુવણાદિમિ । નશ્વરશુદ્ધમાણં ચ વિદિમાયામનોમયમ્ ॥' અર્થ.—મન, વાણી, ચક્ષુ તથા શ્રવણાદિ ઇન્દ્રિયોવડે જે આ સર્વ નશ્વર જગત્ ગૃહમાણુ થાય તે સર્વ, માયામય તથા કેવળ મનોમય કર્પિત છે એમ તુ જાણ, ઇત્યાદિ વચનાર્થનું સારી રીતે ગ્રહણ કરી તે વડે ઉત્પન્ન થનાર શિવદેવના અનુગ્રહવડે, આદૃશ્યમાન સર્વ ચરાચર જગત્ કેવળ મિથ્યા સ્વરૂપ છે આ રીતનો નિશ્ચય કરી પરિત્યાગ કરશે, ત્યારે તુ શ્રવણ કરવા યોગ્ય તથા શ્રવણ કરેલ, દર્શન કરના યોગ્ય તથા દર્શન કરેલ, જાણવા યોગ્ય તથા જાણેલ, ગૃહણ કરેલ તથા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, સર્વવસ્તુ

કેવળ મિથ્યા રૂપ હોય, આ રીતનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી સર્વત્ર અધર્મ-
હિરૂપ વૈરાગ્ય (નિવેદને) પ્રાપ્ત થઇશ (ગન્તાસિ); અર્થાત્ વ્યવહારરૂપ
જગત મિથ્યા—સ્વરૂપ છે એમ અનુભવ થાય, એટલે યાવત્ વ્યવહાર
પણ મિથ્યાર્થરૂપ ગોચર થાય, એટલે આ નિષ્કળરૂપ વ્યવહાર કરવાનું
મને શું પ્રયોજન ? આમ તું જાણીશ ત્યારે સર્વ વ્યવહાર રૂપ પદાર્થોથી
તથા વ્યવહારથી તું અવસ્ય ઉપરામને પ્રાપ્ત થઇશ. ૫૨

(અર્થ૦)—આ રીતે જાહ વ્યવહારથી સર્વથા ઉપરામ થવું એજ મુમુક્ષુને
જ્ઞાનયોગ સિદ્ધ થવાનું અસાધારણ કારણ હોય એમ નિરૂપણ કર્યું; હવે,
'શ્રુતિ' દત્તાદિ વાક્યાર્થવડે, જ્ઞાનયોગ સિદ્ધિના સ્વરૂપનું કથન કરે છે—

શ્રુતિવિપ્રતિપન્નાતે યદાં સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

અન્વયઃ—શ્રુતિ વિપ્રતિપન્ના તે બુદ્ધિઃ નિશ્ચલા (મૂલ્વા) સમાધૌ અવ-
લા (સતિ) યદાસ્થાસ્યતિ તદા યોગમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥

(પ્ર૦)—જિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં શ્રુતિ વાક્યોવડે ત્હારી શુદ્ધિ
સંશયાવિષ્ટ થયેલી છે તે મુરના ઉપદેશ આદિવડે નિશ્ચય થઇ પરબ્રહ્મતત્ત્વ
વિગે આરદ થગે ત્યારે તું શુદ્ધિની રિચરતા રૂપ યોગ દશાને પ્રાપ્ત
થઇશ. ૫૩

(વિ૦)—શ્રુતિ વિપ્રતિપન્ના=શ્રુતિનાં વાક્યોવડે સંશયાવિષ્ટ તથા બહુવિક્ષે-
પવાન્ થમલ. નિશ્ચલા=નિર્વિશેષરૂપ; સમાધૌ=જેના વિગે ચિત્તને સ્થાપન
કરાય તે, અર્થાત્ પરબ્રહ્મતત્ત્વ.

ઝગાદિવેદોની શ્રુતિઓ કોઇ સ્થળે કર્મ વિશેષનું, કોઇ સ્થળે કર્મના
ફળનું તથા કોઇ સ્થળે તેમના મહાત્મ્યનું, યગી કોઇ સ્થળે, ઉપાસ્તિ વિશેષ-
તેના રૂળ તથા માહાત્મ્યનું, કોઇ સ્થળે, સચુણ બ્રહ્મનું, તેના મહાત્મ્યનું

તથા તેના ફળની હિતૃષ્ટિ માનુ, વળી કોઈ સ્થળે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ, તેના જ્ઞાન, મહાત્મ્ય તથા તેના ફળની પ્રશંસાનું પ્રતિપાદન કરે છે.

આ રીતે, આ સર્વ લિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉપદેશનું શ્રવણ કરતા, આ સર્વ મધ્યે, મગુણ ઉપામના વા નિર્ગુણ ઉપામના વા ઉભય પ્રકારની ઉપામના પ્રધાનજૂન છે તે વિશે શુદ્ધિ સંશયાનિષ્ટ તથા વિક્ષેપ-હુક્ત થાય છે

શુદ્ધિપૂર્વક સર્વ શાસ્ત્રનું અન્યોક્તન કરી, તથા સ્મૃતિ અને, સુક્તિ બાદ વડે તેમજ શરૂના ઉપદેશવડે 'સર્વે વેદાયત્પદામનન્તિ અર્થ — કઠ. ૧-૨-૧૫ મર્વ વેદો જ પદનુ (પરબ્રહ્મતત્ત્વ) કથન કરે છે' આરીતના ન્યાયાનુસાર, યાવત્શાસ્ત્રોના મદાન તાત્પર્યનું, કેવળ નિર્વિશેષ બ્રહ્મતત્ત્વ વિશે પર્વવસાન થયેલ હોય છે, આ રીતનું પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થના, નિર્વિશેષ રૂપ થવાથી (નિશ્ચલા) શુદ્ધિ પરબ્રહ્મતત્ત્વ વિશે (સમાધૌ) તત્કાર થઈ અથગરૂપ થાય છે, અર્થાત્ મનને ચતન કરનાર બાહ્ય વાસનાઓનો નાશ થવાથી, વિકર રહિત થઈ નિશ્ચય થઈ જાય છે, એટલે આ રીતે જ્ઞાને તારી શુદ્ધિ નિશ્ચય થશે ત્યારે સ્થૈર્ય રૂપ યોગ દશાને પ્રાપ્ત થાશે

અથવા આ મત્રનો બીજો અર્થ પણ નીચે પ્રમાણે થાય—

'સત્ય જ્ઞાન મનન્તં બ્રહ્મ તં ૨-૧ અર્થ બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન તથા અનત સ્વરૂપ છે,' સર્વ બ્રહ્મનદાત્મ્યમિદં સર્વ અર્થ — આ સર્વ બ્રહ્મ રૂપ છે, આ મર્વ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે, સદ્વીદ સર્વ ચિદ્વીદ સર્વ વૃત્સિંહ ઉત્તર તાપની-ખ ૭ આ મર્વ જગત સત્સ્વરૂપ તથા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે,' તત્ત્વવ્રમસિ છાં ૬-૮-૭ તે બ્રહ્મતત્ત્વ તેડુ પોને છે,' 'અયમાત્માબ્રહ્મ' જુ ૨-૫-૧૬ અર્થ — આ આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે 'તદેતદ્ બ્રહ્મપૂર્વ મનપરમનવરમગાથ અર્થ — તે આ બ્રહ્મતત્ત્વ, અપૂર્વસ્વરૂપ, અપગથી રહિત, અંતરથી રહિત, તથા અબાહ્યસ્વ રૂપ છે, જુ ૨-૫-૧૬ 'બ્રહ્મવેદ સર્વ' અથ આ સર્વ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે,' આ રીતના શ્રુતિવાક્યો યાત્ જગત કેવળ બ્રહ્મમય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

તેથી બુદ્ધિ, બ્રહ્મનાત્મ વિશેના વિરોધ જ્ઞાન વડે યુક્ત થતા, (વિ-વિશેષ પ્રતિપત્તિવાળા) નિશ્ચલ અર્થાત્ વિશેષથી નિર્મુક્ત થાય છે, જેણે પરમશુદ્ધ શ્રુતિવાક્યોનું શ્રવણ કરેન હોય અથવા અધિદાનશૂન બ્રહ્મસ્વતુ જેને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયત હોય, તેના સદ્બુદ્ધિવાન પુરુષને, વિપ્રતિપત્તિ અર્થાત્ સશય વા વિશેષ કદાપિ સંભવે નહિ

આ સમ્યક્ પ્રકાશના શ્રવણ વા મનન વડે મંપન્ન થયત તદ્દારી બુદ્ધિ અમ્ય પ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ રિયે, નિર્વાર સ્થળ રિયે રહેત દીવાની માફક નિશ્ચય તથા નિષ્ક્રમ (ભવતા) થત જે સમયે (યદા) ચિત્તની પરિપાક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તુ અપ્રતિપત્તિ પૂર્વક જ્ઞાનયોગને (યાગ) પ્રાપ્ત થનશ, અર્થાત્ તું યોગા-૩૬ ચપ્પરા

જવ—શ્રવણ તથા મનન વડે જે જ્ઞાની પુરુષને આત્મ-તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયત હોય, તેને સમાધિ વડે પ્રજ્ઞાસ્થિત સિદ્ધ થાય એમ શ્રવણ કરીને, સ્થિતિપ્રજ્ઞ પુરુષના કયા લક્ષણ હોય તે જાણવાની કામના વડે યુક્ત થઇ, હવે અર્જુન ' સ્થિત પ્રજ્ઞસ્ય ' ઇત્યાદિ મત્રો વડે પુછે છે—

અર્જુન કહે છે—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માપા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

, સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાણેત કિમાસીતવ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥ ;

અન્વય—(ઠે) કેશવ, સમાધિસ્થસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય માપાકા । સ્થિતધી

(સ્ય) કિં પ્રમાણેત્ કિમ્ આસીત કિમ વ્રજેત ॥

અ-હે કેશવ, સમાધિનિષ્ઠા રિયે જે જ્ઞાની પુરુષ નિગ્ત હોય તેને અન્ય પડિત પુરુષો, આ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે એમ કહારે કદી શકે ? સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, પોતે કયા પ્રકારે મન પશુ કરે એસે તથા ગમન કરે તે કહે ? ૫૪

વિ-સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય=બ્રહ્માકાર થઇ નિશ્ચલ (સ્થિત) અર્થાત્ આલપદાર્થો ના અવલંબનથી રહિત જેની બુદ્ધિ (પ્રજ્ઞા) હોય તે આરદ્ધ પુરુષ

દ્વિતીય અધ્યાય

૧૫૪

સમાધિસ્વસ્થ જે પુરુષ નિયમ પૂર્વક સમાધિનું સેવન કરે, અર્થાત્ જે સમાધિ નિષ્ઠા વિષે આસક્ત હોય તેવા પુરુષનું.

માપા=સંભાળણુ કાન્કયારે સિદ્ધ થાય, સ્થિતધી=સ્થિતપ્રજા, જે મનુષ્ય સમાધિનિષ્ઠ હોય તેના જ્ઞાની પુરુષને, અન્ય પડિનો, આ સ્થિતપ્રજા, અર્થાત્ જ્ઞાનારૂઢ છે એ રીતની સમાધિ કયારે આપે અર્થાત્ તે સ્થિત-પ્રજા છે એમ કયારે સિદ્ધ થઈ શકે ?

હું જ્ઞાન, સ્થિતપ્રજા પુરુષ કયા પ્રકારે સ્થિતિ ધારણું કરે, તેનું આચરણ કયા પ્રકારનું હોય તથા તે કયા પ્રકારે સંભાળણુ કરે, આ સર્વનું મને નિરૂપણ કરો.

અર્થ-હવે જે સિદ્ધ પુરુષના લક્ષણું હોય તેજ કેવળસાધક પુરુષના સાધન હોય, આ સાધનો પ્રયત્ન વડેજ સંપાદન થઈ શકે છે આ મર્વ સાધનો મિદ્ધ થાય, તો તે જ્ઞાની પુરુષને, પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા તથા વિદેહ કેવલ્ય સુદિત મિદ્ધ થાય એટલે મુમુક્ષુ પુરુષે તો, આ સાધનો યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે એમ મૂચન કરી અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ પર્થત તેજ સાધનોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમા આરભમા શ્રી ભગવાના 'પ્રજહાતિ' ઇત્યાદિ મત્રો વડે અર્જુનના પૂર્વોક્ત પ્રથમ પ્રશ્નની ઉત્તરનું કથન કરે છે—

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્થ મનોગતાન્
આત્મન્યેવાત્મના, તુષ્ટ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

અન્વ.—મુમુક્ષુ સમાધૌ વર્તમાન આત્મને આત્મના એવતુષ્ટ મનોગતાન્ કામાન્ સર્વાન્ યદા પ્રજહાતિ તદા સ્થિતપ્રજ્ઞ (અયમ્ इति પઢિતૈઃ) ઓચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—હું પાર્થ, અર્જુનાદિવડે આત્મતત્ત્વનું સમ્પ્રજ્ઞાન સંપાદન કરી, મુમુક્ષુ પુરુષ સમાધિ વિષે વર્તમાન મનોનિત્યાદિ લક્ષણવાળા સ્વસ્વરૂપ વિશે, રમણ કરી, ૨૧ ૨૨૩૫ વડેજ સતુષ્ટ થઈ જ્યારે પોતાની મનોગત

યાવત્ કામનાઓનો નિઃશેષપૂર્વક પરિત્યાગ કરે, ત્યારે તેને અન્યપંડિતો આ પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે એમ કહે. ૫૫

વિ-કામાન્=વિષય ભોગેચ્છાઓને યદા=જે સમયે સમાધિદશા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે; જઘાતિ=નિઃશેષપૂર્વક પરિત્યાગ કરે, મનોમતાન્=કેવળ મનવિષે કશ્ચિત્ સ્વરૂપે રહેલા યાવત્ વિષય પદાર્થોની આત્મનિઃસ્વસ્વરૂપવિષે આત્મના-સ્વ-સ્વરૂપવડે અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપવડે યુક્ત થઈને, તુષ્ટ=કેવળ સ્વાત્માનંદ-રસના અનુભવવડે સંતોષ તથા તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થઈને.

‘મનસૈવાનુદૃષ્ટ્યમ્’ બ. ૪/૪/૨૬ અર્થઃ—આત્મસ્વરૂપનું પ્રકાશન કેવળ મનવડેજ કરાય’ આ શ્રુતિવચનાનું સાર કેવળ એક મનજ આત્મ સ્વરૂપના પ્રકાશનના કારણરૂપે હોય એટલે જ મુમુક્ષુ પુરુષને શ્રવણાદિવડે આત્મતત્ત્વનું સમ્યક્ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેને તો મનોગત યાવત્ વિષયની ભોગેચ્છાનો પરિત્યાગ કરવો ધટે, એટલે જ સમયે (યદા) સમાધિ દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિષયાશાઓનો નિઃશેષે પરિત્યાગ કરવો ધટે.

આ રીતનો વિષયાશાઓનો પરિત્યાગ કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે હવે ‘આત્મનિ’ ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે.

જે કોઈ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, ચક્ષુના રૂપની પેરે સર્વત્ર ઉપલબ્ધમાન, સ્વતઃસિદ્ધ નિત્ય, કૃટરથ, અસંગ તથા ચેતન્યરૂપ, આનંદરૂપ, એકરસ સ્વસ્વરૂપ વિષે (આત્મનિ) કીડા કરતો સતો. કેવળ પોતાના ઉક્ત સ્વસ્વરૂપ વડે જ (આત્મના) સ્વાત્માનંદ રસનો અનુભવ કરી સંતોષ તથા તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય, (તુષ્ટઃ) તે કોઈ અમૃત રસનું પ્રાશન કરનાર લવણાશુનો તુચ્છકાર કરે તેમ વિષય શુષ્પને તુચ્છ સ્વરૂપ માની કદાપિ તેની અપેક્ષા કરે જ નહિ, એટલે તે તે વિષય રૂપ સર્વ કામોનો તે પરિત્યાગ કરે છે.

આ રીતે જ્યારે સર્વકામોનો તે પુરુષ પરિત્યાગ કરે ત્યારે તેને આ પુરુષ ખરેખર સ્થિતપ્રજ્ઞ છે એમ અન્યપંડિત પુરુષો ઉક્તિ કરે; પ્રમાણઃ—‘યદાસર્વે પ્રમુન્યન્તે કામાયેઽસ્ય અર્થઃ’ ત્યારે આ પુરુષ તે જ કંઈ કામનાઓ હોય તેને

પગિત્યાગ કરાય ત્ય રે' (કઠ ૨-૬-૧૪) આ શ્રુતિ વાક્ય વડે આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

(સાર)—કામોદયના કારણશ્રુત વિષયોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય ત્યારે જ્ઞાની પુરુષોને પણ તે વિષયના અનુભવ વડે કામ તો અવરૂપ ઉત્પન્ન થાય, એટલે કામનાઓનો નિ શેષે પ રત્યાગ કરવો કેમ ઘટે ?

આ રીતની છું ગંકા કરે તો હે વાદી તુને પુછીએ કે વિષય વિશે જે કામોદય થાય, તે વિષય-સ્વભાવના લીધે વા પુરુષ-સ્વભાવ લીધે થાય તે છું કહે ? તેમાં, આદ્ય પક્ષ સિદ્ધ થાય નહિ; તૃણ અથવા પર્ણ આદિનું દર્શન થયે, તેનો ઉપભોગ કરવાને કોઈ પુરુષની કામના ઉદ્ભવ પામે નહિ; તેજ રીતે દ્વિતીય પક્ષ પણ કે જ અસિદ્ધ હોય છે; કાતાની મગીપમા કોઈ બાલક રહેલું હોય તો તે બાલકને કામનાનો ઉદય થાય નહિ; આમ હોય તો કામોદય કયા પ્રકારે મિદ્ધ થાય એમ તુ પુછે તો હીએ છીએ, 'કમ જાનામિ ત્ત મૂલં સવત્પારિક્લ જાયતે વૃદ્ધ શાતાપ્ય રમૃત ૧૮' અર્થ:—હે કામ, ત્હાના મૂળને હું જાણું છું; છું ખરેખર સંકલ્પ વડે જન્મ પામે છે. ' આ રીતના રમૃતવાનુસાર, કામ સંકલ્પ-મૂલક તથા તથા સંકલ્પવાસના-મૂલક હોય છે; વાસના વિના આ વસ્તુ સમીચીન છે, આ રીતની શુદ્ધિ કોઈપણ વસ્તુ વિશે ઉદય પામે નહિ, અને આ રીતની સમીચીન શુદ્ધિ વિના કામનો ઉદય ઘટે નહિ; આમ હોવાથી વિષયો વિશે જે ભોગ્યત્વની વાસના ઉત્પન્ન થાય તેને જ કેવળ કામોત્પત્તિનું કારણ કહી શકાય; ભોગ્યજન્ય અંકાર તેજ વામના હોય, એટલે યાવત વસ્તુઓને કેવળ ભોગ્યત્વ રૂપ વાસનાના બળ યોગેજ, વિષયો પ્રત્યે કામના તથા પ્રવૃત્તિનો ઉદય થાય છે.

જે જ્ઞાની પુરુષ કેવળ નિત્ય નિરંતર સમાધિનિહ હોય, તથા જે સદા સર્વદા કેવળ ક્ષણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર હોય તેને તો આ રીતનું લોકશાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધ વિષય-ગૃહણ કેમ જ સંભવે ? શ્રુત સ્વરૂપનો જનણનાર

જેમ ધ. નિપપત્તું ગૃહણ કરે તેમજ આ સર્વ જગતને બ્રહ્મ સ્વરૂપે જુએ તે. પુરુષો ગૃહણ કરવા ગોઠા પદાર્થનો અભાવ મિથ્ય હોય, એટલે તેની સારત્ વૈષય-વામનાઓ આપો આ પજ નાશ પામી જાય; વામનાનો નાશ થાય એટલે જ મનાઓ આપોઆપ નાશ થઈ જાય.

આ રીતે જેનું પોતની પ્રભાવે અધિકારનો નાશ કરે તેમ જ્ઞાની પુરુષની મર્મ કામાઓનો નાશ મિથ્ય થાય છે; એટલે જ્ઞાની પુરુષ નિર્વામનિક હોય, આ રીતનું તેમનું લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે; વળી આ ઉપરથી જે પુરુષ મારક હોય તેને આ નિર્વામનાપણું અમાધિ થોગવડે અપામન કરવું યોગ્ય છે એમ પણ મિદ્ધ થાય છે.

(અ૨૦)—દવે, સિદ્ધ પુરુષના લક્ષણાવરણું કથન કરી ‘દુસંતુ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે સૂચન કરે છે:—

દુઃસંતુઃપ્રવૃત્તિમનાઃ સુલેપુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધોર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

અન્ય—દુઃસંતુઃપ્રવૃત્તિમનાઃ સુલેપુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગ મય ક્રોધઃ સ્થિતિઃ (યઃસઃ) સ્થિતિચીઃ इति ઉચ્ચરેતે । ૫૬

(અ૦)—અધ્યાત્મિક આદિ ત્રિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થા. તથાપિ જેનું ચિત્ત અસ્રોભિત હોય, વળી જે યાવત્ સુખપદાર્થો પ્રત્યે આદરભાવ રહિત હોય, તથા રાગમય વા ક્રોધથી જે રહિત હોય, આ રીતનું બ્રહ્મનિક પુરુષને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે.

(વિ૦)—દુઃસંતુ—દુઃખને પ્રાપ્ત કરનાર. અધ્યાત્મિક આદિ ત્રિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય તે પ્રસંગે; અનુષ્ઠિતમના=અનુષ્ઠિત=દૃશ્ય કરે દૃશ્યો ગમન કરે, આ રીતની વિલેપરૂપ વ્યથાથી નિર્મૂલ મન જેનું હોય તેવો; અર્થાત્ સમાધિ-નિષ્ઠ હોવાથી, તે તે દુઃખોવડે અસ્રોભાવમાન થયેલ ચિત્તરાગો; સુલેપુ-સુખને પ્રાપ્ત કરનાર, મિષ્ટાન્ત તથા રમ

આદિ પદાર્થોસ્વયં પ્રાપ્ત થય તથાપિ તે પ્રમંજે, વિગતસ્પદઃ—
વિગત=વિશેષ કરીને નિર્ગત થયલ હોય, સ્પૃહા=રસના આદિ ઇન્દ્રિયોની
લોબુપના જેમની તેવો પુરુષ; અર્થાત્ સ્વ (આત્મા) આનંદ રસના સ્વાદ
વિષેની આસક્તિના લીધે, સુખપ્રાપ્તિ વિષયો વિશે જે આનંદ રસિત હોય
તેવો; વીતરાગ મય ઘોર = ઉપદારક પુરુષ વિષે રાગ—પ્રીતિ, અત્યંત અપકાર
રક પુરુષ પ્રત્યે ઝોર-અપ્રીતિ, તથા મરણને ક્રોધપણ હેતુ સમીપમા
પ્રાપ્ત થાય તે વિશે મય, આ ત્રણે પદાર્થ રસાત્મનિષ્ઠાના લીધે જેને વીત-
પ્રાપ્ત થયલ ન હોય તેવો; અર્થાત્ પ્રીતિ અપ્રીતિ તથા ભયના હેતુ જૂન
પ્રીતિ આદિ તથા તેમના કાર્યોના જે અવિવચીભૂત હોય તેવો;

અહનિષ્ઠ પુરુષને દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થયે, વિપાદ આદિ ઉચ્ચ કેમ ન પામે
તેના હેતુનું ' મુનિ ' આ પદાર્થ વડે કથન કરે છે.—

અહનિષ્ઠ પુરુષ પ્રત્યગ્ઢિએ જે કાન પદાર્થનું અવશ્ય દર્શન અથવા
સ્પર્શ—ન કરે તેને પદાર્થ વિશે તદ્વાકાર ન થતાં તે યાવત્ પદાર્થનું કેવળ
અહનિષ્ઠ મનન તથા દર્શન કરે તથા અહનિષ્ઠ મનને જાણે એટલે
તેને ' મુનિ ' કહે છે; કોઈ મુમુક્ષુ આ રીતે અહનિષ્ઠ (મુનિ) હોય,
તે સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવાનું મિદ્ધ થાય.

દુ ખને પ્રાપ્ત કરનાર, જ્વર, યા, શિરોવેદના આદિ અધ્યાત્મિક,
ચોર આદિ તથા વ્યાધિ-ભૌતિક તથા વર્ષા, વાત, તાપ આદિ
આધિ-દૈવિક ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ જેનું મન અક્ષોભિત રહે તેના
મનુષ્યને દુ.ત્વેનુગુહિતમનાઃ ' આ વાક્યાર્થ વડે બોધ થાય છે.

તાત્પર્ય—પૂર્વોક્ત રીતિએ, જે પુરુષ દુઃખાદિ બાહ્ય પદાર્થોનું આત્મ-
મનન ન કરતાં કેવળ અહનિષ્ઠાવાન હોય તેનેજ સમ્પદ પ્રકારનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય અને જે મમ્યક્ જ્ઞાનવાન હોય તેને જ વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય
એમ સૂચન થાય છે; જે અહનિષ્ઠ જ્ઞાનયોગી પુરુષ જ્ઞાનમંસિદ્ધ હોય તે
વિપત્તિ વા સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તથાપિ કંઈ પણ ઉકિત ન કરતાં કેવળ નિષ્કલંક

ભાવને પ્રાપ્ત થઇ આત્મનિષ્ઠ થઇ રિયતિ કરે છે, આ રીતે રિયત પ્રતિપાદિત કરેલો છે
કયા પ્રકારે સંભાળવું કરે, આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પ્રતિપાદિત કરેલો છે

અર્થ- જે સાધક પુરુષ શ્રવણાદિ સેવનવડે આત્મનત્યુ વિજ્ઞાન
સ પ્રાપ્ત કરી વિદેહ કંપત્ય મુક્તિની કામનાવડે યુક્ત થઇ જાતો. પરિ-
પાક પ્રાપ્ત થવા મમાધિ નિષે પ્રવૃત્ત થયા હોય તેવા માધકનેજ જ્ઞાન
નિષ્ઠા સિદ્ધ થાય એમ કહે 'ય' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

યઃ સર્વજ્ઞાનમિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥

અન્વય -ય (સમાધોપવૃત્ત યતિઃ) સર્વજ્ઞ અનમિસ્નેહ (ભવતિ) (યત્)

શુભ તત્ પ્રાપ્ય ન અમિનંદતિ (યત્) અશુભ તત્ પ્રાપ્ય
નદ્વેષ્ટિતસ્ય (એવ) પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત ॥૫૭॥

અર્થ-જે બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાનયોગી માધક પુરુષ આ રીતે મમાધિ-નિષ્ઠ
થઇ પ્રારબ્ધવશાત્ શુભાશુભ પદાર્થ જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેના વડે દર્પ વા
વિપાદને પ્રાપ્ત ન થાય તે પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળો કહેવાય

યિ-સર્વજ્ઞ=કન્યા, કોપીન આદિના પરિગ્રહ તથા દેહશ્રવન વિગે પણ,

અનમિસ્નેહ=અત્યન્ત આમકિત રહિત, શુભ=અનુભવ પદાર્થ, અશુભ=
પ્રતિકૂલ પદાર્થ.

જે જ્ઞાનયોગી મમાધિનિષ્ઠ હોય તે કન્યાસ્તિના પરિગ્રહ તથા દેહશ્રવન
વિગે પણ અત્યન્ત આસકિતથી રહિત હોય છે.

પ્રારબ્ધવશાત્ જે કાંઈ અનુકૂળ વા પ્રતિકૂળ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તે વિગે
દર્પ તથા વિપાદથી રહિત થઇ, સર્વજ્ઞ મમબુદ્ધિવાનમનો, કેવળ મમાધિ-
નિષ્ઠ રહે છે, કેવળ આરીતના યોગીનીજ બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહી
શકાય અર્થાત્ આ રીતના ચિંતિતપ્રસ જ્ઞાનયોગીને જ જ્ઞાનનિષ્ઠા સિદ્ધ થાય
તેથી બિન્ન પ્રકારના મનુષ્યને તે કદાપિ મિદ્ધ ન થાય

અવ-યદપિ મદાન વેરાગ્ય તથા તીનમોક્ષેઽઽ-પરાયણતા વડેજ
જ્ઞાનનિદ્ધ થાય તથાપિ જ્ઞાનયોગી ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ સિદ્ધ થયો ન હોય ત્યા
લગી વેરાગ્યાદિ તથા જ્ઞાનનિષ્ઠા પણ સિદ્ધ ન થાય, એટલે સાધક જ્ઞાનયોગી
એ પ્રત્તાસિદ્ધિ અર્થે ચત્તુર્ધાક ઇન્દ્રિયો ઉપર જળ મંપાદન કરવો જોઈએ
એમ હવે 'યશ' ઇતિવાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે--

યદા સંહરતે ચાર્યં કૃપાંઽજ્ઞાનીય સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાર્ગોન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

અન્ય-અયં (યથા) કૂર્મઃ સ્વાંગાનિ સર્વશઃ (સ્વસ્મિન્નેવ) સંહરતે
(તદવત્) ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયાણિ સર્વશઃ. યદા(સ્વયંમુસ્મસ્મિન્)
(ઉપ) સંહરતે (તદા) તસ્યપ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા (ભવતિ) ॥ ૫૮ ॥

જ. જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રત્યે પ્રવૃત્ત થાય આ જ્ઞાનયોગી પુરુષ, જેમ કૂર્મ
(કાચમે) પોતાના મર્ચ અંગોને પોતાના શરીર વિષેજ ઉપમ હાર કરી લે,
તેમ વિષયો તરફથી વાગાદિ યાવત્ ઇન્દ્રિયોને પોત પોતાના સ્વસ્વરૂપ વિષે
ઉપમંહાર કરી લે, એ રીતે આ યોગીની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત થાય. ૫૮

વિ. સર્વશઃ=સર્વ ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ=તે તે વિષયો તરફથી.

આ રીતનો જ્ઞાનયોગ, જેમ પર વસ્તુના જાના લીધે કાચમે તેજ
વખને પોતાના સર્વ અંગોને પોતાના શરીર વિષે જેવીને, તેજ રીતે
રાગાદિ દોષ પ્રમક્ત થવાના બરા લીધે તેમજ મમાધિ વિષે વિદ્ય થવાના બધ
લીધે, તે તે વિષયો બહુ િ વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયો તથા અમુ આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો
આ સર્વ ઇન્દ્રિયોને જળારે પોતે પોતાના આ મા વિષે ઉપમંહારી લે
અર્થાત્ સમાધિની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે તેમની (તે ઇન્દ્રિયોની)
પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરે, ત્યારે તેની પ્રત્તા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ૫૮

અવ-સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી વિમુક્ત કરીએ નો પ્રત્તા સ્થિર થાય આમ
કહેવું યોગ્ય નથી; જે કાર્યને ઉદ્દેશીને કોઈ પુરુષ પોતાનો ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ

કરી રહે તેને તો તે વડે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દ્રવ્યમાન થાય, કિંતુ તે વડે કાંઈ પ્રમાણી રિચરતા પ્રાપ્ત ન થાય આ રીતની શંકા યોગ્ય નથી, આ રીતનો પ્ર.૫ તો કેવળ રાગવાન હોય એટલે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન વા બ્રહ્મનિષ્ઠા સિદ્ધ ન થાય એમ હવે 'વિષયા' ઇત્યાદિવાક્યાર્થવડે કથન કરી મૂચન કરે છે-

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જનસોડપ્યસ્યપરંદૃષ્ટવા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

અન્વ-નિરાહારસ્ય દેહિનઃ વિષયાઃ રસવર્જ (સર્વે)વિનિવર્તન્તે ।

અસ્ય પંદ્રદૃષ્ટવા રસઃઅપિ નિવર્તતે ॥

અ-ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાન પુરુષને વિષયો પ્રત્યેના રાગ વિના શબ્દાદિ ચારત્ વિષયો તો નિવૃત્ત થઈ જાય; અને આદિતીય પરમજ્ઞાનતત્ત્વ જ્ઞાન સિદ્ધ થયે આ પુરુષનો વિષયો વિષેનો રાગ પણ અત્યંત નિવૃત્ત થાય છે. ૫૬

વિ-નિગ્રહાર:-જેના વડે વિષયોનું આહરણ કરાય તે આહારાઃ=ઇન્દ્રિયોઃ તેમનું નિયમન કરે ॥ અર્થે તેમનાથી જે નિર્મુક્ત થાય હોય તેવો ઇન્દ્રિય-નિગ્રહવાન તાપમ યોગી પુરુષ દેહિનઃ કેવળ દેહને હું પોને હું આ રીતની અદ્યુષ્ટનું આલંબન કરીને જે રહે તેવો દેહાદિ અભિમનવાન પુરુષ વિનિવર્તન્તે વિશેષ રીતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

જે દેહીએ પોતાની ચારત્ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલ હોય તેને શબ્દાદિ ચારત્ વિષયો અત્યંત પૂર્વક નિવૃત્ત થઈ જાય; કિંતુ તે વિષય વિષેનો રાગ નિવૃત્ત થાય નહિ.

રસવર્જન રાગવિના; "રસોરાગેષુમેદલ્ભે અયઃ-ગુણ તથા દ્રવ્ય વિષેના રાગને રસ કહવાય" આ વચનાનુમાર વિષય વિષેનો રાગ નિવૃત્ત થાય નહિ; વળી 'રાગાલિંગમગોષલ્પ (નૈકર્મ્યાસિદ્ધિ) અર્થ-રાગ, અજ્ઞાનનું સિંગ (ચિન્ન) છે આ નિયમાનુસારે આ સર્વ ચરાચર જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મ છઠએ, આ રીતે સર્વ જગત્ તથા હું પોતે કેવળ બ્રહ્મ છઠએ, આ રીતનું

વ્રતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્થ વિચશ્ચિત્ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રવાયોનિ હરન્તિ પ્રવમનનઃ ॥ ૬૦ ॥

અન૮૦-(૩) કેન્નય હે યતઃ વિચશ્ચિત્ પુરુષઃ પ્રવ પ્રાશી
નિદન્દ્રિયાણિ પ્રસમ હરન્તિ ।

જ-હે કૌન્તેય સમાધિ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રવન કરનાર બને જાતી
હો। તથાપિ તે પુરુષામનને રાગાદિદોષવડે યુક્ત આ રીતનો ઇન્દ્રિયો
આગાદારે વિરોધ પ્રત્યે એ ચી સહ જાય છે ૬૦

વિ-હિન્તે કારણથી ચત્તન=ચતન અનિયતક દૂરક સિદ્ધ થાય
તે અર્થે સમાધિ વડે યુક્ત થઈ પ્રપત્ન કરનાર, અર્થાત્ બને તે સમાધિ
નિષ્ક હોય તથાપિ વિચશ્ચિત્=સત્ત્વવિરોધી માર્ગિક અપત્ત તથા તુચ્છરૂપ છે
એટલે તે પ્રવૃત્તિ કરવાથી કેવળ બધ પ્રાપ્ત થાય, આ રીતના વિજ્ઞાનવાન
મુમુક્ષુ, મન=જેના વડે યજ્ઞાત્વનું મનન કરાય તે અર્થાત્ મર્ત્ય મત
તત્ત્વનું અવલોકન કરનાર પ્રવાયોને=કેવળ વિષયોના દર્શન રહે વ્યાકુલ
કરે (પ્રમથિત) તેથી સ્વભાવ જેનો હોય તેવી, રાગ તથા દ્વેષ આદિવડે
અસ થયેન, વમન-ગળાત્કાર દૂરક હરન્તિ=મનનું શૂંકણ કરો તેમનો
વિષય વિશે પાત કરવે છે, અર્થાત્ આ રીતના વિજ્ઞાની પુરુષને, તેના
આત્મ-સ્વરૂપથી જાણ કરાવે છે,

જે મુમુક્ષુ યોગીની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન કરે, તે બને વિવેકવાન
જ્ઞાન-જ્ઞાની હો। તથાપિ તે કેવળ સ્વરૂપથી જાણ થાય, અને આ
રીતનો જાણ થાય તે મહાન અનર્થ રૂપ છે ૬૦

અવ-આ રીતે જ્ઞાનાથી જે મુમુક્ષુને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ સિદ્ધ થાન હોય
તેનેજ સ્થિત પ્રગ કહેવાય એમ હને 'તાનિ' ઇતિવાક્યાથે રહે કથન કરે છે.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

અન્વ—તાનિ (હિન્દ્રિયાગે) સર્વાણે સંયમ્ય યુક્તઃ મત્પરઃ
આસીત । (એવં) યસ્ય (યતેઃ) હિન્દ્રિયાણિ વશે (મવન્તિ) તસ્ય હિ
પ્રજ્ઞાપ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

અ—ને મર્વં ઇન્દ્રિયોને નિયમમા રાખી, મમાદિન ચિત્તાન્ થઈ
મત્પરાયણ થઈ પ્રત્યક્સ્વરૂપે સર્વદા અવસ્થિત હોય; આ રીતે જે રી
ઇન્દ્રિયો વશીભૂત હોય તેની શુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૧

વિ—યોગી પુરૂષ વિષયો વિષે, પુનઃ પુનઃ હોય દષ્ટિ કરવાથી તથા
વિષયો બધકરૂપ છે આ રીતના ભવવડે, ર રાગદ્વેષથી જે નિર્મુક્ત થયે
હોય (તાનિ) તે સર્વ ઇન્દ્રિયોની વિષયો પ્રયેની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરી,
(સંયમ્ય) અર્થાત્ તેમને પોતપોતાના ગોલક વિષે સ્થાપન કરી બ્રહ્મવિદ્યાવડે
નિર્મુક્ત યોગવડે સમાહિત ચિત્તાન્ થઈ (યુક્તઃ) અર્થાત્ વૃત્તિઓની
બ્રહ્મકારતા સંપાદન કરી, 'હું પોતે જ પરમાત્મારૂપે છું' આ રીતની
કેવળ પરબ્રહ્મતત્વ વિષે અકંધીતાન્ (મત્પરઃ) થઈ, અર્થાત્ આ મર્વં
જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છઠ્ઠાએ આ રીતની સર્વાત્મક બ્રહ્મભાવના
કરી, સર્વદા પ્રત્યક્ સ્વરૂપે અવસ્થિત રહે છે;

આ રીતે જે યોગીપુરૂષ નિત્ય, નિરંતર બ્રહ્મદર્શી હોય, અને વિષયનુ
શૃલ્ષુ કરવાને અનવકાશ હોવાથી જેની ઇન્દ્રિયો નીરાગ થઈ વશ (વશે)
થઈ હોય, ખરેખર તેવા પુરૂષની જ પ્રજ્ઞા નિશ્ચય (પ્રતિષ્ઠિત) થાય તથા તે
મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય; અન્ય કોઈને મોક્ષ સિદ્ધ ન જ થાય. ૬૧

અવ—ઇન્દ્રિયો વિષયો વિષે અંતઃકરણનું પાતન કરે તો જાનીને શું
અનર્થ પ્રાપ્ત થાય, એમ કોઈ કહે તો કહીએ છઠ્ઠાએ કે, કેવળ વિષયોનું
અભ્યાસ કરીએ તો તે યાવત્ અનર્થોના બીજરૂપ થાય; વિષયોના

ચિન્તનવડે અનર્થ-હેતુની પરમ્પરાનો આપાન થાય, પરમાત્માના પર તથા અવર સ્વરૂપની એકતાનું વિજ્ઞાન વિનાશને પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થાય તો, જન્મમરણરૂપ નરગમાળા-યુક્ત અંતારાઘ્નિ વિશે પતન થયે જાતી પુરૂષનો અત્યંત વિનાશ થાય; આ રીતે જાતી પુરૂષ પશુ જે અદિર્મુખ હોય તો જન્માદિ દુઃખ પ્રવાહ વિશેના આપાનથી તે નિર્મુક્ત ન હોય, એટલે તેને મુક્તિ તો કેમ જ મિદ્ધ જ થાય ? મુક્તિ તો અગ્રાદ્ય દારણુનો અભાવ હોય ત્યારે જ મિદ્ધ થાય.

અન્વ.—ભક્ષે પોતે જાનિ હોય, નથાપિ તે વિષયો વિશે, રાગદ્વેષથી સુક્ત થઈ પ્રવેશ કરે તો તેને કેવળ વિષયોનું જ ચિન્તન પ્રસક્ત થાય, બ્રહ્માણં તેને પ્રસક્ત ન થાય, માટે વિષયોનું ચિન્તન જ તથા તેના કાર્યરૂપ કામાદિનું મેનન સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે એમ હવે ‘ધ્યાયતઃ’ તથા ક્રોધાદિનિ વાક્ય થઈએ, પ્રતિપાદન કરે છે— (જે સ્થોત્રોત્કરે)

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષ્વજાયતે ।

સંગાત્જાયતે કામઃ કામા ત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

અન્વ.—વિષયાન્ ધ્યાયતઃ પુંસઃ સંગઃ તેષુ સ્વજાયતે । સંગા કામઃ સં (સમ્યક્) જાયતે કામાત્ ક્રોધઃ અભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

અ—શબ્દાદિ વિષયોનું ચિન્તન કરે તે પુરૂષને તેમના વિષે પ્રીતિ નિત્યન્ન થાય પ્રીતિરૂઢે બોએગ્રવેગ ચારી રીતે ઉત્પન્ન થાય અને તે દુઃખ વિગતે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય. ૬૨

વિ-ધ્યાયતઃ—ચિન્તન કરનારને; વિષયાન્=શબ્દાદિ વિષયોનું; સંગઃ પ્રીતિ કામઃ-બોએગ્રવેગ; સજાયતે-સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે;

આ રમ્ય છે, આ આત્મ્ય છે, અથવા આ બોગ્ય રૂપ છે. આ રીતે શબ્દાદિ વિષયોનું (વિષયાન્) જે પુરૂષ ચિન્તન કરે, (ધ્યાયતઃ) તેને આ વિષયો રમ્ય છે. તે વિષયો બોગ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતે સંકેત

કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ ભોગો વિશે પ્રીતિ, (મમ) અર્થાત્ પૂર્વના સરસા રેના જીવે આસક્તિ એકત્મ ઉત્પન્ન થાય, (ટકાયત) અને આ રીતની આસક્તિ થાય, એટલે મને આ ભોગો પ્રાપ્ત થાય તો મારૂં, આ પ્રકારની વેગના ભોગેચ્છા (કામ) સમ્યક્ પ્રકાટે ઉત્પન્ન થાય, (મનાયતે) અને આ રીતની ભોગેચ્છા વડે મમ થાય, એટલે કય જાતિની મારફત અભોગ્ય પદાર્થ હોય, અથવા ભગિની આદિ અભોગ્ય પ્રકારની સ્ત્રી હોય, તથાપિ આ પુરુષ ભોગ્યત્વ-શુદ્ધિના લીધે યુક્ત થઈ, તેનો ભોગ કરવાને ત્યજિત થાય, વળી આ રીતની ભોગેચ્છા યોગ્યતા પ્રતિગઢના લીધે નષ્ટ થાય તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે પુરુષનું મન કામાદિ વડે પરવશ થયેલ હોય તેના પુરુષને પર પુરુષનો અપકાર કરવાને જે શુદ્ધિ કારણમૂલ થાય તેને ક્રોધ વહે છે ૬૨

ક્રોધા ઝ્રંશતિ સંગોહઃ સંગોહાત્સ્મૃતિ વિઘ્નમઃ ।

સ્મૃતિ ઇંશા દુઃકૃદેનાશો બુદ્ધિનાશાલ્પગચ્છતિ ॥૬૩॥

અન્ન-ક્રોધાર્ સંગોહઃ મમતિ સંગોહાર્ સ્મૃતિવિઘ્નમઃ ।
સ્મૃતિઇંશાન્ બુદ્ધિનાશઃ બુદ્ધિનાશાત્ (વિદ્વાન્ સ્વયમ્ અપિ)
મળશ્ચતિ ॥ ૬૩ ॥

અ-ક્રોધાર્ કાર્યાકાર્યની વિવેક-શત્કનના ઉત્પન્ન થાય, આ રીતની વિવેક-શત્કનના વડે મમતિનો અનુ-ય મિદ્ધ થાય, સ્મૃતિનો અનુ-ય થવાથી બુદ્ધિનાશ થાય, અને બુદ્ધિનાશ થવા ॥ પોતાનો વશુ જનારા થાય ૬૩

મિ- સંગોહ -વિચિત્તના, કાર્યાકાર્ય વિશે વિવેકશત્કનના, સ્મૃતિવિઘ્ન - વેગાન્તના અવશુ-ત્ત્વ યાન વડે, ‘ હુ પોતેજ અહ છુ ’ આ રીતે પુન પુન કરેલ આત્માનુભવ, તેના સરકાર વડે ઉત્પન્ન થનાર તદાકાર રૂપે પરિણામ પામનાર બુદ્ધિની યત્તિ-નશ્ચ, (સ્મૃતિ) નેનો બેશ, (વિઘ્નમ) અર્થાત્ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થનાનો હેતુ પ્રાપ્ત હોય તથાપિ સ્મૃતિનો જે અનુ દય થાય તે; બુદ્ધિનાશ—અજ્ઞાનમયર્જિત (બુદ્ધિ) તેનો નાશ,

કોઈ વડે વિચિત્રતા અર્થાત્ કાર્યકાર્યના વિવેકની શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય; જેમનું બધું ક્રોધાગ્નિષ્ઠ હોય તે ખરેખર સમોદના લીધે મદાન વડીલોનો પણ અપચાર કરે; અને પોતાનો યુગ હોય તેનો પણ ધિક્કાર કરે;

આ રીતના મમોદ વડે સ્મૃતિનો ભ્રષ્ટ થાય, અને સ્મૃતિ-ભ્રંશ પ્રાપ્ત થાય એટલે તો બુદ્ધિનાશ થાય, અર્થાત્ સ્વ-વિષયક સ્મૃતિનો વિનાશ થવાથી બ્રહ્મમયી બુદ્ધિનો પણ નાશ થાય;

જેમ કોઈ પુરુષાર્થ પુરૂષ વિષે પુત્રની સ્મૃતિ હોય, તો આ મારો પુત્ર છે આ રીતે પુત્રાકારે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, અને જ્ઞાન મનવાળા પુરૂષને તો સ્મૃતિનો અસંભવ હોય એટલે તેને તો પુત્રાકારે બુદ્ધિ કેમજ ઉત્પન્ન થાય ? તે જ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ માહાત્મકાર સ્વતઃ-સિદ્ધ હોય, તથાપિ જેનું ચિત્ત વિષયો વિષે આમોહાક્રાંત થયય હોય તેવા જ્ઞાનીને પણ આત્માને વિષય કરાવનાર સ્મૃતિનો અભાવ હોવાથી આ સર્વ જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છીએ આ રીતના બ્રહ્મદર્શનનો પરિપાક થાય એટલે તેને જગત્ તથા પોતે કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છે, આ રીતની અવમાદ અખંડાત્મિક ચૈતન્યમય વૃત્તિ કેમજ અંભવે ? આથી ઉચ્છેદ આ પુરૂષની બ્રહ્મમય વૃત્તિ ભોક્તા તથા ભોગ્યાકાર વૃત્તિઓ વડે તિરોહીત થવાથી નાશ પામે છે.

આ રીતે આત્મ-વિજ્ઞાનના વિનાશ વડે જ્ઞાની પુરૂષ પોતે પણ અત્યંત પૂર્વક નાશને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે સંસારરૂપ કારાગાર વિષે પવન થઇને કમચિત્ પણ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય નહિ.

તાત્પર્ય—વિષયનું પાન કરનારને અમૃતત્વ સંભવે : નહીં તેમ જોણે અસત્ માર્ગ વિષે પ્રવેશ કરેલ હોય તેને મદ્યગતિ કેમજ સંભવે ? માટે વિષયોને અવકાશ ન આપતાં, સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક જે કોઈ કેવળ સમાધિનું સેવન કરે તેને સમ્યક્ પ્રકારનું જ્ઞાન તથા તેનું કૃણ મિદ્ધ થાય આમ સિદ્ધ થાય છે. ૬૩

અથ—જો ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોનું ગ્રહણ ન કરે તો જ્ઞાની પુરૂષને પોતાની શરીરયાત્રા કેમ નિને ? આ શક્ય પ્રશ્ન હવે, વિષયોનું ઇન્દ્રિયોવડે

પ્રદણ્ય કયા વિના સમાધિનું અનુદાન કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય, તથા તેનું નિત્ય સેવન કરવાથી ચિત્તપ્રસાદ કયા પ્રકારે મિદ્ધ થાય તેનું 'રાગ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રતિપાદન કરે છે—

• રાગદ્વેષવિયુક્તેસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયથરન્ ।

આત્મવચ્ચૈ વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

અન્ન-રાગદ્વેષવિયુક્તેઃ આત્મવચ્ચૈ. इन्द्रिये.તુ વિષયાન્ ચરન્
(વ્રક્ષવિત્યતિઃ) વિધેયત્મા (સન્) પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ ॥

• ઘ—બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરૂષ રાગદ્વેષથી રહિત. ઇન્દ્રિયોને આત્મવચ્ચ કરી અન્નરમાદિ અનેયિદ્ધ વિષયોનો ભોગ કરે. તો તેનું મન આત્મવચ્ચ થવાથી અત્યન્ન નિર્મલન ને પ્રાપ્ત થાય ૬૪

વિ—રાગદ્વેષવિયુક્તે=આ વિષયો છુટ્ટ છે, આ અનિષ્ટ છે આ પ્રકારની ઇષ્ટાનિષ્ટરૂપ સુદ્ધિ કરવા રાગદ્વેષનું ખીજ દોાય. એન્ને આ રીતની સુદ્ધિ વિશે દોષદષ્ટિ કરતાં જેનો પરિત્યાગ થયે, રાગદ્વેષથી જે રહિત થાય તે; અર્થાત્ વિષયો અમત્ત તુચ્છ તથા અધેનકારક હોય આ રીતની સુદ્ધિપૂર્વક રાગદ્વેષથી વિયોગન થયત. આત્મવચ્ચ=અંદોચ તથા વ્યાકોચ થવામાં. આત્માને પોતાને વચ્ચ રહેનાર; વિષયાન્=અન્ન રસાદિ અનિષિદ્ધ પ્રાર્થોનો; ચરન્=ભોગ કરનો. મનો; વિવેચાત્મા=ઇન્દ્રિયો ની શુદ્ધિ તથા સમાધિવડે રાગાદિ દેવથી નિર્મુક્ત થઇ શુદ્ધ સ્વરૂપ થતા, આધીન (વિરેર) હોય આત્મા=મન જેનું તેવો મનો, પ્રમાદ-ચિત્તની સ્વસ્થતા; અત્યન્ત નિર્મળતાને

બ્રહ્મવેત્તા યોગી. પોતાની ઇન્દ્રિયોને રાગ દ્વેષથી રહિત કરી પોતાને વચ્ચ કરી કેવળ પ્રાપ્ત્યનું રક્ષણ કરાય તેટલા પુરતા અન્નાદિ વિષયોનું સેવન કરે તો તેનું મન આત્મસ્વાધીન થવાથી, ચિત્તની નિર્મળતા પ્રાપ્ત થાય

તાત્પર્ય - બાહ્યર શુદ્ધી સત્ત્વશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધી દુષ્કારમુક્તિઃ ॥૭૭॥ ૭-૨૬-૨ અર્થ-
શુદ્ધ આહારનું સેવન કરવાથી મત્ત્વશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, અને અત્યન્ત

(અનન્તબુદ્ધિ) પ્રાપ્ત થયે નિત્યગત રમૃત મિદ્ધ થાય, આ શ્રુતિ વચનાનુસાર, ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિના નીચે ચિત્ત શુદ્ધિ મિદ્ધ થાય એમ સિદ્ધ થાય છે. ૬૪

અર—જે નાન પુરુષ સમાધિનિષ્ઠ હોય, અને જોણે ઇન્દ્રિયો તથા મન-શુદ્ધિ કરી પ્રમાણ ના નાન કરી હોય તેો શુદ્ધિમિદ્ધ થાય તેનું ભવે પ્રમાણ ઇતિવાચ્ય વડે મ્થા કરે છે —

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિસ્વયોપજાયતે ।

પ્રમન્નચેત્તમો દ્વાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

અન્ન - પ્રસાદે (પસેવનિ) અમ્ય (ચિદુષ) સર્વદુઃખના હાનિ

ઉપજાયતે । પ્રમન્નચેત્તમ દિવુદ્ધિઃ આશુર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

અ-ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ મિદ્ધ થાય એમને અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ વિશેષે નિશેષ રૂપ નિવૃત્ત થાય છે, જેનું મન નિર્મળ થતું હોય તેનો શુદ્ધિ અચિત્ત પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૬૫

જિ અદ્ય આ જ્ઞાની પુરુષ, આ વાક્યમાં 'દુઃખ' શબ્દને, દુઃખના હેતુમૂલ વિશેષનો મોઘ થાય છે હાનિ નિશેષરૂપે નિવૃત્તિ બહુ શીઘ્ર પ્રમત્તત્તમ નિર્મત્તત્તવાગા પુરુષની બુદ્ધિ સર્વ જ્ઞાનદષ્ટિનાળીપ્રત્ય પર્યવતિષ્ઠતે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ૬

અર—જે સુસુક્ષ્મ યોગી પુરુષો નિત્યાનિત્ય વસ્તુના રિવેક વેરગ તરતીનમુમુક્ષુ રહે સુકન થઈ ચાવત કર્મોનો પરિત્યાગ કરી અવશ્ય કરે, તેમને પસંદગીના મિદ્ધ થયા વિનામુકેન મિદ્ધન થાય સમગ્રજ્ઞાન સમાધિનિષ્ઠ મિદ્ધ ન થાય, ઇન્દ્રિયનો નિમ્મલ કર્યા વિના સમાધિમિદ્ધ ન થાય અને રાગ દિનો નિશેષરૂપે ત્યાગ કર્યા વિના ઇન્દ્રિયનિમ્મલ મિદ્ધ ન થાય આમ પ્રતિપાદન કર્યું, વળી હે કૌતેય, યોગી પુરુષ ગમે તેમનો સમાધિનિષ્ઠ હોય, તથા (૨-૬૦) ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે રાગદ્વેષનો પરિત્યાગ, ઇન્દ્રિયનિમ્મલ તથા સ

ધિના અનુષ્ઠાનનું પ્રતિપાદન કર્યું; વળી 'જે પુરુષ વિશ્વોનું ચિન્તન કરે' (૨-૬૨) ઇત્યાદિ વચનોવડે, જે યાત્રીપુરુષ બદ્ધિનું બંધોય ને તેને પોતાના યાત્રાનો નાશ આદિ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રતિપાદન કર્યું, હવે કોઈ મુમુક્ષુ વેગાન્તનું શ્રવણ કરી કરાત્રીને અથવા તેના પાસે પાસે વડે, પેતાના આત્માને ભયે કૃનાર્થ માને, તથાપિ તે આનંધવડે યુક્ત થઈ અથવા દુર્બુદ્ધિને લીધે ધ્યાનાદિ પ્રત્યે અપ્રમત્ત હોય, તો તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થાય એમ 'નાસ્તિ' ઇતિવાક્યાથ વડે કથન કરોઆ મુમુક્ષુએ મમાધિનું અનરથ સેવન કરવું જોઈએ એમ સૂચન કરે છે—

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાગના ।

ન ચામાવયતઃશાંતિરશાંતસ્ય ક્રુતઃપુણમ્ ॥૬૬॥

અન્ના—અયુક્તસ્ય (પુરુષસ્ય) બુદ્ધિઃ નાસ્તિ અયુક્તસ્ય ભાગન નચ અસ્તિ । અમાવયતઃ (યને) શાંતિઃચન (સિન્ધ્યતિ) અશાંત-
મ્ય સુલ્લંકુન. (સ્યાત્)

જ-જે પુરુષનું ચિત્ત એકાગ્ર થયેલ ન હોય તેને બ્રહ્મચર્યનરૂપ પ્રત્ય ગ્રંથિ પ્રાપ્ત થાય નહિ; જે આ રીતે અયુક્ત રચભાવનો હોય તેને બ્રહ્મભાવના પ્રાપ્ત ન હોય, જે બ્રહ્મભાવનાથી રહિત હોય તેને શાંતિ નહોય અને જે શાંતિ રહિત હોય તેને સુખ કયાથી હોય ? ૬૬

વિ—અયુક્તસ્ય=જેનું ચિત્ત સમાધિન થયેલ ન હોય તેના પુરુષને; બુદ્ધિ=કેવળ ચિત્તપ્રસાદ વડે લભ્ય સર્વજ્ઞ બ્રહ્મચર્ય કરાવનાર પ્રત્યગ્રંથિ ભાવના—પોતાની દેહની માફક, આ મર્ત જગત્ પોતાના આત્મચર્યપે છે એમ આત્મચર્યપે સાક્ષાત્કાર કરી બ્રહ્મચર્ય વિષે આત્મચર્ય બુદ્ધિ કરવી તે અમાવયત.= પ્રભુદ્વાવસ્થામાં જેમ દેહને આત્મચર્યપે માને તેમ હુ કેવળ બ્રહ્મ છું હું બ્રહ્મની અન્ય નથી આ રીતે પોતાના આત્માને ન માને અર્થાત્ જે પોતે બ્રહ્મચર્યપે રહે નહી તેના યોગીને શાંતિ=અનાત્મ વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્યભાવ તથા તેના કાર્યસંમંધની અદર્શનયક્ષણા ઉપશાંતિ

અજ્ઞાતસ્વ—જે અનાત્મ વસ્તુને આત્મસ્વત્વ જે બુદ્ધિ તથા દ્વિત્વાવ-
નાથી જે યુક્ત હોય તેને, મુર્ખ-નિલ, નિરતર, અભિમુખ

ભતેસો વખત વેદાન્નનુ શ્રવણ કરેતુ હોય ભને ત્રીન મુમુક્ષુતાન, સાત
દાત ઉપરત તથા નિનિક્ષાવાન હોય તથાપિ જે કોઈ પુરુષ આપ્રતિમદ્
પૂર્વક જ્ઞાન મિદ્ધિ થય તે અથે મમાધિનુમેનન ન કરે તેના અમમાદિન
ચિત્તનાળા (અયુક્તસ્વ) પ રને ધ્વાપિ યત્ન દ્વિ સિદ્ધ થાત નહિ, તા પર્થ
કે, બહુ પ્રકારે તેણે શ્રવણ રેન હોય તેના રડે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે
કેવળ પદ તથા નાક્યાર્થને જોય કરે, નિતુ તેના રડે વસ્તુ (અજ્ઞાત)
જોયર થય નહિ, મહમણુદિના લીધે, વદાયિત્ વસ્તુમ મધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય તો તે ચિર ગહે નહિ

આ નાક્યમા મમાધિ અનરથ કર્તવ્ય રૂપ છે તેથી અયુક્ત પદની પુનઃ
ઉક્તિ કરેલી છે

‘ કારણભાવે કાર્યાભાવ અર્થ — કાગણુનો અજ્ઞાન હોય તો કાર્યને
અભાવ પ્રાપ્ત થાય ’ આ ન્યાય પૂર્વક, જે પુરુષ અયુક્ત સ્વરૂપ હોત તેને
જેના વડે જ્ઞાનનો અપરોક્ષ આક્ષાત્માર થાય, તે સમાધિ મિદ્ધ
ન હોય એટલે તો જ્ઞાનભાવના સિદ્ધ ન હોય, અર્થાત્ આ પુરુષને
અજ્ઞાતત્વની સથે આત્માના તાદાત્મ્યભાવ વડે, કેવળ-અજ્ઞસ્વરૂપ છું
આ રીતની નિશ્ચય અદ્વિત-જ્ઞાનના ઉત્પન્ન થાય તે સભવે નહિ અને જે
જ્ઞાન-જ્ઞાનના સભવે નહિ તો તે જ્ઞાનના કાર્યકર શાન્તિ આદિ રૂપ પણ
અસિદ્ધ જ હોય

જે યોગી પુરુષ આ રીતની જ્ઞાનભાવના રૂપ ન હોય તેને ઉપશાન્તિ ન હોય,
અને જે અનાત્મસ્વત્વે આત્મસ્વરૂપે બુદ્ધિ તથા જે દ્વિત્વાવનારૂપ હોય
(અજ્ઞાતસ્વ) તો, આ મર્મ જગત્ તથા હુ કે રૂપ અજ્ઞતસ્વરૂપે જીએ આ
રીતના જ્ઞાનયોગનડે યુક્ત થઈ આ મર્મ જગત્ તથા હુ પોતે કેવળ જ્ઞાન-
સ્વરૂપે જીએ એમ જે જાણે તેને જે જ્ઞાનદરસો આનુભવ મિદ્ધ થાય,

તે કેમ પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ વિપરીતભાવનાવાળા પુરુષને આપો રસાનુભવ કયાથી મિદ્ધ હોય ?

અથવા (ખીલે અર્થ) જે કાષ્ટ વસ્તુનું શ્રવણ કરેલ હોય, જે કાષ્ટ જોયું, સાંભળ્યું મનન કર્યું અથવા અનુભવ કરેલ હોય તે યાવત્ વસ્તુ કેવળ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપે હોય છે, આ રીતની શુદ્ધિવડે યુક્ત થઇ યાવત્ વસ્તુ વિષે અખંડ ચિદાત્મક-વૃત્તિપૂર્વક નિત્યનિરંતર ચૈતન્યસ્વરૂપની ભાવના ન કરે (અમાવયતઃ) તેવા જ્ઞાની પુરુષને ચિદાનંદ, એકરસ બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેલ વિદેહ મુક્તિરૂપ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

આ રીતે અજ્ઞાન પુરુષને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત ન હોય તો તેને વિદેહ કેવલ્યરૂપ સુખ કેમજ ધટે ? અર્થાત્ જે પુરુષ બ્રહ્મભાવનાને પ્રાપ્ત થયો ન હોય તેને બ્રહ્મસુખ કદાપિ સિદ્ધ હોય નહિ. ૬૭

અવ—ભયે સમાધિનો અભાવ હોય તથાપિ જે સૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળો હોય તેનું શ્રવણાદિ-જન્ય જ્ઞાન નાશ ન પામે કિંતુ મેધાની પુરુષનું ભીમાસાદિશાસ્ત્રના અધ્યયનવડે ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન નાશ ન પામતા, તે જેમ કેવળ પ્રતિષ્ઠિત હોય તેમ તે પ્રતિષ્ઠિત રહે એમ કોઇ કહે તો તે યુક્ત નથી; ઇષ્ટકા (ઇષ્ટો) ને ગોઠવવી, ઇત્યાદિ યાગાદિજ્ઞાન અતિરૂઢળ પ્રકારનું હોય તથાપિ તેનું પશુ વારંવાર રરણ, તથા ચપન ચાપન કર્યા વિના તેસ્ફૂટ થાય નહિ, તો જે અતિસૂક્ષ્મ, અતીન્દ્રિય, અવિષયક, અપ્રચુર (કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય તેવું), સસ્કાર વિનાનું, અનારૂઢ તથા પ્રતિપક્ષ જ્ઞાનથી અરહિત રહે તેવું આત્મજ્ઞાન, સમાધિના અભાવે સ્ફૂટ ન હોય તેમા શું આશ્ચર્ય ? માટે જે પુરુષ બ્રહ્મર્મુખ હોય તેના જ્ઞાનનો કયા પ્રકારે ન શ પ્રાપ્ત થાય તે હવે ‘ ઇન્દ્રિયાળા ’ ઇતિવાક્યાર્થ વડે દૃષ્ટાંતપૂર્વક કથન કરી આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થવા માટે મુમુક્ષુએ સમાધિનું અવશ્ય સેવન કરવું જોઇએ એમ સૂચન કરે છે—

इन्द्रियाणां हि चरतां यत्नतोऽनुविधीयते

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नाभिमિमांसमि ॥ ६७ ॥

અન્ન - હિ દ્રિયાણામ્ ચરતાં (મતામ્) યત્નન અનુવિધીયતે તત્
(એવ) અમ્ભમિ વાત્ર નાવમ્ હવ અસ્ય (મિદુષ) પ્રજ્ઞાંટરતિ ॥૬૭॥

જઃ ખરેખર જન્મ રે શ્રાત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે
પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે મન પણ સ્વેચ્છાનુસાર પ્રવર્તે, એટલે તે જન્મ નદી
જળ વિઃ વાયુ નામને મક્ષોબિન કરે તેમ આ જ્ઞાનીની પ્રજ્ઞાને મક્ષોબિન
રે છે

૬૭

વિન્ શ્રાત્રાદિ જ્ઞાતે દ્રિયો તથા વાગાદિ કર્મે દ્રિયો, પોતપોતાના વિષયો
પ્રત્યે પ્રવર્તે ત્યારે જ્ઞાની પુરૂષ તે તે ઇચ્છાએ તે આધીન થઈ, લોક, શાસ્ત્ર,
નિયમ તથા કર્મની વાસના વડે યુક્ત એવા મનને સ્વેચ્છાનુરૂપ પ્રવર્તે છે
(અનુવિધીયતે) એટલે નદીજળ વિષે (અમ્ભમિ) વાયુવડે જન્મ નાનુ
સક્ષોબન થાય તેમ પોતાની વાસનાનુરૂપ પ્રવર્તન કરનાર આ જ્ઞાની
પુરૂષની (અસ્ય) આત્મ તથા અનાત્મ વસ્તુનો વિવેક કરનાર શુદ્ધિ (પ્રજ્ઞા)
લગાઈ જાય છે, અર્થાત્ જન્મ નદીને પેટેપાર જતી કોઈ નૌકાને મૃદુલ
કરીને પ્રતિકૂળ વાયુ જન્મ મદાન આવર્તમા નાખી દે, વા તેને જળ વડે
પૂર્ણ કરી તેનું નિમજ્જન કરે, વા મદાન ખડક માથે અથડાવી ભગ્ન કરે
વા પુનઃ કોઈ પાર વિનાના નિપમ સ્થાને લઈ જઈ, સર્વથા અનર્થ
યુક્ત કરે, તેમ જાતે જ્ઞાની હોય તથાપિ તેનું મન અનાદિ અવિદ્યો રૂપ
ઉચ્ચ તથા નીચ પ્રકારની વાસના વડે યુક્ત હોય, એટલે વાયુ જન્મ
નાવનો ખસ કરે તેમ તેની વિવેક શુદ્ધિનું (પ્રજ્ઞા) વિપર, વા કર્મો, વા
યોગ, વા ઉપાસના, વા વ્યવહાર વિષે, વા અન્ય સ્થળે પતન કરી કેવળ
નાથ કરે છે.

૬૭

અર્થ - આ રીતે, રાગદ્વેષ, લોભ, તથા મોહાદિ વડે યુક્ત થઈ ઇન્દ્રિયો

વડે પ્રવૃત્તિ કરે તો મમાધિ અસિદ્ધ થાય, સમાધિ અમિદ્ધ હોય તો જ્ઞાન અમિદ્ધ થાય, અને જ્ઞાન અમિદ્ધ હોય, તો આત્મસ્વરૂપ અલ્પતાન નિષે અલ્પભાવ અસિદ્ધ થાય, અને આ રીતની અલ્પતાન અમિદ્ધ હોય તો મુક્તિ અસિદ્ધ થાય અને તેથી સુખનો અભાવ આદિ અનેક અનર્થોની પરપગ પ્રાપ્ત થાય, એટલે કે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન કરતા રાગદ્વેશ વડે યુક્ત થઈ અહિંમુખે પ્રવૃત્ત થાય તો અને તે જાની હોય તથાપિ તેને અનર્થપ્રાપ્તિ થાય, માટે મુમુક્ષુ યોગી પુરુષે ઇન્દ્રિય સમૂહને રાગાદિથી ગદ્દિન કરી તેનો મમ્યપૂર્વક નિગ્રહ કરી વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે મમાધિનુ અનરથ મેચન કરવું યોગ્ય છે, એમ તસ્માત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરી સૂચન કરે છે—

તસ્માદસ્ય મહાવાહો નિગૃહીતાનો સર્વશ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૮

અન્ન — (હે) મહાવાહો તસ્માત્ તસ્ય (યતે) ઇન્દ્રિયાર્થેભ્ય ઇન્દ્રિયાણિસર્વશ નિગૃહીતાનિ (મવતિ) તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા મવતિ ॥ ૬૮ ॥

અ—હે મહાનભુજનાગા અર્જુન, કેવળ મોક્ષની કામનાવાનુ એના જે યોગી પુરુષની સર્વ ઇન્દ્રિયો, ત્રીન વૈરાગ્યના લીલે, વિરયો પ્રત્યેથી નિગૃહીત હોય તેવા ધન્યપુરુષને સમાધિ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ વિદેહમુક્તિ તથા તેના અગતું સુખ નેના પુરો ભાગમા આની ઉભે છે ૬૮

વિ—રાગાદિ શત્રુનો સદાર કરવાને જે મમર્થ હોય તેની જ પ્રજ્ઞા સ્થિર થાય આ રીતનું સૂચન કરવા અથે 'મહાવાહો' પદનો પ્રયોગ કરેલો છે

અવ—અનેક સનસહસ્ર જન્મો વિરે કરેન સકૃનના પરિપાકવડે, જેને શ્રુતિ, આચાર તથા ઇશ્વરનો અનુગ્રહ અધિક રીતે પ્રાપ્ત થયું

હોય, જેને સમાધિ-નિષ્ઠ થવાથી આ સર્વ જગત તથા હું કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે હૃદયે આ રીતના બ્રહ્મ-તત્ત્વનું અપરોક્ષ વિજ્ઞાન કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિના પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેના મદ્દાત્મા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનેજ પ્રભુ પુરુષને જેમ સ્વપ્ન-અવસ્થામાં નિવૃત્ત થાય, તેમ ‘અહં મમેદં’ (હું, આ મારું) ઇત્યાદિ યાવત્ લૌકિક તથા વૈદિક બ્યવહાર નિઃશેષ રીતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે; નિદ્રાની માફક, અવિદ્યાની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય એટલે અવિદ્યાના કાર્યરૂપ યાવત્ જગતભાવની પણ નિઃશેષરીતે નિવૃત્તિ થાય.

આમ હોવાથી પ્રભુ જગત પુરુષની માફક, શ્રવ-મુક્ત બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કેવળ પોતાના બ્રહ્મ-સ્વરૂપ વિષે રમણ કરી રહે છે એમ હવે ‘યા નિશા’ ઇતિવાક્યાર્થવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યત્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

અન્ય—સર્વભૂતાનાં યા નિશા (ભવતિ) તસ્યાં (બ્રહ્મવિદ્યાવાં) સંયમી (એક એવ) જ ગાર્તી । યત્યાં (અવિદ્યાવાં) સર્વાણિ ભૂતાનિ જાગ્રતિ સા (તુજાવિદ્યા) પશ્યતઃ મુનેઃ નિશા (ભવતિ)

અ—જે સર્વ જૂત પ્રાણિઓને નિશારૂપે હોય તે બ્રહ્મવિદ્યા વિષે, કેવળ એટલે સ્થિતપ્રજ્ઞ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ જગૃત હોય; જે અવિદ્યા વિષે સર્વ જૂત પ્રાણિઓ જગૃત હોય, તે દ્રષ્ટા, દર્શન તથા સર્વ દર્શ્ય કેવળ મિથ્યારૂપે છે એમ જાણનાર બ્રહ્મવેત્તાને મન અવિદ્યા નિશારૂપ હોય છે. ૬૯

વિ० ભૂતાનિ=પ્રાણીના કર્મોના ફળનો અનુભવ કરવા અર્થે જે પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય (ભવન્તિ) તે; પ્રાણિઓ. નિશાઃ નિ=નિવરાં=અત્યંત પૂર્વક શેરતે=શયન કરે, પ્રાણિઓ જેના વિષે તે; રાત્રિ અથવા (૨) નિવરાં=

અત્યંત, શ=સુખરૂપ હોય તે, અર્થાત્ અત્યંત સુખરૂપ પરમ દેવતારૂપ આનંદપન પરબ્રહ્મતત્ત્વ, મયમી=બહિઃ પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થયેલ હોય, સર્વ ધન્વિદ્ર્યો જેની તેવો બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ; જાગર્તિ=આરમ્ભુ કરે, ક્રીડા કરે, આનંદ કરે.

તેજઃપરસ્વાદેવતાયા અર્થઃ—પરમ દેવતા વિષેનું તેજ ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સુક્ત પરદેવતા જેને મર્વ પ્રમાણે (છા ૬-૮-૬) વિષય કરે છે, જે નિર્વિશેષ કેવળ મત્તાસ્વરૂપ છે તે, રિચનપ્રજ પુરૂષથી વ્યનિરિક્ત મર્વ બૂતપ્રાણિઓને રાત્રિની (નિશા) પ્રમાણે અવ્યકત હોય છે.

મર્વવ્યાપક રાત્રિના લીધે જેમ દૃષ્ટિ પ્રવેશ ન કરી ગકે એટલે મર્વ પદાર્થોનું મધ્યાર્થ સ્વરૂપ ન જાણાય તેથી બૂતપ્રાણિઓ તથા મનુષ્યા-દિઓને લોક વ્યવહાર કરવો અશક્ય થાય, તેમ આ પરમ દેવતા (બ્રહ્મતત્ત્વ) સર્વવ્યાપક ધર્મવાન હોય, એટલે મર્વ બૂતપ્રાણિઓ તે વિશે વ્યવહાર કરવાને અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ જાણવાને અસમર્થ હોય છે.

કિંતુ જે પોને અવિદ્યારૂપ નિદ્રામાયી પ્રભુદ્વય થયેલ હોય, તથા બહિઃ પ્રવૃત્તિથી જેણે પોતાની યાવત્ ધન્વિદ્ર્યોને નિવૃત્ત કરેલ હોય તેવો કેવળ એકલો બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ (મંયમી) કેવળ અત્યંત સુખરૂપ (તત્ત્વાનિશાયા) પરમ દેવતારૂપ આનંદપન પર બ્રહ્મતત્ત્વ વિશે રમણુ, ક્રીડા તથા આનંદ કરે છે (જાગર્તિ) અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તાથી હિન્ન પુરૂષો મયે વેદાનનું અવધુ કરેલ હોય, તથાપિ નિદ્રાવાન પુરૂષ પ્રમાણે તેઓ બ્રહ્મ સ્વરૂપને જાણે નહિ.

યસ્યા=જે દ્રષ્ટા, દર્શન તથા દૃશ્ય આદિ બે રૂપ અવિદ્યારિથિતિ વિશે; જાગર્તિ=હુ હું. મને આ ઇષ્ટ છે, આ અનિષ્ટરૂપ છે, મને આકાર્યરૂપ છે, આ કાર્યરૂપ નથી આ પ્રકારે વ્યવહાર કરે છે; સા-અવિદ્યા; દૈત્યભૂમિ, પદમનઃ—દ્રષ્ટા, દર્શન તથા મર્વ દૃશ્ય પદાર્થને પ્રત્યગ્દૃષ્ટિએ કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે જાણનાર; મુનેઃ—બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષને;

ભૂતપ્રાણિઓ, દૃષ્ટા, દર્શન આદિ ભેદવાન અવિદ્યા દશા વિશે, આ હુ, મને આ ઇષ્ટ છે, આ પદાર્થ અનિષ્ટરૂપ છે, આ કાર્યરૂપ છે, આ અકાર્યરૂપ છે આ રીતે વ્યવહાર કરી રહેવા હોય તે અવિદ્યાદશા અર્થાત્ દ્વિતભૂમિ, અજ્ઞાનિષ્ઠ પુન્યને (મુને.)-મન નો કેવળ રાત્રિરૂપ હોય છે, અર્થાત્ દૃષ્ટા, દર્શનાદિ સર્વ જગતને પ્રત્યક્ષદષ્ટિએ તે અજ્ઞાનરૂપે જ જાણે (પર્યતઃ) એટલે જેમ રાત્રિ વિશે પ્રાણિઓ વ્યવહાર કરે નહિ તેમ આ અજ્ઞાનતા પુરૂષ અવિદ્યારૂપ રાત્રિ વિશે અદ્ભુતરૂપે વ્યવહાર કરે નહિ.

તાત્પર્ય-અદ્ભુત મત્યાદિ પ્રતીતિના હેતુભૂત અનાદિ રૂપ અવિદ્યાની વાસનાઓ નિ શેષ રીતે વિનાશ પામે ન હોય એટલે તે અજ્ઞાનમય બુદ્ધિ વિશે કદાપિ પ્રવેશ કરી શકે નહિ, એટલે આ રીતનો અજ્ઞાનતા પુરૂષ અદ્ભુતમો-દરૂપ પ્રાકૃતવ્યવહાર પણ ન કરે તો તેને વૈદિકવ્યવહાર કેમજ ધોરે ?

અથવા આ મંત્રનો બીજો પણ અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—

‘અધીદિ મગ્યોત્તમવિદ્યા વચિત્રમ્ કેવલમ્ ૧૧૧ અર્થઃ—હે ભગવન્ મને શ્રેષ્ઠ અજ્ઞાનવિદ્યાનું તુ આધ્યાપન કર’ મત્યાદિ જુતિ-પ્રતિષ્ઠા જે અજ્ઞાન વિદ્યા (યા) તે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને નિશારૂપે હોય છે.

અજ્ઞાનવિદ્યા એ તે તો ચિત્સ્વરૂપ હોય એટલે સૂર્ય-પ્રભાવત્ પ્રકાશરૂપે હોય તથાપિ જેઓ સુદૃષ્ટિથી રહિત હોય તેવા પુરૂષોને તો કેવળ નિશારૂપ હોય એટલે અજ્ઞાનવિદ્યાને નિશારૂપ કહે છે;

જેમ પ્રસિદ્ધરૂપ નિશા, પોતાની તમઃ શકિત વડે, નામ તથા રૂપના ભેદનો વિનાશ કરી ચાવત્ પદાર્થોને તમોમય કરી કેવળ પોતેજ સર્વત્ર વિદ્યસિત હોય, તેજ રીતે આ અજ્ઞાનવિદ્યા પોતાની ચિત્સ્શકિતવડે, નામ રૂપના ભેદનો વિનાશ કરી ચાવત્ દર્શ્ય પદાર્થોને ચિત્સ્વરૂપે કરી કેવળ પોતે એકબીજા સર્વત્ર વિમુક્તિ કરી રહે છે.

નિશા પ્રમાણે, જ્યારે આર, તેમજ તત્ત્વો (અજ્ઞાનવિદ્યાને જાણનાર) સર્વે પુરૂષો, ત્રણે આસ્થાઓને અનુરૂપ સ્વપ્નાના દર્શન કરતા સના સુનેશક

હોય ત્યારે તે બ્રહ્મવિદ્યા વિષે (તત્ત્વા) કેવળ બોલિ પ્રવૃત્તિશય્યે સ્થિતપ્રજ્ઞ
એવો એકલો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ (સૈમ્યો) આત્મદૃષ્ટી, આત્મ રમણ, આત્મ
મિથુન કરેતો સર્વોદા આત્મન્યોતિ, તથા આનંદ સ્વરૂપે રહે છે

વળા જે અવિદ્યાદેશા વિષે (ચેત્સ્યા) સર્વ ભૂત પ્રાણિઓ, પુ, હુ, આં,
તે ઇતિરૂપે વ્યવહાર કરે છે, તે અવિદ્યા અર્થાત દ્વૈતાવસ્થા, (તા) દ્રષ્ટાઆદિ
યાવત્ જગત્ કેવળ મિથ્યારૂપ છે એમ જાણનાર બ્રહ્મવેત્તાને (પશ્યતઃ).
મન તો કેવળ રાત્રિરૂપ જ છે; જેમ સર્વ પ્રાણીઓને મન બ્રહ્મવિદ્યા નિશા-
રૂપે હોય, તેમ બ્રહ્મવેત્તાને મન, અવિદ્યા નિશારૂપે હોય; જેમ અમ્હારની
પુરુષો 'હુ' પોતેજ બ્રહ્મસ્વરૂપે હુ' આ રીતની બ્રહ્મવિદ્યાવડે યુક્ત થઈ
પોતાનો આત્મા આનંદ એક રસ તથા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છે એમ જાણી
શકે નહિ, તેજ રીતે આ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ અવિદ્યાવાળા થઈ પોતાના દેહેન્દ્રિ-
યાદિકને અહંમમેદ સ્વરૂપે વિષય કરે નહિ; આમ હોવાથીજ બ્રહ્મવેત્તા
પુરુષને લૌકિક તથા વૈદિક કર્મો વિષે અનધિકાર હોય છે, આવા પુરુષને
કર્મની યોગ્યતા કેમજ થટે ?

જેને દેહ તથા તદાશ્રિત વર્ણ, જાતિ આદિ વિષે અભિમાન હોય, જે
જાનો કામનાવાન હોય, તથા જે આ કર્મ મ્હારે કર્તવ્યરૂપ આ કર્તવ્યરૂપ
નથી ઇતિ પ્રકારે ક્રિયાવિષે ગુણદોષબુદ્ધિવાળો હોય, તેવા પ્રકારના પુરુષને
કર્મ કરવાની યોગ્યતા હોય, કિંતુ હિંસ્ર લક્ષણથી જે રહિત હોય તેવા
બ્રહ્મવેત્તાને આ રીતની કર્મયોગ્યતા કેમજ હોય ?

અરેખર, જે નિત્ય નિરંતર સમાધિનિષ્ઠ થઈ, નિરૂદ્ધ થયેલ વિજ્ઞાનના
જાળ—યોગે પોતાની અવિદ્યા તથા અધ્યાસ આદિક કાર્યભૂત યાવત્
જગત્માનનાને નિર્મૂલ કરી બ્રહ્મતાદાંત્ય સર્પને યંઈ, હુ કેવળ
બ્રહ્મરૂપે હુ આ રીતની બ્રહ્મજ્ઞાનના વડે યુક્ત થઈ સર્વદા બ્રહ્મ-
વિષેજ અવસ્થિત હોય તે રીતના જ્ઞાતી પુરુષને પુનઃ શરીર સાથે
તાદાત્મ્યભાવ તથા અહંમમાભિમાન કેમજ સંભવે ? અને તેમ હોય
એટલે તે દેહ વિષે આરોપિત થયેલ વર્ણ, તથા જાતિ આદિ અભિ-

માન પણ કેમજ સિદ્ધ થાય ? અને આરીતે અભિમાન અસિદ્ધ હોય, એટલે જે પુરુષ સર્વ પદાર્થોને મિથ્યાસ્વરૂપે હોવાનું જાણે તેને કલાભિસંધાન અસિદ્ધ થવાથી યાવત્ કર્મો વિશે ગુણુદોષ—શુદ્ધિપણુ આપોઆપ અસિદ્ધ થાય છે; આમ હોય એટલે જ્ઞાની પુરુષને કર્મ વિશે અધિકાર ઉપયુક્ત થાય નહિ.

સર્વ પદાર્થો મિથ્યા સ્વરૂપ છે આ રીતની શુદ્ધિ અને કર્મપ્રવૃત્તિ, આ ઉભય પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય, એટલે તે ઉભય એક સ્થાન વિશે રહે નહિ; તેમજ બ્રહ્મતત્ત્વ સત્યસ્વરૂપ છે, આ રીતની નિઃસ્વયાત્મક—શુદ્ધિ પૂર્વિકાપ્રવૃત્તિ, તથા આ મર્વ જગત્ કેવળ શુદ્ધિભ્રમના લીધે કેવળ કલ્પિત સ્વરૂપ છે, આ રીતનું નિઃસ્વયાત્મક મિથ્યાત્વજ્ઞાન, આ ઉભય પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી એક જ અધિકરણુ વિશે ઉપપન્ન હોય નહિ.

જ્ઞાનીપુરુષ, કર્તા, કરણુ તથા કાર્ય, આ સર્વ કેવળ મિથ્યાસ્વરૂપ છે એમ સમજીને જાણે કર્મ કરે તેમા શું ફરકત ? તેનું મિથ્યાત્વસ્વરૂપ જાણીને તે કર્મ કરે તે વડે કાંઈ બંધન પ્રાપ્ત ન થાય આમ કહેવું યુક્ત નથી; કારણ કે પદાર્થોનું મિથ્યાત્વજ્ઞાન, અને પ્રવૃત્તિને વિરોધ હોય છે; આ જળ નથી કિંતુ કેવળ મરુથલી છે આ રીતે જળમિથ્યાત્વજ્ઞાન સિદ્ધ થયેલ હોય તેવા પુરુષ જાણે તૃપ્તાતુર હોય તથાપિ તે મરુથલી વિશે પ્રવૃત્તિ ન કરે તો આ સર્વ આરોપિત દુર્યજગત કેવળ મિથ્યાસ્વરૂપે છે એમ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ કર્મવિશે કેમ જ પ્રવૃત્તિ કરે ?

જગતનું અધિજ્ઞાનભૂત કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ રહેલ છે (પશ્યતઃ) આ રીતનું જ્ઞેને સર્વાત્મક બ્રહ્મજ્ઞાન સિદ્ધ થયેલ હોય તેને કર્મ-પ્રવૃત્તિ કેવળ અનુપપન્ન હોય; માટે ખરેખર જેઓ અવિદ્યાવાન હોય તેમનેજ કર્મવિધે અધિકાર હોય, કિંતુ જ્ઞાનવાનને તો કદાપિ કર્મનો અધિકાર થતે નહિ.

વિદ્યા તથા અવિદ્યા અને તેના કાર્યભૂત જગતને પરસ્પર વિરોધ હોય

છે, એટલે જેમ તેજ વિષે તેના કાર્ય સહિત તમસ રહી ન શકે તેમ બ્રહ્મવેતા પુરુષો વિષે અનિદ્રા તથા તેનું કાર્યજૂન જ ન કાપિ રહે શકે નહિ

તાત્પર્ય-આમ હોય માટે વિધિ વિદ્યાન વિધેઃ તથા વિદ્યાના આ સર્વ કેવળ અવિદ્યાજન્ય મિથ્યાસ્વરૂપ હોય, આ રીતનું નિદ્રા ન જેને પ્રાપ્ત થયે ન હોય તેના બ્રહ્મવેતને તે સર્વ આત્મનિષ્ઠ થઈ તૂટી પડેલા ધાતુ કરવા વિના કાઈ પણ કર્તવ્ય હોય નહિ એમ મિદ્ધ થાય છે

ઠાવ-જેમ કોઈ કન્યા પોતે ઋતુની થાય એટલે પેતાની જનની, જનકપિતા, બ્રાતા તથા સર્વ સ્વજનોનો પરિચય કરી, કેવળ પોતાના એકના ભર્તાનો આશ્રય કરી, કેવળ એકના તેનું જ આનંદન કરી તેના વિરોધ રમણ કરે, તેના નડેજ સતુષ્ટ હૃદય તથા આનંદિત રહે, તેના વિના અન્ય કોઈનું શ્રાણુ દશન, રમણ વા સ્પર્શ કરે નહિ અને કેવળ પોતે પતિનના સ્વરૂપે તેના વિરોધ અવસ્થિત રહે, તે પ્રકારે જે બ્રહ્મવેતા યોગી-પુરુષની બુદ્ધિ મમાધિયોગના નીચે પ્રોત્તીભૂત થયે ન હોય તેના પુરુષની બુદ્ધિ, દેહ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયાદિ માનવ પદાર્થોનો દૂરથી પગિત્યાગ કરી કેવળ સત્ત્વિત આનંદ તથા એકસ્વરૂપ પરમજ્ઞાનવનો આશ્રય કરી કેવળ તેની આનંદનજૂત થઈ પતિનતા પ્રમાણે તેના વિષે જ રમણ ક્રીડા કરતી તથા આનંદિત, સતુષ્ટ, તથા દૃષ્ટ થતી સતી, બ્રહ્મતત્ત્વવિના અન્ય પદાર્થનું શ્રાણુ, દર્શન મનન, અથવા વિદ્યાન પ્રાપ્ત ન કરતા પોતે સદા બ્રહ્મસ્વરૂપે જ રહે છે, માટે જે યોગીપુરુષ આ રીતના લક્ષણવાળો હોય તેને વિદેહ - કેવલ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને અન્ય પ્રકારના લક્ષણવાળા હોય તે તે મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય આમ શ્રીમત્રવાને નિર્ણય કરી, હવે જે યોગીપુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞાના હોય તેને લિસ્ટાદિ કર્મ અથે પણ વૃત્તિનું બાહ્યાનંદન કદાપિ કરવું નહિ એમ 'આપૂર્વમાગ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે પ્રતિપાદન કરી, ઉપર્યુક્તે લક્ષણવાળા બ્રહ્મવેતાનેજ જીવ-મુક્તિનું તથા વિદેહકૈવલ્ય મુકેતુ સુખ પ્રાપ્ત થાય એમ સૂચન કરે છે—

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠ સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

અન્વ.—આપૂર્યમાણમ્ (અપિસ્વયમ્) અચલપ્રતિષ્ઠ સમુદ્રમ્ આપઃ
યત્વત્ પ્રવિશન્તે તત્વત્ મર્વેકામા યમ્ પ્રવિશંતિ સઃ (એવ) શાંતિમ્
આપ્નોતિ ન (તુ) કામકામી ॥ ૭૦ ॥

જ-ગંગાદિ મહા-નદીઓના જળ-પ્રવાહ વડે ચોતરફ પરિપૂર્ણ થાય
તથાપિ પોતે નિશ્ચય પ્રતિષ્ઠાવાન હોય તેવા સમુદ્રની પ્રમાણે, સર્વ કામનાઓ
જેના વિષે પ્રવેશ કરે તેવા લક્ષણવાન ધ્રુવવેતા વિદેહ મુક્તિરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત
થાય, કિંતુ એકાદિવાળો પુણ્ય કદાચ આ રીતની શાંતિને પ્રાપ્ત થાયે
નહિ

૭૦

વિ. આપૂર્યમાણમ્-અત્યંત ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળતા, ગંગા, નર્મદા,
ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી તથા સિન્ધુ આદિ મહાનદરૂપ નદીઓના દશ કરોડ
મુખોમાંથી સમાગત ધર્મજ, અપરિમિત ઉર્ત્તમસ્વરૂપ મહાન પ્રવાહોવડે આસ-
પાસે (આ) પરિપૂર્ણ થયેલ હોય તે અચલપ્રતિષ્ઠ=અચળરહિત પ્રાક્તન (પૂર્વ)
સ્વરૂપ સ્વરૂપેનુ અતિક્રમણ મ કરનાર વૃદ્ધિ તથા ક્ષયથી રહિત, (અજો)
જલરિચિત્તિની મર્યાદા, (પ્રતિષ્ઠ) જેની હોય તેવા અર્પાત્ પ્રવાહના અપ્રવેશ-
કર્તા પ્રમાણે પ્રવાહ આવેશ કરે તે સમયે પણ સસાંવિશેષથી રહિત હોય,
તેમ એકજ સ્વરૂપે વર્તનાર, સમ

ગંગા તથા સિન્ધુ આદિ નદીઓનાં લિંગભિન્ન મુખોમાંથી નિર્ગત
ધ્રુવ એકત્ર થયેલાં ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં વર્ણ, રસ, ગંધ તથા ગુણવાળાં
જુઓ, (આપઃ) જેમ પોતાપોતાના શુકલ, નીલ, રક્ત, પીત આદિ રૂપ
વિશેષનો, મધુર આમ્લ, (ખાટો) તિક્ત (તીજો) કષાય આદિ રસ વિશેષનો,
પરિમય દુર્ગંધ, આદિ ગંધવિશેષનો લઘુત્વ, ગુરુત્વ આદિ ગુણ-વિશેષનો,
તેમાં સ્નાન કરવાથી સો, જસો, ત્રણસો, ચારસો, પાંચસો, છસો, સાતસો

આંદ્રો, નંદરી વા હજાર કૃષ્ણ શાંકાયણ પ્રત સંમાન જે પુણ્ય થાય, આ રીતના પુણ્યવિશેષનો તથા પોતપોતાના નામવિશેષનો પરિત્યાગ કરીને (યદ્વેત) કેવળ સંમુદ્ર-ભીવને પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થયે તે નદીઓ તેનો સંબંધના મહિમાવડે યુક્ત થઈ નામ, રૂપ તથા ગુણવિશેષવડે જેમ સંમુદ્રથી ભિન્ન ન હોય તેમ, (તદ્વેત) કામનાઓ જેના પ્રિયે પ્રવેશ કરે તેનેજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામા = નામ, રૂપ, રસ ગન્ધ તથા પાકભેદ કરી વિવિધન સ્વરૂપે જેમનું ગૃહણ કરાય (કામ્યન્તે) તે સૂપ, અપૂપ, રમ તથા અન્નાદિ ભોગ્ય પદાર્થો; ભિન્નભિન્ન પ્રકારના, નામ, રૂપરસ, ગન્ધ, પાક, સસ્કાર આદિવડે વિચિત્ર રૂપ અનેક ભોગ્યપદાર્થો, જે આસપાસ ઘૂમી વિમા કેવળ પ્રારબ્ધવેગાત્ સંપ્રાપ્ત થયણ હોય તે વડે, આ પદાર્થ તો તે પદાર્થ તો એમ પદાર્થદાતાઓ તરફથી ઉપરાસાગરિ પડાપડી થયેથી વ્યાકુલ થઈ જાય (આપૂર્વમાર્ગમ્) તે; અચલપ્રતિષ્ઠ = નિવિંકરેપ, વિપરીત ભાવથી રહિત, તથા આદારાદિ બ્યુત્થાન કાજ વિશે પશું. અંહાકારને સંપન્ન તથા કેવળ તદ્દાત્મરૂપે નિશ્ચય થનારથી અખડાકોરૂંતિનો વીધે સ્થિર (અચલ) રિયતિ, (પ્રતિષ્ઠ) જેની હોય તેવો પુરૂષ, અર્થાત્ બ્યુત્થાનદેશાવિશે પશું બાહ્ય પદાર્થોનો વિકલ્પ ન કરનાર સમાવિતેષ વિપરિણામરહિત અંતઃ કરણેવાનું પુરૂષ; સ્વર્ગ કામો, આ રીતના અચલ પ્રતિષ્ઠાવાન અચલેતા યોગિ વિશે, સમુદ્રની પ્રમાણે પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ આ અહનિબ્ધ પ્રરૂપને પ્રાપ્ત થઈ, સર્વ વિપદો, ચિત્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ, અર્ધ્યાત્મદષ્ટિએ તેમનો વિનય થતા, તેઓ પોતપોતાના નામ-વિશેષ, રૂપવિશેષ, ગન્ધ, પાક, સસ્કાર તથા રૂચિવિશેષનો પરિત્યાગ કરી, જેમ સંમુદ્ર પ્રિયે પ્રવેશ કરેલ મહાનદીઓની જેમ સંમુદ્રમાંવને પ્રાપ્ત થાય (તદ્વેત) તેમ પોતે અહોભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતનો જે અહોવેતા યોગી હોય તેજ કેવળ અવિદ્યારૂપ પ્રપંચની ઉપશા તરૂપ વિદેહમુકિતને (લોક્તિ) પ્રાપ્ત થાય છે; કિંતુ વિપયોની

કામનાવાન (કામકામી) પુરુષ કદાપિ આ રીતની શાંતિને પ્રાપ્ત કરે નહિ.

જે પુરુષ નિપયોની કામનાવડે આવિષ્ટ હોય તે તો કેવલ્ય મુક્તિની કારણ્યૂન એની સ્વધર્મરૂપ શ્રદ્ધાનિષ્ઠાનો પરિત્યાગ કરી, અનાત્મ પદાર્થો વિષે આત્મમાન એ પત્ર થઇ બોકતારૂપે મતો, શુકિત વિષે જેમ રજતભાવ મગ્નદેશ વિષે જેમ જળભાવ કરૂંપે તેમ અદ્વિતીય બ્રહ્મત્વ વિષે દ્વૈતભાવ કદાપિ વિદ્યમાન ન હોય તથાપિ તે વિષે તેને કદ્ધી, આ પદાર્થોનો એ ભોળાના છુ આ મારો ભોગ્ય પતાર્ય છે આ રીતના મિથ્યા અભિમધાનવડે બાહ્યપતાર્યોની વામનાવડે યુક્ત થઇ અમયસ્વરૂપ અદ્વૈતામમતાના અભિનિવેશવડે બદ્ધસતો, આ પદાર્થ રમણીય છે, આ પતાર્ય હૃદ્ય છે, ઇત્યાદિ પ્રકારની ભેદબુદ્ધિવડે યુક્ત થઇ, નામ રૂપ આદિ લિખ લિખ સ્વરૂપે પદાર્થોનું ગૃહણ કરે છે

નિપય-કામનારાજો પુરુષ આ રીતે ભેદદષ્ટિનાજો હોય એવો તેને પૂર્વોક્ત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ, જે દેહાદિ અનાત્મવસ્તુ વિષે તાદાત્મ્ય-ભાવને પ્રાપ્ત થઇ અત્તત્વ વસ્તુના અભિનિવેશના લીધે અદ્વિતીયરૂપ બ્રહ્મત્વ વિષે ભેદદર્શન કરે તે કેવળ દ્વૈતદર્શી હોવાથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય નહિ, વતી શ્રુતિમા આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે—

‘યદાહ્યૈષ એતસ્મિન્નુદરમન્તરંકુરુને અવતસ્ય મયં મમતિ
તત્ત્વૈમ મયં વિદુષોઽમન્નાનસ્ય

અર્થ:—‘આ બ્રહ્મત્વ વિષે જે કોઇ પુરુષ અદ્ય પશુ ભેદભાવ કરે તે ભયને પ્રાપ્ત થાય, આ રીતે જે બ્રહ્માત્મિકતાને ન જાણે તે બ્રહ્મરાની હોય તથાપિ તેને ભય અનસ્ય પ્રાપ્ત થાય ’ (તે ૨-૭)

વળી દેહતાદાત્મ્યભાવ વિના ભેદબુદ્ધિ તથા કામના સિદ્ધ ન થાય, અનિદ્યા વિના દેહતાદાત્મ્ય સિદ્ધ ન થાય, માટે જે અનિદ્યા પુરુષના હોય તેને મુક્તિ અસિદ્ધ હોય તે યોગ્ય જ કહેવાય.

તાત્પર્ય—આમ હોય છે માટે જે યોગીપુરુષ વિદેહ-કૈવલ્યની કામના-
વાન હોય તેણે તો દેહ વિગે આત્મનાદાત્મ્ય-સંપન્ન થઇ કવચિત્ કદાચિત્
પણ ભેદદષ્ટિ કરવી નહિ.

પૂર્વેના તથા આ શ્લોકવડે, જે બ્રહ્મવેત્તા યોગી સ્થિત-પ્રસાદાન હોય તે
કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠ થઇનેજ આહારાદિક કર્મો કરે છે; તે કદાપિ અનાત્મ
વસ્તુ વિગે અવસ્થિત હોય નહિ આ રીતના વચનોવડે, યોગી પુરુષની
સ્થિતિ કયા પ્રકારની હોય (૨-૫૪) આ રીતના પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપેલો છે.

૭૦

અર્થ—આ રીતે, વિષયોનું શ્રવણ તથા દર્શન પ્રાપ્ત થયા વિના, કેવળ
તેમનું ચિન્તન કરવાથી (૨-૬૨) કામાદિ અનર્થોનો આરિભાવ થાય તેથી
તે ચિન્તન કરનાર ભક્તે જ્ઞાનિ હોય તથાપિ તે પ્રજ્ઞાસને પ્રાપ્ત થાય
એમ પ્રતિપાદન થયું; તો બ્રહ્મનિષ્ઠાનો પરિત્યાગ કરી, કોઈ વિષયોનો
કામનાવાન (કામજ્ઞી) બહિર્મુખ થઇ ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોનું શૃણુ કરી
તેમનો ઉપભોગ કરી મથેજા પૂર્વક વિદાર કરે, તો તેનો તો પ્રજ્ઞાસ
અવરૂપ સિદ્ધ થાય એમ શુ આશ્ચર્ય? માટે જે બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ
વિદેહ-કૈવલ્યમુક્તિની ઇચ્છા કરે તેને તો સર્વથા વિષયગ્રાહનો પરિત્યાગ
કરી મર્વ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક સદા આત્મનિષ્ઠ રહેવું યોગ્ય છે; જે
કોઈ આ રીતે આત્મનિષ્ઠ હોય તેજ કેવળ વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે એમ
હવે 'વિહાય' ઇતિ મંત્રાર્થ વડે પ્રતિપાદન કરે છે—

વિહાય કામાન્યઃ સવાન્પુર્માંશ્વરતિ નિસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

અન્વ—ય પુમન્ નિરહંકાર નિર્મમ નિસ્પૃહઃ (સન્) સર્વાન્
કામાન્ વિહાય ચરતિ સઃ (૯૩) શાંતિમ્ અધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

અ—જે બ્રહ્મવેત્તા યોગી અહંકાર, મમતા તથા સ્પૃહાથી રહિત થયું

સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરી, હિંદાસીનએ પર્ષદ્વષ્ટ કરે તે વિદેહ સુકિતરૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૧

વિ. પુમાન્-બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ; મોક્ષ અતિદુર્લભ તથા મહાન પ્રપાતવડે સંપાદન થઇ શકે એટલે બ્રહ્મવેત્તાને પુમાન્ શબ્દની સંજ્ઞા કરેલી છે. ૭૧

નિરૂદ્ધકાર:-હું ચોતે કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું આ રીતનો બ્રહ્મનત્વવિશે આત્મત્વાભિનિવેશ નિરૂદ્ધ થયેલ હોય તે વડે (નિઃ) નિર્ગત થયેલ છે અદ્વમાત્મિક ક્ષુદ્ધિ (બદ્ધકાર) જેની તેવો, અર્થાત્ જેણે નિત્ય, નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠ થઇ અનાત્મવસ્તુ સાથેની તાદાત્મ્યતાની પ્રાપ્તિને નિર્મળ કરેલ હોય તેવો પુરુષ.

જે પુરુષ આ રીતે નિરૂદ્ધકારી હોય તેજ મુમનાથી રહિત્ત હોય; નિમગ્ન દેહ, તેના ધર્મ કર્મ તથા અવસ્થાઓમાંથી નિર્મત થયેલ હોય. (નિઃનિર્ગત) મુમતાબ્ધ જે પુરુષનો તેવો; અર્થાત્ જ્ઞાનિને બ્રહ્મનત્વની સાથે તાદાત્મ્યના સંપાદન થતાં દેહવિશે અદંતાનો અભાવ, તથા દેહના ધર્મો વિશે મુમનાતો અભાવ સિદ્ધ થાય તે યોગ્યજ છે.

જે પુરુષ મુમનારહિત હોય તેજ સ્પૃહાથી રહિત્ત હોય; નિસ્પૃહ:-વિશ્વે મધ્યેથી નિર્ગત થયેલ હોય (નિઃ) સુખાશારૂપ સ્પૃહા જેની તેવો પુરુષ;

આવા નિસ્પૃહીજ્ઞાની પુરુષને કેવળ બ્રહ્મનત્વ વિશે આત્મભાવ સંપાદન થવાથી દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુ છે એમ જાણીને દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુવિશે સ્પૃહાનો અર્થાત્ સુખાશાનો અસંભવ થાય; આ રીતે આ પુરુષ કેવળ બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતરસનું નિરંતર પાન કરીનેજ તૃપ્ત રહે એટલે તેને વિષયમુખતી અપેક્ષા કેમજ થટે.

આ રીતે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ નિરૂદ્ધકારી આદિ લક્ષણવાન હોય એટલે બ્રહ્મશબ્દવડે વાચ્યરૂપ થાવત્ વિષયો (કામાન્) શુકિત રજતની પ્રમાણે અયોજનરહિત હોવાથી, ઇન્દ્રિયોવડે તેમને ગ્રહણ ન કરતાં (વિહાય)

આ સર્વ જગત તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છઠ્ઠાએ આ રીતની બ્રહ્માત્મે-
કથતા સંપાદન કરી 'કામાત્મીસમસ્યનુસંચલ' અર્થ:—કામનાથી
નિઃકામરૂપે અનુસંચાર કરતો સતો, 'આ શ્રુતિવચનાનુમાર પરમદંસ
પ્રમાણે અસંગ તથા ઉદાસીન ચર્મ ભૂમિ વિષે સર્વત્ર પર્યટન કરે છે,
(ચરતિ). તેજ પુરૂષ, સંભારને ઉપરામ કરાવનાર આત્યન્તિક વિદેહ
મુક્તિને (સાંતિ) પ્રાપ્ત થાય; કિંતુ આત્મજ્ઞોથી વિપરીત લક્ષણવાન હોય
તેને આગીનની શાંતિ કદાપિ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

આ રીતે બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ યાવત જગતને બ્રહ્મ સ્વરૂપે જાણી બ્રહ્મા-
નંદનો અનુભવ કરે તો સર્વત્ર પર્યટન કરે છે; તે એકજ સ્થાને વળગી
રહે નહિ આમ પ્રતિપાદન કરી, યોગીપુરૂષની ગતિ કેવી હોય આમ પ્રશ્ન
કરેલો (૨-૫૬) તેના ઉત્તર સિદ્ધ કરેલો છે. ૭૧

અવ-અવશ્ય વડે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પ્રયત્ન રૂપ જગતની વામનાઓ,
કામ તથા ક્રોધાદિ, તથા અદંભમાદિ અભિમાનવિશેષ વડે યુક્ત હોવાથી
પ્રતિબંધવાળું હોય, એટલે મુમુક્ષુ યોગીને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થરા અર્થે
તે પુરતું ન હોય એમ નિર્ણય કરી, પરમરૂપાળુ શ્રી ભગવાને, સમાધિ વિષે
શુદ્ધિ નિશ્ચય કરે તો યોગશુદ્ધિ સિદ્ધ થાય (૨-૫૭) ઇત્યાદિ વચનો
વડે બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી, જે નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ સર્વ કામનાઓનો
પરિત્યાગ કરી, શરીરયાત્રાદિ કર્મો પણ બ્રહ્મવિશેષેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત
કરીને બ્રહ્મસ્વરૂપે કરે, તેવો યોગી પુરૂષ અદંભમાદિ બંધનથી મુક્ત હોય
એટલે તેને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રતિપાદન કર્યું.

મુમુક્ષુએ આ પ્રકારની બ્રહ્મનિષ્ઠાજ અવશ્ય સંપાદન કરેલી યોગ્ય છે,
અને આ બ્રહ્મનિષ્ઠા વડેજ વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને તે અન્ય પ્રકારે
સિદ્ધ ન થાય એમ સૂચન કરી હવે 'અપા' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે બ્રહ્મનિષ્ઠાનું
જે નિરૂપણ આરંભેલું તેનો ઉપસંહાર કરે છે:—

एपाब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

અન્ત—(હે) પાર્થ એવા બ્રાહ્મી નિષ્ઠા (મયા પ્રતિપાદિતા મુમુક્ષુ-
ણામ્) (વિદેહેકૈવલ્યાર્થી) એનામ્ પ્રાપ્યન મુહ્યતિ ।
અન્તકાલે અપિ અસ્યાં (નિષ્ઠાયાં) સ્થિત્વા નિર્વાણં
બ્રહ્મઞ્છતિ ॥૭૨॥

અ-હે ' પાર્થ', મુમુક્ષુઓ માટે રહે' આ બ્રહ્મનિષ્ઠાનું પ્રતિપાદન
કરેલું છે; જે મુમુક્ષુ વિદેહકૈવલ્યની કામનાવાનુ હોય તે આ નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત
થાય તો તેને વિમોહ પ્રાપ્ત થાય નહિ; કેમકે અંતકાલસમયે પણ આ
નિષ્ઠા વિશે સ્થિતિ કરે તો તે નિષ્ક્રિયાદિસ્વરૂપ બ્રહ્મતાવને પ્રાપ્ત
થાય છે. ૭૨

વિ—પાર્થ=સ્વસ્વરૂપનો પ્રકાશ કરી મુમુક્ષુને સંસારમૃત્યુથી પાલન કરે
(૧:)તે પરમાત્મા, તેનીજ અર્થના અર્થાત્ અભિવાંછા (અર્થયતે) તેનું
સાધન વાચક હે મુમુક્ષુરૂપ પાર્થ ! (૧+અર્થયતે).

હે મુમુક્ષુરૂપ પાર્થ, હું આ તુને કહું તે સાંભળ, અર્થાત્ તેનું શ્રવણ
કરીને તે પ્રમાણે હું કર;જે મુમુક્ષુઓ માટે બ્રહ્મપ્રાપ્તિના નિયમ કારણરૂપ
બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવનાર આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ (નિષ્ઠા) તું પ્રતિપાદન કર્યું છે

જે બ્રહ્મવેત્તા મુમુક્ષુ વિદેહકૈવલ્યમુક્તિનો કામનાવાનુ હોય તે
આ પ્રસ્તુત (એના) બ્રહ્મનિષ્ઠાનું અનુષ્ઠાન કરે (પ્રાપ્ય) તો તે વિમોહને
પામે નહિ; અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓને અહંવિશિષ્ટતારૂપ મોહ જેના
વિશે હોય તે દેહને પ્રાપ્ત કરે નહિ; તાત્પર્ય કે-બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ આ નિષ્ઠા
વિશે સ્થિતિ કરે તો તે પુનઃદેહી થાય નહી કિંતુ પોતાની પૂર્વવ્યભાંજ
વિવેકાદિ સાધન પ્રગટ થતાં, જન્માંતરીય સંન્યાસ, શ્રવણ આદિ પુરુષ
કર્મોના પરિપાકવશાત્ આરામની પુરુષ પોતાના પ્રારબ્ધ-વિશેષના બળ

યોગે કિંચિત્કાલ આ સંસારમાં સંસરણ કરી ચરમ અવસ્થાવિષે પણ (અત્કાલેડવિ) આ નિષ્ઠામાં રિયતિ કરી આ જન્મવિષેજ નિષ્ક્રિય નિત્ય આનંદ તથા એક રસરૂપ (નિર્વાણ) બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી 'વિજ્ઞાય ચરમાવસ્થા દેવતાભ્યો નૃપોત્તમઃ । સદ્વાંગોનામ રાજર્ષિ મુદ્ધતૈ મુક્તિમેયિવાન્ અથઃ દેવતાઓ પ.સેયી ચરમ અવસ્થાનુ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નૃપોવિષે ઉત્તમરૂપ ખટવાગ નામનો રાજર્ષિ એક મુદ્ધર્ત્તમાજ મુક્તિને પ્રાપ્ત થયો' આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે.

તાત્પર્યઃ-જ્ય રે આ પ્રમાણે હોય છે તો જે યોગીપુરુષો વિદેહકેવડપત્ની કામના કરે તેઓએ બાહ્યપ્રવૃત્તિને પતિત્યાગ કરી ઉપર્યુક્ત કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠાવિષેજ સર્વદા રિયતિ કરી ચો.ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૨

સાંખ્યયોગ નામનો દ્વિતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ.

તૃતીય અધ્યાય

અવ--‘હું પૂર્વે નહોતો એમ નહોતો’ (૨-૧૨) આ વચનવડે આત્મા તથા અનાત્મા વચ્ચેના વિવેકનો આરંભ કરેલો; ‘આત્મા કદાપિ જન્મ વા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય નહિ’ (૨-૨૦) આ વચનવડે આત્મતત્ત્વનો સમ્બંધ રીતે નિર્ણય કર્યો; ‘આત્મા અવિનાશી છે એમ જાણનાર’ (૨-૨૧) ઇત્યાદિવચનોવડે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ સિદ્ધ હોય એમ કથન કર્યું, તથા ‘અર્વ મનોગત કામનાઓનો પરિત્યાગ કરે’ (૨-૫૫) ઇતિવચનવડે આરંભ કરી, ‘જેના વિષે સર્વકામનાઓ સમુદ્રની પ્રભાણે પ્રવેશ કરે તે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય’ (૨-૭૦) ઇતિવચન પર્યંતના અંથવડે તેજ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને બ્રહ્મનેષ્ટા તથા તેનું ક્ષણ મોક્ષ કથા પ્રકારે સિદ્ધ થય તે પ્રતિપાદન કર્યું; તેમજ જે પુરુષ વિષયોની કામનાવાન (૨-૭૦) હોય તેને મોક્ષ અસિદ્ધ થાય એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું; તેથી જે કોઈ પ્રવૃત્તિધર્મવિષે સમ્પ્રમક્ત હોય તેવા સર્વ પુરુષોને સર્વ-કર્મ-સંન્યાસ-પૂર્વક બ્રહ્મનિષ્ઠાયુક્ત થઈ મોક્ષ સંપાદન કરવો ઘટે એમ નીચે દર્શાવેલાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવચનો વડે પ્રતિપાદન કરેલું છે—

‘વિરક્તઃ પ્રવ્રજેદ્દોમાન્સરવતસ્તુ ગૃહેવસેત્ ।

સરાગો નરકંયાતિ પ્રવ્રજન્ હિદ્વિજાધમઃ ॥

નારદપરિવાજક ઉપનિષદ ૧૨

અર્થાઃ—જે જ્ઞાનીપુરુષ રાગથી રહિત હોય તેણે સંન્યાસ-ગૃહણ કરવો; જે રાગવાન હોય તેણે ગૃહસ્થાશ્રમનું ગૃહણ કરવું; જે રાગવાન હોય તેવો દ્વિજ્ઞાધમ પુરુષ સંન્યાસ ગૃહણ કરે તો તે નરકને પ્રાપ્ત થાય. ’

‘યદામનસિ સંજાતં ચૈતૃણ્યં સર્વવસ્તુષુ ।

તદા સંન્યાસમિચ્છન્તિ પતિતઃ સ્યાદ્વિપર્યયે

નારદપરિ. ૧૧; વિશ્વેશ્વરી સંગૃહીતસ્મૃતિ

અર્થઃ સર્વ વસ્તુપરત્વે જ્યારે મનવિષે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારેજ તેઓ સંન્યાસ ગૃહણ કરવાની ઇચ્છા કરે; તેથી વિપરીતરીતે વતન કરે તેઓ નરકવિષે પ્રાપ્ત થાય. ’

‘ પ્રવૃત્તિલક્ષણંકર્મ જ્ઞાનસંન્યાસલક્ષણં ।

તસ્માત્જ્ઞાનં પુરસ્કૃત્ય સંન્યસેદિહ બુદ્ધિમાન્ ॥

નાં ૫૦ ઉ. ૧૫

કર્મ પ્રવૃત્તિ-લક્ષણુવાન્ તથા જ્ઞાન સંન્યાસ-લક્ષણુવાન્ હોય છે; તેથી જ્ઞાનનો પુરસ્કાર કરી, આ દુનિયામાં બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે સંન્યાસધર્મને ગ્રહણ કરવો. ’

‘ યદાતુચિદિતતત્ત્વ પરબ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

તદૈકદૃઢં સંગૃહ્ય સોપવીતાં શિષ્તાંત્યજેત્ ॥

નાં ૫૦ ઉ. ૧૭

અર્થઃ—જ્યારે સનાતનરૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એક દૃઢ ગૃહણ કરી ઉપવીત સહિત શિષ્યાનો પરિત્યાગ કરવો. ’

‘ અહમેવ પરંબ્રહ્મ વાસુદેવાશ્ચ્યમવ્યયમ્ ।

इतिबोधो दृढोयस्य तदा भवति भैक्ष्यभुक् ॥

નાં ૫૧ ઉ. ૨૦

અર્થઃ—અવ્યયરૂપ વાસુદેવ નામનો પરબ્રહ્મ હું ઓતે જ છું, આરીતનો જ્યારે દૃઢ બોધ થાય ત્યારેજ તે ભિક્ષા-ધર્મ અર્થાત્ સંન્યાસ-ધર્મનું ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય થાય. ’

‘ प्राणेगते यथा देहः सुखं दुखं न विदति ।

तथा चेत् प्राणयुक्तोपि कैवल्यश्रमे वर्सेत् ॥

નાં ૫૧ ઉ. ૨૭

અર્થ:—જ્યારે પ્રાણ નિર્ગત ॥ ય ત્યારે દેહ સુખ તથા દુઃખને પ્રાપ્ત કરે નહિ, તેજરીતે પ્રાણયુક્ત હોય તથાપિ સુખદુઃખને પ્રાપ્ત ન કરે તે પુરુષ કેવલ્યાત્રમ (સન્યાસાત્રમ) નો અધિકારી થાય.'

‘અનર્ઘાત્યાશિલાન્વેદાનનિર્ઘૃયાશિલાન્સુરાન્ ।

અનુત્પાદ્ય સુતાન્ વિપ્રોન સન્યસિતુમર્હતિ ॥

અર્થ:—જેણે અખિલ વેદોનું અધ્યયન કરેલ ન હોય, જેણે અખિલ દેવોનું યજન કરેલ ન હોય, તથા જેણે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરેલ ન હોય, તેણે વિપ્ર સંન્યાસધર્મ પ્રદણ કરવાને અધિકારી નથી.'

‘અકુર્વન્નિહિતં કર્મ નિન્દિતંચસમાચરન્ ।

પ્રચરન્નિન્દ્રિયાર્થેપુનરઃ પતનમૃચ્છતિ ॥

અર્થ:—જે વિદિતકર્મનું અનુક્રાન કરે નહિ, તથા નિન્દિતકર્મનું આચરણ કરે, તથા વિષયોવિષે પ્રચાર કરે તે નરકને પ્રાપ્ત થાય.'

‘જ્ઞાત્વા નૈષ્કર્મ્યમાચરેત્ । સ શિશું વપનંકૃત્વા

વહિઃ સૂત્રં ત્યજેધ્ધુઘઃ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનીપુરુષે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી, નૈષ્કર્મ્યપૂર્વક આચરણ કરવું, તથા શિશુઆવસ્થિત શિરોમુંડન કરાવી, બહિઃસૂત્ર (ઉપરીત) નો પરિત્યાગ કરવો.'

‘તેહસ્મ પુત્રૈષણાયાઞ્ચ વિતૈષણાયાઞ્ચ લોકૈષણા

યાઞ્ચ વ્યુત્થાયાય મિક્ષાચર્યં ચરન્તિ ॥

(ખ. ૪-૪-૨૨)

અર્થ:—પુત્રૈષણા, વિતૈષણા, તથા લોકૈષણાનો પરિત્યાગ કર્યા પશ્ચાત્ તેઓ બિદ્યાચર્યાનું શૃદ્ધલ કરે છે.'

‘પરં બ્રહ્મપરિજ્ઞાય પ્રવ્રજેદ્બ્રાહ્મણોત્તમઃ ।

અન્યથા કર્મકુર્વીત ન પ્રમાદેત્ કર્હિચિત્ ॥

અર્થઃ—ઉત્તમ બ્રાહ્મણે પરબ્રહ્મજ્ઞાનતત્ત્વનું પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સંન્યાસ આરણ્ય કરવો; જો તેનું પરિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ ન હોય તો કર્મનુષ્ઠાન કરવું; તેમાં કદાપિ પ્રમાદ કરવો નહિ.’

સ્વેસ્વેઽધિકારે યાનિષ્ઠા સગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ।

વિપરીતસ્તુ દોષઃ સ્યાદુભયોરેપ નિશ્ચયઃ ॥

અર્થઃ—પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર કર્મ નેષ્ટ વા જ્ઞાનનિષ્ઠ થવું એજ ગુણરૂપ કહેલું છે; આથી વિપરીતરીતે વર્તન કરે તો અવસ્થ દોષ પ્રસક્તિ થાય;

આ રીતનાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વચનોવડે, જેઓ અધિકારી હોય તેમણેજ સંન્યાસધર્મ ગૃહણ્ય કરવો એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે; જેઓ અનધિકારી હોય તેમને સંન્યાસ ગૃહણ્ય કરવો ઘટે નહિ, અને જો કદાપિ તેઓ તે ગૃહણ્ય કરે તો તેઓ નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે, અધિકાર આદિ ભેદના લીધે, જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ, આ ઉભય સિન્ન સિન્ન વિભાગ છે એમ પ્રદર્શિત કરી, જેઓ જ્ઞાનના અધિકારી ન હોય તેમણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું; કેવળ કર્મજ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષનું સાધન છે માટે તેવા પુરુષોએ કેવળ કર્મોનુંજ સેવન કરવું, આ રીતનો બોધ નિરૂપણ કરવાઅર્થે આ તૃતીય અધ્યાયનો આરંભ કરે છે; તેમાં આરંભમાં ‘તુને કેવળ કર્મનો અધિકાર છે, કર્મફલની તું કદાપિ ધમ્જા ન કર’ (૨-૪૦) આ વચનવડે, તને કેવળ કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, તું જ્ઞાનનો અધિકારી નથી એમ કહી નિશ્ચય-ત્મપૂર્વક કર્મનું વિધાન કર્યું; વળી જ્ઞાનયોગથી કર્મ અતરત નિકૃષ્ટ હોય માટે તું જ્ઞાનયોગની ધમ્જાવાળો થા’ (૨-૪૯) આ વચનવડે,

કર્મયોગ જ્ઞાનયોગથી નિવૃત્ત છે માટે તું કેવળ જ્ઞાનયોગનો આશ્રય કર, આમ કહી જ્ઞાનયોગનું વિધાન કર્યું; આ રીતના ૫૨૨૫૨ ત્રિશ્લોક-વચનોપદેશવડે પોતાનું મન વ્યાકુળ થવાથી ‘કર્મ’ ખરેખર નિવૃત્ત છે’ (૨-૪૯) કેવળ આ વચનાર્થનેજ પોતાના અંતઃકરણ વિષે ધારણ કરી, કર્મયોગ ॥ કરતા જ્ઞાનયોગ મોક્ષનું માક્ષાત સાધન રૂપ હોવાથી તે જ્ઞાનયોગ અધિક સારો છે એમ સમજીને અર્જુન કહે છે—

અર્જુન કહે છે—

જ્યાયસી ચૈત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

અન્વ૦—(હે) જનાર્દન, કર્મણઃ બુદ્ધિઃ (એવ) જ્યાયસી તે મતા ચૈત્ તત્ (હે) કેશવ, કિમ્ (અર્થમ્) મામ્ ઘોરે કર્મણિ નિયોજયસિ ॥

અ—હે જનાર્દનદેવ, કર્મયોગથી કેવળ બુદ્ધિયોગ (જ્ઞાનયોગ) શ્રેષ્ઠ છે એમ ત્હારો અનિભાય હોય, તો હે કેશવ, તું મને આ હિંમાત્મક કર્મ વિષે શા માટે પ્રેરે છે. ?

વિ—જનાર્દન= જનન (જન) તથા તેના કારણબૂત અસ્તાનને સ્વ-સાક્ષાત્કારવડે જે નાશ કરી નાખે (અર્દયતિ) તેનું સંબોધનવાચક; (જનન+અર્દયતિ= જનાર્દન) હે જનાર્દનદેવ; કર્મણઃ=કર્મયોગથી; બુદ્ધિઃ= બુદ્ધિયોગ, જ્યાયસી; શ્રેષ્ઠ મત આભેમત; કિમ્=શા અર્થે; ઘોરે= હિંસા-ત્મકપરત્વે નિયોજયસિ પ્રેરિત કરે છે,

જે બુદ્ધિયોગ કર્મયોગથી શ્રેષ્ઠ છે એમ તુને અભિમત હોય તો ત્હારે કર્મનોજ અધિકાર છે એમ કહી (૨-૪૦) જ્ઞાનથી નિવૃત્તરૂપ કર્મ વિષે, ‘હે ભારત તું શુદ્ધકર’ (૨-૧૮) આ રીતના વચનોવડે મને કેમ પ્રેરિત કરે છે ?

આપ તો ઇશ્વરરૂપ છો એટલે તમારું વચન તો અલંબ્ય હોય, હું તો તમારો અનુરક્ત ભક્ત છું માટે અન્યાર્થનો પરિત્યાગ કરી જે યોગ્યાય હોય તે વિશેષ મને પ્રેરવો ઘટે.

૧

૧૧ ' વ્યામિશ્રેણ ' ઇતિવાક્યાર્થવડે અભુત વિશેષ કહે છે—

ઠયામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

અન્વ૦—વ્યામિશ્રેણિવ વાક્યેન મે બુદ્ધિ મોહયસિહિવ (માંકર્મણિ નિયોજયાસિ) તત્ત્વ એકં નિશ્ચિત્ય વદ યેન અહં શ્રેયઃ પ્રાપ્નુયામ્ ॥

અ—હારા વ્યામિશ્ર વાક્યવડે મારી બુદ્ધિને તુ મોહિત કરતો હોય તેમ પ્રતીત થાય છે માટે જ્ઞાન વા કર્મ આ ઉભયમા મ્હારે કાનો આશ્રય કરવો તે તુ નિશ્ચય કરી કહે એટલે હું પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાઉં.

૨

વિ—‘ તુને કેવળ કર્મનો અધિકાર છે ’ (૨-૪૦) ‘ તુ જ્ઞાનયોગનો આશ્રય કર ’ (૨-૪૯) આ રીતના ક્ષીરનીરની પ્રમાણે ઉભયનિભિત (વ્યામિશ્રેણ) હોય નહિ તેના કેવળ જ્ઞાન તથા કર્મના સમુચ્ચયવાન વાક્ય વડે, મારી છુદ્ધ મોહિત કરતો હોય નહિ તેમ તું મને કર્મોપયે પ્રેરે છે તે કેમ ઘટે ?

અરે, મુદ્ધ કર્તૃવશ છે વા તેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, આ વિષે સંશયભુ થઈ હું તારી શરણે આવેવો છું તો મ્હારો ભ્રમ દૂર કરવા આપતો દયાવડે પ્રવૃત્ત થયલ છો; મને આપતો કદાપિ મોહયુક્ત કરો નહિ તથાપિ હું ઉપવેકવિકલ થઈ જડાત્મક થયન છું તેથીજ મને આપનું વચન વ્યામિશ્રજ્ઞેમ જણાય છે એટલે વ્યામિશ્ર વાક્યવડે મારી બુદ્ધિને

આમ મોહયુક્ત દરના હો એમ મને પ્રતીત થાય છે તેમા ખરેખર મ્હારો પોતાનો શુદ્ધિદોષજ હોત તેમ જણાય છે.

તે આમ છે તારે દવે શુ કરવું તે વિષે 'તત્ત્વર્ક' ઇતિ વચનવડે દવે અનુન કથન કરે છે—

જ્ઞાન તથા કર્મ, ક્રિયા, કારકના ફળભેદવડે વિષયીત લક્ષણવાળા હોય એટલે તે ઉભયને એકકર્તાપણુ મળવે નહિ; આ ઉભયમધ્યે, જ્ઞાનવા કર્મ, બેમાથી એક મ્હારા અધિકારને અનુરૂપ હોય (તત્ત્વર્ક,) માટે મારી યોગ્યતા તથા અયોગ્યતાનો વિચાર કરી, આ મને યોગ્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને તુ મને કહે એટલે જ્ઞાન વા કર્મ વડે, અથવા તેમાથી એકવડે યુક્ત થઈ (ચિત) હું માણાત વા પર પરાપૂર્વક પરમ પુરુષાર્થને (શ્રેય.) પ્રાપ્ત થાઉં.

જા-તે જે કહ્યું તે સત્ય છે ત્હારોજ આ શુદ્ધિ દોષ છે એટલે તુને પૂર્વે જે કહ્યું તેનું તને બગેનર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નહિ; તારી વિદ્યા, શુદ્ધિ-શક્તિ તથા અવસ્થા આદિને વિચાર કરીએ તો તું કેવળ કર્મનોજ અધિકારી છે, તુને સન્નાસનો અધિકાર ન ધટે, એટલેજ 'તુને કર્મનોજ અધિકાર છે' એમ મેં કહેયું, આમ છે તથાપિ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનાર્સિદ્ધ થાય તે માટે તું કર્મ કરું કિંતુ ફળની ઇચ્છા માટે કર્મ ન કર, આમ સૂચન કરવા અર્થે જ્ઞાનયોગનો તું આશ્રય કર, અધમ હોય તેજ કર્મના ફળની ઇચ્છા કરે' (૨-૪૯) એમ કહેયું, કિંતુ કર્મનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનયોગનો આશ્રય કર, અથવા કર્મ તથા જ્ઞાન, ઉભયનો તું આશ્રય કર, એમ મેં કહ્યું નથી.

રાજસુય, બ્રહ્મરપતિ તથા સોમસાનવત્ જ્ઞાન તથા કર્મનું લિંગ કર્તાપણું હોય, એટલે તે જનનેનું એકજ પુરુષવડે અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ એમ 'આ સાખ્યશુદ્ધિનું (જ્ઞાનયોગ) મેં તુને કથન કર્યું, દવે કર્મયોગનું' કથન કરું તે તું સાણા, (૨-૪૯) આ વચનવડે સૂચન દરેણું તેનુંજ પુનઃ કથન કરાય છે તે તું માણા જા રીતના આશ્રયથી 'લોકે' ઇતિ વાક્યાર્થવડે શ્રીભગવાન કથન કરે છે—

લોકેઽસ્મિ નિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તામશાનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

અન્વ—(હે) અનઘ અસ્મિન્ લોકેપુરામયા દ્વિવિધા નિષ્ઠા પ્રોક્તા । સાંખ્યાનાં જ્ઞાનયોગેન યોગિનામ્ કર્મયોગેન (નિષ્ઠા પ્રોક્તા)

અ-આ લોકવિષે બ્રાહ્મણાદિ સ્વધર્મ-પરાયણ મુમુક્ષુએ અર્થે પૂર્વકાળ વિષે મે જે પ્રકારની નિષ્ઠાનું કથન કરેલું; અર્થાત્ અન્વેષણે । અર્થે જ્ઞાનયોગની નિષ્ઠાનું તથા કર્મયોગીએ અર્થે કર્મયોગની નિષ્ઠાનું કથન કરેલું.

૩

વિ-અસ્મિન્ લોકે=બ્રાહ્મણ આદિ સ્વધર્મપરાયણ મુમુક્ષુએ । અર્થે; પુનઃ=પૂર્વકાલ વિષે; મયા=વેદરૂપ, સર્વજ્ઞ, સ્વધર્મના ઉપદેષ્ટારૂપે, દ્વિવિધા=બે પ્રકારની; નિષ્ઠા=શાસ્ત્રીય, અનુષ્ટેય ધર્મની સેવાએ ન થાય તે રીતની નિયમ પૂર્વક રિપ્તિ; વ્યવસ્થા. પ્રોક્તા=કહેલ છે; સાંખ્યાનામ્=સર્વ વેદાતોતર, જેનું તાત્પર્ય સમસ્ત પ્રકારે પ્રતિપદન થાય (સન્ + હ્યયતે) તે નિર્વિ-શેષ પરબ્રહ્મ (માહ), તેનેજ આત્મસ્વરૂપે જોએ । જાણે તે બ્રહ્મવેતા, યોગી, બ્રહ્મપુરુષોની, જ્ઞાનયોગેન=જ્ઞાન, તેજ યોગ=જ્ઞાનયોગ; તેવડે; અર્થાત્ આ સર્વ જગત તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ આ પ્રકારની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ; તે વડે. યોગ=જે તરડે બ્રહ્મવેતા પુરુષ બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે યુક્ત થાય, અર્થાત્ એકીકૃત કરાય તે; નિષ્ઠા=નિશ્ચયનાપૂર્વક રિપ્તિ પ્રોક્તા=સદા એકરીતે કર્તવ્યરૂપે વિહન અર્થાત્ ‘તત્ત્વેકં વિજનય આત્માનમ-ન્ય વાચો વિમુચય મું. ૨-૨-૫ અર્થ કેાળ તે એક આત્માને તમે જાણો । અન્ય વાણીનો ખતિયાગ કરો.’ ઓમિત્યેવંચાચય આત્માન સ્વન્તિ વઃ પરાયત્તનસઃ પર તાત્ મું. ૨-૨-૬ અર્થ:-આત્માનું એકારસ્વરૂપે ધ્યાન કરો, તે માયાની પાર લપ્ત જઈ તમ રૂં કલ્યાણ કરશે, ‘વેદાન્ત વિજ્ઞાનપુત્રિ-નિવિધાર્થ મું. ૪-૨-૬ અર્થ:-વેદાન્તસત્તાવડે અર્થનો સુનિશ્ચય કરીને’

સર્વં સત્સ્વિદબ્રહ્મ છા. ૩-૧૪-૧ અર્થ:-ખરેખર આ સર્વ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ' ' તજ્જલોનિતિશાન્તઃ ડપાસીત અર્થ:- જે વિષે જગતની ઉત્પત્તિ રિયતિ તથા લય હોય તે બ્રહ્મતત્ત્વની શાન્તસ્વરૂપે ઉપાસના કરવી' (છાં. ૩-૧૪-૧) ' તમેવધોરોવિદ્ઃ યપ્રજાકુર્વીત વ્રાહ્મણઃનાનુધ્યાયધ્વદૃષ્ટ્વદ્વાન્વાનોવિગ્લાંપનંહિતત્ત્વ યૃ. ૪-૪ ૨૧ અર્થ. જ્ઞાનીપુરુષે તે બ્રહ્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મનિષ્ઠ થયું; બૃહ શબ્દોનું અનુધ્યાન કરવું નહિ; નહિ તો ખરેખર તે કેવળ વાણીનું મિથ્યા વિગ્લાપન થાય, ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે તે પ્રવૃત્તિધર્મો નિર્ણય કરી તે બ્રહ્મવેત્તાઓની કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠાનું કર્તવ્યરૂપે કથન કરેલું છે. યોગિનો=કર્મયોગીઓની; ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોની કર્મયોગેન=જેના વડે અબુદ્ધ-યુક્ત થાય તે (યોગ) યોગ; કર્મ તેજ યોગ=કર્મયોગ; તે વડે. નિષ્ઠા=નિયમરિયતિ.

' અહઃ સધ્યામુપાસીત અર્થ:-પ્રત્યેક દિવસ સંધ્યાનું ઉપાસન કરવું. 'ઉદિતે સૂર્યે પ્રાતઃહોતિ અર્થ:- સૂર્ય ઉદય થાય ત્યારે પ્રાતઃકાલવિષે તે હોમ કરે છે.' 'વસન્તે વ્રાહ્મણોઽજ્ઞાનાદધીન અર્થ:-વસંતઋતુ વિષે બ્રાહ્મણે અધ્યાધ્યાન કરવું' કુર્વન્નવેદેર્માણિ જિજીવિષ્ણુતમમાઃ ઇશાં ૨ અર્થ:-લોક વિષે કર્મ કરતો સતો તે ભલે શતવર્ષ આયુષ્ય ભોગવે ' 'તસ્માત્સ્વાધ્યાયોઽયેતન્નઃ અર્થ:-તેથી વેદોનું અધ્યાયન કરવું' 'ઋતંચસ્વાધ્યાય પ્રવચનેચ । સત્યંચ સ્વાધ્યાય પ્રવચનેચ । અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યાય પ્રવચનેચ । અગ્નિહોત્રંચ સ્વાધ્યાય પ્રવચનેચ । સત્યવદ્ । ધર્મેચરત્તાનિત્યયોપાસ્યાનિ અર્થ:-શાસ્ત્રને અનુસરી કરેલો અર્થ, અધ્યાયન તથા . અધ્યાપન આચરવા યોગ્ય છે; સત્ય, અધ્યાયન તથા અધ્યાપન, પવિત્ર અગ્નિ, સ્વાધ્યાય તથા અધ્યાપન સેવનીય છે; (તૈ. ૨-૯-૧; ૨-૧-૧; ૨ ૧૦-૨) સત્ય વદ; ધર્મનું આચરણ કર; આ સર્વ તુને ઉપાસ્ય છે. ' આ વચનો વડે કર્મિષ્ઠપુરુષો અર્થે શ્રૌત સ્માર્તકર્મોની નિષ્ઠાનું કર્તવ્યરૂપે વિધાન કરેલું છે.

તાત્પર્ય—આ રીતે કર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થોની તથા અકર્મિ સન્યાસીઓની,

આ ઉભયની નિષ્ઠાઓ લિન્ન બિન્ન હોય છે; અર્થાત્ તે બન્નેના વિભા-
ગનું નિરૂપણ કરેલું છે.

૩

અવ-જો આ રીતે ઉભય સ્વતંત્ર નિષ્ઠા હોય, તો કેવળ એક જીગ્ગની
અપેક્ષા વિના જ્ઞાન તથા કર્મ માક્ષાત્પૂર્વક મોક્ષના હેતુરૂપ પ્રાપ્ત થાય
આમ તું કહેતો તેમ નથી, કારણ કે ' ન કર્મણાનપ્રજયા કૃત્ય ૨ અર્થ —
કર્મ તથા પ્રજાવડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે કર્મનો
મોક્ષના સાધનરૂપે નિષેધ કરેલ છે, વળી ' જ્ઞાનાદેવતુલ્યેયમ્ અર્થ—કેવળ
જ્ઞાનવડે કેવલ્યમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, ' આ શ્રુતિવાક્યવડે જ્ઞાનથી છતરકર્મનો
નિષેધ કરી, કેવળ જ્ઞાન મોક્ષના સાધનરૂપે છે એમ નિશ્ચય કરે છે એટલે
કર્મને મોક્ષનું સાધનપણ સંભવે નહિ

જો કે જ્ઞાન, જે સમુત્પન્ન થાય તેજ કેવળ અન્યતસ્તુની અપેક્ષા
વિના, પોતેજ પુરુષને એકદમ મુક્તિમુખ પ્રાપ્ત કરે, તથાપિ ' સત્ત્વગુણ-
ધુવામૃતિઃ જા. ૭-૨૬-૨ અર્થ:—અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તો નિશ્ચયાત્મક
સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થય ' આ શ્રુતિ અનુમાર અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના જ્ઞાનનો
ઉદય થાય નહિ; વળી, અંતઃકરણની શુદ્ધિ ' વ્રાજ્ઞાનાધિવિદયન્તિ મક્ષેનદાનેન
બૃ. ૪-૪-૨૨ અર્થ:—બ્રાહ્મણો, યજ્ઞ તથા દાનવડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની
છત્તા કરે છે ' આ શ્રુતિ અનુમાર, યજ્ઞ તથા દાનાદિ સત્કર્મોનું અનુષ્ઠાન
કર્તા વિના જ્ઞાનસિદ્ધ થાય નહિ, માટે જે મુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થય
ન હોય તેણે તો પોતાની ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે કર્મ અવરૂપ કર્તવ્ય હોય,
અને તે વિના અન્ય કોઈપણ પ્રકારે મોક્ષ સિદ્ધ ન થાય એમ હવે
' ન કર્મણા ' ઇત્યાદિ વચનો વડે કથન કરે છે—

ન કર્મણામનારમ્માન્નૈજ્ઞમ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

નચ સંન્યાસનાદેવ સિદ્ધિ સમધિગચ્છાતિ ॥ ૩ ॥

અન્વ૦ કર્મણ, મ્ અનાંભાત્ પુરુષઃ નૈજ્ઞમ્યમ્ ન અશ્રુતે । સંન્યાસનાત્
एवच (મુમુક્ષુઃ) સિદ્ધિ સમાધિગચ્છાતિ ॥

જાનિત્યાદિ કર્મોનું અનાયરણ કરવાથી કાંઈ નૈષ્કર્મ્યપ મુક્તિ, કેમકે પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેમજ કેવળ સર્વકર્મનો સંન્યાસ કરવાથી પણ મુમુક્ષુને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૪

વિનં અનારંભાતઃ—અનાયરણ કરવાથી, નૈષ્કર્મ્ય ‘ નિષ્કલં નિષ્ક્રિયમ્ એવં ૬-૧૯ અર્થ:—અન્ન કલારહિત તથા ક્રિયારહિત છે’ આશ્રીતે અનુસાર જે કર્મથી રહિત હોય તે (નિષ્કર્મ) નિષ્કર્મ તેના ભાવરૂપ અર્થાત્ નિષ્ક્રિય જ્ઞાત્રાત્મકમુક્તિ; શ્રીતાદિ નિત્ય કર્મોનું અનાયરણ કરે તો તે વડે નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ ન થાય; કારણ કે તેમાં કર્મરૂપ ઉપાયનો અભાવ હોય; અને જે ઉપાય વિષમભાવ હોય તોજ ઉપેયવરણ સિદ્ધ થાય; એટલે ઉપાયભૂત કર્મોનું અનુદાન કરે તો તે કર્મોવડે ઉપેયભૂત જ્ઞાન તથા નૈષ્કર્મ્યજગ તે પુરૂષને સિદ્ધિ ન થાય; તાત્પર્ય:—માટે મુમુક્ષુએ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનું ઇશ્વરાપેક્ષાશુદ્ધિપૂર્વક અવશ્ય અનુદાન કરવું; અને આ રીતે કર્મોનુદાન કરે તો તેને જ્ઞાન તથા મોક્ષ સિદ્ધિ થાય.

‘ ન કર્મણા ન પ્રજપ્તા કૈવલ્યમ્ ૨ અર્થ:—કર્મ તથા પ્રજપ્તે મોક્ષ સિદ્ધિ થાય નહિ’ ઇતિ શ્રુતિવાક્યવડેજ, કર્મનો મોક્ષના સાધનરૂપે નિષેધ કરેલ છે; વળી સંન્યાસયોગાત્ અર્થ:—કેવળ સંન્યાસ વડેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, આ રીતના શ્રુતિવાક્યવડે યોગીઓને કેવળ કર્મ સંન્યાસ મુક્તિના રોગરૂપે હોય છે, માટે કેવળ સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરીને હું તૂટણીરૂપે રૂપે બેસું અને કદાપિ પણ આ અત્યંતકલેશભય કર્મ ન કરું; વળી તેમાં પણ હિંસાપ્રધાનક કર્મ તો નહિજ કરે આ રીતની શંકા થાય તે પ્રત્યે ‘ નચ ’ ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

કર્મો અત્યંત પરિશ્રમયુક્ત હોય આ રીતની શુદ્ધિના લીધે, વા આકરમના લીધે પણ કદાચિત્ આપાત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય, તેના લીધે કેવળ યજ્ઞોપવીતનો પરિત્યાગ કરી આપે (સંન્યસનાત્ એવ) તેટલાવડેજ, કેવળ વેદાનશ્રવણજન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના મુમુક્ષુને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ રૂપ વિદેહમુક્તિ (સિદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય નહિ; વળી ‘ જ્ઞાનાદેવતુકૈવલ્યમ્

વળા શ્રુતિમાં કહ્યું છે તંયયાયયોપાસતે તથૈવમવતિ ' અસન્નેવસમવતિ
 અસદ્વદ્યેતેવદેવેત્ તે ૨-૬. અર્થ:—તેની જે સ્વરૂપે ઉપાસના કરે તેજ
 સ્વરૂપે તે થાય; ' અહ અસતરૂપ છે એમ જે જાણે તે અસદ્રૂપ થાય. ' વળા
 સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે 'યે યયામામ્' ગી. ૪-૧૧ અર્થ:—જેઓ મને જે સ્વરૂપે
 જાણે તે સ્વરૂપે, વળા 'અમૃયાં નમ તે લોભ ધયા ૩ અર્થ:—તેઓ અસુરી
 યોનીને પ્રાપ્ત થાય' ' નચેદિદ્વાવેદોન્મત્તો વિનષ્ટિઃ કેન. ૨-૫. અર્થ:—જો
 અહિ' તેને ન જાણે તો મદાન વિનાશ (દાનિ) ને પ્રાપ્ત કરે ' ઇત્યાદિ
 શ્રુતિઓ, જેઓ આત્મનત્વના જ્ઞાનથી રહિત છે તેમને અસુરલોકપ્રાપ્તિ-
 રૂપ મદાન અનર્થપ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે; તેમજ ' અહ્નમુચાન્યતીન્
 સાલાદૃકેન્મય પ્રાયચ્છમ્ કૌપિતીકી ઉ. ૩-૧. અર્થ:—અહથી ઉન્મુખ યોગીઓને
 મેં શિયાળ વરને આપી દીધા', આ શ્રુતિવડે જેઓ વેદાંતથી વિમુખ હોય તેવા
 યોગીઓ પ્રત્યે ઇન્દ્રભયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; વળા પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકાય
 સંન્યાસઃ સર્વકર્મણામ્ । ધ્રુત્યા ધીધયતે તસ્માત્ તત્યાગીપતિતોમયેન્ અર્થ:—
 એટલે પ્રત્યક્તત્વનો વિવેક પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે મર્વ કર્મના સંન્યાસનું
 વિધાન કરેલું છે; માટે તે પ્રત્યક્તત્વનો ત્યાગ કરનાર પુરૂષનો નરક વિષે
 નિપાત થાય, આ રીતના સ્મૃતિવાક્યવડેજ યોગીપુરૂષ આ ભસ્વરૂપના
 વિવેકથી રહિત હોય તો તેનો નરક વિષે નિપાત થાય એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે;
 આમ છે એટલે સંન્યાસ પણ મામાન્ય કર્મસ્વરૂપે હોવાથી, આત્મસ્વરૂપનો
 વિવેક સિદ્ધ હોય ત્યારેજ સંન્યાસવડે મોક્ષ મંભવે; તેથીજ મુમુક્ષુ યોગીપુરૂષે
 વેદાંતશ્રવણવડે મર્વથા જ્ઞાન મંપાદન કરવું યોગ્ય છે એમ ' કેવળ સંન્યાસવડે
 તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે નહિ ' ઇતિવાક્યાર્થવડે શ્રીભગવાને સૂચન કરેલું છે;
 'ચ' પદ તુ વાચક છે; સંન્યાસ શબ્દવડે, અહાવેતા યોગીઓએ આરોપિત
 સ્વરૂપે નામ તથા રૂપમહણ કરેલ હોય તેમનો અહાતત્ત્વવિષે ત્યાગ કરવો
 આ રીતનો અર્થ થાય; કિંતુ તે શબ્દવડે કર્મસંન્યાસનો બોધ થાય નહિ;
 કારણ કે યતિપદવડેજ કર્મસંન્યાસનો બોધ તો સિદ્ધ થયેલ હોય એટલે
 -સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ કર્મસંન્યાસ કરીએ તો પુનરૂક્તિ દોષ પ્રસક્ત થાય.

તાત્પર્ય—તેથી યોગી પુરુષને વેનાતત્રવલુવડે નાન ઉત્પન્ન થાય તેજ
તેન સન્યામનુ ક્રમ છે એમ મિદ્ધ થાય છે ૪

અવ—અર્થ—એના પરિત્યાગ કરી હુ જ્ઞાન યજ્ઞને એમુ આમ જે
ઉપર કહ્યું તે પણ ધો નહિ મસ્માજન્ય પ્રતિક્રિયાનો નિગેરીને
ત્યાગ અમિદ્ધ હોય છે, તેમજ વૃત્તને મન પણ આનંદનનો અભાવ હોય
એટલે બ્રહ્મનિષ્ઠ થયા વિના એકી પણ તુ શુભાવ ધો નહિ એ રીતન,
આશયવડે દવે 'નિ' ઇત્યાદિ વાચ્યાર્થવડે કથન કરે છે—

ન હિકશ્ચિત્ક્ષણમપિતિષ્ટત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યગ્ન કર્મઃ પ્રકૃતિર્જગુણઃ ॥ ૫ ॥

અન્વ—જાતુ કશ્ચિત્ ક્ષણમ્ અપિ અકર્મકૃત્ નહિ તિષ્ઠતિ । હિ સર્વ
પ્રકૃતિજે ગુણે (પ્રેર્યમાણ) અવશ (મનુષ્ય) કર્મકાર્યવે ।

અ—આ લોકવિદે એકપણ પ્રાણી ક્ષણાર્ધપણ એકપણ કમ મ્યા
વિના કદાચિત્ ગદી શકે નહિ કાચુ કે અર્થ પ્રાણીવર્ગ પ્રકૃતિના મત્તા
ગુણોવડે પ્રેર્યમાણ થના અન્વતત્ર મના ભિન્ન ભિન્ન ન્યાપાગરૂપ માચમ્પ
તથા અત ૩૫ કર્મો કરે છે ૫

વિ—જાતુ કદાચિત્ પણ કચિત્ = એકપણ પ્રાણિ અકર્મકૃત = એક
પણ કર્મ કર્યા વિનાનો,

આ લોકવિદે, એકપણ પ્રાણી કર્મ કર્યા વિનાનો, ક્ષણાર્ધપણ ગદ
નહિ, કિંતુ સુગુપ્તિ વિના જ્ઞાન તથા સ્વપ્નાસ્થાવિગે, કાયા, મન, વા
વાણી વા ચતુ આદિઓ વડે, અર્થદા ચત્કિચિત્ પણ કર્મ કરે છે તે કદાચિત્
પણ તૂટ્ટીસ્વરૂપે ગદે નહિ, આ વાન મર્ત્યવ્યક્ત પ હોય એન ' હિ '
પદવડે પ્રમિદ્ધિબોધ થાય છે,

પ્રાણિઓ તૂટ્ટીઆવને કેમ ન પ્રાપ્ત થાય તેનુ દવે ' કાર્યત ' ઇત્યાદિ
ઉત્તરાર્ધવડે નિરૂપણ કરે છે—

કારણ કે, (હિ) સર્વ પ્રાણિવર્ગ (સર્વઃ) સત્ત્વ રજ્જ તથા તમોગુણાત્મિક મૂળ પ્રકૃતિ તેમણી ઉત્પન્ન થતા (પ્રકૃતિજૈ) દ્રવ્યવામના ગુણવાસના કર્મવાસના, જાતિવામના, તથા નામરૂપાદિ ગુણોત્પદે અંતઃપ્રેરિત થવાથી અસ્વપ્ન ત્ર મતો (સ્વપ્ન) બિન્ન બિન્નવ્યાપ રૂપ બદારનાં તથા અંદરના કર્મો કરે છે, વાસનાત્મિક પ્રવૃત્તિને વશ થવાથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા વિના, કોઈપણ પ્રાણી તૂંધીરૂપે રહી શકે નહીં.

શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તાએ તો નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ અગ્નિવડે, પ્રકૃતિ તેના ગુણો તથા તેના કાર્યરૂપ તૂંધપદ્મ (રંગદગ્ધો) ને નિર્મૂલિત કરેલ હોય, તેથી વાયુવડે જેમ મેરુપર્વતો અક્ષત ન થાય, તેમ તે અક્ષત ન થાય કિંતુ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મસ્વરૂપે કેવળ તૂંધીભૂત થઈને રહે છે; ‘ ઉદાસીનવદાસીનો ગુણેયોન વિચારત્યે ગીતા ૧૪-૨૩. અર્થઃ-જે ઉદાસીનવત્ રહે એટલે મત્તાદિ ગુણોત્પદે જેનું વિચારન થાય નહિ’ આ રીતે જે બ્રહ્મવેત્તા હોય તેજ કેવળ તૂંધીરૂપે રહી શકે છે; અન્યકોઈ તેમ રહી શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

૫

અવ—સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરી, કરપાદ આદિ એટલે ધન્દિયસમૂહનો નિરોધ કરે તો સ્થાણ્વત્ બાહ્યસ્વરૂપે નિશ્ચલસ્વરૂપ અવસ્થ રહી શકાય આમ શંકા કરી યોગ્ય નથી; કર્મ નિષ્ક્રિય તથા કલેશયુક્ત હોય છે, આ રીતનાં કર્મ કરીને શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય, આ રીતના દુરહંકારવડે યુક્ત થઈ, બધ, મોક્ષ, તથા સ્વ-અધિકાર શું છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના મુક્તિના સાધન રૂપ સર્વ વેદકર્મનો પરિત્યાગ કરી, એ પુણ્ય તૂંધીભાવને ધારણ કરે તે દંભાચારી કહેવાય એમ હવે ‘કર્મેન્દ્રિયણિ’ છતાંદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય યઞાસ્તે મનસાસ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्निमृदात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ૬ ॥

અન્વ૦ વિમૂઢાત્મા (સન્) કર્મેન્દ્રિયાણિ સંગમ્ય (અંત) इन्द्रि-
 યાર્થાન્ મનસા સ્માન્ ય આસ્તે સઃ મિથ્યાચારઃ
 ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

અ૦ જેનું મન કાર્યાકાર્યના વિવેકથી રહિત હોય તેવોમતો કાંઈ વિમૂઢ
 પુરુષ, પોતાની મુક્તિના મધનરૂપ કર્તવ્યરૂપવેદિકકર્મેનો પરિયાગ કરી
 બહારથી કર્મેન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી ચક્ષુઓનું નિમીનન કરી શબ્દાદિ
 વિષયોનું ચિંતન કરતો રહે તેના બ્રહ્મવેત્તાપુરુષને મહાપુરુષો અમદ્યાચારનાગો,
 કપટચરિત્રવાળો તથા આત્મવચક કહે છે. ૬

વિમૂઢાત્મા=કાર્યાકાર્યના વિવેકથી રહિત (વિમૂઢ) મન (આત્મા)
 હોય જેનું તેવો પુરુષ સમ્ય-નિરોધ કરી, ચક્ષુનું નિમીનન કરી; इन्द्रियार्थાન્
 શબ્દાદિ વિષયોને સ્મરન્-ચિંતન કરતો, યઃ આસ્તે-હું કેવળ બ્રહ્મવેત્તા છું,
 મેં કર્મસંન્યાસ કરેલો છે, તેથી હુંતો કૃતાર્થ છું આમ જે પુરુષ માની બેસે
 મિથ્યાચાર-અસદાચારવાળો, કપટભરેલ ચરિત્રવાળો; આત્મવચક પુરુષ.

તાત્પર્ય-આ રીતે, ઉપર કહ્યું તેમ શ્રવણાદિ વા અન્યહેતુ અર્થે કર્મ
 સંન્યાસ કરી શ્રવણાદિનું સેવન ન કરતા વેત્તારી જીવનનો આશ્રય કરી,
 કેવળ કર્મસંન્યાસ કર્યો એટલે હુંતો કૃતાર્થ થયો છું આમ જે યોગીપુરુષ
 માને તે પણ કેવળ મિથ્યાચારવાળો હોય એમ સૂચન થાય છે. ૬

અર્થ-જે મુમુક્ષુ અનાત્મજ હોય તેને તો કર્મસંન્યાસની અપેક્ષાએ
 કેવળ કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ હોય એમ દવે યસ્તિ' ધર્મનાકાર્યવડે કથન કરે છે-

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगममक्तः स विशिष्यते ॥ ૭ ॥

અન્વ૦ (હે અર્જુન) યઃ તુ (અનાત્મજઃ મુમુક્ષુઃ) इन्द्रियाणि

મનસા નિયમ્ય (સ્વયં) અસક્તઃ (મૂલ્તા) કર્મેન્દ્રિયેઃ
કર્મયોગમ્ આરમ્ભતે સઃ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

અ. હે અર્જુન, કિંતુ જે કોઈ અનાત્મ મુમુક્ષુ વિચક્ષણ હોય તે તો કર્મનો સંન્યાસ કર્યા વિનાજ પોતાની ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોને રાગદ્વેષ આદિ દોષો ગોચર ન થાય તે પ્રકારે તેમને અંદર નિયમિત કરી પોતે રક્ષાભિય વાનથી રહિત થઈ ઇશ્વરપણુશુદ્ધિપૂર્વક વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોવડે શ્રૌતવારમાર્ગકર્મોચિત્તશુદ્ધિ અર્થે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે તે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કહેવાય .

વિ-‘તુ’ શબ્દવડે પૂર્વમંત્ર વિશે નિરૂપણ કરેલ પુરૂષથી આ પુરૂષની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રકાશન થાય છે; યઃ જે અનાત્મ વિચક્ષણ મુમુક્ષુ, અસક્તઃ- રક્ષાભિમંધાનથી રહિત થઈ; કર્મેન્દ્રિયઃ=વાગાદિ ઇન્દ્રિયોવડે; કર્મયોગઃ= શ્રૌત વા રમાર્ગ કર્મ; આરમ્ભતે=શ્રદ્ધાપૂર્વક ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે કરે.

તાત્પર્યઃ—ઉપર કહ્યું તેરીતે જે કોઈ કર્મયોગનું મેવન કરે તે મોક્ષના સાધનભૂત કર્મયોગની નિષ્ઠાવાળો હોય તેથી તે કર્મયોગી પૂર્વોક્ત દામ્ભિક કર્મસંન્યાયની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ હોય છે.

અવ. મુમુક્ષુને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તથા મિથ્યાચાર આદિથી તે નિવૃત્ત થાય તે અર્થે તેણે કર્મ અવશ્ય કરવા જોઈએ એમ હવે ‘નિયતં’ ધૃત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

અન્વ. અકર્મણઃ હિ કર્મ જ્યાયઃ (અતઃ) ત્વં નિયતં કર્મકુરુ
અકર્મણઃ ચ તે શરીરયાત્રા અપિ ન સિદ્ધયેત્ ॥ ૮ ॥

અ. કર્મસંન્યાસથી કર્મ શ્રેષ્ઠરૂપ છે; માટે તું વિધ્યુક્ત કર્મ નિત્ય વા નૈમિત્તિક હોય તે ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે તથા ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે કર; કર્મનો નિઃશેષ રીતે પરિત્યાગ કરીશ તો તું ને શરીરયાત્રા પણ સિદ્ધ નહિ થાય. . . .

વિ० દિ=કારણ કે; અર્ચન: જોનાવડે પુરુષને કર્મબંધ મંજાવે નહિ તે કર્મમંન્યાસ; તેનાથી; જ્ઞાય: શ્રેષ્ઠ, નિયત=વિધ્યુક્ત; કર્મ, નિત્ય, વા નૈમિત્તિકકર્મ

કોઇ વિમુદ્ધ પુરુષ કર્મનો સંન્યાસ કરે તેના કરતા, કોઇ પુરુષ વિવેક-યુક્ત થઇ, મોક્ષના સાધનરૂપે કર્મનું સેવન કરે તો તે શ્રેષ્ઠ છે.

જોકે 'સંન્યાસવાત્પરચયેત્ અર્થ:—કેવળ સંન્યાસ શ્રેષ્ઠ હોય છે.' નારદ ઈ. ૭૮ આ શ્રુતિનાક્રમવડે કેવળ સંન્યાસનું અર્ચોત્કૃષ્ટપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તથાપિ 'યોગ્યપ્રયુક્તં સાધનં કાર્યસાધકમ્ અર્થ:—આધનનો યોગ્ય રીતે પ્રયોગ કરે તો કાર્યનિદ્ધ યાય' આ ન્યાયાનુસાર હું કાંઈ કર્મ કરતો નથી આ રીતના અભિમાનપૂર્વક કોઈ મુદ્ધ પુરુષ કર્મનો પરિત્યાગ કરે તેની અપેક્ષાએ, પરમેશ્વરનું આરાધન ક્રવાથી હું તરી જઈશ આ રીતની ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિપૂર્વક, અભિમાન રહિત થઈ કોઈ મુમુક્ષુ કર્મ કરે તો તે શ્રેષ્ઠ છે, એમ ઔપચારિક યુક્તિ કરેલી છે; કિંતુ આ રીતના વચનવડે સંન્યાસપક્ષ પ્રત્યે કાંઈ દોષોક્તિ કરેલી નથી; કિંતુ વિવિદિષાસંન્યાસના કરતાં વિદ્વત્ સંન્યાસ નિયક્ષણસ્વરૂપના હોય એટલે આત્મનિષ્ઠ પુરુષને વિવિદિષા સંન્યાસની આવશ્યકતા ન હોય એમ કથન કરેલું છે. વિદ્વત્સંન્યાસ વિષે, વિધિનો અભાવ હોય છે; કેવળ આત્મતત્ત્વને જાણ્યા વિના, કોઈ અવિવિદિષ્ટ મુદ્ધપુરુષ કર્મનો પરિત્યાગ કરે, તો તેને પ્રત્યવાય પ્રાપ્ત થાય આ એક અનર્થ; નરકપાત થાય તે દ્વિતીય અનર્થ, દુષ્ટ્યોનિ પ્રાપ્ત થાય આ તૃતીય અનર્થ, અને મોક્ષનો અભાવ થાય આ ચતુર્થ અનર્થ, આ રીતના અનર્થો પ્રાપ્ત થાય; અને જો કર્મનું સેવન કરે તો, પ્રત્યનાયનો અભાવ થાય, અને ઇશ્વરનો અનુગ્રહ, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા મોક્ષ નિદ્ધ યાય.

આ રીતે કર્મનું સેવન કરવાથી અત્યંત ક્ષણનિદ્ધિ યાય, માટે હું વિધ્યુક્તનિત્યાદિ કર્મ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે અને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે કર.

કેવળ આપુષ્પિક ફળના, અર્થે કર્મકર્ત્ત્વ્યં હોય એમ નહિ, કિંતુ

ઐહિક પ્રયોજનઅર્થે પણ કર્તવ્યરૂપ છે એમ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે કથન કરે છે.

નિશ્વસસ્વરૂપે સ્થાણુવત્ તૂધ્ણીભાવ ધારણ કરી કર્મનો સંન્યાસ કરે અર્થાત્ કર્મનો નિ.શેષરીતે પરિત્યાગ કરે તો (અર્ધમનઃ) તુંને તારો શરીરનિર્વાહ પણ અસિદ્ધ થાય અર્થાત્ સુખેથી સિદ્ધ ન થાય; મદાન્ શિક્ષાની પ્રમાણે ગુહા વા કંઠરવિષે મૌનસ્વરૂપે કોઈ એસી રહે તો શરીરયાત્રાને અનુકુળ યત્ક્રિયિત પ્રવૃત્તિ કર્યા વિના શરીરયાત્રા સિદ્ધ ન થાય; માટે આ શરીરયાત્રાથે પણ કર્મ કર્તવ્યરૂપ છે; જોટલા કર્મવડે શરીરનું પરિત્રાણ સિદ્ધ થાય તેટલુંજ કર્મ હું કરું, તેથી વ્યતિરિક્ત ન કરું આમ કહે તો તું અતિમૂઢ કહેવાય અને સંન્યાસને અર્થે તું અયોગ થાય; કારણ કે, આરીને તો આત્મતત્ત્વનું રક્ષણ ન કરતાં, આત્માથી છતર અનાત્મરૂપ દેહનું રક્ષણ કરવાની તું ઇચ્છા કરે છે. અને તેમ થાય તો તારા આ આત્માનું જન્મમરણના પ્રવાહવિષે પતન થકં પુનઃ પુનઃ તે પ્રવાહમાં તું કુપ્પીશ તથા નીકળીશ તેથી તુંને નિરંતર દુઃખકલેશ થયા કરશે.

આત્મતત્ત્વનું સંરક્ષણ ન કરતાં, કેવળ અનાત્મારૂપ શત્રુનું રક્ષણ કરવા અર્થે યત્ન કરે છે આ રીતના દુરભિમાનનો ત્યાગ કરી, જે પ્રકારે અત્યંત આસ્થાવડે સુક્ત થઈ, કર્મવડે શરીરનું રક્ષણ કરે છે તે પ્રકારે વિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરી, તેવડે ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, અપરોક્ષરૂપ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી, તારા આત્માને દુઃખસાગરમાંથી ઉગાર.

તાત્પર્ય—‘ઉદ્ગેદાત્મનાત્માનન્ અર્થઃ—આત્માને આત્માવડે ઉપધાર કરવો,’ (ગીતા. ૬-૫) આ રીતના વચનાનુસાર કેવળ મોક્ષાર્થે તું કર્મ કર; તું અન્ય કોઈપણ અર્થ માટે કવચિત્ પણ કર્મ કરીશ નહીં.

અવ—‘કર્મણાયધ્યતે જન્તુર્વિવિદ્યાચવિમુચ્યતે સંન્યાસ. ઉ. ૯૮ પ્રાણિ માત્ર કર્મવડે બદ્ધ થાય, અને જ્ઞાનવડે મુક્ત થાય આ સ્મૃતિ વાક્યાનુસાર.

કર્મો બંધના હેતુરૂપે હોય ક્રોડસે આ બંધકરૂપ કર્મો કરવા કેમ થટે ? આ રીતની શકા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે કેવળ કર્મ કામ્યરૂપ હોય તેજ બંધકારૂપ થાય, કિંતુ ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિપૂર્વક જે કાંઈ કર્મ કરાય તે બંધકરૂપ ન હોય એમ હવે ‘યજ્ઞાર્થાત્’ ઇતિવાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મવંધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

અન્વ-યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણઃ અન્યત્ર ક્વયં લોકઃ કર્મવંધનઃ ।

(દે) કૌન્તેય તત્ અર્થં (વા) મુક્તસંગઃ (મૂલ્ય) કર્મ સમાચર ॥૯॥

જ-નિત્યાદિ જે કર્મ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે કરાય, તે વિના કામ્યાદિ કર્મો આત્મગુણિ અધિકારીને બંધાકારક થાય; એટલે તું કામ્યાભિસંધિથી રહિત થઈ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે અવશ્ય કર્મ કર. ૯

વિ-યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણઃ । ‘યજ્ઞોરૈરિન્દુ. અર્થઃ-યસ્ય તો વિચ્છેદરૂપ છે’ (વૃદ્ધ-કારીન સ્મૃતિ ૮-૮) આ કુનેખનુપાર, શ્રીચિષ્ણપરમેશ્વરની (યજ્ઞસ્ય) સંતુષ્ટિ નિમિત્તેજ વૈદિક કર્મ કરાય તે નિત્યાદિ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થેનાં કર્મો ભી, શાન્ત્યત્ર=કામ્યાદિ કર્મો વિષે; અર્થે ૧૬. =અહમ્ય આદિ અધિકારી પુરુષઃ કર્મવંધન.=કેવળ કર્મ જેના જન્માદિના નિબંધનરૂપ હોય તે,

વિહિત કર્મ ન કરે વા કામ્ય વા નિષેધકર્મ કરે તો તેવડે પુરુષ બંધન-હુકમ થાય; કિંતુ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે જે કાંઈ કર્મ કરે તો તેવડે તે બંધનાનું ન થાય; અર્થાત્ ‘તત્કર્મ યન્નવન્નાય અર્થઃ-તેજ કર્મ કે જેના-વડે બંધન ન થાય’ આ સ્મૃતિત્યાનાનુપાર, જે કર્મ ઇશ્વરાધનાત્મક હોય તેજ અગ્રંથક હોય, તેવાના અથ કર્મ તો બંધકરૂપ હોય; માટે તું કૃત્તના અનિમિત્ત રહેત થઈ (જાણ : નિવિત કર્મતું (કર્મ) ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે (તદર્થ) સમ્યગીને અનુક્રાંત કરે (સમાચર) -

તાત્પર્યઃ - ઇશ્વર, મંત્રુષ્ટ યજ્ઞને અનુગ્રહ કરે તો તાર્ક મિત શુદ્ધ થયે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તું અવગ્ન્ય મુક્ત થઈશ.

અર્થ—નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, (૩-૫) મિથ્યાચાર નિવૃત્ત થાય (૩-૭) તથા શરીરચાત્રા મિથ્ય થાય (૩-૮) તે અર્થે કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય છે એમ પૂર્વે કથન કર્યું; દવે, ' ધર્મજ્ઞ મનયઃ પ્રમાણમ્ અર્થઃ—ધર્મ રૂપ જ્ઞાના મમયનું આ પ્રમાણ છે,' ઇતિ સૂત્રોક્તરીતિ અનુસાર ધર્મરૂપરૂપો મધ્યે શ્રેષ્ઠરૂપ એવા જ્ઞાનાએ પ્રમાણરૂપે કથન કરેલ આ પરમ ધર્મ, ઇન્દ્રાદિ દેવનાઓનો અનુગ્રહ મિદ્ધ થાય તે અર્થે મુમુક્ષુને અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ છે એમ 'સહયજ્ઞઃ ઇત્યાદિ એ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

સહયજ્ઞઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિપ્યધ્વમેપ ઘોડસ્ત્વિષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય-પુરા પ્રજાપતિઃ સહયજ્ઞઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટવા ઠવાચ । (યૂયમ્) અનેન (યજ્ઞેન) પ્રસવિપ્યધ્વમ્ एषः (યજ્ઞઃ) તુ વઃ ઇષ્ટકામ ઘુક્ (ભવતુ) ॥

અ—સૃષ્ટિના આદિકાળવિગે જ્ઞાનાએ શ્રુત્યુક્ત યજ્ઞો મહર્વર્તમાન જ્ઞાત્રાદિવર્ણોને સજ્ઞને તે પ્રજાને કહ્યું. કે ' તમે આ યજ્ઞ તથા શ્રીત રમાર્ત કર્મોવડે અરૂ પુરોડાશાદિ દ્રવ્યોવડે દેવનાઓનો અનુગ્રહ ઉત્પાદન કરો; દેવોને ઉદ્દેશીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ યજ્ઞ તુજ્ઞાન કરશો, તો તેવડે તે તમારી ઇચ્છાના વિષયજૂત ફળવિશેષના દોષધારૂપ થશે.

વિ=પુરા=સૃષ્ટિના આદિકાળ વિગે, પ્રજાપતિ=જ્ઞાના; સહયજ્ઞઃ=શ્રુત્યુક્ત યજ્ઞો મહર્વર્તમાન, પ્રજા=જ્ઞાત્રાદિવર્ણોને; અનેન=આ યજ્ઞ તથા શ્રીત રમાર્ત કર્મોવડે; एषः=અરૂ, પુરોડાશ આદિ દ્રવ્યોવડે દેવનાઓનો અનુગ્રહ ઉત્પાદન કરો; एषः=દેવોને ઉદ્દેશીને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલ આ યજ્ઞ.

દષ્ટમણ્વર્ત્ત=દેવતાઓ વિષયબૂત (દેવ) જેની કામના કરાયે તે ફલ વિશેષ (કામ) તેમના દેહનકર્તારૂપ.

તાત્પર્ય:—નિષ્કામ કર્મોનું સેવન કરવાથી જ્ઞાને પ્રતિબંધ કરનાર થાયે તે પનો નાશ થાય, અને સકામ કર્મો કરે તેવડે સ્વર્ગનું મુખ પ્રાપ્ત થાય.

અર્થ—આ યજ્ઞ અંગેને કયા પ્રકારે ઇષ્ટાર્થક થાય તેનું હવે 'દેવાન્' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમગાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—અને (યજ્ઞેન શ્રીતેન સ્માર્તેનચ યૂયં) દેવાન્ ભાવ-
યત્ત તે દેવાઃ વઃ ભાવયન્તુ । (એવં) પરસ્પરં ભાવયન્તઃ (સન્તઃ યૂયં)
પરમશ્રેયઃ અગાપ્સ્યથ ॥ ૧૨ ॥

અ—આ યજ્ઞ તથા શ્રીતસ્માર્ત કર્મવડે તમે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓની મંજાવના કરશે; અર્થાત્ તેમને ચરુપુરોડાશાદિવડે સત્તુષ્ટ કરશે; તે તેઓ તેવડે સંતુષ્ટ થઈ ઇષ્ટાર્થવસ્તુ સંપાદન કરીને તમેને મતુષ્ટ કરશે; આ રીતે પરસ્પર સત્તુષ્ટ થતા, દેવતાઓના પ્રમાદવડે, તમારા થાયે કર્મના પ્રતિબંધો નિરોધરિતે વિનષ્ટ થઈ અંત કરજીની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી સમ્યક્પ્રકારના જ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી નિરતેશયાનદરૂપ વિદેહકવશ્યમુ કતને પ્રાપ્ત થશે.

૧૨

વિ—અનેન—યજ્ઞ તથા શ્રીતસ્માર્ત કર્મવડે; દેવન્=ઇન્દ્રાદિ દેવોને; ભાવયત્ત=મંજાવના કરે; અર્થાત્ ચરુ આદિવડે મતુષ્ટ કરે; વઃ=તમેને; માનયન્તુ=ઈ ૮૫દાર્થોના પ્રદાનવડે સંતુષ્ટ કરે; પરસ્પરઃ=આત્મનં આનંદ સ્વરૂપ, વિદેહકવશ્યમુ કતને.

જો કે આંદી 'પરસ્પર સંતુષ્ટ થવાથી પરમશ્રેયને તમે પ્રાપ્ત થશો' આ વાક્યાર્થ વડે, ઉચ્ચપક્ષને પરશ્રેયઃ પ્રાપ્ત થાય આ રીતની વિધિ પ્રતીત થાય, તથાપિ વિચર કરીએ તો, કેવળ પ્રજ્ઞવર્ગ ધર્મોપદેશના વિષયરૂપે હોય, એટલે તે ઉક્તધર્મના અનુષ્ઠાનવડે લબ્યરૂપ જે પરમશ્રેયઃ પ્રાપ્તિની વિધિ તે કેવળ આ પ્રેક્ષનેજ પ્રમક્ત હોય, કિંતુ તેવો વિધિ તે પરમશ્રયના અનુગ્રાહકરૂ દેવતાઓને ન ધટે તેઓ તો ઉપદેશના અવિષ-થીભૂત હોય, વળી તેઓ અત્યંત વિજ્ઞાનવાન હોય તથા શુદ્ધ-મુક્ત હોય, એટલે તેમને શ્રેયોવિધિ કદાપિ ઉપયોગી ન હોય.

આમ હોય એટલે પરસ્પર પદનો સબધ 'સંભાવના' પદ માથે ધટે; કિંતુ પરશ્રેય-પ્રાપ્તિવિધિ રત્ને ધટે નહિ એમ સમજવું.

અવ—યજ્ઞો કૃત્વાથી દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય તો મુમુક્ષુઓને કેવળ આમુષ્મિક મુખ આપે એટલુંજ નહિ, કિંતુ એ દેહ મુખમંપત્તિ પણ આપે, માટે તે દેવતાઓની પ્રાત્યર્થે યજ્ઞાદિ અવસ્ત કર્તવ્ય હોય છે એટલે જ્ઞે યજ્ઞાદિતુ' અનુષ્ઠાન ન કરે તો પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમ દ્વે 'ઈચ્છાન્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરી મૂચન કરે છે—

इष्टान्मोगान् हि वोदे स दास्यन्ते यज्ञमाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भુંक्ते स्तेन एव सः ॥ ૧૨ ॥

અન્ય—યજ્ઞમાવિતાઃ દેવાઃ ઃિ વઃ ઇષ્ટાન્ મોગાન્ દાસ્યન્તે (एवं) तैः (देवैः) दत्तान् (पदार्थान्) एभ्यः (देवेभ्यः) अनदाय यः भुंक्ते सः स्तेन. (एव भवति ॥ ૧૨ ॥

અ -શ્રાવ તથા સ્માર્ત યજ્ઞે વડે દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય તો ખરેખર, તેઓ તમે । પશુ, પુત્ર, કન્યા આદિ તમારી ઇચ્છાના નિષ્કળ મોગોને પ્રાપ્ત કરાવશે; આ રીતે તે દેવતાઓએ આપેલ પદાર્થને પુરોડાશાદિરૂપે પુનઃ તે દેવતાઓને અર્પણ કરી મિત્રા, અથવા દેવતાઓ, ઋષિ તથા

પિતૃઓને, ક્રમે યજ્ઞ ઇન્દ્રચર્ચ નથા પ્રભરડે અનુષ્ઠી કર્યા વિના ભોજન કરી જે કેવળ સ્વચરીરનું પોષણ કરે, તે પુરુષ કેવળ દેવાદિઓનો ચોરજ કહેનાય તથા શિષ્ટપુરુષોની નિંદાને પાત્ર થાય. ૧૩

ત્રિ—યજ્ઞાવિતા —ઐત તથા સ્માર્તચરોડે સંભાવિત વન્તમેને; દ્વિયાન્ મોગાન્=ધર્મશના વિવિધમૂળ (દ્વિયાન્) પશુ પુત્ર કલત્ર, ધન, ધાન્યાદિ ભોગોને (મોગાન્); દાક્ષિણ્યે=વિનમ્રી કરશે; તન્=દેવોત્તર; દ્યુત્ય=દેવોને; ભવદાય=પુરોડાશ આદિરૂપે અર્પણ કર્યા વિના; અર્ચાત્ દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને, યજ્ઞ, ઇન્દ્રચર્ચ તથા પુત્રાદિ પ્રભરડે ઋણનિર્મુક્ત કર્યા વિના.

સાચર્ચ—જે પુરુષ દેવાદિને યજ્ઞાદિવડે અનુષ્ઠી ન કરે તે ખરેખર દેવત્વ છાતિત તથા આત્મતાનું હરણ કરનાર ચોરજ કહેનાય, અર્ચાત્ દેવહત્યારા આદિ પુરુષોની માફક તે દુષ્ટઓનાને પ્રાપ્ત થાય.

અવ—જેઓ પંચ મહાયજ્ઞો કરી, અવશેષ રહેત્ર અન્નનું ભક્ષણ કરે તેઓ તો સર્વ પાપો મુક્ત થાય; વર્જા જે પુરુષો દેવત્વએ તથા અતિથિ આદિના ઉદ્દેશ વિના, કેવળ આત્માર્થેજ અન્નનું પ્રશન કરે તે તો અવશેષ પાપનુજ પ્રાપ્ત કરનાર થાય; આરીને પંચ મહાયજ્ઞો દિનપ્રતિદિન અવશ્ય કરીઅવરૂપે કોય એન દહીડરણ કરના અર્થે 'યજ્ઞ ચોદ્યચેતઃ' ઈ.યાદિ વાક્યાર્થવડે, પંચમહાયજ્ઞનું અનુક્રાન કરે વા ન કરે તો સુ ફક્ત પ્રાપ્ત થાય તે હવે પ્રાતપ દન કરે છે—

યજ્ઞશિષ્ટાશિવઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્ગકિલિષ્ઠૈઃ ।

મુંતો તે સર્ગ પાપા યે પવન્ત્યાત્નકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વ—યજ્ઞશિષ્ટાશિવઃ સન્તઃ સર્ગકિલિષ્ઠૈઃ મુચ્યન્તે । પ.પાઃ યે (બ્રાહ્મણાઃ) આત્મકારણાત્ (અ) રચન્તિ જેવું અવમ્ મુંતો ॥૧૩॥

અ—જે બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાંથી અર્ચાશબ્દ રહેત્ર અન્નનું ભક્ષણ કરે તે સ્મૃત્યુક્ત આદિ યાવત પાપોની મુક્તિ થાય, વિતુ જે પાપી બ્રાહ્મણો

પંચ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન ન કરે અને કેવળ સ્વોદર-પૂર્તિ અર્થે અન્નપાક તૈયાર કરે તેઓ તો ખરેખર અન્નરૂપે પાપનુંજ ભક્ષણ કરે છે. ૧૩

वि यन्नशिष्टाशिनः सन्तः=दिनयज्ञः पितृयज्ञः अर्थः देव तथा पितृ यज्ञ ' (બૌદ્ધાપન સ્મૃતિ. ૫-૩) આ વાક્યાનુસાર, શ્રુત્યુત પાપ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરી, તે યજ્ઞમાથી જે અન્ન અવશેષરૂપે રહે તેનું જેઓ ભક્ષણ કરે તેવા બ્રાહ્મણો; सर्वस्विप = कण्टनी पेयणी चुल्लीचोदंकुम्भी च मार्जनी : पञ्चमूला गृहस्थस्य पञ्चयज्ञात्प्रणश्यति અર્થઃ—ખાડણી, ઘંટી, ચુસ્તો, પાણીમાર તથા માવરણી આ પાપ પદાર્થોવડે પાપ પાપો પ્રાપ્ત થાય, તે ગૃહસ્થ, પંચયજ્ઞો કરે એટલે પ્રણયજ્ઞને પામે છે ' આ સ્મૃત્યુક્ત પાપો, તથા હસ્તપદવડે જે પાપો શુદ્ધિપૂર્વક કરાય તથા જે પાપો અસ્વતંત્રપણે પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ પાપોથી.

ઉપર કહ્યું તેમ બ્રાહ્મણો પાપથી મુક્ત થાય એટલે પાપમુક્તિના લીધે તેમને ચિત્તશુદ્ધિવડે જ્ઞાન તથા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય.

पापाःये=पापा पाप मदायज्ञोने ન કરનાર જે બ્રાહ્મણો, આત્મકારણાત્= કેવળ પોતાનું ઉદરપૂર્ણ કરવા અર્થે.

જે પાપી બ્રાહ્મણો સ્વોદરપૂર્તિ અર્થેજ અન્નપાક તૈયાર કરે, અને શ્વપ્રતી પ્રમણે દેવતાઓ તથા વૈશ્વદેવોના અર્થે કાંઈ અન્નપાક તૈયાર કરે નહિ, અને દેવો પિતૃઓ તથા બ્રાહ્મણોને કાષ્ઠપણ અન્નદાન ન કરતાં કેવળ પોતાનીજ ઉદરપૂર્તિ કરે, તેઓ તો ખરેખર અન્નરૂપે પાપનુંજ ભક્ષણ કરે છે, એટલે તેઓ અન્નનું ભક્ષણ કરે છે એમ કહેવું કેમજ ઘટે? અર્થાત્ ભલે રથૂલ દણિએ તે અન્નરૂપે ભાંસે કિંતુ શાસ્ત્ર તથા દેવતાઓની દષ્ટિએ જોતાં તો તે અન્ન કેવળ પાપરૂપ હોય, અને તે અન્નનું ભક્ષણ કરનાર અત્યંત પાપી હોય છે.

વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે ' મોયમન્નં વિદન્તે અપ્રેક્ષતાઃ અર્થઃ જ્ઞાન હીન પુરુષો વ્યર્થ અન્નને પ્રાપ્ત કરે છે. ' તેમજ ' કેવલાલ્પો મવતિ કેન્દ્રાદી

અર્થ—જે કેવળ એકલો પોતે અન્નનું લક્ષણ કરે છે તે પુરુષ કેવળ પાપલક્ષી થાય' આ શ્રુતિઓ અનુમાર તેમજ 'એના ક્રિયા ઇચ્છ્યર્થકરી થમૂવ અર્થો:—એકજ ક્રિયા જે અર્થ મિદ્ધ કરનાર થઈ,' આ ન્યાયપૂર્વક, કોઈ શ્રોત્રિય મુમુક્ષુ કર્મ કરે તો એકતો તેવડે તેનું અત કરણ શુદ્ધ થાય, અને બીજું યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાથી વૃષ્ટિ આદેશારાએ જગતનું પરિપાતન થાય; આ રીતે ઉભય પ્રકારે કર્મ અનસ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય છે

અવ—'અર્' યાપેથી તેઓ મુક્ત થાય (૩-૧૩), 'પુરુષ નૈષ્કર્મ્ય' સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે' (૩-૪). આ વાક્યાર્થવડે, કર્મ મોક્ષના હેતુરૂપે હોય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું; હવે, 'અજ્ઞાત' 'કર્મ' 'એવમ્' 'ઇત્યાદિ ત્રણ મંત્રોવડે, કર્મ જગત્સ્થિતિના હેતુરૂપે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે—

અજ્ઞાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિર્પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિર્પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વ—યજ્ઞાત્ પર્જન્યઃ ભવતિર્પર્જન્યાત્ અજ્ઞાનંભવઃ (ભવતિ)

અજ્ઞાત્ ભૂતાનિ ભવન્તિ । (૨૪) યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

અ-શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણવડે યજ્ઞશાસ્ત્ર યજ્ઞ કરાવેલ હોય તો તેવડે વૃષ્ટિથાય વૃષ્ટિથી પ્રીતિ, યજ્ઞાદિ અજની ઉત્પત્તિ થાય, અને અન્ન તથા પુરુષાર્થો વીર્ય તથા શીલિતરૂપે પરિણામ પામતા, તેમના સંયોગવડે ભૂતપ્રાણિઓ જન્મ પામે; આ રીતે જે યજ્ઞ વૃષ્ટિ તથા અન્નદારાએ જગતના જીવનરૂપે હોય છે તે પણ ઋત્વિજ્ઞ યજ્ઞમાનાત્વિરૂપેજ હોમ, મંત્ર, તન્ત્ર આદિ વૈદિક ક્રિયાઓ કરાય તેનાંથી સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે ૧૪

વિ—યજ્ઞાત્=અગ્નો પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગ્નાદત્યમુપતિષ્ઠે । આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિવૈષ્ટેત્તં તતઃ યજ્ઞઃ મનુ ૩ । ૭૬ । અર્થોઃ—અગ્નિત્રિપે જે આદિત નંબાય તે સમ્યક્ પ્રકારે આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય, આદિત્યમાથી વૃષ્ટિ થાય, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અજનવડે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય' આ રીતની સ્મૃત્યુક્ત

પ્રક્રિયાનુપૂર્વક, જોત્રિય બ્રાહ્મણવડે યજ્ઞ યથાશાસ્ત્ર કરાય તો તે યજ્ઞથી; વર્જન્ય = દુષ્ટ, અજ્ઞાનમવ = નાદિ યજ્ઞાદિ અજ્ઞની ઉત્પત્તિ; (સંભવઃ) અગ્રાત્ = સ્ત્રી પુરુષોએ ત્યાગ કરેલ શુદ્ધ (સીર્ષ) તથા શોણિતરૂપે પરિણામ પામેલ અજ્ઞ વડે, મૂતાનિ = પ્રણિઓ બૂતસાચિઓ શુદ્ધાન્નિષ્ઠ અજ્ઞવડે ઉત્પન્ન થાય, તેમજ અન્નવડેજ તેઓ જીવે છે, કર્મગમુદ્ધમવ = હોમાદિ વેદિકકર્મથી જેની ઉત્પત્તિ (ઉદ્ભવ) હોય તે, આ રીતે જટિ તથા અન્નદ્વારા જગતના જીવન હેતુરૂપે હોય એટલે યજ્ઞ ખરેખર અપૂર્વ લક્ષણવાન હોય છે.

કર્મવ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરરમમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્ગતં વ્રજ્ઞ નિત્યંયજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વ—કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ મહા અક્ષરમુદ્ભવં (વિદ્ધિ)
તસ્માત્ (સ્વયં) સર્ગતં (અપિ) વ્રજ્ઞ યજ્ઞે નિત્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

જ--યજ્ઞનું કારણશૂન્ય જે કર્મ તે ઋગાદિ વેદથી ઉત્પન્ન થયય છે એમ તું જાણ; અને તે વેદ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયય છે એમ તું જાણ, આ રીતે જગત્ની ઉત્પત્તિ તથા રિચિતિ કેવળ યજ્ઞમૂલક હોય, એટલે બ્રહ્મ (હ) પોતે મર્ત્યાપક છે તથાપિ આપાનન આદિથી અમરમેવ પર્યંતના જે કર્મો બ્રાહ્મણો કરે તે કર્મરૂપ યજ્ઞરિચે નિત્ય નિયમ પૂર્વક સ્થિતિ કરે છે

૧૫

વિ—વ્રહ્મોદ્ભવં = ઋગાદિવેદ, (બ્રમ્હ) તેથી ઉત્પન્ન થયય, અક્ષરમુદ્ભવમ્ = અમરમહતો મૂલસ્ય નિઃશ્વસેતમેતયદ્વેદો યજુર્વેદ જી ૨ । ૪ । ૧૦ અર્થ --આ ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદ છે તે આ મહાન બૂતના નિશ્ચારરૂપે છે' આ શ્રુતિ અનુમાર સર્વ જાતના કારણશૂન્ય પરમાત્માથી (અક્ષરાત્) પોતાની મેળેજ નિશ્ચાસરૂપે આનિર્ભાવને પામે (નમુન્નમવ) એટલેજ નિત્ય અપોરૂપેય સ્વરૂપ વેદ, સર્ગત્ = મર્ત્યપદાર્થોના પ્રકાશરૂપે તથા સર્વલોક રિચે રહેય હોય તે, યજ્ઞે = બ્રાહ્મણાદિવડે અનુષ્ઠાન કરના યોગ્ય

ઔપામનદિથી માંડી અશ્વમેધપર્વતના કેવળ કર્મો વિશે; પ્રતિષ્ઠિત=કેવળ કર્મવિધાનના પ્રયોજનરૂપે નિયમપૂર્વક રહેલ હોય છે. . . .

તાત્પર્ય:—જે કર્મો વર્ણાશ્રમીઓને, કર્તવ્યરૂપે હેય તે સર્વ કર્મોને કેવળ વેદ ધારણ કરી રહેલો હોય છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अचायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थसजीवति ॥ ૧૬ ॥

અન્વ—(હે) પાર્થ, એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં રૂઢ ય: ન અનુવર્તયતિ સઃ ઇન્દ્રિયારામઃ (સન્) અચાયુઃ (મૂલ્વા) મોઘં જીવતિ ॥૧૬॥

અ—હે અણુ'ન, આરીતે ઇશ્વર નિયમપૂર્વક જે ચક્ર પ્રવર્તાવી રહેલ છે, તેનું જે કોઈ આલ્મણાદિ કર્માધિકારી અનુવર્તન ન કરે, તે પુરૂષ કેવળ વિષયભોગલંપટ સતો જીવનને નિષ્ફળરૂપે મુખરે છે. ૧૬

વિ--ય=આલ્મણાદિ કર્માધિકારી; ઇન્દ્રિયારામઃ=કેવળ વિષયો વિશે, (ઇન્દ્રિયાર્થેયુ) જે સતત આરમણ કરે (આયમઃ) તેવે' વિષયભોગ લંપટ પુરૂષ; અચાયુઃ=આયુષ્યરૂલ જેનું પાપરૂપે (અઘં) હોય તેવો; અર્થાત્ કાગ તથા શાસ્ત્રભલિ (રનો છોડવો) વત્ત નિષ્ફળ આયુષવાળો (મોઘ)

શ્રુતિમુખે યજ્ઞપરંપરાનું વિધાન કરી, ચતુર્ધારા વૃષ્ટિ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ કરી, જૂનપ્રાણિઓનાં સૃષ્ટિ, તથા સ્થિતિનો નિર્વાહ કરવાની મુશ્કેલીને યુક્ત થઈ શ્રીઈશ્વરે પોતેજ આરીતે સંસારચક્ર પ્રવર્તાવેલું છે; આ લોકવિશે, આલ્મણાદિ જે કોઈ કર્માધિકારી આ રીતે પ્રવર્તાવેલ નિયમપૂર્વક ચક્રનું અનુવર્તન ન કરે અર્થાત્ પરમેશ્વરે શ્રુતિદ્વારા વિધાન કરેલ કર્મયોગનું સેવન ન કરે. તે ઇશ્વરાચાર્ય પરિપાલન ન કરતાં, કેવળ વિષયભોગલંપટ હોવાથી, કેવળ નિષ્ફળ જીવનવાળો થાય છે; આટલુંજ નહિ કેતુ ઇશ્વરાચાર્ય હિલંધન કરે, એટલે તે દોષના લીધે વિહિત

કર્મો ન કરવાથી અચરાય સિદ્ધ થાય, અને તે પ્રત્યવાયના લીધે નિત્યકૃત એવો પાપમમુદ્રાય પ્રમદ્ગત જ્ઞાન, તેથી તે અનેક કલ્પપયંત નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

તાત્પર્ય:—જે વિવેકી મુમુક્ષુ શ્રાવણ, આત્મજ્ઞાનને જાણુને ન હોય તેને મુદ્ધિત તથા લોકહિનાર્થે વેદોક્ત કર્મો અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય છે ૧૬

અન- જ્ઞાની પુરુષોને જ્ઞાનયોગની નિષ્ઠા તથા કર્મયોગીઓને કર્મ યોગની નિષ્ઠા (૩-૩) આ વાક્યાર્થવડે, ઉત્તર તથા દક્ષિણાયન માર્ગની પ્રમાણે જ્ઞાની, મન્યાસીઓ તથા ગૃહસ્થ કર્મયોગીની નિષ્ઠાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય એમ નિષ્ઠાવિભાગનું નિરૂપણ કર્યું, ‘નિશ્ચય કરીને તું એક વાત નકી કહે’ (૩-૨) આ વચનવડે મને શું કર્તવ્ય છે તે કહેા એમ અર્જુને પુછતા તે ડર્મોધિકારને યોગ્ય છે એમ જાણીને, તેને હિતોપદેશ કરના માટે ‘કર્મોનું સમાચારણુ ન કરે તો’ (૩-૪) આ વાક્યવડે ડર્મયોગનો ઉપક્રમ કહી, ‘તું નિયમપૂર્વક કર્મો કર’ (૩-૮) આ વાક્યાર્થવડે કેવળ કર્મયોગનો ઉપદેશ કરી, ‘યજ્ઞાર્થેજ્ઞ ડર્મકરે (૩-૯) આ વાક્યથી માઠી ‘તે હે પાર્થ તેનું જીવન નિષ્ફળ હોય છે’ (૩-૧૬) આ વાક્ય પર્વતના અથવડે જે મુમુક્ષુ અનાત્મજ્ઞ હોય તેને સત્તતશુદ્ધિ અર્થે કેવળ કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, વળી કર્મો કરેથી દેવતાઓનો અનુગ્રહ તથા ઇશ્વરપ્રમાદ સિદ્ધ થાય એમ સૂચન કરી કેવળ કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ છે એમ અનેક પ્રક્રિયાવડે નિર્ણય કરી, હવે જ્ઞાની પુરુષોને, જ્ઞાનાનંદાનું સેવન કર્યા વિના અન્યકિચિત્ સેવમાત્ર કર્તવ્ય હોય નહિ એમ ‘ય’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરી સૂચન કરે છે —

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તથ માનવઃ ।

આત્મન્યેય ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અન્વ-ય તુ માનવ. આત્મરતિ (એવ) સ્યાત્ (કિંચ) આત્મ-

તૃપ્તઃ ચ । (સ્યાત્ તથા) આત્મનિ એવ ચ સંતુષ્ટઃ (સ્યાત્) તસ્ય
કાર્યન વિચેતે ॥ ૧૭ ॥

અ—જે બ્રહ્મવેતા યોગીપુરુષ કેવળ પરબ્રહ્મત્વ વિશે રમણ કરે,
તથા પોતાના આ-આવિશેજ સંતુષ્ટ રહે તે પુરુષને કાંઈ કર્તવ્ય કર્મ ન હોય.

વિ—‘તુ’ શબ્દવડે જે અનાત્મપદાર્થ વિશે અભિરત હોય તેવા
પુરુષથી ભેદ પ્રદર્શિત કરે છે; માનસઃ=જેનાવડે બાહ્યેર તથા અંદર,
સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મત્વનું ગૃહણ કરાય તેવું પ્રત્યગ્દર્શન (માન)
તેનુંજ જે મર્વદા સેવન કરે (જાતિ=મજતિ) તે બ્રહ્મવેતા યોગીપુરુષ; આત્મ
રતિઃ ‘અહં’ મત્તાસ્મિ ણ ૧-૮-૧૦ અર્થ-‘હું’ બ્રહ્મરૂપ છું ’ આ રીતની
શ્રુત્યુક્ત રીતિ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપે બ્રહ્મમાક્ષાતકાર મિદ્ધ થતાં, કેવળ નિલ,
આનંદ, એકરસ, અદ્વિતીયરૂપ પરબ્રહ્મવિશે અંતઃકરણનું (અન્મનિ)
વિદારરૂપ મર્વદા રમણ અર્થાત્ ક્રીડા (રતિઃ) હોય જેને તેવો પુરુષઃ અર્થાત્
‘આત્મરતિરાત્મક્રીડા આત્મમિથુન આત્માનંદ. છા. ૭ । ૨૫ । ૨ અર્થઃ—જે
આ-મરત, આત્મક્રીડાવાન, આત્માવિશેજ મિથુન કરનાર, તથા આત્મ
તત્વ વિશેજ આનંદ પામે તેવો.’ આ શ્રુતિ અનુસાર જે બ્રહ્મવેતા કવચિત્
અપિ અનાત્મવસ્તુ વિશે વિદાર ન કરતાં, મર્વદા પોતાના આત્મા વિશેજ
વિદાર કરે તેવો પુરુષ.

. આત્મતૃપ્ત=પોતાના આત્માને કેવળ આનંદ સ્વરૂપ, એકરસ નથા
પૂર્ણ રીતે અંગિકાર કરી, જે કાંઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તેવડે તૃપ્ત થનાર;
રમૃતિમાં પણ ઢહું છે ‘આત્મભગવાનપરવિચરે મત્યાપાક (દિરઘ્યકેસી)
ધર્મસૂત્ર) અર્થઃ—આત્મપ્રાપ્તિથી કાંઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ નથી.’ આમ હોવાથી
આત્મા વિના, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અન્યવસ્તુનો અભાવ હોવાથી, કેવળ
આત્મપ્રાપ્તિવડે જેને સર્વત્ર અવશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ હોય તે પુરુષ આત્મ
તૃપ્ત હોય છે.

આત્મનિ એવ=બદાર તથા અન્ન સર્વત્ર વૃત્તિના વિપયભૂત કેવળ ચિદા-
નંદ, એકરમરૂપ બ્રહ્મ તત્ત્વ વિષે, સતુષ્ટઃ—રૂપદર્શનવડે જેમ ચક્ષુઓ
સતુષ્ટ થાય તેમ કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે સતુષ્ટ હોય તે.

જેમ કામી પુરૂષ ઇષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત થયે સતુષ્ટ થાય તેમ જે કાંઈ
બ્રહ્મતત્ત્વ વિષેજ સતુષ્ટ હોય તેવા મદાત્મા કૃત્યકૃત્ય આત્મારામ પુરૂષને
(તસ્ય) કાંઈ પણ કર્તૃત્વ કર્મ (કાર્ય) હોય નહિ; તેની યાવત્ કામનાઓ
પર્યાપ્ત થયેલ હોય એટલે તેને કાંઈ વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોય નહિ.

(શકા)—આ બ્રહ્મવેત્તા કાંઈ વિશેષ અધિકારી ન હોય, તેમજ કર્મ
વિધિ સર્વ પુરૂષોને સામાન્ય હોય એટલે પણ તેને વૈદિક કર્મ કેવા અવ-
સ્થકર્તૃત્વરૂપ હોય છે; વળી વિદ્વાન પુરૂષને કર્મશાસ્ત્ર, તેના અર્થનું, તથા
તેના નિયમનું પરિચ્છાન સિદ્ધ થયેલ હોય છે એટલે ‘વિધ્વાન્વજતે અર્થઃ
જે જ્ઞાની હોય તે યજ્ઞાદિક કર્મ કરે,’ એમ શાસ્ત્રવિષે વિશેષ વિધાન કરેલ
હોય છે, તેથી આ રીતના વિધિબળનો વિચાર કરતાં જ્ઞાનીપુરૂષને પણ
કર્મો અવસ્થ કર્તૃત્વ હોય.

જો તું વાદી આમ કહે તો તુને ખુદીએ છીએ કે, પરસ્પર ઉત્કૃષ્ટરૂપ
બ્રહ્મ તથા (નિરૂષ્ટ) સ્વરૂપ જીવાત્મા એકરૂપ છે, આ રીતના વિજ્ઞાનવહિન
વડે જેનો દ્વૈતશ્રમ નિર્મૂળ થયેલ હોય, તથા મર્વ જગત્ કેવળ બ્રહ્મરૂપ છે,
આ રીતના બ્રહ્મદર્શનવાન્ જીવન્મુક્ત બ્રહ્મવેત્તાને કર્મો કર્તૃત્વ હોય તો તે
પોતાના અર્થે વા પરઅર્થે કર્તૃત્વ હોય તે તું કહે? પોતાના સ્વાર્થ માટે
તે કર્મ કરે તો તે ઐદિક વા આયુષ્મિક રૂળ અર્થે? તે તું કહે?
ઐદિક રૂળ અર્થે કર્મ કરે તો તે પોતાના શરીરની રક્ષા અર્થે, વા જે
વસ્તુનો પરિગ્રહ કરેલ હોય તેની રક્ષા અર્થે, વા વિદ્યાસ અર્થે તે તું કહે?

આઘપક્ષ સિદ્ધ ન હોય; ‘સિદ્ધિઽન્યથાર્થે ન યતેત તત્ત્વપરિધમ તત્ત્વ સમી-
ક્ષપ્રમાણઃ । અર્થઃ—જે વસ્તુ પ્રારબ્ધાધીન હોય તે અન્યથા સિદ્ધ ન હોય
એટલે તે વિષે પરિશ્રમ કરવાની સમીક્ષા કરી યત્ન કરવો યોગ્ય ન હોય’.

આ રીતના વચનથી શરીરસ્થિતિ કેવળ પ્રારબ્ધાધીન છે એમ સિદ્ધ થાય છે, માટે સ્વશરીરના રક્ષણ અર્થે બ્રહ્મવેતાને કદાપિ કર્મ કરવું યોગ્ય ન હોય.

વળી દ્વિતીયપક્ષ પણ મિદ્ધ ન હોય; ‘એવં વૈ તમાત્માન વિદિતા અર્થઃ—ખ્યતિ આ રીતે આત્મતત્વને જાણીને’ આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર, જેમનું મિથ્યાજ્ઞાન નિઃશેષરીતે નિવૃત્ત થયેલ હોય તેવા બ્રહ્મવેતા પુત્રાદિ એપણા એથી નિર્મુક્ત હોય, એટલે જે જાની પુરૂષ પુત્રાદિ એપણાએથી નિર્મુક્ત હોય, તેને વસ્તુપરિબ્રજનો અભાવ હોય, એટલે તેને તે તે વસ્તુનું સંરક્ષણ કરવા નિમિત્તે કર્મ કરવાપણું કેમજ થતે ?

વળી તૃતીયપક્ષ પણ સિદ્ધ ન હોય; જે સર્વ જગત્ને કેવળ આત્મ-સ્વરૂપે જાણે, તેવા કેવળ આત્માભિરત જ્ઞાનીને અન્યવસ્તુ વિશે અભિરત થવાનો પ્રસંગ ન હોય, એટલે તેને વિશ્વામ અર્થે કર્મ કરવાં કેમજ થતે ?

બલે બ્રહ્મવેતાને, શરીરરક્ષા આદિ ઔદિક પ્રયોજન અર્થે કર્મ કર્તવ્ય ન હોય, તથાપિ આમુખિક ફલસિદ્ધિ અર્થે તે કર્તવ્યરૂપે હોય એમ તું કહેતો તુંને પુછીએ છીએ કે, તેમા પણ તે કર્મ શું સ્વર્ગાર્થે, વા મોક્ષાર્થે, વા આત્મશુદ્ધિ અર્થે કર્તવ્ય હોય તે તું કહે ?

આ પક્ષો વિશે આશ્વપક્ષ અસિદ્ધ છે; ‘પર્યાપ્તરામસ્યજ્ઞતાત્મનસ્તુદ્ધૈવ સ્વપ્રવિલીયન્નિ કામા : મુ. ૩. ૧. ૨. ૨ અર્થઃ—જેને સર્વે કામનાઓ પર્યાપ્ત થયેલ હોય તેવા કૃતાર્થ પુરૂષને તો, આ દેહ વિશેજ સર્વ કામનાઓ લયને પ્રાપ્ત થાય’ આ રીતના શ્રુતિવચનાનુસાર, સર્વ કામનાઓનો પ્રવિલય થઇ જાય, એટલે જ્ઞાનીપુરૂષને સ્વર્ગકામનાનો અભાવ હોય એટલે તેને સ્વર્ગાર્થે કર્મ કર્તવ્યરૂપે કેમજ થતે ?

દ્વિતીયપક્ષ પણ અસિદ્ધ છે; ‘નૃત્તર્મજ્ઞાનપ્રજયા કૈવલ્ય ૨ અર્થઃ—કર્મ તથા પ્રજવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય’ આ શ્રુતિવડે કર્મનો મોક્ષના સાધનરૂપે

નિરોધ કરેલ છે, અને વળી જ્ઞાનીપુરુષ જનમુક્ત હોય એટલે કર્મ મોક્ષાર્થે અસિદ્ધ હોય છે.

આત્મશુદ્ધિ અર્થે કર્મ કર્તવ્યરૂપે હોય એમ તું કહે તો તુંને પુત્રીએ કે, શરીરશુદ્ધિના અર્થે, ચિત્તશુદ્ધિના અર્થે, વા આત્મશુદ્ધિના અર્થે તે કર્તવ્યરૂપે હોય તે તું કહે ? આ વિશે, આઘપક્ષ સિદ્ધ ન હોય; 'ફલવરમૂળપુત્રીયમાજનમ્' અર્થઃ—શરીર મૂળ તથા પુત્રીયના પાત્રરૂપ હોય છે. 'આ રીતના સ્મૃતિ વચનાનુસાર તથા પ્રત્યક્ષરૂપે જોતાં પણ આ શરીર મળ, માસ તથા અસ્થિઓથી યુક્ત હોય, એટલે કર્મવડે તેને શુદ્ધિ કેમજ સભવે ? વળી દ્વિતીયપક્ષ સિદ્ધ ન હોય, 'યતઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ મુ ૭ ૩ ૨ ૧ ૬' અર્થઃ—યોગીપુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા' આ શ્રુતિ અનુસાર, જ્ઞાનીપુરુષતું અંત કરણ કેવળ શુદ્ધ હોવાથી તેને આત્મજ્ઞાન સમ્પદ્ પ્રકારે હિતપત્ર થયય હોય, એટલે તેને ચિત્તશુદ્ધિની અપેક્ષા અસિદ્ધજ હોય.

વળી તૃતીયપક્ષ પણ અસિદ્ધ હોય છે, 'અસ્તાવિરંશુદ્ધમપાવવિદ્મ્ ધંયા. ૮' અર્થઃ—આત્મા સ્નાયુ આદિથી રહિત, શુદ્ધ તથા પાપવડે અસિદ્ધ હોય છે ' આ શ્રુતિ અનુસાર આત્મા નિરવયવ, તથા ઇન્દ્રિયાદિના અવિવરૂપ હોય, એટલે કર્મવડે આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિરૂપ કલ્પના કેમજ ઘટે ? જાનકોટિ કાર્યો કરે તથાપિ જે આત્મજ્ઞાનના બનવડે વિષ્ણુ, શ્વાદિ દેવતાઓ પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય, તથા અન્ય પ્રાણિઓને શુદ્ધ કરે, તે આત્માને કોણ પદાર્થ કયા પદાર્થવડે શુદ્ધ કરે ? 'સ્વતઃ સતઃ શુદ્ધિર્નાસતા ચેત્કેનચિત્' અર્થઃ—આત્મા પોતેજ સ્વતઃશુદ્ધ હોય એટલે જે કોઈ અસત્પદાર્થ હોય તેવડે તેની શુદ્ધિ કેમજ ઘટે ?

જ્ઞાનીપુરુષ સ્વઅર્થે ભલે કર્મ ન કરે, તથાપિ તે પર અર્થે કર્માચરણ કરે એમ કહે, તો લોકાર્થે જે કર્મ કરે તે અપરોક્ષજ્ઞાની વા પરોક્ષજ્ઞાની હોય તે તું કહે ? જો તે અપરોક્ષજ્ઞાની હોય તો તે યોગી વા ગૃહસ્થ હોય તે તું કહે ?

યોગીપુરુષ નિરભિમાની હોય તથા સર્વ કર્મો તથા તેનાં સાધનોનો તેણે પરિત્યાગ કરેલ હોય, એટલે તેને કર્મશબ્દ કેમજ પ્રસક્ત હોય ? દેહ-વર્ણ તથા આશ્રમાદિ વિષે અદ્ભમરૂપ અભિમાન, જગત્પ્રપચ વિષે સત્ય-વશુદ્ધિ, કામભાવના, કર્નવ્ય વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામા પ્રત્યવાયભય તથા શાસ્ત્રભય, ખરેખર કાર્યપ્રવૃત્તિના બીજરૂપે હોય છે; પરાવર સ્વરૂપની એકતાના વિજ્ઞાનરૂપ મહાઅગ્નિવડે, આ સર્વનો સમૂળગો નાશ કરી, પોતે નિષ્ક્રિય બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરી, અનાત્મવસ્તુ સાથેના તાદાત્મ્ય ભાવરૂપ ગ્રન્થિને જેણે ભસ્મીભૂત કરેલ હોય તેના સર્વાત્મભાવમંપન્ન, સ્વાત્મારામ યોગીપુરુષને કેવળ અતિવાદ કરવો પણ ન સંભવે, તો તેને કર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ તો કેમજ ઘટે ?

૫મી શ્રુતિમાં કહ્યું છે 'પ્રાણોઽયેવ સર્વમૂર્તૈર્વિભાતિ વિજ્ઞાનમ્બિધ્વાન્ મયતે નાતિવાદો' મુ. ૩-૧-૪ અર્થ:-આ પ્રાણુજ સર્વભૂતપ્રાણિઓ રૂપે વિભાસે છે એમ જેને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયય હોય તે જ્ઞાનીપુરુષ અતિ સંભાષણ કરે નહિ; આમ છે એટલે જે બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા આત્માભિરત હોય તેવા પુરુષને, સ્વઅર્થે વા પરઅર્થે કર્મપ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ.

દ્વિતીયપક્ષ પણ સિદ્ધ ન હોય; અનેકસદસ જન્મો વિષે કરેલા અનેક પુણ્યકર્મોના પરિપાક તથા ઇશ્વરના અનુમદવડે સર્વ દૃશ્ય મિથ્યારૂપ છે અને હું કેવળ બ્રહ્મરૂપ છું, આ રીતનું બ્રહ્માત્મિકતાનું વિજ્ઞાન ન્યારે નિશ્ચય-પૂર્વક તથા કાંઈપણ પ્રતિબંધ વિનાનું રહી રીતે ઉપજ થાય, સારે તે પુરુષ ભવે ગૃહસ્થ હોય તથાપિ તે યાત્રાનદ્યમાદિની પ્રમાણે મર્વ એપણા-ઓથી વ્યુત્થાનજ કરે, કિંતુ તેને અદ્ભમરૂપ સંસારપણું નજ ઘટે; કારણ કે સંસારના કારણભૂત અદ્ભમભાવનો તેને અસંગત હોય; દેહાદિ અનાત્મવસ્તુ વિષે અંહાભાવ, તથા તેનાથી વ્યતિરિક્ત અન્યવસ્તુ વિષે મમ ભાવ હોય, તેજ ખરેખર સંસારનાં કારણ રૂપે હોય, એટલે બ્રહ્માત્મિકતાનું વિજ્ઞાન સંપાદન થવાથી જેનો અદ્ભમભાવ અત્યંત નાશ પામેય હોય તેને ન: સંસાર સંભવે નહિ.

હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું આ રીતનું વિજ્ઞાન, તથા ‘હું બ્રહ્મ છું’ આ મહાર્ છે’ આ પ્રકારની બુદ્ધિ, આ ઉભય તેજતિમિરવત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય, એટલે એક આશ્રય વિશે રહી શકે નહિ; આ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વના વિજ્ઞાનરૂપ ખડમ વડે જેની હૃદયગ્રંથી નિર્ભિન્ન થયેલ હોય તેવા જ્ઞાનીને પુનઃ મંસરણ સંભવે નહિ.

મરપ્રદેશને નિર્જલ હોવાનું જાણી પુનઃ દરથી તે પ્રદેશ જલરૂપે પ્રતીત થાય, તથાપિ તે જલનું ગ્રહણ કરવા અથવા તેનું પાન કરવા અર્થે વિવેકી પુરુષ ત્યાં કદાપિ ગમન કરે નહિ; પોતાને જળપાનની મદાન ધૃષ્ટિ થયેલ હોય તથાપિ વેગવાન તથા લગ્નયુક્ત થઈ ત્યાં ગમન ન કરે, કિંતુ અરે આ કષ્ટ આપ્યું એમ રૂદન કરતો પોતે મંદ મંદ રીતે ગમન કરે, તે મરુથયે જવાને અન્ય કોઈને તે પ્રેરે પણ નહિ, તેજ રીતે ભલે પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હોય તથાપિ આ મર્ત્ત દરેક ધૃત્યાદિ મિથ્યા સ્વરૂપે છે એમ ધોને જાણે, એટલે જ્ઞાનીપુરુષ હર્ષિત થઈ સંસરણ કરે નહિ તેમ અન્ય કોઈને સંમરણ કરવા અર્થે પ્રેરે નહિ, કિંતુ ભગ્નકટિવાન મર્ષની પ્રમાણે તે મંદપૂર્વક ગતિ કરે; કારણકે તેને દેહાદિ અનાત્મવસ્તુ વિશે પ્રવૃત્તિ કરવાને પ્રવૃત્તિનો હેતુરૂપ એવા અદ્ભાવનો અભાવ હોય છે;

હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છું એમ બ્રહ્મત્વ વિશે બ્રહ્મસ્વરૂપે જે સ્થિતિ કરે, તેવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને આડાળની પ્રમાણે પોતાના શરીરને સ્પર્શ કરવાને આસક્તિ હોય નહિ.

દેહ આદિ વિશે તાદાત્મ્યભાવ કર્યા વિના અદ્ભમરૂપ વ્યવહાર મિદ્ધ ન થાય; જે બ્રહ્મવેત્તા હોય તેને દેહાદિ વિશે તાદાત્મ્યભાવ કરવો એ અત્યંત કષ્ટરૂપ હોય, તે તાદાત્મ્યભાવ વડે યુક્ત થઈ અદ્ભમરૂપે પ્રવૃત્તિ કરતી, તેં તેનાથી પણ અધિક કષ્ટરૂપે હોય; વળી તેમા પણ કર્મોનુષ્ઠાન કરવું તે તેથી પણ અધિક કષ્ટદાયક હોય, આમ જાણીને ગૃહસ્થ હોય તથાપિ તે જ્ઞાની હોવાથી સર્વ કર્મોના કેવળ પરિત્યાગ કરે, એટલે સ્વ-અર્થે વા પર-

અર્થે કર્મ કરવાને તે કદાપિ સમર્થ હોય નહિ, એટલે અનુર્થ અધ્યાય વિશે તથા આહિ હવે પછી કહેવાશે તે રીતિપ્રમાણે જે પગેક્ષણની હોય, તેજ પુરુષ લોકસંપ્રદાયે કર્મોનું મેવન કરે; દેહાદિ અનાત્મસ્તુ વિશેનો અહંભાવ જેનો વિનાશ થયય હોય તેવો અપગેક્ષણાનનાન પુરુષ તો કદાપિ કર્મનું મેવન કરે નહિ

શક્તા-જે યોગયુક્ત હોય, જે વિશુદ્ધમનવાળો હોય, જેણે પોતાના મનને વશ કરેય હોય, જે જીનેન્દ્રિય હોય તથા મર્મ જૂતોવિશે આત્મભાવનાવાન હોય, તેવો પુરુષ કર્મો કરે તથાપિ તે કર્મવડે વિપ્ન થાય નહિ, તત્ત્વવેત્તા યોગીપુરુષ હ કાષ્ટ પશુ કર્મ કરતો નથી એમ માને, (૫-૭) ઇત્યાદિ વાક્યાર્થનું પર્યાલોચન કરતાં તો, ભલે અપરોક્ષણની હોય તથાપિ તે પુરુષને પણ લોકસંપ્રદાયે કર્મ અન્ય કર્તવ્ય હોય એમ પ્રતીત થાય, એટલે કેવળ પરોક્ષણની લોકસંપ્રદાયે કર્મ કરે આ રીતનો નિયમ કયો કેમ ઘટે ? બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા વિના 'વિશુદ્ધમનવાળો' ઇત્યાદિ વિરોધે પગેક્ષણનીને કેમજ મિદ્દ હોય ? મુનિપણુ તથા તત્ત્વવેત્તાપણુ, આ વિગે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનોજ ખોધ કરે, માટે અપરોક્ષણનીને પણ કર્મ અવરય કર્તવ્યરૂપ હોય

તું કહે છે તે વાત મત્ય છે, 'વિશુદ્ધાત્મત્વ' આદિ વિશેષણો, ઇતર પુરુષોથી બ્રહ્મવેત્તાનો જે પ્રદર્શન કરે છે, શનકોદિ જન્મેાડે પણ બ્રહ્મવેત્તાઓથી ભિન્ન પ્રકારે, આ મુકિનકૃત લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તથાપિ આ વિગે તુને પુગીએ કે અપરોક્ષણની મિદ્દ તથા સાધક આ રીતે જે પ્રકારના હોય, એવે મિદ્દ વા માધક પુરુષ, આ ઉભયમાથી કોને લોકસંપ્રદાયે કર્મ કર્તવ્યરૂપે હોત તે તુ કહે ?

મિદ્દ પુરુષ તો મુકન હોય એટલે તેને લોકસંપ્રદાયે તે કર્તવ્યરૂપે ન હોય, સર્વમિદ્દમદ્દં ચ ત્ર્યંબ અર્થ -આ મર્મ ચરાચર જગત તથા હ કેવળ બ્રહ્મરૂપ છંદમે ' આ રીતની બ્રહ્મ-શંનયુક્ત નિત્ય તથા નિર્ગનરૂપ બ્રહ્મ-નિષ્ઠાવડે તિસ્ત્રીમૂન થયય એરી પગવગ્ગરૂપી એકનારૂપ વિગ્નાનબગ્ગ વડે

દ્વિતરૂપ ભ્રમજાંધનો વિચ્છેદ કરી, અજ્ઞાદિથી માંડી સ્તમ્ભપર્વત સર્વ પ્રાણિઓ સમેત પોતાના આત્માને મુક્તસ્વરૂપે જાણે તેવા અહ્મવેત્તા યોગીને, અહ્મદષ્ટિએ જોતાં અહ્મલોકનોજ અભાવ હોય, એટલે તેને તે લોકનો સંગ્રહ કેમજ સંભવે ! જેમ દેવદત્તે સર્વ પુરુષોના પૂર્વે ભોજન કરલ હોય તો તે પોતાને ભુક્તવાન જાણે, તેમ જ્ઞાનીપુરુષ કેવળ પોતાના આત્માને નહિ, કિંતુ સ્વ-વિજ્ઞાન સિદ્ધ થતાં, પોતાને તથા સર્વ પ્રાણિઓને કેવળ મુક્તસ્વરૂપે જાણે છે.

જેમ શુદ્ધિમાન પુરુષને પોતાનો આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપે છે એમ અતુભવ સિદ્ધ થાય એટલે, અહ્માંક વિષે રહેલ યાવત્ પ્રાણિઓને તે ચૈતન્યરૂપે અનુભવે, જેમ કોઇ પાત્રક, સ્થાલી વિષેના રાંધેલા ચોખા મધ્યે ચોખાનો એક દાણો પાકેલો જણાય એટલે સર્વ પુષ્પાક પાકી ગયલ છે એમ જાણે, તેમ અહ્મવેત્તા યોગી પોતે મુક્ત, હેય એટલે તે કેવળ સર્વને મુક્તરૂપે જાણે; કેવળ પોતાને એકલાનેજ તે મુક્તરૂપે ન જાણે.

જે કોઇ કેવળ પોતાનેજ મુક્તસ્વરૂપે જાણે, અને બીજાને તે પ્રકારે ન જાણે, તે તો ન હોય અહ્મવેત્તા વા ન હોય મુક્ત, કિંતુ તે કેવળ વાણીવડે મુક્ત હોય; અવિદ્યારૂપ બાંધથી તો તે મુક્ત નજ હોય.

જેમ કોઇ વિવેકી પુરુષ પોતાની સૂક્ષ્મશુદ્ધિના લીધે, તરંગ, ફેન (રીણ) શુદ્ધશુદ્ધ આદિ જળમય યાવત્ વિકારને કેવળ જલસ્વરૂપે જાણે, જેમ કટક, (કડું) મુકુટ આદિ હેમવિકારને કેવળ હેમસ્વરૂપે જાણે, તથા જેમ રજશુરૂપ સર્પને કેવળ રજશુરૂપે જાણે, વળી જે પોતાના આત્માને તથા સર્વ જગતને પ્રસન્નદષ્ટિએ કેવળ અહ્મસ્વરૂપે જાણે, તેજ રીતનો જે કોઇ અહ્મવેત્તા હોય તે અદ્વૈતદર્શી, તથા અવિદ્યારૂપ બાંધથી વિમુક્ત હોય તેજ અદ્વૈત દર્શી, સિદ્ધ, મહાત્મારૂપ, તથા સુષ્પ ઉઠેલા પુરુષની પ્રમાણે, પોતાથી વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઇ નથી એમ જાણનાર જે શ્રેષ્ઠ અહ્મવેત્તા પુરુષ પૂર્ણસ્વરૂપ ધૃતિવાળો હોય, તેને લોકવિધિ, વિધાન, તથા વિધેય

આદિનો અ ભાવ હોય, એટલે તે વિધિ આદિને ઉદ્દેશીને, તેને કર્મ વિશે પ્રવૃત્તિ કેમજ સંભવે ?

જો આમ હોય તો ‘ કર્મ કરે તથાપિ તે વડે તે લિપ્ત ન થાય ’ (૫-૭) આ વાક્ય કર્મપ્રવૃત્તિનો પ્રકાશ કરેછે તે કેમ થયે ? આ શંકા વિશે, તે શ્લોકનું વિવેચન કરીશું તે અવસરે અમે સમાધાન કરીશું.

‘ વિધ્વાન્ યજતે ’ અર્થ:—વિદ્વાન પુરુષ યજ કરે છે. ’ આ વાક્યમાં વિદ્વાન્ શબ્દવડે જો બ્રાહ્મણને વેદાર્થનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયય હોય તેનો બોધ થાય, તે શબ્દવડે કાંઈ બ્રહ્મવેત્તા યોગીપુરુષનો બોધ ન થાય; બ્રહ્મવેત્તાને તો સર્વ કર્મનો સંન્યાસ સિદ્ધ હોય એટલે યાવત્ વિધિઓ પણ શોકવત્ કેવળ મિથ્યાક્રાંતિ સ્વરૂપે અંતર્ગત થવે, તેમને કર્મવિધિ ઉપપન્ન કેમજ હોય ?

દ્વિતીયપક્ષ પણ સિદ્ધ ન હોય; સાર્ધક મુમુક્ષુ યોગીને કર્મવિધિનો અભાવજ હોય છે;

અચિત્ નિદિધ્યાસુ મુમુક્ષુ યોગીપુરુષને સમાધિ વિના, લોકસંગ્રહાર્થે અન્ય કર્મ કર્તવ્ય હોય નહિ; ‘ તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞામ્ ॥ ૪-૪-૨૧ અર્થ:—જ્ઞાનીપુરુષે કેવળ પ્રજ્ઞાવિજ્ઞાત થઈ; ’ પરંવક્ષાનુસંદધ્યાત્ નારદ પરિબ્રાજક ૦ ૮-૩; અર્થ:—પરબ્રહ્મ તત્ત્વનું અનુસંધાન કરવું; ’ યચ્છેદવા હમનસોબ્રાહ્મ: ૦ ૧-૩-૧૩ અર્થ:—બ્રાહ્મપુરુષે વાણી તથા મન નિયંત્રિત કરવા; ’ બ્રાહ્મણ: પાઠિત્ય નિર્વિચ વાલ્યેન સ્થિતસેવ ॥ ૩-૫-૧ અર્થ:—બ્રાહ્મણે પાઠિત્યને બાળીને બાળકવત્ સ્થિતિ કરવી; ’ આ શ્રુતિઓ તેને કેવળ જ્ઞાન નિધાનો કર્તવ્યરૂપે બોધ કરે છે;

વળી ‘ મન: સંયમ્ય મચ્ચિન: ભ. ગીતા. ૬-૧૪ અર્થ:—મનનું સંયમન કરી, મારા વિશે ચિત્તપરાયણ થઈ, ’ ધ્યાનયોગપરો નિત્યમ્ અર્થ:—ધ્યાનયોગ પરાયણ થઈ નિત્ય, ’ (ગી. ૧૮-૫૨) વાચ યચ્છ મનો યચ્છ અર્થ:—વાણી તથા મનનું સંયમન કર, ’ આ સ્મૃતિવાક્યો,

જે સાધક યોગીપુરુષ આત્મવેત્તા હોય તેને કેવળ સમાધિજ કર્તવ્ય રૂપે હોય એમ પ્રતિપાદન કરે છે; આવા સાધક યોગીને સ્વઅર્થે વા પર-અર્થે, શ્રોત તથા સ્માર્ત કર્મ કર્તવ્યરૂપે નજ હોય; કારણ કે શૌચનાચર્યનં રનાનં નતુ ચોદનશા ચરત્ અર્થઃ—શૌચ, આચર્યન તથા રનાનકર્મ અવરૂપ કર્તવ્યરૂપે પ્રેરિત ન હોય ' આ સ્મૃતિ અન્વય, જે જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય તેને કર્મવિધિનો અભાવ નિર્દિષ્ટ કરેલ છે.

વળી 'એતમેવ પ્રજાજિનો લોભમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ બ. ૪ ૪-૨૨ અર્થઃ—કેવળ આજ લોકની ઇચ્છા કરના સત્તા, પ્રવાજકો સંન્યાસ ગૃહણુ કરે છે ' આ શ્રુતિ અનુસાર જે જિજ્ઞાસુ યોગી જિજ્ઞાસાયુક્ત યત્ર સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરે તેનજ ' જિજ્ઞાસાયા સમ્રત્તો નાદિયેત્તમવોદનામ્ અર્થઃ—જે પુરુષ બ્રહ્મનંત્રની જિજ્ઞાસા વડે યુક્ત હોય, તેણે કર્મપ્રવૃત્તિ વિષે આમંકિત કરવી નહિં; ' આ સ્મૃતિ અનુસાર જ્ઞાનીપુરુષને, શ્રવણાદિ જ્ઞાન સાધનનું સેવન કરવા વિના અન્ય કર્તવ્ય ન હોય તથા કર્મ કેવળ ઉપેક્ષ્ય રૂપ છે આમ પ્રતિપાદન કરેલું છે, એટલે આ રીતે સાધક પુરુષને કર્મતંત્રના અવકાશ અસિદ્ધ હોય, તો જે સિદ્ધ પુરુષને આત્મનત્વનું વિજ્ઞાન સદ્ થયેલ હોય, તેને તો કર્મતંત્રતા કેમ જ ધટે ?

આમ જ એટલે જે કેવળ પરોક્ષજ્ઞની હોય તેણે અલેક પ્રકારે શ્રવણુ કરેલ હોય, એટલે તેને કેવળ આભાસરૂપ આ મજ્જાન પ પાદન ચવાધી તે અલમમઆદિ બાહ્ય વાસનાઓના લીધે સંબંધ હો , એટલે કેવળ આવો પુરુષજ લોકસંગ્રહાર્થ કર્મ કરવાને અધિકારી હોય; અથવા તો બ્રહ્માએ લોકોના અનુગ્રહ અર્થે, બ્યામ, અગસ્ત્ય, પરાશર વસિષ્ઠાદિ તથા તેના જેવા અન્ય મહાન પુરુષોને, નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ અધિકારિરૂપે અર્જુન, તેજ લોકસંગ્રહાર્થે કમ કરવાને અધિકારી હોય, કિંતુ કોઈ મિદ્ધ તથા સધક મુમુક્ષુયોગી તેવો અધિકારી નજ હોય; આમ છે એટલેજ સર્વરૂપ શ્રીભગવાને, 'તેને કાંઈ પણ કર્મ કર્તવ્યરૂપે ન હોય' એમ ઉક્તિ કરેલી છે.

જવ—અહા તથા ઈદ્ર આદિ દેવતાઓ પોતપોતાના પદ પ્રાપ્ત કરી જે સુખને પ્રાપ્ત થયે ન છે તે કેવળ કર્મજન્ય હોય, એટલે સર્વત્ર સુખ, કર્મવડે જ સપાદન થઈ શકે અને અહાવેતા પણ કેવળ સુખની કામનાવાળો હોય, તેથી નિરાતર સુખ મિદ્ધ થાય તે અર્થે તેને યત્નિક્રિયા કરી કર્મ અવશ્ય કર્તવ્ય હોય ? આ રીતની શંકા યોગ્ય નથી ‘આનન્દોઽહમ્ તૈ. ૩-૬ અર્થ—અહા આનન્દસ્વરૂપ છે’ ‘વિજ્ઞાનમાનન્દવદ્વા જ ૩-૮-૨૮. અર્થ—અહા વિજ્ઞાન તથા આનન્દસ્વરૂપ છે’ આ શ્રુતિ અનુમાર અહાતત્ત્વ કેવળ આનન્દસ્વરૂપ હોય, એટલે જે મુદ્ધ અહાનિગાપૂર્વક નિરાતર અહા-સપન્ન થઈ અખડ આનન્દસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે, તે નિરાતર અહાનન્દ રમતો અનવચ્છિન્નપણે અનુભવ કરે, અને ક્રિયાજન્ય સુખ તો અનિત્ય હોય, એટલે અહાવેતા તો આ ક્રિયાજન્ય સુખની અપેક્ષાથી રહિત હોય તેથી તેને કાષ્ઠપણુ કર્મઆધન અર્થે, વા કમના અભારથી કાષ્ઠપણુ અનર્થે, પ્રમદત ન હોય એમ હવે ‘જૈવ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વ—નન્વ (સિદ્ધસ્ય યત) કૃતેન અર્થ (કશ્ચિત્ અપિ) ન એવ (જાતિ) અકૃતેન (અનર્થ ઉક્ત) કશ્ચન હૃદ ન (સમવર્તિ) અસ્ય ચ સર્વ ભૂતેષુ અર્થવ્યપાશ્રય કશ્ચિત્ (અપિ) (અસ્તે) । ૧૮ ॥

અ—મિદ્ધ યોગીપુરુષને કર્મો કરીને કાષ્ઠપણુ અથ પ્રાપ્ત કરવાપણુ હોય નહિ, તમજ બિહિતકર્મોનુ તે અનાય થુ કરે તો તે વડે પણ તેને આ ક્ષોડ મિથે કાષ્ઠ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય નહિ, વળી ઉક્તનક્ષણુરાગા ક્ષણ-વેતાને, સર્વભૂતપ્રાણિઓ પિત, આનન્દાદિ કોઈ પણ પુરુષનો આશ્રય કરવા-પણુ પણ ન

વિ—તસ્ય-આ સર્વ ચરાચર જગત્ હું પોતે જ છું, આ રીતે સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપે કેવળ એક અદ્વિતીયરૂપે જાણે તેવા આત્મારામ, આત્માનંદ સિદ્ધ યોગીપુરૂષને કૃતેન-અનુગ્રાહ કરેલ કર્મો વડે.

આત્મારામ આદિ લક્ષણવાન સિદ્ધપુરૂષ આત્મનૃપ્ત હોય, વળી સર્વ જગતને મિથ્યારૂપે જાણતો હોય, એટલે યોગક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય, આકાશગમનરૂપ અણિમાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની તેને અપેક્ષા ન હોય, તેમ તે મર્વાત્મભાવને મ પન્ન થયેલ હોય, એટલે તેને તપકર્મ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય બ્રહ્મા તથા ઈશ્વારના પદની પણ અપેક્ષા મભવે નહિ; વળી તે શુદ્ધ-મુક્તસ્વરૂપ હોય, એટલે વૈદિક કર્મોવડે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય, ચિત્તશુદ્ધિરૂપ દ્વારવાળા મોક્ષની પણ અપેક્ષા ન હોય; આ રીતે જે ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા હોય, તેને કાંઈ પણ પદાર્થ કર્મોવડે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય ન હોય.

આ બ્રહ્મવેત્તાને કર્મોવડે કાંઈ પણ ઇષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની બને આવશ્યકતા ન હોય, તથાપિ કર્મ ન કરવાથી નિધિના ઉત્પન્નરૂપે દોષ વા કર્મ ન કરે તેથી પ્રત્યવાયરૂપ દોષ પ્રાપ્ત થવે, તેને જ્ઞાનદાનિ વા સ્વરૂપદાનિ પ્રસક્ત થાય આ રીતની શ કાનું, ' નાકૃતેન ' ઇતિવાક્યાર્થોવડે નિરાકરણ કરે છે—

પૂર્વોક્ત લક્ષણવાન બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ વિહિત કર્મોનુ આચરણ ન કરે (અકૃતેન) તો તેને આ લોક વિષે (રૂઢ) કાંઈ પણ ઉક્ત પ્રકારનો અનર્થ સ બવે નહિ, માયામાત્રમિદૈત્તમ્ માદુક્ય ગૌડ પાદ૦ કા૦ ૧-૧૭ અર્થ—આ સર્વ રૂપપ્રપન્ન કેવળ માયારૂપ છે, ' આ ન્યાયે કર્મવિધિ પણ આવિષ્કરણે મિથ્યાસ્વરૂપ હોનાથી, જ્ઞાનીપુરૂષ તેનું ઉલ્લેખ ન કરે તેથી કાંઈ દોષ પ્રાપ્ત થાય નહિ, વળી રમેભેદૈવ એતે આત્માન સ્પૃણુતે તૈ ૨-૯ અર્થ—જે પુરૂષ આનંદરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે તે બેઉ પ્રકારના કર્મને બ્રહ્મભાવે કરી જીએ છે, આ શ્રુતિ અનુસાર બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ બ્રહ્મદર્શી હોય, એટલે સ્વતઃસત્તાના અભાવના લીધે તેને કર્મ અમિદ્દ હોવાથી બલે તે કર્મ ન કરે, તથાપિ તેને

હોય સંભવે નહિ; તે નિરંતર કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠા વિશે સ્થિતિ કરે, એટલે આ રીતના જ્ઞાનીપુરુષને જ્ઞાનની હાનિ ન થાય તેમ ‘અણનિત્યોમહિમા મ્હાદ્મણસ્ય ખુ. ૪-૪-૨૨. અર્થ:—બ્રાહ્મણનો આ નિત્ય મહિમા છે’ આ શ્રુતિ અન્યથા, બ્રહ્મવેદાના આત્મસ્વરૂપની કર્મ વા અકર્મવડે વૃદ્ધિ વા ક્ષય થાય નહિ. એટલે બ્રહ્મવેદા પુરુષ કર્મનું સેવન ન કરે તો તે વડે તેને કાંઈ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય નહિ એમ તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે.

મુક્તિને પ્રતિબંધ કરનાર પદાર્થની નિવૃત્તિ અર્થે, વા અધ્યાત્મિક આદિ ઉપદ્રવની નિવૃત્તિ અર્થે, આ બ્રહ્મવેદા યોગીને શિવ વા વિષ્ણુદેવ વા અન્ય કોઈ દેવનાનો ઉપાસનાપૂર્વક આશ્રય કરવો પડે, અથવા શરીરના નિર્વાહ અર્થે, કોઈ પશુ બ્રાહ્મણ વા ક્ષત્રિયને અનુસરી તેનો આશ્રય કરવો પડે, એટલે જ્ઞાનીને પશુ કર્મનો સર્વદા ત્યાગ કરવો કેમજ ઘટે? આ રીતની શંકા પરત્વે ‘નચ’ ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે કથન કરે છે—

‘દૃષ્ટ્વૈ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેવાં સામ્યે સ્થિતેર્મનઃ જી. ૫-૧૬ અર્થ:—જેમનું મન પરબ્રહ્મ વિશે સ્થિત હોય તે પુરુષે, જીવદશા વિશેજ ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર દેહધર્મધને જીનેશ હોય છે,’ આ વચનાનુસાર ઉક્તસદ્બ્રાહ્મણાન શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેદાને (અસ્ય) શરીરયાત્રાદિ ઉપર કહેલ કોઈ પશુ કાર્યને ઉદ્દેશીને દેવો મધ્યે શિવ વા વિષ્ણુનો, મર્ત્ય જૂનપ્રાણિઓ વિશે (સર્વમૂતેષુ) બ્રાહ્મણ વા અન્ય કોઈનો, ક્રિયાપૂર્વક આશ્રય કરવાનો આવશ્યકતા નજ હોય; આ રીતનો બ્રહ્મવેદા તો નિત્ય નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, એટલે તેને ભાવિશરીરને પ્રાપ્ત કરાવનાર અજ્ઞાન, તથા તેના કાર્યજૂન સંચિતાદિ મર્ત્ય કર્મ, આ શરીર વિશેજ અત્યંત નિર્મૂલ યદ્ધ જતા, પોને કેવળ શરીર મંબંધથી નિર્મુક્તપણે સદા સ્થિતિ કરે, તેથી તે આ જન્મ વિશે જ મુક્ત થઈ જાય.

આ રીતે આ પુરુષ આ જન્મ વિશેજ મુક્ત હોય એટલે તેને મુક્તિને પ્રતિબંધ કરે તેવી વસ્તુ કેમજ સંભવે? વળી શિવ, વિષ્ણુ આદિ પશુ-

કેવળ મિથ્યાક્રોટિ સ્વરૂપે હોય, એટલે તેની પણ આરાધના કરી કેમ જ
 ઘટે ? વળી આધ્યાત્મિક આદિ ઉપદ્રવ તથા નરીગનિર્વાહ પણ પ્રારંભીની
 જ હોનાથી પુરૂષ પ્રયત્ન કેવળ વ્યર્થરૂપે હોય, એટલે તેને બ્રાહ્મણાદિના
 આશ્રય કરવો તે પણ કેમ જ ઘટે ? આમ હોનાથી જ બ્રહ્મવેત્તા યોગી
 મુક્તવ્યરૂપ હોય, તેને તો યત્કિંચિત્ પણ કર્મ કંચિત્ પણ કરના ઘટે
 નહિ, અને જો તે કર્મ કરે તો કદાચિ બ્રહ્મવેત્તા હોય નહિ, મૃતિમા પણ
 કંચુ છે 'નાનામૃતન તૃનસ્યદૃનદૃશ્યસ્ય યાગિન । નૈવાસ્તિ કિંચિ કર્તવ્યમસ્તિ
 ચેતસ તત્ત્વમિન્ પૈગન ઉ ૪-૯, જ્ઞાનાન દર્શન ૧-૭૩ અર્થ — જો
 યોગીપુરુષ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરી તૃપ્ત થઈ કૃતકૃત થયેલ હોય તેને
 કિંચિત્ પણ કર્મ કર્તવ્યરૂપે હોય નહિ અને જો કાંઈ પણ કર્મ કર્તવ્યરૂપે
 હોય તો તે તત્ત્વવેત્તા ન હોય'

૧૮

અ—આ રીતના યોગારૂઢ મુક્તપુરુષ આત્માગમ યોગીપુરુષને
 કાંઈપણ કર્મ કર્તવ્યરૂપે હોય નહિ, કિંતુ તુ તો કેવળ આશ્રુ મોક્ષાર્થી
 છે, એટલે તુને તો કમ અનરૂપ કલ્પ્ય છે એમ હવે 'તસ્માત્' ઇતિ મનાર્થ
 વડે કથન કરે છે—

તસ્માદમક્ત મતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પુરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

અન્ન—હિ (મુમુક્ષુ) પુરુષ (મ્વય) અસક્ત કર્મ આચરન્ પરં
 આપ્નોતિ તસ્માત્ (ત્વમ્ અપિ) અસક્ત. (સન્) સતતં
 કાર્યં કર્મ સમાચર ॥ ૧૯ ॥

અ—મુમુક્ષુ પુરુષ પોતે ક્ષનાભિમ લિપ્તી રહેલ થઈ વૈદિકકર્મો ડીરી રીતે
 કરે તો તે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે તુ પણ મુમુક્ષુ હોનાથી નિષ્કામ
 સ્તો, વિધાન કરે ન નિત્યાદિકર્મો, નિરતર શ્રદ્ધાલક્ષિતવડે તથા મથરાર્પણ
 -શુદ્ધિપૂર્વક ડીરી રીતે કરે

૧૯

વિ—પુરુષઃ=મુમુક્ષુ. અવક્ત=કલાલિસધિથી રહિત, નિબંધામ; કર્મ=વેદિક કર્મો; આચરન્=કડી રીતે અનુદાન કરતો મતોજ, પર=પરમ પુરુષાર્થને; મોક્ષને કાર્ય કર્મ=કર્તાવ્યરૂપ, વિધાન કરેલ નિત્ય તથા નમિત્તિક કર્મો; સમાચર=શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ વડે ઇશ્વરાપેક્ષાશુદ્ધિપૂર્વક કડી રીતે કરે.

જેમ આ આત્મારામ મુમુક્ષુ, આ જન્મ તથા જન્માતર પ્રિયે કેવળ વેદિક કર્મો કરી ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, આત્મજ્ઞાન મમિદ્ થતા મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, તેમ આ કર્મભૂમિ પ્રિયે સ્થિતિ કરનાર અન્ય કોઈ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ કેવળ કર્મો કરે તોજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ તે મુક્ત થાય, આ સિવાય મુક્ત થવાનો અન્ય માર્ગ ન હોય, માટે તું પણ કેવળ કર્મો કરેથી ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ જ્ઞાન તથા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીશ.

‘ ધર્મેણ પાપમપતુદતિ માધવાચાર્ય વેદભાષ્ય નારા ઉ ૭૮ અર્થ—ધર્મ વડે પાપનો બહિષ્કાર થાય, ’ ‘ જ્ઞાનમુપચયે પુણ્ય ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ અર્થ—પાપકર્મનો ક્ષય થાય એટલે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ’ ‘ જ્ઞાનાદેવતુ કેવલમ્ ’ અર્થ—કેવળ જ્ઞાનવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, ’ છત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ અન્વય, સ્વર્ગર્મનુજ કેવળ અનુદાન કરેથી પાપનો ક્ષય થાય, પાપક્ષય થયેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને કેવળ જ્ઞાન સિદ્ધ થયે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે ૧૬

જવ-આમ છે એટલેજ મુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ ન હોય, તેણે તો અન્યથા કર્મનું મેનન કરવું એ રીતનો ઉપદેશ કર્યો, હવે ‘ કર્મણેવ ’ ધૃતિ મંત્રાર્થવડે, આ ઉપદેશ પગલે, વૃદ્ધપુત્રોના પ્રમાણનું કથન કરે છે—

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વ૦ જનકાદય હિ કર્મણા એવ સંસિદ્ધિમ્ આસ્થિતાઃ । લોકસંગ્રહમ્ એવ પશ્યન્ અપિ ત્વં કર્મ કર્તુમ્ અર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

જ-ખરેખર જનકાદિ ક્ષત્રિયો, કેવળ શ્રોતા સ્માર્ત કર્મો કરીનેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી કૃતાર્થ થયવા, પામર પુરુષોને મલ્લર્મનો માર્ગ પ્રસિદ્ધ કરી તેમનું તારણ કરવા, વા ઉ-માર્ગથી તેમનું નિવારણ કરવા અર્થે, તું તેમના હિન અર્થે પણ શ્રોતાદિ કર્મ કરવા ઘટે છે. ૨૦

વિ० જનકાદય — જનકાદેહી આદિ પુરુષ જેમનો છે તેવા અશ્વપતિ ભગીરથ આદિ ક્ષત્રિયો, કર્મજન્ય-શ્રોત, સ્માર્ત કર્મો કરીનેજ; જનકાદિ ક્ષત્રિયો, કેવળ શ્રોતાદિ કર્મોનડે ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા મુક્તિને (સસિદ્ધિમ્) પામી કૃતાર્થ થયવા, માટે તું પણ કેવળ કર્મ કર એટલે તેવડે ત્કાશં ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તું મુખેથી સ્થિતિકર; અથવા બીજે અર્થે આ પ્રમાણે થાય—

જનકાદિ ક્ષત્રિયો જ્ઞાનયોગનિષ્ઠ હોવાથી મુક્તિને (મમિદ્ધિમ્) પ્રાપ્ત થયવા તથાપિ લોકહિતાર્થે કર્મવડેજ સ્થિતિ કરી ગ્રહેવા, અર્થાત્ પોતે કૃતાર્થ હતા તથાપિ કેવળ મૂઢ પુરુષોને તારવા માટે કર્મ વિશે સ્થિતિ કરતા હતા.

જ્ઞાનાર્થે પુરુષો પણ આ રીતે કર્માનુદાન કરે, તો તું તો અનાત્મજ તથા આશંકુ છે એટલે તું ને મોક્ષાર્થે કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે હોય તેમા શુ આશ્ચર્ય ? આ રીતનો સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ કરી, ન નવૃદ્ધ હોવા છતાં જનકાદિએ કર્મ વિશે પ્રવૃત્તિ કરેની આ દૃષ્ટાંત આપીને, અધિકારી ભયે મુક્તતત્ત્વરૂપ હોય, તથાપિ તેને લોકહિતાર્થે કર્મ કર્તવ્ય હોય એમ બોધ કરે છે

કદાપિ તું ભલે મુક્તતત્ત્વરૂપે હોય, તથાપિ જનકાદિવત્ લોકહિતાર્થે પણ કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય.

મદ્દાન પુરુષો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરીએ તો ચાત્રાનુ પ્રમાણપણું, કર્મની પ્રશંસા, અનુપુરુષોની મુક્તિ, તથા પરંપરામિદ્ધિપૂર્વક આચારવદ્ધિ મિદ્ધ ચાપ, એટલે મદ્દાન મુક્તપુરુષને પણ કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે રહે, આ રીતના આશયવડે હવે ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે કથન કરે છે—

લોકસંમ્રહ:-પામર પુરુષો, (લોક) સત્કર્મનો માર્ગ દર્શાવીને તેમનું પારણ કરવું, વા ઉન્નાર્ગથી તેમનું નિવારણ કરવું; (સંમ્રહ)

તાત્પર્ય.—લોકસમ્રહનો વિચાર કરીને પણ, (સમ્યક્) અર્થાત્ હું જે કર્મો કરીશ તે લોકોનો ઉપકાર થશે આમ મનજીને પણ તુને કર્મ કરવા થટે. ૨૦

અવઃ હું જે કર્મો કરું તેમને કયા પ્રકારે લોકોપકાર ૧૫ તેનું હવે 'યદાચરતિ' ઇતિ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

અ—શ્રેષ્ઠ યત્ યત્ આચરતિ इतरःजन. તત્ તત્ एव (આચરતિ કિંચ) સઃ યત્ (શાસ્ત્રં) પ્રમાણમ્ કુરુતે લોકઃ તત્ (एव) अनुवर्तत ॥ ૨૧ ॥

અ—ત્રેલ બ્રાહ્મણુ શ્રોત સ્માર્તાદિ જે કાંઈ કર્મ કરે, તેજ કર્મ અન્ય પામર પુરુષ કરે; વળી ઉક્તપદ્ધતિવાન શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે શાસ્ત્રને પે તે પ્રમાણુ-ભૂત કરે, તેજ શાસ્ત્રને અન્ય મૂઢ પુરુષો પણ પ્રમાણુભૂત કરે છે. ૨૨

વિ—વેદશાસ્ત્રના અધ્યયન તથા અધ્યાપન કર્મ વિશે, તે વેદશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાન તથા અર્થજ્ઞાપનરૂપ કર્મ વિશે, તથા વેદોક્ત કર્મના અનુષ્ઠાન તથા અનુષ્ઠાપનરૂપ કર્મ વિશે જે શ્રેષ્ઠ ધ્વિજબ્રાહ્મણુ કુશળ હોય તથા જે કુળ, શીવ આદિવડે મહત્ત્વસંપન્ન હોય તેવો પુરુષ (શ્રેષ્ઠ) શ્રોત, સ્માર્ત વા અન્ય કર્મનું આચરણ કરે, (યત્ યત્ આચરતે) અર્થાત્ નિયમાનુપૂર્વક અનુષ્ઠન કરે, તેજ કર્મનું (તત્ તત્) ઇતર પામર મુમુક્ષુ (इतरः जन.) આચરણ કરે; કિંતુ આ પામર મુમુક્ષુ તે શાસ્ત્ર, તેનું જ્ઞાન, તથા તદુક્ત કર્મના પરિજ્ઞાનથી રહિત હોય, એટલે તે પોતે તે કર્મ સિવાય અન્ય કર્મ

નજ કરે; કિંતુ ઉક્તવક્ત્રણવાન શ્રેષ્ઠ પુરુષ (સઃ) જે જે શાસ્ત્રને પોતે પ્રમાણભૂત ગણે, અર્થાત્ અમુક શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત છે એમ કહી વ્યવહાર કરે, (ચત્ પ્રમાણ ગુણે) તેજ શાસ્ત્રને, અર્થાત્ તે શ્રેષ્ઠ પુરુષે પ્રમાણીકૃત કરેલ શાસ્ત્રનેજ (તત્) અનુવર્તે, અર્થાત્ પોતે તેજ શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપે કરે છે (અનુવર્તે)

તાત્પર્ય.—પામર પુરુષ કેવળ શ્રેષ્ઠ પુરુષને અનુમરનાર હોય છે; આ રીતે, શ્રેષ્ઠ પુરુષ ભલે પોતે કૃતાર્થરૂપ હોય, તથાપિ તેને પણ લોકહિતાર્થે કર્મ અવન્ય કર્તવ્યરૂપ હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧

અવ—જે મહાત્મા પુરુષ કૃતાર્થરૂપ હોય, તેને કાંઈ પણ વસ્તુ સાધ્યરૂપે હોય નહિ, એટલે તેણે પુરુષ કર્મ કરે એમ ક્યાંઈ પ્રમાણ જોયેલું નથી એમ શંકા કરે તો તે વિશે, 'નમે' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે, હું પોતેજ પ્રમાણરૂપે છું એમ શ્રી ભગવાન કથન કરે છે—

નમેપાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુલોકેષુ કિંચન ।

નાનવાસ્તમવાસ્તવ્યં વર્તણ્વચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

અન્ય—(હે) પાર્થ, મેં કર્તવ્ય (કર્મ) ન અસ્તિ અનવાસં (સત્) આસત્ત્વ્યં કિંચન ત્રિપુ લોકેષુ ન વિદ્યતે (અહં) કર્મણિ વર્તેણ્વ ચ ॥ ૨૨ ॥

અ—હે પાર્થ, મને કાંઈ પણ કર્તવ્ય કર્મ નથી; આ મણે લોક વિશે, મને અપ્રાપ્ત હોય તેવી કાંઈ પણ વસ્તુ નથી, કે જે પ્રાપ્ત કરવા માટે મને કર્મ કરવા પડે; તથાપિ લોકમંત્રહાતમક કર્મો વિશે હું પ્રવૃત્તિ કરું છું. ૨૨

વિ—મે=પદ્મગુણરૂપ ઐશ્વર્યસંપન્ન, જેની સર્વ કામનાઓ સંસિદ્ધ થયેલ હોય તેણે હું પરમેશ્વર, તેને કર્તવ્ય=કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પદાર્થને ઉદ્દેશીને જે કાંઈ કાર્ય કરવામાં આવે તે કર્મ; અનવાસં=અપ્રાપ્ત સતી; અવાસત્ત્વ્યં=ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વસ્તુ.

ગૃહપતિને જેમ પોતાના ગૃહ વિષે રહેલી સર્વ વસ્તુ કેવળ પ્રાપ્તરૂપે હોય, તે રીતે બ્રહ્માડરવામીરૂપ એવા મને બ્રહ્માડ વિષે રહેલી યાવત વસ્તુ કેવળ પ્રાપ્તરૂપે હોય; મને કાંઈ પણ પદાર્થનું પ્રાપ્ત કરવાપણું હોય નહિ; આ રીતે હું મહાભાગ્ય, પૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનવડે મમૃદ્ધ છઉં તથાપિ લોક-સમ્રાટ્મક કર્મો કરવા અર્થે હું પ્રવૃત્તિ કરું છું.

‘ચ’ પદ હિ વાયક છે; વૈદિક તથા લૌકિક કર્મો વિષે હું પ્રવૃત્ત રહું છું એ તો તુંને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, આ રીતે હિ પદવડે પ્રસિદ્ધ બોધ થાય છે. ૨૨

અવ—તું સર્વેશ્વરરૂપે છે એટલે તું કર્મ ન કરે તો તુંને કાંઈ અનર્થ પ્રસક્ત ન થાય માટે લોકમંત્રણાર્થે પણ તુંને કર્મ કર્તવ્યરૂપે ન હોય, આ રીતે કથન ધટે નહિ; “મય્રેષ્ઠ યેષ્ઠાનુભારી અર્થઃ—જે અત્રેષ્ઠ હોય તેવા પુરુષો શ્રેષ્ઠ પુરુષોને અનુભરે છે” આ ન્યાયાનુસાર, આ કૃષ્ણ સર્વજ્ઞ રૂપે છે એમ મમજી મારું અનુકરણ કરશે, એટલે જો હું કર્મ ન કરું તો સર્વ લોક પણ કર્મરહિત થવાથી લોકનો નાશ થાય; માટે મને કર્મો અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ છે એમ હવે ‘ચદિ’ ધત્યાદિ બે મત્રોવડે કથન કરે છે—

યદિદ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૨૩ ॥

અન્વ—(હે) પાર્થ, અહમ્ અતન્દ્રિતઃ જાતુ કર્મણિ યદિ ન વર્તેયમ્ હિ મનુષ્યાઃ સર્વશઃ મમ વર્ત્મ અનુવર્તન્તે ॥ ૨૩ ॥

અ—હું તો કૃતાર્થ છું, વા કર્મવડે મને તો કાંઈ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા જેવી નથી આમ માની, મંત્ર ત ત્રના પ્રયોગ આદિ વિષે પ્રમાદ કર્યો વિના કવચિત્ કદાચિત્ પણ વિદિત વૈદિક કર્મો વિષે પ્રવૃત્તિ ન કરું તો હું કર્મ કરતો નથી એમ બાણી, સર્વે મનુષ્યો પણ અકર્મિ થાય; કારણ કે હે પાર્થ, સર્વ લોકો મારા વિષે આ ભગવાનથી તો સર્વજ્ઞ છે, આ

જીતતી મર્મગત્યશુદ્ધિ કરીને, અર્થેષ્ટપુરુષ જેમ એષ્ટપુરુષનું અનુકરણ કરે તેમ તેઓ મારા માર્ગનું અનુકરણ કરશે.

વિ—અવદિત—મત્ર, તથા તત્રપ્રયોગ આદિ વિશે અપ્રમત્ત થઇને, જાતુ=કદાચિત્ પશુ, કમણિ=વિદિત કર્મો વિશે, ન વર્તેય=વિદિત કર્મો હું ન કરે તો, મમવત્સ=કેવળ મારા માર્ગનું

તાત્પર્ય —જે હું કર્મનો પરિત્યાગ કરે તો મર્મ મનુષ્યો પશુ પોતાથી કર્મનો પરિત્યાગ કરી દે

અવ—મને મર્મ મનુષ્યો કર્મનો પરિત્યાગ કરે, તેથી શું અનર્થ સિદ્ધ થાય ? આ વિશે હવે ‘ઉત્સાદયુ’ ઇતિ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

ઉત્સીદ્યુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તાસ્થામુપહન્યામિમાઃ પ્રજા ॥ ૨૪ ॥

અન્વ—અહ કર્મ ન કુર્યામ્ ચત્ હમે લોકાઃ ઉત્સીદ્યુઃ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્થામ્ હમા પ્રજા ઉપહન્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

અ—જે હું સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરે તો આ સર્વ લોકોનો નાશ થાય, હું વર્ણશ કર પ્રજાનો કર્તાશિષે થાકું; તેમજ આ સર્વ પ્રજાની દુર્ગતિ થાય

૨૬

વિ—મર્મ કર્મોનો પરિત્યાગ કરે તો ‘અન્નવડે બૂતપ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે’ (ગી ૩-૧૪) આ મત્રમા જગ્યાવેન રીત પ્રમાણે દ્વિર્માગની ઉત્પત્તિ ન થાય, એટલે દેવો નાશને પામે, અને વૃષ્ટિ આદિના અમાતના લીધે મનુષ્યાદિની ઉત્પત્તિ ન થાય, અને જે ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેમનો નાશ થાય, આટલોજ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય એમ નહિ કિંતુ વર્ણમાકર્ષતા પ્રસક્ત થાય એમ ‘સંકરસ્ય’ ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મત્રવડે કથન કરે છે—

હું તો કૃતકૃત્ય છું આ રીતના અભિમાનના વીધે જો હું લોક-
સ્થિતિના કારણમૂલક વા વૈદિક કર્મનો પરિત્યાગ કરું તો વર્ણમ કરતાનો
હું કર્તારૂપ થાઉં, અર્થાત્ તેને વર્ણ તથા જાતિભેદના વ્યવસ્થાપક ૩૫
કર્મનો અભાવ હોય તો સર્વ વર્ણ તથા જાતિની એકરૂપતા થઇ જાય,
તેથી વર્ણની આકર્ષતા પ્રસક્ત થાય, અને તે સર્વનો હું કર્તારૂપ થાઉં.

વળી આ રીતની વર્ણની આકર્ષતા મ પાદન થાય તો મને પ્રજનો
હું નિનાશક થાઉં; અર્થાત્ અવગતિ પ્રાપ્ત થાય તેવા કર્મો નેઓ ન કરે
એટલે તેઓ નરકભાગી થઇ દુર્ભૂતિને પ્રાપ્ત થાય.

તાત્પર્ય:—આ રીતે અનર્થ પરપરા પ્રાપ્ત થાય, માટે હું કૃતકૃત્ય હોઉં
તથા તું આત્મવેત્તા હો, તથાપિ અન્નકોષને લોહલિનાર્થે ઈર્ષ્યા અનુભવ
કર્તવ્યરૂપ હોય છે. ૨૪

• જવ—આમ હોય તો જાની પુરૂષ લોકલિનાર્થે કર્મનિષે પ્રવૃત્તિ કરે
તો તેણે કયા પ્રકારે ઈર્ષ્યા કરના, આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે હવે મક્કા
તથા ‘ ન દુદ્ધિમેદ ’ ઇત્યાદિ મત્ર થઈવડે કથન કરે છે—

સક્તાઃકર્મણ્યવિદ્વદાંમો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસ્મક્તશ્ચિકીર્ણપુર્ણોક્તમગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

અન્વ—(હે) ભારત, અવિદ્વાસ કર્મણિ સક્તા (મૂલ્વા) યથા
(વિહિતંકર્મ) કુર્વન્તિ તથા (એવ વર્તમાન સન્) લોકસંગ્રહં ચિકીર્ણુઃ
વિદ્વાન્ (ન્યયમ્) અસક્ત (મૂલ્વા કર્મ) કુર્યાન્ ॥ ૨૫ ॥

અ-હે ભારત, આત્મતત્ત્વને ન જાણનારા જેમ સર્ગ, પુત્ર તથા
ધન આદિ ઈર્ષ્યાન્ય ક્ષણ વિષે આસક્તિમાન થઇ શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્વક
નિયમવડે વિદિત કર્મો કરે. તેજ રીતે વર્તતા સના, લોકમગ્રહ કરવાની
ઇચ્છાવાન્ શ્રદ્ધાવેત્તા અધિકારીએ પોને, કર્તાપણાના અભિનિવેશથી રહિત
અઇ તથા દેવની અપેક્ષા કર્યા વિના કર્મ કરવા. ૨૫

વિ-અવિદ્વાસઃ=અનાત્મજપુરુષો, કર્મણિ=સ્વર્ગ, પુન તથા ધનાદિ કર્મ-
બંધ દેલ વિગે; મક્તાઃ=આસક્તિમાન યજ્ઞને; અસક્તઃ=કર્તાપણુરૂપ અભિ-
નિવેશથી રહિત, દલાપેક્ષાથી રહિત યજ્ઞને;

આ રીતે જે બ્રહ્મવેત્તા અધિકારી પુરુષ અસક્તરૂપે કર્મ કરે, તે પોતે
તરી બંધી અન્ય પુરુષને પણ નારે છે.

અનાત્મજ તથા આત્મજ, આ ઉભય પ્રકારના પુરુષોને કર્મ કેવળ
સામાન્યરીતે નિયમપૂર્વક કર્તાવ્યરૂપ હોય છે; કિંતુ તેમની માનસિક
બાવનામા વિજ્ઞક્ષણતા હોય છે; જે આત્મજ હોય તે કર્તાપણુના અભિ-
નિવેશથી રહિત હોય, તેને કર્મફલની અપેક્ષા ન હોય તથા કર્મ સિદ્ધ
વા અસિદ્ધ હોય, આ રીતની ઉભય મક્કલના તથા વિકલનાની સ્થિતિ પરત્વે
તેને ક્રમે હર્ષશન્યતા તથા વિપાદ શન્યતા પ્રાપ્ત હોય; આ રીતે આત્મજ
અને અનાત્મજ પુરુષ વચ્ચે વિજ્ઞક્ષણતા હોય છે. ૨૫

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

અન્ય—વિદ્વાન્ (સ્વયં) યુક્તઃ (મૂલ્વા) સમાચરન્ અજ્ઞાનાં

કર્મસંગિનામ્ બુદ્ધિભેદં ન જનયેત્ । (કિંતુ) સર્વકર્માણિ

જોષયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અ-બ્રહ્મવેત્તાએ પોતે યોગનિષ્ઠ થઈ કાલોચિત કર્મો કરીને, જેઓ
કર્માસક્ત હોય તેવા અનાત્મવેત્તા મૂઢ પુરુષોની કામનાબુદ્ધિને અલિન કરવી
નહિ, કિંતુ કર્મફલની સ્તુતિ કરીને વૈદિક કર્મો પ્રત્યે તેમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન
કરવી કરાવવી. ૨૬

વિ-વિદ્વાન્=બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ; યુક્તઃ=પોતાના દેહાદિ વિગે.તાદાત્મ્યતા,
તેના અભાવદર્શનરૂપ યોગનિષ્ઠાવડે યુક્ત યજ્ઞને; સમાચરન્=કાલોચિત કર્મો
કરીને; કર્મસંગિનામ્=કર્માસક્ત પુરુષોની; અર્થાત્ ફલની અપેક્ષાકરી

નિયમપૂર્વક કર્મ કરનાર પુરુષોની, અથવા દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિવડે ક્રિયામાણુ ઝર્મો વિશે હું કર્તા છું, હું બોમ્તા છું આ રીતનું અભિમાન (સગ) જેમને હોય તેવા તત્ત્વને ન જાણનાર મૂઢ પુરુષોની;

અલ્પવેત્તા પુરુષે પોતે પડિનપણુના અભિમાનવડે યુક્ત થઈ, ' જ્યોતિષમેત સ્વર્ગસ્થામ અર્થ — ' સ્વર્ગની કામનાવાળા પુરુષે જ્યોતિષ્ઠોમ યત કરવો ' આ રીતના વચનથી મૂઢ પુરુષને, ' જ્યોતિષ્ઠોમ યત કરવાથી સ્વર્ગદ્વિષ ભોગની, ' ઇત્યાદિ દ્વિષવિષયક કામના યુદ્ધિ પ્રાપ્ત હોય, તેનું કદાપિ યાનન (મેદ) કરવું નહિ, અર્થાત્ કામનાને વશ થઈ કર્મ કરવા નહિ, અર્ગાદિ દ્વિષ અમત્સ્યે હોય છે, વા ઝર્મો આદિ મર્વ વસ્તુ મિથ્યા રૂપ છે, આ રીતના વચનોનાડે તેમની બુદ્ધિને વિહ્વન ઝરતી નહિ, કિંતુ ' અક્ષય હૃદે ચાતુમાસ્યયાતિન અર્થ — જેઓ ચાતુમાસ યત કરે તેઓ ખરેખર અપિનાશી સુખને પ્રાપ્ત થાય ' ' વચતિ પુત્ર વચતિ પૌત્ર અર્થ ' તેને પુત્ર તથા પૌત્રનું દર્શન થાય ' તત્સાદ્યર્થે પરમવદન્તિ નાગાં ૭ / અર્થ — તેથી તેને પગમ ધમરૂપ કહે છે ' ઇત્યાદિ વચનોનાડે સર્વે દ્વિષક કર્મો પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતી, (જોવડે) અર્થાત્ કમદ્વેશોની સ્તુતિ કરી કેવળ કર્મો કરવાની ઇચ્છા મંપાદન કરતી ૨૬

અવ—ઝર્મસંગીઓને અસ કલ્પા તે વચન વડે જેઓ મૂઢ હોય તેવા જ પુરુષો કર્મ કરે, અને જેઓ અલ્પવેત્તા હોય તેઓ કર્મ ન કરે એમ સ્વચ્છન કયું, હવે ઝર્મસંગી કેને કહે તેનું ' પ્રકૃતે ' ઇત્યાદિ મત્રાર્થવડે વિશેષ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

પ્રકૃતેઃ ક્રિયામાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારનિમ્બાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

અન્ય—પ્રકૃતેઃ ગુણૈઃ (એવ) સર્વશઃ ક્રિયામાણાનિ કર્માણિ (પ્રતિ)

અહંકારવિમ્બાત્મા અહ કર્તા હિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

હઃ—સર્વ કર્મો પ્રકૃતિના ગુણમૂલ અર્થાત્ કાય'ભૂત દેહેન્દ્રિયાદિ-
વડેજ ક્રિયામાણ હોય છે, તથા અદંકારભાવના વડે વિમૂઢ થયેલ પુરુષ,
આ સર્વ કર્મો હું પોતે કરું છું એમ માને છે. ૨૭

વિઃ—પ્રકૃતેઃસત્ત્વ આદિ ગુણે દ્વારા આકાશ આદિ મહાભૂત રૂપે
પરિણામને પામેલ માયા; તેના ગુણાઃ=કાર્યશ્વરૂપ દેહેન્દ્રિય આદિ. વિમૂઢાત્મા=
(૧) દેહેન્દ્રિય આદિ અનાત્મ વસ્તુ વિગે, આત્મ-અવિદ્યાના લીધે અદંબુ-
દ્વિરૂપ અદંકાર, તેના વડે વિપરીત રૂપે શૃદ્ધ્ય કરવા તત્પર હોય (વિમૂઢ)
મન (આત્મા) જેનું તે; અથવા (૨) દેહેન્દ્રિય વિગે, અદંભાવના લીધે
વિમોહિત થયેલ અર્થાત્ હું દ્રષ્ટા છું, હું સ્પષ્ટા (સ્પર્શ કર્તા), શ્રોતા,
દાતા, (ગન્ધ લેનાર) રમયિતા. મન્તા, બોદા, કર્તા તથા બોક્તા છું,
આ રીતે તે તે ઉપાધિના સંબંધ વડે ઉત્પન્ન થયેલ વિપરીત પ્રકારની વૃત્તિ-
ઓની વિષયતાને પ્રાપ્ત થયેલ છે પ્રત્યક્ષક્ષણવાન મન (આત્મા) જેનું તે;
અથવા (૩) દેહ તથા ઇન્દ્રિયઆદિ વિગે અદંકારભાવના વડે વિમોહિત થયેલ
છે, અર્થાત્ અદંપ્રત્યયાર્થ રૂપે અવિદિત હોય (વિમૂઢ) = આત્મા જેને
તેણે; કેવળ માયાના કાર્ય'ભૂત દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિવડેજ કર્મો સર્વ પ્રકારે
કરાય છે, અને આત્મા કવચિત્ પણ કર્મો કરે નહિ, આ વાતને ન જાણનાં
જે વિમૂઢ પુરુષ હોય તે, સર્વ કર્મોનો હું પે તે કર્તા છું એમ માને;
તાત્પર્યે—દુષ્ટ વા અદુષ્ટ પ્રારબ્ધના લીધે દુષ્ટ વા અદુષ્ટ કર્મો, કેવળ દેહ તથા
ઇન્દ્રિયાદિવડે કરાય, અને આત્મા આ કર્મોનો કેવળ અકર્તા રૂપે હોય છે
તથાપિ, આ પાપ કર્મ મેં કર્યું આ પુણ્ય કર્મ મેં કર્યું એમ મોહના લીધે,
કેવળ પોતાના આત્માને તે તે ક્રિયાઓના કર્તારૂપે માને છે. ૨૭

‘ વિમૂઢ ’ શબ્દમાં જિ પ્રત્યય અંતગર્ભિત રહેલ છે એટલે તે
શબ્દ ‘ વિમોહિત ’ શબ્દનો વાચક છે.

અર્થ—‘ વિદ્વાન પુરુષે યોગનિષ્ઠ થઈને, ’ ગી. ૨૬ આ વચનવડે
પૂર્વમંત્ર માં યાની પુરુષના આત્માને દેહ તથા ઇન્દ્રિય તથા તેના કર્મ સાથે

તાદાત્મ્યતાનો અભાવ હોય એમ કહ્યું તેનું, હવે 'તત્ત્વવિત્' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થ-
વડે પ્રતિપાદન કરે છે.—

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે इति मत्वा न सज्જते ॥ ૨૮ ॥

અન્વ—(હે) મહાવાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ તત્ત્વવિત્તુ ગુણાઃ

ગુણેષુ વર્તન્તે इति मत्वा (તેપાં કર્મસુ) ન સજ્જતે ॥૨૮॥

અ—હે મહાન્ બાહુવાળા અર્જુન, ચક્ષુ આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા
વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયો, બુદ્ધિ તથા મન અને તેમની ક્રિયાઓ, આ રીતના ગુણ
ભાગનું તથા કર્મભાગનું તથા આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાન
પુરુષ, ચક્ષુ આદિ ગુણો, પોતપોતાના કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ નિશ્ચય
કરીને તે કર્મો વિષે તે અહ મમભાવ કરતો નથી. ૨૮

વિ—ગુણ = ચક્ષુ આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા વાગાદિકર્મેન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, તથા
મન; આ ગુણો મધ્યે, કેવળ ચક્ષુ તથા શ્રોત્રાદિને, દર્શન, તથા શ્રવણ આદિ
ક્રિયા હોય વાક, પાણિ આદિ કર્મેન્દ્રિયોનેજ વચન, ગૃહણ, આદિ ક્રિયા હોય,
કેવળ બુદ્ધિને અહંકરણરૂપ ક્રિયા હોય, કેવળ મનને સકલપરૂપ ક્રિયા હોય,
અને આત્મા તો કેવળ દૃઢસ્થ, અસંગ, ચૈતન્યસ્વરૂપે રહેલ હોય છે, આ
રીતના ગુણ તથા કર્મના વિભાગ હોય છે.

તત્ત્વવિત્ત્વ=આ રીતના ગુણકર્મના વિભાગને તથા આત્માના યથાર્થ-
સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે તે, તુ પદવડે અવિદ્વાન પુરુષને નિર્ગેધ કરેલો
છે; સર્વકર્મોવિષે કેવળ ચક્ષુ આદિ (ગુણા) રૂપાદિ કર્મવિષે, (ગુણેષુ) કેવળ
વાગાદિ, વચનાદિ કર્મોવિષે, કેવળ બુદ્ધિ તે હુ કર્તાઉપ છું આ રીતે અહ-
ંકારરૂપે, એમ સર્વ ગુણો પોતપોતાના કર્મવિષે પ્રવર્તી રહે છે, અને આત્મા
તો નથી સાબળતો, નથી જ્ઞેતો, નથી જોતો, નથી કાન કર્મ કરતો,
નથી કયાઈએ ગમન કરતો, કિંતુ દૃઢસ્થ, અસંગ તથા ચિત્સ્વરૂપે સર્વદા

તૂપ્પરીરૂપેજ રહેલો છે, આમ નિર્ણય કરીને (મત્વા) તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ તે તે ગુણોના કર્મવિષે આસક્ત થાય નહિ, અર્થાત્ તે વિષે અદંભમરૂપ પ્રતીતિ કરે નહિ. ૨૮

અવ—આ રીતે, મર્મ કર્મ કેવળ દેહેન્દ્રિયાદિવડે ક્વિમાણુ હોય છે, અને પોનાનો આત્મા તો કેવળ અકર્તારૂપે હોય એમ જાણે જ્ઞાની પુરૂષ પોતે તો જાણે, તથાપિ તેણે પોનાથી વિવક્ષણરૂપ અજ્ઞાની કર્મિઓને પ્રમાદવડે પણ કર્મથી ચક્રાચમાન કરવા નહિ એમ કહી, ‘ પ્રકૃતેઃ ’ ઈત્યાદિ વાક્યાર્થવડે ઉક્ત અર્થનું પુનઃ દૃઢીકરણ કરે છે—

પ્રકૃતેર્ગુણસમૂહાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સ્ત્ત્વિદો મંદાન્કૃત્સ્ત્ત્વિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

અવ—પ્રકૃતેઃ ગુણસમૂહાઃ ગુણકર્મસુ સજ્જન્તે । તાન્ મંદાન્ અકૃત્સ્ત્ત્વિદઃ કૃત્સ્ત્ત્વિન્ન ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

અ—જે પામર પુરૂષો, પ્રકૃતિના દેહાન્દ્રિયાદિ કાર્યવિષે અદંબુદ્ધિપૂર્વક તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયજા હોય, તેઓ પોતે અવજ્ઞાદિવડે ક્વિમાણુ અવજ્ઞાદિ કર્મવિષે અભિનિવેશ કરે છે; અજ્ઞવેત્તા પુરૂષે આ રીતના મન્દબુદ્ધિવાળા અજ્ઞ કર્મિષ્ઠ પુરૂષોને કર્મથી ચક્રાચમાન કરવા ધટે નહિ. ૨૯

વિ—‘ પ્રકૃતેર્ગુણસમૂહાઃ ’ આ વાક્યાર્થવડે કર્મિષ્ઠ પુરૂષોની જ્ઞાની પુરૂષોથી વિવક્ષણતાનું નિરૂપણ કરેલું છે; ગુણસમૂહાઃ=દેહેન્દ્રિયાદિ કાર્યવિષે (ગુણેષુ) અદંબુદ્ધિપૂર્વક તદાત્મતાને પ્રાપ્ત થયજા પામર પુરૂષો (સમૂહાઃ) સજ્જન્તે=અભિનિવેશ કરે છે; અકૃત્સ્ત્ત્વિદઃ=સહનત્વને ન જાણનાર, અજ્ઞાની પુરૂષોને કૃત્સ્ત્ત્વિન્ન=પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા અજ્ઞવેત્તા પુરૂષ.

જેઓ દેહેન્દ્રિયાદિ માયાના કાર્યવિષે તાદાત્મ્યભાવને પ્રાપ્ત થયજા હોય તેવા પામર પુરૂષો, અવજ્ઞાદિ તથા વાગાદિવડે અવજ્ઞ, દર્શન, વચન, આદિના

તથા ભોજનાદિ કર્મ જે ક્રિયામાણ હોય તે સર્વ કર્મો પ્રત્યે અમો પોતેજ ઓતા, દષ્ટા, વકના, દાતા, કર્તા તથા ભોક્તારૂપે છામ્યે એમ અભિનિવેશ કરે છે (સંચન્તે).

અભવેતાઃએ અજાની પુરોને કર્મથી કદાપિ ચત્રાયમાન કરના નહિ; તાત્પર્ય:—કામનાવાન થઇને કર્મો કરવા નહિ, કર્મનું ફળ અમનરૂપ હોય, કર્તા આદિ સર્વ મિથ્યારૂપે હોય, તુ તો કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તુ ને કાષ્ઠપણુ કર્મ કર્તવ્ય ન હોય, આ રીતના વાક્યોવડે અજાનીને વિદ્વેષ ન કરતાં કર્મોની પ્રશસા કરી કેવળ કર્મ વિષેજ પ્રવૃત્ત કરવા. ૨૯

અવ—આ રીતે જ્ઞાનવાન અધિકારીને પણ લોકમગ્નદાર્થે કર્મ અવરૂપ કર્તવ્ય છે માટે લોકમગ્ન કરનારે આ રીતે વર્તવું એમ ઉપદેશ કર્યો; હવે લોકસમગ્રદંદષ્ટિએ જોતા પણ ત્હારે સ્વચ્છાનાનુગાન કરવું છે એમ ' મયિ ' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્થાઽધ્યાત્મચેતમા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધયસ્ય વિગતજ્જરઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વ—અધ્યાત્મચેતસા સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય નિરાશીઃ

(સન્) નિર્મમઃ વિગતજ્જર મૂલ્વ યુદ્ધયસ્ય ॥ ૩૦ ॥

અ—મર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે, આ રીતની પ્રત્યક્સ્વરૂપે બ્રહ્માવના કરી નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ સર્વ કર્મોના, મર્તાત્મક બ્રહ્મસ્વરૂપ હુ નરમેશ્વર તેના વિષે બ્રહ્મસ્વરૂપે નય કરી, યુદ્ધક્રિયાના ફળરૂપ રાજ્યપ્રાપ્તિ તેની અપેક્ષા કર્યા વિના, મમતાગહિન તથા નિર્ગોકરૂપ થઇ તુ યુદ્ધ કરે. ૩૦

વિ० અધ્યાત્મચેતમા=અધ્યા મચ્છાન; (ચેત.) તે વડે; ' હદ મર્વયદયમાત્મા મૃ૦ ૨—૪—૬ અર્થ. —આ સર્વ જે કાષ્ઠ દૃશ્યવસ્તુ છે તે આ આત્મા રૂપ છે ' આ રીતની શ્રુત્યુક્તરીતિ અનુમાર, આત્મનાત્વને કિંદેગીને પ્રવૃત્ત થયલ અધ્યાત્મચાન, તે વડે; અર્થાત્ અમમ, સુદ્ધ આદિ બ્રહ્મ

સ્વરૂપ છે, દન્યપદાર્થ પશુ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે ગી. (૪-૨૪) આ રીતની દ્વેષ
પણી આગળ કહેવામા આવશે તે પ્રકારની પ્રત્યગ્દષ્ટિ વડે મર્વ જગત્
કેવળ બ્રહ્મરૂપ છે એ રીતની બ્રહ્મદષ્ટિ કરીને; સ્માણિ=નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ
સર્વ કર્મો; મયિ=મર્વાત્મક બ્રહ્મનન્વ વિગે સન્યસ્ય-મર્વ પદાર્થ કેવળ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ છે એ રીતે વય કરીને; નિશ્ચનો=જ્યવરૂડે પ્રાપ્ત, યુદ્ધક્રિયાના
ફળરૂપ એવા ગત્ય વિગે નિરપેક્ષ મતો નિર્મમ = જ્ઞાના આદિનો વધ થાય
તે વિગે મમતારદિન થઇને. વિગતઝરઃ=આ મ્દારા જ્ઞાના આદિ
મ્દારા વડે દશ્યાય છે આ રીતનો જે મનાપ (જર) તે વિગત થયત્ત
હોય જેનો તેનો અર્થાત્ નિ.ગોકવાન થઇને; યુદ્ધ્યસ્વ=લોકમંત્રદાર્યે યુદ્ધરૂપ
કર્મકર; આદી આ અભિપ્રાય મિદ્ધ થાય છે—

આ મર્વ ચરાચર જગત્ તથા હુ પોતે કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે હઇએ આ
રીતે જીવ તથા બ્રહ્મ એક છે, આ રીતનું અપરોક્ષજ્ઞાન જે બ્રહ્મવેત્તા અધિ-
કારીને અપ્રતિબદ્ધપૂર્વક પ્રાપ્ત થયતું હોય તેના યુગ્મને લોકસમ્રાટ્તદાર્યે
ઉક્તરીતિપૂર્વક કર્મ કરવા અવશ્ય છે, આ પ્રકારનો બ્રહ્મવેત્તા પોતે તો
જીવતો મનો મુક્ત સ્વરૂપે હોય, એટલે તેને અન્યપુરૂષને તારવા અર્થેજ
કર્મ કર્તવ્ય રૂપે હોય છે.

જો અધિક ગી પુરૂષ અપરોક્ષજ્ઞાનવાન હોય. કિંતુ કેવળ પરોક્ષ-
જ્ઞાની હોય તો, નદ્રદષ્ટાવત્ આત્મા દેહાદિથી લિન્ન હોય, એ રીતે પોતાનો
આત્મા દેહાદિથી લિન્ન રૂપે છે, આ રીતના યૌક્તિક જ્ઞાનવડે મુક્ત થઇ,
હું કર્તા વા કામિના નથી એ રીતે તેણે પોતાના આત્મા વિગે અકર્તા-
પણીની શુદ્ધિ કરવી.

આ રીતની અકર્તાપણીની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એટલે ‘માયામાત્રનિદ્વૈતમ્
ગૌ. પાદ ૧-૧૭ અર્થઃ—આ સર્વ દ્વૈતપ્રપંચ કેવળમાયાસ્વરૂપ છે’ ઇત્યાદિ
શ્રુતિના બળ વડે તથા ઇન્દ્રજનની પ્રભાણે. આ મર્વ ચરાચર જગત્
માયાના કાર્યરૂપે હોય, એટલે મિથ્યારૂપ છે ઇત્યાદિ સુક્તિબળ વડે, કર્તા,

કાર્ય તથા કારણ આ સર્વ કેવળ મિથ્યાગ્રહ છે એ રીતે, કર્તા આદિ સર્વ કેવળ મિથ્યાત્મક હોય, એમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે કર્તાદિ સર્વ મિથ્યાત્મક છે એમ સમજી, સર્વત્ર નિર્મમનાનાનું (નિરાશી) થઇ લોકહિતાર્થે કર્મો કરે, તો તે વડે ચિત્તનો પરિપાક, જ્ઞાન તથા મોક્ષ સિદ્ધ થાય, વળી આ રીતના લોકોપકાર વડે પોતાનું તરણ તથા અન્ય લોકોનું તારણ, આ ઉભય ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી જો અધિકારી પુરુષ અનાત્મક હોય, તો તેણે પદાર્થોનો પરિગ્રહ કરવા વિશે મમતારહિત થઇ કર્મશૂન્યની અપેક્ષા કર્યા વિના શ્રોત, સ્માર્ત તથા સર્વ કર્મો ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિપૂર્વક કેવળ આત્માર્થે કરના, એટલે તે વડે ચિત્તશુદ્ધિ, અને ચિત્તશુદ્ધિ વડે જ્ઞાન તથા મોક્ષ સિદ્ધ થશે—૩૦
અવ—‘જો કર્મોનું અનાચરણ કરે (૩—૪) આ વાક્યથી આરબી, સર્વ કર્મો મારા વિશે અર્પણ કરી ’ (૩—૩૦), આ વાક્ય પર્યંતના ગ્રંથ વડે, મુમુક્ષુ પુરૂષને મોક્ષાર્થે ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિપૂર્વક કર્મ અચરણ કર્તવ્ય હોય છે, આ રીતનો શ્રી ભગવાનનો અભિપ્રાય છે એમ નિર્ણય કર્યો, હવે જેઓ શ્રીભગવાનના આ અભિપ્રાયને અનુમરનાર હોય તેઓ મુક્ત થાય, અને જેઓ તે અભિપ્રાયથી વિપરીત વર્તન કરનારા હોય તેઓ નિનાશને પામે, આ રીતના નિયમનું ‘યેમેમત’ ઇત્યાદિ મતાર્થ વડે પ્રતિપાદન કરે છે—

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ જ્ઞાનયાઃ ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યન્તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વ—‘જેમાનના. હિંદ મે મતમ્ અનસૂયન્ત. શ્રદ્ધાવત (સત)

અનુતિષ્ઠન્તિ તે કર્મભિ અપિ મુચ્યન્તે ॥ ૩૧ ॥

અ—જે વિવેકી આદ્યણુદિ મુમુક્ષુઓ ઉકનવક્ષણુવાળા મારા સામન વિશે ગુણદ્રોષ દષ્ટિ કર્યા વિના, કેવળ આ મારા સામન વિશે શ્રદ્ધા તથા ભક્તિવડે

યુક્ત થઇ તેનું અનુવર્તન કરી નિત્ય કર્મો કરે, તો તેઓ પુણ્યાપુણ્ય રૂપ
નાના પ્રકારના દુ ખહેતુક સંચિતાદિ કર્મોથી મુક્ત થાય ૩૧

વિ—યે માનવાઃ જે વિવેકી બ્રાહ્મણાદિ મુમુક્ષુઓ હૃદ=ઉકળસક્ષણનાળું;
મે=હું પરમેશ્વરરૂપ, તેનું; મત=શામન; આગ્રા અનમૂયંતઃ=હું જગત
ગુરૂરૂપ તેના વિષે, ગુણદોષરૂપ અમૂયા ન કરતા; શ્રદ્ધાવંત.—શ્રદ્ધા તથા
લક્ષિતવડે યુક્ત થઇને.

અનુતિષ્ઠન્તિ=અમનુવનન કરે; અર્થાત્ મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યા
વિના જેઓ નિત્ય કર્મ કરે;

જેઓ મારા શાસનનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના નિત્ય કર્મ કરે તેનો મત્વ
શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતા નિર્વિંકાર સ્વરૂપ આત્માનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પુણ્ય તથા
અપુણ્યરૂપ નાના પ્રકારના દુ ખહેતુક સંચિતાદિ કર્મોથી મુક્ત થાય છે.

અપિ શમ્દ વડે જન્માન્તિ પશુ તેઓ યુક્ત થાય છે એમ બોધ
થાય છે. ૩૧

હવે જેઓ મારા શાસનનું ઉલ્લંઘન કરે તેમને શું શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય
તેનું 'ચેત્વે' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે, નિરૂપણ કરે છે—

યે ત્યેતદમ્યસૂયંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્નિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્વ—યે તુ એતત્ અમ્યસૂયન્તઃ મે મતમ્ ન અનુતિષ્ઠન્તિ સર્વજ્ઞાન
વિમૂઢાન્ અચેતસઃ તાન્ નષ્ટાન્ વિદ્ધિ ॥ ૩૨ ॥

અઃ—જે અવિવેકી દુરહંકારી બ્રાહ્મણાદિ પુરૂષો, હું ઇશ્વર તેની
—આગ્રાને અસંત દોષિત કરી. દુરાગ્રહ વડે આ મારી આજ્ઞાનું અનુવર્તન
ન કરે, તેવા બ્રહ્મજ્ઞાન વિષે વિમૂઢ તથા અવિવેકી પુરૂષો પુણ્યલોકથી
બાદ થયેલ હોય છ એમ તું જાણ. ૩૨

વિઃ—યે=અવિવેકી, દુષ્ટ અહંકારવાળા બ્રાહ્મણાદિ પુરૂષોઃ એતત્=ઉપર
—કથન કરેલ, હું ઇશ્વરનો મત અર્થાત્ શામન, તેને અમ્યસૂયન્તઃ=દોષિત કરતા

મતા ન અનુતિષ્ઠન્તિ= દુરાગ્રહવડે યુક્ત થઈ, મારી આશાનું પરિપાલન ન કરે, સર્વજ્ઞાનવિમટાન્= સર્વાત્મકરૂપ બ્રહ્મ (સર્વ) તદ્વિષયક જ્ઞાન, (મર્દજ્ઞાન) તે વિષયમાં વિશેષરીતે વિમૂઢ હોય તેમને; અચેતસ= વિપરીતબુદ્ધિવાળા, અવિવેકી, અર્થાત્ કર્મ તો બહુ માધનવડે મિદ્ધ થઈ શકે તેવા તથા અત્યંત પરિશ્રમયુક્ત, તથા અદૃષ્ટવાળા હોય, તેથી તેમનો પરિત્યાગ કરવો તેજ પરમમુખરૂપ છે, આ રીતની વિપરીત બુદ્ધિવાળા, સન્યાસ ગૃહણ કરવાને અયોગ્ય, કર્મનિષ્ઠાથી રહિત; જટાન્= જેમનો પુણ્યબોલ નષ્ટ થયેલ હોય તેવા,

તાત્પર્ય—જે અવિવેકી પુરુષો સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરી પરધમ વિશે પ્રવૃત્ત થાય, તેવા વિપરીત બુદ્ધિવાળા પોતેજ વિનાશને પામે છે. ૩૨

અવ—મારી આશાનો અનાદર કરી, કર્તવ્ય કર્મનો પરિત્યાગ કરી, સ્થાણુવત્ અમે નિશ્ચય રહીએ એમ જે માને તેઓ, પ્રકૃતિને આધીન હોય એટલે તેમને સલામ માન થયા વિના કેવળ ત્વાણીરવરૂપ (મૌન) ધરેજ નહિ; કારણ કે મારી માયાનો નિગ્રહ કરવો અતિ દુષ્કર છે એટલે જ્ઞાની પણ તે માયાનો જય કરી શકે નહિ; માટે ‘પરાધીનવશાત્ કર્મ’ અવરથ કરવા પડે છે’ (૩-૫) આ રીતનો ઉપદેશ પૂર્વે કરેલો તેજ ઉપદેશનું, મૂઢપુરુષો કર્મ કરવાને નિયમવાન થાય તે અર્થે ‘સદૃશ’ ઇત્યાદિ વચન વડે પુનઃ દ્વીકરણ કરે છે—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિ મૃતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

અન્વ—જ્ઞાનવાન અપિ સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતે સદૃશં ચેષ્ટતે । મૃતાનિ પ્રકૃતિં યાંતિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

અ—નિત્ય નિરંતર બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવાથી સર્વ વાસનાઅન્ય જેની નિર્મૂલિન થઈ હોય તેવા બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ પણ પોતાની વાસના અનુમાર

આદાર આદિ ક્રિયા કરે; મર્વ પ્રાણિઓ રાગદ્વેષાદિ શુભયુક્ત વામનાત્મિક પ્રકૃતિને વશ થઈ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુમાર રાગદ્વેષને વશ થઈ નાના-પ્રકારના કર્મો કરે છે; એટલે તાત્કાલિક ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલ હોય તે વડે શુ ક્ષમિદ્ થાય ? ૩૩

વિ—નિન્ય નિરંતરરૂપે જ્ઞાનિષ્ટાવડે મર્વ વાસનાઅથિ જેની નિર્મૂલિત થઈ હોય તેવો જ્ઞાનવેત્તા (જ્ઞાનગ્ન અપિ) પુરૂષ પણ પોતાના પ્રાણુ પરિત્રાણુ દરવા અર્થે પોતાની મામાન્ય વામનાને (પ્રકૃતે) અનુરૂપ (સદૃશ) આદારાદિ કર્મો કરે છે; (ચેટને) શરીરસ્થિતિના ઘરણુરૂપે હોવાથી, પ્રકૃતિ અનિવાર્યરૂપ છે એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ શકે નહિ;

આ રીતે પ્રકૃતિનું ઉત્પન્ન કરીને જ્ઞાનિષ્ટાવિષે સ્થિતિ કરનાર જ્ઞાનેન્દ્રિય જ્ઞાનવેત્તાને પણ પ્રકૃતિને અનુસરવું પડે, તો અવશેષ રહેવા મૂઠ પુરૂષોવિષે તો શુંજ કહેવું ? એમ કહી ‘ પ્રજ્ઞતિ ’ ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે કથન કરે છે—

મૂતાનિ= પોતપોતાના કર્મોવડે મુખ તથા દુઃખનો અનુભવ કરવા અર્થે જેમનો ઉદ્ભવ થાય તે પ્રાણિઓ.

મર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાની જાતિ અનુમાર, નાના પ્રકારની ક્રિયા જેથી પ્રવૃત્ત થાય છે તે રાગદ્વેષ આદિ શુભયુક્ત વામનાત્મિક પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે, (યાન્તિ) અર્થાત્ રાગદ્વેષવડે યુક્ત થઈ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુમાર નાના પ્રકારના કર્મો કરે છે; કિંતુ તેઓ પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી કાલુ માત્ર પણ વૃણીરૂપે સ્થિતિ કરી શકે જ નહિ; એટલે અમે કાંઈ પણ કર્મ કરતા નથી એમ કહી તાત્કાલિક ઇન્દ્રિયનિરોધ (નિમ્હઃ) કરે તેથી શું ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય ?

તાત્પર્ય.—પોતાના રાગાદિદોષવાન્ પ્રકૃતિવેગના લીધે સર્વ પુરૂષ એષ્ટાવાન્ હોય; એટલે હું કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી, આમ કહી ઇન્દ્રિયનો નિયમ કરવો કેવળ વ્યર્થ છે.

અવ—સર્વ ગ્રાણિમાત્ર રાગદ્વેષાત્મિક પ્રકૃતિવડે ગ્રસ્ત હોય, એટલે તારા મતને અનુસરનાર પુરુષ પણ ઉક્તવક્ષણુવાન પ્રકૃતિવડે ગ્રસ્ત હોય, તેથી તેને પૂર્વોક્ત કર્મયોગ વિષે પ્રવૃત્તિ કેમ થતે ? આ રીતની આકાક્ષા પ્રય કહે છે—

રાગ તથા દ્વેષ મમીચીન વાઅમમીચીન બુદ્ધિના લીધે ઉત્પન્ન થાય; કિંતુ ‘ નર્ઘવેષ્યકુશલ કર્મ કુશલે નાનુવજ્જતે અર્થ ’—તે અકુશલ કર્મને દ્વેષ ન કરે, તેમ કુશલ કર્મ વિષે અનુસકત ન થાય ’ (ગી. ૧૮-૧૦) આ ન્યાય-પૂર્વક જે વિધુક્ત તથા ઇન્દ્રિયની આરાધનાપૂર્વક કર્તવ્ય હોય તેવા કર્મ નિશે કુશલ વા અકુશલપણની બુદ્ધિને પરિત્યાગ કરે, તો રાગ તથા દ્વેષને અનગત પ્રાપ્ત ન થાય આમ સૂચન કરી, રાગદ્વેષની ગ્થિતિ, તેને નિવૃત્ત કરવાનો માર્ગ, તથા તે કયા પ્રકારે બધકરૂપ હોય તેનું દવે ‘ ઇન્દ્રિયસ્ય ’ ઇત્યાદિ મતાર્થવડે કથન કરે છે—

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ન વશમાગચ્છેતૌ હ્યસ્ય પરિપંચિનૌ ॥ ૩૪ ॥

અન્ન—ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ । હિ તૌ અસ્ય (મોક્ષમાર્ગસ્ય) પરિપાન્થિનૌ (તત મુમુક્ષુઃ । તયો. વશમ્ ગચ્છેત્ ॥ ૩૪ ॥

અ—ઇન્દ્રિયને ઇન્દ્રિયના વિષય વિષે રાગ તથા દ્વેષ નિમમૂર્તિ સ્થિતિ કરી રહેવા હોય છે આ રાગદ્વેષ મોક્ષને પ્રતિબધકરૂપ હોય, તેથી મુમુક્ષુ તેમને આધીન થવું નહ

ત્રિ—ઇન્દ્રિયમ્યગ્નયે=શ્રોત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોના શબ્દ આદિ વિષયો વિષે; વ્યવસ્થિતૌ=ઇષ્ટ વિષય પ્રત્યે રાગ તથા અનિષ્ટ વિષય પ્રત્યે દ્વેષ, એ રીતે પ્રત્યેક વિષય પ્રત્યે નિયમપૂર્વક સ્થિત હોય છે;

ઇન્દ્રિયોને વિષય વિષે રાગ વા દ્વેષ બને હોય તેમા મુમુક્ષુને શુ હાનિ થાય તેનું ‘ તો દિ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

કારણ કે તે ગગ તથા દ્વેષ (તૌ દિ) ધર્મનું પાલન કરવાની ઇચ્છા કરનાર મુમુક્ષુના મોક્ષમાર્ગને, (અસ્ય) ચોરની પ્રમાણે પ્રતિબંધક રૂપ (પરિપન્થિનો) હોય, અર્થાત્ મોક્ષસાધનનો આશ્રય કરનાર મુમુક્ષુ પુરૂષને, આશ્રય-બંધનને વિષયરૂપ અરૂપ વિષે પરિપાન કરી તદ્દન-તર કેવળ ભ્રમિત કરે છે.

આમ છ માટે જે મુમુક્ષુ પુરૂષ સત્ તથા અસત્ વસ્તુપ્રતિ વિવેકસંપન્ન હોય, તેણે વિષય પ્રત્યે સમીચીનપણાની ભુદ્ધિ ન કરના, તે રાગ તથા દ્વેષને આધીન થવું ધટે નહિ, (ન વક્ષામ્ જાગચ્છેત્) અર્થાત્ આ દ્રવ્ય, ગુણ, વા કર્મ સમીચીન છે એ પ્રકારની વિષયભુદ્ધિ કરવી નહિ; આ વિષય સમીચીન છે, આ અસમીચીન છે, આ રીતની વિષય-ભુદ્ધિ કરે તોજ વિષયોને વશ થવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી તે રીતની ભુદ્ધિ ન કરતાં, મુમુક્ષુ પુરૂષે રાગ તથા દ્વેષના અવિપક્ષીભૂત થઈ, બન્ને તે કુશળ વા અકુશળ હોય તથાપિ સ્વધર્મવિશેજ ઇશ્વરપ્રીત્યર્થે પ્રવૃત્ત થવું ધટે છે.

તાત્પર્ય—આ રીતે જે મુમુક્ષુ સ્વધર્મ વિષે પ્રવૃત્ત થાય તે કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિનાના મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

અથ—અમય સર્વભૂતેભ્યો દત્વાનૈકકર્મ્યમાચરેત્ અર્થઃ—મર્વ ભૂત-પ્રાણિઓને અભયદાન આપીને નૈકકર્મ્યરૂપ આચરણ કરવું’ આ રીતની સ્મૃતિ અનુસાર, કર્મસંન્યાસરૂપ ધર્મ પણ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય તેનું કેમ ? કર્મસંન્યાસરૂપ ધર્મ કેવળશાસ્ત્રીય રૂપ તથા મુમુક્ષુને કર્તવ્યરૂપેહોય, એ વાનતો ભલ્લ છે, તથાપિ ‘ સ્વે સ્વેકલિસારે વા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ અર્થઃ—પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર નિષ્ઠાવાન થવું તેજ ગુણરૂપ કહેવાય ’ આ વચનાનુસાર, જે પુરૂષનું અંતઃકરણ અપકવ્ત્વ હોય તેને કર્મસંન્યાસ ધર્મ રૂપે ન હોય, કિંતુ અનેક જન્મોવિશે અનુષ્ઠાન કરેલ પુણ્યના પુંજવડે જેનું અંતઃકરણ પરિપક્વ થયેલ હોય, જે, સર્વ પ્રકારે વિરક્ત થયેલ હોય, તથા કર્મ મોક્ષના સાધન રૂપે ન હોય એમ જે જાણે, તેવા મુમુક્ષુ પુરૂષને વિવિદિષા-સંન્યાસ (નિઃશયસુનો સંન્યાસ) અર્થે અથવા.

કૃતાર્થ જ્ઞાનસિદ્ધ પુરુષને સંન્યાસ કર્તવ્ય-ધર્મરૂપે કહિ શકાય; કિંતુ આલસ્યના લીધે વા કર્મ અત્યંત કલેરાયુક્ત હોય, એમ સમજી જે કર્મનો પરિત્યાગ કરે તેવા મૂઢપુરુષને સંન્યાસ કર્તવ્ય-ધર્મરૂપે ન કહેવાય; આમ હોવાથી આ પુરુષને સંન્યાસ પરધર્મ સમાનજ કહેવાય, તે સ્વધર્મરૂપ ન કહેવાય, તેમજ તે શ્રેયનો હેતુશ્રૂત ન કહેવાય, કિંતુ કેવળ કર્મ સ્વધર્મરૂપે છે, તેનાવડે શ્રેયઃ મિદ્ધ થાય તથા તેનું અનુષ્ઠાન કરવું ઉચિત છે એમ હવે 'શ્રેયાન્' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્વ—સ્વનુષ્ઠિતાત્ પરધર્માત્ વિગુણઃ (અપિ) સ્વધર્મઃ શ્રેયાન્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ (મવાત્) પરધર્મઃ મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

જ-પરધર્મનું બધે મથાશાસ્ત્ર સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરે, તેના કરતાં બધે સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠિત ન હોય તથાપિ સ્વધર્મ વિધ્યુક્ત હોવાથી શ્રેષ્ઠ હોય છે; જે પુરુષ સ્વધર્મ વિષે નિયમપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે, તેને મરણ પછી સ્વર્ગ વા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય; કિંતુ સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠિત હોય તથાપિ પરધર્મ, કેવળ નરક તથા ગર્ભવાસ આદિ અનર્થોનો હેતુભૂત થાય છે.

વિ—સ્વનુષ્ઠિતાત્=સમ્યક્ નિયમપૂર્વક (સુ) મથાશાસ્ત્ર રીતે આચરિત; (અનુષ્ઠિતાત્) વિગુણઃ=વ્યંગરૂપ; સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠિત; સ્વધર્મઃ=પોતાને જેનું શાસ્ત્રે કર્તવ્યરૂપે વિધાન કરેલ હોય તે; શ્રેયાન્=વિધ્યુક્ત હોવાથી શ્રેષ્ઠતર; નિધનં=મરણ; શ્રેયઃ=સ્વર્ગ વા મોક્ષપ્રદ.

હે મુમુક્ષુઓ, વર્ણાશ્રમીઓ અર્થે શ્રીભગવાન આ પરમ ઉપદેશ કરે છે તે તમે સાંભળો—

જેમ યોગીપુરુષને કર્મ પરધર્મરૂપે હોય, તેથી જ્ઞાન, જપ, સ્તોત્ર

આદિ કર્મોની અપેક્ષાએ, જ્ઞાનના સાધનભૂત શ્રવણ આદિ ૫ કેવળ પ્રયોજનવાળો સર્વકર્મસંન્યાસ કેવળ શ્રેષ્ઠ ધર્મરૂપે હોય, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમીને કર્મસંન્યાસ પરધર્મરૂપે હોવાથી સર્વકર્મસંન્યામની અપેક્ષાએ જ્ઞાનની સાધનભૂત ચિત્તશુદ્ધિરૂપ કેવળ પ્રયોજનવાળો કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ ધર્મરૂપે હોય છે, એજ રીતે ઇતર વર્ણાશ્રમીઓને પણ, પરધર્મની અપેક્ષાએ કેવળ સ્વધર્મજ શ્રેયસ્કર હોય છે.

વળા, પરધર્મનો અત્યંત પરિત્યાગ કરી, બલે સ્વધર્મ સ્વરૂપ વા વ્યગસ્વરૂપ હોય, તથાપિ તે વિષે નિયમપૂર્વક સ્થિતિ કરી મરણ પામે તો તેને સ્વર્ગ વા ભોક્ષપ્રાપ્તિ થાય, કિંતુ તે કવચિત્ પણ નરક વિષે ગમન કરે નહિ.

સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરી, વાણીને પણ જે અજોય્ય હોય તેવા પરધર્મ વિષે રહીને મરણ પ્રાપ્ત થાય તો કવચિત્ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય નહિ, કિંતુ પરધર્મ ભયને વહન કરનાર હોય છે, અર્થાત્ નિયમપૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે સેવન કરે, તથાપિ પરધર્મ યમદૂતોના ભયને તથા નરકને સંપાદન કરે છે.

તાત્પર્ય — સ્વધર્મનો પરિત્યાગ કરી પરધર્મનો આશ્રય કરવાથી કેવળ નરક, તથા ગર્ભવાચ આદિ દુઃખ પ્રવાહ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

અર્થ—‘વિષયોનુ ધ્યાન કરવાથી (૨-૬૨) ઇન્દ્રિયનો ઇન્દ્રિયના વિષયો વિષે’ (૩-૩૪) આ વાક્યાર્થવડે, જન્મ, મરણ આદિ અનર્થ પરમ્પરા કયા પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય તેના કારણનુ નિરૂપણ કર્યું, તથાપિ તે અનર્થ પરમ્પરાના કારણનુ સ્વરૂપ, તેનુ અધિષ્ઠાન, તથા તે કયા ઉપાયે નિર્જિત થાય તે ઉપાય તેનું વિશેષ રીતે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવડે યુક્ત થઈ, પોતે વિસ્મૃત થઈ ગયો હોય નહિ તેમ પૂર્વોક્ત વિષયની પૃચ્છા કરે છે, જે પડિત મુશ્કેલી સસારોત્પત્તિનુ કારણ જાણે તો ઉપાયવડે તેનો પરિહાર થઈ શકે એમ કહી અર્જુન કહે છે—

અર્જુન કહે છે-

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

અન્વ-અથ (હે) વાર્ષ્ણેય, બલાત્ નિયોજિતઃ ઇવ કેન પ્રયુક્તઃ
અયં પૂરુષઃ અનિચ્છન્ અપિ પાપમ્ આચરતિ ॥ ૩૬ ॥

અ-હે પરમાત્મસ્વરૂપ શ્રીભગવાન, બળવાન રાજા, વા અન્ય કોઇવડે
બલાત્કારે નિયોજિત બેઠીયા નોકરની પ્રમાણે, કાર્યકારણના સંઘાતરૂપ આ
દેહ વિષે કંપી બલવાન વસ્તુવડે પ્રેરિત થઇ, કાર્યાકાર્યને જાણે તથા પાપ
વડે સાધ્યરૂપ શક્તી ધમ્મા ન કરે તથાપિ આ પુરુષ પાપાચરણ કરે છે,
અર્થાત્ અયોગ્ય વસ્તુનું પણ તે આચરણ કરે છે તે આપ કહો ?

વિ-અથ શબ્દ પૃથક્ પ્રશ્નારંભનો બોધક હોય છે; વાર્ષ્ણેયઃ=બ્રહ્મવેતા-
ઓને બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃત વરસાવે તે સમ્યક્ પ્રકારનો બોધ; (વૃષ્ણિઃ)
તેનાવડે જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે, પરમાત્મા સ્વરૂપ શ્રીભગવાન, તેનું
સંબોધન.

અવ-'અકામસ્ય ક્રિયા કાચિદ્દૃશ્યતે નેહકર્હિચિત્ । યદ્યથિ કુરુતેજન્તુસ્તત્ત-
ત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ મનુ ૨ । ૪ અર્થઃ-આ દુનિયા વિષે જે પુરુષ કામનાથી
રહિત હોય તે કયાંઇએ ક્રિયાવાન જોવામા આવે નહિ; પ્રાણીઓ ખરેખર
જે કાંઈ કર્મ કરે છે તે સર્વ કામનાનું ચેષ્ટિત હોય છે' આ રીતના
ન્યાયવડે પુરુષ કામનાના લીધેજ સકળ કર્મ કરે છે, અને આ કામનાજ
સર્વ અનર્થના ખીજરૂપે છે એમ કહી શ્રીભગવાન હવે 'કામ એવ' ઇત્યાદિ
વાક્યાર્થવડે બોધ કરે છે-

શ્રી ભગવાન કહે છે-

કામ एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૩૭ ॥

અન્ય-एषः कामः एषः क्रोधः (अपि) एषः (कामः एव) रजो-
गुणसमुद्भवः महाशनः महापाप्मा (तस्मात् त्वम्) इह एनम्
(कामम् एव) वैशिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

જ-તે આ વૈષયિક ઇચ્છા છે જે સમારના કારણરૂપ છે; ક્રોધ પણ તે
વૈષયિક ઇચ્છારૂપ છે; તે શુદ્ધ રત્ને ચુલ્થી ઉત્પન્ન થાય છે; તે તૃપ્તિરહિત
છે, તે મહાપાપાત્મક છે; માટે આ વૈષયિક ઇચ્છા પ્રબળ યુક્તિ પુરૂષની
મહાન્ શત્રુરૂપે છે એમ તું જાણ. ૩૭

वि-एषः=सर्वं पुरुषोनी प्रवृत्ति काममूलक होय એટલે કામનાશુદ્ધિ
(કામઃ) સર્વ પુરૂષોને પ્રત્યક્ષગમ્ય હોય, આ અભિપ્રાયના લીધે, આ
શબ્દવડે કામનાશુદ્ધિનો પુરોનિર્દેશ મિલ્લે થાય છે; કામ=યોગ્ય
પણા અથવા અયોગ્યપણાનો વિચાર કર્યા વિના, જે વસ્તુ જીવે વા સાલજે
તેના વિષે પુરૂષને કામનાવાન્ કરે તે; આહી કામશબ્દ વડે વૈષયિક પ્રબળ
ઇચ્છાનું કથન કરેલું છે; રજોગુણસમુદ્ભવઃ=રાગ, અર્થાત્ રંજનાત્મિક વૈષયિક
સામાન્ય ઇચ્છા (રજોગુણ) તેજ વિષય મંનિધિમાં હોય ત્યારે કામને
ઉત્પન્ન કરનાર (સમુદ્ભવઃ), (૨)—અથવા, પ્રજ્ઞા તુ સાત્ત્વિકીપ્રાદુ
સ્તામસીં તુ વિચિત્તામ્ । ક્રિયો તુ રાજસી પ્રાદુર્ગુણતત્ત્વવિદોરુધાઃ ॥
અર્થઃ—ચુલ્થતરવને જાણનાર પાંડિત પુરૂષો સાત્ત્વિક વૃત્તિને પ્રજ્ઞા,
તામસ વૃત્તિને વિપરીતશુદ્ધિ, તથા રાજસ વૃત્તિને ક્રિયા
કહે છે, ' આરીતના વચનાનુમાર, ક્રિયા, (રજોગુણ) તેની
ઉત્પત્તિ (સમુદ્ભવ) જેથી હોય તે; અર્થાત્ દેવજ કામનાશુદ્ધિ જ
પ્રવૃત્તિની હેતુબૂત હોય છે, મહાશનઃ— ' ન જાતુકામઃ વામાનામુપભોગેન
શામ્યતિ મનુ. ૨-૯૪ અર્થઃ—કામનાશુદ્ધિ કામ્યવસ્તુના ઉપભોગ વડે
કદાપિ શાન્ત થાય નહિ ' આ વચનાનુસાર, એટલાપણાથી રહિત હોય
(મહત્) ઉપભોગરૂપ લક્ષણ જોનું તે, અર્થાત્ કદાચિત્ પણ તૃપ્તિ પામે નહિ
તેવો તૃપ્તિ રહિત; મહાપાપ્મા-મહાન્ દોષ જેનાથી પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય તે-

આ વૈષયિક પ્રબળ ઇચ્છાજ છે કે જે પુરુષને સંભારના કારણરૂપ છે; આજ ઇચ્છા, સ્વવિષય પ્રત્યે પ્રવૃત્ત થતા કોઈના વડે પ્રતિબદ્ધ થાય તો તે ક્રોધરૂપે પરિણામને પામે છે એટલે તે ક્રોધ પણ કેવળ આ ઇચ્છારૂપ છે.

આ વૈષયિક ઇચ્છા મહાપાપાત્મક છે, કારણ કે ક્રોધ પુરુષ કામાવિષ્ટ હોય તે પોતાની બહેન ઉપર પણ આરોહણ કરવાની ઇચ્છા કરે, આકાળ પામેથી પણ તે દ્રવ્ય ગૃહણ કરે, કોનાવિષ્ઠ હોય તો પોતાના ગુરૂની પણ નિંદા કરે, અને ગાયનો પણ વધ કરે, આ રીતે વૈષયિક ઇચ્છા ખરેખર મહાન પાપાત્મક હોય છે.

તાત્પર્ય.—માટે આ સંભારમા વૈષયિક ઇચ્છાજ મુમુક્ષુનો મહાન રિપ્ત છે એમ તુ સમગ્ર; અર્થાત્ તેજ મુક્તિને પ્રતિબદ્ધરૂપ છે એમ તુ જાણ. ૩૭

અવ—કેવળ વૈષયિક પ્રબળ ઇચ્છા, તેજ મુક્તિને પ્રતિબદ્ધ રૂપે હોવાથી મુમુક્ષુ પુરુષના વૈગિરૂપે છે એમ જો કહ્યું તેનું હવે 'ધૂમેન' ક્ત્યાદિ બે મત્રો વડે વિશેષપૂવક અપીકગણ કરે છે —

ધૂમેનાગ્નિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા લેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વ—ધૂમેન વહ્નિઃ યથા આગ્નિયતે મલેન આદર્શઃ ચ યથા આગ્નિયતે, ઉલ્લેન ગર્ભઃ યથા (આગ્નિયતે) તથા લેન (કામેન) इदं (પુરુષસ્ય જ્ઞાનમ્) અવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લૃ અ-પ્રકાશસ્વરૂપ ધૂમવડે, પોતે પ્રકાશસ્વરૂપ હોય તથાપિ અગ્નિ જેમ આવૃત થાય, બિંબનું પ્રકાશન કરે તેથી પોતે આલંબકર હોય તથાપિ સ્વેપન સ્વભાવવાળી રજ વડે આલંબ જેમ આવૃત થાય, જેમ અચેતનરૂપ ઉદમવડે (ઓર, જરાયુ) ચેતનરૂપ ગર્ભમા રહેલ શિશુ આવૃત થાય તેમ

પ્રકાશસ્વરૂપ, આત્મપ્રકાશ વડે આનન્દક તથા આભાસવ્યાપ્તિના લીધે એતનતુલ્ય એવું પુરૂષનું જ્ઞાન પૂર્વોક્ત કામ વડે તિરોહિત થાય છે. ૩૮

વિ- આગ્રિયતે=આવૃત્ત થાય, ઢકાઈ જાય. મલેન-લેપન સ્વભાવવાળા રંગવડે; ગર્ભઃ=શિશુ, તેન-પૂર્વોક્ત વૈષયિક પ્રબળ ઇચ્છા વડે; દ્વદ-પુરૂષનું જ્ઞાન; આવૃત્તમ્=તિરોહિત

અન્વ—હવે 'જ્ઞાનનું' આવરણ કયા પ્રકારે થાય ? તેતુજ 'આવૃત્તમ્' ઇતિમંત્રાર્થ વડે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

અન્વ—(હે) કૌતેય (યસ્માત્) એતેન અનલેન દુષ્પૂરેણ ચ કામરૂપેણ જ્ઞાનિનઃ નિત્યવૈરિણા જ્ઞાનં આવૃત્તમ્ ॥૩૯॥

અ-હે કુંતીપુત્ર, જે હૃદય વિષે અગ્નિવત્ આવરણ કરી રહેલ છે, જેને ઇષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિનું દુઃખે કરીને પૂરણ થઈ શકે, તેવા આ કામરૂપ જ્ઞાનિના નિત્યવૈરિવડે, અહતતત્વને ગૃહણ કરનાર શુદ્ધિ આવૃત્ત થયેલી હોય છે. ૩૯

વિ-- અનલેન. વિષયોનું નિરંતર સેવન કરે તથાપિ જેને અભંભાવ અર્થાત્ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત ન હોય તેવડે; અથવા (૨) હૃદય વિષે અનલરૂપે અર્થાત્ અગ્નિના પ્રભાણે આવરણ કરે અર્થાત્ દહન કરે તે વડે; દુષ્પૂરેણ- જેને ઇષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિનું દુઃખે કરીને પૂરણ થઈ શકે તે વડે; અથવા (૨) ઇચ્છિત વસ્તુ અપ્રાપ્ત થયે પુરૂષને દુઃખવડે પૂરણ કરે, તે વડે કામરૂપેણ-જેની કામના કરાય તે વિષય, (કામ) તેનેજ સર્વત્ર ગોચર કરે (સ્પર્શિત) અને કવચિત્ પણ અહતતત્વને ગોચર ન કરે, તે વડે; નિત્ય બાહ્ય વિષયોના આયંજનના હેતુરૂપે હોવાથી, વૈષયિક ઇચ્છા મોક્ષને નિત્ય પ્રતિ- રૂલરૂપે હોય, અથવા નિત્યવસ્તુનું ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનને આવરકરૂપે હોય.

તેથી તે વૈષયિક ઇચ્છા ને (કામ) નિત્ય-વૈરી કહે છે, એતેન=આ વૈષયિક ઇચ્છાવડે; જ્ઞાન=સર્વત્ર અહમશૈન કરનાર બુદ્ધિવૃત્તિ,

તાત્પર્ય:—યંક વડે જેમ જળ, તથા રાહુ વડે જેમ ચંદ્રબિંબ આવૃત્ત થઇ જાય તેમ વૈષયિક પ્રબળ ઇચ્છાવડે, અહમબુદ્ધિ આવૃત્ત થઇ જાય છે.

૩૯

અવ—વૈષયિક પ્રબળ ઇચ્છાજ મસારના કારણરૂપ છે, તેના કાર્ય રૂપેજ જ્ઞાનનું તિરોધાન થાય, વિષયોની સનિધિ કરાય, તથા તાપ તથા દુઃખ પ્રાપ્ત થાય એમ નિરૂપણ કર્યું, તથાપિ મુમુક્ષુ પુરુષ આ વૈષયિક પ્રબળ ઇચ્છાનું આધિષ્ઠાન શું છે તેના અજ્ઞાનના લીધે તે ઇચ્છા ઉપર જય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, એટલે શત્રુનું સ્થાન કયું છે તે જો જણાય તોજ તેને જીતવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય એમ આકાશ પ્રત્યે ‘ઇન્દ્રિયાણિ’ ધર્મિમંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે.—

ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।

एतैर्विमोहत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

અન્વ—ઇન્દ્રિયાણિ મનઃ બુદ્ધિઃ (ચ) અસ્ય (કામસ્ય) અધિષ્ઠાનમ્
ઉચ્યતે । એતૈઃ (ઇન્દ્રિયવ્યાપારૈઃ) એવઃ (કામઃ) જ્ઞાનમ્
આવૃત્ય દેહિનં વિમોહયતિ ॥ ૪૦ ॥

અ—મુમુક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ, આ વૈષયિક ઇચ્છાનું આશ્રયસ્થાન હોય છે, આ ઇન્દ્રિયોના વ્યવહારોના લીધે, આ વૈષયિક ઇચ્છા પ્રત્યક્ષદષ્ટિ ને આવૃત્ત કરી, વૃત્તિઓને બહિર્મુખ કરી, દેહાત્મબુદ્ધિવાન એવા જ્ઞાની વા અજ્ઞાની પુરુષને વિમોહિત કરે છે.

૪૦

વિ ‘યદાપઞ્ચાવિતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ । બુદ્ધિય ન વિચેષ્ટત તમાહુઃ
પરમા ગતિમ્. કઠ. ૨-૬-૧૦ અર્થ—જ્યારે મનસહ વર્તમાન પામે જ્ઞાને

• નિદ્રિયો નિશ્ચય યાય તથા બુદ્ધિ પશ્ય ચેષ્ટારહિત યાય ત્યારે તે સ્થિતિને પરમ ગતિ કહે છે' આ રીતનું શ્રુતિનું તાત્પર્ય જે જાણે છે તેઓ, ઇન્દ્રિયો વૈષયિક ઇચ્છાનું આશ્રયસ્થાન છે એમ કહે છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાના લીધેજ તે વૈષયિક ઇચ્છા કેતવન્ન યાય છે; આમ છે એટલે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો, વૈષયિક ઇચ્છાનું આશ્રયસ્થાન (અધિષ્ઠાન) છે એમ મનજીવુ

આ વૈષયિક ઇચ્છા, સમગ્રવૃત્તિની દ્વારશૂત ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારવડે પ્રત્ય-
ગ્દષ્ટિ (જ્ઞાન) ને આપ્ત કરી, અર્થાત્ બુદ્ધિવૃત્તિને બદ્ધિર્મુખ કરી, દેહાત્મ
બુદ્ધિવાન્ જાની વા અજાની પુરુષને (દેહિન) વિમેદિત કરે છે, અર્થાત્
હું ભોક્તારૂપ છું આ ભોજ્યનસ્તુ રમ્ય છે, આ સુખરૂપ છે, આ દુઃખ રૂપ
છે, ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની ભાવના વડે યુક્ત કરાવે છે.

જાતવ્યં - કામદોષ વડેજ પુરુષને બુદ્ધિ ચલિત યાય, દેહેન્દ્રિયાદિ
અનાત્મ વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્યભાવ પ્રાપ્ત થાય, અને તેના લીધે અહંમમરૂપ
મ સાર પ્રાપ્ત થાય. ૪૦

અવ-વૈષયિક ઇચ્છા (કામ) નિ રોપપૂર્વક નાશ ન થાય, ત્યા લગી
બુદ્ધિની નિશ્ચયતા ન મળવે, બુદ્ધિની નિશ્ચયના વિના વિશુદ્ધ પ્રકારનું
જ્ઞાન ન થાય, અને જ્ઞાનના અભાવને લીધે નોક્ષ્ણેના અભાવ થાય, માટે
મુમુક્ષુએ આ વૈષયિક ઇચ્છાના ઉપર અવસ્થ જમ કરવો એમ હવે સૂચન
કરી 'તસ્માત્' ઇતિમત્તર્થ વડે કથન કરે છે-

તસ્માન્નર્મિદ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય મરતર્પમ ।

પાપ્માનં પ્રજહિ ક્ષેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વ-હિ તસ્માત્ (હે) મરતર્પમ ત્વં આદૌ ઇન્દ્રિયાણિ નિયમ્ય
જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ પાપ્માનં એનં (કામ) પ્રજહિ ॥ ૪૨ ॥

અ-હે ભરતે કુળના ગિરોમણિ, કેવળ મન બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોનાં
આપારરૂપ બળવડે યુક્ત એવી વૈષયિક ઇચ્છા, મુમુક્ષુરૂપ હોને નિત્યથંતુ
રૂપે છે (દિ) માટે તું આરંભમાં તારી ઇન્દ્રિયોને અને તદનન્તર મન તથા
બુદ્ધિને નિયમિત કરી અર્થોત્ વિષયગૃહણથી વિમુખ કરી, જ્ઞાન તથા
વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર સ્વ-ચૈરિરૂપ પાપિષ્ઠ, એવી આ વૈષયિક ઇચ્છાનો
નિઃશેષપૂર્વક નાશ કર

૪૧

ત્રિ-નિયમ=વિષયગૃહણથી વિમુખ કરી; આરંભમાં ઇન્દ્રિયોને વિષયથી
વિમુખ કરવી એમ ઉક્તિ કચેલી છે તે વડે મન તથા બુદ્ધિના નિયમનું
સૂચન કરેલું છે; કારણ કે નિયમ-વિધિ વિષે 'આદિ' પદનો પ્રયોગ કરે તો
તે વડે અનન્તર કૃત્યનો બોધ થાય છે

જો કોઈ અત કરણ વિષે વિષયોનું ચિન્તન કરે તો તેણે કરેલ ઇન્દ્રિ
યોનો નિગ્રહ કેવળ વિક્ષણરૂપ થાય; મનસ્તુ પૂર્વમદયાત્કુમીનમિવમતસ્યહા
અર્થ:-મચ્છીમાર જેમ ખરાબ મચ્છીને પ્રથમ ગૃહણ કરે તેમ મનનો
પ્રથમ નિગ્રહ કરવો 'આ વચનાનુમાર પરબ્રહ્મ તત્વનું દર્શન કરનામાં
કેવળ મન આધનરૂપે હોય છે, એટલે ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કર્યા પછી તુરત
કેવળ મન તથા બુદ્ધિનો પણ નિગ્રહ કર્તવ્ય રૂપ હોય છે.

જ્ઞાન=પર્વત વિષે વહિ છે, આ પરોક્ષજ્ઞાનની પ્રમાણે, 'આ સર્વ ચર
ચર જગત કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છે ' આ રીતની શ્રુતિ તથા યુક્તિ આદિ વડે
સિધ્ધ થાય તેવો બ્રહ્મતત્વનો પરોક્ષનિશ્ચય; વિજ્ઞાન વિષયઆપ્ત વૃત્તિ
વડે જન્ય, રમેણના અગ્નિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણે આ સર્વ જગત્ તે હું
ચોતે જ છું આ રીતનું અપરોક્ષજ્ઞાન; જ્ઞાનવિજ્ઞાનના જનમ્-આ રીતનાં
કેવળ મોક્ષરૂપ પ્રયોજનવાન, ચન્દ્ર તથા સૂર્ય પ્રમાણે અવિશેષ તથા વિશેષ
સ્પુરણના સ્વભાવવાળા જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનનો વિધ્વંસ કરનાર, તેને પાપ્માન
પાપિષ્ઠ રૂપ; એનું-વૈષયિક ઇચ્છાને; પ્રજ્ઞાહિ-નિ શેષપૂર્વક વિધ્વંસકર ૪૨
૪૩ ખરેખર કામ'દુર્જયરૂપ છે, એટલે આવાં દુર્જય વૈ રને જીતવાં

અર્થે બળવાન આશ્રયની અપેક્ષાએ રહેવું જોઈએ તેથી મુમુક્ષુ, પુરૂષે કોને આશ્રયલક્ષ કોના મહિમાવડે આ કામચતુને જીતવો ? આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે 'રાગ વિનાના સર્વ વિષયો નિવૃત્ત થઈ જાય, અને આ વિષયો વિષેનો રાગ પણ પરબ્રહ્મના દર્શન વડે નિવૃત્ત થઈ જાય, (૨-૫૯) આ ન્યાય પ્રમાણે પરમાત્મા, સર્વાન્તરાત્મા તથા સર્વગતરૂપ છે એમ જાણીને કેવળ તેનોજ આશ્રય કરી તું કામનાનો નારા કર આમ બોધ કરી, હવે આત્મ પ્રાપ્તિ કયા પ્રકારે સિધ્ધ થાય તેનું 'ઈન્દ્રિયાણિ' ધૃતિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે.—

ઈન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્વ—ઈન્દ્રિયાણિ પરાણિ આહુઃ (તથા) ઈન્દ્રિયેભ્યઃ મનઃ પરં (ભવતિ) મનસઃ તુ બુદ્ધિઃ પરા (ભવતિ) મઃ (એવ આત્મા) તુ બુદ્ધેઃ પરતઃ ॥ ૪૨ ॥

અ—ઓત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે; ઇન્દ્રિયોથી મન તથા મનથી બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે, અને આત્મા બુદ્ધિથી પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ છે. ૪૨

વિ—ઈન્દ્રિયાણિ=ઓત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તથા પાંચ વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયો; 'ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્ચાક્ષયેભ્યઃ પર મનઃ કઠ. ૧-૩-૧૦ અર્થઃ—ઇન્દ્રિયોથી વિષયો પર છે, અને ખરેખર વિષયોથી મન પર છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઇન્દ્રિયોનું પરસ્વરૂપે કથન કરે છે; પરાણિ=ઉત્કૃષ્ટતર.

ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ શરીર જડસ્વરૂપ, બાહ્યસ્વરૂપ, સ્થૂળસ્વરૂપ, વ્યાપ્યસ્વરૂપ, કાર્યસ્વરૂપ તથા પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય હોય, અને ઇન્દ્રિયો, પ્રકાશ-

કપણું, આંતરપણું, સૂક્ષ્મપણું, પ્રવર્તકપણું વ્યાપકપણું તથા કારણપણું આદિ ધર્મોવડે યુક્ત હોય તેથી તેમને ઉત્કૃષ્ટતર કહે છે, જે વસ્તુવડે જે અન્યવસ્તુનો પ્રકાશ તથા પ્રવૃત્તિ કરાય તે અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ તે વસ્તુ વ્યાપક, સૂક્ષ્મ, પર તથા ભિન્ન સ્વરૂપે હોય;

જેમ લોહાની અપેક્ષાએ લોહા વિષે રહેલ અગ્નિ પર તથા લિન્ન સ્વરૂપે હોય, તેમ દેહની અપેક્ષાએ ઇન્દ્રિયો, દેહ તથા તેના ધર્મના પ્રકાશક તથા પ્રવર્તકરૂપે હોવાથી, દેહથી પર તથા ભિન્ન સ્વરૂપે હોય છે.

તેજ રીતે મન, પ્રકાશકત્વ આદિ ધર્મોના લીધે ઇન્દ્રિયોથી ઉત્કૃષ્ટ તથા ભિન્ન સ્વરૂપે હોય છે; અરેઅર મન, ઇન્દ્રિયો તથા તેના ધર્મોના પ્રકાશ કરે છે અને તે શરીરની અંદર રહીને, ઇન્દ્રિયો તથા તેના ધર્મોના પ્રકાશ કરે છે, એટલે ઇન્દ્રિયોથી મન, પર તથા ભિન્ન સ્વરૂપે હોય તે યુક્ત જ છે.

આજ રીતે પોતાના પ્રકાશકત્વ આદિ ધર્મોના લીધે બુદ્ધિ મનથી પણ પર હોય છે; અરેઅર મન તથા તેના ધર્મો, બુદ્ધિવડે પ્રકાશિત તથા પ્રવર્તિત હોય છે; એટલે બુદ્ધિ, મનથી પર, તથા ભિન્નરૂપે છે એમ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

જે સૂક્ષ્મત્વ, આંતરત્વ, વ્યાપકત્વ, કારણત્વ, પ્રવર્તકત્વ તથા પ્રકાશકત્વ આદિ ધર્મોવડે યુક્ત છે, જે પોતે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ કેવળ સ્વસનિધિના લીધે બુદ્ધિ આદિથી માઠી સ્થૂળ પર્યંત યાવત્ કાર્ય તથા ઇન્દ્રિય સમૂહને પ્રવર્તાવે છે, તથા જે પોતે અવિકારી સ્વરૂપે બુદ્ધિ આદિ-યાવત્ પ્રપંચના યાવત્ ધર્મ, કર્મ, ગુણ તથા વિકારોને સાક્ષાત્ જાણે છે તથા પ્રકાશ કરે છે તેજ (જ્ઞ) આત્મા, નિલ, મર્વસ, મર્વપ્રકાશક, તથા સર્વસાક્ષિરૂપ હોવાથી, તેમજ ‘પુણ્યાગ્રપરકિચિત્ કંઠ. ૧-૩-૧૧ અર્થ—પરમાત્માથી અન્ય કોઈ વસ્તુ ગ્રેષ્ઠ ન હોય’ આ રીતની શ્રુતિ-

અનુસાર તે આત્મા, બુદ્ધિથી પર અર્થાત્ મર્વ વસ્તુથી ઉત્કૃષ્ટતમ તથા
લિન્નરવરૂપે હોય છે.

તાત્પર્ય —આમ છે એટલે તારો આત્મા, સર્વ પદાર્થોથી પર અર્થાત્
મર્વ પદાર્થોનો દૃષ્ટાઽપ દેદેન્દ્રિયાદિ પદાર્થોથી લિન્ન, સર્વ પદાર્થોનો
પ્રકાશકઽપ, ચૈતન્ય સ્વરૂપ, આનન્દરૂપ, એકગ્મ, દેવગ સત્સ્વરૂપ તથા
પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ છે એમ તુ આશ્વાસકાર કર

૪૨

જવ—આ ગીતે, બુદ્ધિ આદિ યાવત્ દૃશ્ય પદાર્થોનો દૃષ્ટાઽપ તથા
સત્ સ્વરૂપ આત્માનો આત્મસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરી, આત્મનિષ્ઠા વડે,
સંસારના હેતુભૂત તથા આત્મતત્ત્વના શત્રુરૂપ કામને નિ શેષપૂર્વક નિમૂલ્ય
કર એમ નિરૂપણ કર્યું; હવે મોક્ષના ઉપાયભૂત કર્મયોગની ઉપેયભૂત
જ્ઞાનનિષ્ઠાઽડેજ યાવત્ કામનાનો જે અ-ભાવ સિદ્ધ થાય તેજ
મુક્તિ કહેવાય એમ સૂચન કરી, ‘એવ’ ઇત્યાદિ મંત્રાથ’ વડે કર્મયોગનો
ઉપસંહાર કરે છે.

एवं बुद्धे परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महानाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

અન્વ (હે) મહાનાહો, એવ (આત્મનં) બુદ્ધે: પરં (સ્વાત્મના)

બુદ્ધવા આત્માને આત્મના સંસ્તમ્ય દુરાસદં કામરૂપં શત્રું

જહિ ॥ ૪૩ ॥

જ—હે મહાસમર્થ બળવાળા અર્જુન, આ રીતે આત્મા, બુદ્ધિ
આદિ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોથી પર વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે એમ આત્મસ્વરૂપે
જાણીને, તથા કેવળ આત્મતત્ત્વ વિષે આત્મબુદ્ધિ ફલ કરીને, દુર્ગ્ધ્ય એના
કામરૂપ શત્રુનો તું નાશ કર.

૪૩

વિ—‘મહાવાહો’ આ પદ વડે કામરૂપ શત્રુનો સંહાર કરવાની પટતાનું સૂચન કરેલું છે; બુદ્ધે= બુદ્ધિ આદિ સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થથી, પર- વિલક્ષણ સ્વરૂપ; આત્માનં=કામનાના આશ્રયભૂત તથા કારણભૂત અંતઃકર-ણને; આત્મા સંસ્તમ્ય= અંદર તથા બહાર પૂર્ણ તથા અખંડ એકરસ સ્વ-સ્વરૂપ વડે સંયોજિત કરી; અર્થાત્ આરોપિત નામરૂપનો પરિત્યાગ કરી, નામરૂપના અધિષ્ઠાનભૂત કેવળ બ્રહ્મદર્શન વિષે નિયોજિત કરી; દુરાસદં= બ્રહ્મદર્શન વિના અન્ય ઉપાયવડે જીતવાને અશક્ય સ્વભાવવાળો; જહિ=નાશ કર;

જે કોઇ પુરુષ, વિશેષ રીતે કેવળ વિષયોને ગૃહણ કરે તો તે વડે કામનો આવિર્ભાવ થાય, અને સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરે એટલે વિષયોનું ગૃહણ ન થવાથી કામ વિનાશને પામે, માટે સર્વ જગત્ વિષે બ્રહ્મદર્શન કરી કામને નિર્મૂલ કરવો;

આ રીતે બુદ્ધિ આદિ સર્વ દ્રશ્યથી જે પર વિલક્ષણ સ્વરૂપ, દૃષ્ટારૂપ અખંડાનંદ એકરસરૂપ આત્મા છે તે હું પોતે જ છું એમ આત્મસ્વરૂપે સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને, કેવળ આત્મતત્ત્વ વિષે આત્મબુદ્ધિ દઢ કરીને, તારા અંતઃકરણને બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે જોડ,

આહી ‘કર્મનું’ અનાયરણ કરે તો’ (૩-૪) આ મંત્રાર્થવડે કર્મયોગનો ઉપક્રમ કરી, સુસુક્ષ્મ પુરુષ કર્મનો ત્યાગ કરે તો અનર્થ ક્ષિપ્ત થાય એમ કહી, કર્મત્યાગની અનેક વચનોવડે નિન્દોક્તિ કરી, કેવળ કર્મ અવશરૂપે કર્તવ્યરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું; વળી, કેવળ કામ અહંમમરૂપ સંસારપ્રવૃત્તિના કારણરૂપ છે એમ કહી કામમાહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું; વળી કર્મો કરી જે પુરૂષને ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેણે, જ્ઞાનયોગ વિષે નિષ્ઠા કરી કામને જીતી લેવો જોઇએ એમ શ્રીમત્કવોને ઉપદેશ કરી, ‘યદાસર્વેપ્રમુચ્યન્તે કામાયેઽસ્યહૃદિશ્રિતાઃ કઠં. ૨-૬-૧૪ અથ’—તેના હૃદય વિષે રહેલા સર્વ-

કામ જ્યારે મુક્ત થાય, ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે તેમ કામ-
નિર્મોક તેજ મોક્ષ છે એમ શ્રીભગવાને સૂચન કરેલું છે.

તાત્પર્ય:—કેવળ જ્ઞાનયોગજ મોક્ષનું પ્રધાનભૂત કારણ છે અને કર્મ-
યોગ ગૌણભૂત કારણ છે; આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય જ્ઞાનયોગ વિષે પર્ય-
વસાન પામે છે એટલે તે જ્ઞાનયોગ પરાયણજ છે. ૪૩

કર્મયોગ નામનો તૃતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ.

ચતુર્થ અધ્યાય.

અવ-દ્વિતીય અધ્યાય વિષે, તથા તદનન્તર તૃતીય અધ્યાય વિષે
 ‘આ બ્રહ્મનિષ્ઠા’ (૨-૭૨) તથા ‘અંતઃકરણને બ્રહ્મનિષ્ઠ કરી’
 (૩-૪૩) ઇત્યાદિ વચનોવડે, કર્મયોગ કેવળ જ્ઞાનયોગનો ઉપાયભૂત છે, અને
 કેવળ જ્ઞાનયોગ જ મોક્ષનો સાધનભૂત છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું; હવે, તે જ
 જ્ઞાનયોગ ‘અપવિત્રતા એટલુંક અર્થ:-આજ માર્ગ છે, એજ કર્મ’ ‘અતઃ
 પ્રથમ ઇ. ૩-૧૪-૪ અર્થ:-આજ બ્રહ્મ (છે)’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણોવડે
 સિદ્ધ કરેલ છે, તથાપિ તે પરંપરાપૂર્વક સિદ્ધ હોવાથી પ્રમાણભૂત છે એમ
 સ્પષ્ટ કરી, ‘ઈમેં’ ઇત્યાદિ વચનો વડે કથન કરે છે—

શ્રી ભગવાન કહે છે—

ઈમેં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।

વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષાકવેઽબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

અન્વ-અહં અવ્યયમ્ ઇમમ્ યોગમ્ વિવસ્વતે પ્રોક્તવાન્ (અસ્મિ)

સઃ (અપિ) વિવસ્વાન્ મનવે પ્રાહ મનુ (અપિ) હૃદ-

કવે અબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

અ-મેં પરમાત્માએ, સૃષ્ટિના આદિ કાળ વિષે નિત્યરૂપ એવા
 આ જ્ઞાનયોગનું સૂર્યરૂપને કથન કરેલું છે, તે સૂર્યે તેના સ્વપુત્ર મનુને,
 અને મનુએ સ્વપુત્ર ઇક્ષ્વાકુને ઉપદેશ કરેલો. ૧

વિ-અવ્યયમ્=અવ્યય સ્વરૂપ કેવળ વેદપ્રમાણુક હોવાથી, અવ્યય-
 રૂપ અથવા (૨) ‘ન સ પુનરાવર્તતે ન સ પુનરાવર્તતે કાયાગ્નિરૂઢ ઉઠ અર્થ:-
 તે પુરૂષને જન્મરૂપ પુનરાવર્તન પ્રાપ્ત થાય નહિ.’ આ શ્રુતિ અનુસાર,
 જેનાવડે અવ્યય (અવિનાશી) રૂપ પ્રાપ્ત થાય તેવો; નિત્ય-રૂપપ્રદ;

સર્વત્ર પ્રજ્ઞદર્શનરૂપ જ્ઞાનયોગને મોક્ષ સિદ્ધ થાય, અને મોક્ષ વિશે વ્યયનો અભાવ હોય, એટલે આ જ્ઞાનયોગ પણ અવ્યયરૂપ કહી શકાય.

જે જ્ઞાનવડે અવ્યયરૂપ મોક્ષદ્વય પ્રાપ્ત થાય તે જ્ઞાન અનિત્ય છે, અને મોક્ષ જ્ઞાનવડે મિદ્ધ થઈ શકે, મારે તે મોક્ષ પણ અનિત્ય છે, આ રીતના અનુમાનને મિનક્રુય અવકાશ મહેતો નથી, ઉપરની શ્રુતિવડે આ અનુમાનનો ખાધ થાય છે, પુનઃનમ ન થાય તેજ આ જ્ઞાનયોગનું નિલક્ષણ (અવ્યય) છે. ઇમમ્—એ અધ્યાય વિશે પ્રતિપાદન કરેલ, યોગઃકેવળ મોક્ષના પ્રયોજનવાળો જ્ઞાનયોગ, વિવસ્વતે=સૂર્યને, અવ્રચીન્—ઉપદેશ કરેલો.

‘સ્વયં તીર્ણં પશુન્ તારયતિ અર્થ’.—જે પોતે તરી ગયવ હોય તે અન્યને તારે’ આ ન્યાયપૂર્વક વિવસ્વાને સ્વપુત્ર મનુને આ જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરેલો.

અર્થ—જે જ્ઞાનયોગનો મે તુને ઉપદેશ કરેલો તેનું કેવળ વિશિષ્ટ પુરોષોએજ પરિગૃહ્ય કરેલું એમ હવે, ‘ એવ ’ ઇત્યાદિ વાક્યાર્થવડે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः

स कालेनैह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

અન્વ— (હે) પરતપ એવં પરંપરાપ્રાપ્ત ઇમં (જ્ઞાનયોગ) રાજર્ષયઃ—
‘વિદુઃ’ સ યોગઃ મહતા કાલેન હૈ નષ્ટઃ ॥ ૨ ॥

અ—પ્રજ્ઞાનિષ્ટાવડ, કામક્રોધાદિરૂપ મહાન્ શત્રુનો વિનાશ કરનાર હે અર્જુન, ઉક્ત રીતિવડે વિવસ્વત્ આદિ વિશિષ્ટ જનોની પરંપરાવડે પ્રાપ્ત થયેલ એવા આ જ્ઞાનયોગનું, જનકાદિ અર્વાચીન રાજર્ષિઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું વિવસ્વત્ આદિ રાજર્ષિઓ વિશે મે જે જ્ઞાનયોગ પ્રવત્તિવડે તે જ્ઞાનયોગ, અધુના લાખા કાળથી કાય તથા દેશના ત્રિપર્યાસવડે પ્રવર્ત્ય

તથા પ્રવર્તક પુરુષોના અભાવને લીધે નષ્ટ થયેલ છે; અર્થાત્ આ લોક વિષે આ સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ થઇ ગયેલો છે. ૨

વિ—વત્સલ—શ્લોકનિદાના લીધે કામક્રોધાદિરૂપ મહાન (પરં) શત્રુનો વિનાશ કરે (તાપયતિ) તેવા પુરુષનું સંબોધન વાચક રૂપ; एवं ઉક્ત રીતિપૂર્વક વિવસ્ત આદિ વિશિષ્ટજનોની પરંપરાને પ્રાપ્ત થયેલ, અથવા (૨) એ રીતે જાણ્યું; (વિદુઃ) ડમ્મ—આ જ્ઞાનયોગને રાજવંશઃ= જનકાદિ અર્વાચીન રાજપિંઓ; અથવા રાજાઓ તથા ઋષિઓ; ‘રાજર્ષિ’ શબ્દવડે પ્રાણીઆદિ ઉપલક્ષિત થાય છે. મહાન રાજાઓ તથા ઋષિઓએ આ જ્ઞાનયોગનો પરિગ્રહ કરેલો એટલે આ જ્ઞાનયોગ સુપ્રસિદ્ધ છે, તે પછી મને તેનો ઉપદેશ કરવો કેમ થતે ? તે વિષે, ‘મ’ ઇતિ ઉત્તરાર્થ મંત્રવડે કથન કરે છે—

સઃ=પૂર્વે વિવસ્વત્ આદિ મધ્યે જે મેં પ્રવર્તાવેલો તે જ્ઞાનયોગ રૂઢઃ આ લોક વિષે; નષ્ટ=આ સંપ્રદાય વિચ્છિન્ન થઇ ગયેલો છે.

અવ—આ જ્ઞાનયોગનો સંપ્રદાય વિનષ્ટ થયેલ હાય, તો તું તેને શા માટે પુનઃ પ્રવર્તાવે છે ? એ પ્રકારની આકાંક્ષા પ્રત્યે, કેવળ કૃતરથ અમંગલ તથા ચેતન્યરૂપ, અવિક્રમ તથા અવિષયીભૂત આત્મતત્ત્વ વિષે, અનાત્મ-વસ્તુ, તેના ધર્મ તથા કર્મોની કલ્પના કરી, હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું સુખી છું, તથા હું દુઃખી છું ઇતિ પ્રકારે મર્વ લોકોને વિમોહિત તથા વિકલ્પાધમાન થતા જોઈ, તેમનો સંસાર સાગરમાથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવડે યુક્ત થઇ મેં તને નિમિત્તીકૃત કરી, કૃપાવિષ્ટ થઇ આ જ્ઞાનયોગ પ્રવર્તાવેલો છે એવા આશયથી હવે, ‘સ એવાયં’ ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

સ એવાયં મયાતેજ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।

મકોજસિ મે સસ્ટા ચેતિ રહસ્યં હેતદુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

અન્વ-પુરાતન સ એવ અય યોગ મયા અદ્ય તે પ્રોક્ત । મે
મક્ત અસિ સમ્વા ચ (અસિ) ઇતિ (હેતો એવ સ યોગ
ત ઉપદિષ્ટઃ) એનત્ હિ ઉત્તમમ્ રહસ્યમ્ ॥ ૩ ॥

અં મ રદાયની પ્રગતિ અર્થે પૂર્વે વિચિત્રત્વને મે જે યોગન મ્થન
કરેલું તેજ સનાન ૧૩૫ જ્ઞાનયોગ તુને કહેયો છે, મરણ કે તુ મ્દાગે
બકત તથા સ્નિગ્ધ સ્વભાવનો કે, એટલેજ મે તને આ યોગનો ઉપદેશ
કરેના છે, આ જ્ઞાનયોગ ઉત્તમ રહસ્યમ્ છે

૩

વિગ પુરાતન=અનાદિ શ્રુતિમૂલક હાનાની સ્નાતનરૂપ, તેને કવ -
શુદ્ધિમોહનો નિવૃત્તે કળ્યાઅર્થે ઉપદેશયો,

જે જ્ઞાનયોગનો પૂર્વે વિચિત્રત્વને ઉપદેશ કરેયો તેજ મમાગ્રપ
અધિકાગનો નાશ કરનાર આ જ્ઞાનયોગનો મે, કર્તા તથા બોધતાપગના
અમરડે તુ મોહિત થતા, તુને આજે ઉપદેશ કહેલો છે

હવે 'મક્ત' ઇત્યાદિ વાક્યાર્થનડે, અણુ ન આ ઉપદેશને યોગ કે
એમ દર્શિત કરે છે

યથા શિવમયો વિષ્ણુરવ વિષ્ણુમય શિવ સ્કંદ ઉપ અર્થ — જેમ વિષ્ણુ
શિવમય છે તેમ શિવ વિષ્ણુમય છે ' આ શ્રુતિમા શિવ તથા વિષ્ણુ વચ્ચે
અજા હોવાનું પ્રતિપાદન કરેતું છે, તે અનુસાર તુ શિવરૂપે, બહારની
તથા અંતરની માયાપૂર્વક શ્રદ્ધાથી કેવળ મનેજ ભજે છે, એટલે તુ
મારો ભકત છે, અર્થાત્ તુ મદા મ્દારજ ચિન્તવન કરે છે,

વળી તુ મારો સખારૂપ છે અર્થાત્ તુ, મખાન સ્મગલુ અથવા શ્રવણ
આદિ યદ્ધ આનતા ચિત્ત દ્રવીભૂત યદ્ધ આવે તેવો સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળો
છે, આ રીતે આ મ્દારો ભકત તથા સ્નિગ્ધ સખારૂપ છે, તે હેતુથીજ આ
જ્ઞાનયોગનો તુને ઉપદેશ કરેલો છે.

જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ કરવામાં અધિકારીની પરીક્ષાની કેમ આવશ્યકતા હોય ? તેનું હવે, ‘ રહસ્ય ’ ઇત્યાદિ વચનોવડે નિરૂપણ કરે છે

અકર્મિ ગૃહસ્થોને, જ્ઞાનયોગવડે સર્વોત્તમ પરબ્રહ્મનત્વ પ્રાપ્ત થાય, એટલે તે યોગ મુક્તિના ઉત્તમ માધનરૂપે હોવાથી રહસ્યરૂપ છે, અર્થાત્ તેનો અન્ય કોઇને ઉપદેશ કરવો નહિ. ૩

બ્રહ્મ-વસુદેવનો પુત્ર આ કૃષ્ણ તો એક સામાન્ય મનુષ્યાનતારી રાજા હતા, એટલે તેણે કથન કરેલ આ શાસ્ત્ર અપ્રમાણરૂપ છે, એમ માની મર્દ શ્રેણીને ગીતાશાસ્ત્ર વિષે અવિશ્વાસ થાય, માટે ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા ભગવાન કેવળ ઇશ્વરસ્વરૂપે હતા એમ અનુભવ થાય, તો તેઓ આ શાસ્ત્ર વિષે શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિસપન્ન થઇ કૃતાર્થ થાય તે આશયના હીલે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વમુખેજ પોતાનું પરમેશ્વરરૂપણ અભિવ્યક્ત કરે તે અર્થે ‘ અપર ’ ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુન કથન કરે છે—

અર્જુન કહે છે—

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

અન્ય — ભવતઃ જન્મ અપર વિવસ્વત (તુ) જન્મ પર

(એવં સતિ) ત્વમ્ આદૌ (વિવસ્વતે ઇમં યોગં) પ્રોક્તવાન્

एतत् (अह) कथम् विजानीयाम् ॥ ४ ॥

જ-શ્રીકૃષ્ણ નામનો આપનો જન્મ અર્વાચીન છે, અને મૂર્ધનો જન્મ તો પ્રાચીનકાલીન છે, એટલે તે આ ભમા વિવસ્વતને આ યોગનો ઉપદેશ કરેલો, એ વાત હું કેવી રીતે સહ્ય માનું ?

વિ-ભવતઃ = શ્રીકૃષ્ણ નામનો આપનો, અપર = અર્વાચીન; વસુદેવના ઘેર આપની ઉત્પત્તિ થયેલી, એટલે આપનો શ્રીકૃષ્ણ નામનો જન્મ તો અર્વાચીનરૂપ છે.

વિવસ્વત = સર્વ જગતને પ્રકાશ કરનાર તેજ હોય જેનું તે સૂર્યદેવ
પર = પ્રાચીન;

‘ચક્ષોઃ સૂર્યો અજાયત પુત્રપ્રસૂત અર્થ — ચતુર્થી સૂર્યદેવ ઉત્પન્ન
થયલા’ આ શ્રુતિ અનુમાર, સૃષ્ટિના આદિ કાળ વિષે સૂર્યની ઉત્પત્તિ
થયતી, તેથી તેનો જન્મ તો પ્રાચીનરૂપ છે

આ રીતે ઉભયનો જન્મકાલ ઉન્નતમુલક હોવાથી, આદિકાળમાં તે
વિવસ્વાન રાજાને આ યોગનો ઉપદેશ કરેલો, એ રીતનું વચન હું અથવા
અન્ય કોઈ ક્યા પ્રકારે સત્સરૂપે માનીયે ?

તાત્પર્ય — એ વચ્ચામુત્તો યાતિ અર્થ:—આ વચ્ચામુત્ત ગમન કરે
છે ‘આ વાક્ય પ્રમાણે ‘તે પૂર્વે’ આ યોગનો ઉપદેશ કરેલો’, આ
વાક્ય તથા તે નિરૂપણ કરેલા સાત્ર વિષે, મર્વ લોકોને કેવળ અવિશ્વાસનો
ઉદ્ભવ થશે.

અવ—આ મારા માયાનો વિલામવૈભવ કેવળ મલ છે એમ જે માને,
તેવા કેવળ મૂઢ પુરૂષોને તું કહે છે તેમ પ્રતીતિ થાય; જેમો મારા મલા
સ્વરૂપને જાણે છે તેવા શાની પુરૂષોને કદાપિ તેવી પ્રતીતિ ન થાય; તેઓને
તો મારા વિષે ધર્મરખાવના, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિભાવ હોય છે તેમજ
હું જે કહું તે વિષે વિશ્વાસ હોય, હું પોતે તો અજન્મ, અવ્યય—સ્વરૂપ, સર્વ
જૂતપ્રાણિઓનો ધર્મરૂપ, નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ તથા મુક્ત સ્વભાવવાળો છું;
તથાપિ હું જે સિદ્ધ તથા નિત્યતાન, એશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય તથા
તેજરૂપ પદ્મભવડે સપન્ન છઉં તે પોતેજ, મારા આ રીતના સ્વ-મહિમા
વડે સવ લોકનો નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી, અનેક જન્મને
મારણ કરે છું એમ હવે, ‘મહાનિ’ ઇત્યાદિ મત્રાય વડે કથન કરે છે—

મહાનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યર્હ વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥ ૫ ॥

અન્વ—(હે) અર્જુન મે જન્માનિ વ્યર્જીતાને વહાને (સન્તિ)
તવ ચ (અન્યેષાં ચ મૂતાનામ્) તાનિ (ગતાનિ જન્માનિ)
સર્વાણિ અહં વેદ (હે) પરંતપ, ત્વં (તુ તાનિ) ન વેત્ય ॥૫॥

અ-હે અર્જુન, મહારા અસંખ્ય જન્મો વ્યર્જીત થઈ ગયા છે, તું તારા તથા અન્ય પ્રાણીઓના મર્ત્ત પૂર્વજન્મોને જાણું છું; હે શત્રુઓને નિંતાપ કરનાર, તું તો આ જન્મોને જાણતો નથી ૫

વિ-સૈ=અપ્રમેય સ્વભાવ તથા અનન્ત શક્તિવાળો હું પરમેશ્વર, તેના; વ્યર્જીતાનિ=વ્યર્જીત થયા છે; વહનિ, અમંખ્ય; તાનિ=ગતજન્મો; અપ્રમેય સ્વભાવ તથા અનન્ત શક્તિવાળો હું પરમેશ્વરના, દેવ, તિર્થંક તથા મનુષ્યોના વિષે, અસંખ્ય જન્મો વ્યર્જીત થયલા હોય છે;

‘નહિ વિજ્ઞાતુર્વિજ્ઞાતેર્વિપરિલોપો વિચિતે જુ. ૪-૩-૩૦ અર્થ:—વિજ્ઞાતા પુરૂષના વિજ્ઞાનનો વિપરિલોપ થાય નહિ’ આ શ્રુતિ અનુસાર, મારી વિજ્ઞાન શક્તિ અપ્રતિહતરૂપ હોય, એટલે હું જૂત, જાણી તથા વર્તમાનકાળના માવત પદાર્થોને જાણું છું અને તું તો, તારી જ્ઞાનશક્તિ, પાપ પુણ્ય તથા રાગદ્વેષ આદિ દોષોવડે તિરોજૂત થયલ હોય, એટલે જૂત, જાણી આદિ કાંઈ પણ વસ્તુને જાણી શકે નહિ. ૫

અવ—‘કર્મણા જાયતે જન્તુઃ કર્મણિવ પ્રલીયતે અર્થ:—પ્રાણીમાત્ર કર્મવડે જન્મ પામે અને કેવળ કર્મવડેજ પ્રલયને પામે’ આ સ્મૃતિ અન્વય, સ્વતંત્રરૂપ તું ઇશ્વરને તો, જન્માદિના કારણજૂત પુણ્ય તથા પાપ આદિનો અભાવ હોય, એટલે તુંને જન્માદિ કેમજ ઘટે? આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે, મારી માયા વડેજ મને જન્માદિનો હિંદય થાય; કિંતુ સર્વ લોકોની પ્રમાણે, કર્મના લીધે મને જન્માદિનો હિંદય થાય નહિ એમ હવે બોધ કરી, ‘અજોપિ’ ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા શ્રુતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ।

પ્રકૃતિ મ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

અન્વ—અજઃ (સન્) અપિ અવ્યયાત્મા મૂનાનામ્ ईश्वरः सन्

ઽપિ મ્વામ્ પ્રકૃતિમ્ અધિષ્ઠાય (અહ) આત્મમાયયા સંભવામિ ॥૬॥

અ-હુ અજન્મા, નિત્યસ્વરૂપ, મર્વ જૂનપ્રાણિઓના ઇશ્વર નિયંતારૂપ
મતો કેવળ નિર્વિઙ્ગ હુ તથાપિ માગી મૂળ પ્રકૃતિ વિશે અધિષ્ઠિત થઈ,
તે પ્રકૃતિના કાર્ય વિષ 'હુ તથા માત્ર' આ ગીતની ભાવના કરી,
આત્મ-માયાવડે હુ જન્મને પામુ છુ.

વિ-જે કદાચિત્ કોઈ પણ પ્રકારે, કોઈ પણ સ્થળેથી જન્મ ન પામે
તેને 'અજ' કહે છે, 'ન તસ્ય કથિજ્જનિતા ન ચાધિવ. એ ૬-૯ અર્થ.-
તેનો કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર, તથા અધિપતિ નથી' આ શ્રુતિ અનુસાર.
જન્મના હેતુરૂપ ઉપાદાન આદિ કારણનો અભાવ હોવાથી, હુ કેવળ જન્મ
ગહિત 'હુ. (અજ)

અવ્યયાત્મા=નિરુપવરૂપ હોવાથી, વિનાશ કરનાર કાગળોની મામત્રી-
સુબધના અયોગે, નાશન ક્રિયાનો અવિધ્યમન (અવ્યય.) સ્વભાવ (આત્મા)
જેનો હોય તે, અર્થાત્ નિત્ય-સ્વરૂપ

'અજો નિત્ય. કં ૧-૨-૧૮ અર્થ -હુ અજન્મા તથા નિત્યસ્વરૂપ
હુ' આ શ્રુતિ અનુસાર હુ અવ્યયાત્મા અર્થાત્ કેવળ નિત્યસ્વરૂપ છુ; હું
કવચિત્ પણ હતા (નાશ) વિકારનાજો નથી, આ ગીત હું જન્મગદિત છું
તથાપિ નિત્ય-સ્વરૂપ છુ

'અજ' તથા 'અવ્યયાત્મા' આ જે વિશેષણોવડે, 'જન્મ' તથા 'નાશ' આ
આદિ તથા અનિમ વિકાર વચ્ચેના અન્ય વિકારોના અમલવતું સ્ત-
ન્યૂન થાય છે, આદિ તથા અતિમ વિનાશનો અભાવ મિદ્દ હોય, ત્યારે તે
ઉભય વિકારોની અતર અવ થાઓની કૃત્પના કેમજ થતે ?

કર્મ નિમિત્તે ભલે તું જન્મનો અભાવ હોય, તથાપિ ઇશ્વર સર્વ કર્મનો નિયંતા હોયછે જ એમ કોઇ કહે તો તે સંબંધમાં, ‘મૂતાનાં’ ઇતિ વચનોવડે કથન કરે છે—

બ્રહ્મા આદિનો તથા અન્ય ભૂતપ્રાણીઓનો ‘एष सर्वेश्वरः मांडू-६ आ
અર્થ:-આ સર્વેશ્વરરૂપ છે’ આ શ્રુતિ અનુમાર, કેવળ આત્મ-સંનિધિના લીધે
હું જ નિયંતા (ઈશ્વર) રૂપે છું; વળી, ‘न तुमन्मन्योऽस्ति नियन्ता न चाधिपः
અર્થ:-મારો અન્ય કોઇ નિયંતા તથા અધિપતિ ન હોય’ આ શ્રુતિ અનુ-
સાર, હું કોઇની પણ આસાનો વિષયભૂત નથી.

આ રીતે જન્મરહિત, નિત્યસ્વરૂપ તથા સર્વનો નિયંતારૂપ હું, કેવળ નિર્વિકાર રૂપ છું.

પ્રકૃતિ=પ્રકર્ષ રીતે (૫) સૃષ્ટિ આદિ ક્રિયા (કૃતિ) જેના શકાશથી મને પ્રાપ્ત થાય (પ્ર+કૃતિમ્) તે દેવી ત્રિગુણાત્મક માયાને; સ્વાં=સ્વકીય; અધિષ્ઠાય=તે માયા તથા તેના કાર્ય વિશે ‘હું તથા મારું’ એ રીતની ભાવના કરીને.

‘માયા તુ પ્રકૃતિ વિદ્યાત્ શ્વે. ૪-૧૦ અર્થ:-માયાને પ્રકૃતિરૂપ જાણવી’ આ શ્રુતિ અનુસાર, માયાને પ્રકૃતિ કહે છે.

‘કાર્યોપાધિરય જીવઃ કારણોપાધિરીશ્વરઃ શુક ૨૬૨ ડિ ૧૨. અર્થ:-આ જીવ કાર્યોપાધિવાન છે, અને ઇશ્વર કારણોપાધિવાન હોય છે’ આ શ્રુતિ અનુમાર, પોતાની ઉપાધિબૂત, અચક્ત સંજ્ઞાવાળી મૂલ પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યરૂપ જગત્ વિશે, ‘હું તથા મારું’ એ રીતની ભાવના કરી, જે જન્મરહિત છત્યાદિ લક્ષણવાન હું પરમાત્મા તેજ, મને પોતાને આધીન રહેલી માયા, તેના યોગે (આત્મમાયયા) સંબંધું છું અથવા (૨) ‘દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણે નિર્ગૂટામ્ શ્વે. ૧-૩ અર્થ:-આત્મગુણોવડે નિર્ગૂઢ દેવાત્મશક્તિને,’ આ શ્રુતિ અનુસાર, જેમ બાનુથી અગ્નિની દહન

શક્તિ અલિપ્ત રોય, તેમ આ માયા માગથી અલિપ્તરૂપે હોય છે; તે મારાથી વ્યતિરંકત નજ દોય; જો આમ ન હોય તો અદ્વૈત સિધ્ધાંતને દાનિ થાય તથા શ્રુતિમા વિરોધ આવે; એટલે વન્દની દ્વનશક્તિ પ્રમાણે આ પ્રકૃતિ શબ્દવડે વાચ્યરૂપ માયા મારાથી કેવળ અભિન્નરૂપે હોય, એટલે કેવળ આ આત્મમાયાના યોગેજ, હું જન્મવાનું કહેવાઉં; કિંતુ વસ્તુતઃ તો હું જન્મરહિતજ છું.

તાત્પર્ય—જો પરમાત્મારૂપ હું પોતે જન્મવાનું હોઉં તો, ‘નિષ્કલં નિષ્ક્રિયમ્’ એ ૧-૧૯ અર્થ—હું કળા તથા ક્રિયારહિત છું, ‘ન જાયતે મિયતે વા વિપશ્ચિત્ ૬૬ ૧-૨-૧૮ અર્થ:—જાની પુરૂષ કદાપિ જન્મ વા મરણને પામતો નથી’, ઇતિ શ્રુતિઓનો વિરોધ સિધ્ધ થાય; એટલે કેવળ માયાના યોગેજ હું દેવાદિ યોનિ વિષે જન્મું છું, એમ તાત્પર્ય સિધ્ધ થાય છે.

આ રીતે, ‘તત્’ પદાર્થવડે વાચ્યરૂપ ધૃશ્વરને, જન્માદિ કેવળ માયિકરૂપે હોવાનું સિદ્ધ થાય એટલે ધૃશ્વરથી અભિન્નરૂપ ‘ત્વં’ પદવાચ્ય-રૂપ જીવાત્માને પણ જન્મ, કર્મ આદિ જે હોય તે કેવળ અવિદ્યા-જન્મ હોય છે એમ સૂચન કરેલું છે.

અર્થ—માયાના યોગે દેવાદિ યોનિઓ વિષે, પરમાત્મા કપારે જન્મ ધારણ કરે તેનું હવે, ‘યદા’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે કરે છે—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્વ.—(હે) ભારત ધર્મસ્ય હિ યદા યદા ગ્લાનિઃ વતિ (તથા
 એવ) અધર્મસ્ય અમ્યુત્થાનં (મવાતિ) તદા તદા
 આત્માનમ્ અહ સૃજામિ ॥ ૭ ॥

અર્થ—હે ભારત, વર્ણાશ્રમીઓના અમ્યુદ્ધતથા તેમની સિદ્ધિ માટે,

શુદ્ધર રીતે અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય વૈદિક ધર્મનો, વિધનકર્તા પદાર્થોના લીધે
જ્યારે જ્યારે નિર્વિશેષ વિચ્છેદ થાય, (ગ્લાનિ) તેમજ ધૂમકેતુવત્ સર્વ
અનર્થોના હેતુભૂત અધર્મનું સર્વ આશ્રય તથા વર્ણો નિષે મર્વ ૪ (અમિત)
હિત્યાન થાય, (અમિતચર્યાન=અમ્યુત્યાન) ત્યારે ત્યારે સર્વના નિયંતા
૩૫ હુ ધર્મર (અહ) આત્મભાષાવડે, ધર્મિષ્ઠ તથા અધર્મિષ્ઠ પુરુષોને
અનુગ્રહ તથા નિગ્રહ કરવા યોગ્ય દેહને (આત્માન) મળ્યું હુ ૭

અવ—હવે ‘ પરિત્રાણાય ’ ઇતિમત્તાર્ય વડે ઉક્ત અર્થનું સ્પષ્ટી-
કરણ કરે છે—

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

અન્વ—સાધૂનામ્ પરિત્રાણાય દુષ્કૃતામ્ વિનાશાય ચ ધર્મસંસ્થા
પનાર્થાય (ચ), યુગેયુગે સંભવામિ ॥ ૮ ॥

અ—કેવળ સ્વધર્મનું શરણુ કરનાર સાધુ પુરુષોને આ તથા પર-
લોકનો વિચ્છેદ ન થાય તે પ્રકારે તેમનું રક્ષણુ કરવા, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મો
કરનાર દુષ્ટ પુરુષોનો સમૂળગો નાશ કરવા, તથા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા,
હુ પોતે જ, સત્યાદિ યુગો વિષે, પુનઃ આત્મભાષાવડે અવતરે છુ. ૮

વિ—સાધૂના=પ્રાણુત્યાગ થાય તથાપિ સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કરેતેવા
કેવળ સ્વધર્મનું શરણુ કરનાર સાધુ પુરુષો, તેમના પરિત્રાણાય=તેમની
પ્રાર્થના વિના જ, આ લોક તથા પરલોકનો વિચ્છેદ ન થાય તે પ્રકારે
રક્ષણુ (પરિત્રાણ) કરવા અર્થે, દુષ્કૃતામ્=તે ત્રણે પ્રકારની ધન્વિયોવડે
કેવળ શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ કર્મ વિના અન્ય કામ ન કરે, તેવા જન્મતને દૂષણુ
કરનારા; તેમનો વિનાશાય=સમૂળગો વિનાશ કરવા અર્થે; ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય=
સતપુરુષોના અશુદ્ધ તથા નિઃશ્રવસના હેતુભૂત ધર્મનું, અધર્મના નિષેધ

પૂર્વક મંરથાપન કરવું, તેજ પ્રયોજન અર્થે; સંસ્થાપન= મર્વ અધિકારી-
ઓવડે નિયમપૂર્વક કેવળ યથારાત્ર અનુષ્ઠાપન કરવું તે, યુગે યુગે=સત્ય
આર્ષ યુગો વિશે, મમવામિ= અનન્ય છું.

માધુપુગોના ગ્હણઅર્થે હું અવનાગ વહિ છું આમ કહ્યું તે વડે,
ધર્મ જ આપણો પરિનાના છે એમ મમજી, માધુ પુગોએ સ્વધર્મ વિશે
ચિંતિ કરી, આ રીતનું મૃત્યન કહેલું છે.

આ મનવડે માધુ પુગોનું પરિપાતન કરવું, અમાધુ પુગોનો
વિનાશ કરવો, તથા ધર્મનું અનુષ્ઠાપન કરવું આ ત્રણ જ ભગવાનના અવ-
તાગના પ્રયોજન છે એમ મૃત્યન થાય છે

તાત્પર્ય—યજ્ઞાદિ વૈદિક ધર્મનું મરત્યય થવાથી દેવોની વૃદ્ધિ થાય, દેવ-
વૃદ્ધિવડે અર્થાત્ તેઓ મતુષ્ટ થતા વૃદ્ધિ થાય, વૃદ્ધિવડે અન્ન, અને અન્ન-
વડે મર્વ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ થાય, એટલે કેવળ ધર્મના મ ગ્હણને લીધે મર્વ
વિશ્વનુંજ પરિપાતન થાય છે, એમ તાત્પર્ય મિદ્ધ થાય છે ૮

અવ—દુષ્ટ પુગોના નિગ્રહાર્થે, તથા શિષ્ટ પુગોના અનુગ્રહાર્થે,
તથા ધર્મ સરથાપન અર્થે, તથા વિરત્ત આદિ ગત્તઓને જ્ઞાનયોગને
ઉપદેશ કરવા અર્થે, શ્રીભગવાને પોતાની માયાવડે જે જે દેહ ધારણ કહેયા,
તથા તે વડે જે જે ક્રમો કહેયા તે આ મર્વ દેહ તથા કર્મો, વસ્તુત કેવળ
અક્ષમ્વરૂપ છે એમ જે જાણે, તે પુગ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય એમ કહે, 'જન્મ'
ક્રત્યાદિ મનાર્થવડે વ્યવ કરે છે—

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવ યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

અન્વ— (હે) અર્જુન દિવ્ય મે જન્મ (તત્કૃત) કર્મ ચ તત્ત્વતઃ
યઃ વેત્તિ મઃ (વિદવાન) (વિ ત્) દદ્ધ ત્વક્ત્વા પુનઃ
જન્મ ન ણતિ (ર્કિતુ) મમ્ (એવ) ણતિ ॥ ૯ ॥

અ—આ મારું પ્રાકૃત શરીર તથા તત્કૃત કર્મ, આ સર્વની અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરી, તે સર્વ કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એમ જે કોઈ સાક્ષાત્ અનુભવ કરે, તે સર્વાત્મક-બ્રહ્મદષ્ટા ચાની પુરૂષ આ દેહને ત્યાગ કરી પુનર્જન્મને પામે નહિ, કિંતુ સચ્ચિદાનંદ એક સ્વરૂપ કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે હું, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

વિ—દિવ્યમ્= ઇતર વસ્તુની અપેક્ષા કર્યા વિના, પોતાના આત્મા વિશે પોતે જ સ્વપ્રકાશવડે પ્રકાશમાન (દીપ્યતે) થાય તે નિર્વિશેષ, ચિત્સ્વરૂપ, એકરસ, પૂર્ણાનંદ તથા ધનસ્વરૂપ, અદ્વિતીય તથા સર્વ વસ્તુના અધિષ્ઠાનભૂત પરબ્રહ્મતત્ત્વ વિશે પ્રતીત થનાર પ્રકૃતિ તથા પ્રાકૃત વસ્તુ: દિવ્ ધાતુ કિવર્ણત રૂપ છે એટલે ‘દિવ્ય’ શબ્દ દિવિ+મર્મ=દિવ્ય આમ રૂપે બનેલો છે.

જન્મ. શરીર; તત્ત્વત્=અધ્યાત્મદૃષ્ટિવડે પરીક્ષા કરીને; એવમ્ બ્રહ્મતત્ત્વનુ (દિવ્=ત્રણજ: સ્વરૂપ=દિવ્યમ્) સ્વરૂપ કેવળ ચિત્સ્વરૂપ છે એમ, ય=સર્વ જગતને કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે જોનાર ચાની પુરૂષ; વૈત્તિ સાક્ષાત્ અનુભવ કરે, દેહ=આ વિષયમાન દેહને; માનસતિ=મ અચ્છાદનંદ, એક રસ બ્રહ્મસ્વરૂપ હું, તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯

અવ—આ સર્વ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, આ રીતના મર્વબ્રહ્માત્મક દર્શનના યોગે પૂર્વે અનેક પુરૂષો મુક્ત થઈ ગયા એમ ‘તુને આ પુરાતન યોગનું કથન કર્યું’, (૩-૨) આ વચનવડે સંનયોગનુજ પુરાતનપણું કથ્યું તેનું હવે, ‘વીતરાગ’ ઇતિમંત્રાર્થવરે પ્રતિપાદન કરે છે—

વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતા: ।

વહ્નો જ્ઞાન્તતપસા પૂતા મદ્ભાવમાંગતા: ॥ ૧૦ ॥

અન્વ—વીતરાગમયક્રોધાઃ જ્ઞાનતપસા પૂતાઃ બહવઃ મામ્
 ઉપાશ્રિતઃ સન્તઃ મન્મથાઃ મૂત્વા મદ્ભાવમ્ આગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વેષનાં રાગ, ભય તથા ક્રોધ વિશેષ રીતે નિર્ગત થયલ હોય, તેવા
 બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ તપવડે શુદ્ધ મનવાળા અનેક મુમુક્ષુઓ, અદિતીય- પરબ્રહ્મનું
 ઉપશ્રયણ કરી, બ્રહ્મસ્વરૂપે પરિપૂર્ણતાને પામી, બ્રહ્માત્મેક્યતાને
 પ્રાપ્ત થયલા ૧૦

વિ—વીતરાગમયક્રોધાઃ=તીવ્ર મુમુક્ષા તથા મત્ અસત્ વસ્તુના વિવેક
 તથા વૈરાગ્યવડે વિશેષ રીતે (વિ) નિર્ગત થયલ હોય (વિમુક્તાઃ=વીતાઃ) રાગ,
 ભય તથા ક્રોધ જેમનાં, તેવા પુરૂષો; ભોગ તથા ઉપકાર કરનાર વિષે રામ,
 આધ્યાત્મિક આદિ ઉપદ્રવોથી ભય, અને પોતાને અપકાર કરનાર પ્રત્યે ક્રોધ
 થાય છે; ક્રોધ શબ્દવડે, આપસ્તમ્ય ઋષિએ વર્ણવેલા ભૂતદાહીય દુર્ગણો
 ઉપલક્ષિત થાય છે.

જ્ઞાનતપસા=‘મનસથેન્દ્રિયાણાં ચ હૃદયાર્થ્ય પરમંતપઃ અર્થઃ—મન તથા
 ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા તેજ ખરેખર પરમ તપરૂપ છે’ આ વચનાનુસાર,
 ‘હું કેવળ બ્રહ્મરૂપ છું’ એ રીતે કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે, આત્મપણાનો સાક્ષાત્
 ભોધ કરાવનાર કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિનાનું જે જ્ઞાન, (જ્ઞાન) તેજ મુમુક્ષુ
 યોગીને કર્તવ્યરૂપ તપ; તે વડે.

પૂતાઃ=અનાત્મસ્વભાવ સમ્યકપ્રકારે વિનષ્ટ થતાં. શુદ્ધ થયલ હોય
 મન જેમના તેવા શુદ્ધાત્મા પુરૂષો; અર્થાત્ વામદેવાદિ મુમુક્ષુઓ પોતે;
 મામ્ ઉપાશ્રિતાઃ=અપૂર્વ, અપર, અનન્તર, અખાલ, અદિતીય કેવળ પરબ્રહ્મ
 રૂપ મને (મામ્) સર્વદા ઉપશ્રયણ કરી; અર્થાત્ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપે છે
 એ રીતે બહાર અંદર તથા સર્વત્ર આત્મભાવના વડે સુકત થય, સદા એકતા
 શુદ્ધિ કરતા સત; (ઉપગ્રયણ) મન્મથાઃ=મ સ્વરૂપે પૂર્ણરૂપ થ-ને દેહપાત થયા

પછી બ્રહ્માત્મ-સ્થિતિરૂપ મહાભાવને પ્રાપ્ત થયલા; અર્થાત્ વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થયલા.

૧૦

અવ-અમૃતના સમુદ્રની પ્રમાણે, સર્વ પ્રાણિઓ અદ્વિતીય, પરબ્રહ્મરૂપે તું, તેના વિષે સ્થિતિ કરી રહે છે; તારા વિષેનો આવાસ મર્વ પ્રાણિઓને આમાન્ય હોય, તથાપિ તુ સર્વ પ્રાણિઓને મુક્તિ ન આપતાં, તેમથી કોઇ એકનેજ મુક્તિ આપે, આ તારો કેવો પક્ષપાત કહેવાય ? આ શંકા પ્રત્યે, અમૃતસમુદ્ર વિષે સર્વ પ્રાણિઓનો નિવાસ ભલે એકસરખો હોય, તથાપિ જેમ અમૃતનું પાન કરનાર વિના, અન્ય કોઇને અમરપણું પ્રાપ્ત ન થાય, તેમ સર્વ પ્રાણિઓનો નિવાસ મારા વિષે એકસરખો હોય, તથાપિ ' ન યયા યયો પાસતે તયૈવ ભવતિ અર્થ.—તેની જે જે પ્રકારે ઉપાસના કરે તેજ સ્વરૂપને તે પ્રાપ્ત થાય ' આ શ્રુતિના અર્થને અનુસરી, જે કેવળ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ એવા મને બજે, તેમનેજ વિમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, કિંતુ જે કામી પુરુષો મદારા અપર સ્વરૂપને બજે તેમને તે સિદ્ધ ન થાય, આ રીતનું, ' યં યયા ' ઇતિ મંત્રાર્થવડે હવે કથન કરે છે—

યે યથા માં પ્રપદન્તે તાંસ્તૈર્થેવ મજામ્યહમ્ ।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્વ-થે (જનાઃ) મામ્ યથા પ્રપદન્તે તાન્ તથા એવ અહં મજામિ ।

(હે) પાર્થ, મનુષ્યાઃ સર્વશઃ મમ વર્ત્મ (એવ) અનુ-
વર્તન્તે ॥ ૧૧ ॥

અં જે મનુષ્યો જે જે ફલની ઇચ્છાવડે યુક્ત થઈ, સાનમાર્ગ વા કર્મમાર્ગ વા અન્ય કોઇ માર્ગવડે મારી ઉપાસના કરે, તે તે ઉપાસકોને, કેવળ તે તે સ્વરૂપે અત્યક્ષીભૂત થઈ, હું અનુગ્રહ કરું છું; હે પાર્થ, બ્રાહ્મણાદિ

અર્થ મુમુક્ષુઓ, હું ઇશ્વરને પ્રિય, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવિદિત એવા કેવળ કર્મ માર્ગનું વિશેષ રીતે અનુવર્તન કરે છે. ૧૧

વિ० એ=’ દ્વે રૂપે વામુદેવસ્ય વ્યક્તં ચાવ્યક્તમેવચ । અવ્યક્ત બ્રહ્મણો રૂપ વ્યક્તમેનન્તરાચરમ્ અર્થ:—અવ્યક્ત તથા કેવળ અવ્યક્ત, એમ શ્રી વામુદેવ ભગવાનના બે રૂપો છે; તેમાં અવ્યક્ત સ્વરૂપ તે અહ્યતત્ત્વનું, તથા વ્યક્ત સ્વરૂપ તે ચરાચર જગતનું સ્વરૂપ છે ’ આ સ્મૃતિ અનુસાર, પરબ્રહ્મ તત્ત્વ, નિર્વિશેષ તથા અવ્યક્ત સ્વરૂપ હોય છે. અને માયાની ઉપાધિવાનું વ્યક્તસ્વરૂપ, તે કાર્ય અદર્શમાન અપર અહ્યતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે; આ રીતની વ્યવસ્થાવાળા મારા નસ્ત્વસ્વરૂપને, શાસ્ત્ર, તથા આચાર્યના ઉપદેશવડે મંસ્કાગને પ્રાપ્ત થયેલ, પોતપોતાની શુદ્ધિ અનુપૂર્વક તે તે સ્વરૂપને અનુભવ પ્રાપ્ત કરી, મારા પરમસ્વરૂપને અથવા અપરસ્વરૂપને જાણનાર અહ્યતેતા, અથવા તે ને જાણી ઇચ્છા કરનાર જે કોઈ મનુષ્યો; એ મામ્=આ રીતના બે પ્રકારના સ્વરૂપવાન હું પરમાત્માને; યથા પ્રપચન્તે=જાનયોગ, વા કર્મયોગ વડે વા અન્ય જે કોઈ પ્રકાર વડે ઉપામે; તાન્=તે ને માધનનિષ્ઠ ઉપાસકોને; તથૈવ=મારા જે જે સ્વરૂપ વિષે તેઓ પરિનિષ્ઠાવાન હોય, તે તે રૂપેજ પ્રત્યક્ષીભૂત થઈને; મજામિ=હું અનુગ્રેહ કરું છું; અર્થાત્ જે જે વસ્તુની ઉપાસના કરે, તે તે ઉપાસનાને અનુરૂપ જાણવડે, હું તેમને યુક્ત કરું છું;

’ યાદશી માવના યત્ર મિદિ મંવતિ તાદશી અર્થ:—જેના વિષે જે પ્રકારની જાણના હોય, તે પ્રકારે ત્યાં સિદ્ધિ હોય, ’ આ રીતના નિયમાનુસાર, પોતપોતાના પ્રજાળણ વડે, જે વસ્તુની ઉપાસનાનો પરિગ્રહ કરેલ હોય, તેને અનુરૂપજ તેઓને જાણસિદ્ધિ થાય; તેથી અન્ય પ્રકારની સિદ્ધિ ન હોય; આમ હોય, એટલે મને કોઈ પણ પ્રકારનો પક્ષપાતલાવ ઘટે નહિ

આ રીતે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગનું જાણ પ્રાપ્ત કરાવવામાં મને તો કેવળ સમભાવ હોય, તથાપિ શાસ્ત્રાર્થને જાણનાર તથા તેને અનુસરનાર

શ્રાદ્ધાદિ જે મુમુક્ષુઓ હોય છે તે મર્વે, (મનુષ્યાઃ સર્વશઃ) હું ઇપરને જે અભિમત છે, (મમ) તથા શ્રુતિ અને સ્મૃતિવડે જેનું વિધાન કરેલું છે, તે કેવળ કર્મમાર્ગને (વર્ત્તમ) અનુવર્તે છે; અથવા ઇશ્વરશ્રુતિના (મમ) વિષયભૂત કર્મમાર્ગનું અનુવર્તન કરે છે; અર્થાત્ વિશેષરીતે કેવળ કર્મો કરે છે. ૧૧

શ્વબં મોક્ષના મમીપવર્તિ કારણરૂપ પ્રકૃષ્ટરૂપ, તથા મર્વ શ્રુતિઓ વિષે જે પ્રમિદ્ધરૂપ છે, તે રીતના જ્ઞાનયોગનો પરિત્યાગ કરી, પાંડિત બોધા પણ કર્મમાર્ગનું કેમ અનુષ્ઠાન કરે છે? આ રીતની શ કા કરવી યુક્ત નથી.

જ્ઞાનયોગ કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ વડે જ મિધ્ધ થઇ શકે; એટલે ચિત્તશુદ્ધિ અસિધ્ધ હોય ત્યાં સર્વ કર્મોનો પારિત્યાગ કરી, જ્ઞાનયોગ વિષે કોઇ પ્રવૃત્ત થાય તો તેને જ્ઞાનનિષ્ઠા સંભવે નહિ, અને જ્ઞાનનિષ્ઠા અસિદ્ધ હોય તો મોક્ષ અસિદ્ધ હોય; એટલે આ રીતે જ્ઞાન તથા કર્મ, આ ઉભયના ફળનો નાશ થાય, તેથી કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ, મોક્ષનું આદિ તથા પરમ કારણ હોવાથી, તથા કર્મો વડે તે મ પાદન થઇ શકે, માટે વિચક્ષણ પુરુષો કેવળ કર્મો કરે છે એવા આશયવડે દવે, ' ક્ષાલંત ' ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે -

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

અન્વ—ઇહ દેવતાઃ યજન્તઃ (પण्डिताः) કર્મણાં (અનુષ્ઠાનેન લઘ્વાં)

સિદ્ધિં કાંક્ષન્તઃ (મમ વર્ત્માનુવર્તન્ત) હિ માનુષે લોકે કર્મજા

સિધ્ધિઃ ક્ષિપ્રમ્ (એવ) ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

જ-આ લોક વિષે, ઇન્દ્ર, અગ્નિ આદિ દેવોનો અનુગ્રહ મિદ્ધ કરવા અર્થે, આ જપ આદિ હવિ અર્પણ કરી, તે દેવોની આરાધના કરતા સત્તા પાંડિતો, શ્રોતાદિ કર્મોનું શ્રદ્ધા ભક્તિ તથા નિયમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરીને જ,

સત્વશુદ્ધિ રૂપ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેથી તેની આઠક્ષા વડે યુક્ત થઈ, મેં નિર્દિષ્ટ કરેલ કર્મમાર્ગનું અનુવર્તન કરે છે, કારણ કે, આ કર્મભૂમિ વિષે ચિત્તશુદ્ધિ, વેદિક કર્મો કરવાથી કેવળ શીઘ્રરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨

ચિન્દ્ર-આ લોક વિષય વચ્ચા-૬૮ તથા અગ્નિ આદિ દેવાને, યજ્ઞન્તઃ આઠમ્ય આદિ દર્શિદાન કરીને આરાધના કરતા સના પડિત પુરોહિત કર્મણામ્ શ્રદ્ધા, ભકિત તથા નિયમપૂર્વક શ્રીતાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાન વડે પ્રાપ્ત થાય તે, સિદ્ધિ-સત્વશુદ્ધિરૂપ મિદ્ધિને

દા આદિ યોગોવડે ખણી શુદ્ધિની શુદ્ધિ સપાદન કરી શકાય, એટલે કર્મો કરવાની શુ આવશ્યકતા ? આ રીતની શકા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે આ યોગો અવેદિક હોય છે, વળા તેઓ બ્રહ્મણને અવિદિત રૂપે હોવાથી તેમનું અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય નથી; અને કદાચિત્ તેનું અનુષ્ઠાન કરે તથાપિ તેમના વડે ચિત્તશુદ્ધિ લાભે કાળે મિદ્ધિ થાય, એટલે બ્રહ્મણ મુમુક્ષુને તો કર્મ અવશ્ય કર્તવ્ય રૂપે હોય એવા આશય વડે 'ક્ષિપ્ર' ધર્મ ઉત્તરાર્ધ મત્ર વડે કથન કરે છે-

કારણ કે આ કર્મભૂમિવિષે (માનુષલોકે) વેદિક કર્મોના અનુષ્ઠાન વડે સપન્ન (કર્મજા) હોય તેવી ચિત્તશુદ્ધિ રૂપ મિદ્ધિ કેવળ શીઘ્રરીતે (ક્ષિપ્ર) પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ યજ્ઞો વડે આરાધિત થયેલ દેવાના અનુગ્રહથી મન જલદીથીજ નિર્મળ થઈ જાય છે, 'માનુષલોક વિશે સિદ્ધિ' આ ઉક્તિ વડે આતુર્વભૂતતા, આતુરાશ્રમ્યતા તથા કર્મવિધિ કેવળ મનુષ્યલોક વિશે હોય કિંતુ તે અન્યત્ર, લોક વિષે ન હોય એમ સૂચન થાય છે ૧૨

અર્થ- ' મારા માર્ગનું અનુવર્તન કરે છે ' (૪-૧૧) આ વાક્યાર્થ વડે મારી કૃતિના વિષય જૂત એવા કર્મમાર્ગનું અનુવર્તન કરે છે એમ જો કહ્યું તેનું હવે 'આતુર્વણ્ય, ધર્મતાદિ મત્રાર્થ વડે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વચ્ચકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વ—ગુણકર્મવિભાગશઃ ચાતુર્વર્ણ્યમ્ મયા સૃષ્ટમ્ તસ્ય કર્તારમ્
અપિ મામ્ અકર્તારમ્ અવ્યયમ્ વિદ્ધિ ॥ ૧૩ ॥

અ—ગુણ, તથા કર્મના વિભાગને અનુભરી, ચારે વર્ણોની મેં
સૃષ્ટિ કરેલી છે; તેનો હું કર્તા છું, તથાપિ મને અકર્તા તથા અવિનાશી-
રૂપે જાણુ. ૧૩

વિ— ગુણકર્મવિભાગશઃ—સત્વ આદિ ગુણો, તથા શમ આદિ કર્મોના
વિભાગ વડે.

૨જ ઉપસૃષ્ટ (૨જોગુણ યુક્ત) મત્વપ્રધાન ગુણવાળા બ્રાહ્મણોને શમાદિ
કર્મો, સત્વ ઉપસૃષ્ટ ૨જઃ પ્રધાન ક્ષત્રિયો ને શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ આદિ કર્મો,
તમ ઉપસૃષ્ટ ૨જઃ પ્રધાન વૈશ્યોને કૃષિ આદિ કર્મો, અને ગ્જ-ઉપસૃષ્ટ તમઃ
પ્રધાન શૂદ્રોને પરિચર્યાત્મક કર્મ, એ રીતે મેં સૃષ્ટિના આદિ કાળમા ગુણ
તથા કર્મોના વિભાગપૂર્વક વર્ણો તથા ચાર આશ્રમો (ચાતુર્વર્ણ) રચેલા
એટલેજ, ' મારા માર્ગને તેઓ અનુવર્તન કરે છે ' (૪—૧૧) એમ
જે કહેલું તે સિદ્ધ થાય છે.

યત્કર્તુર્મંવતિ તત્કર્મકુરુતે યત્કર્મકુરુતે તદમિતપચતે અર્થઃ—ખૂ. ૪—૪—૫
જે કોઈ જેવો સંકલ્પ કરે તેવું તે કર્મ કરે, અને જે કર્મ કરે તેનું તેવું
ફળ પ્રાપ્ત થાય, ' આ શ્રુતિ અનુસાર, તું ચાતુર્વર્ણ્ય સૃષ્ટિરૂપ કર્મોના કર્તા
થાય, એટલે તે કર્મના જન્માદિ ફલનો સંભવ થવાથી, તુંને નિત્યપણું
જથા ઇશ્વર-પણું કેમ સિદ્ધ થાય ? આ રીતની સંકા કરવી યોગ્ય
નથી; વિકલ્પો ન હિં ટ્સત્તુ તૃપ્તિ હોવાતર તારાપની ઉ ખડ ૮ અર્થ. = ખરેખર
વિકલ્પ વરતુ રૂપે ન હોય', ' માયામાત્રમિદંધૈતમ્ અર્થઃ=ગૌડપાદ. ૧-૧૭

આ દ્વેતપ્રપંચ કેવળ માયા માત્ર છે, ' આ જ્ઞાનિ અનુમાર, મુદ્દા તથા સ્વદૃશ્ય પદાર્થ આદિ માયિક રૂપે હોવાથી મિથ્યા સ્વરૂપ હોય, એટલે નિષ્ક્રિય તથા અનિષ્ક્રિય રૂપ હું, તેને તો આ મર્ગન આદિ દ્વિધાનો અપો-ગમ સિદ્ધ હોય, નેથી મને તો તુ વખતુઃ કેવળ અકર્તા રૂપે જાણુ એમ હવે, ' તત્સ્ય ' ઇતિ ઉત્તરાર્થ મત્ર વડે કથન કરે છે.

તે ચાતુર્યભર્ય પ્રપચનો, માયાના શીધે હું કર્તારૂપ છું, અને માયારહે મોહિત થયેલ ચિત્તવાળા પુરુષોને કર્તારૂપે હું પ્રતીત થાઉં, તથાપિ હું પરમાત્મા વસ્તુતઃ નિર્ગુણ સ્વરૂપે છું, તેને તુ કર્તાપણુ આદિ ધર્મથી કેવળ રહિત છું (અક્તાર) એમ જાણુ, અને ને કર્તાપણુનો મારા વિષે અભાવ હોવાથી, કર્મનો અસંભવ, અને કર્મના અમંભવ શીવે તેના રૂપ જન્માદિનો મને અમંભવ હોય, એટલે હું નાશ રહિત (અકર્મ) નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ તથા કેવળ મુક્ત સ્વભાવવાળો છું એમ તું નકદી જાણુ. ૧૩

જવ-પરબ્રહ્મરૂપ હું તેને બે ઉપાધિઓ હોય છે, એક માયા અને બીજી તેનું કાર્ય; હું પોતે તો કૃતસ્થ, અસંગ તથા ચિત્તરૂપે હોવાથી, મને માયા તથા તેના કાર્યમૂલ યાવત્ સૃષ્ટિ-સંબંધનો અભાવ હોય, એટલે કેવળ માયારૂપ કર્તારૂપે ઉત્પન્ન કરેલ માયાકૃત જગત્સૃષ્ટિ આદિ કર્મોનો પણ જોમ મને શ્લેષ ન હોય, તેમ પ્રત્યક્સ્વરૂપે પણ હું અસંગરૂપે હોવાથી, દેહેન્દ્રિયાદિવડે કરેલ કર્મોનો પણ મને શ્લેષ ન હોય; આ રીતે જે કોઈ સુમુક્ષુ, હું પરમાત્મા, કર્તા તથા બોક્તાપણુ આદિ ધર્મોથી રહિત છું એમ જાણુ, મનન આદિ કર્મવડે ઉત્પન્ન થયેલ વિજ્ઞાન-જળવડે આત્મસ્વરૂપે અનુભવ કરી કર્મો વિષે ગ્રેહિત થાય, તે કર્મોવડે બદ ન થાય એમ હવે, ' ન માં ' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થ-વડે કથન કરે છે—

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ ૧૪ ॥

અન્વ—મે (પ્રત્યગાત્મનઃ) કર્મફલે ન સ્પૃહા (અસ્તિ અતઃ એવ) કર્માણિ
મામ્ ન લિમ્પન્તિ इति માં (સતત્ત્વં) યઃ અભિજાનાતિ સઃ
કર્મભિઃ ન વ્યવ્યેત ॥ ૧૪ ॥

અ—પ્રયત્નસ્વરૂપે મને કર્મ વા તેના ફળ વિષે સ્પૃહા ન હોય, એટલે
શુદ્ધિ આદિ વડે કરેલ કર્મો, કર્મ તથા તેના કર્ત્તાના સાક્ષિભૂત એવા મને
સ્પર્શ કરે નહિ; આ રીતે હું પરમાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જે જાણે, તે
લોકસંપ્રદાયે કરેલ કર્મોવડે બધાતો નથી. ૧૪

વિ—મે-ફલસ્થ, અમંગ તથા ચિત્ત-સ્વરૂપે હોવાથી, શુદ્ધિ આદિના
સ બધથી રહિત પ્રત્યગાત્મારૂપ મને; કર્મફલે=કર્મ તથા તત્ત્વ-સ્વરૂપે ફળ વિષે.

સ્પૃહા શુદ્ધિના ધર્મરૂપે હોવાથી, અને હું શુદ્ધિ આદિના સાક્ષિ તથા
અધિકારીરૂપે છું, એટલે મને શુદ્ધિની ધર્મરૂપ સ્પૃહાનો અયોગ સિદ્ધ હોય,
તેથી મને કર્મ તથા તેના ફળની ઇચ્છા સંભવે નહિ, અને તે કારણના
લીધેજ મને કર્મો સ્પર્શ કરે નહિ.

‘સયવાકામોભવતિ તત્ક્રતુર્ભવતિયત્ક્રતુર્ભવતિ તત્કર્મ કુસ્તેષુ ૪-૪-૫.
અર્થ:-તે જે પ્રકારની ઇચ્છા કરે તે પ્રકારનો તેને સંકલ્પ થાય, અને જે
પ્રકારનો સંકલ્પ કરે તે પ્રકારનું તે કર્મ કરે; આ શ્રુતિ અનુસાર, જે પુરૂષ
કામનાવડે યુક્ત હોય તેનેજ કર્મસંકલ્પ તથા કર્મારંભ સંભવે; એટલે
કેવળ કર્મફળની ઇચ્છાવાળો વિરાનાત્મક પુરૂષ કર્મ કરે; કિંતુ કામના રહિત
તથા અક્રિયરૂપ હું, તેને કર્મ તથા તેના ફળની ઇચ્છા કેમજ થશે ? આમ
હોવાથી, શુદ્ધિ આદિવડે કરાયેલ કર્મો, કર્મ તથા કર્મકર્તાનો સાક્ષિરૂપ હું
(અકર્તાર) તેને સ્પર્શ કરે નહિ (ન લિમ્પન્તિ).

તેલવત, જે ફલેચ્છુ પુરૂષ જે કાંઈ કર્મ કરે તે વડે તેજ લિપ્ત થાય, કિંતુ
તેનાથી અન્ય કોઈ લિપ્ત ન થાય, એટલે શુદ્ધિ આદિવડે કરેલ કર્મ, શુદ્ધિ
આદિના કર્મ તથા કર્ત્તાથી લિપ્ત અન્ય કોઈને લિપ્ત ન કરે; આ ન્યાય;

નુસાર, (ઇતિ) હું પરમાત્મા, કર્મ તથા તેની ક્ષેત્રચાત્રી રહિત, કર્મનો-
અકર્તા તથા અબોધતારૂપ, તથા આકાશવત્ સર્વગત, અમગ, અવિ-
ક્રિય, તથા શુદ્ધિ તથા તેના ધર્મ તથા કર્મ તથા તેની અવસ્થાના
સાક્ષિરૂપે છું. આ રીતે મને (મા) આત્મતત્ત્વરૂપે સમ્યક્પ્રકાશે અભિમુખ
કરી, આ પરમાત્મા હું પોતેજ છું એમ જે આત્મતત્ત્વરૂપે માક્ષાતપૂર્વક
બાણે, (અભિ+જાનાતિ) તે જાની અધિકારી પુરૂષ, લોકમગ્રદાર્યે જે કર્મો
કરે (કર્મભિ) તેવડે તે બધું થાય નહિ;

તાત્પર્ય—આ પ્રકારનો અધિકારી, જે કાંઈ કર્મ કરે તે વડે તેને પુનઃ
જન્મ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૧૪

અન-શુદ્ધિ આદિ ઉપાધિવડે કરેલ કર્મો આત્માને અબબધરૂપે હોય
આ રીતનું જ્ઞાન, મોક્ષ વિષે પ્રવૃત્તિ કરવામાં જાની પુરૂષને એક બળવાન
સાધનરૂપ છે એમ સૂચન કર્યું; દશે, પૂર્વે પણ આ રીતે કેવળ કર્મના
અબબધપણાના જ્ઞાનવડે કેવળ યુક્ત થઈ, મુમુક્ષુઓએ મોક્ષાર્થે પ્રવૃત્તિ
કરેલી; આ રીતના શિષ્ટ પુરૂષોના આચારનું પ્રમાણ લક્ષમાં લઈ તુને પણ
આજ રીતે મોક્ષસિદ્ધિ માટે કર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી ઘટે એમ, ‘એવ’ ધ્યાદિ
મંત્રાર્થ વડે ધ્યન કરે છે—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वंपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्माच्च पूर्वं: पूर्वतरं कृतम् ॥ ૧૫ ॥

અન્વ—એવં જ્ઞાત્વા પૂર્વં અપિ મુમુક્ષુભિઃ કર્મ કૃતં તસ્માત્ ત્વં પૂર્વે
કૃતં પૂર્વતરમ્ કર્મ એવ કુરુ ॥ ૧૫ ॥

અ—આ રીતે હોવાનું બાણીને, પૂર્વે થઈ ગયેલા જનકાદિ મુમુક્ષુઓએ
પણ લોકહિતાર્થે કર્મોનું અનુદાન કરેલું; એટલે તારે પણ પૂર્વે થઈ
અપના રૂઢનવૃદ્ધ પુરૂષોએ અનાદિકાળથી કર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ કરેલી, તેમ કેવળ
લોકહિતાર્થે કર્મજ કરવા ઘટે છે. ૧૫

વિ-એ જ્ઞાત્વા=હું પ્રેત્યક્ષરરૂપે કેવળ શુદ્ધિ આદિનો સાક્ષિરૂપ છું તથા દેહેન્દ્રિય આદિથી લિન્નરૂપે સતો દેહેન્દ્રિયાન્વિતે, કરેલ કર્મોથી બંધ થતો નથી, આ રીતે દેહેન્દ્રિયાદિથી, પોતાના આત્માના લિન્નપણાનો તથા દેહાદિ-કૃત કર્મોથી, તે આત્માના અબંધકપણાનો ઉક્તરીતિ-પૂર્વક અનુભવ પ્રાપ્ત કરી; મુમુક્ષુભિઃ મુક્ત પુરુષોવડે, મોક્ષપ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષોવડે; આ પદનું ગર્ભિતણિજનરૂપ છે. પૂર્વે =અવિદ્યારૂપ બંધથી મુક્ત કરાવવાની ઇચ્છાવાન જનકાદિ મુમુક્ષુઓવડે પૂર્વેઃકૃત=જ્ઞાનવૃદ્ધ મત્પુરુષોએ અનુષ્ઠિત કરેલ પૂર્વતરમ્ અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત કરેલ

તાત્પર્ય:-જનકાદિ પૂર્વે થઇ ગયેલ જ્ઞાનવૃદ્ધ મુમુક્ષુઓએ પણ લોકહિતાર્થે કર્મચિત્તે પ્રવૃત્તિ કરેલી; માટે તુ પણ લોકહિતાર્થે અવશ્ય કર્મજ કર; કિંતુ તુંને કર્મનો પરિચાગ કરવો ઘટે નહિ ૧૫

અર્થ-‘કર્મણા વ્યવતે જન્તુ. મં-આસહૃ. અર્થ:-પ્રાણીમાત્ર કર્મવડે બદ્ધ થાય છે’, આ સ્મૃતિ વાક્યાનુસાર કર્મોને બંધકપણું હોવાથી, કર્મકરવાથી કેવળ બંધકપણું મિદ્ધ થાય આમ શકા કરવી થોડી નથી; કારણ કે તે સ્મૃતિ તો અજ્ઞાનપૂર્વક કાંઈ કર્મ કરે તેવા અનાત્મક કર્મ કર્તાને વિષય કરે છે, અને તે જિદિત્વા ન લિપ્યતે કર્મણા વાપકેન બુ. ૪:૪-૨૩. અર્થ:-તે બ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જાપકર્મવડે તે લેપાય નહિ’, આ શ્રુતિ અનુસાર જ્ઞાનીપુરુષને કર્મનો અલેપ સિદ્ધ હોય, એટલે કર્મ તથા અકર્મના તત્ત્વને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી, જ્ઞાની પુરુષ જે કાંઈ કર્મ કરે, તે કેવળ અકર્મરૂપે હોવાથી બંધકરૂપે થાય નહિ; અને અજ્ઞાની પુરુષ, કેવળ અકર્મરૂપ સ્થિતિ (નિવૃત્તિ) ગૃહણ કરે તો તેનું અકર્મ પણ કેવળ કર્મરૂપે જ હોવાથી બંધનરૂપ થાય; આમ હોવાથી, કર્મ તથા અકર્મના લક્ષણ જાણવાની આકાંક્ષા પ્રાપ્ત થાય તેથી હવે, ‘કિંકર્મ’ ઇત્યાદિ મંત્રાચંવડે કથન કરે છે—

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

તસે કર્મે શ્રવણ્યામિ શ્રદ્ધાત્મા મોક્ષસેઽશુભાત્મ ॥ ૧૬ ॥

અવ—કર્મ તથા અકર્મ, આ ઉભયનું તત્ત્વ આરશ્નુ (ચઠ-
વાની ધૃષ્ટાવાળા) પુરષને જ્ઞાતવ્ય રૂપે હોય? વા તે કેવળ
આરશ્નુ (ચઠેલ) મુમુક્ષુને જ્ઞાતવ્યરૂપે હોય? આ રીતની આ-
કર્ષણ પ્રત્યે, આરશ્નુ મુમુક્ષુને કેવળ કર્મ, અકર્મ, તથા વિકર્મનું
તત્ત્વ સમ્યક્પ્રકારે જ્ઞાતવ્યરૂપે હોય છે; અને કર્માદિનો આ તત્ત્વબોધ કેવળ
દુર્ઘટરૂપ હોય, તેથી આરશ્નુએ કર્માદિના લક્ષણનું જ્ઞાન પ્રયત્નપૂર્વક
અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવું ધટે; માટે આ રીતના મુમુક્ષુને કર્માદિ વિષે જ અધિ-
કાર હોય, કિંતુ તેને અન્યત્ર અધિકાર ન હોય એ રીતના આશયથી હવે,
'કર્મણ.' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે નિરૂપણ કરે છે—

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણથ ચોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

અવ—કર્મણઃ અપિ બોદ્ધવ્યમ્ (અસ્તિ) વિકર્મણઃ ચ બોદ્ધવ્યમ્
(આસ્તિ તથૈવ ચ) અકર્મણઃ ચ બોદ્ધવ્યમ્ (આસ્તિ) હિ કર્મણઃ
ગહના ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

અ—આરશ્નુ મુમુક્ષુને, વર્ણાશ્રમ આદિના અનુષ્ઠેય કર્મો કયા છે? તેનું
તત્ત્વ જાણવાની આવશ્યકતા હોય છે; તેમજ પ્રતિષિદ્ધ કર્મો, તથા અકર્મ
વા કર્મ—સંન્યાસ થું છે? તેનું પણ તત્ત્વ જાણવા આવશ્યકતા હોય છે,
કારણ કે કર્માદિ ત્રણેની ગતિ, જ્ઞાની પુરુષને પણ દુર્વિરોધરૂપ હોય છે. ૧૭

વિ—કર્મણ = વર્ણ તથા આશ્રમ આદિના અનુષ્ઠેય કર્મો; તેનું

પરેષ્વર કર્મના સ્વરૂપને જાણ્યું હોય, તો કર્મ યથાશક્તિ કરી શકાય;
કિંતુ તે જ જ્ઞાન હોય તો તેમ જ્ઞાને નહિ, શાસ્ત્ર અનેક હોય,
તથા જ્ઞાનના વર્ણકો પણ અનેક પ્રકારના હોય, તથા દેશ, કાળ, યુગ
આદિના, વર્ણાશ્રમ, વય, તથા અવસ્થા આદિના ભેદ ક્રીડિ, સંકેત તથા

વ્યાક્રાંત પ્રાપ્ત થાય, તેથી કર્મવિધિ અનેક રૂપે હોવાથી, કર્તવ્ય કર્મના તત્ત્વનો સમ્યક્ પ્રકારે બોધ થવો ઘટે છે;

વિકર્મણઃ= વિધાન કરેલ હોય તેથી વિપરીત સ્વરૂપે, અનંત સંબંધ-વાળા વિધિવડે કરાય તેવું પ્રતિપિદ્ધ નિન્દિત કર્મ; તેનું

જો કાષ્ટ પણ કર્મના નિપિદ્ધ અંશનું જ્ઞાન હોય, તો જે નિપિદ્ધાંશ હોય તેનો પરિહાર થઈ શકે; તથા નિશ્ક્રાંત દેશ, તથા કાશ્ચાદિના ભેદ વડે નિપિદ્ધ કર્મો પણ બહુ પ્રકારના હોય, તેથી તેનું પણ સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય હોય છે;

અકર્મણઃ= કર્મ નહિ તે અકર્મ; કર્મભાવ; અથવા જેથી કર્મ સંભવે નહિ તે કર્મસંન્યાસ, તેનું.

કામ્ય કર્મનો ત્યાગ, નિપિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ, કર્મફળનો ત્યાગ, સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ, કર્મમાત્રનો પરિત્યાગ, ઇત્યાદિ બેદના લીધે સંન્યાસ પણ અનેક પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે હોય, તેથી તેનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય હોય છે.

‘ કર્મણઃ ’ શબ્દવડે વિકર્મ, તથા અકર્મનું ઉપલક્ષણ કરેલું છે; ગહના= જ્ઞાનીઓને પણ દુર્જેય; ગતિઃ= આ રીતે કર્તવ્ય છે, તે રીતની કર્તવ્યતાનો નિશ્ચય કરવો તે;

તાત્પર્ય—કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ, આ ત્રણેની ગતિ જ્ઞાનીઓને પણ દુર્જેય હોય, તેથી આરંભ પુરૂષે, કર્મ અકર્મ તથા વિકર્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, તેનાં લક્ષણ તથા રહસ્ય સહિત, સાસ્ત્ર તથા આચાર્યથી સમ્યક્ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવું.

૧૭

અવ૦ કર્મ તથા અકર્મનું તત્ત્વ આરંભ પુરૂષને નહિ, કિંતુ આરંભ પુરૂષને જ બોધવ્યરૂપે હોય; ‘ જે તત્ત્વજ્ઞાનવડે સંસારની મુક્તિ થાય છે, ’ ‘ આ સર્વેનાં હૃદયને હવે ઉપદેશ કરીશ, ’ એમ પૂર્વે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી (૪-૧૬) તેનો હવે, કર્મગ્યકર્મ ’ ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે ઉપદેશ કરે છે—

કર્મણ્યર્કમ્ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ ય ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વ—કર્મણિ અર્કમ્ ય પર્યેત્ (તથા એવ) અર્કમણિ કર્મ ચ ય પર્યેત્ સ (એવ) મનુષ્યેષુ બુદ્ધિમાન્ સ. (એવ) યુક્તઃ (સ એવ) કૃત્ સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

અ-આપાધિક યાવત્ એષ્ટાઓ વિરો આત્મતત્ત્વનુ યથાર્થપ્રરૂપ જાણનાર જે કોઇ જ્ઞાની પુરૂષ કર્મનો અમાન જીવે તેમજ તૂષ્ટી-અન-રથા વિરો કેવળ ક્રિયાદર્શન કરે તેજ પુરૂષ અર્થ મનુષ્યો મધ્યે આત્મ-તત્ત્વને જાણનાર તેજ ખરે યોગી, તથા તેજ શ્રૌતાદિ યારત્ પ્રુષ્ઠ કર્મોનો કર્તા રૂપે હોય છે ૧૮

વિ—કર્મણિ=જે કેવળ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનાં ક્રિયામાણ અર્થાત્, નિર્વૃત્તિ-હોય તેવો લાઠિક તથા યાવત્ વંદિત વ્યાપાર (કર્મ) અર્થાત્ આપાધિક યાવત્ એષ્ટાઓ, તેના વિરો, ય=આત્મતત્ત્વના યાથાત્મ્યને જાણનાર સિદ્ધાન્ત પ્રુષ્ઠ, અર્કમ્=કર્મભાન ગ્રન્થમણિ=દેહેન્દ્રિય વ્યાપારના ઉપરામરૂપ તૂષ્ટી અવસ્થા નિષે કર્મ=કેવળ ક્રિયાને.

(શ્લોક)—કર્મ નિરો અર્કમ્ દર્શન તથા અર્કમ્ વિરો કર્મ દર્શન આ ઉભય પ્રસક્ત-વિરોધિ હોનાથી નબલે નહિ કર્મ વિરો વ્યાપાર પ્રત્યક્ દરપમાન હોય છે, એટલે તે અર્કમ્ થતુ કેમ થટે? તેમજ અર્કમ્ વિરો રથાણ્ઞ વત્ કેવળ તૂષ્ટીભાવ ઉપનિષદમાન હોય, એટલે અર્કમ્ ને પણ કર્મરૂપે થતુ કેમજ થટે? આ રીતે ભાનરૂપ વિરો અભાન-દર્શન, અને અમાન-રત્તુ વિરો ભાવ-દર્શન કરતુ, તે અતિ નિરૂધ્ધ તથા પ્રમાણથી રહિત હોય છે, આન તથા અભાવને અમાન તથા ભાવ કેમજ નબલે ?

(સંસાર) —આ શ્લોક કૃત્રી યુક્ત નથી, મહાબુદ્ધિપૂર્વક ક્રિયાશીલો તે,

ઉભય પ્રકારનાં દર્શન ઉપપન્ન છે; તે કયા પ્રકારે ઉપપન્ન છે? કહીયે છીયે; પોતે કેવળ અકર્મી હોય તથાપિ તે પુરૂષ અન્ય પદાર્થની કર્મ-ક્રિયાવડે કર્મી થાય.

જેમ મેઘની ચલન ક્રિયાવડે, ચંદ્ર પોતે અક્રિયાવાન હોવા છતાં ક્રિયાવાન થાય આસન ક્રિયા વડે જેમ સૂર્યના કિરણો ક્રિયાવાન થાય, તેમ યાવત્ પ્રાણિમાત્ર પોતે અક્રિયાવાન હોય, તથાપિ દેહાદિ વિષે તાદાત્મ્ય ભાવ લીધે, તે દેહાદિની ક્રિયાવડે ક્રિયાવાન થાય; તેમ 'હું' કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે છું' એમ જાણી કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે આત્મપણાના અનુભવ લીધે, પોતાને દેહાદિ સંબંધનો કેવળ અભાવ છે એમ સમજી બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ, દેહાદિના સંબંધવડે જે કાંઈ ક્રિયા (કર્મ) કરાય તેને, 'હું' તથા મારું, આ રીતનાં પોતાપણનો અભાવ હોય, એટલે કેવળ અક્રિયારૂપે (અકર્મ) જીવે છે.

અન્ય કોઈએ કરેલી ક્રિયા વિષે, અન્ય કોઈને પોતાપણું ઉપપન્ન ન હોય, એટલે પોતાપણાના અભાવ લીધે દેહાદિવડે જે ક્રિયા કરાય તે કેવળ અક્રિયારૂપે હોય; કારણ કે પોતાપણાના અભાવથી રહિત થઈને ક્રિયા કરે, એટલે તે ક્રિયા વિષે બંધકપણું ન હોવાથી, તે અક્રિયા તુલ્યજ કહેવાય; આ રીતે હોવાથી, ક્રિયા (કર્મ) વિષે અક્રિયાનું (અકર્મ) દર્શન સિદ્ધ થઈ શકે છે.

આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે, કર્મ તથા અકર્મનું દર્શન ઘટેજ નહિ, કારણ કે આત્મતત્ત્વ નિરવયવરૂપે છે, તેથી તેને ક્રિયા સાથે સમવાય સંબંધ અનુપપન્ન હોય છે.

જેમ વૃક્ષ અઘાયમાન થાય તથાપિ તે વૃક્ષ વિષે રહેલ આકાશને નિષ્ક્રિયરૂપે જીવે, જેમ વાદળાંઓ દોડાદોડી કરે તથાપિ તેમાં રહેલ ચંદ્રને નિષ્ક્રિયરૂપે જીવે, તેજ રીતે દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિ સ્વચ્છંદપૂર્વક વિષયો વિષે પ્રવૃત્ત થાય, તથાપિ જ્ઞાની પુરૂષ, પોતાના આત્માને કેવળ નિષ્ક્રિયરૂપે જીવે છે; એટલે 'નિષ્કલં નિષ્કલમ્ શ્વે ૦ ૬-૧૮ અર્થ:-આત્મા અચલ

તથા ક્રિયાથી રહિત છે', ઇત્યાદિ શ્રુતિપ્રમાણ અનુમાર, શાંતી પુરૂષ, પોતાનો આત્મા કેવળ કૂટસ્થ, અસંગ તથા ચિત્તવર્ત્ત છે, આ રીતે આત્મસ્વરૂપે અનુભવ કરે છે, તેથી તેને દેહાદિકર્તૃક કર્મ વિષે અકર્મદર્શન હોય તે કેવળ ઉપપન્ન છે

આ રીતનું અકર્મદર્શન વિદ્વાન્ પુરૂષોના પ્રત્યક્ષપણે સિદ્ધ છે, વળી 'તે પોતાને અકર્તારૂપે જુએ છે' આ રીતની સ્મૃતિવડે પણ તે અકર્મદર્શન સિદ્ધ છે, એટલે આ રીતનું દર્શન પ્રમાણેવડે ઉપપન્ન છે

વળી મૂઢ પુરૂષ જેમ પોતાના આત્મા વિરે દેહાદિની ધર પના કરી, દેહાદિનો વ્યાપાર ઉપરામ પામે એટલે હું (આત્મરૂપે) શાંત, તથા સુખરૂપ બેઠો છું અને કાંઈ પણ હું અને ઉત્પન્ન કરે તેનું કર્મ નું કરતો નથી, આમ મમજી હું ખરૂં દેહેન્દ્રિયનો નિરોધ થયે, દેહાદિ ક્રિયાથી રહિત થવાથી પોતાને સુખબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતા, પોતાને કેવળ ક્રિયારહિત માને તેમજ જેમ કાંઈ અથ ઉપર આગ્રહ થયે ન પુરૂષ, તે અશ્વ ચિત્તિ કરે એટલે પોતાને સ્થિતરૂપે જુએ, જેમ અગતિમાન હોય તથાપિ સૂચને ગતિમાનરૂપે જુએ, તેમ વિદ્વાન્ પુરૂષ કદાપિ કરે નહિ કિંતુ, તે દેહાદિની પ્રદર્શિત ઉપરામ પામે તેથી અક્રિયાવાન સ્થિતિ વિષે પણ કેવળ ક્રિયાદર્શન જુએ છે

જેમ અશુભિઓને અહો નિગૂઢ રીતે બંધ કરી મુખિબંધ કરીએ તેમા બહારથી ક્રિયાનો અભાવ દેખાય, તથાપિ અંતરની અશુભિઓનો જે મુખની ભાવ સિદ્ધ થાય તે વિશે તો તે મુકુતીભાવની (ખીકાઈજીવુ) મારણ્યૂત અશુભિના નિરોધરૂપ ક્રિયા અસર્ય વિવરમાન હોય છે, તેજ રીતે અનુઓનું નિમાનન રીએ તેના બંધાગની દશનરૂપ ક્રિયાનો અભાવ હોય, તથાપિ પાપણોના નિરોધ થાને નિરાધરૂપ ક્રિયા તો સિદ્ધમાન હોય, તેમજ હું કાંઈ પણ કર્યા નથી એમ કહી વૃત્તીમાન શુદ્ધ કરે, તેથી દેહેન્દ્રિયના ની મરતી અના ક્રિયાનો અભાવ ભલે હોય, તથાપિ

હું કામ પણ ક્રિયા કરતો નથી, આ રીતની કર્તારૂપે અદરની આગ્રહરૂપી માનસી-ક્રિયા તો અવરય વિષ્ણુમાન હોય છે.

અદરની આગ્રહ-ક્રિયાનો જ્યારે અભાવ હોય, ત્યારે દાય આદિ ઇન્દ્રિયોનો બહારથી નિરોધ અમિદ્ધ થાય, અને કેવળ મન તો મર્વ પ્રવૃત્તિનું મૂળરૂપે હોય, એટલે વળી સર્વાર્થનો મિદ્ધિ કળ્યા અર્થે ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા પણ મળવે.

કેવળ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરાય તોજ દેહ નિશ્ચય રહે, અને તે નિગ્રહનો અભાવ હોય તો દેહ વા ઇન્દ્રિયનું ચયન થાય છે, માટે આ ગીતે બહારની મૂઢદષ્ટિ એ ભલે અક્રિયાવાન થઇ તૂપણી-સ્વરૂપે ગહે, તથાપિ ન્યાય, દબાત તથા અનુભવપૂર્વક અત માનમી-ક્રિયા તો અવરય દરય-માન હાય, તેથી અકર્મદશા વિશે પણ કર્મદર્શન સિદ્ધ હોય એમ પ્રતિપાદન કર્યું તેમા કામ વિરોધ નથી, કિંતુ તે વાત પ્રમાણમિદ્ધ છે.

દલે, ભાવ અર્થાત્ કર્મના હોવાપણા વિશે અભાવદર્શન, અર્થાત્ ન હોવાપણું અને અભાવ વિશે ભાવદર્શન અર્થાત્ ન હોવાપણું સિદ્ધ હોય, આમ કહેતું અચુકત છે એમ વાદી કહે તો ને યોગ્ય નથી, કારણ કે દેહની એટલાની લીધે કર્મનું હોવાપણું જણાય, તથાપિ તે કર્મ અબધકરૂપે હોવાથી તેના અભાવ જેવું મિદ્ધ થાય, અને કર્મના અભાવદર્શનવડે તો કામપણું ઉપયોગીપણું આસંધ્ધ હોય, તેથી કર્મભાવવિશે કર્મનું અભાવદર્શન ઉપપન્ન છે.

ઉક્તગીતિપૂર્વક તૂપણી-અવસ્થા વિશે અકર્મદશાવિશે પણ કર્મદર્શન મિદ્ધ હોય છે, એટલે અકર્મદશા વિશે કર્મદર્શન કેવળ અધિક ઉપપન્ન થાય છે, તેથી પૂર્વોક્ત કામ પણ વિરોધ સિદ્ધ થાય નહિ.

ક્રિયા વિશે અક્રિયાદષ્ટિ કરે, તો જ્ઞાની યુગ્મને ભૂત ભાવિ તથા વર્ત માનકાળના યાવત્ કર્મોના બધનથી નિમુક્તિ સિદ્ધ થયે, જન્મઆદિ બધ નિવૃત્ત થાય, માટે આ રીતની અક્રિયાભુધ્ધિ (અકર્મદર્શન) અવરય કર્તવ્યરૂપ છે.

(શંક) ૧—હાલે ક્રિયા વિગે અક્રિયા-દષ્ટિ કર્તવ્યરૂપે હોય, તથાપિ અકર્મ વિગે ક્રિયા-દષ્ટિ કરવામા તે કાષ્ઠપણ પ્રયોજન નિહ ન હોય.

(સમાધાન)—‘અકર્મ વિગે જે કર્મ-દર્શન કરે’ આ રીતનો વિધિ કલ્પો તે કેવળ નિરર્થક છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; ક્રિયાના અભાવ લીધે આત્મ-દર્શન અસ્પષ્ટ હોય, તેથી તે આત્મદર્શન નિહ કરવામા કર્મદર્શન સાધન-રૂપે છે, એટલે આ રીતનો કર્મદર્શન-વિધિ મફળરૂપે ઉપપન્ન હોય છે

‘નિષ્ક્રિય જ્ઞાતે શ્વે ૬-૧૯ અયઃ—બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય તથા શાત સ્વરૂપે છે,’ આ શ્રુતિ અનુસાર, ‘નિષ્ક્રિયપણુ તથા શાતપણુ’ આ ઉભય બ્રહ્મતત્ત્વના લક્ષણ છે તેથી આ પક્ષ વિગે, દેહેન્દ્રિયનો આપાર જે વિગે ઉપરામ પામેલ હોય તેવી નિષ્ક્રિયત્વ તથા શાતત્વ ધર્મવાળી તૂણી-અવસ્થા વિગે આત્મ-સ્વરૂપનો ભ્રમ ન થાય તે માટે, ‘અકર્મ વિગે જે કર્મદર્શન કરે’ આ રીતનો ઉપદેશ કરેલો છે;

વળી કર્મના પ્રમાણે અકર્મ પણ ઔપાધિસ્વરૂપ, પુરૂષ પ્રયત્નને આધીન, દશ્યસ્વ, તથા વિચારી જોતા નક્રિયરૂપે હોવાથી, અકર્મ-અવસ્થા પોતે કેવળ અનાત્મ સ્વરૂપ હોય, એટલે તેનો જે કૃષ્ટા હોય તેનેજ કેવળ આત્મા રૂપે જાણવો આમ સૂચન કરવા અર્થે, ‘અકર્મ વિગે જે કર્મનું દર્શન કરે’ આ રીતનો ઉપદેશ કરેલો છે.

વળી, કર્મના પ્રમાણે અકર્મ પણ કર્મસ્વરૂપ છે; આ રીતના જ્ઞાન લીધે વિદ્વાન પુરૂષ, કર્મ અને અકર્મ ઉભય અનાત્મરૂપે સિદ્ધ છે એમ સમજી તૂણી-અવસ્થાને ગૃહણુ કરી, કાષ્ઠ પણ કર્મ ન કરે તે તે નિઃ-જ્ઞતાને પામે; માટે ક્રિયારહિત અવસ્થાની અપેક્ષાએ, લોકોપકારકપણાને લીધે ક્રિયા વિગે પ્રવૃત્તિ કરવી તે મફળરૂપ છે, એમ ‘અકર્મ વિગે જે કર્મ દર્શન કરે’ આ વચનોપરે સૂચન કરેલું છે; તેથી અકર્મ વિગેનો કર્મદર્શન વિધિ નિરર્થક નથી, કિંતુ સંન્યા મફળરૂપ છે.

(શંકા)—કર્મ વિગે અકર્મદર્શન, તથા અકર્મ વિગે કર્મદર્શન કરવું.

તે એકજ કર્તા-પુરુષને સંભવે નહિ, કારણ કે આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, તેમને એકજ આશ્રયપણુ ઘટે નહિ.

વળી 'વિમળ્યા ન હિ વસ્તુ તુસ્મિંહોત્તમ' ખંડ ૮ અર્થઃ વિકલ્પ વસ્તુરૂપે હોય નહિ, આ રચનાનુમાર, નર્વદ્વંત પ્રપચને કેવળ મિથ્યારૂપે જ્ઞેનાર જાતી પુરુષને, દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિનુ મિથ્યાપણુ મિદ્ધ હોય છે, એટલે તેને, તે દેહાદિના આશ્રય કરીને ગહેવા ઈર્ષ્યોનુ પણ મિથ્યાત્વદર્શન યુક્ત હોય, કિન્તુ તેને અકર્મ વિષે કર્મદર્શન ઘટે નહિ, કારણ કે દેહાદિને મત્સ્ય રૂપે માને તોજ અકર્મ વિષે ઈર્મ-દર્શન મિદ્ધ થાય; જો દેહાદિને મત્સ્યપણુ માનીએ તો ખરેખર તેને આશ્રિત રહેલ અકર્મને પણ મત્સ્યપણુ તથા કર્મપણુ સિદ્ધ થાય, અને તેમ સિદ્ધ થાય ત્યારે કર્મ વિષે અકર્મ દર્શન સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે આ રીતના અકર્મદર્શનને તો મિથ્યાત્વ જ્ઞાનનુ નિગ્રાધન હોય છે; આ રીતે કર્મ તથા અકર્મ, ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, તેમને એકજ પુરુષનુ અધિકરણપણુ સંભવે નહિ, કારણ કે 'કર્મ વિષે જે અકર્મ જુવે, અને અકર્મ વિષે જે કર્મ જુવે' આ વાક્યમા 'યત્' શબ્દનો જે વખત પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી તે ઉભયને ભિન્ન પુરુષના આશ્રયપણુજ ઘટે.

(સમાધાન)--આ રીતની શંકા કરતી તે યુક્ત નથી; જ્ઞાતીને તો કર્મ તથા અકર્મ વિષે, ઉભયત્ર કેવળ મિથ્યાત્વદર્શન નિરક્ષિત હોય છે; એટલે તેને તો જેમ દેહેન્દ્રિય તથા તેના કર્મવિષે પણ મિથ્યાપણુ દૃષ્ટ્ય હોય તેમ તે દેહાદિના વ્યાપારના ઉપરામરૂપ અકર્મ વિષે પણ કેવળ મિથ્યાપણુ દૃષ્ટ્ય હોય છે, કારણ કે કર્મ તથા અકર્મ આ ઉભયને, અવિદ્યાના કાર્યભૂત દેહનુ આશ્રયપણુ પણ સામાન્ય રીતે સિદ્ધ હોય છે; કારણ કે આ ઉભય જો અવસ્તુરૂપે અર્થાત્ મિથ્યા સ્વરૂપે અસિદ્ધ હોય તો, બેદદૃષ્ટીના લીધે આ અશુભરૂપ સંસારથી મોક્ષનો અમંભવ થાય.

જે પુરુષ, કર્મ તથા અકર્મ, આ ઉભય તથા તેના આશ્રયભૂત દેહાદિ

શુ કેવળ મિથ્યાસ્વરૂપ છે એમ વિશેષ રીતે નિશ્ચય કરી, તે કર્માદિ તથા નેનાં આશ્રયભૂત દેહાદિનું અધિષ્ઠાનભૂત, નિરંજન, નિષ્કલમ, ચાતુર્ય, અનંત, અખંડાનદરૂપ તથા એકરમરૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વ, તે કેવળ હુ પોતે હુ એમ આત્મસ્વરૂપે અનુભવ પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્માત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે, તેજ કેવળ સંસારથી મુક્ત થાય, એટલે જે કોઇ પોતાના આત્માને આ રીતથી અન્ય રીતે જુએ તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહિ; આમ હોવાથી, આ ઉભય કર્મ તથા અકર્મને, દેશ એકજ પુરુષનું આશ્રયપણું યુક્ત છે, વિતુ તેમને એકજ પુરુષનું આશ્રયપણું ઘટે નહિ.

૫મી, 'યતોવાહમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તેત. ૩-૧ અર્થ:—અથવા જેમાથી આ ભૂતપ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે', આ વાક્યની જેમ, કેવળ બોધ સુકર અર્થાત્ મુગમ થાય તે અથે, 'યત્' શબ્દનો બેવડો પ્રયોગ કરેલો છે, કિંતુ તેવડે કાંઈ બોધ ગૃહ્ય જરૂરનારની બિન્નતા મિદ્ધ કરેલી નથી, કારણ કે તે 'બુદ્ધિમાન્ છે' આ વચન હો કેવળ એકજ 'તત્' શબ્દનો પ્રયોગ કરી આ મત્તનો ઉપમહાર કરેલો છે,

આ રીતે, જે પુરુષ શાસ્ત્ર, આચાર્ય, યુક્તિ તથા પોતાના અનુભવથી કર્મ વિષે અકર્મદર્શન તથા અકર્મ વિષે કર્મદર્શન કરે, તેજ સર્વ અનુબોધો વિષે ખરો અધિકારી, સર્વ શાસ્ત્ર વિષે બુદ્ધિમાન્ અર્થાત્ આત્મભાવને જાણનાર, તેજ ખરો યોગી (યુક્તઃ) તથા તેજ, જ્ઞાન તથા સ્મૃતિ તથા ધર્મ પુણ્યકર્મોને (વૃસ્ત્તકર્મ-કૃત્) કર્તારૂપ થાય છે, અર્થાત્ 'યથા કૃતામ ચિજિતાયાધરેયાસયન્ત્યેવ મેન સર્વે તદમિસમેનિ યન્નિચ પ્રજાઃ સાધુ કુર્વન્તિ યસ્ત્વેદયત્સવેદ છાંં ૪-૧-૬ અર્થ —જેમ વિજયવડે પ્રાપ્ત કરેલ વસ્તુને આશ્રિત પુરુષો પ્રાપ્ત થાય, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, અન્ય પ્રજા જે કાંઈ સત્કર્મ કરે તેને પ્રાપ્ત થાય છે,' આશ્રિતિ અનુસાર, જે કાંઈ પુણ્યકર્મ સર્વ લોકો કરે તે સર્વ પુણ્યકર્મો, આ આત્મજ્ઞાની પુરુષને સિદ્ધ થાય છે.

અથવા તો - કર્મ શું અને અકર્મ શું, ? (૪-૧૬) એમ પૂર્વે કથન

કરેલું તે શ્લોક-વ્યાખ્યાનના પુનઃકરણે, આ મત વિશે કર્મ તથા અકર્મ તત્ત્વનું વિવેચન કરેલું છે; અર્થાત્ કર્મ તથા અકર્મના તત્ત્વનું સમ્યક્ પ્રકરણ પ્રાપ્ત કરી તે સસારથી મુક્ત થઈશ, અર્થાત્ મુક્તિને પામીશ.

(સમા) —તમે ત્રિવિધતાતિમત્યુભોતે શ્વે ૬-૧૫ અર્થ:—કેવળ આત્મ તત્ત્વને જાણીને તે મત્યુનું અનિકમણ કરે છે, આ શ્રુતિ અનુસાર, કેવળ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનવડેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, કિંતુ કર્મ તથા અકર્મ તત્ત્વજ્ઞાનથી તે પ્રાપ્ત થઈ નહિ;

(સમાધાન) —આ રીતે પૂર્વપક્ષનું કહેવું સત્ય છે; આત્મજ્ઞાનવડેજ મુક્તિ સિદ્ધ થાય એ વાત શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ, 'તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વેદ્ય મું ૩-૧-૩ અર્થ:—ત્યારે જ્ઞાની પુરુષ પુણ્ય તથા પાપને વિધ્વંસ કરી, 'આ શ્રુતિ અનુસાર, જ્યારે પુણ્ય તથા પાપ, ઉભયનો વિધ્વંસ સિદ્ધ થાય ત્યારેજ તે જ્ઞાની પુરુષને મુક્તિ મિધ્વ થાય છે, તેથી મુમુક્ષુને કંઈ આદિના તત્ત્વજ્ઞાનવડે જન્મ આદિના હેતુમૂલ કર્માદિથી મુક્ત થવું ઘટે કે એટલે તેને તે મુક્તિના અર્થે કર્માદિના તત્ત્વનું જ્ઞાન અવગમ્ય પ્રાપ્ત છે, તે હેતુથીજ કર્માદિનું સ્વરૂપ બોદવ્યરૂપ છે એમ પૂર્વે (૪-૧૭) નિરૂપણ કરેલું છે.

સ્વર્ગાદિના હેતુરૂપ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કાર્યસ્વરૂપ હોય તે કર્મનું તા બોદવ્ય છે તેમજ અશ્રદ્ધાના લીધે, વિધાન કરેલ શાસ્ત્રોક્ત કર્મનું અકરણ્ય રૂપ અનર્થનું હેતુભૂત જે અકર્મ, તેનું તત્ત્વ પણ બોદવ્ય છે તેમજ શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી વિપરીતસ્વરૂપવાળા તથા દુર્ગતિના હેતુભૂત નિર્વિધ્વ વિકર્મનું તત્ત્વ, મહારૂપ પામેથી બોધવ્ય છે.

કર્મનું ચત્તનાત્મક સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ હોય છે, ત્યારે તેના સ્વરૂપ જાણવાનું આવશ્યકતા હોય? આ રીતની શંકા કરવી મુક્ત નથી, કારણ કે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મના તત્ત્વને મૂઢ પુરુષો જાણી શક્તા નથી એ પૂર્વે 'કર્મની ગતિ ગહન છે,' (૪-૧૭) આ વચનવડે કથન કરેલું છે.

હિ=કારણ કે; કર્મણ=કર્મ શબ્દવડે, કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મ શબ્દો-
નું ઉપલક્ષણ કરેલું છે, મદ્દના=દુર્વંટ; દુર્લભ મનિ=તત્ત્વ-બોધ, યથાર્થ
સ્વરૂપનું જ્ઞાન.

તાત્પર્ય.=સદગુરુના ઉપદેશ વિના, કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મની
ગતિ જાણવી દુર્લભ હોય

૧૭

જો આમ હોય તો આપ જગદ્-ગુરુ છો, માટે આપને જ આ કર્મોદિના
તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો ધટે? આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે, કેવળ બ્રહ્મ-તત્ત્વ કર્મ,
અકર્મ તથા વિકર્મ તથા આકાંક્ષાદિ સર્વ પ્રપચના તત્ત્વરૂપે હોય, માટે તે
બ્રહ્મને જાણવાથી સર્વ પદાર્થનું તત્ત્વ વિદિત થાય એમ નિરૂપાયું કરી,
'સર્વભૂતસ્થમાત્માન સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ' 'સપદ્યન્ વ્રજ્ય વત્સમ્' અર્થ-પોતાનો
આત્મા સર્વ ભૂતો વિષે રહેલો છે તથા સર્વ ભૂતો પોતાના આત્મા વિષે
રહેલા છે, ' (૨) અર્થ. બ્રહ્મ-તત્ત્વનું સંયગદર્શન પ્રાપ્ત કરી, ' આ શ્રુતિ
પ્રમાણ અનુસાર, આત્મા તથા બ્રહ્મનું ઐક્ય-દર્શન સિદ્ધ થયે, સંસાર રૂપ
બ્રહ્મનો નિ શેષ-પૂર્વક વિશ્વ સથળ જાય એમ, ' કર્મ વિષે જે અકર્મ
દર્શન કરે ' ઇલાદિ વાક્યાર્થ વડે આ મત્ર વિષે ઉપદેશ કરે છે.

કર્મણિ=જે સૃષ્ટિરૂપ ક્રિયામાણ કર્મ હોય તે બ્રહ્મ-કાર્ય, અર્થાત્ મહત્
તત્ત્વથી માટી સ્થૂળ પૃથ્વી-તત્ત્વનું જગત, તેના વિષે, અર્થાત્ સર્વ જગત, તેના
વિષે અવર્મ=જેના વિષે કર્મ વિષયમાન ન હોય તેવું નિષ્કલ નિષ્ક્રિય શ્વેઠ
૬-૧૧ અર્થ.-કલા-રહિત તથા ક્રિયા-રહિત આ શ્રુતિ વિષે નિરૂપણ કરેલ
પરબ્રહ્મ-તત્ત્વ;

તાત્પર્ય:-પ્રતીત થતા સર્વ પ્રપચરૂપ જગતને જે કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપે જુલે;

(શકા)—જગત્ સ-વિશેષરૂપ હોય અને પરબ્રહ્મ-તત્ત્વ વિશેષ-રહિત
હોય, એટલે ગાય તથા અશ્વની પ્રમાણે આ ઉભય વચ્ચે પરસ્પર વિવક્ષણતા
હોય; એટલે ગાય-અશ્વની પ્રમાણે વિશ્વ, બ્રહ્મ-તત્ત્વથી વિવક્ષણ રૂપે હોય,
તેથી જ્ઞાની-પુરૂષને વિશ્વ વિષે બ્રહ્મ-દર્શન કરવું કેમ ધટે ?

(સમાધાન)—આ રીતની શંકા કરવી યુક્ત નથી; વિશ્વ તથા બ્રહ્મ વચ્ચે કાર્ય—કારણભાવ મિદ્ધ હોય, એટલે તે વિશે વિલક્ષણતા અનુપપન્ન હોય; અને ગામ તથા અશ્વ વચ્ચે તો કાર્ય—કારણભાવને અભાવ તથા જ્ઞાતિભેદ સિદ્ધ હોય, એટલે તેમને પરસ્પર વિલક્ષણતા સંભવે, કિંતુ જગત્ તથા બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિશે તે ઘટે નહિ.

(શક્તા)—નામ, રૂપ, ગુણ તથા જ્ઞાતિનો ભેદ જગત્ વિશે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોય, એટલે આ રીતના ભેદ વડે ભિન્ન-સ્વરૂપ જગત્ વિશે બ્રહ્મ-દૃષ્ટિ કેમજ ધટે?

(સમાધાન)—આ રીતની શંકા કરવી યુક્ત નથી; નામ રૂપ આદિનો ભેદ તો અધિષ્ઠાન-શૂન બ્રહ્મ-તત્ત્વના અજ્ઞાન લીધે કેવળ કલ્પિત હોય, તેથી જેમ એક જ જળ વિશે, તરંગ, ફેન, શુદ્ધિ આદિ ભેદની કેવળ કલ્પના હોય, જેમ એક જ ભૂમિ વિશે, ગૃહ, ક્ષેત્ર આદિ ભેદ-કલ્પના હોય, તે તેમ કેવળ એક બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિશે, નામ, રૂપાદિ ભેદ-કલ્પના હોય; આવી કેવળ ભ્રમ-મૂલક ભેદ-કલ્પના હોય; કિંતુ કાંઈ વાસ્તવિક ભેદ હોય નહિ.

જેમ દ્રવપાણુ, શીતપાણુ, શુકલપાણુ, તથા મધુરપાણુ આદિ જળનાં સર્વ ધર્મો તરંગ આદિ વિશે, બહાર તથા અંદર અનુસ્થૂત હોય, તેથી તરંગાદિને જલ-સત્તા વિનાની પૃથક્-સત્તા (હોવાપાણુ) નો અભાવ હોવાથી તરંગાદિ સર્વ જળ-વિશેષ કેવળ જળ-સ્વરૂપે જ હોય, તેમ જગત્ વિશે પણ બહાર તથા અંદર ભર્તૃ સત્ત્વ (હોવાપાણુ) તથા ચિત્ત્વ (ચેન ન્યપાણુ) આદિ બ્રહ્મ-તત્ત્વના ધર્મો અવિચ્છિન્ન-પૂર્વક અનુગત પ્રતીત હોય, અં જગત્ને બ્રહ્મ-સત્તાથી વ્યતિરિક્ત પૃથક્-સત્તા ન હોવાથી તેમ જ ચિદ્દીદં સર્વં સદ્દીદં સર્વં ' ' સર્વં ચલ્વિદં બ્રહ્મ ' ' બ્રહ્મોવેદં સર્વં છાંં ૩-૧૪-૧ અર્થઃ—' આ સર્વં ચરાચર જગત્ ચેન ન્ય સ્વરૂપ છે, ' આ સર્વં જગત્ સત્ત્વ-સ્વરૂપ છે, ' આ સર્વં જગત્ ખરેખર બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છે, ' આ સર્વં જગત્ કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છે, ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અનુમાર, માત્રીનો કાર્યશૂન ધડો જેમ વસ્તુતઃ માટી સ્વરૂપ હોય, તેમ આ સર્વં જગત્ બ્રહ્મ-તત્ત્વક કાર્ય-શૂન છે, તેથી તે સર્વં કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપે જ હોય.

આ સર્વ જગત કેવળ બ્રહ્મ રૂપે છે; તે કેવળ બ્રહ્મ વિશે આરોપિત કરેલ હોય, એટલે શુદ્ધિ (છીપ)—રજતવત ઇત્યાદિ શુદ્ધિઓ, તથા મદ્દ આદિ દૃશ્યોતો વડે મમ્યક રીતે વિચારતા, મર્વ જગત કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ હોય; અને તેથીજ બ્રહ્મ-વેતા, શુદ્ધ અતંકરણવાન હોય, તે મર્વ જગતને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ લુપે

(દાવા)—જોકે શ્રુતિ, યુક્તિ, દૃશ્ય નથા અનુભવ વડે જગતનું કેવળ ‘બ્રહ્મપણું’ સિદ્ધ થયે, જગતનું કાર્યપણું નિવૃત્ત થતાં, તેની નિવૃત્તિ લીધે ‘નિમિત્તાવાયે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યપાય’ અર્થઃ—નિમિત્તનો લય થયે નિમિત્તકનો પણ લય થાય, આ ન્યાયાનુમાર, બ્રહ્મ-તત્ત્વનું કારણપણું પણ અવશ્ય નિવૃત્ત થાય; કારણપણું કાર્યપણુને આપેલું રૂપે હોવાથી, કાર્યની નિવૃત્તિથી કારણની પણ અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય. તેથી કાર્ય-કારણ ઉભયની નિવૃત્તિ થયે, કાર્ય-કારણ ભાવથી રહિત એવું કેવળ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ હોય; આ રીતે બ્રહ્મ-તત્ત્વનું અદ્વિતીયપણું મિદ્ધ થયું એવાન મત્ય છે, તથાપિ બ્રહ્મનું અદ્વિતીયપણું તો અધુના વિચાર વડે સિદ્ધ થયું, કિંતુ તે પૂર્વે તો ‘જગત’, તથા ‘બ્રહ્મ’ આ રીતનો દ્વિત-ભાવ હોવાનું મિદ્ધ છે તેનું કેમ ?

(મમાપાત્ર)—આ રીતની શંકા કરની યોગ્ય નથી; કારણ કે પૂર્વે પણ જગત વસ્તુતઃ હતું જ નહિ; જેમ કેવળ રજત, મર્વ તેના સિર તથા મુગ્ધાદિ રૂપે ભામનું હતું, જેમ કેવળ મરચણી જ, જગ, તરગ તથા કેન (શીથ) આદિ રૂપે પૂર્વે ભામતી હતી, તેજ રીતે પૂર્વે પણ કેવળ બ્રહ્મ-તત્ત્વ જ જ્ઞાન્તિ લીધે, દ્રવ્ય, ગુણ તથા કર્માદિ બેદ વડે સિદ્ધ જગતરૂપે ભાસતું હતું; કિંતુ વસ્તુતઃ કાષ્ઠ જગત છેજ નહિ; આ રીતે મુમુક્ષુને, ત્રણે કાલ વિશે બ્રહ્મ-તત્ત્વ અદ્વિતીય રૂપે છે એમ મિદ્ધ કરવા અર્થે, જગત તો બ્રહ્મ-વિશે કેવળ વિવર્તરૂપે રહેતું હોય એમ વિચાર કરવો યોગ્ય છે એ ઉદ્દેશથી, તથા જગત કેવળ બ્રહ્મરૂપે છે એમ નિઃસંદેહ-પૂર્વક સિદ્ધ કરવા

અર્થે, ઉપર મુપર મુખે ઉક્ત બ્રહ્મ-દર્શનનું જ 'અકર્મણિ ચ કર્મ ય ધનિ મંત્રાર્થ વડે પુનઃ દ્રઢીકરણ કરે છે—

અકર્મણિ=ઉક્ત લક્ષણવાળા બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિશે, કર્મ=ઉક્ત લક્ષણવાળું જગત્

જે પુરૂષ બ્રહ્મ વિશે જગત્-દર્શન કરે, અર્થાત્ જગતને રતન-મતાનો અભાવ સિદ્ધ હોવાથી, તેને બ્રહ્મ-તત્ત્વના વિવર્તરૂપે ભુવે, એટલે કે રજતને જેમ શુદ્ધિ રૂપે, જગને મરચલી રૂપે, તેમ મર્વ જગતને કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે ભુવે તે શુદ્ધિમાન હોય.

‘સર્વં તં પરાદાદોઽન્યત્રાત્મન સર્વં વેદ યુ. ૨-૪-૬ અર્થ:-જે પુરૂષ આ મર્વ દૃશ્યને આત્માથી ભિન્ન જાણે તેનું મર્વ વ્યર્થ છે,’ આ શ્રુતિ અનુસાર બ્રહ્મ-તત્ત્વથી જગતની પૃથક્-મત્તા હોવા નું માની, જગતને નામ ધ્વાદિ બેદ વડે બ્રહ્મ-તત્ત્વથી ભિન્નરૂપે હોવાનું જાની-પુરૂષ માને, તો તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થાય એમ કથન કરે છે, તેથી નામ તથા રૂપાદિ દ્વિત-દર્શન કેવળ ભ્રમ-કલ્પિત હોય એમ સમજી તેનો પરિત્યાગ કરી જે પુરૂષ મોક્ષની ઇચ્છા કરે તેણે, ચાલત વિપયના નિ ગેય-વિનાશ-પૂર્વક નામ, રૂપ, શુભ, તથા કર્મ, આ મર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપે છે એ રીતે સર્વ જગત વિશે બ્રહ્મ-દર્શન કરવું એમ મિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે, મર્વ જગત્ કેવળ બ્રહ્મરૂપે હોય એમ કામપણ મંદિર તથા વિષયવિ વિના પ્રત્યગ્દષ્ટિ-પૂર્વક જે કામ પુરૂષ બ્રહ્મ-દર્શન કરે તેજ ખરો બ્રહ્મવેત્તા હોય, (શુદ્ધિમાન) તેજ ખરો બ્રહ્મનિષ્ઠ (શુદ્ધ) હોય, તેજ અખિય કર્મનો કેચ્છેદક હોય; (કૃત્સ્નકર્મકૃત) અર્થાત્ તે અનેક કર્મવિશે પ્રાપ્ત કરેલ સચિત, તથા જેમનાં કૃણ અપ્રવૃત્ત થયય હોય તેવા આધુનિક જન્મ વિશે કરેલા વિધવિધ પ્રમારની યોનિને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મોને, (કૃત્સ્ન+કર્માણિ) આત્મ-તત્ત્વના યથાર્થ વ્યવસ્થા વિજ્ઞાન રૂપ ખડગ વડે છેદી નાખે (કૃન્તતિ)

તાત્પર્ય:-‘કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વં પાપ્માનં તરતિ અર્થ:-’ જે પુરૂષ પોતાના અખિલ કર્મોનો વિનાશ કરે, તે સર્વ પાપોને તરી જાય,’ આ શ્રુતિ

અનુસાર, જેને આ મત્ર વિષે નિરૂપણ કરેલ બ્રહ્મ-દર્શન સિદ્ધ થયું હોય તે બ્રહ્મ-વેત્તા, સંસારથી મુક્ત થાય.

અર્થ-‘યથાપુનરપલાય આપો ન શિષ્યન્તે છા. ૪-૧૪-૩ અર્થ.—જેમ પુનઃ-પત્તાશને જળને સ્લેષ થાય નહિ,’ આ શ્રુતિમા નિરૂપણ કરેલ ઉક્ત રીતિ અનુસાર, કર્મ વિષે અકર્મ-દર્શન કરી, શરીર-યાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન-સમકાલીન યાવત્ કર્મોનો જે વિશ્લેષ કરે, તેજ ખરો પડિત હોય એમ હવે, ‘યસ્ય’ ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

યસ્ય સર્વે સમારમ્માઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુ પંડિતં બુધાઃ ॥૧૯॥

અન્વ—યસ્ય સર્વે સમારમ્મા કામસંકલ્પવર્જિતાઃ તમ્ જ્ઞાનાગ્નિ

દગ્ધકર્માણં બુધાઃ પંડિતમ્ આહુ ॥ ૧૯ ॥

અ- જે બ્રહ્મ-વેત્તા, પ્રાણ-ત્રાણના ઉપયોગ અર્થે જે કાંઈ દેહેન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ કરે, તે કાંઈ પણ ઇચ્છા-વેગ (કામ) તથા સંકલ્પથી વર્જિત હોય, તેા તેવા પુરૂષને, શાસ્ત્ર-પુરૂષો શ્રવનમુક્ત મહાપુરૂષ કહે છે. ૧૯

વિ-સમારમ્મા=દેહેન્દ્રિય આદિવડે જે મમ્બક્ષ પ્રકારે આરભાય અર્થાત્ કરાય, તેના પ્રાણ-નિર્વાહને ઉપયોગી દેહ તથા ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર, (સમ્=સમ્યક્-આરમ્મા) યસ્ય=જે બ્રહ્મ-વેત્તાના કામસંકલ્પવર્જિતા=આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેા કીક, એ રીતનો ઇચ્છા-વેગ, (કામ) તથા તેની હેતુ-ભૂત સમીચીનપણાની શુદ્ધિ, (સંકલ્પ) તેથી સંહિત, અર્થાત્ કુધાની પ્રમાણે તારકાલિક ચતાર; જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં=દેવળ કુગ્ધ, અમગ તથા ચૈતન્ય રૂપે છુ, કિંતુ હું કર્તા, બોક્તા, શ્રોતા, દૃષ્ટા તથા વક્તા રૂપે નથી, આ રીતના જ્ઞાનવડે પોતા ॥ આત્માવિષે જ આત્મભાવ-સપન્ન થઈ, દેહ તેના ધર્મ, તેના કર્મ, તથા સુખ પ્રત્યે અસંગપણાની દૃષ્ટિ, તેજ અસંગ-દૃષ્ટિ રૂપ અગ્નિ વડે નિર્મૂલિત થયથા હોય, (દગ્ધાનિ) વિહિત,

અવિહિત આદિ સર્વ ઔપાધિક કર્મો જેના તેવા જીવ-મુક્ત મદાપુર-
ણને કુદા=શાસ્ત્ર-પુરુષો, પદ્ધિતમ્=પણડા=કસ્યાણુ સ્વરૂપ, અર્થાત્ મર્વજ
કેવળ બ્રહ્માકારે અવગાહન કરનાર આખંડાત્મિક વૃત્તિ, જેને સમુત્પન્ન
ચમક હોય તેને.

આ પ્રકારની અખંડાત્મિક બ્રહ્માકાર-વૃત્તિ જેને સમુત્પન્ન ચમક હોય
તેને જ પંડિત કહેવાય, અન્ય કોઈને પંડિત ન કહી શકાય; અહીં બ્રહ્મા-
વેત્તાને કાલજીત કહેલો છે તે વચનવડે નીચે પ્રમાણે સૂચન થાય છે—

‘યદ્યદિ કુરુતે જન્તુસ્તત્તત્વામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ મનુઃ ૨/૪ અર્થ - પ્રાણિમાત્ર જે
કાંઈ ક્રિયા કરે તે ઇચ્છા-વેગની (કામ) ચેષ્ટા રૂપે હોય, ’ આ ન્યાયાનુમાર,
ક્રિયા વિષે જે પ્રવૃત્તિ થાય તેનું કારણ ‘કામ,’ તેના કારણરૂપ ‘સન્ન,’
તેના વિષે દેહેન્દ્રિયના વ્યાપારથી રહિત હોવાથી, જ્ઞાની-પુરુષને સ્વ-અર્થે
વા પર-અર્થે કાંઈપણ પ્રવૃત્તિ અનુપપન્ન હોય, એટલે તેને કેવળ શરીર-યાત્રા
અર્થે જે પ્રવૃત્તિ અવસિષ્ટ હોય, તે પ્રવૃત્તિ પણ કેવળ તાત્કાલિક ઉદ્ભૂત
થયેલ હોય; તે પણ કામ આદિના અભાવથી વેગ-વર્જિત તથા જ્ઞાનાગ્નિ
વડે નિર્દોષ હોય એમ સૂચિત થાય છે. ૧૯

અવ—સર્વ-બ્રહ્મદર્શનવાન જ્ઞાની-પુરુષને સ્વ-અર્થે વા પર-અર્થે
કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ; અને વાસના વડે આદારાદિ ક્રિયા વિષે કવ-
ચિત્ પ્રવૃત્તિ કરે, તથાપિ તે પોતે તે કેવળ ક્રિયા-રહિત હોય, એમ હવે
‘ત્યક્ત્વા’ ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ૨૦ ॥

અન્વ—(બ્રહ્મવિત્ સ્વયં) નિત્યતૃપ્ત. નિરાશ્રયઃ કર્મફલાસંગં
ત્યક્ત્વા કર્મણિ અભિપ્રવૃત્તઃ અપિ સઃ કિંચિત્ ન કરોતિ એવ ॥૨૦॥

અ-બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષ પોતે તો આત્મ-સ્વરૂપે બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર કરે, તેથી સ્વરૂપ-સુખ વડે સંપન્ન હોવાથી તે નિષ્કામ હોય, એટલે ક્રિયા વિષે પ્રવૃત્ત ન થતાં, કર્મરૂપ રૂપ દેહ વિષે તાદાત્મ્ય-ભાવનો પરિત્યાગ કરી, સ્વેચ્છિત કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત થાય, તેથી તે વિદ્વાન્ પુરુષ પરદૃષ્ટિએ કર્મ કરતો જણાય, તથાપિ આત્મ-દૃષ્ટિ એ જોતા તો તે કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી.

વિ- નિત્યતૃપ્તઃ-નિત્ય, આનંદ રૂપ તથા એકરસ કેવળ બ્રહ્મ-તત્ત્વનો આત્મ-સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરી, તે વડે તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલ, અર્થાત્ આત્મ-સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર વડે જે સુખાનંદ પ્રાપ્ત થાય તે વડે સંપન્ન.

બ્રહ્મ-વેત્તા નિત્ય-તૃપ્ત હોય, એટલે જ તે નિરાશ્રય રૂપ હોય; નિરાશ્રયઃ જોના વડે પુરુષ, સાધન-સમેત કર્મોનો આશ્રય કરે તે કામ, (આશ્રય) તેનાથી રહિત; નિષ્કામરૂપ;

બ્રહ્મ-વેત્તા નિષ્કામ રૂપ હોય તેથી જ તે કર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ કરે નહિ; પ્રવૃત્તિ કામ-મૂલક હોય, તેથી કામનો અભાવ હોવાથી પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ સિદ્ધ હોય, તે કેવળ યોગ્ય જ હોય.

કર્મફલાસંગ-જોના વિષે કર્મો ફલીભૂત થાય, અથવા કર્મ વિષે જે ફલીભૂત થાય, અથવા જે પોતે કર્મોના ફળરૂપે હોય, તે કર્મફળ રૂપ દેહ, (કર્મફલ) તેના વિષે, હું કર્તા, બોક્તા, વક્તા, ઓતા તથા દ્રષ્ટારૂપે હું આ રીતનો તાદાત્મ્ય-ભાવ; (' આસંગ ') તેનો.

કર્મણિ અભિવૃત્તઃ અપિ.-સ્વેચ્છિત કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત હોય તથાપિ, કિંચિત્ ન કરોતિ-પરદૃષ્ટિ એ ક્રિયા કરતો જણાય, તથાપિ સ્વ-દૃષ્ટિ એ જોતા તો તે કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી.

તાત્પર્યઃ-ક્રિયા વિષે અકર્મપણાની દૃષ્ટિ કરી બ્રહ્મ-વેત્તા કર્મો કરે, તો આ ઉપાધિ-કૃત કર્મો વડે તે લિપ્ત થાય નહિ. ૨૦

અ૦ વળી જે કાંઈ યોગી-પુરુષ, વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ આદિ સાધન-સંપત્તિ વડે યુક્ત થઈ સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરી, શ્રવણ તથા મનન વડે

આત્મ-તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી નિદિધ્યાન-પરાયણ થાય તે તો કેવળ શરીર-યાત્રા પુરના કર્મ કરી, બ્રહ્મ-નિષ્ઠા વડે યાત્રા બધને નિર્મૂલિન કરે સતો મુક્ત થાય એમ હવે, ' નિરાશી. ' ઇતિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે:-

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્ચિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્ય—નિરાશીઃ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ (યતિ.સ્વયં) યતચિત્તાત્મા

. (સન્) કેવલં શારીરં કર્મ કુર્વન્ કિલ્ચિપમ્ ન આમોતિ

॥ ૨૧

જા. જેની સર્વ કામનાઓ વિનાશ પામેથી હોય, કૌપીન તથા કંઠા વિના યાત્રા પદાર્થનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો હોય, તેવો યોગનિષ્ઠા-પરાય યોગી-પુરુષ પોતે, કેવળ શરીર-યાત્રાર્થે ક્રિયા કરેલો સતો, કંઈ પણ પાપ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

વિ—નિરાશીઃ = નિ શેષ રીતે (નિ.) ગત થઈ હોય વૈષધિક કામનાઓ (આશિષ.) જેમાંથી, અર્થાત્ જેની સર્વ કામનાઓ વિનષ્ટ થયે હોય તેવો પુરુષ, જેની સર્વ કામનાઓ વિનષ્ટ થયેલ હોય, તેજ પુરુષ સ પદાર્થનો પરિત્યાગ કરી શકે, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ = ત્યાગ કરાયેલ છે, (ત્યક્ત કૌપીન તથા કંઠાથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થનો પરિગ્રહ (સર્વપરિગ્રહઃ જેના વડે, તેવો યોગનિષ્ઠા-પરાયણ યોગી-પુરુષ, યતચિત્તાત્મા = નિયમિત કૌં રોય ચિત્ત તથા દેહ (આત્મા) જેણે તેવો; અથવા સંસ્થાપિત કરેલ છે (યત) ચિત્ત, કેવળ આત્મા વિશે; કવચિત્ અનાત્મ-વસ્તુ વિશે નહિ જે પુરુષે તે; શારીરં = શરીરની સ્થિતિનું કારણભૂત, કેવળ પ્રાણ-ત્રાણ પ્રયોજનવાળું; કેવલં = હું થતિ છું, હું ઝાની, તથા કર્તા છું, આ રીતે અભિમાનથી નિમુક્ત;

(સંમત) — ‘વ્યુદયાયામિશ્વાચર્ય ચગન્તિ ૫૦ ૪-૪-૨૨ અર્થ:—મનપાત્ર મૃદલ કરી, તન્નન્તર તેઓ ભિક્ષા-અર્થ કરે છે’, આ વાક્યાનુમાર, પ્રાણ-ત્રાણ અર્થે યોગી-પુરુષને ભિક્ષાનું વિધાન કરેલું છે, એટલે શાસ્ત્ર-વિહિત કર્મનું અનુદાન કરવાથી કિદિમયનો અમંભવ જ હોય; એટલે જો કિદિમય અપ્રાપ્ત હોય, તેની પ્રાપ્તિનો અભાવ પ્રતિપાદન કરવો તે અણુત કહેવાય?

(સમાધાન) — આ રીતની શંકા કરવી યોગ્ય નથી; કારણ કે યોગીને કવચિત્ કિદિમયનો પ્રમંગ પ્રાપ્ત થાય; ‘ચત્તિષ્ઠાત્મા’ આ ઉક્તિવડે વાણીનો પણ નિરોધ કરેલ હોય, એટલે માન-ધારી યોગી-પુરુષને દોષિત પુરુષ પાસેથી પણ ભિક્ષા-મૃદલ કરવાનો પ્રમંગ કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય; અને ‘અભિશસ્ત (દોષિત) અને પતિન-પુત્રો પાસેથી ભિક્ષા-અર્થ કરવી નહિ’, આ રીતની શ્રુતિઓ વડે પ્રતિબંધ કરેલ કર્મોનું અનુદાન કરવાથી, સમ્યગ્જ્ઞાનને પ્રતિબંધક રૂપ કિદિમય અવરથ પ્રાપ્ત થાય. તે કિલ્બિયને, કર્મ વિશે અકર્મ-દર્શન રૂપ અગ્નિવડે નિદગ્ધ કરી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય; આ રીતના આશય લીધે, ‘તે કેવળ સારીરિક કર્મ કરવાથી કિલ્બિયને પ્રાપ્ત થાય નહિ’ એમ ઉક્તિ કરેલી છે.

અથવા આ વાક્યનો નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે:—
‘મધુ માસં ચ મધં ચતામ્મુલં તૈલમૌપયમ્ । ત્યાગ્યાન્યટ્ટૌ ચતેદ્દૂરાતથા કાન્તા ચ ચૌપયનમ્ ॥ અર્થ:—મધુ, મામ, મઘ, તામ્મુત, તેલ, ઔપધ, તથા કાંતા અને કાચન, આ આઠ વસ્તુનો યોગી-પુરુષે ત્યાગ કરવો’.

આ રીતના પદાર્થો અનિ-નિષિદ્ધ હોય તથાપિ શરીર-સ્થિતિનું કારણ-બૂત, જેના અભાવે શરીરનો પાત થાય, અને શ્રવણાદિ મિદ્ધ ન થાય તેવું, ‘ઔપધવદાશમનાદાચરેત આરણિ. ૨ અર્થ:—ઔપધવત્ ભક્ષણાચરણ કરવું, આ શ્રુતિ અનુસાર, મર્ષ-દશન, નેત્ર-ચેદન, ઉદર-શૂન આદિ મદાન ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થયે, આપધ-સેવનરૂપ તથા કાષ્ઠ પણ ચાલ કર્યા વિના સિદ્ધ થાય તેવું

શારીરિક કર્મ (શારીર) કરતો સતો, અવણાદિ-શીલ યોગી-પુરુષ કિલ્ખિયને પ્રાપ્ત કરે નહિ.

અથવા આ મતનો ખીન્ને પણ અર્થ થાય છે—

નિરાશી = નિત્યાનિત્ય વરણનો વિવેક, વંરાગ્ય, તથા ત્રીન મોક્ષેચ્છા વડે, અંહિક તથા આમુખિક દુચ્છ-વિષયક મુખ્યાશાઓથી (ભાશીર્મ્ય) જે નિર્મુક્ત(નિર્ગત) હોય તે, ત્યજ્જસર્વપરિમદ્ = ધર્મ, પ્રભ તથા સપત્તિ અર્થે, જેનું પરિગૃહણ કરાય તે દારા આદિ સર્વ પદાર્થોનો પણ (સર્વપરિમદ્) મોક્ષેચ્છા લીધે પરિત્યાગ કરેલ હોય જેણે (ત્યજ્જ) તેવો પુરુષ, અર્થાત્ જેણે સન્ધરત કંચેય હોય સર્વ કર્મ, તથા તેના સાધનો જેણે તેવો યોગી-પુરુષ પોતે, યતચિત્તામા = બાહ્ય-વૃત્તિથી નિવર્તિત કરેલ હોય (યત) ચિત્ત, તથા કાર્ય-કારણના સંઘાત રૂપ આત્મા (ચિત્તાત્મા), આ ઉભય જેણે તેવો પુરુષ, શારીર = શરીરની ઉપાધિ લીધે આત્માને શારીર કહે છે, તે શારીરિક આત્માને પ્રાપ્ત કરાવનાર, કર્મ = અવણાદિક કર્મ; શરીરોપાધિક આત્માને પ્રાપ્ત કરાવનાર અનણાદિક કર્મ પણ શારીર કર્મ કહેનાય.

જપાદિ સર્વ બાહ્ય-કર્મનો પરિત્યાગ કરી, તદનન્તર કેવળ અવણાદિ રૂપ શારીરિક કર્મ કરે, તો યોગી-પુરુષ દુષ્પ્ર-પ્રદ સંસારના બન્ધન રૂપ કિલ્ખિયને પ્રાપ્ત કરે નહિ,

‘શારીરિક કર્મ કરતો સતો કિલ્ખિયને પ્રાપ્ત કરે નહિ,’ આ રીતના ભગવાનશ્રીના વચન વડે, યોગી-પુરુષ, જે જપાદિ કર્મ સહ-વર્તમાન અવણાદિ કર્મ કરે, વા અવણાદિ કર્મનો ત્યાગ કરી અવણાદિથી કેવળ વ્યતિરિક્ત કર્મ કરે તો તે અવરૂપ કિલ્ખિયને પ્રાપ્ત કરે, એમ સૂચન થાય છે, તેથી યોગી-પુરુષને તો સર્વદા અવણાદિ કર્મ કર્તવ્ય હોય, અને તેને તે વિનાનાં સ્તોત્ર, મત્ર જપ આદિ કર્મ કર્તવ્ય ન હોય એમ મિદ્ થાય છે.

વળી નીચેની સ્મૃતિ પણ આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે—

‘યમાનમીક્ષ્ણ સેવેત નિયમા-પરતસ્ત્યજેત્ । જિજ્ઞાસાયા સંપ્રવૃત્તો નાદિ—

ચેત્કર્મચોદનામ્ અર્થઃ—યમોનુ નિરન્તર સેવન કરવું, તથા અન્ય નિય-
મોનો પરિત્યાગ કરવો; બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા વિષે પ્રવૃત્ત થઇ કર્મ-પ્રેરણા વિષે
આસક્તિ કરવી નહિ. '

સન્યસ્ય શ્રવણં કુર્યાન્નાન્યત્કુર્યાચ્ચિતિઃ કયચિત્ અર્થઃ.—સ-યાસ ગૃહણ
કરી અવણુ કરવું; યોગી-પુરૂષે આ સિવાય અન્ય કર્મ કવચિત્
કરવું નહિ. ' ૨૧

બવ-પરબ્રહ્મ-તત્ત્વના પર તથા અવર સ્વરૂપના વિજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે જેની
અવિદ્યા, તથા તેની કાર્યભૂત જગતરૂપ અન્ય નિર્દોષ થયેલ હોય તેના જીવ-
ન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરૂષને પોતાની શરીર-યાત્રાથી વ્યતિરિક્ત કર્તવ્ય કર્મ
ન હોય એમ પ્રતિપાદન કરી, નિદિધ્યાસુ મૌન-સ્વરૂપ યોગી-પુરૂષ, અન્ન
તથા તેના ઠાતાનો વિચાર કર્યા વિના શરીર-યાત્રા કરે, તેને પણ વિમુક્તિ
પ્રતિબદ્ધ થાય નહિ એમ ઉક્તિ કરી, આજગર-વૃત્તિ પ્રમાણે યદૃચ્છા પ્રાપ્ત
થયેલ પદાર્થોવડે જ જીવન- નિર્વાહ કરી જીવન્મુક્ત યોગી વર્તન કરે, તો તેવડે
તેને મુક્તિ વિષે કાંઈ પ્રતિબદ્ધ પ્રાપ્ત થાય નહિ એમ હવે, ' યદૃચ્છા ' -
ધર્માદિ મત્રાર્થ વડે શ્રી ભગવાન્ પ્રતિપાદન કરે છે—

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિધ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અન્વ—દ્વન્દ્વાતીતઃ વિમત્સરઃ યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટ. સિદ્ધૌ અસિદ્ધૌ
ચ સમઃ (મૂલ્યા એવં શરીરયાત્રામ્) કૃત્વા અપિ
(આજગરઃ વ્રજાવિત્ યાતેઃ) ન નિવચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

અ—સર્વત્ર-બ્રહ્મદર્શન કરવાથી જેનું વિપરીત દર્શન વિનાય પામેનું
હોય, અને તેથી જ જેને સર્વત્ર આત્મ-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, પ્રારબ્ધ-
વશાત્ જે કાંઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે વડે જે પરિત્યાગને પ્રાપ્ત થયેલ હોય
તે, આહાર સિદ્ધિ વા અમિદ્ધિ હોય તે વિષે હર્ષ તથા વિગ્રહથી રહિત થઈ

આ રીતે પોતાની શરીર-યાત્રા અર્થે કર્મ કરે, તથાપિ તે આજ્ઞા-વૃત્તિ-વાળા બ્રહ્મવેત્તા-યોગીને મુક્તિ વિશે કાંઈ પ્રતિબંધ પ્રાપ્ત થાય નહિ ૨૦

વિ-ધ્વધ્વાનોત = તુ હું 'આ તે', ' ઇષ્ટ અનિષ્ટ ', 'શુદ્ધ અશુદ્ધ' 'દ્વિત અદ્વિત' ઇત્યાદિ વિપરીત પ્રકારના જ્ઞાનો, (ધ્વજ) તેને અતિશય થયેલ પુરુષ, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ-બ્રહ્મદર્શન કરી જેની વિપરીત દષ્ટિ વિનષ્ટ થયેલી હોય તે પુરુષ

જે ધરાતીત હોય તેજ પુરુષ મત્સર-રહિત હોય, વિમત્સર = 'આ સર્વ ચરાચર જગત્ તે હું પોતેજ છું' આ રીતે સર્વ જગત્ આત્મ સ્વરૂપે અધિગત થયે, હૃદય તથા અપકૃષ્ટ-પણાની ભાવના અનુપપન્ન થાયથી, જેને સર્વજ્ઞ આત્મ-બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવો પુરુષ,

જે પુરુષ આત્મ-બુદ્ધિવાન હોય (વિમત્સર) તેજ યદ્વજ્રા પ્રાપ્ત થયેલ સભથી મનુષ્ય હોય, યદ્વજ્રાભસતુજ = યત્ન વિના પ્રાપ્ત થયેલ લાભ (યદ્વજ્રાભાસ) અર્થાત્ પ્રારબ્ધ વશાત્ કેવળ સ્વતઃ-પ્રાપ્ત થયેલ, સાધુ વા અસાધુ પુરુષ વડે જ્ઞાત, શુદ્ધ વા અશુદ્ધ, અદ્વય વા અનર્થ અનાદિ પદાર્થ, તેના નડેજ પરિવૃત્તિને પ્રાપ્ત મતો, (સતુષ્ટ) મિદ્ધાસિદ્ધૌ ચ સમ = આહાર સિદ્ધ હો, વા અસિદ્ધ હો તેના વિશે પોતે બ્રહ્માનંદના અનુભવ લીધે, સુખ તથા વિપ્રાદ તથા વૈનશ્યતા આદિ ભાવથી કેવળ રહિત, (સમ) કૃત્વાપિ = આ રીતે શરીર-યાત્રા રૂપ કર્મ કરે તથાપિ, ન નિબધ્યન્તે-મુક્તિને પ્રતિબંધ પ્રાપ્ત થાય નહિ

જ્ઞાત્વર્થે = જ્ઞાની-પુરુષ પોતાની આદાર આદિની વિષમતા લીધે, લોક-દષ્ટિ એ પ્રતિબંધકવત્ હોયવડે મુક્ત પ્રતીત થાય તથાપિ, ' આ સર્વ જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મરૂપ છીએ' આ રીતના બ્રહ્મ-ભાવના વડે બોક્તા, બોગ્ય, દાતા તથા દેય આદિ યાત્રા દરમ્યાન-પદાર્થનો કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે લેઈ થયે, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ-તત્ત્વ વિશે પ્રતિબંધક રૂપ અન્ય કાંઈ વસ્તુનો અમંભવ હોવાથી, આ જ્ઞાની-પુરુષનો દેહપાત થાય, ત્યારે તે વિરેદ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે

અવ—‘આ સર્વ જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપે છઠ્ઠાએ’ આ રીતની બ્રહ્મ-ભાવના વડે, સર્વ જગત્ તથા પોતાનો આત્મા કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપે છે એમ જોએ. સર્વે દા પ્રત્યઙ્ઠિએ બ્રહ્મ-દર્શન કરનાર હોય, તેવા જીવ-મુક્ત પુરુષોના શરીર-યાત્રાત્મક કર્મનું બ્રહ્મ-દષ્ટિ લીધે પ્રવિદ્યાયન થતા, તે કર્મ નિ સત્તાક થવાથી ભલે તેમની મુક્તિને પ્રતિબંધક ન હોય, તથાપિ લોકોને અનુગ્રહ કરવાની કામના વડે મુક્ત થઈ જે કોઈ અધિકારી કર્મ વિશે પ્રવૃત્ત થાય, અથવા અન્ય કોઈ વિદ્વાન પુરુષ, ‘આ કર્મનો હું કર્તા છું’ ‘આ વડે આ કર્તવ્ય છે,’ આ રીતની ક્રિયા-કારક રૂપ ભેદ-દષ્ટિનું આલમ્બન કરી જે કોઈ કર્મ કરે તે વડે તેની મુક્તિને, ‘નામુસ્ત ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશર્તરપિ અર્થઃ—શતકોટિ કલ્પ વડે પણ ભોગ ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય થાય નહિ,’ આ પ્રકારના સ્મૃતિ-નિયમાનુસાર પ્રતિબંધ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય, આ રીતની શ કા કરવી મુક્ત ન હોય; કારણ કે બ્રહ્મ-વેત્તા મહાપુરુષો, જે કોઈ લૌકિક તથા વૈદિક કર્મ કરે તે ક્રિયા તથા કારક આદિ ભેદ વડે ભિન્ન પ્રકારનું હોય, તથાપિ તે સર્વ-કર્મ, કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ હોય, આ રીતની સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મ-શુદ્ધિ-પૂર્વક કરવામા આવે; ઈંતુ ‘આ કર્મ મેં કર્યું,’ આ રીતની ભેદ-દષ્ટિથી તે કરવામા આવે નહિ.

આમ હોવાથી, આ બ્રહ્મ-વેત્તા પુરુષો, જે કોઈ કર્મ કરે તે કેવળ અકર્મ રૂપે હોવાથી, તેઓની મુક્તિને પ્રતિબંધક કશાને સમર્થ ન હોય એવા આશયથી દવે, ‘ગતરુદ્ધય’ ઇતિ મંત્ર વડે કથન કરે છે—

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્યજ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

અવ—મુક્તસ્ય ગતસંગસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ યજ્ઞાયા

આચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

અ—જે પુરુષ અહં-મમાભિનિવેશ વડે વિમુક્ત હોય, એટલે જે

નિષ્કામ હોય, જેનું ચિત્ત સર્વત્ર-બ્રહ્મદર્શન રૂપ જ્ઞાન વિશે અવસ્થિત હોય, જે કેવળ લોકલિતાર્થ કર્મ કરતો હોય, તેવો અધિકારી, જે કાષ્ઠ કર્મનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરે, તે કર્મ તથા અકર્મ આદિ રૂપ સર્વ કામનો સમૂળગો નાશ થાય ૨૩

વિ-મુક્તસ્ય=કેવળ બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિશે આત્મ-ભાવ સપન્ન થવાથી, અર્ધ-મમાભિનિવેશ વડે જે વિમુક્ત હોય, અર્થાત્ જે અર્ધકાર-રહિત હોય, તેવા પુરુષનું, જે નિરર્ધકારી હોય તેજ સંગ-રહિત, અર્થાત્ નિષ્કામ હોય; ગતસગસ્ય=પુરુષ જેનાવડે કર્મ વિશે આસક્ત થાય તે કામ (સંગઃ) ગત થયેલ હોય જેનો, તેવા નિષ્કામ પુરુષનું.

જે નિષ્કામ હોય તેજ પુરુષનું ચિત્ત જ્ઞાન વિશે અવસ્થિત હોય; જ્ઞાન-વસ્થિતચેતસ=સર્વત્ર-બ્રહ્મદર્શન રૂપ જ્ઞાન, તે વિશેજ અવસ્થિત હોય ચિત્ત જેનું, અર્થાત્ મર્વ દશ્ય-પદાર્થ ને અવગાહન કરનાર વૃત્તિને સદા કેવળ બ્રહ્માકારરૂપે મંપાદન કરનાર પુરુષનું; ચક્ષુઃ=વિષ્ણુ ભગવાન અર્થે; અથવા શ્રીમત તથા સ્માર્ત કર્મો વડે દેવોનું ભજન કરે તે બ્રહ્મા આદિ દેવો, તેમના અર્થે; 'ચક્ષુઃ' શબ્દ જાતિવાચક છે, તેથી એકવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. ચક્ષુઃ=પેડોના હિત અર્થે; ભાવત=કર્મ કરનાર અધિકારી પુરુષનું; કર્મ=જેનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરવામા આવે તે કર્મ; સમગ્ર=જણે ધન્વિયોવડે જે નિવર્તિત થાય તે સર્વ કર્મ; અથવા કર્મ, તથા અકર્મ, વિકર્મરૂપ સર્વ-કર્મ; અવિહીયતે=ક્ષણ-શુદ્ધિ લીધે અત્યંત લય થવાથી, તે સમૂળગુ વિનાશને પામે, અને તે જન્મ આદિ રૂળ આપવાને અર્થ થાય નહિ ૨૩

અવ-તે સર્વ કર્મનું પ્રવિલાપન (લય) કયા પ્રકારે થાય ? તેનું હવે, 'બ્રહ્માર્પણ' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે-

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

અન્ય-બ્રહ્મ અર્પણં બ્રહ્મ હવિઃ બ્રહ્મણા બ્રહ્માગ્નૌ હુતમ્ । તેન બ્રહ્મ-
કર્મસમાધિના (બ્રહ્મવિદા યત્) ગન્તવ્યમ્ (તત્) બ્રહ્મ એવ (ભવતિ) ॥૨૪॥

જ-યજ્ઞનાં સાધનભૂત ચમમ આદિ દ્રવ્યો, પુરોડાશ આદિ હોમ્ય-દ્રવ્ય,
સર્વ બ્રહ્મ રૂપે હોય, અને હોમ-કર્તા પણ બ્રહ્મ રૂપે હોય, અગ્નિ પણ બ્રહ્મ
રૂપ હોય, અને તે બ્રહ્માગ્નિ વિષે જોનો હોમ કરવામા આવે તે મર્વ હવન-
ક્રિયા પણ બ્રહ્મરૂપ હોય, આ રીતે સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એ રીતના સર્વ-બ્રહ્મ-
દર્શનવાન બ્રહ્મ-વેદાને, હું પોતે બ્રહ્મ સ્વરૂપે જ છું, આ રીતનું કૃણ
આમ થાય છે.

૨૪

વિ-અર્પણ=જેવડે હવિ અર્પણ કરાય તે ચમમ, સુદ્ધ તથા સુવ (મરવો)
આદિ યજ્ઞ-સાધનો.

બ્રહ્મ-વેદા પુરુષ, ચમમ આદિ યજ્ઞના સર્વ સાધનોને પ્રત્યગ્દષ્ટિ
એં કેવળ બ્રહ્મ રૂપે જુવે;

તાત્પર્ય-મૂઠ-પુરુષની દષ્ટિએ જે રજત જથ્થાય તેજ પદાર્થ, જેમ વિવેકી
પુરુષની દષ્ટિએ શુકિત રૂપે જથ્થાય, તેમ અજ-પુરુષની દષ્ટિએ જે યજ્ઞ-
સાધન ચમમઆદિ રૂપે જથ્થાય, તેજ બ્રહ્મ-વેદાની દષ્ટિએ કેવળ બ્રહ્મ રૂપ હોય;

જે પુરોડાશ આદિ યજ્ઞિય હોમ્ય-દ્રવ્ય હોય, (હવિ.) તે સર્વને બ્રહ્મ-
વેદા, બ્રહ્મ રૂપે જુવે

બ્રહ્મણા=હોમ-કર્તા વડે; યજ્ઞમાનને પણ બ્રહ્મ-વેદા પુરુષ કેવળ બ્રહ્મ
રૂપે જુવે; હોમના અધિકરણ રૂપ અગ્નિને પણ કેવળ બ્રહ્મ રૂપે જુવે;
હુત=હવન-ક્રિયા; તે બ્રહ્મ રૂપ અગ્નિ વિષે જે હવન-ક્રિયા કરાય તેને પણ
તે કેવળ બ્રહ્મરૂપે જુવે;

બ્રહ્મકર્મસમાધિના=મર્વ પદાર્થનું જે કેવળ બ્રહ્મરૂપે દર્શન કરતુ તે
બ્રહ્મ-કર્મ, તેના વિષે ચિત્તનું સ્થાપન (સમાધિ) જેનું હોય, તે વડે;
અર્થાત્ કેવળ સર્વત્ર-બ્રહ્મ-દર્શન કરનાર બ્રહ્મ-વેદાને; ગન્તવ્ય=આ રીતના

દર્શનના રૂપ રૂપે જે પ્રાપ્તવ્ય હોય તે, અર્થાત્ 'આ મર્વ' પદાર્થો તે હું પોતેજ છું, એ રીતની ભાવનાથી તે સર્વ પદાર્થો કેવળ બ્રહ્મ રૂપે થાય છે.

આ રીતે દોકોના કલ્યાણ અર્થે પ્રવૃત્ત થઇ અધિપતિ બ્રહ્મ-વેતા પણ કર્મ કરે તથાપિ સાધન મહ-વર્તમાન તેના મર્વ કર્મો બ્રહ્મ-વૃત્તિને લીધે કેવળ બ્રહ્મ રૂપે લય પામેલા હોય, એટલે તે કર્મ નિ મત્તરૂપે હોવાથી, તે પોતે કેવળ ક્રિયા-રહિત હોય તેમ સ્તોત્ર પ્રાપ્ત પણ રીતે બદ્ધ થાય નહિ એમ મિદ્ધ થાય છે.

તાત્પર્ય — આ રીતે ચતુર્નાત્મિક પ્રવૃત્તિનો નિરોધ દુબ્ધર હોવાથી, વિવેકવાન જ્ઞાની-પુરુષને કર્મ વિગે પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં કર્મ બ્યર્થ રૂપ હોય એમ જાણી તે કર્મથી નિવૃત્ત થતુ, તેની અપેક્ષા એ વૈદિક કર્મ વિગે પ્રવૃત્તિ કરવી તેજ શૂન્ય રૂપ, મનને હર્ષિત કરનાર, તથા લોક-સમુદાયનું કલ્યાણ કરનાર હોય, અને વળી તે અબધક રૂપે હોય, તેથી કેવળ બ્રહ્મ દષ્ટિ પડે યુક્ત થઇ, અત્યુચ્ચ બ્રહ્મ-વેતાઓએ, કર્મ વિગે અવશ્ય પ્રવૃત્ત થવું એમ સૂચિત કરેલું છે. ૨૪

અર્થ—'અમમાદિ યજ્ઞના સાધન તથા પુરોહિત આદિ હોમ્ય-દ્રવ્ય કેવળ બ્રહ્મ રૂપરૂપ હોય' (૪૨૪) એ રીતના મત્રવડે, અમસ આદિ દ્રવ્યોના બ્રહ્મ-રૂપરૂપણના જ્ઞાનનું યજ્ઞ રૂપે પૂર્વે વર્ણન કરી, દૈવાદિ યજ્ઞની અપેક્ષા એ, તેજ જ્ઞાન-યજ્ઞનું, મોક્ષના કેવળ સાક્ષાત્ સાધન રૂપે સર્વોત્તમપણ પ્રતિપાદન કરવા પોતાના અધિકારને અનુસરી મુમુક્ષુ પુરુષને, ચિત્ત-ગુહિ અર્થે, મોક્ષના પરોક્ષ સાધનભૂત એવા દૈવાદિ યજ્ઞોનું અનુદાન અવશ્ય કર્તવ્ય હોય એમ હવે સચન કરી, 'દૈવ' ઇત્યાદિ અત્રાર્થ પડે દૈવાદિ યજ્ઞોનું નિરૂપણ કરે છે—

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃપર્યુપાસતે ।

બ્રહ્માગ્રાવપરે યજ્ઞ યજ્ઞેર્નૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

અન્વ—અપરે યોગિનઃ દૈવમ્ एव यज्ञं पर्युपासते । अपरे (यतय)
ब्रह्मामौ यज्ञं यज्ञेन उपजुहति ॥ ૨૫ ॥

જ-મોક્ષની કામનાવાળા અન્ય કર્મ-યોગી પુરૂષો કેવળ દૈવી-ચરત્ત્વ
અનુષ્ઠાન કરે છે; અને આ કર્મ-યોગી ગૃહસ્થોથી ભિન્ન, તથા જેઓએ
શ્રવણ આદિ કર્મવડે આત્મ-તત્ત્વનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલો હોય તેવા
આત્મ-જ્ઞ પુરૂષો, યોગીના નિર્વિશેષ આત્મા વડે યોગીના સોપાનિક
આત્માની, પરબ્રહ્મ રૂપ અગ્નિ વિષે આહુતી આપે છે. ૨૫

વિ-દૈવમ્=ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને ઉદ્દેશી જેની પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે
તેવા યોગિનઃ=મોક્ષની કામનાનત કર્મ-યોગીનું સેવન કરનાર ગૃહસ્થ પુરૂષો;
પર્યુપાસતે=અનુષ્ઠાન કરે છે.

‘કેટલાક કર્મ-યોગી ગૃહસ્થ-પુરૂષો, દૈવી તથા શ્રીત-સ્માર્ત યજ્ઞ ચિત્ત-
શુદ્ધિ અર્થે કરે છે,’ આ વચન વડે ગૃહસ્થ પુરૂષોને કેવળ દૈવી દૈદિક-યજ્ઞ
કર્તવ્ય રૂપ હોય એમ સૂચન કરી, જે યોગીઓ બ્રહ્મ-વેત્તા હોય તેમને તે
કેવળ બ્રહ્મ-યજ્ઞ જ મુક્તિ અર્થે કર્તવ્ય રૂપ હોય એમ નિરૂપણ કરી, કેવળ
પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ચરત્ત્વ, ‘બ્રહ્મામૌ’ ધૃતિ પદાર્થવડે અન્ય પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

અપરે=ગૃહસ્થ-પુરૂષોથી ભિન્ન પ્રકારના બ્રહ્મામૌ ‘સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’
તે ૨-૧ ‘આનન્દો બ્રહ્મ તૈ. ૧-૬’ ‘તદેતદબ્રહ્માપૂર્વમનપરમ્’ બી ૨-૫-૧૯
અર્થ—બ્રહ્મ-તત્ત્વ સત્ય જ્ઞાન તથા અનન્ત-સ્વરૂપ છે, ‘બ્રહ્મ-તત્ત્વ
જ્ઞાનદ સ્વરૂપ છે,’ તે આ બ્રહ્મ-તત્ત્વ અપૂર્વ, અનપર રૂપ છે,’-ઇત્યાદિ
શ્રુતિ વડે પ્રસિદ્ધ, જેમાથી અશેષ વિશેષનો નિરાસ થયલ હોય તેવું સમિચ્છા-
નંદ ધનસ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ-તત્ત્વ, તે રૂપ અગ્નિ, અવિદ્યા તથા તેના
કાર્ય રૂપ જગતના દાવાનળ દાહક રૂપે, તથા સોપાનિક આત્માનો જેના વિષે
આહુત રૂપે પ્રક્ષેપ કરાય તે અધિકરણરૂપે હોવાથી પર-બ્રહ્માગ્નિ કહેવાય,
તે બ્રહ્માગ્નિ વિષે, યજ્ઞ=પાગર-પુરૂષો, ‘હું બોક્ષના છું’ આરીતની શુદ્ધિ-પૂર્વક

વિચિત્રતા ઉપભોગ વડે જોતુ યજ્ઞન કરે તેવો મોપાધિક આત્મા, તેને
યજ્ઞેન=નિ-વિશેષ આત્મા વડે

ગદરથોથી ભિન્ન પ્રકારના યોગી-પુરો, શ્રવણ આદિ કર્મવડે આત્મ-
જ્ઞાનનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પોતે, મોપાધિક આત્મા જે વસ્તુનું નિર્વિશેષરૂપ
હોય તથાપિ જે અધ્યાત્મ લીધે શુદ્ધિ આપી ઉપાધિ વડે યુક્ત (મોપાધિક)
આત્માને, આત્મનું નિરોપણ મમત્તે મેળ નિર્વિશેષ આત્મા વડે બ્રહ્મ
રૂપ અગ્નિ વિશે હોય છે, અર્થાત્ ' હું બ્રહ્મ એ છું ' આ નીતની શુદ્ધિ-
પૂર્વક મોપાધિકત્વ પ્રતીત થતા રૂપ આત્મા વિશે, વિવેક-વૃત્તિવડે યુક્ત
થઈ નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ-તત્ત્વની ભાવના ધરી, પોતે બ્રહ્મ-તત્ત્વથી અભિન્ન
છે એમ અનુભવ કરે છે

અથવા આ વાચ્યનો નીચે પ્રમાણે ગીત્તે પણ અર્થ થાય છે —

મોપાધિક આત્માને (યજ્ઞ) ' યજ્ઞે વૈ વિષ્ણુ અર્થ - યજ્ઞ
નિષ્ણે રિષ્યુરૂપ છે ' આ શ્રુતિ અનુમાર કેવળ મોપાધિક-ધર્મર સદ
વર્તમાન (યજ્ઞેન) હોય છે, અર્થાત્ મોપાધિક ધર્મર તથા મોપાધિક
આત્માને, આ ઉભયની તે તે ઉપાધિનો ત્યાગ કરી તે ઉભયના અધિષ્ઠાન-
શ્રૂત પુરીય નિ-વિશેષ બ્રહ્મ-તત્ત્વથી અભિન્નરૂપે જુએ, એટલે કે તે
તે નામ-રૂપનો પરિત્યાગ કરતા, તરંગ તથા શુદ્ધશુદ્ધ, તેમના આધાર-શ્રૂત
સમુદ્રથી જેમ અભિન્ન હોય, તેમ અભિન્ન-સ્વરૂપે જુએ

અથ—આ રીતે બ્રહ્મ-વેદના પુરુષોને જ્ઞાન-મગ્ન કર્તવ્યરૂપ છે એ રીતનું
વિધાન કરી, હવે જેઓ બ્રહ્મ—વેદના ન હોય તેવા પુરુષોને અન્ય કયા
મગ્નો કર્તવ્ય હોય ? તેનું, ' ઓગ્રાદીનિ ' તથા ' સર્વાણિ ' ઇત્યાદિ વાક્યા-
ર્થવડે કથન કરે છે—

ઓગ્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદીન્નિપયાન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

અન્વ— અન્યે (તુ અવ્રજાવિદઃ મુમુક્ષવઃ) શ્રેત્રાદીનિ इन्द्रियाणि
સંયમામિષુ જુઘ્વતિ । અન્યે (ગૃહિણઃ મુમુક્ષવઃ) શબ્દા-
દાન્ વિષયાન્ इन्द्रियामिषુ જુઘ્વતિ ॥ ૨૬ ॥

શ—જેઓ અહ્મ-વેત્તા ન હોય તેવા પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય નૈષ્ઠિક
અહ્મચારી આદિ મુમુક્ષુઓ, શ્રોત્ર તથા વાગાદિ ઇન્દ્રિયોને, ઇન્દ્રિયોના
નિમ્મલરૂપ અગ્નિ વિષે હોમે છે; અન્ય ગૃહસ્થ-મુમુક્ષુઓ, શબ્દાદિ
અનિષિદ્ધ વિષયોને યોગ્ય કાળે ઇન્દ્રિય રૂપ અગ્નિ વિષે હોમે છે. ૨૬

વિ—અન્યે=પૂર્વોક્તથી ભિન્ન, અહ્મ-નરત્તને ન જાણનાર નૈષ્ઠિક અહ્મ-
ચારી આદિ મુમુક્ષુઓ; इन्द्रियाणि=શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાગાદિ
કર્મેન્દ્રિયોને; સંયમામિષુ=તે તે ઇન્દ્રિયોને, તે તે વિષય વિનિવૃત્ત કરી, તે તે
સ્થાને નિમ્મલ કરેલા તે; (સયમ) ઇન્દ્રિયો અનેક હોવાથી તેમનો સંયમ
પણ અનેક પ્રકારનો હોવાથી, તે સંયમ રૂપ અગ્નિ વિષે.

નૈષ્ઠિક-અહ્મચારી આદિ મુમુક્ષુઓ, इन्द्रિયાના નિમ્મલ રૂપ અગ્નિ
વિષે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો રૂપ આહુતી હોમે છે, અર્થાત્ તેઓ યોતાના
ઇન્દ્રિયોના નિમ્મલ રૂપ યજ્ઞ કરે છે.

અન્યે=ઉપર કથ્યું તેથી ભિન્ન ગૃહસ્થ-મુમુક્ષુઓ; इन्द्रियामિષુ=વિષયોનું
જેના વિષે નિર્લેપણ કરવામાં આવે તે અધિકરણ રૂપે હોવાથી, ઇન્દ્રિયો
ને અગ્નિ રૂપે નિરૂપણ કરે, એટલે ઇન્દ્રિય રૂપ અગ્નિઓ, તેના વિષે
એમ અર્થ થાય છે.

સ્વધર્મ-નિષ્ઠ ગૃહસ્થ-મુમુક્ષુઓ, શબ્દાદિ અનિષિદ્ધ વિષયોને યોગ્ય
કાળે ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિ વિષે હોમે છે, અર્થાત્ વિષયોનો અનુભવ કરતા
નિયમનું પરિપાલન કરવું તેજ તેઓનો યજ્ઞ હોય; એટલે કે આ રીતનું
દ્વિયજ્ઞ તેજ તેઓ યજ્ઞ હોય;

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે !

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

અન્વ— અપરે યતય સર્વાણિ ઇન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચ જ્ઞાન
દીપિતે આત્મસંયોગ મ્નો જુહતિ ॥ ૨૭ ॥

અ—કેટલાક ધ્યાન-નિષ્ઠ યોગીઓ, સર્વ ઇન્દ્રિયોના કર્મોને તથા
પ્રાણના કર્મોને, જ્ઞાનવડે સદીપ્ત થયેલ આત્માવિષે ના મનો-નિરોધ રૂપ
અગ્નિ વિષે હોમે છે. ૨૭

વિ—અપરે=પૂર્વોક્ત મુમુક્ષુઓથી ભિન્ન પ્રકારના કેટલાયક ધ્યાન-નિષ્ઠ
યોગીઓ; ઇન્દ્રિયકર્માણિ=જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયના થવણુ દર્શન આદિ
તથા વચન, આદાન, આદિ સર્વ કર્મોને; પ્રાણકર્માણિ=અપાન, વ્યાન આદિ
ભેદ વડે ભિન્ન પ્રકારના પ્રાણના ઉચ્છાસ, નિશ્વાસ, નિમેષ, ઉન્મેષ, મૃગલણુ,
ઉદ્ગાર આદિ સર્વ કર્મોને, જ્ઞાનદીપિતે=આત્મ-વિષયક જ્ઞાન વડે, મમ્યક
પ્રકારે પ્રાપ્ત; (દીપિતે), આત્મસંયમયોગાગ્રૌ=સ્વ-સ્વરૂપ આત્મા વિષે, મનો-
નિરોધ અર્થાત્ સમાધિ, (સમયયોગઃ) તે રૂપ આત્મ, તેના વિષે.

કેટલાક ધ્યાન-નિષ્ઠ યોગીઓ, ઇન્દ્રિયોના તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મોને
આત્માવિષે ના મનો-નિરોધ રૂપ અગ્નિવિષે, હોમે છે; અર્થાત્ તેઓ પ્રાણ
તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો નિરોધ કરી, નિરતર આત્મ-તત્ત્વનો જ
અનુભવ કરે છે. ૨૭

અન—પૂર્વોક્ત યજ્ઞો પણ મુમુક્ષુઓને અવશ્ય કર્તવ્ય રૂપે હોય એમ
સૂચન કરવા માટે હવે. ‘ દ્રવ્ય ’ ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે પુનઃ યજ્ઞાતરોડું
કથન કરે છે--

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રત્તાઃ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય— અપેરે દ્રવ્યચક્ષુઃ (કેચન તપોચક્ષુઃ (કેચન) યોગચક્ષુઃ
તથા (કેચન) સ્વાધ્યાયજ્ઞાનચક્ષુઃ ચ (એવં) યતયઃ
સંશિતમત્તાઃ (બહવઃ સન્તિ)

અ—પૂર્વોક્તયી શિન્ન એવા કેટલાયક મુમુક્ષુઓ, દ્રવ્ય-યતન ત, કેટ-
લાયક તપો-યતન ત, કેટલાયક યોગ-યતન ત, કેટલાયક આધ્યાય તથા
જ્ઞાન-યતન ત, આ રીતે મોક્ષના અર્થે યતન-ગીઢ તથા અતિ-તીક્ષ્ણ
નિયમવત એવા બહુ મુમુક્ષુઓ હોય છે ૨૮

વિ—અર્થ=પૂર્વોક્ત મુમુક્ષુઓની જિન પ્રકારના કેટલાયક મુમુક્ષુઓ;
દ્રવ્યચક્ષુઃ=મનપાત્ર પુરોગે, નિયમ તથા શ્રદ્ધા-પૂર્વક દ્રવ્ય-નિરૂપણ કરવું,
આ જ અમારો યજ છે એમ સમજી જોઓ તપ કરે તેવા પુરોગ; તપોચક્ષુઃ=
ચાન્દ્રાયણ, પ્રાજ્ઞપત્ય આદિ અથવા ઉપવાસ આદિ જે તપ, તેજ
અમારો યજ છે એમ સમજી જોઓ તપ કરે તેવા પુરોગ, યોગચક્ષુઃ આમન,
પ્રાણાયામ આદિ, સ્વાભાવિકે ચુકત, લક્ષ્યપદાર્થ વિષે ચિત્તની ધૈર્યતા રૂપ
યજ જેને હોય તેવા; સ્વાધ્યાયજ્ઞાનચક્ષુઃ=સ્વાધ્યાય-યજ તથા જ્ઞાન-યજ,
આ સમામર્શ અંત-ભાગ વિષે જે યજ શબ્દ છે તે સ્વાધ્યાય તથા જ્ઞાન,
આ પ્રત્યેક શબ્દ માથે મંબધે ધરાવે છે, સ્વાધ્યાયચક્ષુઃ= 'તસ્ય વા એતસ્ય
ચાન્દ્રાયણચન્દ્રાયણીયદાત્માડુચિર્યદેશઃ—અર્થઃ—આત્મા તથા દેશ અપવિત્ર
હોય ત્યારે આ સ્વાધ્યાય રૂપ યજનું મેવન કરવું નહિ, ' આ ક્ષુતિ વિષે કહેલ
અનધ્યાય-હયનો ત્યાગ કરી, અર્વદા વેનું પારાયણ કરવું તેજ કેવળ અમારો
યજ છે એવી શુદ્ધિથી અધ્યયન-વિધિનું નિયમ-પૂર્વક જોઓ અનુજ્ઞાન કરે
તેવા; જ્ઞાનચક્ષુઃ=જ્ઞાન-શાસ્ત્રનો વિચાર આ અમારો યજ છે, તે પ્રકારની
શુદ્ધિ વડે જોઓ યજ-મેવન કરે તેવા; યતયઃ=આ રીતે મોક્ષ માટે યતન
કરનારા; સંશિતમત્તાઃ=ને તે યજો વિષે, પોત પોતાની નિષ્ઠા વિષે અતિ-
તીક્ષ્ણ (સંશિત) નિયમ (મત) જેના હોય તે;

તાત્પર્ય:—આ રીતે દ્રવ્ય-ત્વાગ, તપ, યોગ, સ્વાધ્યાય-વૃત્તિ, તથા સાત્ત્વ-પરિશીલનના યત્ન-પણાતું સૂચન કરેલું છે. ૨૮

અન—જે પોતાના પાપ-નાશની કામનાવાળો હોય તેવા મુમુક્ષુને, પ્રાણાયામ કરવો તે પણ કેવળ એક પ્રકારનો યત્ન છે, અને તે કર્તવ્ય રૂપ છે એમ હવે 'અપાને' તથા 'અપન' દત્ત્યાદિ મતાર્થ વડે સૂચન કરી કથન કરે છે—

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેષ્પાનં તથા પેરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વ—અપેરે અપાને પ્રાણં જુહતિ તથા । (કેચન) પ્રાણે અપાનં (જુહવતિ) (કેચન) પ્રાણાપાનગતીઃ રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામ પરાયણાઃ ॥ (યદ્વા) અપેરે (કેચન) પ્રાણાયામપરાયણાઃ (મુમુક્ષવઃ) પ્રાણાપાનગતીઃ રુદ્ધ્વા પ્રાણે અપાનં તથા અપાને પ્રાણં ચ જુહવતિ ॥ ૨૯. ॥

અ-કેટલાયક મુમુક્ષુઓ, અપાન-વૃત્તિ વિશે પ્રાણ-વૃત્તિને હોમે છે; તથા કેટલાયક પ્રાણ-વૃત્તિ વિશે, અપાન-વૃત્તિને હોમે છે, કેટલાયક અપાન-વાયુની ગતિનો નિરોધ કરી પ્રાણાયામ-પરાયણ હોય છે; અથવા (૨) કેટલાયક પ્રાણાયામ-પરાયણ મુમુક્ષુઓ, પ્રાણ તથા અપાન-વાયુની ગતિનો નિરોધ કરી, હૃદયમાં પ્રાણ વિશે અપાન-વાયુને તથા અપાન વિશે પ્રાણ-વાયુને હોમે છે. ૨૯

વિ—અપાને=અપાન-વૃત્તિ વિશે, વાયુને પ્રવેશ કરાવનાર નાડી વિશે; પ્રાણ=પ્રાણ-વૃત્તિને, પ્રાણે=વાયુનું નિર્ગમન કરનાર નાડી વિશે, પ્રાણાપાનગતી = મુખ તથા નાભિકા વડે વાયુના બહિઃ-ર્ગમન રૂપ પ્રાણની ગતિને, તથા મુખ તથા

નાસિકા વડે વાયુનો અંદર પ્રવેશ કરવો તે અંતઃપ્રવેશ રૂપ અપાન-વાયુની ગતિને; પ્રાણાયામપરાયણા.=પ્રાણાયામ કરવામાં નિરત થયલા;

કેટલાયક મુમુક્ષુઓ જે કાળે વાયુને પ્રવેશ કરાવનાર નાડી વિષે પ્રાણ-વાયુને હોમે છે, તે સમયે બન્ને નાસિકા વિષે પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે; તથા કેટલાયક પ્રાણ-વૃત્તિ વિષે અપાન-વૃત્તિને હોમે છે; અર્થાત્ તેઓ કેવળ રેચક-પ્રાણાયામનું અનુષ્ઠાન કરે છે. તથા કેટલાયક પ્રાણ તથા અપાન-વાયુની ગતિનો નિરોધ કરી, કુંભક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે;

પ્રાણાપાનગતીઃ દૃઢ્વા=મુખ તથા નાસિકા વડે નિર્ગમન તથા પ્રવેશ કરનાર વાયુનો ત્રિકૂટિ વિષે નિરોધ કરી. પ્રાણ-વાયુ વિષે અપાન-વાયુને. તથા અપાન-વાયુ વિષે પ્રાણ-વાયુને હોમે છે; અર્થાત્ પ્રાણ-વાયુ સાથે અપાન-વાયુને તથા અપાન-વાયુ સાથે પ્રાણ-વાયુને યોજી દે છે; અર્થાત્ તે બન્નેનો એકીકાર કરે, એટલે સર્વ નાડીઓ વિષે રહેલ સર્વ પાપ ભરમી-ભૂત યદ્ય બન્ય છે.

પ્રાણ-વાયુ વિષે અપાન-વાયુને હોમે છે, એટલે કે તેઓ પૂરક-પ્રાણાયામ કરે છે; તે પછી પ્રાણ તથા અપાન-વાયુની ગતિનો નિરોધ કરી કુંભક પ્રાણાયામ કરે છે, તથા અપાન-વાયુ વિષે પ્રાણ-વાયુને હોમી રેચક પ્રાણાયામ કરે છે.

૨૬ °

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મશાઃ ॥ ૩૦ ॥

યજ્ઞશિષ્ઠામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ મનાત્તનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુમત્તમ ॥ ૩૧ ॥

અન્વ—અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્ પ્રાણેષુ જહોતિ ; એને સર્વે

અપિ યજ્ઞવિદઃ યજ્ઞશિષ્ઠામૃતમુજ. (સન્તઃ) યજ્ઞક્ષપિત

કર્મણઃ (મૂત્વા) સંનાતનમ્ બ્રહ્મ યાંનિ ॥ (હૈ) કુરુસ-
ત્તમ અયજ્ઞસ્ય અયં લોકઃ ન અસ્તિ (હતઃ) અન્યઃ કુતઃ
(સિધ્યતિ) ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥

અ—કેટલાયક મુમુક્ષુઓ, સ્વસ્થ આહાર કરતા સના, પોતાનાં પ્રાણીંતર વાયુઓને તે તે વાયુ વિષે હોમે છે; દૈવાદિ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરનારાં, એવે પણ યજ્ઞમાથી અવશેષ રહેલ અન્નામતનું મેવન કરી, નિયમ-પૂર્વક યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરવાથી જ્ઞાનના આરોપ પ્રતિષ્ઠા વિનષ્ટ થયે, કેવળ એકજ વારના ઉપદેશ વડે મહાગુરુ પામેથી આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, અવિચ-જ્ઞાન દ્વ એકરસરૂપ નિત્ય-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, હે કુરુ-સત્તમ (કુરુ-શ્રેષ્ઠ) જે કોઇ યજ્ઞથી રહિત અર્થાત્ મોક્ષ-ધર્મથી રહિત હોય, તેવા કુર્મુદ્ધિ વાળા મનુષ્યને, મુક્તિ મંપાદન કરવાને યોગ્ય માનવ-દેહ કદાપિ પ્રાપ્ત ન થાય, તો તે દેહથી ભિન્ન એવો દેહી, બ્રાહ્મ, વા સંવ-દેહ તો ક્યાંથીજ મિલ્લે હોય ?

૩૦-૩૧

વિ-અર્ષે-કેટલાયક મુમુક્ષુઓ; નિયતાહારાઃ=સ્વસ્થ આહાર કરનારાં કેટ-લાયક, ક્ષીર આદિ અત્ય આહાર કરી, વાયુઓનું વંશે સંપાદન કરવા પ્રાણીંતર વાયુઓને, (પ્રાણાન્) તેતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વાયુવિશે (પ્રાણેષુ) હોમેછે; અર્થાત્ અસ્તિ-ધોનિ (નેતી ધોતી) આદિ ક્રિયા વડે દેહનું અંતઃ શોધન કરે છે;

દવે, દૈવાદિ યજ્ઞોનું નિયમ-પૂર્વક અનુષ્ઠાન કરે તેમને તેતે યજ્ઞાનુષ્ઠાન-વડે શું ફળ પ્રાપ્ત થાય ? તેનું 'સર્વે' ઇતિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

યજ્ઞવિદ=યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરે તે, (વિદન્તિ) અર્થાત્ તે નિરૂકુત દૈવોદિ યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરનારા; યજ્ઞ ઇદમ્નમુજઃ=યજ્ઞના અનુષ્ઠાનાંતર અવશેષ રહેલ તેમનું અન્ન (ચેદનિષ્ટ) જે મેજાવશે હોવાથી કેવળ અમન

રૂપ હોય તેના બોગ કરનારા, અથવા (૨) યજ્ઞનુ અનુષ્ઠાન કરતા જે એવરેષ પહે (૧) યજ્ઞશિષ્ટ) તે કાન નિત્ય રૂપે હોનાથી તે (અમૃત) વિષે બોજન કરનારા, બોજનના મધ્યે ત્રીણે ' અમૃત ' શબ્દનારે ' કાલ ' નો બોધ થાય છે, આથી યજ્ઞશિષ્ટ, અમૃતરૂપ કાન, તેના વિષે બોજન કરનારને ' યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજ ' કહે છે યજ્ઞધર્મિતત્ત્વાવાચક યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરી નિ શેનરીતે વિનષ્ટ થયા હોય તો તે પ્રતિપદ કરનાર પદાર્થો જેના તેના સનાતનનિત્ય, વજ્ર અગ્નિદાનદ એમમરૂપ બ્રહ્મા-તત્ત્વ ને, પર્વોક્ત મુમુક્ષુઓને જ્ઞાન અનુત્પન્ન હોવાથી તેઓ ક્રમે ઝડી મુક્ત થાય છે, ઉક્ત યજ્ઞો મધ્યે ત્રાપ્ત પણ યજ્ઞ ન કરે તેવા દુ શીન તથા દુર્ભંગ પુરૂષને શુ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય ? તેનુ હવે નાયમ' ઇતિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

અયશ્વસ્ય=ઉક્ત યજ્ઞો મધ્યે મોક્ષમાધન-શૂન એક પણ યજ્ઞનુ જે અનુષ્ઠાન ન કરે તેને, અર્થાત્ મોક્ષ-ધર્મથી રહિત, આ દુષ્ટ શુદ્ધિનાગ પ્રરૂપ-ને, અયશ્વસ્ય-મુક્તિ સપા ન કરવાને યેત્ય આ માનવ-દેહ, લોક=જેનુ આલોકન થાય છે તે માનવ-દેહ અન્ય=માનવ-દેહથી અન્ય દેહી, બ્રાહ્મ (બ્રહ્માનો) વા શૈવ (શિવનો) દેહ, કુત્ત=મ્યા હેતુથી ?

તાત્પર્ય—જે પુરૂષ અધર્મ-નિહ હોય તેને અમધારુશ્વ વા શ્વરો ન જે સિદ્ધ થઈ શકે તેવો દેવી આત્મિ દેહ કેમજ મિદ્ધ હોય ?

અવ-આ મર્વ યજ્ઞો તો એવળ ત્લાગ કર્યેવા કે, તે કેવલ શ્રીય યજ્ઞો ન હોય ? આ રીતની શકા કરી મુક્ત નથી, તે સર્વ નાગ વે મૂનક છે એમ હવે ' એવ ' ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

एवं बहुविधा यज्ञा वितर्ता ब्रह्मणो मुक्ते ।
 कर्मजान्निधि तान्सर्गानेवं ज्ञान्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥
 अन्व-एवं बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुक्ते विन्ता । तान् सर्वान् कर्म
 जान् विधि एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

જા-આ પ્રકારે પૂર્વે કહી ગયા તેવા બહુ પ્રકારના યજ્ઞો, સર્વે કેવળ વેદના મુખ વડે જ વિસ્તાર પામેલા, આ સર્વ યજ્ઞો, વાગાદિ ઇન્દ્રિયો વડે જ ઉત્પન્ન થયેલ હોય એમ તુ જાણ, આ રીતે આ યજ્ઞો કેવળ અનિત્ય-ફળને આપનાર હોય એમ જાણી, તુ નિત્ય-ફળને આપનાર જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી, માર્ગથી મુક્ત થઇશ ૩૨

વિ-અ = કેટલાયક મુમુક્ષુઓ દેવી યજ્ઞો કરે છે ' એમ પૂર્વે (૪૨૫) કહી ગયા તે અનુસાર મહુચ્છા યજ્ઞા=પૂર્વે કહી ગયા, તેવા બહુ પ્રકારના સર્વ યજ્ઞો મુરો=મુખ વડેજ, વિતતા=વિસ્તૃત થયેલા, અર્થાત્ પ્રતિપાદિત થયેલા.

‘જેઓ યજ્ઞનું અનુધ્યાન કરે તેઓ નિત્ય બ્રહ્મ-તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે’
(૪-૩૦, ૩૧)

એમ પૂર્વે કહી ગયા તે રીતે યજ્ઞો પણ મોક્ષના માક્ષાત્-માધન રૂપે પ્રતીત થાય તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી શું ફળ! આ રીતની શકા કરવી યોગ્ય નથી, આ યજ્ઞો પણ કર્મ રૂપે હોવાથી ‘ન કર્મણા ન પ્રજયા’ કેવલ્યં ન કર્મ તથા પ્રજા વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ,’ ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓને વિરોધ આવે, તેથી તે યજ્ઞોને નિત્ય-ફળ આપવા-પણું મિદ્ધ ન હોય, કિંતુ અનિત્ય ફળ નેજા આપવા-પણું હોય એમ ધ્યયન કરી હવે ‘કર્મજાન’ ઇતિમત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

‘કર્મજાન=‘ક્રિયા કર્ત્વદ્વિ કારકમ્ અર્થ-જે, ક્રિયા કરે તે કારક કહેવાય, આ મ્મૃતિ અનુસાર, કર્મથી અર્થાત્ કર્મના કારકથી (કર્મ) ઉત્પન્ન થાય તે (કર્મજાન) અર્થાત્ વાગાદિ ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થનાર કેવળ ક્રમ રૂપ,

તાત્પર્ય—આ સર્વ યજ્ઞોને કેવળ વાગાદિ કર્મરૂપે જાણ,

આપૂર્વરૂપ એવા આ યજ્ઞો યદ્યપિ કેવળ ઇન્દ્રિયો વડે ઉત્પન્ન થતા હોય, તથાપિ તેઓ અપૂર્વરૂપે હોવાથી, તેમના કર્મ-પણાનો કાંઈ વ્યભિચાર

થતો નથી; માટે આ યજ્ઞો કેવળ અનિત્ય-ફળને આપનાર છે એમ જાણી,
નિત્ય-ફળ અર્થાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ તો તું
સંસારથી મુક્ત થઈશ; કિંતુ અનિત્ય-ફળને આપનારા યજ્ઞોનું સેવન
કરવાથી તું મુક્ત થઈશ નહિ

૩૨

અવ-આમ હોવાથી જ ‘ યમસ આદિ દ્રવ્યો કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે ’
(૪-૨૪) આ રીતના મંત્ર વડે જે જ્ઞાન-યજ્ઞનું વર્ણન કર્યું તે, મોક્ષના
વ્યવહિત સાધન-ભૂત એવા દેવાદિ યજ્ઞોની અપેક્ષાએ મોક્ષના કેવળ
પ્રાક્ષાત્-સાધનભૂત હોવાથી હિતકૃષ્ટ હોય એમ હવે ‘ ઐયાન્ ’ ધર્મિત મંત્ર વડે
નિરૂપણ કરે છે—

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વ કર્મોઽસિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

અન્ય—(હે) પરંતપ, દ્રવ્યમયાત્ યજ્ઞાત્ જ્ઞાનયજ્ઞઃ શ્રેયાન્
(યજ્ઞ) જ્ઞાને (હે)પાર્થ, સર્વ કર્મ અસિલં પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

અ-હે શત્રુઓને તાપ કરનાર અર્જુન, પૂર્વોક્ત આદિ સર્વ યજ્ઞો
કરતા જ્ઞાન-યજ્ઞ એટલે હોય; હે પાર્થ, ઐતાદિ સર્વ કર્મ, આ જ્ઞાન વિષે
નિઃશેષ રીતે અમાપિત હોય છે

૩૩

વિ-દ્રવ્યમયાત્=દ્રવ્ય, મંત્ર, તંત્ર, ક્રિયા તથા આશ્રમ વડે માધ્ય,
તથા અનિત્ય અને સ્વર્ગ આદિ અલ્પ ફળના હેતુભૂત યજ્ઞથી, અર્થાત્
પૂર્વોક્ત યાવત્ યજ્ઞોથી; ઐયાન્-અધિક શ્રેયને સંપ્રાપ્ત કરનાર;

દ્રવ્ય-યજ્ઞથી, નિત્ય, નિરંતર તથા આનંદ રૂપ કેવળ મોક્ષ-ફળને
આપનાર જ્ઞાન-યજ્ઞ અધિક શ્રેય-સ્કર હોય; સર્વ કર્મ-શ્રોત, સ્માર્ત તથા
લાઠિક જે કાષ્ઠ તથા જેટલું કર્મ, પુરૂષને કર્તવ્ય રૂપે હોય તે સર્વ કર્મ;

અસિલં—જેના વિષે કંઈપણ જોય (મિલ:) વિષમાન ન હોય તે; અર્થાત્
 નિઃશેષ-પૂર્વક; પરિમાપ્યતે=સમાપ્ત થાય છે.

સર્વ કર્મ કેવળ જ્ઞાનવિષે જ સમાપ્ત હોય; અર્થાત્ જે કાંઈ વેદાને
 (કિનારે) પ્રાપ્ત થયો હોય તેને કાંઈ ગન્ન્યપણું હોય નહિ, તેમ જે
 જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલ હોય, તેને કાંઈ પણ કર્મ કર્તવ્ય હોય નહિ, અથવા
 (૨) જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી, (જ્ઞાને) મૂર્ચના પ્રકાશ વડે જેમ આધકારનિર્મૂ-
 લિત થાય, તેમ જ્ઞાન-સકિન ના લીધે, બ્રહ્માના સત-કર્તૃત્વ વિષે પ્રાપ્ત કરેલ
 સંચિત, તથા આગામિ, પ્રવૃત્ત તથા અપ્રવૃત્ત (સર્વકર્મ) નિરવશેષ (અસિલં)
 નિર્મૂલિત થાય છે; (પરિમાપ્યતે) અથવા (૩) 'યથાકૃતાય' વિજિતાયા
 ધરેયા: સયન્તિ છાં. ૧૪. ૧. ૧૬ અર્થ:—જેમ વિજય-પ્રાપ્ત વરતુને, આશ્રિતો
 પ્રાપ્ત થાય તેમ, 'આ શ્રુત્યક્ત-રીતિ અનુસાર, લોક વિષે પુણ્યપાપ
 પુરુષો, યજ્ઞ, દાન, તપ, મન આદિ જે જે પુણ્ય-કર્મ સર્વત્ર કરે
 તે સર્વ કર્મ, જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થવે. (જ્ઞાને) (વિદ્વાન પુરુષને સંપ્રાપ્ત થાય
 છે; (પરિમાપ્યતે) અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના લીધે જ્ઞાની-પુરુષ સર્વ
 કર્મનો અનુષ્ઠાતા રૂપ થાય.

૩૩

અવ—આ રીતના વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ એવું જ્ઞાન મને કયા પ્રકારે
 સિદ્ધ થાય? આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે હવે 'તત્ત્વિષ્ઠ' ઇતિ મંત્રાર્થ
 વડે કથન કરે છે—

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિષાત્તેન પરિપ્રશ્નન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વ—તત્ (જ્ઞાનં ગુરુભ્યઃ) વિદ્ધિ પ્રણિષાત્તેન સેવયા પરિપ્રશ્નન
 જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદર્શિનઃ તે જ્ઞાનં ઉપદેક્ષ્યન્તિ ॥ ૩૬ ॥

અ-૬૦યાદિ-સાંવત્ યજ્ઞોથી જ્ઞાન આધક એવું હોય, આ રીતનું જ્ઞાન

તુ ગુરુઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કર, માષ્ટાગ નમસ્કાર સેવા, તથા પરિવ્રજ વડે, જ્ઞાનવત તત્ત્વ-દર્શિ ગુરુઓ તુને બ્રહ્મ તથા આત્માની ઐક્યતા ના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે

૩૪

વિ - તન્નન્તે દ્રવ્ય યદાં આદિ યજ્ઞોથી વિશિષ્ટતઃ, તથા ટ્રેવગ મોક્ષરૂપ કૃત્તો પ્રત્યક્ષ-સાક્ષાત્કાર કરનાર હોય તે જ્ઞાનને, ત્રિષ્ટિ-ગુરુનો પ્રમાદ પ્રાપ્ત કરી, તેમના પાસેથી તે જ્ઞાનનો અનુભવ પ્રાપ્ત કર,

કયા પ્રકારે પ્રમજ યદ ગુરુઓ, આ અત્યંત રહસ્યરૂપ જ્ઞાનને ઉપદેશ કરે ? આ પ્રકારની આકાક્ષા પ્રત્યે 'પ્રણિવતેન' ધર્મિન ત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

પ્રણિવાતેન-માષ્ટાગ નમસ્કાર ૧૭ નડે, સેવ્યા સમયે મમયે બ્રહ્મ તથા ભક્તિ પૂર્વક કૃત્તો આત્મા આત્મી ગુરુના નડે પરિવ્રજન યોગ્ય સમયે વિનય-પૂર્વક મમીપે જઇ 'કર્મ વન્ધ કથ માક્ષો વિદ્યાવિદ્યે ઝમે ચ કે । ક જ્ઞા મા ક પરાત્મા ચ તયોરેક્યં કથ વદ અર્થ' —કયા પ્રકારે બધ તથા કયા પ્રકારે મોક્ષ સિદ્ધ થાય ? વિદ્યા તથા અવિદ્યા, આ ઉભયનુ સ્વરૂપ શુ ? આત્મા તથા પરાત્માનુ સ્વરૂપ શુ ? તથા તે ઉભયનુ ઐક્ય કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે કહો ? 'ઇત્યાદિ વિવેક' પુઝ કર પ્રશ્નવડે, જ્ઞાનિન-શાસ્ત્ર-જન્ય જ્ઞાન સપત્તિનત, તત્ત્વર્ણન —બ્રહ્મ તત્ત્વના માક્ષાત્કાર વડે જન્ય વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન, તે વડે યુક્ત્ય તે=શમ, દમાદિ માધન-મ પન્ન એના=તુ ને, જ્ઞાન-બ્રહ્મ તત્ત્વ તથા આત્મ-તત્ત્વની એકતાને પ્રાપ્ત કરાનાર તથા સમાર રૂપ જમતુ નિ શેષ-રીતે નિગમન કરનાર ઉપદેશન્ટિ-દયાને લીધે ત્હારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે

પૂર્વોક્ત વિવેક-મ પન્ન ત્રણ પ્રણિપાન, તથા શુશ્રૂષા (સેવા) નીધે, ત્હાગ વિવેક બ્રહ્મ, ભક્તિ, તથા પાડિતતા તથા ઉપદેશ ગૃહ્યુ મગવાની યોગ્યતા છે એમ જોઇ પ્રમન્ન યદ, જ્ઞાની તથા તત્ત્વ દર્શી એવા લક્ષણ-

વત પુરુષો, તુને સમ દમ આદિ માધન-મ પન્ન જોઇ, બ્રહ્માર્મિક્ય-જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે, ગુરુઓ જ્ઞાન-સ પન્ન તથા તત્ત્વ-દર્શી હોવા જોઈએ, જેઓ ઉક્ત વિશેષગુ-હયવડે વિચિત્ર હોય તેના ગુરુઓ નડે જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ થાય તે વડે જ સમાગ-નિવૃત્તિ મિદ્ધ થઇ શકે

“ ધાત્રિય ઘનગિષ્ઠ મુ. ૧-૨-૧૨ અર્થ — જે શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેના પમે ’, આ ધ્રુવિ અનુમાગ, ‘ જ્ઞાનિન. ’ શબ્દ વડે ગુરુઓને, તત્ત્વ મોધ કરવામા મર્મ જાગ્રતની પરિજ્ઞાન-મ પત્તિ મિદ્ધ જોઈએ એમ સૂચન કરેતુ છે, તથા ‘ તત્ત્વદર્શિન ’ શબ્દ વડે, તેમને વગ્તુ (બ્રહ્મ તત્ત્વ) જ્ઞાન મ મધી આ પ્રતિબદ્ધ અનુભવ-સ પત્તિ સિદ્ધ જોઈએ એમ સૂચન કરેતુ છે, આ રીતે ગુરુઓના ઉભય પ્રકારનાં નિષ્ણ્ણ પ્રતિનિધિ કરવાના રેતુથી આ બે વિશેષગુનો ઉપ-ન્યાસ કરેલો છે

‘ ઘનુચ્ચ. ધ્રોત્વઘ્ન ઘનુધા અર્થ — અનેક ગુરુઓ પાસેથી બહુ પ્રકારે શ્રવણ કરવુ, ’ આ ન્યાયને અનુસરી, ‘ જ્ઞાનિન ’ ઇત્યાદિ ઉભય વિશેષગુ વડે બહુવચન રૂપે પ્રયોગ કરેલો છે

અનેક ગુરુઓ પાસે શ્રવણ કરતા તે મધ્યે કોઇ એક બ્રહ્મ-વેત્તા ગુરુ પ્રાપ્ત થઇ જાય, અને તેથી સ સાર બમનો નાશ કરે તે પ્રકારતુ સમ્યજ્ઞાન સિદ્ધ થાય, આ અભિપ્રાય ત્રીધે બહુવચન નો પ્રયોગ કરેલો છે, કિંતુ અનેક ગુરુઓ પાસેથી જ્ઞાન સ પાદન કરવુ આમ કહેવાનો ઉદ્દેશ ન હોય

ધ્રુવિ વિશેષ પશુ શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવુ’ આ રીતે એક-વચનનો પ્રયોગ કરેલો છે, વળી ‘ ડપસીદેદેકમેવ સદ્ગુરુ ઘનવિત્તમ્ અર્થ-કેવળ એક બ્રહ્મ-વેત્તા સદ્ગુરુની સમીપ વિરે રહેવુ’, આ રીતના વચન વડે પશુ એક જ ગુરુનો બોધ કરેલો છે,

તત્ત્વર્થ — આમ છે માટે બ્રહ્મ-તત્ત્વની જ્ઞાતિમા વાળા મુમુક્ષુઓ, જે ગુરુ સાત્ત્વ-સ તથા તત્ત્વ-સ હોય, તેનો જ આશ્રય કરવો એમ મિદ્ધ થાય છે

શવ-દેવે, મદ્યગુરના ઉપદેશ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તેને શું ફળ મિલિ
ચ્યાય ? તેવું, 'યજ્ઞાત્મા' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે —

યજ્ઞાત્મા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।

યેન મૃતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

અન્ય — (હે) પાંડવ યત્ (જ્ઞાન) જ્ઞાત્મા (ત્વં) ઈવં પુનઃ મોહ-
મ્ ન યાસ્યમિ । યેન (જ્ઞાનેન) મૃતાનિ અશેષેણ આત્મનિ દ્રક્ષ્યસિ
અથ (તાનિ મૃતાનિ)મયિ (દ્રક્ષ્યસિ)

જ- હે પાંડવ, પ્રમન્ન થઇ બ્રહ્મ-વેત્તા પુરોહિત, તુને જે જ્ઞાનનો ઉપ-
દેશ કરશે તે જ્ઞાન વડે નદેકનિષ્ઠ થના, તુને અધુના જે મોહ પ્રાપ્ત થયલ
છે તે પ્રકારે પુનઃ મોહ પ્રાપ્ત થશે નહિ; જે જ્ઞાનના બળવડે સર્વ ભૂત-
પ્રાણિઓ ને તું આત્મ-સ્વરૂપે જોઇશ અને તદનન્તર, એ મર્તિ ભૂતોને તું
નિર્નિર્ગુણ પર-બ્રહ્મ, તેના વિશે અનુસ્મરૂ થયલ જોઇશ. ૩૫

વિ-યત્= પ્રમન્ન થયલ બ્રહ્મ-વેત્તાઓ વડે ઉપદેશ કરાયલ જે જ્ઞાન,
જ્ઞાત્મા=તે જ્ઞાનને કેવળ એક-નિષ્ઠા વડે પ્રાપ્ત કરીને, ઈવં=અધુના જેમ
મોહને પ્રાપ્ત થયલ છે તે પ્રકારે.

આ રીતના જ્ઞાન વડે તું પુનઃ મોહને પામીશ નહિ; અર્થાત્ 'અહં જ્ઞે-
મહીયાઃ' અર્થ- 'હું' તે મારા કુટુંબીઓ, ઇતિપ્રકારે આત્મા જે કેવળ અદ્વિ-
તીય રૂપ હોય. તેના વિશે અનેક-પણાના જમને તું પ્રાપ્ત થઇશ નહિ;

તાત્પર્યઃ—'તું,' 'હું,' 'આ,' 'તે,' ઇત્યાદિ પ્રતારના મિથ્યા-જનનો
તુંને પરિત્યાગ સિદ્ધ થશે.

દ્વિત જ્ઞાનના હેતુભૂત યાવત્ પ્રાણિમાત્રનું અગ્નિત્વ હોય, એટલે
આત્માને કયા પ્રકારે અદ્વિતીય-પણું સિદ્ધ હોય ? આ સંકા પ્રત્યે 'યેન'
ઇતિ ઉત્તરાર્થ-મંત્ર વડે કથન કરે છે—

દેન= 'આત્મવેદં સર્વં છાં. ૭. ૧. ૨૫. ૧. ૨ અર્થઃ આ નર્વ દેશ્ય-જગત્ કેવળ આત્મ-રૂપ છે' આ વચનાનુસાર, સર્વ ભૂત-પ્રાણિઓને કેવળ આત્મ સ્વરૂપે પ્રદષ્ટ કરાવનાર તથા સુદૃઢ-ભુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત થાય તેવા જ્ઞાનવડે; મૂતાનિ=અહ્માથી માંડી સ્તબ્ધ પર્થન બન-પ્રાણિઓ, અગ્રેવેણ દ્રશ્યસિ= યાવત્ ભૂત-પ્રાણિઓને, 'આ સર્વ જગત તે સાક્ષાત્ હું પોતે જ છું' આ રીતે યોજાના આત્મ-સ્વરૂપે કેવળ અભિન્ન રૂપે તું જોઈશ; અર્થાત્ જેમ સુદૃઢભુદ્ધિ-પૂર્વક વિચારતા, ઘટ, કલ્પશ, સરાવ આદિ સર્વ પદાર્થ કેવળ મૃદ-સ્વરૂપ હોય, ભિત્તિ ઉપરના ચિત્રો જેમ કેવળ ભિત્તિ-સ્વરૂપ હોય, તરંગ, ફેન, ભુદ્ભુદાદિ જેમ કેવળ જળ-સ્વરૂપ હોય, તેમ યાવત્ ભૂત-પ્રાણિઓ કેવળ આત્મ-સ્વરૂપે હોય તેમ તું નેવામાં આવશે.

ભક્ષે ઉપર કહ્યું એમ હોય, તથાપિ 'અહ્મ' અને 'આત્મા' આ ઉભય વચ્ચે ભેદ તો અવશ્ય હોય, એટલે અદ્વૈત-સિદ્ધિ કેમ થઈ શકે ? આ રીતની શંકા પ્રત્યે હવે 'અયો મયિ'-ઈતિવચન વડે કથન કરે છે—

તું તે જૂતોને તદન્તર (અય) નિર્વિશેષ, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છું, તેના વિશેષ (મયિ) જોઈશ; અર્થાત્ આ રીતે તારૂં તથા મ્હારૂં સર્વાત્મક-પણું જોઈ, અહ્મ તથા આત્મા એકજ છે એમ તું જોવાને સમર્થ થઈશ; કારણ કે 'તત્ત્વમસિ' છાં. ૬-૮-૭ અર્થઃ '-તે, તું છાં,' આ શ્રુતિ વિશે પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; અથવા (૨) ત્હારો આત્મા સર્વજૂતોના આત્મારૂપે છે એમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી, તે ત્હારા નિર્વિશેષ આત્માને, સર્વ પદાર્થના અધિષ્ઠાન-ભૂત પરબ્રહ્મ રૂપ છું, તેના વિશે (મયિ) તું જોઈશ; અર્થાત્ ત્હારો આત્મા, અહ્મ-તત્ત્વથી કેવળ અભિન્ન હોય, એમ તું ને અનુભવ સિદ્ધ થશે.

૩૪

અવ-આ પ્રકારનું જ્ઞાન ભક્ષે પ્રાપ્ત થાય, તથા પિ બીજમ, દ્રાણાદિ ગુરુ તથા સ્વજનનો વધ કરી જે પાપ ઉત્પન્ન થાય, તેથી હું મુક્ત.

નજ થાઉં આ રીતે અર્જુનને શકા વડે યુક્ત જોઇ હવે, 'અપિ ચેત્' ધૃતિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્તવેનૈવ ઘૃજિનં સંતરિપ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

અવ૦—સર્વેભ્યઃ પાપેભ્યઃ અપિ (યદિ ત્વં) પાપકૃત્તમઃ અસિ શ્વેત સુવ ઘૃજિનં જ્ઞાનપ્તવેન એવ સંતરિપ્યસિ ॥૩૬॥

અ—સર્વે પાપકારીઓ મધ્યે તું કદાપિ અત્યન્ત પાપકારી હો, તથાપિ તુ સર્વ પાપાર્થુવને જ્ઞાનરૂપ નાન વડે સમ્યક્ પ્રકારે તરી શકીશ ૩૬
વિ—સર્વેભ્યઃ પાપેભ્યઃ=મહાપાતક, ઉપપાતક, તથા તેના જેવા વર્ણાશ્રમી સાધર્મ્યતા તથા મનિનતા ઉત્પન્ન કરનાર, ઉક્ત તથા અનુક્ત પાપો, સમસ્ત વા વ્યસ્ત (પૃથક્) રૂપે જોઓ કરે તેવા, ત્રેયોક્યત્રિપે રહેલ, તથા ભૂત, અવિદ્ય તથા વર્તમાન-કાલીન એવા જે પાપકારી પુરૂષો હોય, તે સર્વથી પાપકૃત્તમઃ—તે સર્વ પાપકારીઓ વડે કૃત પાપ, તે તુ એકવાજ વડે જો કરાય, તો તુ સર્વથી અધિક પાપકારી પુરૂષ છે એમ કહેવાય.

જ્ઞાનપ્તવેન=પોતાનો આત્મા દૃઢસ્થ, અસંગ તથા ચિત્તવશ્વે હોવાથી તેને વિક્રિયાનો અસંભવ હોય, એટલે 'હું કર્મોનો કર્તા નથી' 'હું તો કેવળ નિષ્ક્રિય છું' આ રીતનું અવિક્રિય-પણાનું જ્ઞાન, તે જ્ઞાન રૂપ તરણિ, (જ્વ) તેના વડે, જ્ઞાન રૂપ નાવ વડે તુ સર્વ પાપોને તરી જઈશ, તો ભીષ્માદિનો વધ કરી જે પાપ પ્રાપ્ત થાય તે તરી શકાય તેમા શું કહેવું ? ૩૬

અવ—મહામેરૂપવર્તનું ઉપધન કરનારને રેતીના કણ ઉત્તરવાન કરવામા જેમ કાંઈ વિચાર કરવો ઘટેજ નહિ, તેમ અપાર પાપ રૂપ મનુષ્યને તું તરવાને સમર્થ હોય, તો તુને ભીષ્માદિના વધ-જન્ય પાપ રૂપ તણાવડીને તરવાનો વિચાર કરવો કેવળ અયોગ્ય છે, માટે ધર્માધર્મ તથા તેના કાર્ય-રૂપ મહાન સસાગ-અર્થુવને તરવાની તુને ઇચ્છા હોય, તો તુંને કેવળ જ્ઞાન

સ પાદન કરવું યોગ્ય છે; જ્ઞાન વડે જ વિદ્યાનું પુરૂષ 'શન-કોટિ કદપ વિશે ક્રિપા-
જન કરેલ યાવત્ પાપને તરી શકે, વળી શ્રુતિ વિશે પણ કશું છે 'નૈન-
પાપ્મા તરતિ સર્વ પાપ્માનં તતિ । ધૃ૦ ૪ । ૪ । ૨૩ અર્થ—પાપ તેને તરી
શકતું નથી, મર્મ પાપને તે તરી શકે છે,' આ વચનાનુમાર, મમુદ તગવામા
જેમ નૌકાને બહુ મમયની અપેક્ષા ન હોય, તેમ પાપનું નિરામન કરવામા
જ્ઞાનને બહુ મમયની અપેક્ષા ન હોય, કિંતુ તે જ્ઞાન એક ક્ષણમાજ સર્વ
પાપનો નિર્ધાર કરે છે એમ હવે 'યથા દત્તિ મત્રાર્થવડે દષ્ટાન-મહિદ્
ઉપપાદન કરે છે --

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુસ્તેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મનાત્કુસ્તે તથા ॥

અન્ય—(હે) અર્જુન, સમિદ્ધઃ અગ્નિઃ યથા ઇધાંસિ મસ્મસાત્
કુસ્તે તથા (સમિદ્ધ) જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વ કર્માણિ મસ્મસાત્ કયોતિ ॥૩૭॥

અ—હે અર્જુન, મળગાવેલો અગ્નિ જેમ કાંઢોને ક્ષણમાત્રમા ભસ્મ-
માત્ કરે, તેમ નિરન્તર ધ્યાન તથા સમાધિ આદિવડે પ્રવર્તિત થયેલ જ્ઞાના-
ગ્નિ, સર્વ કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે. ૩૭

વિ—સમિદ્ધ = શુદ્ધ કાંઢોવડે પ્રજ્વલન કરવાથી પ્રવૃદ્ધિને પામેલો;
ઇધાંસિ = કાંઢોને, જ્ઞાનાગ્નિ = ઉક્ત લક્ષણવાળું જ્ઞાન, તે ૩૫ અગ્નિ,
સર્વ કર્માણિ = પુણ્ય તથા પાપવડે મિશ્રિત યાવત્ કર્મોને, અથવા (૨) પ્રારમ્ભ
કર્મો જે કેવળ ભોગવડે નાશ થવાને યોગ્ય હોય તે વિનાના, જ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય તે પહેલાના તથા તે પછીના, તથા અનેક જન્મ વિશે સચિત થયેલા,
આ રીતના સર્વ કર્મોને, મસ્માત્ કયોતિ = ક્ષણ માત્રમા ભસ્મીભૂત કરે છે,
જેમ આ રચાણું છે એમ જ્ઞાન ચવાથી, તે રચાણુંના યથાર્થ-સ્વરૂપને આવ-
રણ કરનાર અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવાની સાથે, તે રચાણું વિશે, ચોર તથા ભૂતા-
દિનો જે ભ્રમ થયેલ હોય તેનો તથા તે ભ્રમના કાર્યનો વિધ્વસ થાય તે

રીતે, નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ તથા આત્માનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી, તે મથાર્થ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવાની સાથેજ તેજ ક્ષણે વિદ્યાનુ પુરૂષને, તે અજ્ઞાન વડે ઉદ્ભૂત થયેલ કર્તા-પણાના ભ્રમનો નિધન થઈ, તે ભ્રમ વડે મલાવિત થયેલ મર્મ કર્મ જલદીથી નિર્મૂલિન થાય છે, અર્થાત્ નિષ્ક્રિયરૂપ બ્રહ્માત્મતાના વિજ્ઞાન વડે, વિદ્યાનુ પુરૂષને, કેવળ 'હું સર્વદા નિષ્ક્રિય છું' આ રીતનું વિજ્ઞાન મિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાન-નિવૃત્તિ તે જ કેવળ જ્ઞાનનું કાર્ય હોય આમ કહેવું યુક્ત ન હોય, કારણ કે બ્રહ્માદિની નિવૃત્તિ પણ જ્ઞાનના કાર્યરૂપે પર્યવસાન પામે; એક ક્રિયાને અનેક કાર્યોનું કરવાં—પણ જોવામાં આવે જેમકે બ્રહ્માબ-પાત રૂપ એકજ ક્રિયાવડે રાવણના વક્ષ-સ્થગના ઉત્કેદ, તેના આણુનું નિર્ગમન થવું, તથા તેના દેહપાત રૂપ અનેક કાર્યો થાય છે.

કર્મ માત્ર પણ અજ્ઞાનના કાર્યરૂપે હોવાનું સિદ્ધ થતા, સચિત કર્મોની પ્રમાણે અજ્ઞાન રૂપ મરણના નાશ લીધે પ્રારબ્ધ કર્મોની નિવૃત્તિ મિદ્ધ થાય એમ કદાચ કહે તો તે યોગ્ય ન હોય, કારણ કે જે કર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ ચુકેલી હોય તે અવસ્ય ફરતે આવે, એટલે પ્રારબ્ધ કર્મની નિવૃત્તિ અનુ-પપન્ન હોય છે.

જેમ જોજન ક્રિયાના પૂર્વ-ભાવિ તથા પશ્ચાદ્-ભાવિ અનનો ત્યાગ ઉપપન્ન હોય, તેમ જોજન કરેલ અન્નનો ત્યાગ ઉપપન્ન ન હોય, કેમકે જોજન કર્યાનું ફળ પ્રવૃત્તિમાન હોય છે, આજ રીતે પ્રારબ્ધ કર્મ વિશે મમજવું.

ત્યારે કાર્યનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે કારણના સદ્ભાવનો અવસ્ય અગિકાર કવો ઘટે ? આમ કહે તો તે પણ યુક્ત નહોતો, કારણ કે કારણ નો અભાવ હોય, તથાપિ કાર્યનો આભાસ દમ્યમાન હોય, એટલે તે નિયમની વ્યવસ્થા અસિદ્ધ હોય છે.

મરણથી ત્રિશે જળશુદ્ધિ નાશ પામે, તથાપિ ત્યા જળાભાસની પ્રતીતિ

પુનઃ યાય; સત્ય-પણાની શુદ્ધિનો અભાવ હોય, તથાપિ પ્રતિ-આયા
આદિ વિષે વ્યવહાર-દષ્ટિ જોવામા આવે, તેમ દેહાદિ વિષે આત્મત્વ,
મત્યત્વ, તથા મમત્વ આદિ શુદ્ધિનો અભાવ હોય, તથાપિ જ્ઞાની-પુરુષ તે
પણ કર્મ તથા તેના ફળનો આભાવ ઉપપન્ન હોય

આમ હોવાથી બ્રહ્મ-તત્ત્વ તથા આત્મ-તત્ત્વ કેવળ નિષ્ક્રિય હોય, આ
રીતનો અનુભવ જ્યારે સમાધિના લીધે અ-પ્રતિબદ્ધ સ્વરૂપને પામે, ત્યારેજ
અવિદ્યા વિશેષ રીતે નિર્મૂર્તિ થાય આમ કહેવું યોગ્ય છે; જો તેમ ન
હોય તે 'આ ઘટ છે' આ રીતની ઉક્તિમાત્ર વડે તો, બ્રહ્મ-તત્ત્વને આવરણ
કરનાર અજ્ઞાનના સદ્ભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; તેથી 'આ મર્વ જગત્
તથા હું' કેવળ બ્રહ્મરૂપે જીએ,' આ રીતનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય, ત્યારેજ
કાર્ય-સહવર્તમાન મર્વ અજ્ઞાન નિર્મૂલિન થાય એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧ યજ્ઞ—રાજસૂય તથા અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞોવડે, કન્યા આદિ દાનો વડે,
તથા કૃત્ત્વ, આદાયણ, આદિ તપોવડે સર્વ પાપોની નિવૃત્તિ મંભવે તોયમ,
આદિ માધન-પૂર્વક સર્વ પદાર્થોના પરિબ્રહ્મ-ત્યાગ-મૂલક સંન્યાસાશ્રમને સંપા-
દન કરી, આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું શું પ્રયોજન હોય ? આમ કે છ કહે
તો તે યોગ્ય નથી; કારણ કે, ઔપધિની પ્રમાણે, જે પાપને ઉદ્દેશીને રાજ-
સૂયાદિ યજ્ઞો કરવામાં આવે, તેજ પાપની તે યજ્ઞો વડે નિવૃત્તિ થાય; કિંતુ
સંચિત, આગામિ તથા વર્તમાન આદિ અનેક પ્રકારનાં અનેક પાપો તેવડે
નિવૃત્ત થાય નહિ; વળી તે યજ્ઞાદિ વડે કેવળ પાપની નિવૃત્તિ થાય, કિંતુ તે
વડે અનેક જન્મને સંપાદન કરનાર પુરુષ-કર્મોની નિવૃત્તિ થાય નહિ,
તેથી હલહું આ પરમ પવિત્ર જ્ઞાન, તો પાપ, પુણ્ય તથા મિશ્રિત કર્મોના
તથા યાવત્ સચિત આદિ કર્મોના નાશનું પરમ કારણરૂપ હોય; આના
જેવું બીજું કોઈ પરમ કારણ ન હોય, માટે મુમુક્ષુએ આ પ્રકારના જ્ઞાનને
પ્રયત્ન-પૂર્વક સંપાદન કરવું યોગ્ય છે એમ હવે, 'નહિ' ઇતિ મંતાર્યવડે
કથન કરે છે.—

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિચિતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥

અન્વ — હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમ્ इह न विचिते । तत् (महता)

કાલેન યોગસંસિદ્ધઃ (સન્) સ્વયમ્ આત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥

અ—કારણ કે, ‘આત્મા પોતે અવિકૃતિય રૂપ છે,’ આ રીતના જ્ઞાનની તુલ્ય અત્યન્ત શુદ્ધિકર એવું પરમ-પુરુષાર્થનું અન્યકોઇ ઉત્તમ સાધન આ લોક વિષે વિઘ્નમાન ન હોય, આ રીતનું જ્ઞાન, મહાન્ યોગની સસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતા, પોતાની મેળે અન્તઃકરણ વિષે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮

વિન્દિ=કારણ કે ‘આત્મા અવિકારી છે,’ આ રીતનું આત્મ-જ્ઞાન, બિન્ન બિન્ન યોગિઓ વિષે, નાના પ્રકારના જન્મ મરણ આદિ મહાન્ દુઃખ પરમ્પરાને પ્રાપ્ત કરનારા, પુણ્ય તથા પાપથી મિશ્રાત્મક, અનેક કલ્પ-શત વિષે સમોપાર્જિત, ય વત્ કર્મોને સમૂળગા ઉન્મૂલીત કરે, એટલે; જ્ઞાનેન સદૃશ= ઉત્કૃષ્ટ ધર્મવાળા જ્ઞાનની તુલ્ય પવિત્રમ્=અત્યન્ત શુદ્ધિકર (પરમ-પુરુષાર્થ રૂપ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન) इह=આ લોક વિષે તથા શાસ્ત્ર વિષે ન વિચિતે=વિઘ્નમાન ન હોય.

તાત્પર્ય=આત્મ-જ્ઞાનના જેવું શુદ્ધિનું અર્થાત્ મુક્તિનું કારણ, આ લોક તથા લોકાન્તર વિષે સબલે નહિ.

કાલેન=મહાન્; દીર્ઘ યોગસંસિદ્ધ=જ્ઞાન-યોગ વડે (યોગેન) નિત્ય, નિરતર તાત્પર્ય-પૂર્વક અર્થાત્ ત પગાય ચુ-પૂર્વક સમાધિ-નિષ્ઠ થઇ, સર્વ આલ્લ વાસનાઓ નિ-શેષ રીતે વિનષ્ટ થવે, સસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી, (સસિદ્ધઃ) અર્થાત્ પ્રતિબદ્ધ-સદ્વર્તમાન, યાવત્ વાસનાઓ સમ્યક્-પ્રકારે વિનષ્ટ થના; આત્મનિ=પોતાના અન્તઃકરણ વિષે જ;

તાત્પર્ય — યોગ-સસિદ્ધ લીધે, અનાદિ કાળની અપિચ્છા તથા તેના કાર્ય-મૂલ યાવત્ પ્રપચ્ચનો વિનાશ કરે તે પ્રકારનું આ જ્ઞાન, બ્રહ્માદિ

માધન-અપન્ન અધિદાત્રી યોગી-પુરૂષને પોતાના અતઃકરણ વિશે પ્રાપ્ત થઈ, અર્થાત્ 'આ મારું જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મરૂપે છઈએ,' આ રીતની અ-પ્રતિપદ્ધિ બ્રહ્મભય શુદ્ધિનો, પોતાની શુદ્ધિ વિશે જ ઉત્પન્ન થાય છે

૩૮

અર્થ—આ રીતે જ્ઞાનના માહાત્મ્યનું તથા તે કયા પ્રકારે મિદ્ધ થાય તે પ્રતિપાદન કરી, હવે તે જ્ઞાનયોગ મિદ્ધ કરવાના અંતરંગ માધનોનું 'ધદ્વાવાન્' ઇતિ મતાર્થ વડે ધ્યન કરે છે—

શ્રદ્ધાવાહ્યંભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિય. ।

જ્ઞાનં લઘ્વ્યા પર્ગં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

અ.વ.—શ્રદ્ધાવાન્ સંયતેન્દ્રિયઃ તત્પર (યતિ) જ્ઞાનમ્ લભતે જ્ઞાન લઘ્વ્યા (બ્રહ્મવિત્ યતિ) અચિરેણ (એવ) પરા શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

અ—જો યોગી-પુરૂષ શ્રદ્ધા-યુક્ત હોય, જેણે યાવત્ ઇન્દ્રિયોને વિપથો તરફ ગમન કરતા નિયમિત કરેલી હોય, અને જો કેવળ બ્રહ્મ-પરાયણ હોય, તે આ પ્રકારના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે, અને તે આ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી વિદેહ-મુખિને પ્રાપ્ત કરે છે

૩૯

વિ—ધદ્વાવાન્= 'તત્ત્વમસિ હા ૬-૯-૪ અર્થ—તે તું જ છો' આ શ્રુતિ વડે બ્રહ્મ-તત્ત્વ તથા આત્મ-તત્ત્વનું એક-પણું કહેવામાં છે તે જ એક-પણુંનો ગુરુ ઉપદેશ કરે છે, આ રીતે શ્રુતિ-વાક્ય તથા શુભી ઉક્તિ વિશે 'અસ્તીત્યવોપલબ્ધવ્ય. ૬૬૦ ૨-૬-૧૩ અર્થ—અસ્તિત્વ રૂપે જ જો ઉપનિષદ્ધ યનાને યોગ્ય હોય' આ શ્રુતિ અનુસાર મત્ત-પણાની શુદ્ધિ, (ધદ્વા) આ રીતની કાંઈ પણ વ્યભિચાર વિનાની શ્રદ્ધા જેને હોય તે,

તાત્પર્ય=મુમુક્ષુએ અનરથ શ્રદ્ધાવાન્ થવું ઇચ્છે, તેમ ન હોય તે

‘કાષ્ઠં પશુ વસ્તુ નથી’ આ રીતની નાસ્તિકતા પ્રસક્ત થાય, માટે પ્રયત્ન-પૂર્વક શ્રદ્ધા મ પાદન કરી.

શ્રદ્ધાવાન હોય તથાપિ જો કાષ્ઠ બલિમુખ હોય તો તેને જ્ઞાન મિદ્ધ ન થાય, માટે મુમુક્ષુએ બલિમુખનાથી રહિત થવું અવશ્ય જરૂરનું હોય એમ હવે ‘મયતેન્દ્રિય’ ઇતિ પદ વડે બોધ કરે છે—

મયતેન્દ્રિય = તે તે વિષયો વિષે, અપ્રવર્તિત હોય (મયત) હિતમ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો જે પુરુષ વડે તે,

તાત્પર્ય —યોગી-પુરુષને, મયતેન્દ્રિય-પણું પોતાના ધર્મ રૂપે મદદ હોયુ જોઈએ, જે બલિ-પ્રવૃત્તિથી રહિત હોય, તેવા યોગીને જ જ્ઞાન સિદ્ધ હોય, અને તે જ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોનું સંયમન કરવાથી, સિદ્ધ થયેન જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવું ધટે, જ્ઞાન મિદ્ધ કરવાનો તથા તેનું રક્ષણ કરવાનો આ વિના અન્ય કાષ્ઠ માર્ગ ન હોય

આ રીતે ભલે શ્રદ્ધાળુ-પણુ તથા મયતેન્દ્રિય-પણુ સિદ્ધ હોય, તથાપિ જો અદ્યત્થી વિષયોનું ધ્યાન કરે તો યોગીને જ્ઞાન સિદ્ધ ન હોય, માટે વિષય-ધ્યાનથી અ રમ રહિત થવું જોઈએ એમ ‘તત્પર’ શબ્દ વડે બોધ કરે છે—

તત્પર = તે વૃત્તિને અંદર તથા બહારથી કેરળ શ્રદ્ધાકાશ રૂપે સંપાદન કરવા જેનું ચિત્ત સર્વદા આમકત હોય તેવો,

શ્રદ્ધાકાર-વૃત્તિ-પરામણુ-પણુ તે જ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું અસાધાનું કારણ હોય, તેના વડે જ સર્વ નિપરીત પ્રકારની પ્રતીતિઓ નાશ પામે, તેમજ માવત્ અનાત્મ ન્યામનાઓ પણ નિર્મૂળ થાય, અને કાષ્ઠ પણ પ્રતિનિધિ વિનાનું શુદ્ધ બ્રહ્મ જ્ઞાન મિદ્ધ થાય, માટે જે યોગી કેવળ મોક્ષની કામના-વાળો હોય, તેને તો તે જ શ્રદ્ધાકાર-વૃત્તિ મ પાદન કરી ધટે

તાત્પર્ય —આ રીતે પૂર્વોક્ત ‘શ્રદ્ધાવાન’ ઇત્યાદિ ત્રણે વિરોધો વડે નિયત રીતે જેમ પદ્ધતિ હોય, તે જ યોગી-પુરુષ ‘હુ કેવળ બ્રહ્મરૂપે છું’ આ રીતનું અ-પ્રતિનિધિ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે; કિન્તુ અન્ય કાષ્ઠ

વિદ્વાન્ પુરો ભલે વેદાતનું સો વાર શ્રવણ કરેલ વા કરાવેલ હોય, તથાપિ તેને આ પ્રકારનું આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન હોય.

અચિરેણ=ઉત્તર-ક્ષણ વિશે; જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ શાંતિમ્= વિદેહાત્મક-મુક્તિ; અધિગच्छन्ति પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ગીતે શ્રદ્ધાશુ-પણ, સંયતેન્દ્રિય-પણ તથા તત્પરાયણના આદિ સાધન-મંપત્તિ વડે, તથા દીર્ઘકાલ પર્યંતની તથા નિત્ય નિરંતરરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠા વડે જે પ્રાપ્ત થઈ શકે, 'તથા જોના વડે આ જગત તથા હું પોતે કેવળ બ્રહ્માત્મકરૂપે છંદ્યે' આ રીતની બ્રહ્માકાર-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, બ્રહ્મવેત્તા યોગી-પુરૂષ, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીની ઉત્તર-ક્ષણ વિશેજ, સંશય, તથા વિપરીત-ભાવના આદિથી નિર્મુક્ત એવા જ્ઞાનના આભાસ વડે જે આભાસિન હોય, તેથી સ્વાભાવિક-સ્વરૂપવાળી અવિદ્યા તથા તેના કાર્ય-ભૂત જગદાભાસથી રહિત, નિરતિશય સુખાત્મિક, બ્રહ્માત્મ-સ્વરૂપ વિદેહાત્મક મુક્તિ-ને પ્રાપ્ત થાય છે.

અવ--' ब्रह्मविदाप्नोति परं ' તે. ૨-૧-૧ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વં પાપેઃ ' શ્લો. ૨-૧૫ ' જ્ઞાત્વા શિવે શાન્તિમત્યન્તમેતિ ' શ્લો. ૪-૨૪ ' તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ ' શ્લો. ૬-૧૫ 'યદતવિદુરમૃતાસોમવન્તિ' શ્લો. ૩-૧૩ ચે વિદુર્યાન્તિ તે પર ' તતોમાંતસ્વતોજ્ઞાત્વા નિશ્ચતે તદનન્તરમ્ ' ગી. ૧૮-૫૫ બ્રહ્મચિન્મુક્તો ભવતિ જ્ઞાનવત્ત્વાન્નામદેયાદિવત્ અર્થ--બ્રહ્મવેત્તા હોય તે પરબ્રહ્મ-તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, 'તે દેવ-સ્વરૂપ તત્ત્વને જાણી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, 'તે સિત-સ્વરૂપ અર્થાત્ કલ્યાણરૂપ તત્ત્વને જાણી કેવળ મુક્તિ રૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, 'તે તત્ત્વને જાણીનેજ મૃત્યુનું ઉત્તરધન કરે છે, 'જેઓ આ તત્ત્વને જાણે છે તેઓ અમરરૂપ થાય છે, 'જેઓ આ તત્ત્વને જાણે છે તેઓ પરમ-તત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, 'તેથી તેઓ મને તત્ત્વ સ્વરૂપે જાણીને તે પરમ-તત્ત્વ વિશે તેઓ અવેશ કરે છે, 'વામદેવ આદિ સુમુક્તુઓની પ્રમાણે જ્ઞાનવત્તા લીધે, બ્રહ્મ વેત્તા પુરૂષ મુક્ત થાય છે, 'ઘયાદિ જન-શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિ વડે જે

અસિદ્ધ છે તેવા સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય, માટે તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ અર્થે, જે કેવળ મોક્ષાર્થિ હોય તેવા બ્રાહ્મણે, આત્મ-જ્ઞાન સંપાદન કરવા વિષે અશ્રદ્ધા, વા સંશય, વા પ્રયત્નાભાવ કરવો ઘટે નહિ, અને જો કદાપિ તેમ કરે તો તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ એમ હવે 'અજ્ઞ' ઇતિ મંત્રવડે કથન કરે છે—

અજ્ઞાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

અન્વ—અજ્ઞઃ ચ અશ્રદ્ધાધાનઃ ચ સંશયાત્મા (ચ) વિનश्यति ।

સંશયાત્મનઃ અયં લોકઃ ન અસ્તિ પરઃ (અપિચ) ન

અસ્તિ સુવં (ચ) ન (અસ્તિ) ॥ ૪૦ ॥

અ—જેને મોક્ષશાસ્ત્ર વિષે અજ્ઞાત કહે છે, અર્થાત્ જેને આત્મ-જ્ઞાન સંપાદન થયું ન હોય, જે શ્રદ્ધા-શૂન્ય તથા મગધાત્મક હોય, તે કદાપિ સુકૃત પામે નહિ; તે જ્ઞાનના ફળ ત્રિ શ્રદ્ધ થાય; મગધાત્મક પુરૂષને, સુકૃત તો પ્રાપ્ત ન હોય, તથાપિ ભાવિ-જન્મ વિષે આ માનુષ-નોડ પ્રાપ્ત થાય નહિ; સર્ગ પશુ તેને પ્રાપ્ત ન હોય, તેમજ વિપા સુખ પશુ તેને પ્રાપ્ત થાય નહિ.

૪૦

વિ—જે મુમુક્ષુ મોક્ષાર્થે, સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરી, મોક્ષનાં કારણ-ભૂત શ્રવણ આદિ વિષે, શ્રવણ આદિના કારણ-ભૂત ગુરુ-શુશ્રૂષા, શમ, દમ, તથા નિતિક્ષાની તત્પરતા મિથ્ય કરવા પ્રયત્ન ન કરી આત્મ-જ્ઞાન સંપાદન ન કરે. તેવા પુરૂષનેજ આંહી મોક્ષ-શાસ્ત્ર વિષે 'અજ્ઞઃ' કહે છે.

વળા જેને કર્મ-સંન્યાસ વિષે, વેદાંત-શ્રવણ આદિ વિષે, ગુરુ તથા મોક્ષ વિષે, તથા, 'જ્ઞાનવડે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય' આ મીનના વાદરથે વિષે અવિશ્વાસ હોય તેવા શ્રદ્ધા-શૂન્ય પુરૂષને 'અજ્ઞાનઃ' કહે છે.

વળી 'અપામ સોમમમૃતા અમૂમ' 'દક્ષિણાવન્તા અમૃત મજન્તે' 'મેામ-પ્રાસન કરી અમેા અમર થયા' 'જેઓ દક્ષિણા આપે તે યજ્ઞમાનેા અમરપણાને પ્રાપ્ત કરે છે' ઇત્યાદિ વાક્યો વડે ઈર્ષો મુક્તિના રેતુભૂત હોય એમ પ્રતિપાદન કરેતુ છે, વળી 'તરતિ ગોક્માત્મવિત્' છા ૭-૧-૩ 'જાનન્ તુ કેવલ્યમ્ રમણાવધ્યતે જન્તુર્વિદ્યયા ॥ વિમુચ્યતે' મં-યામ ઉ ૮૮ અર્થ — આત્મ-વેત્તા હોય તે ગોપ્તે તરી શકે છે 'કેવળ આત્મ-જ્ઞાન વડે જ કેવલ્ય-મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે' - 'કર્મવડે પ્રાપ્તી બદ્ધ થાય અને જ્ઞાનવડે તો તે વિમુક્ત થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ-વાક્યો વડે જ્ઞાન વડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રતિપાદન કરે છે, આમ હોવાથી, ક્રમ વા જ્ઞાન વડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ? આ રીતેના મશય ચિત્ત વિરો (અત્મનિ) જેને હોય તેવા પુરૂષને 'સંસારાત્મા' કહે છે, વિનયતિ-જ્ઞાન-શૂળથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, અર્થાત્ ક્ષેપિ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય નહિ.

- જે મુમુક્ષુ મશય-વાન હોય તેણે મર્વ શાસ્ત્રોનુ સન્યક પ્રકારે અધ્યયન કરે ન હોય તથાપિ તે સંસાર રૂપ ગ્રહ વડે ગ્રસ્ત હોનાથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય નહિ.

આ રીતે ઉપર્યુક્ત નણે પ્રમારના પુરૂષો જ્ઞાન-શન્ય હોવાથી તેમને મુક્તિ અસિદ્ધ હોય એમ પ્રતિપાદન કરી, તે નણે મધ્યે સંસારાગ્રુ પુરૂષ ને અધિક દોષ પ્રસક્ત થાય તેથી 'નાયમ્' ઇતિ કેતરાર્ધ-મત્ર વડે સંસારાગ્રુ પુરૂષની ગતિનુ વિરો નિરૂપણ કરે છે—

સંસારાત્મન - પાપિષ્ઠ પુ ને, અય લોક - આ માનુષ લોક, પર — સ્વર્ગ લોક

જે પાપિષ્ઠ પુરૂષ હોય તેને માન મુક્તિ તો અસિદ્ધ હોય, એટલુ જ નહિ ણિ ઇ ભાનિ-જન્મ વિરો તેને આ માનુષ-લોક, તેમજ સ્વર્ગ-લોક સિદ્ધ ન હોય, મહાપાપથી રમુજૂત થતો એવો કેવળ મશયજ, પુરૂષને

મર્વ અનર્થ-મિદ્ધિના ધીજરૂપ હોય, તેથી આ કર્મ મને અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય. આ કર્મવડે હું તરી સઘીશ ? આ રીતે વૈદિક કર્મવિગે મર્વત્ર શ્રદ્ધાનો અશંભવ હોવાથી, શ્રદ્ધાથી રહિત થઇને દરેલા કર્મોને કળદાન આપવાને આત્મ-સામર્થ્યનો અશંભવ હોય, એટલે તે તે લોકની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય તે ઉપપન્ન છે.

વળી આ રીતના સંશયાણુને વિષય-મુખ પણ સિદ્ધ ન હોય, કારણ કે તેવા પુરૂષને પોતાના આદાર આદિ પદાર્થો વિગે પણ મંશય મળતું; આમ હોવાથી મંશયાણુ પુરૂષ, આ નરલોક તથા પરલોકથી તથા તે તે લોકોના મુખથી પણ કેવળ દૂરીભૂત થાય છે.

તાત્પર્ય:-આ રીતે, મુમુક્ષુ યોગી-પુરૂષે આત્મજ-પણ, કર્મ-અન્યાસ, શર, તથા વેદાન-અવણુ આદિ વિગે શ્રદ્ધાણુ-પણ, તથા મર્વત્ર નિ સશય-પણ પ્રપન્ન-પૂર્વક અવશ્ય મંપાદન કરવું યોગ્ય છે એમ સમ્મિત થાય છે. ૪૦

અવ-આમ હોય તો મર્વ અનર્થના હેતુ-ભૂત મશયની નિ.શય રીતે નિવૃત્તિ કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય ? આ રીતની આકાશા પ્રત્યે, શ્રુતિ તથા શુક્તિ વડે જે સમ્યક્-પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય તે રીતના ધ્વજાત્મક-પણાના વિજ્ઞાન વડેજ આ મંશયનો વિચ્છેદ થાય, અને અન્ય કોઇ પ્રકારે તેનો વિચ્છેદ ન થાય આમ મુચન કરી, પરંતુ તથા અવર-અજ્ઞ તથા આત્મ-તત્ત્વની એકનાના વિજ્ઞાનવડે કેવળ મર્વ મશયનો કેવળ વિચ્છેદ થવાથી જ, બ્રહ્મ-વેત્તા પુરૂષ કર્મોવડે નિબધ ન થાય એમ હવે “યોગ” ક્રત્યાદિ મત્રવડે કથન કરે છે:-

યોગસંન્યસ્તર્કમાણં જ્ઞાનમંછિન્નમંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવર્જન્તિ ધનંજય ॥ ૪૨ ॥

અન્વ-—(હે) ધનંજય, જ્ઞાનછિન્નસંશયમ્ (અત્ત ઇવ) યોગ

સંન્યસ્તર્કમાણમ્ આત્મવન્તમ્ કર્માણિ ન નિવર્જન્તિ ॥ ૪૨ ॥

અઃ હે ધનંજય ? , જ્ઞાનવડે જેના સંશયો સમ્યક્ પ્રકારે છિન્ન થયલા હોય, સર્વ-બ્રહ્મદર્શન વડે યુક્ત થઈ જેણે સર્વ કર્મોના પરિત્યાગ કરેલો હોય તેવા અ-પ્રમત્ત વા તેવા બ્રહ્મ-વેત્તા પુરૂષને, કોઈ પણ કર્મ બંધન કારક થાય નહિ.

૪૧

વિ૦—જ્ઞાનસંછિન્નસશયમ્=પર તથા અવર બ્રહ્મ-તત્ત્વનું અખંડ એકરસ-પણા રૂપે મંદર્શન કરવું, તે સંદર્શન રૂપ જે જ્ઞાન, તેના વડે નિરન્તર સમાધિ-નિષ્ઠાથી જે અ-પ્રતિબદ્ધ બાવના નિબ્ધન થાય તેના વડે, (જ્ઞાનેન) મોક્ષ કર્મવડે વા જ્ઞાનવડે સિદ્ધ થાય ? જ્ઞાન પરાક્ષ વા અપરાક્ષ હોય ? મોક્ષ જ્ઞાનવડે સિદ્ધ હોય વા નહિ ? છત્યાદિ સંશયો નિઃશય-પૂર્વક નિર્મૂલિત (સંછિન્ન) થયેલા હોય જેને તેવા પુરૂષને;

યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્=સર્વ મિદં મહં ચ વ્રક્ષ્યેવ અર્થઃ—આ સર્વ જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છીએ, આ રીતનું સર્વ જગત્ તથા પોતાના આત્માનું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે દર્શન, તે રૂપ યોગ, (યોગ) તે વડે વિશ્લેષ-થયલ હોય, અર્થાત્ આત્મંત રીતે અસ્ત-ભૂત થયલા હોય (સમ્યક્+અસ્તાનિ=સમસ્તાનિ) વા બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિષે બ્રહ્મસ્વરૂપે લય પામેલાં હોય. સંચિન તથા આગામિયાવત્ કર્મો જેનાં તેવા પુરૂષને; આત્મવન્તમ્=પ્રમાદ રહિત; અથવા (૨) કેવળ આત્મ-તત્ત્વજ, બહાર તથા અંદર સર્વત્ર શુદ્ધિ-વૃત્તિ ના વિષય રૂપે જેને હોય, અને આત્મા શિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ જેની વૃત્તિના વિષય રૂપે ન હોય તેવા બ્રહ્મ-વેત્તાને;

જેના મંશયો જ્ઞાન વડે સંઘિન્ન થયેલા હોય, તેજ પુરૂષ જ્ઞાનયોગ વડે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવાને સમર્થ હોય;

કર્માણિ=સ્વપ્નવત્ આલ્સાસરૂપ કેવળ શરીરયાત્રા રૂપ પ્રયોજનવાળાં દેહ-એષ્ટા રૂપ કર્મો; ન નિવઘ્નન્તિ=સર્વ કર્મો યોગાગ્નિ વડે નિર્જીવ થવાથી નિર્વીર્ય રૂપ થયે બંધન રૂપ થાય નહિ, અર્થાત્ શુદ્ધિ દષ્ટિવડે જેમ

રજત-પ્રતીતિનો વિનાશ થાય, તેમ બ્રહ્મ-દૃષ્ટિના નીધે સર્વ કર્મો વિનાશ પામે,

તાત્પર્ય — આ રીતે કર્મોનું અનધક-પાત્ર સિદ્ધ થાય તે માટે બ્રહ્મ-વેત્તા યોગી-પુરુષોએ કેવળ બ્રહ્મ-દૃષ્ટિને સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરવો. યોગ્ય હોય એમ સૂચન કરેલું છે. ૪૧

અવ-જેમ બ્રહ્મ-વિત્તમ પુરુષ, પોતીકાસ શયા આત્મ-જ્ઞાનવડે સચ્ચિ-ન્ન થવાથી યોગ-બુદ્ધિ વડે સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરતો સતો, કર્મ-અન્યથી નિર્મુક્ત થાય, તેમ તુ પણુ ત્હારા સશયો જ્ઞાન વડે સચ્ચિન્ન થયે, યોગબુદ્ધિ-પૂર્વક કર્મોનો અન્યાસ કરતો સતો કર્મનિષ્ઠ થા એમ કહે. ‘તસ્માત્’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ

ઉત્ત્વૈનં સશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

અન્વ—તસ્માત્ (હે) ભારત, (ત્વં) અજ્ઞાનસંભૂત આત્મન હૃત્સ્થ એવમ્ સશય જ્ઞાનાસિના છિત્ત્વા ઉત્તિષ્ઠ યોગન્ આતિષ્ઠ ॥ ૪૨ ॥

જા—સશયવાન્ પુરુષ તે સંશય રૂપ દોષના બીધે જ, કર્મ તથા જ્ઞાન-યોગ, આ ઉભય મધ્યે એકેની પ્રવૃત્તિ કરે નહિ તેથી તે પોતે ઉભય-બ્રહ્મ થાય, માટે હે ભારત, તુ અજ્ઞાન જ્ઞાન ત્હારા ચિત્તવિરોધે ન એવા આ સશયનુ જ્ઞાન રૂપ તરવાર વડે છેદન કરી ઉભો થા, અને કર્મ-યોગનું સેવન કર. ૪૨

વિ—તસ્માત્=અશયવાન્ પુરુષ કેવળ પોતાના અશય-દોષ બીધે કર્મ યોગ તથા જ્ઞાન-યોગ, આ ઉભય મધ્યે એકેની પ્રવૃત્તિ કરે નહિ તેથી પોતે ઉભય-બ્રહ્મ થાય, તેથી, અજ્ઞાનસંભૂત=પોતાના આત્માનું અવિક્રિય બ્રહ્માત્મરૂપે અદર્શન, તે રૂપ જે અજ્ઞાન, તેથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મન હૃત્સ્થ=

પોતાના ચિત્ત-ગત; સમય=મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન હોય, દિવા અન્ય કાષ્ટ
 હોય ? જ્ઞાન પરોક્ષ રૂપ વા અપરોક્ષ રૂપ હોય ? જ્ઞાન વડે અવિદ્યા, તથા
 તેના યાવત્ કાર્યોની નિ રોપ-પૂર્વક નિવૃત્તિ થાય વા નહિ ? ઇત્યાદિ લક્ષણ-
 વાળા સ દેહને, જ્ઞાનાસિના= ' હુ કેવળ બ્રહ્મરૂપે છુ, ' આ રીતની નિર્વિકાર,
 અદ્વિતીય પર-બ્રહ્મનરન વિષે પોતાની અ-પ્રતિબદ્ધ આત્મ-પ્રતીતિ રૂપ
 તગવાડે, તેનાવડે એનમ્=નિરૂકત લક્ષણવાળો આત્મ-નાશક મંશય; તેને.
 યોગમ્ અતિષ્ઠ=કર્મ-યોગનું મમાચરણ કરે; અર્થાત્ તું યુદ્ધ કરે. ૪૨

ઇતિ ચતુર્થ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

પંચમોઽધ્યાય

અવ—‘કર્મવિદો જે અકર્મ-દર્શન કરે’ (૪-૧૮) આ રીતે આરભ કરી કર્મ-સંન્યાસનો ઉપક્રમ કર્યો, ‘જ્ઞાનાગ્નિ વડે જેણે કર્મોને દહન કરેના હોય’ (૪-૨૯) ‘જે કેવળ શારીરક કર્મો કરે’ (૪-૨૧) ‘જે પ્રાગ્મધ વંશાત પ્રાપ્ત થયે ન અજ્ઞાદિવડે પરિતૃપ્ત રહેતો હોય’ (૪-૨૨) ‘હે પાર્થ, સર્વે કર્મ નિ શે ન રીતે જ્ઞાન વિદો પરિસમાપ્ત થાય છે’ (૪-૩૩) ‘જ્ઞાનાગ્નિ સર્વે જમોને ભરમી-ભૂત કરે છે’ (૪-૩૭) ‘જ્ઞાનયોગ વડે જેણે સર્વે કર્મોનો સંન્યાસ કરેલો હોય તેને’ (૪-૪૧) આ રીતના વાક્યોવાડે, બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રહ્મ-વેત્તાને કેવળ કર્મ-સંન્યાસ કર્તવ્યરૂપે હોય એમ પ્રતિપાદન થ્યું

હવે પાંચમો અધ્યાય આરંભાય છે, તે વિષે, કર્મ-સંન્યાસ તથા મ-યોગ, આ ઉભય એક પુરૂષને ઓડીવખતે અનનુષ્ટેય હોય આ ઉભયનું અનુક્રમે અ-પ્રવહિન તથા વ્યવહિન સાધનરૂપે મોક્ષાથે ઉપયોગિ-પણું હોય આ ઉભયનું કૃણ એકજ પ્રકારનું હોય તથાપિ તે (અનુક્રમે) માધ્ય તથા સધાનરૂપે હોવાથી તેમનું પૂર્ણપર હોવાપણું હોય, તથા કર્મરૂપ સાધનરૂપે સાધ્યરૂપ જ્ઞાન મગ્નરૂપ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય તારે બ્રહ્મ-વેત્તાને કર્મ-સંન્યાસ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય, ઇત્યાદિ અર્થોનું નિરૂપણ કરેલું છે

તેના આરંભ વિરે ‘લોક-સંગ્રહનો પણ’ (૩-૨૦) આ વાક્યાર્થનડે, વિદ્વાન પુરૂષને લોકોના ક’પાણુ અર્થે કર્મ કર્તવ્ય રૂપ હોય, એમ કહી કર્મ-યોગ-નો ઉપક્રમ કર્યો આ રીતનો ઉપક્રમ કરી, હું પણ લોક-મગ્ન-તમક કર્મ વિષે, પ્રવર્તુ છું’ (૩-૨૨) આમ કહી, તે કર્મ-માર્ગ વિરે રન-દષ્ટા-તનુ વિધાન કર્યું, તદનન્તર ‘ગુણો ગુણો વિષે પ્રવર્તે છે’ (૩-૨૮) આ રીતના ન્યાય પૂર્વક કર્મ-યોગનું અનુધ્યાન કરવું યોગ્ય હોય એમ કહી, નેની અનુધ્યાન-પ્રક્રિયાનું સૂચન કર્યું, તદનન્તર ‘આ રીતે જનકા પૂર્વે થયેના

જ્ઞાન-૪૬ પુરુષોએ અનાદિકાલ પર્થત પ્રવૃત્ત થયેલ લોક-હિતાર્થનાં કર્મો કરેલા' (૪-૧૫) આ વચન વડે આ કર્મ-યોગનું શિષ્ટ-પુરુષો વડે અબ્યુ-પગત-પણું (સ્વીકાર) દર્શાવ્યું; વળી તેજ કર્મ-યોગવિષે 'તેથી તું કેવળ કર્મ યે ગનું સેવન કર' (૪-૧૫) 'તું ઉભો થઇને કર્મ-યોગનું મેવન-કર' (૪-૪૨) આ વચનો વડે કર્મ-યોગનો સંન્યાસ-સહવર્તમાન ઉપદેશ કર્યો; તેથી કર્મ સંન્યાસ અને કર્માનુષ્ઠાન, આ ઉભય એકી વખતે કર્તવ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થવાથી,

ઉન્મીલન તથા નિમીલન પ્રમાણે અન્યોન્ય વિરોધ થાય, માટે એક પુરુષ વડે એકી વખતે આ ઉભય માર્ગનું સેવન થઇ શકે નહિ; એટલે ઉભયમાથી એક કર્તવ્ય હોવાથી, તે ઉભયમાથી જે શ્રેષ્ઠતર તથા પરમ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરનાર હોય તેનો નિર્ણય કરી, તે એકજ માર્ગનું મેવન થઇ શકે એમ આશયથી, આ ઉભયમાથી કયો માર્ગ શ્રેષ્ઠરૂપે હોય? તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી યુક્ત થઇ, આ કર્મ-સંન્યાસ તથા કર્મ-યોગ તે જલય મધ્યે શ્રેષ્ઠતર હોય તેનું મને કથન કરો એમ અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

અર્જુને જે પ્રશ્ન કરેલો તે, વિદ્વત્કર્ત્વક, વા અવિદ્વત્કર્ત્વક, વા ઉભય-કર્ત્વક કર્મ-સંન્યાસ તથા કર્મ-યોગને જોદેશીને કરેલો? આ રીતની શંકા વાદી કરે તો તે વિષે કહીએ છીએ.

આ ત્રણપક્ષ મધ્યે આઘપક્ષ સિદ્ધ ન હોય; નિરન્તર સમાધિ-નિદ્રા હોવાથી જે મમ્યજ્ઞાન દિપ્તિ થાય તેના વડે 'હું કેવળ બ્રહ્મરૂપે છું' એ રીતે નિષ્કિંચ પર-બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે આત્મ-ભાવને પ્રાપ્ત કરી, સદા કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપેજ સ્થિતિ કરે તેવા બ્રહ્મ-વેદાંતને તેનાથી વિપરીત પ્રકારની અજ્ઞાન-મૂલક અનાત્મતા સાથે તાદાત્મ્યતાને અસંભવ હોવાથી, કેવળ અહં-કાર-મૂલક કર્મ-યોગ કાંઇ પણ પ્રકારે સિદ્ધ ન હોય; પોતાને વિરોધવાળો મમ્યજ્ઞાન રૂપ સૂચી વિલાસ પામેલો હોય, ત્યારે અન્ધકાર રૂપ અજ્ઞાનની સ્થિતિ અનુપપન્ન હોવાથી વિદ્વાન પુરુષને અનાત્મ વસ્તુ સાથે, તાદાત્મ્યતા કદાપિ સંભવે નહિ; અને તે રીતની અનાત્મ-તાદાત્મ્યતાને અસંભવ

હોવાથી, તેના કારણ-જૂત અહંકારનો અસંભવ હોય, એટલે કેવળ કર્મ-યોગ જે અહંકારના નિબંધન રૂપે હોય, તે સ્વપ્ને પણ સંભવી શકે નહિ;

જેમ જાગૃત-દશાવાન પુરૂષને સ્વપ્નના પદાર્થો સાથે સંબંધ ન હોય, તેમ ખરેખર બ્રહ્મવિદ્યા વિષેજ જાગૃત રહેનાર બ્રહ્મવેદાને, અનાત્મ-તાદાત્મ્ય તથા તેના કાર્ય સાથે સંબંધ સંભવે નહિ; અને જે તેનું અનાત્મ-તાદાત્મ્ય સંભવે તો કૃતકૃત્યા-ભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય; કિંતુ 'તે બ્રહ્મ-તત્ત્વ તે હું છું' આ રીતે તે કૃતકૃત્ય થાય છે; વળી કૃતકૃત્યતા ભાવનો પ્રસંગ થાય તો 'જાની પુરૂષને કોઈ પણ કર્મ કર્તવ્યતા-મિદ્ધ નથી' એ રીતનાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણોને અપ્રમાણતા તથા પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે;

૧૪-કોટરત્વ આદિ ધર્મવાળો આ સ્થાણુ છે એમ જે પુરૂષ જાણે, તેને તે સ્થાણુ વિષે આ ચોર છે એ રીતની પુનઃ ચોર-શુદ્ધિ, તથા તેના લીધે પલાયન-શુદ્ધિ સંભવે નહિ; તેમ પોતાનો આત્મા કેવળ બ્રહ્મ રૂપે છે આ રીતનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થવાથી બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરના સત્તા, તથા સર્વ જાગૃતપ્રપંચને બ્રહ્મસ્વરૂપે જોતા સત્તા બ્રહ્મવેદાને, અનાત્મવસ્તુ સાથે તાદાત્મ્યાપત્તિ, કર્તા-પણાની શુદ્ધિ, કામના, તથા કર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ કદાપિ સંભવે નહિ, તેથી અર્જુનનો પ્રશ્ન વિદ્યવત્કર્તૃક (જાની પુરૂષના કર્તા-પણાવાળો) કર્મ-સંન્યાસ તથા કર્મ-યોગને વિષય કરતો નથી.

એજ રીતે તૃતીય-પક્ષ પણ અસિદ્ધ છે; વિદ્યવત્કર્તૃક અને અવિદ્યવત્કર્તૃક કર્મ-મંન્યાસ તથા કર્મ-યોગ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેને એક અધિ-કરણ-પણુ અનુપપન્ન હોય, એટલે આ પ્રશ્નનો અમંભવ જ હોય,

હવે ત્રીજો પ્રશ્નજ પરિશેષમા રહે; એટલે કે અવિદ્યવત્કર્તૃક કર્મ-મંન્યાસ તથા કર્મ-યોગ આ ઉભયના એકી વખતે જ કર્તવ્ય-પણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તે; કિંતુ આ ઉભય પરસ્પર વિરોધી હોય તેથી તે ઉભયનો સદ-પ્રયોગ ઘટે નહિ; તે ઉભય મધ્યે એક શ્રેષ્ઠતર છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારેજ મુમુક્ષુ, તે

એક શ્રેષ્ઠિતરનું સેવન કરી શકે, તેથી તે ઉભય મધ્યે શ્રેષ્ઠ કયો ? તે જાણવાની જાણસાથી 'સન્યાસ' ધતિ મન વડે અર્જુન કથન કરે છે —

અર્જુન કહે છે.—

સન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગ ચ શંસસિ ।

યજ્ઞેદ્રય દત્તયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્વ— (હે) કૃષ્ણ, કર્મણાં સંન્યાસ શંસસિ પુન યોગમ્ (અપિ)
ચ (શસસિ અતઃ) દત્તયો યત્ એક શ્રેયઃ સુનિશ્ચિતમ્ તત્
(તવ) મે બ્રૂહિ ॥૧॥

અ— હે કૃષ્ણ પૂર્વોક્ત વચનો વડે તું એક વખત અવશ્ય—અનુષ્ટેય કર્મોના ત્યાગનું કથન કરે છે, અને પુનઃ કર્મ—યોગનું કથન કરે છે, માટે આ ઉભય મધ્યે જે એક પ્રશસ્ત તર સુનિશ્ચિત હોય તેનુંજ તું મને કથન કરે ૧

વિ—પરમાત્મા મહા આનંદરૂપ હોવાથી, તેને 'કૃષ્ણ' એમ કહે છે, આહી કૃષ્ણ રામ સંબોધન વાચ્ય છે સન્યાસ=વિશુદ્ધ અવશ્ય—અનુષ્ટેય કર્મોના ત્યાગ, શસસિ=તું કથન કરે છે, પુન=શ્રીયોપિ, યોગ=કર્મયોગ વગી 'તું કેવળ કર્મોજ કર', (૪-૧૫) 'તું કર્મ—યોગનું સમાચરણ કર' (૪-૪૨) આ વાક્યોનડે કર્મયોગનું કથન કરે છે,

ક્રિયા, અધિકાર, સાધન—સપત્તિ, તથા આશ્રમના લીધે પણ સન્યાસ તથા કર્મ—યોગનું એક પુરુષવડે એક વખતે સેવન કરવું અશક્ય હોય, તથાપિ તું તે ઉભયનું એકી વખતે કર્તવ્ય રૂપે મને વિધાન કરે છે તેથી મને આ પ્રમાણે મશય પ્રાપ્ત થાય છે —

સંન્યાસ તથા કર્મ—યોગ, આ ઉભય વિષે આશ્રમ આદિ બેદ લીધે વિરૂપણું હોવાથી, એક પુરુષને તેનું એક વખતે સેવન કરવું અશક્ય હોય. એટલે સંન્યાસ વા કર્મયોગ આ ઉભય મધ્યે કયો કર્તવ્યરૂપ હોય ? તે

ઉભય મધ્યે જે શ્રેય -સાધનભૂત હોય તે એકજ કતવ્યરૂપ હોય, કિંતુ કાંઈ ઉભય કતવ્યરૂપ ન હોય એમ જણાય છે, માટે આ ઉભયમધ્યે જે એક મોક્ષના સાધનરૂપે પ્રસસ્યતર હોવાનું મુનિશ્રિત હોય, તે એકજ માર્ગનું મને કથન કરે

૧

અવ—આ રીતે, કર્મ-મન્યાસ તથા કર્મ-યોગ, એક પુરૂષ વડે એકી વખતે અનુષ્ટેય હોય એમ સિદ્ધ થાય, એટલે તે ઉભય મધ્યે એક શ્રેષ્ઠતર હોય એમ નિર્ણય કરવા અર્થે ‘દેશકાલવયોવસ્થાબુદ્ધિશક્ત્યનુરૂપત । ધર્મોપદેશો મૈવ જ્ય વક્તવ્ય ધર્મપારમે ॥ અર્થ-ધર્મ વિરોપારંગન થયત પુરૂષોએ, દેશ, કાળ વય, અવસ્થા તથા બુદ્ધિશક્તિ અનુસાર ધર્મોપદેશ રૂપ ઔપધિનું કથન કરવું ’ આ ન્યાયાનુસાર, હવે શ્રીભગવાન ‘સન્યાસ ઇતિમ ત્રાર્થ’વડે, અધિક રીતે અનુરૂપ ઉત્તરનું કથન કરે છે—

શ્રીભગવાન કહે છે—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયમકરાવુમૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

અન્વ—સન્યાસ કર્મયોગ ચ (તૌ) ડર્મૈ (અપિ) નિ શ્રેયસકરૌ (તથા અવિદુષ) તયો તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગ વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

અ-સર્વકર્મ મન્યાસ તથા કર્મ-યોગ આ ઉભય મોક્ષના સાધનભૂત છે, તથાપિ અનાની-પુરૂષને તો કર્મ-મન્યાસ કરતા કર્મ-યોગ જ વિશિષ્ટ રૂપ હોય

૨

વિ-સન્યાસ =અહતત્ત્વ વિગે પૂર્ણરૂપે સ્થિતિવાળો મન્યાસ મે પ્રકારનો હોય, એક નિર્વિકલ્પ-અભાધિરૂપ તથા બીજો સવિકલ્પ-સમાધિરૂપ, જેમા અતિ બલિ-મુખ્યતાથી રહિત થઈ અહતત્ત્વ વિગે, કેવળ મહાત્મસ્વરૂપે

રિયતિ કરે તેને નિર્વિકલ્પ-સમાધિ કહે; અને જેમા પ્રત્યક્ષદિ વડે અનાત્મ પ્રતીતિનું નિરસન થાય તેને સવિકલ્પ-સમાધિ કહે;

આ રીતના બે સંન્યાસ પ્રધાન-ભૂત હોય છે; આ ઉભય સંન્યાસનો તથા શ્રવણ-મનનનો અંગમૂળ, તથા તેમને પ્રનિરૂણ યાવત્ કર્મોના પરિત્યાગ રૂપ ત્રીજો સંન્યાસ છે, આ રીતે મન્યામ શબ્દનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

આહી પ્રધાનમૂળ નિર્વિકલ્પ તથા સવિકલ્પ-સમાધિરૂપ સંન્યાસ વિવક્ષિત ન હોય કિંતુ ત્રીજો અંગમૂળ સર્વકર્મ-મન્યામ જ વિવક્ષિત છે; અવિદ્યાનુપુરણને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાથી શ્રવણાદિ-જન્યજ્ઞાન હારી મોક્ષ સિદ્ધ થાય; અને અવિદ્યાનકટક કર્મયોગવડે, સ્વાનુદાનના લીધે જે ચિત્ત-દ્યુધિ પ્રાપ્ત થાય, તેનાથી ઉત્તમ જ્ઞાન હારી મોક્ષ સિદ્ધ થાય;

આ રીતે આ ઉભય જો કે મોક્ષના માધનભૂત હોય (નિઃપલ્કરૌ), તથાપિ અસાની પુરૂષને ઓછી વખતે કર્નવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય તેવે પ્રનજે, તે ઉભયના ગુણદોષનો વિચાર કરના, તે પુરૂષ સદસત્ વસ્તુના વિવેકવડે જે ઉત્પન્ન થાય તેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય, તીવ્ર મોક્ષેચ્છા, તથા શમ, દમ્ભાદિ અંતરંગ સાધનોરૂપ પુષ્કળ મપત્તિથી રહિત હોવાથી, કેવળ આદેશરૂપે નિર્દિષ્ટ કરેલ સંન્યામની અપેક્ષાએ, શ્રદ્ધા-પૂર્વક મમ્યક્ પ્રકારે અનુદાન કરાય તેવો કર્મ-યોગ વિશિષ્ટરૂપ હોય; અર્થાત્ સ્વોચિત કર્માનુદાનવડે ઉત્પન્ન થતા ગુણો અર્થાત્ ફળોના લીધે તે અધિક શ્રેષ્ઠ હોય છે

જો અસાની પુરૂષ કેવળ શ્રાત-રમાર્ત આદિ કર્મ પરમેશ્વર-પ્રીત્યર્થે શ્રદ્ધાપૂર્વક મમ્યક્ પ્રકારે કરે, તો દેવતા આદિ ત્રણે ઋણોથી નિવૃત્તિ સિદ્ધ થાય; ઋણત્રય-નિવૃત્તિના લીધે ઇન્દ્રાદિ દેવનાઓનો પ્રસાદ, અને દુષ્ટ પ્રસાદના લીધે ઇન્દ્રિય-પ્રમાદ ભેદ થતા, ચિત્તશુદ્ધિ આદિ જ્ઞાન-સાધન-સપત્તિ અવશ્ય મિદ્ધ થાય; આ હેતુથી ઉક્ત-લક્ષણ સંન્યાસથી કર્મ-યોગ વિશિષ્ટતર હોય છે.

તાત્પર્ય.—તેથી એવિદ્યાને પુરણે સહસા કર્મનો પરિભાગ કરવો યોગ્ય ન હોય, કિંતુ તેને ઇશ્વરાર્પણ—શુદ્ધિપૂર્વક કેવળ કર્મજ સમ્યક્ પ્રકારે કર્તવ્ય રૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

‘ન્યાસમેવાંતપસામતિરિક્તમાહુઃ’ અર્થ:—આ મર્વ તપ-કર્મોનો ત્યાગ કરવો તે અતિ ઉત્તમ કથ્યું છે’ આ શ્રુતિ વડે કેવળ મંન્યામનું ઉત્કૃષ્ટપણું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંન્યામનો ન્યક્કાર કરી આપ શ્રીભગવાન કર્મયોગના ‘ઉત્કૃષ્ટ-પણાનું વર્ણન કરો તે અયોગ્ય હોય એમ વાદી કહે તો તે યોગ્ય નથી.

મર્વ લોકોના અનુગ્રહ-હેતુ અર્થે શ્રી ભગવાન કર્મ વિશે પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ પ્રતિપાદન કરવાની પૂર્વે, ‘આત્મા જન્મ વા મરણને પ્રાપ્ત થાય નહિ’ (૨-૨૦) ઇત્યાદિ વાક્યો વડે અમૂઢ પુરુષોને આત્મતત્ત્વ, તથા તેના માધન-ભૂત કર્મ-સંન્યાસનો ઉપદેશ કર્યો; હવે મૂઢપુરુષો, પોતાનું આત્મ-જ્ઞાન, શુદ્ધ, પ્રતિ તથા પરતત્ત્વની પાર ગમન કરનાર શક્તિનો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા વિના અજ્ઞાન-વશાત્ કાષ્ઠપણું નિમિત્ત લીધે સહમા કર્મ-સંન્યાસનું ગૃહણ કરે તો તેઓનું પતન થાય, તેથી તેવા મૂઢ પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરવાના ઉદ્દેશથી, અપ્રકન રૂપે હોવા છતાં, ‘કર્મયોગને પ્રકૃત વિષય રૂપે ગણી, તેઓની કેવળ કર્મ વિશે પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે, ‘કર્મયોગ વિશિષ્ટ તર છે’ એમ કહી કર્મ-યોગની સ્તુતિ કરેલી છે, કિંતુ આ ઉપરથી સંન્યામનું નિરાકરણ કરેલું છે એમ સમજવાનું નથી, કારણ કે સંન્યાસ તો આત્મ-સ્વરૂપે તથા સર્વોત્તમ રૂપે હોય છે

‘ન્યાસ इति वद्मा ऋद्धा हि पर इति न्यास एवात्परेचयेत्—નારાયણ ઉં ૭૮. અર્થ:—કર્મ-સંન્યાગ બ્રહ્મારૂપ છે, બ્રહ્મા ખરેખર પરબ્રહ્મ રૂપ છે, આ રીતે કેવળ સંન્યામ અતિ ઉત્તમ છે’ આ શ્રુતિ અનુમાર, કેવળ મંન્યાસનું બ્રહ્મ-પણું તથા મર્વશ્રેષ્ઠતમ-પણું પ્રસિદ્ધ છે, એટલે તે વચન તો કેવળ કર્મ-યોગની સ્તુતિ-પરાયણ હોય એમ નિશ્ચય-પૂર્વક સમજવું. ૨

અવ-આમ છે તેથી જ હવે ‘ત્રેય’ ઇનિમત્રવડે કર્મયોગીની પ્રગંસા, ડરે છે—

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્વિદ્વો હિ મહાવાહો મુક્ત વન્ધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

અનવ—(હે) મહાવાહો ય નદ્વેષ્ટિ (ય) ન કાંક્ષતિ (ય) નિર્વિદ્વઃ—
સ નિત્યસંન્યાસી જ્ઞેયઃ મુક્ત વન્ધાત્ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

જ-હે મહાવાહુ વાળા ? જે કોષપણ અકુશળ કર્મ વિશે અપ્રીતિ ન કરે, જે કોષ કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર ફળની આકાંક્ષા ન કરે, જે નીતોણ આદિ યાવત્ ૬૬-ભાવથી નિર્મુક્ત હોય તેને નિત્ય-મન્યાસી મન્યવેદ રાગ આદિ દોષથી રહિત હોવાથી પરિપક્વ ચિત્તવાળો હોય, તેથી આ મૃદસ્થ કર્મ-નિષ્ઠ પુ-પ અનાયાસે સમારથી મુક્ત થાય છે. ૩

વિ-ન દ્વેષ્ટિ=અકુશળ કર્મ વિશે અપ્રીતિ ન કરે, કિંતુ કુશળ દોષ અકુશળ હો નથાપિ તે કેવળ કર્મ-શુદ્ધિથી કરે; અથવા જે તે પ્રાણિ વિશે જે કોષ અપ્રીતિ (દ્વેષ) ન કરે તે, ન કાંક્ષતિ=ચત્કિચિત્ પણ કર્મના ફળની જે આકાંક્ષા કરે નહિ, અથવા જે કોષ અનર્થ પ્રાપ્ત થયો હોય તેની નિવૃત્તિની તથા અપ્રાપ્ત અર્થની પ્રાપ્તિની જે આકાંક્ષા કરે નહિ; નિર્વિદ્વઃ=શ્રીનોણ સુખ-દુઃખ, લાભાવાજ, આદિ ૬૬ પદાર્થો, તેમાંથી મમશુદ્ધિના લીધે જે નિર્ગત થયય હોય (નિ.) તેવો લક્ષણવાન પુરુષ; નિત્યમન્યાસી=જેને કેવળ સન્યાસ નિત્ય-પ્રાપ્ત હોય તેવો, જ્ઞેય.-પડિતો વડે સાતવ્ય હોય, હિ-રામદિ દોષથી રહિત, પરિપક્વ ચિત્તવાળો, તથા મમશુદ્ધિ આદિગુણો વડે મુક્ત હોય તેથી, મુક્ત પન્નિહનો ભાગ શીતવાતાદિ ઉપદ્રવ, તથા લિક્ષાટન આદિ દુઃખ જેમાં ન હોય તેની રીતે અનાયાસે વન્ધાત્ સંસારથી

મૃદસ્થ કર્મ-નિષ્ઠ પુરુષ રાગાદિ દોષથી રહિત, પરિપક્વ ચિત્તવાળ મન્યાદિ ગુણવાળો હોય. એટલે તે અનાયાસે સંસારથી પ્રમુક્ત થાય, અર્થાત્ મયોક્ત કર્માનુષ્ઠાન વડે, ચિત્તશુદ્ધિ તથા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થય, કાવાતરે મુક્ત

થાય, કિંતુ ભલે યોગી હોય તથાપિ તેનું ચિત્ત અપકવ હોય તો તે મુક્ત થાય નહિ;

તાત્પર્ય:—આ રીતે, જેનું ચિત્ત કર્મ તથા ઉપાસનાવડે પરિપક્વ થયલ હોય તેવા પુરૂષને જ સંન્યાસનો અધિકાર હોય એમ સૂચન કરેલું છે. ૩

શબ્દ—કર્મણા પિતૃલોકઃ ૫૦ ૧-૫-૧૬ અર્થ—કર્મવડે પિતૃલોક પ્રાપ્તિ થાય ' આ શ્રુતિ અનુસાર, કર્મિષ્ઠ પુરૂષને પિતૃલોક-પ્રાપ્તિ થાય. એટલે ' સુખેથી નંસારથી પ્રમુક્ત થાય ' આ વચનથી તો કર્મિષ્ઠ પુરૂષને કર્મના ફળરૂપે ભવબંધ-મોક્ષ પ્રસક્ત થાય, તેથી શાસ્ત્રનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય ? આ રીતની શંકા ઠરવી યોગ્ય ન હોય;

જેઓ કામી હોય તેઓને જ પિત્રાદિ લોક કર્મફળ રૂપે પ્રાપ્ત થાય, કિંતુ નિષ્કામીઓને તેમ હોય નહિ, આ રીતે કર્મનું ફળ ભવબંધ-મોક્ષ થાય તે શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ હોય એમ કહેનારા વિરુદ્ધફળ-વાદિઓના મતનું નિરાકરણ કરી, સંન્યાસ તથા કર્મયોગનું ફળ એક જ પ્રારનું હોય એમ નિર્ણય કરી, તે ઉભય મધ્યે એકનો આશ્રય કરે તો ઉભયનું જે ફળ હોય તેને તે પ્રાપ્ત કરે એમ હવે ' સારવ્યયોગૌ ' ધૃતિમંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે:—

સારવ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ૪ ॥

અન્વ—વાલાઃ સારવ્યયોગૌ પૃથક્ પ્રવદન્તિ । ન (તુ) પંડિતાઃ

(તૌ પૃથક્ પ્રવદન્તિ) ઉભયોઃ (મધ્યે) એકમ્ અપિ સમ્યક્

આસ્થિતઃ (મુમુક્ષુઃ) ઉભયોઃ (અપિ) ફલમ્ વિન્દતે ॥ ૪ ॥

અં વેદાંત-શાસ્ત્રાર્થના રહસ્યને ન બાણનાર કેટલાયક અવિદ્વાન પુરૂષો સંન્યાસ-યોગ તથા કર્મ-યોગ, આ ઉભયને ભિન્ન હોવાનું કહે છે;

કિંતુ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષો તેમ કહે નહિ, આ ઉભય મધ્યે, ગમે તે એક યોગીનું મમ્યક પ્રકારે સેવન કરે, તો ખુબીને તે વડે ઉભય-માર્ગનું ફળ પ્રાપ્તિ થાય. ૪

વિ—શાસ્ત્રાન્ન-શાસ્ત્રાર્થના રહસ્યને ન જાણનાર કેટલાયક અવિદ્વાન પુરૂષો, સારવ્યયોગૌ=સર્વ વેદાન્-વાક્યો વડે, તાત્પર્ય-પૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે જેનું આપન અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરાય તે પર-બ્રહ્મનસ્વ, (સમ્પત્ત્ય = સારવ્ય) તેની પ્રાપ્તિના પરમ કારણ રૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાના અગમ્ય સંન્યામ-યોગ તથા કર્મયોગ, આ ઉભયને; પૃથક્ વદન્તિ=જેમ ક્રિયા, અધિકાર તથા આત્મના બેદ વડે જિન્ન હોય, તેમ ક્યવડે પણ જિન્ન હોય એમ માધન તથા ફળવડે બેંદનું કથન કરે છે. અર્થાત્, કર્મણ પિતૃલોકઃ ખૃ. ૧-૫-૧૨ અર્થ.—કર્મવડે પિતૃલોક સિદ્ધ થાય, ‘સ્વર્ગ યા એતે લોકં યતિ અર્થ—અથવા તેઓ સ્વર્ગ-લોકની પ્રાપ્તિ કરે’ ઇત્યાદિ વાક્યોવડે, તથા ‘સંન્યાસયોગાયતયં શુદ્ધસત્ત્વાઃ મુ. ૩-૨-૬ અર્થ—સંન્યામ યોગવડે, યોગી-પુરૂષો તેમના અતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી, ‘નૈષ્કર્મ્યમિદ્વિં પરમૌ સ યાપેનાયિગચ્છતિ અર્થ—સંન્યાસયોગ વડે પરમ નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.’ (૧૮-૪૯) ઇત્યાદિ વાક્યો વડે, સંન્યાસ તથા કર્મયોગના, સાધન તથા ફળ જિજ્ઞાસુ હોય એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

આ રીતના શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણો છે એટલે તો આ ઉભય યોગોના ફળ પૃથક્ પૃથક્ હોય તે તો કેવળ સુક્ત જ હોય આમ કહે તો તે વિશે ‘ન વૈઠિતા’ ઇતિ મંત્રવડે કથન કરે છે—

જેઓ વેદાન્-શાસ્ત્રની પાર ગયલા હોય, તેના રહસ્યને જાણનાર હોય તેવા બ્રહ્મવેત્તાઓ તો (વૈઠિતાઃ) આ ઉભય યોગોનું ફળ કેવળ એક જ હોવાનું કહે છે, તે કેવી રીતે ? આ સંબંધમાં કહીએ છીએ—

પુરૂષને ચિત્ત-શુદ્ધિનો અભાવ હોય તો ‘તે તું છે’ ઇત્યાદિ મહાવાક્યો બ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાને મમર્થ થાય નહિ, અને ચિત્ત-શુદ્ધિ કર્મ

તથા ઉપામના વિના સિદ્ધ ન થાય, અને કર્મ તથા ઇશ્વરના મહાત્મ્યની પ્રશંસા કર્યાવિના, કર્મ તથા ઉપાસના વિશે પ્રવૃત્તિ મિદ્ધ ન થાય, તેથી ' પચ્યતિ પુત્ર અર્થઃ—તેને પુત્ર-દર્શન સિદ્ધ થાય ' ઇત્યાદિ પ્રમિદ્ધ, કેવળ અર્થવાદ રૂપ વાક્યોવડે, તથા ' એષ સર્વેશ્વર એષ સર્વજ્ઞ. માહુ ૬ અર્થઃ— ' આ જ સર્વેશ્વર તથા આજ મનગરૂપ છે ' ઇત્યાદિ વાક્યો વડે કર્મ તથા ઇશ્વરનું મહાત્મ્ય પ્રતિપાદન થતા, ફજાનુસંકિનના લીધે જે કાંઈ મુમુક્ષુ કર્મ તથા ઉપારિત વિશે પ્રવૃત્ત થાય, તેનું મન તે ઉભયના સેવન ક્ષીણે શુદ્ધ થાય ત્યારે જ તેને ઉપદેશ કરેલું જ્ઞાન ફજીભૂત થાય, માટે ચિત્ત-શુદ્ધિ તે જ્ઞાનનું કારણ હોય અને ચિત્ત-શુદ્ધિનું કારણ કેવળ કર્મ જ હોય; આમ હોવાથી કર્મ જ્ઞાનના સાધનભૂત હોવાથી તેનું ફળ મોક્ષ જ હોય.

વળી ' વિદ્યાચાવિદ્યાચ ચન્નદ્વેદોમયમહા. અવિદ્યામૃત્યુનીતર્ગ વિદ્યાડમૃત-મશ્નુતે અર્થઃ—કર્મ તથા જ્ઞાનને જે એક સાથે જાણે તે કર્મવડે મૃત્યુને તરી, જ્ઞાનવડે અમૃતપણાને પામે છે ' (ઇશા. ૧૦) આ શ્રુતિ અનુમાર, જ્ઞાનને પ્રતિબંધકરૂપ મૃત્યુનું કર્મવડે ઉત્તરધન કરી, જ્ઞાનવડે અમૃતરૂપ મોક્ષને પામે, એટલે કર્મ-અન્યાસનું પણ ફળ કેવળ મોક્ષ જ હોય.

આ રીતે જ્ઞાન તથા કર્મ-યોગ અને જ્ઞાન તથા કર્મ-સં-રામ માધ્ય તથા માધનરૂપે સિદ્ધ હોવાથી જે માધ્યરૂપ જ્ઞાનનું ફળ તે જ સાધનરૂપ કર્મ-યોગ તથા કર્મ-અન્યાસનું ફળ હોય, તેથી જ અન્યાસ-યોગ તથા કર્મ-યોગનું ફળ કેવળ એક મોક્ષ જ હોય એમ પડિત પુરૂષો માને છે; તેથી આ ઉભય યોગો વિશે કેવળ કારક આદિતો બે હોય, કિંતુ તેમાં કાંઈ ફળનો બે ન હોય એમ મિદ્ધ થાય છે; તેથી તે ઉભય મધ્યે એકનું પણ સેવન કરે તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય.

અર્થ શબ્દ ' વા ' વાચક છે, આ ઉભય મધ્યે, સામ્ય વા કર્મયોગનું સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરે નો (સમ્યક્ x આસ્થિતઃ) મુમુક્ષુને તે ઉભયનું મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય (વિન્દતે).

સંન્યામ-યોગ મોક્ષનું અંતરંગ સાધન છે અને કર્મયોગ તેનું બહિરંગ સાધન છે; સંન્યામ-યોગ વડે અલ્પ-કાલ વિશે મોક્ષ સિદ્ધ થાય અને કર્મયોગ વડે તે દીર્ઘકાળે પ્રાપ્ત થાય; મંન્યાસ યોગ-સાધ્યરૂપ હોય, અને કર્મયોગ મોક્ષના સાધનરૂપે હોય;

આ રીતે આ ઉભય વચ્ચે તારતમ્યના વિદ્યમાન હોય છે તથાપિ, જે મુમુક્ષુ અનધિકારી હોય તેને તો કેવળ કર્મ કર્તવ્યરૂપ હોય, કિંતુ તેને સંન્યામ કર્તવ્ય નહોય એમ મુચન કરવા અર્થે જ આ ઉભય યોગો ગજ તથા અન્યની પ્રમાણે કેવળ સમાન હોય એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૪

અર—મંન્યાસ-યોગ તથા કર્મ-યોગ, આ ઉભયનું ફળ એકજ હોય એમ જે ઉપર કહ્યું તેનુંજ પુનઃ વિસ્પષ્ટીકરણ કરી, તે ઉભયનું ફળ એક જ હોય એમ જે જાણે તેવા પુરૂષની હવે ‘યત્’ ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે પ્રથમ સા કરે છે—

યત્સાંલ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एकं सांख्यं च योगं, च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૫ ॥

અવ—સાંલ્યૈઃ યત્ સ્થાનમ્ પ્રાપ્યતે તત્ યોગૈઃ અપિ તત્ (એવ સ્થાનં) ગમ્યતે (તતઃ) સાંલ્યં યોગં ચ એકં યઃ પશ્યતિ સઃ પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

અ—શ્વેત-નિષ્ઠ યોગીઓવડે જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરાય તે જ સ્વરૂપને કર્મ-નિષ્ઠ પુરૂષો પણ પ્રાપ્ત કરે; તેથી જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગને એક જ સ્વરૂપે હોવાનું જે જાણે તે જ ખરો સમ્યક્દર્શી હોય. ૫

વિ—સાંલ્યૈઃ=પરશ્વેત, (સાંલ્ય) તત્સ્વરૂપે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેવા શ્વેતનિષ્ઠ યોગી-પુરૂષોવડે : સ્થાનં=જે સદા એકરૂપે જ સ્થિતિ કરે, અને કવચિત્ કિંચિત્ પણ વિકારને ન પામે તેનું કેવળ ભાવાત્મક સ્વરૂપ; તેને

પ્રાપ્યતે-આત્મ-સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે યોગે-યોગવડે, ઇશ્વર-પ્રીત્યર્થે, ફક્તના અભિસંધાનથી રહિત, મોક્ષના ઉપાયરૂપે જે વૈદિક કર્મ ક્રિયામાણુ હોય તે યોગ જેમને સિદ્ધ હોય તેવા પુરુષો; અર્થાત્ કર્મનિષ્ઠ પુરુષો, તેમનાવડે સ્થાન-મોક્ષ નામનું સ્થાન, યોગ શબ્દમા અર્થ પ્રથમ મતુષ્ અર્થમા આહી વાપડેલો છે

તાત્પર્ય-નિરતર શ્રદ્ધાપૂર્વક સમ્યક્ પ્રકારે કર્મકરે તો તે વડે ચિત્તશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થનાથી જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્ત થાય, તેથી કર્મ-યોગીઓને પણ આત્મ-સ્વરૂપે તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે

‘एष पन्था एतत्कर्मैतध्नह्यअर्थ’-આજ માર્ગ, આજ કર્મ, આજ ધ્વજ-તત્ત્વ આશ્રુતિ અનુમાર, જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગનું ફળ એકજ હોવાનું પ્રમાણુ-સિદ્ધ છે તેથી જે પુરુષ જ્ઞાનયોગ (સારથ) તથા કર્મયોગને (યોગ) એકજ સ્વરૂપે જુએ, અર્થાત્ તે ઉભયનું ફળ કેવળ એક મોક્ષજ હોય, તથા તે ઉભયનું મોક્ષના સાધન રૂપે એક-પણુ અર્થાત્ ઉભય વડે મોક્ષરૂપ એકજ અર્થ સિદ્ધ થાય એમ જુએ, તેજ ખરે દ્રષ્ટા અર્થાત્ તેજ કેવળ ખરે સમ્યગ્દર્શી હોય; તેનાથી અન્ય કોઈ સમ્યગ્દર્શી હોય નહિ. ૫

અર્થ-આ રીતે પ્રદર્શન દ્વેસા ન્યાયાનુમાર, સંન્યાસ તથા કર્મ-યોગનું ફળ કેવળ એક મોક્ષજ હોય એમ મિદ્ધ થયું, તેથી જેનું અતઃકરણુ અપકવ હોય તેવા મોક્ષાર્થીને કેવળ કર્મ કર્તવ્ય હોય, તેને સંન્યાસ કરવો ઘટે નહિ; તેથી હવે જેનું અતઃકરણુ અપકવ હોય તેને કર્મ-સંન્યાસ દુર્ધટ હોય એમ ઉપદેશ કરી, કર્મવડે જેના અતઃકરણુના દોષનું ઉપમર્દન થયું હોય તેવા મુમુક્ષુનેજ સંન્યાસ કર્તવ્ય રૂપ હોય એમ હવે ‘સંન્યાસ’ ઇનિ-મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃસમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિ ત્રૈલ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

અન્ન—(દે) મહાવાક્યે અયોગતઃ સંન્યાસ આસુમ્ દુઃખમ્ । યોગ
યુક્ત મુનિ વ્રક્ષ ન ચિરેન અધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

જ—કે મહાવાક્યના અર્થને ? કર્મયોગાનુષ્ઠાન-જન્ય ચિત્તશુદ્ધિના
અભાવે જ્ઞાનનિર્લાભ મન્યામ પ્રાપ્ત થવો દુર્ધટ હોય, યોગાનુષ્ઠાન
વડે ચિત્ત-પ્રમાદ છૂટી જાય, તે વડે જે મયુક્ત હોય તેવો મૃદુલ પોતે
બ્રહ્મ-ભાવને સીધા પ્રાપ્ત થાય છે

વિ- અયોગત — કર્મયોગના અનુષ્ઠાન વડે જન્ય ચિત્ત શુદ્ધિ, તેના
અભાવ ક્ષીણે સંન્યાસ-જ્ઞાન-નિર્લાભ મન્યામ, આસુમ્ અધિગત થવાને,
દુર્ન=દુર્ધટ,

તાત્પર્ય—જ્ઞાન-નિષ્ઠાળો મન્યામ કે જાણ ચિત્તશુદ્ધિવડે સાધ્યરૂપ હોવાથી
'જ્ઞાણભાવે કાર્યાભાવ અર્થ'—કારણના અભાવે કાર્યનો અભાવ આ
ન્યાયાનુસાર, કર્મવડે જે સંભાવિત હોય તે ચિત્ત-શુદ્ધિના અભાવે
મન્યામ મિદ્ધ થાય નહિ

આ રીતે મન્યામ, કર્મયોગાનુષ્ઠાન વડે જે ચિત્તપ્રમાદ મહાવિત
થાય તેના વડેજ પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય હોય એમ નિર્ણય કરી, હવે કર્મયોગ
વડે જેનું અતઃ કષ્ટ સુપન્ન થયેલ હોય તેવા મુમુક્ષુને તો સન્યાસ વર્તવ્ય
હોય એમ આશયવડે 'યોગ' ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મત્રવડે કથન કરે છે—

યોગયુક્ત = યોગાનુષ્ઠાન વડે ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્તપ્રસાદ વડે (યોગેન)
સયુક્ત, (યુક્ત) મુનિ = મૃદુલ, વ્રક્ષ બ્રહ્મશબ્દ વડે આદિ સન્યાસનો બોધ
કરેલો છે ન ચિરેન=સીધા, અધિગચ્છતિ=પ્રાપ્ત થાય છે

'ન્યાસઇતિ વ્રક્ષા વ્રક્ષા દિ પર' નારાયણ ઉ ૭૮ અર્થ—સન્યાસ તેજ
બ્રહ્મા અને બ્રહ્મા તે ખરેખર બ્રહ્મસ્વરૂપે છે, આ શ્રુતિ અનુસાર, જેનું અતઃ
કરણ પરિપક્વ થએલ હોય તેવો મુમુક્ષુ અધિકારી, બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી
તે રીતના પ્રધાન-સન્યાસને પોતાથીજ સીધા પ્રાપ્ત થા, અથવા

(૨) યોગવડે હિતપન્ન થયય ચિત્તશુદ્ધિ વડે જે યુક્ત હોય (યોગયુક્ત) તેવો મુમુક્ષુ પોતે, કેવળ પોતાના ચિત્તપ્રમાદના મહિમા વડેજ નિરૂક્ત લક્ષણ-સંન્યામવડે યુક્ત થઈ (મુનિ.) તન્નિદ્રા વડે જલદીયી (અચિરેણ) બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય; (અધિગચ્છતિ) અર્થાત્ હું પોતે કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે છું આ રીતની અપ્રતિબદ્ધ-વૃત્તિના લીધે પોતાના આત્મને કેવળ બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરે છે

તાત્પર્ય આ રીતે, જેનું અતંકરણ અપકવ હોય તેવો મુમુક્ષુ કર્મ-સંન્યાસ કરે તથાપિ તેને મુખ્ય-સંન્યામ સિદ્ધ ન થાય; તેથી હિનદું જેનું અતંકરણ પન્નિકવ થયય હોય તેને તો બાહ્ય તથા અબાહ્ય-સંન્યાસ તથા તેનું ફળ સિદ્ધ થાય; અર્થાત્ તે મર્માત્મભાવ-મ પન્ન થાય એમ સૂચન કરેલું છે.

અથ—જેને કર્માનુષ્ઠાનના લીધે ચિત્ત-શુદ્ધિ સંપ્રાપ્ત થઈ હોય, જે જિતેન્દ્રિય હોય, જે મર્માત્મભાવ-મ પન્ન હોય તેવો બ્રહ્મવિત્તમ મુમુક્ષુ બધે યત્નિચિત્ શારીરિ કર્મ કરે, તથાપિ તે વિષ્ણુ થાય નહિ એમ ભવે ‘યોગયુક્ત’ ઇત્યાદિ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતિ ॥ ૭ ॥

અન્ય—યોગયુક્ત વિશુદ્ધાત્મા જિતેન્દ્રિય વિજિતાત્મા સર્વભૂતાત્મ-ભૂતાત્મા (ય બ્રહ્મવિત્તમ સઃ શરીરયાત્રાર્થે કર્મ) કુર્વન્ અપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

અ—જેણે દીર્ઘકાલ પર્યંત કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરેલું હોય, જેનું મન રાગદ્વેષ આદિ દોષોથી રહિત હોય, જે જિતેન્દ્રિય હોય, બાહ્ય-વાયનાઓને જેણે જીતેલી હોય, તથા સર્વભૂતો વિશે જે આત્મભાવ-મ પન્ન હોય, તેવો બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ શરીર-યાત્રાર્થે કર્મ કરે તથાપિ તે લિપ્ત થાય નહિ,

વિ-યોગયુક્તઃ=કર્મયોગરૂપે યુક્ત; અર્થાત્ ચિરકાળ પર્યંત જેણે કર્મ યોગનું અનુષ્ઠાન કરેલ હોય તે; અથવા ' મુનિ-પુરુષ જ્ઞાત્રને પ્રાપ્ત થાય છે (૫-૬) આ વચન વડે મુખ્ય મન્યામ-આભિની ઉદ્ધિત કરેલી છે તેથી જ્ઞાત્રનિષ્ઠા લક્ષણ સન્યામ-યોગ વડે (યોગેન) જે યુક્ત હોય તેવો પુરુષ, અર્થાત્ જેણે ચિરકાળ પર્યંત મમાધિ કરેલ હોય તે;

જે યોગયુક્ત હોય તેજ વિશુદ્ધાત્મા હોય, વિશુદ્ધાત્મા=રાગદ્વેષ આદિ દોષો વડે નિ શેષે કરીને વિયુક્ત હોય મન (આત્મા) જેનું તેવો; જે વિશુદ્ધ મનવાળો હોય તેજ જિતેન્દ્રિય હોય; જિતેન્દ્રિયઃ-વિપયોનું મહત્ત્વ કરવામા વિમુખતાને પ્રાપ્ત કરેલી (જિતાન્તિ) હોય ઉભય ઇન્દ્રિયો જેણે તેવો પુરુષ,

વિશુદ્ધાત્મ-પણ તથા જિતેન્દ્રિય-પણું, ચિરકાળ પર્યંત કેવળ -મમાધિનુ સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરે તોજ પ્રાપ્ત હોય, માટે બાહ્ય-વામનાઓને યગ કરવાની જરૂર હોય છે

નિવિતાત્મા = ' આત્મા યત્નધૃતિસ્વાન્તસ્વમાવપરમાત્મસુ અર્થઃ-આત્મા-શબ્દ યતન, ધૈર્યતા, અંતઃકરણ, સ્વભાવ તથા ઉપરમાત્મા વાચક છે; આ રીતના અભિધાન-પૂર્વક, નિર્જિત, અર્થાત્ નિર્ગમિત (વિજિત) કરેલ હોય બાહ્ય-વાસના રૂપ સ્વભાવ (આત્મા) જેણે તે; અર્થાત્ મમાધિવડે નિર્મૂલિત કરેલ હોય અનાત્મ-વામના જેણે તેવો પુરુષ

જે યોગયુક્તાદિ શુભ-સંયુક્ત હોય તે સર્વજ્ઞનો પરત્વે આત્મભાવ મંપન્ન હોય; સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા=જ્ઞાત્રાદિથી માઠી સ્તબ્ધ પર્યંતના જ્ઞાત પ્રાણિઓ (સર્વમૂત) નો સ્વરૂપ-જૂત થયેલ હોય (આત્મમૂત) પ્રત્ય રક્ષણવાન સ્વાત્મા (આત્મા) જેનો તે

પ્રાણોદ્દેશસંબંધૈર્વિમાતિ' 'અહમેવેદંસર્વમ્' અર્થઃ-ખરેખર આ પ્રાણરૂપ આત્મા જ (મુ. ૩-૧-૪) મર્વજ્ઞનો વડે વિભામે છે, આ સર્વ

જગત્ તે કેવળ હું જ છું ' (છાં. ૭-૨૫-૧) પ્રત્યાદિ શ્રુતિની અર્થાનુભૂતિ વડે જે હિતમ બ્રહ્મવેત્તા સર્વાત્મભાવ-સંપન્ન હોય તે શરીર-નિર્વાહ અર્થે ભક્ષે યત્કિંચિત્ વિદ્ધિ ન વા અવિદ્ધિત કર્મ કરે, તથાપિ (કુર્વન્મપિ) તે પુણ્ય વા અપુણ્ય રૂપ કર્મ વડે સિપ્ત થાય નહિ; અર્થાત્ ક્રિયા વિશે અકર્મ-પણાની દૃષ્ટિ કરવાથી તેને કોષપણુ સ્વેષ પ્રસક્ત થાય નહિ;

પૂર્વે કહી ગયા તેમ (૩-૨૦) લોકસંગ્રહના અર્થે કર્મો કર્તવ્ય રૂપે હોય એમ શાસ્ત્રવડે જે કર્તવ્યરૂપે મિદ્ધ ચયજ્ઞાં હોય તેવાં શાસ્ત્રીય-કર્મો જ એ બ્રહ્મવેતાને કર્તવ્યરૂપે હોય તો ' શરીર યાત્રાર્થે જે કર્મો કરે તે વડે સિપ્ત થાય નહિ, ' આમ કહેવું શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ થાય ? આ રીતની શંકા કરવી યોગ્ય ન હોય

બ્રહ્મવેતાને કર્મ અનુપપન્ન હોય; તેને તો, ' હું કેવળ બ્રહ્મરૂપે છું ' આ રીતના અવિક્ષિય, બ્રહ્માત્મ-પણાના આત્માનુભવવડે મિથ્યાજ્ઞાન નિઃશેષરીતે વિનષ્ટ થયવું હોવાથી, કેવળ વિપરીતજ્ઞાન-મૂલક કર્મ-યોગનો અસંભવ હોય; કારણ કે સમ્યજ્ઞાનને, મિથ્યાજ્ઞાન તથા તેના કાર્યરૂપ પ્રપંચથી વિરોધ હોય છે.

બ્યારે અધિજ્ઞાન-વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયલ હોય, ત્યારે તેનાથી વિપરીત સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા તેનો કાર્ય-પ્રપંચ કેમ જસંભવી શકે? 'આ રચાણું છે' આ રીતનું યથાર્થ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે રચાણું ચોર છે એ રીતનું ચોર-જ્ઞાન તથા તેના કાર્ય-બૂત બધા આદિનું અદર્શન સિદ્ધ થાય; તેમ પોતાના આત્માને કેવળ કૃદસ્થ, અસંગ તથા ચિદ્રૂપ છે એમ અપ્રતિબદ્ધ વૃત્તિ-પૂર્વક જીવે તેવા જ્ઞાની પુરૂષને, અનાત્મ-વસ્તુસાથે તદાત્મ્ય અનુપ-પન્ન હોવાથી અનાત્મ-વસ્તુની સાથે તદાત્મપણાના અભિનિવેશ વડે જે કેવળ નિષ્પન્ન હોય તેવો કર્મયોગ સ્વપ્ને પણ કેમજ સંભવે ?

કર્મ વિધિ, કર્મ-વિધાન આદિ સર્વ દ્રશ્ય કેવળ મિથ્યા રૂપે હોય, એમ જીવે તેવા જ્ઞાની-પુરૂષને કર્મોના વિધેયપણાનો અશંભવ હોય; વળી

‘યોગ-યુક્ત મુનિ-પુત્ર (ગૃહસ્થા) બ્રહ્મ-ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે,’ આ વચન વડે મર્વ કર્મનો સન્યાસ સિદ્ધ કરેલો છે એટલે ‘કુર્વન્નપિ’ આ શબ્દ વડે જોડે, સાબળવુ ધૃત્યાદિ તેર પ્રકારની કર્મક્રિયાનો (૫-૮) જોડો કરેલો છે; વદિક-ક્રિયાઓને આ રીતનું તેર પ્રકારનું માધનપણ મળવે નહિ, કિંતુ વિદ્વાન પુરુષને આદાર આદિ ક્રિયા વિશે, આ રીતની ‘જોડે’ આદિ તેર પ્રકારની દેહ તથા ઇન્દ્રિયની એટાઓ મળવે

આ રીતે જીવન-યુક્ત-બ્રહ્મવેત્તાને વિધેયરૂપે કર્મલેશ સર્વથા સભરી શકે નહિ, તેથીજ ‘તેને કાંઈ પણ કર્મ કર્તવ્ય રૂપે વિદ્યમાન ન હોય,’ (૩-૧૭) આમ કથન કરેલું છે, એટલે કાંઈ પણ પ્રકારનો શાસ્ત્ર વિરોધ પ્રમદત થતો નથી,

અવ-યોગ-યુક્તપણ આદિ વિદ્વાન પુરુષના પૂર્વોક્ત પાત્રે લક્ષણવડે વિશિષ્ટ એવો બ્રહ્મવેત્તા આદારાદિ ક્રિયા વિશે પ્રવૃત્ત થાય, ત્યારે તેણે દર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા વિશે ‘હું આ ક્રિયાનો કર્તા રૂપે નથી’ આ રીતની શુદ્ધિ વડે યુક્ત થઈ આત્મ-રચિત કરવો એમ હવે ‘નૈવ’ ધૃત્યાદિ એ મારો વડે કથન કરે છે—

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् म्वपन् ध्वसन् प्रलपन् विस्तजन्

गृह्णन् उन्मિपन् निमિपन् अपि इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणि एव

वर्तन्ते इति धारयन् एव न किंचित् करोमि इति मन्यत ॥ ૯ ॥

અન્વ— તત્ત્વવિત્ યુક્ત (સન્ સ્વયં વહિઃ) પશ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશન્ જિઘ્રન્ અશ્નન્ ગચ્છન્ મ્વપન્ ધ્વસન્ પ્રલપન્ વિસ્તજન્ ગૃહ્ણન્ ઉન્મિપન્ નિમિપન્ અપિ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયાણે એવ વર્તન્તે इति धारयन् एव न किंचित् करोमि इति मन्यत ॥ ૯ ॥

અ-બ્રહ્મવેત્તા યોગી-પુરુષ યુક્ત યદ્ય પોતે બ્રહ્મરથી જીવે, સામગ્રે, સ્પર્શ કરે, સુષ્પે, લક્ષણ કરે, ગમન કરે ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ કરે, પ્રત્યાપન કરે, ત્યાગ કરે, ગૃહણ કરે, તથા નિમેષ-ઉન્મેષ કરે એમ તેર પ્રકારની ક્રિયા કરે, તથાપિ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે પ્રવર્તે છે, હુ દ્રષ્ટા આદિ નથી, હુ કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી એમ માની તે તૂંધણી રૂપે સ્થિતિ કરે છે ૮-૯

વિ-તત્ત્વવિદ્-આત્મતત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનાર બ્રહ્મવેત્તા યોગી પુરુષ યુક્ત-પોતાનો આત્મા હૃદય, અચળ, તથા અદર અને બ્રહ્મરથી પગિપૂર્ણ રૂપે છે આ રીતની શુદ્ધિ વડે યુક્ત સતો, અગ્રન્-અલક્ષણ કરતો મતો, સ્વપન્-નિદ્રા કરતો, ષમન્-ઉચ્છ્વાસ તથા નિશ્વાસ રૂપે ક્રિયા કરતો મિષન્ નિમિષન્-આખરે નિમેષ તથા ઉન્મેષ કરતો, ઇન્દ્રિયાર્થે-ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે, ઇન્દ્રિયાણિ ણ્વ વર્તે-ઇન્દ્રિયોના પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને હુ દ્રષ્ટા, શ્રેણા, રમણ, ધ્રાતા બોકતા, તથા ગન્તા ઇત્યાદિ રૂપે નથી આ રીતની વૃત્તિ સર્વદા ધારણ કરી કેવળ ઇન્દ્રિયો જ તેતે કર્મો કરે છે, અને હું તે કેવળ અવિક્રિય રૂપે હોવાથી નિશ્ચિત્ કર્મ કરતો નથી, કિંતુ તે તે ક્રિયાના સાક્ષી રૂપે નિષ્ક્રિયસ્વરૂપે કેવળ તૂંધણી-ભાવ ગ્રહણ કરી બેસુ છું એમ માને છે; તે તે ક્રિયા પ્રત્યે પોતાના આત્માને કેવળ નિષ્ક્રિય રૂપે જ જોવો વડે, જ્ઞાની-પુરુષ, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર વિષે અલ્પભ્રમ-ભ્રમનાનો ત્યાગ કરી કેવળ તૂંધણી-સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી યોગ્ય હોય.

જાત્પર્ય-આ રીતે, જે પોતાના આત્માને કેવળ બ્રહ્મ-સ્વરૂપે જીવે તે વા બ્રહ્મવેત્તાને, તે બને કુષ્ટ વા અકુષ્ટ પુરુષનું અન્ન ગ્રીકાર કરે, તથાપિ તે વડે પ્રાપ્ત થતા પાપ વા પુણ્યનો તેને ક્ષેપ થાય નહિ એમ મિદ્ધ થાય છે ૮-૯

અવ-પોતાનો આત્મા કેવળ અનિષ્ક્રિય પદ્મહ સ્વરૂપે છે એ રીતનો સાક્ષાત્કાર જેને થયય હોય તેના મહાત્મા બ્રહ્મવેત્તાને કરનાર લેપ બને ન હોય, કિંતુ કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત થયન અવિદ્યાન પુરુષને તો તે કર્મ લેપ અવશ્ય પ્રમદ્ધ થાય, જેટલે તેની શુભગતિ ? આ રીતની આદાક્ષા

પ્રત્યે, તેવો અવિદ્વાન્ પુરુષ, નિષ્કામ તથા મ્હારો ભક્ત હોવાથી મર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને કરે તો તેને પણ કર્મલેપ ન થાય, એમ હરે 'મદ્ભગ્નિ' ઇતિ મનાથ' વડે કથન કરે છે—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संग त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रामिग्राम्भमा ॥ ૧૦ ॥

અનરઃ—(ય) સંગ ત્યક્ત્વા બ્રહ્મણિ કર્માણિ આધાય (કર્મ) કરોતિ

૬ પદ્મપત્ર અમ્ભસા ઇવ પાપેન ન લિપ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અનરે અનાત્મજ-મુમુક્ષુ કર્મની રૂઝ કામનાનો ત્યાગ કરી મગ્નુષ્ય રૂપ પદ્મપત્ર રીતે નર્વ કર્મોને અર્પણ કરી નિત્યાદિ કર્મો કરે તેવો મ્હારો નિષ્કામ ભક્ત, જળ-કમળવત્ પાપ કર્મ વડે ચિપ્ત થાય નહિ ૧૦

વિ ય અનાત્મજ-મુમુક્ષુ મગ-રૂઝ કામનાને, ત્યક્ત્વા-જ્યા ત્યા પણ કર્મરૂઝ રીતે કામના કર્યા વિના, મદ્ભગ્નિ—મગ્નુષ્યરૂપ ૬ પદ્મપત્રના રીતે, કર્માણિ આધાય=મર્વ કર્મોનું કર્નાપણ, હારમિનાપણ, બોલતાપણ, તથા બોજમિતાપણ, આ મર્વને આપન કરી, કરોતિ=મર્દર્પણ શુદ્ધિ-પૂર્વક તથા શ્રદ્ધા અને ભક્તિ-પૂર્વક, નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મ કરે છે, સ મ્હારો ભક્ત, પાપેન=અધક-કર્મ વડે જેમ પાપ, જન્માદિ બન્ધના કારણભૂત હોય તેમ પ્રુષ્ઠ પણ જન્માદિના કારણ રૂપ હોય, તેથી વંદિ કર્મ જન્માદિરૂપ બન્ધના હેતુરૂપે હોવાથી, તે કર્મને પાપ રૂપ કહે છે,

તત્ત્વર્થ—જે મ્હારો ભક્ત હોય તે જળ-કમળવત્ કર્મવડે ચિપ્ત થાય નહિ ૧૦

ગવ-કામનાથી ગલિત થઇ કોઇ કર્મ કરે તેને શુ રૂઝ પ્રાપ્ત થાય ? આ રીતની આકાશ પ્રત્યે, તેને સ મારરૂપ દુઃખનો અત્યન્ત નારા કરે તેવા વિગાનને ઉત્પન્ન કરે તેવી ચિત્ત-શુદ્ધિ રૂપ રૂપ પ્રાપ્ત થાય એમ ઉપદેશ કરી, મુમુક્ષો કેવળ ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે કર્મ કરે છે એમ 'વાયેન' ઇતિ મનાથ' વડે કથન કરે છે—

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

અન્વઃ—યોગિનઃ સંગં ત્યક્ત્વા કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈઃ

અપિ (ચ) આત્મશુદ્ધયે કર્મ કુર્વન્તિ ॥ ૧૧ ॥

અ—કર્મયોગી મુમુક્ષુઓ દક્ષાપેક્ષાઓનો અત્યન્ત ત્યાગ કરી, કેવળ પરમેશ્વરની પ્રીતિ અર્થે કાયા, મન, તથા બુદ્ધિ તથા કેવળ ઇન્દ્રિયો વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અર્થે જ વૈદિક કર્મો કરે છે. ૧૧

તિ—યોગિનઃ = કર્મયોગી મુમુક્ષુઓ; સંગ=પુરુષ જોનાવડે કર્મકાંક્ષા વિષે આમકળ થાય તે દુઃખ વિષયક કામના; તેને ત્યક્ત્વા—દક્ષાપેક્ષાનો અત્યન્ત રીતે પરિત્યાગ કરીને; આત્મશુદ્ધયે=કેવળ ચિત્તની શુદ્ધિ અર્થે; કર્મ=વૈદિક કર્મ, કુર્વન્તિ=નિયમ પૂર્વક કરે છે, કેવલે—રાગદ્વેષથી નિવર્જિત; તે વડે અથવા નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે.—

જો કાંઈ કર્તવ્યરૂપે હોય તેનો મન વડે ન કલ્પ કરી, તેનો જ બુદ્ધિ વડે નિર્ણય કરી, તેજ કર્મને રાગ તથા દ્વેષથી વિવર્જિત એવી ઇન્દ્રિયો તથા કાયા વડે કરે છે; અથવા, (૨) તે મુમુક્ષુઓ કાયા તથા ઇન્દ્રિયો વડે વૈદિક કર્મ, બુદ્ધિવડે નિશ્ચિન કરેલ વિષ્ણુ આદિનું મન વડે ધ્યાન, કેવળ શ્રોત્રવડે કથાશ્રવણ, કેવળ ચક્ષુવડે મહાન પુરુષોનું દર્શન, તથા કેવળ વાણી વડે સ્વાધ્યાય આદિ, તથા પાદોવડે તીર્થાટન આદિ કર્મો, કેવળ હૃદય-પ્રીત્યર્થે કરે છે. ૧૧

અ-શ્રદ્ધા, તથા ભક્તિ-પૂર્વક તથા કેવળ હૃદય-પ્રીત્યર્થે કામનાથી વર્જિત થઈને જેઓ કર્મ કરે, તેમનાથી અન્ય પ્રકારે કર્મ કરનાર ને શું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય? તેનું દલે 'યુક્ત' ઇતિ મતાર્થ વડે કથન કરે છે—

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે મક્તો નિવધ્યતે ॥૧૨॥

અન્વ—(યઃ તુ) કર્મફલં ત્યક્ત્વા યુક્તઃ (મવાતિ સઃપવ) નૈષ્ઠિકીમ્
જ્ઞાંતિમ્ આમોતિ । (ય તુ) ફલે કામકારેણ સક્તઃ (સન્)
અયુક્તઃ (સ) નિવૃદ્ધ્યતે ॥૧૨॥

અ-મદસત્ વસ્તુનો વિવેકવાન્ એવો જે કાંઈ મુમુક્ષુ મોક્ષેચ્છાના લીધે
કર્મ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી મમશુદ્ધિવાળો હોય, તે નૈષ્ઠિકશાંતિને પ્રાપ્ત
કરે, અને જે અવિવેકી પુરુષ કામનાવડે યુક્ત થઈ કર્મફળ વિશે આમકન
થતો ઉક્તવક્ષણ કર્મો કરવાને તત્પરાયણ ન હોય, તે જન્માદિ બધા
નવાન થાય

૧૨

વિ-યઃ=સત્ તથા અસત્ વસ્તુનો વિવેકવાન્ મુમુક્ષુ; કર્મફલં ત્યક્ત્વા-
જે કર્મો પોતે કરે તેના ફળની અપેક્ષા કર્યા વિના; યુક્ત -ચાલતથા અચાલની
ચિધ્ધિ તથા અચિધ્ધિ વિશે મમભાવ ગંભી નૈષ્ઠિકી-કર્મોનિષ્ઠા વડે જન્ય;
જ્ઞાતિ ચિત્ત-શુદ્ધિને.

જે કર્મફળની અપેક્ષા કર્યા વિના, મમશુદ્ધિવડે યુક્ત થઈ કેવળ
પરમેશ્વર-પ્રીત્યર્થે કર્મ કરે તે ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે; અથવા, કર્મનિષ્ઠ
વડે જે ચિત્ત-શુદ્ધિ સમુપજ્ઞ થાય તેના વડે ઉત્પન્ન થતી જ્ઞાન-પ્રકાશિત
(નૈષ્ઠિકી) મુક્તિ (જ્ઞાતિ) ને પ્રાપ્ત કરે છે.

આથી ઉલટું જે અવિવેકી હોય, તે કામના વડે યુક્ત હોવાથી
(કામકારેણ) કર્મફળ વિશે (ફલ) આસકન થતો (સક્ત) ઉક્તવક્ષણ
કર્મો કરવામા તત્પરાયણ ન હોનાથી (અયુક્ત) નિબધ્ધ થાય, તેથી
તુ ઉક્તસ્વરૂપ યોગ વડે યુક્ત થા,

તાત્પર્ય -આ રીતે, નિઃકામ-શુદ્ધિ-પૂર્વક જે કાંઈ કર્મ કરે તે વડે
મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, અને કામના વડે યુક્ત થઈ જે કાંઈ કર્મ કરે તે વડે
બધન થાય એમ મુચ્ચન કરેલું છે.

૧૨

અવ-અકામી પુરુષને કેવળ કર્મ-યોગવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, તો
સર્વ પુરુષોએ કામનાથી રહિત થઈ કેવળ કર્મ કરવા ઘટે, અને કર્મ-સંન્યા-

સની કર્તવ્યતા રહે નહિ? આ રીતની શકા યોગ્ય ન હોય, કારણ કેવળ નિયત નૈમિત્તિક કર્મવડે' આ ન્યાયાનુમાર, કામનાથી રહિત થઇને કરેલ કર્મોનું ફળ-ચિત્ત શુદ્ધિ હોય, તે ચિત્ત-શુદ્ધિનું ફળ જ્ઞાન હોય અને મર્વ ક્રમેના મન્યાસ તે જ્ઞાનનું ફળ હોય છે-

તિત્યનેમિત્તિરેન્વ કુર્વાણો દુરિતક્ષયમ્ । જ્ઞાનચવિમલોદુર્વૈત્તમ્યામેન ચ વાસ-
યેત્ । અધ્યાસાત્પરચવિજ્ઞાન. કેવલ્ય લમતે નર. અર્થ:-મુમુક્ષુ પુરુષ, કેવળ
નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોવડે દુરિતનો નાશ કરી, અબ્યામ વડે વિજ્ઞાનને
પરિપક્વકરી, કેવલ્ય-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે' આ ન્યાયાનુમાર, જે મુક્ત
આત્મ-નિષ્ઠ હોય તેને કેવલ્ય-મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. માટે અનેક જન્મો
વિશે કરેલા પુણ્યોના પરિપાક લીધે જેને મમ્યદ્ પ્રકારે ચિત્ત-શુદ્ધિ ઉત્પન્ન
થપ્તી હોય તે ચિત્ત-શુદ્ધિ વડે જ પરમાત્મ સ્વરૂપની એકતાનું વિજ્ઞાન જેને
સમુત્પન્ન થયય હોય, તેવા સર્વાત્મશોષકવેત્તાને કારણના અભાવના લીધે
કર્મક્લેશ પણ મનવે નહિ, કિંતુ એક અત્મવેત્તા હોય તે સર્વ ક્રમેના મન્યામ
કરી, પોતે અવિકલ અત્મસ્વરૂપે તૂણ્ણી-સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે એમ હવે 'સર્વ'
કૃતિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુરં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહે નૈવ કુર્વન્નકારયન્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વ—વશી સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્ય નવદ્વારે પુરે દેહે ન કુર્વન્

ન કારયન્ એવ સુખં આસ્તે ॥ ૧૩ ॥

અન્વ—જેને મર્વ ઇન્દ્રિયો વશીકૃત હોય તેવો શુદ્ધ મનસાનો અત્મવેત્તા,
અધિષ્ઠાન રૂપ અત્મનત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી, મર્વ દશ મિથ્યા રૂપ
હોય એમ જ્ઞાન મિદ્ધ થવાથી, કર્મ, તેનો કર્તા, તેનું ફળ આદિ મર્વ મિથ્યા
સ્વરૂપ છે એમ મમજી તેમનો મનથી પરિત્યાગ કરી, આત્મા પોતે કાષ્ટ
કરતો નથી કે કાષ્ટ કરાવતો નથી એમ મમજી, નવદ્વાર વાળા નગર રૂપ દેહ
વિશે, તૂણ્ણી-સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે.

વિ-સર્વં કર્માણિ=નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય તથા પ્રતિવિદ્ વક્ષ્યવાણા
 શાસ્ત્રીય તથા અનાસ્ત્રીય યાવત્ કર્મોત્તે-મનમા-અવિ'શન ૫૫ ક્ષત્ર-
 ત્વના યથાર્થ અરૂપતુ મંદર્શન થયે, પગ્ગ્રહ વિદે આરોપિત કૃતે મર્
 દમ્યવસ્તુના મિથ્યાપણાની પ્રતીતિ જેને ઉત્પન્ન થયત હોય તેવા મનવડે,
 સમ્યક્સંયાનત્ મર્ તેના કર્તા તેના આધન, તેના ક્ષણ, મર્ કેવળ અમત
 રૂપ હે ય આ રીતનો અનુભવ મિદ્ થતા તેમનો મંત્યાગ કરીને, વગ્ગી=નિત્ય,
 નિરતર સેવન કૃતે ન અમાધિનિષ્ઠાના લક્ષે મર્ વામનાઓનો મમુદાય
 નિર્મૂ નન થયે જાણ તથા આશ્વન્તર મર્ ઇન્દ્રિયો સુપ્રમત્ત થતા, સર્વ
 ઇન્દ્રિયોનો અમૂદ નીકૃત હોય તેવા શુદ્ધ મનવાગો બ્રહ્મવેતા

‘ મનવડે ’ આ રીતના વચનથી તો મર્ કર્મોત્તે ત્યા । કેવળ મનવડે
 થઇ શકે, કિંતુ બ્રહ્મરત્ની ક્રિયાનડે તેમનો ત્યાગ ન થાય, આમ હોય
 તો વિરિત કર્મોત્તે ત્યાગ અસિદ્ધ થાય ? આ રીતની ગ કા યોગ્ય નથી

‘ વિક-પા ન હિ વસ્તુ ’ નૃમિહોત્તર તાપિની ॥ ‘ માયામાત્રનિર્દક્ષતમ્ ’
 ગોડપા ૦ ૧-૧૭ અર્થ—નિત્યે નિકરૂપ એ વસ્તુ ન હોય, આ દૈન દેવજ
 માયા-મા । છે, ’ આ અનિષ્ઠા અનુમાગ, સર્વ દુગ્ધ મિથ્યા સ્વ પ છે આ
 રીતની શુદ્ધિનાગા જાની પુરૂષો કર્મ વિવિ અનુપપન્ન હોત કાગ્ધુકે વિધિનો
 પણ દશ્ય-પદાર્થની અદ્ય અત પાન થાય, અને તેવી જેમ મશ્ચરીના
 યથાર્થ-રૂપરૂપતુ જેને જ્ઞાન મિદ્ હોય, તેને જળવત્ જળપાનતુ વિધિ
 વચન પણ મિથ્યા પે હોય, તેમ જેને અધિધ્વાનશૂન ક્ષત્રતરનતુ જ્ઞાન મિદ્
 હોય તેના બ્રહ્મદર્શી પુરૂષો, કર્મવિધિ પણ કર્મ તથા કર્મના કાગ્ધવત્ દેવજ
 મિથ્યા ઉપજ હે ય, મર્ પ્રમાણોત્તે આ મર્ દશ્ય કેવળ મિથ્યારૂપ
 છે એમ જાણનાર બ્રહ્મવેતાને જમ-પ્રગતિ જ્ઞાપિ મલાવે નહિ

આ સર્વ દશ્ય કેવળ મિથ્યારૂપ છે એમ જાણી પ્રવૃત્તિ કૃતે આમ
 કહ્યું પણ યુક્ત નહાય, કારણ કે મિથ્યાપણાની શુદ્ધ, અને પ્રવૃત્તિને
 પરસ્પર વિરોધ હોનાથી, તેમને એક-આધિ-શ્વપણુ (આશ્રયપણુ) થટે

નહિ; જો તેમ હોય તો અંદર મિથ્યાપણાની શુદ્ધિ રાખી અને બહાર સત્યપણાની શુદ્ધિ રાખી કર્મ કરે? આમ પણ કહેવું અયોગ્ય છે; કારણ કે એક વસ્તુ વિષે શુદ્ધિદય થટે નહિ; મરુસ્થલીનું જેને દર્શન થયેલ હોય તેવા પુરુષને જળની મિથ્યાપણાની તથા સત્યપણાની શુદ્ધિ, આ ઉભય પ્રકારની શુદ્ધિ નિમ્ને ઉપપન્ન ન હોય; તેજ રીતે સર્વ દર્શના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન, સર્વ દર્શના સત્યપણાનું જ્ઞાન, તથા તે દર્શન વિષે પ્રવૃત્તિ, આ સર્વે એક પુરુષવિષે કદાપિ ઉપપન્ન હોય નહિ; પદાર્થ વિષે સત્યપણાની શુદ્ધિ થયા પછી જ તેના મિથ્યાપણાની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, એટલે સર્વ દર્શના મિથ્યાપણાના દટપ્રતીતિ જે જ્ઞાનીના મનવિશે સિદ્ધ થયેલ હોય તેને બહિઃપ્રવૃત્તિ કેમજ મંપન્ન હોય ?

યદ્યનસાધ્યાયતિ તદ્વાન્ના વદતિ તત્કર્મણા કરોતિ અર્થઃ-- જે વસ્તુનું મન વડે ધ્યાન કરે તે વસ્તુનું વાણી વડે કથન કરે, અને તેજ કર્મવડે કરે, આ શ્રુતિ અનુમાર, મનો-વ્યાપાર વાગાદિની પ્રવૃત્તિનો પૂર્વગામિ હોય, એટલે બહારથી ક્રિયા કરવી અને મનવડે સંન્યાસ કરવો એ રીતની શંકા કેવળ અધ્યાત્મિક હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

આમ હોવાથી અતિ ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, સર્વ દર્શના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરી, સર્વ કર્મોનો મનવડે પરિત્યાગ કરી, પોતે અવિક્રિય બ્રહ્મસ્વરૂપે તૂંછણી રૂપે સ્થિતિ કરે છે.

આ બ્રહ્મવેત્તા તૂંછણીરૂપે સ્થિતિ કયા કરે ? તેનું હવે ' નવ ' ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે કથન કરે છે:--

નવદ્વારે પુરે--જો ચક્ષુઓ, જો શ્રોત્રો, જો નાસિકાઓ, વક્ર, તથા પાશુ (ગુદા) અને ઉપસ્થ (ગુહ્ય ધન્દ્રિય) આ નવસંખ્યાક દ્વારો સૂર્ય આદિ દેવતાઓ વડે રક્ષિત હોય જેના તે નવ દ્વારવાળું અર્થાત્ કેવળ પ્રત્ય ગાત્રા ૩૫૨ જ્ઞવાળું, શુદ્ધિરૂપ પ્રધાનવાળું મનઃપર્ચતના સર્વ ધન્દ્રિયો ૩૫ પરિત્યારક વાળું, પ્રાણાદિ દશ વાયુના સમુદાય રૂપ આમપાલક વાળું,

વિષ્ણુ આદિ મર્વ દેવતાઓના આયતનરૂપ નવ દ્વારવાળા દેહ નગર વિષે; મુગ=જે રીતે આત્મ-સુખનો આવિર્ભાવ થાય તે પ્રકારે; અસ્તે—સ્થિતિ કરે છે.

આ રીતે 'વિદ્વાન પુરુષ દેહ વિષે સ્થિતિ કરે છે' એમ કહેવું અનુ-પપન્ન હોય, કારણ કે વિદ્વાન તેમજ અવિદ્વાન, યોગી તેમજ અયોગી, સર્વ કોઈ કેવળ દેહ વિષે સ્થિતિ કરે છે; કારણ કે હું આહી સ્થિતિ કરું છું એમ મર્વ કોઈને અનુભવ સિદ્ધ હોય છે; આ રીતની શંકા કેવળ અયોગ્ય છે; કારણ કે દેહ વિષે આત્મશુદ્ધિવાળા અત્યંત મૂઢ-પુરુષ વિષે વિપરીત પ્રતીતિ જોવામા આવે છે.

કેવળ દેહને આત્મારૂપે માને તેવા મૂઢનમ પુરુષને, ધરના ઉંખરમાં હું એમું છું આ રીતની પ્રતીતિ થયા વિના હું દેહ વિષે સ્થિતિ કરું છું આ રીતની પ્રતીતિ, બ્રહ્મવેત્તાની પ્રમાણે સંભવે નહિ; વળી બ્રહ્માંડ વિષે ચરાચર સર્વ વસ્તુને પેતાના તેજ વડે પ્રકાશિત કરનાર સૂર્યના પ્રમાણે, શુદ્ધિ આદિ સર્વ અનાત્મ દશ્યમાત્રને આત્મભાસવડે પ્રકાશિત કરનાર સ્વ-પ્રકાશરૂપ ચિત્, એકરસ, સર્વ-સાક્ષિરૂપ, અસંગ, ઉદાસીન, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ તથા સુક્ત સ્વભાવવાનું આનન્દધન આત્મા તે હું પોતે જ છું એમ આત્મ-સ્વરૂપે જે સાક્ષાત્કાર કરે તેવો વિદ્વાન પુરુષ જે દેહથી આત્મા-વ્યતિરિક્ત છે એમ જાણે તેજ કેવળ, જેમ દેવદત્ત પોતીકા ધર વિષે સુખેથી એસે તેમ પોતીકા દેહ વિષે બ્રહ્મસ્વરૂપે સુખેથી સ્થિતિ કરવાને સમર્થ હોય; તેથી જ 'સર્વ કર્મોના મન વડે સંન્યાસ કરી મર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને નવદ્વારવાળા નગરરૂપ દેહ વિષે સુખેથી સ્થિતિ કરે છે' એમ શ્રી ભગવાને ઉક્તિ કરેલી છે;

અથવા આ વાક્યાર્થનો ખીજો પણ અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:--

નિત્ય, નિરંતરરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠા વડે સુક્ત થઈ જેણે અંદરની તથા બહારની યાવત ઇન્દ્રિયોને વશ કરેલી હોય તેવો નિશ્ચલ મનવાળો (યગી) શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા, વિહિત, પ્રતિપદ્ધ તથા આ ઉભયથી વિલક્ષણ દેહચેષ્ટા રૂપ

સર્વકર્મો, (સર્વકર્મણિ) વ્યતીત થયેલ અનેક ક્રમો વિશે, તેમજ અધુના સર્વ અવસ્થાઓ વિશે, દેહ તથા ઇન્દ્રિયના વ્યવહારરૂપે પરિણામ પામેલ કેવળ પ્રકૃતિના યોગે સર્વદા કરાય છે, અને હું તો ક્વચિત્ કૃતરથ અમંગલ ચિત્તરૂપ છું, તેથી હું કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી, આ રીતે આત્મ-વસ્તુ તથા અનાત્મ-વસ્તુના સ્વરૂપના વિવેક-જ્ઞાનવાળા મનરૂડે, નવદ્વાગવાળા નગરરૂપ દેહ શબ્દ વડે જે ઉપનિષિત કેવળ પ્રકૃતિ, તે વિશે જન્મ મગ્ધ આદિ નિકારો, કર્તાપણુ, બોગતાપણુ, સુખિ તથા દુઃખિપણુ આદિ ધર્મો, તથા જાગૃતઆદિ અવસ્થા વિશેષ આ મર્વેનો વિચય કરી, (સમ્યક્) અર્થાત્ આ સર્વ વિકારાદિ પદાર્થ કેવળ પ્રજ્ઞાનના પરિણામરૂપે હોય, કિંતુ કૃતરથ, અસંગ ચિદ્રૂપાત્મા એવો હું તેને આ પદાર્થો મળેલ ધરાવે નહિ, આ રીતે દેહાદિ સર્વ અનાત્મ-વસ્તુ માથેનો તાદાગ્યાધ્યામનો પતિયાગ કરી, (સમ્યક્) પોતે કેવળ પોતાના આત્મા વિશે નિષ્કલ્પ, નિષ્ક્રિય, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિરન્તર આનંદ એવરસ આદિનીય બ્રહ્મરૂપે તૂંચ્યા-પૂર્વક મુખેથી સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ તે કાંઈપણ વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી નવદ્વારપુરે=સ્થૂળ પુરંદ્રક વડે નવદ્વાગવાળા નગરવિશે, પુરે-પુરસદશ, તા પૂર્ણ સ્વરૂપે હોવાથી પુર કહે છે, તે વિશે દેહે દેહના વારણ વિશે અર્થાત્ દેહ શબ્દ ઉપનિષિત પ્રકૃતિ વિશે,

શ્લોક - જપા કુસુમની (ચીનાઇ ગુનામ) માનિષ્યતા વીરે સ્મૃતકના વિશે જેમ રહતતા પ્રતીત થાય, તેમ દેહાદિ અનાત્મ-વસ્તુની સાનિષ્યતાના લીધે આત્મા વિશે અનાત્મ-વસ્તુરૂડે કરાયેલા મર્વ કર્મો જે પ્રતીત થાય તે સર્વ કર્મો કેવળ પ્રકૃતિ-જન્ય હોય, ' હું કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી ' આ રીતના જ્ઞાન લીધે બ્રહ્મભાન સપન્ન થઈ વિદ્વાન પુરૂષ ભક્ષે બ્રહ્મભાને સ્થિતિ કરે, તથાપિ તે નિષ્ક્રિયરૂપે સ્થિતિ કરી શકે નહિ, કારણ કે તે બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે એટલે તેને દેહાદિ અન્ય અનાત્મ વસ્તુ-કર્તૃક ક્રિયા સાથે સંબંધનો અભાવ હોય, તથાપિ સ્વાત્રય-ક્રિયાપણુનો તેને સંભવ હોય.

જેમ ઘરની અંદર રહેલ પ્રદીપને પવન આદિ અન્ય-કર્તૃક ચલન ક્રિયાનો અભાવ હોય, તથાપિ તેને તેમનું પ્રદલ્ય કરવું, આ રીતની તૈલાદાનરૂપ ગ્વકર્તૃક-ક્રિયા વિદ્યમાન હોય; અથવા જેમ ગજનું આરોહણ કરીને ગમન કરનાર રાજાને ગજકર્તૃક (ગજવડે કરવામા આવે તે) ગમન-ક્રિયાનો અભાવ હોય, તથાપિ તે ગાજને સ્વનિષ્ઠ ચલન-ક્રિયા તથા ગજપ્રેરણા આદિ ક્રિયા વિદ્યમાન હોય, તેમ પરમાત્માને પણ સ્વનિષ્ઠ કર્તા તથા કારણતાપણ અવશ્ય હોય જ ? આ રીતની ગંઢા યોગ્ય નહોય;

(સમાધાન)—પરમાત્મા નિરવયરૂપે હોવાથી તેને ક્રિયાશ્રયપણું અનુપપન્ન હોય, વળી, ‘ નિર્ગુણ નિષ્ક્રિયમ્ ’ શ્લેઃ ૬-૧૯ અર્થ—પરમાત્મા અશ નથા ક્રિયાથી રહિત છે’ આ શ્રુતિવાક્યાનુમાર આત્મા નિરવયવ તથા નિષ્ક્રિયરૂપે હોવાથી આત્માને ક્રિયાવત્તા તથા માવયવતા માનીએ તો તેને અનિત્યતા પ્રમકત થતા સર્વ વાન્ધિઓને અનિષ્ટરૂપ થાય તથા ધુનિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, તેથી અવયવિનાના લીધે રાજાને જેમ કતૃત્વ આદિ ઉપપત્તિ સિદ્ધ હોય, તેમ આત્માને કતૃત્વ આદિ મિદ્ધન હોય, એમ હવે ‘ નૈશ્વર્ણ્યકારયન્ ’ ઇત્યાદિ પદાર્થ વડે બોધોક્તિ કરે છે —

નિરવયરૂપે હોવાથી પરમાત્મા પોને કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી, તેમ ખીજા કાંઈ પામે કંગવતો નથી, પ્રમાણુનો વિરોધ આવે માટે જે વસ્તુ નિરવયવ તથા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપવાળી હોય તેના વિષે ચલનક્રિયાની કલ્પના કેમ જ કરી શકાય ? નિરવયવ તથા પૂર્ણસ્વરૂપ આકાશ વિષે જેમ ચલન ક્રિયા ન મળવે તેમજ આત્મા વિષે સમજવું; કારણ કે ‘ આત્મા નિત્ય સર્વગત તથા નિશ્ચય રૂપ છે’ (૨-૨૪) આ વચન વડે આત્માની પૂર્ણતા તથા નિષ્ક્રિયતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

‘જે નિરવયવ તથા નિષ્ક્રિયરૂપ પરમાત્માને કતૃતા તથા કારણિતાનો અભાવ હોય, તો ‘ સર્વાધિપત્યુરુત્તે મહાત્મા ’ શ્લેઃ ૫-૩ એવ એવ તાદુર્મ્મ વાસ્યતિ ’ કૌપિતિકી ૦ ૩-૮ ‘એષત્વાત્માન્તયમિમ્યૂત’ શ્લુ ૩-૭-૯ અર્થ—

મહાત્મા મર્વ પદાર્થનું અધિપતિપણ કરે છે,' કેવળ આજ આત્મા કુશળ કર્મ કરાવે છે,' 'આજ તારો આત્મા અન્તર્યામી તથા અમૃતરૂપ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આત્માની કર્તૃતા તથા કારણિતૃતા પ્રતિપાદન કરે છે તે સર્વે અપ્રમાણભૂત થાન ? આ રીતની શકા યોગ્ય નથી, કારણ કે કેવળ સાનિધ્યતાના વીધેજ આત્માને કર્તૃતા આદિ મળવે છે

જેમ સૂર્યની સાનિધ્યતાના નીચે ભો-નિરૂત્તિ થતા તે નિરૂત્તિનું કર્મ સૂર્ય કરે છે એમ ઉપચાર રૂપે કહેવાય જેમ સુગ્રીવની માનિધ્યતાના વીધે લોહાની ચનનક્રિયા મિદ્ધ થતા, સુગ્રીવ લોહની ચનનક્રિયાનો કારણિતા છે એમ ઉપચાર કરાય, તેમ આત્મતત્ત્વની માનિધ્યતાના વીધે પ્રકૃતિનું નિર્મૂળભણ થતા, તે વિમૂળભણ કર્મરૂપ સર્વાધિપતિ-પણાનો ઉપચાર કેવળ અવિદ્યારૂપ પરમાત્મા વિધે કરાય છે, તેજ રીતે આત્માની માનિધ્યતાના વીધે બુદ્ધિઆદિની પ્રવૃત્તિ થતા બુદ્ધિઆદિને આત્મા પ્રવર્તાવે છે, આ રીતે કેવળ અવિદ્યારૂપ આત્મતત્ત્વનિય, પરમાત્મા પ્રવૃત્તિ આદિ કર્મ કરે છે તથા કરાવે છે આ રીતનો પ્રવૃત્તિનો મિદ્ધા ઉપચાર કંવામા આવે છે

ધ્યાયનીવ લેણ્યતીત જુ. ૪૧. ૭ અર્થ તે યાન યનો હોય નીન, થતો હોય તેમ આ શ્રુતિઅનુમર, આત્માને આ રીતની કર્તૃતા તથા કારણિતૃતાનો સહનહોન થી તે અર્થનું પ્રદણ કરીને પ્રાણિઓની અમૃત ત્વના મિદ્ધ કંવા અર્થે શ્રુતિઓ પરમાત્માની કર્તૃતા તથા કારણિતૃતાન કથન કરે છે, આ ઉ તરી ત વડેજ પરમાત્મા પ્રત્યે સૃષ્ટિ આદિ ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની પ્રામાણ્યતા સિદ્ધ હોય છે, જો તેમ ન હોય તો ' નિર્મલ નિષ્ક્રિય દાંતમ્ ' શ્રે. ૬. ૧૮ અર્થ—આત્મા અગર રૂપિત નિષ્ક્રિય તથા ગાતરૂપે છે, ' ન તદગ્નાતિ કિંચન ન તદગ્નાતિ કથન સુમા. ૧. ૮. ૧ અર્થ તે કોઈ પદાર્થનું ભક્ષણ કરતો નથી તેનું કોષપણ ભક્ષણ કરતું નથી ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે આત્માનું નિર્નકરપણ પ્રતિપાદિત કરેલું છે તે શ્રુતિઓનો વ્યાકોષ મિદ્ધ થાય,

તાર્કિક — આ રીતે અનેક શ્રુતિઓના પ્રમાણ વડે પગમાત્માની નિર્નિર્વિક્ષિતા સિદ્ધ છે તેથી આત્મા કાંઈ કર્મ કરતો નથી તેમ કાંઈ કર્મ કરાવતો નથી એમ મિદ્ધ થાય છે

૧૩

ગવ—આત્માની નિઃસ્વયતાના વધે તેને ક્રિયાની આશ્રયતા અનુપ પ ન હોવાથી, તેને કૃતૃતાનો અમભવ હોય, નચાપિ જોમ અવશ્યજ્ઞાને (ભોક્ત્ર્યુત્પ) અવશ્યાનુના મિદ્ધ હોય, તેમ આત્માને કારયિનના મ સદ્ ન હોય ? આ રીતની ન મા ડ વી અયોગ્ય છે, કારણ કે જો તેમ હોય તો પ્રાણિઓની આત્મ માનિધ્યતા નિત્યરૂપે હોવાથી, મર્મ પ્રાપ્તિ ઓને કેવળ પ્રકૃતિ મર્મદા મિદ્ધ થાય, કિંતુ તેમ જોવામા આવતું નથી તેથી આત્માને કારણિત્વના પ્રમાણ વડે મિદ્ધ નથી આ રીતના આશય વડે દવે ' ન કૃતૃત્વ ' ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

ન કૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગઃ સ્વમાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

અન્વ—પ્રભુ લોકસ્ય કૃતૃત્વ ન સૃજતિ (તથા) કર્માણિ ન સૃજતિ । કર્મફલસંયોગં (ચ) ન સૃજતિ સ્વમાવ તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

અ—આત્મા, પોતે તુ આ કર્મ કર એ રીતે પ્રાણિઓની કર્મ વિગેની પ્રકૃતિને ઉત્પાદન કરતો નથી, તેમ તે કર્મને ઉત્પાદન કરતો નથી, તેમ તે કર્મ-ફળના મયોગને પણ ઉત્પાદન કરતો નથી, કેવળ કર્મ રૂપ પ્રકૃતિ ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વસ્તુને સપાદન કરીને સુખ તથા દુઃખને અનુભવ કરાવે છે

૧૪

વિ પ્રભુ = પોતેજ સર્વત્ર કર્મ રૂપે લાસે છે, વા સર્વ પદાર્થને આત્મમ । કરે તે, વા સર્વાત્મ રૂપે કેવળ પોતે જ જો લાસે તે આત્મા

(પ્ર+મુ) કૃતૃત્વ=આ કર્મ તું કર, આ રીતની કર્મ વિધેની પ્રવૃત્તિને, લોકસ્ય=પ્રાણિની, આત્મા પોતે કામ પણ જન્મને કર્મ વિધે પ્રવૃત્તિ કરાવતો નથી, યજ્ઞા 'કર્તુરીપ્સિતતમર્મ' અર્થ—કર્તાની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવાને ઇષ્ટતમ કારક 'તે કર્મ' સજ્ઞાને પામે, 'આ સ્મૃતિ વાક્યાનુમાર, ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત કરવાને જે ઇષ્ટતમ રૂપે હોય તેને કર્મો કહે છે, ન સૃજતિ=ઉત્પાદન કરતો નથી, આત્મા કર્મોને ઉત્પાદન કરતો નથી; અર્થાત્ ઇષ્ટ પ્રદ વા અનિષ્ટ-પ્રદ, જે કાંઈ વસ્તુ ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય હોય તેને તે સંપાદન કરતો નથી; કર્મફલચનસૃજતિ=તે તે પ્રાણિને તે તે કરેલ પાપના તથા પુણ્યના ફલ વડે મયોજિત કરતો નથી; અર્થાત્ આત્મા પ્રાણિને સુખ દુઃખનો અનુભવ કરાવતો નથી.

જો આત્મ ને કાગ્યિતૃના, પ્રાપ્યિતૃના, તથા ભોજ્યિતૃના આદિનો અભાવ હોય તો કાગ્યિતા ભોજ્યિતા ભોગવાળ નારો તથા પ્રાપ્યિતા કાણુ-હોય ? ઇતિ આકાશા પ્રત્યે 'સ્વમાન' ઇતિ વાક્યાર્થ વડે કથન કરે છે--

સ્વમાન = જે પોતે જ મર્મ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે તે અથવા પોતાને જે ઉત્પન્ન કરે તે વામનામય પ્રકૃતિ, પ્રવર્તતે-કર્મ' રૂપ પ્રકૃતિ, ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વસ્તુને મંપાદન કરી સુખ તથા દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે,

તાત્પર્ય.-પોતે અવિક્રિય રૂપે હોવાથી પ્રાણિનો સ્વાત્મા, તો પ્રાણિની પ્રકૃતિ, તેની ચેષ્ટા, તથા સુખ દુઃખની અનુભૂતિનો કેવળ આદિ રૂપે હોય છે

૧૪

અર્થ--એવ એવ સાધુકર્મ કારયતિ સત્ત્વસ્થેયપ્રવર્તતે કૌપિતિકી '૩-૮ ક્ષેત્રઃ મર્મભૂતાનાં (૧૮-૬૧), 'સર્વાધિપત્ય કુરુતે મહાત્મા ન્વે ૩-૫' 'વર્માવહ પાપનુર્દ મોર્શ વાદ દેવમીજ્ય' પ્રમુ ડીજાતિ વિશ્વમુક ૨૧. ૬-૬ અર્થ--કેવળ આજ્ઞા આત્મા ઇષ્ટ કર્મ કરાવે છે, તે જ આ કર્મનો પ્રેરક છે, 'ઈશ્વર મર્મ ભૂતોના,' મહાત્મા મર્મ પદાર્થનું અધિપતિપણુ કરે છે ' 'ધર્મનું આવદન કરનાર, પાપનું નિવારણ કરનાર, ભગેશ, વરદાન આપનાર, પૂજ્યસ્વરૂપ દેવને, 'વિશ્વભોક્તા પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ-વાક્યો વડે.

પરમાત્માની કૃત્તા, કારણિત્તા, ધર્માવદતા, પાપ-નોદકતા, (પાપે તુ દૂરી કરણ) તથા મમર્ષણ કરેલી પૂજન આદિ વડે પગિતોષ્ટતા પ્રસન્નતા આદિ પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે પછી 'આત્માને કૃત્તા નથી વા કર્મને 'ત્યાદન કરતો નથી આ વચન 'હે આ માને શ્રુતિ તથા સ્મૃત્યુક્ત ધર્મ-સત્તાના અભાવનું પ્રતિપાન કરવું કેમ કરે ? આ રીતની શકા કોઈ કરે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ સ્મૃતિ શ્રુતિ તથા પુરાણો વડે પણ, આત્મા વિશે કેવળ ઉપાધિ-કૃત કૃત્તા આદિના આરોપ કરી, મુમુક્ષુઓને સત્ય-શુદ્ધિ અર્થે તેની ઉપામના કરના માટે પ્રવૃત્તિ મિદ્ધ થાય તે માટે તેમ પ્રતિપાન કરેલું છે, કિંતુ આત્માને-તાત્ત્વિક કર્તૃતા આદિ મિદ્ધ ન હોય, વસ્તુતઃ જોતા તો આત્મા પોતે કૃદગ્ન્ય, અસંગ તથા મિદ્ધપે હોનાથી પોતે કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી કરાવતો નથી તેમ કોઈના પાપને શૂદ્ધ કરતો નથી એમ હવે 'નાદત્ત' ઇત્યાદિ મત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિશુઃ ।

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્વ—વિશુઃ કસ્યચિત્પાપં ન આદત્તે સુકૃતં ચ ન એવ આદત્તે ।

અજ્ઞાનેન જ્ઞાનમ્ આવૃતં તેન જન્તવઃ મુહ્યન્તિ ॥ ૧૫ ॥

અ—વ્યાપક-૨૨૩૫ આત્મા પોતે ભક્તતા વા કોઈના પાપનું શૂદ્ધ કરતો નથી, તેમ જ શ્રાતાદિ કર્માનુષ્ઠાન વડે જગ્ન્ય પુણ્યને પણ તે શૂદ્ધ કરતો નથી, અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન આવૃત થયેલ હોય, તેથી પરમાત્મવત્તાના અનિવેશના લીધે મર્વ પ્રાણિઓ મોહને પામે છે. ૧૫

વિ—વિશુઃ=નિરવયવતા તથા નિષ્ક્રિયતાના લીધે વ્યાપક-૨૨૩૫ આત્મા, સ્વચરિત્=ભક્તતા, વા અન્ય કોઈ ના,

પ્રાણશ્ચ એમ દિ-દશ-ગર્ભ અર્થાત્ સુવર્ણને ગ્રહણ કરે, તેમ ના મા પોતે કોઈના પણ પાપને શૂદ્ધ કરતો નથી

‘ હરિ હરતિ પાપાનિ દુષ્કૃતિર્નૈવ સ્મૃત ’ ‘ અનરૂપ માર્જિતશાપસૂચય
 હરત્યશેષં સ્મૃતમાત્ર એવ અર્થ — દુષ્ટ મનવાળા પુરૂષો પણ દગિનુ ગમગણ
 કરે તો તે તેના પાપોને કરે છે, ‘ તેનું’ સ્મરણ કરતા જ તે અને જન્મવિત્રે
 ઉપાર્જિત કરેના પાપ-મચ્ચને અગેર રીતે કરે છે, ‘ ઇત્યાદિ નાકરો વડે
 ભક્તે કરેના પાપોને ભગવાન ગૃહણ કરે છે એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે એમ
 કોઈ કહે તો તે સાત સત્ય છે કિંતુ આ ગીતના પ્રતિપાદન રૂંડે તો જો
 પુરૂષ અનાત્મન હોય તેને પ્રથમના નામ પ્રીતન રૂપ પ્રાપ્તિન રૂંડે
 કેવળ પાપમાથી મુક્ત કરનાનો ઉદ્દેશ હોય, કિંતુ તે રૂંડે મધ્ય પગમાત્માને
 નિકારિતા સપાન કરી તે પાપનુ પ્રદણ કરે છે એમ પ્રતિપાદન
 કરેલું નથી

વળી ‘ તસ્માત્મકાતા વિનાશમન્મલમન્મામ્ । સહનાશ્વિ સંગચ
 વિદ્યૈકાન્તિકનિષ્કૃતિમ્ । પ્રજાવિનિષ્કૃતિ ગમા સદૃદવહિ કીતનમ્ અર્થ —
 તેથી જીવિ પુ ભગવાનનું નામ-સકીર્તન કરવું, જે જગતમા મગજ
 રૂપ છે, તે હે કોઈય (કુડગા ૧૧૧) ખરેખર મદાન પાપોના પગ
 એ નિવ પ્રાપ્તિન રૂપ છે શ્રી શબ્દ ભગવાનનું કેવળ એકાગ્ર નામપ્રીતન
 કરવું તે જ પ્રાપ્તિન રૂપ છે ‘ ઇત્યાદિ નયો વડે આ જ અર્થનું પ્રતિ-
 પાદન થાય છે, જો તેમ ન હોય તો આત્માનું નિર્વિભાગપણ પ્રતિપાદન
 કરનાર શ્રુતિઓનો વિરોધ પ્રચ્છન્ન થાય

વળી સદિન જેમ આ નિતે ગૃહણ કરે તેમ જેતે ભક્તના ના અન્ય
 પ્રાપ્તના ભક્તિપૂર્વક અને મમર્ષણ કરેના શ્રાવ તથા આર્ત- મોનગન રૂંડે
 જન્મ પુણ્યને પણ તે પ્રદણ કરેતો નથી.

તે આમ હોય તો ‘ ધમાતૃદ પાપનુદ વત્ દવમીડય ’ સ્વે ૪-૩૦
 પ્રમુ જ્ઞોણાતિ ‘ વત્ર પુણ ફલ તાય (ગી ૮-૨૬) અર્થ—વર્મનું આ
 વહન કરનાર, પાપોનો બદ્ધિહાર કરનાર, વરદાનનો આપનાર, પૂજ્યદેવને,
 ‘ પ્રમુ પ્રમત્ર થાય છે ’ પત્ર, પુણ્ય કરી જળ ઇત્યાદિ શ્રુતિ

તથા રમતિના વાક્યોની અપ્રમાણ્યતાનો આપાત થાય એમ કાંઈ કહે તે તે યુગ્મ નથી; કારણ કે આ વાક્યો વડે જેને પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની કામના હોય તેવા મુમુક્ષુને, પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવા રૂચિ ઉત્પાદન થાય તે માટે તે પરમેશ્વરની મદદતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; એટલે 'વાયુવદ્દેષિષ્ઠા ટ્વના અર્થ-અરેઅર વાયુ કે'કનાર દેવ છે' ઇત્યાદિ વાક્યવત્ આ વાક્યોની પ્રામાણ્યતા ઉપપન્ન છે.

પાંડિત તથા અપાંડિત મર્વ પુરૂષો, રનાં, સધ્યાનુદાન, યદા તથા દાન આદિ વડે ઉત્પન્ન થતા કૃણ કેવળ ઇશ્વરને સમર્પણ કરે છે, તેને ઇશ્વર ગૃહણ કરે છે તે કેમ થતે? આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે-વેદાંતવિચાર-જન્ય જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી સર્વ પુરૂષો આ રીતે વર્તન કરે છે એવા આશયથી 'અજ્ઞાનેન' ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધ વડે કથન કરે છે—

અજ્ઞાનેન=આત્મા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી લિપ્ત, અવિક્રિય, ચિદ્રૂપ, પરિપૂર્ણ અખંડ, આનંદ રૂપ, એક રસ રૂપે છે આ રીતનું જ્ઞાન, તેનાથી નિમલણ રૂપરૂપ, તે વડે આત્મ=તિરોહિત થયેલું; જન્તવઃ પ્રાણિઓ; તેન=પરમાત્મનરના અવિવેક લીધે;

શબ્દ વડે જેમ સૂર્યનું મિશ્ર તિરોહિત હોય, તેમ ઉક્ત-સ્વરૂપ જ્ઞાન અજ્ઞાન વડે તિરોહિત હોય, અને તેથી જ પરમાત્મ-નરના અવિવેક લીધે મર્વ પ્રાણિઓ, અહંમમાલિમાનને વશ થઈ, આ કર્મ વડે મને ઇશ્વર પ્રમન્ન થશે, મને તે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવશે, હું ભોગ ભોગ-વીશ તથા ભોગવાવીશ ઇતિ પ્રકારે મોહને પામે છે; અર્થાત્ પરતત્ત્વને ન જાણતા સત્તા સંભારતાને પામે છે.

- ૧૫

અવ—જે સર્વ પ્રાણિઓનું જ્ઞાન અજ્ઞાન વડે આગ્રત થયેલ હોય, તેા મુમુક્ષુઓને આત્મ-જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ કેમ થાય? તથા તેઓને મુક્તિ કયા પ્રકારે પ્રકારે મિદ્ધ થાય? આ રીતની આકાંક્ષા પ્રત્યે, ઇશ્વર-પ્રીત્યર્થે

નિત્ય તથા નૈમિતિક કર્મો કરીને જ્યારે ચિત્તનો પરિણામ મિદ્ધ થાય. ત્યારે મમ્યગ્જ્ઞાન ઉદયને પામે, તે અજ્ઞાનનો નાશ કરી જ્યારે પગ્તરને પ્રકાશ કરે ત્યારે તેઓ મુક્તિને પામે એવા આશયથી હવે જ્ઞાનેન' ઇલાદિ ઉભય મત્રોવડે કથન કરે છે—

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મન ।

તેષામાદિત્યગ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વ—યેષા આત્મન અજ્ઞાન તુ જ્ઞાનેન નાશિતમ્ તેષામ્ જ્ઞાનમ્
આદિત્યવત્ તત્પરમ્ પ્રકાશયતિ ॥ ૧૬ ॥

અ—જેઓનું શુદ્ધિનું અજ્ઞાન જ્ઞાન વડે નષ્ટ થયલું હોય, તેઓના જ્ઞાન વડે આદિત્યની પ્રમાણે પર-બ્રહ્મનરવનો પ્રકાશ થાય છે ૧૬

વિ—‘તુ’ શબ્દ વડે, જ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થવડે અજ્ઞાનના નાશનો અસંભવ હોય એમ સૂચન કરેલું છે ચણા=કર્મ તથા ઉપાસના વડે જેમના ચિત્ત પરિપક્વ થયલા હોય તેઓનું, જ્ઞાનેન શ્રવણ આદિ વડે સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ આત્મ-વિષયક જ્ઞાન વડે, આત્મન=શુદ્ધિ સમધી, શુદ્ધિ-નિષ્ઠ, જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન શુદ્ધિના ધર્મ રૂપે હોય, તેથી જેમ પડળના ભાવાભાવે આવરણ તથા અનાવરણ કેવળ ચમુ વિરે હોય, કેવળ ઘટને કાંઈ આવરણ કે અનાવરણ હોય નહિ, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન કેવળ અનાવરણ શુદ્ધિને હોય, કેવળ તે આત્માને ન હોય આત્મ ન હોય તો હું રૂપે પ્રતીતિ અનુત્પન્ન થાય, તેથી જ અજ્ઞાન કેવળ શુદ્ધિને સમધ કરાવનાર હોય, અને તે અજ્ઞાન વડે મોડને પામી પ્રાણીઓ સમાર-ગતીને પામે છે

સૂર્યોદય વડે જેમ તિમિરનો નાશ થાય, તેમ મર્ત અનર્થના બીજ રૂપ તે અજ્ઞાનનો (તત્ અજ્ઞાન) જ્યારે નાશ થાય, ત્યારે શુદ્ધ-ચિત્તવંત એવા તેઓને (તેષામ્) જ્ઞાન સમુત્પન્ન થતા, જેમ ઉદય પામેનો આદિત્ય (આદિત્યવત્)

પેદાર્થ માત્રને પ્રકાશિત કરે, તેમ સર્વવેદાત વિશે પ્રસિધ્ધ, મત્ય, તથા જ્ઞાનાદિ લક્ષણવાન પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મત્વ (તત્પરમ્) નો પ્રકાશ થાય છે, અર્થાત્ મૂર્ચનાપ્રકાશ વડે ‘આ કેવળ સ્થાણુ છે’ એ રીતનું જેમ યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેમ જ્ઞાનના પ્રકાશ વડે, હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છું’ એમ પોતીકા પ્રત્યગાત્માનો બ્રહ્મસ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ભવ-તતત્યક્તેન મુંચીયામાઘૃષ્ઠકસ્ય સ્વિષ્ણનમ્ અર્થ—મર્વ કર્મ મન્યાસ ઝરી તુ આત્મતત્ત્વનું પરિપાનન કર, કોઈના મનની તું અપ્રકાશના કર (ધૃશા ૨) ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત રીતિ વડે, જેઓને વિદેહ કૈનત્ય-મુકિતની કામના હોય તેવા મુમુક્ષુઓને તો જે જ્ઞાન મમુત્પન્ન થયતું હોય સરક્ષણુ કર્તવ્ય રૂપ હોય, તથા સદા આત્મનિષ્ઠ થઈ ક્રિયિત બાહ્ય પદાર્થનું દર્શન કરવું નહિ એમ જોષ કરી દેવે “તદ્બુધય” ઇતિ મત્યાર્થ વડે કથન કરે છે—

તત્ત્વદ્વયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણા .

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનિર્ઘૂતકલ્મષા ॥ ૧૭ ॥

અન્ય—તદ્બુધયઃ તદાત્માન તાન્નિષ્ઠા તત્પરાયણા (તદ્વા) જ્ઞાન નિર્ઘૂતકલ્મષા (સન્તઃ સ્વયં) અપુનરાવૃત્તિં ગચ્છન્તિ ॥ ૧૭ ॥

ત-જે સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળા, બ્રહ્મસ્વરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ, તથા બ્રહ્મપરાયણ હોય તેઓના પાપો જ્ઞાનવડે નષ્ટ થતા, તેઓ દેહ સબંધથી રહિત એવી મુકિત પામે છે

૧૭

પિ-તત્ત્વદ્વય—આદિત્યવડે જેમ રૂપનો પ્રકાશ થાય, તેમ શ્રવણાદિ જન્ય જ્ઞાનવડે પ્રકાશને પામેન, સર્વવેદાત સાચો વિશે પ્રસિધ્ધ, સચ્ચિદાનંદ એકરસ સર્વાત્મક જે પરબ્રહ્મત્વ, કેવળ તેના વિશે બુધ્ધિ જેમની રોય તવા, અર્થાત્ સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળા,

તાત્પર્ય:-કલ્પિત ભેદને ગૃહણ કર્યા વિના, ચક્ષુવડે જેમ રૂપતું દર્શન કરીએ તેમ મુમુક્ષુઓએ પ્રત્યક્ષદૃષ્ટિયે સદા મર્વદા કેવળ બ્રહ્મદર્શન કરવું.

મર્વદૃશ્ય કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે હોય એમ ગૃહણ કરે તથાપિ ગ્રહણ કરનાર અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થ, આ રીતનો ભેદભાવ રહે ત્યારે 'एतस्मिन्नुदरमन्तरं' એ અર્થતસ્યમયમવતિ તે ૨-૭ અર્થ:-આ વિષે લેશમાત્ર ભેદ ભાવ કરે એટલે તેને ભય થાય છે 'આ શ્રુતિ અનુમાર, ભેદદૃષ્ટાને ભય પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રસિધ્ધ કરેલું છે, તેથી અભેદ-દૃષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે એમ 'તદાત્માન.' ઇતિ રુદ્રાર્થવડે કથન કરે છે—

તદાત્માન:-તે બ્રહ્મજ હોય અર્થ પ્રતીતિરૂપ પરબ્રહ્મસ્વરૂપે જેમને તેઓ; અર્થાત્ હું 'કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે છું' આ રીતે કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વવિષે આત્મ સ્વરૂપે બ્રહ્મમાક્ષાત્કાર કરીને અહંપ્રતીતિવાન હોય તે; જિંતુ હું દેહરૂપ છું આ રીતે તેમને દેહ વિષે આત્મ-પ્રતીતિ હોય નહિ, સંમાધિ દશામા, કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વવિષે, અહંપ્રતીતિ હોય તથાપિ વિદ્વાન્ પુરૂષને આહાર આદિ વિષે તથા દેહ વિષે અહંપ્રત્યય હોય, તે પ્રમુખ ચિરકાલિક સ્થૂલ દેહાત્મ પ્રત્યયના, લીધે, બાહ્યધ્વનિવડે જેમ નાદ-ધ્વનિનો નાશ થાય, તેમ બ્રહ્માત્મ પ્રત્યયનો વિનાશ થાય, તેથી સર્વ બાહ્ય કર્મનો સંન્યાસ કરી આહાર આદિ મર્વ અવસ્થાઓ વિષે પણ, કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વવિષે, બાહ્ય દ્રશ્ય-પદાર્થનું અવગાહન ન કરે તેવી આત્મત્વ-શુદ્ધિપૂર્વક સ્થિતિ કરવી એમ કહે "તત્તિષ્ઠાઃ" ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે.—

તત્તિષ્ઠાઃ:-તે બ્રહ્મતત્ત્વવિષે કેવળ આત્માકાર રૂપે શુદ્ધિ કરવી તે રૂપ નિશ્ચય અહંશુદ્ધિ (તિષ્ઠા) જેમને હોય તે; અર્થાત્ પોતીકા પ્રત્યગાત્માનું કેવળ બ્રહ્માત્મરૂપે દર્શન અવસ્થિત હોય તે રીતે સ્થિર વૃત્તિવાળા.

બ્રહ્માત્મ-દર્શન વિષે, ચિત્તનો સ્થિર વૃત્તિ હોય, તથા કવચિત્ પ્રયોજનાતરની અપેક્ષા હોય ત્યારે આ નિષ્ઠા પ્રતિબદ્ધ થતા બાહ્યાત્મના પ્રાપ્ત થાય તેથી કિંચિત્ પણ બાહ્ય કાર્યાતરની અપેક્ષા થ્યા વિના મુમુક્ષુએ

સદા કેવળ અહમત્વ-પગાયણ ચલુ યોગ્ય છે એમ 'તત્પરાયણા' ધર્મિ પદાર્થ વડે કથન કરે છે—

તત્પરાયણાઃ=તે અચિત્કાનન, એકરમ, આધ્યત્મીય, પોતીકા પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપ-પ્રાપ્ત કેવળ અહમત્વજ, ચતુરને જેમ ૩૫ સ્વસર્વદા બદાર તથા અદર વિષયરૂપે હોય તેમ નિયમપૂર્વક (પર) ગતિ રૂપે (અગ્ર) જેમને હોય તેવા, અર્થાત્ આદાર તથા વિદાર આદિ વિશે, મ્હા અર્વંત્ર અહમર્શનનો તથા કેવળ અહ વિષ આત્મદર્શનનો, ચિત્કવૃત્તિવડે યુક્ત થઈ, જેઓ લાગ કરે નહિ તેવા સદા આત્મારામ અર્થાત્ આત્મતત્ત્વ વિશે મમણ કરનાર પુરુષો,

જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્મષા-ઉકેલ અતઃમ આધન-અતુષ્ટમના અનુષ્ઠાન-વડે અપ્રતિબદ્ધતાને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનવડે, નિ શેષપૂર્વક પ્રક્ષાલિત થયેલ હોય (કલ્મષ) જગત્ તથા અહમત્વ તથા આત્મતત્ત્વના બેદ-અદષ્ટ રૂપ ભુદ્ધિગત પાપ જેમનું તેવા. પુન દેહભળધને પ્રાપ્ત કરવો તે (દુનગરત્તિ) તેના અભાવને અર્થાત્ દેહ મળધથી રહિત, તેની મુક્તિને અપુનગરત્તિમ્

આ રીતે સર્વત્ર અહમદર્શન, અહમત્ત્વ વિશે આત્માનુ દર્શન, તન્નિષ્ઠતા, તત્પરાયણતા, આ ચાર વિદેહ-મુક્તિના અમાધારણ કાળ્ય રૂપ આધન-અતુષ્ટમનુ અનુષ્ઠાન જે અહમત્ત્વો કહે, તેઓ વિદેહ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે, અર્થાત્ અહમત્ત્વક મિથાતે વિશેજ આ દેહ ગણિત થતા અહમત્ત્વ વિશે વૃત્તિનો લય થનારી, પોતે કેવળ અહમત્ત્વ રિયતિ કરે છે.

૧૭

અવ-‘તત્સુદ્ધય’ આ વચન-વડે, કલ્પિત નામ તથા ૩૫ આદિત્વ અદષ્ટ કર્યા વિના, અહમત્ત્વ યોગીઓને જેનું મર્નદા કર્તવ્યરૂપે વિધાન કરેલું છે તે રીતના સર્વત્ર-અહમદર્શનના સ્વરૂપનું હવે વિશાલિનયમન ધર્મિ મતાર્થવડે અષ્ટીકગણ કરે છે—

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિહસ્તિનિ ।

શુનિ ચવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વ—વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે શ્વપાકે ચ ગવિ શુનિ હાસ્તિનિ ચ
 એવ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ એવ (ભવન્તિ) ॥ ૧૮ ॥

અ—વિદ્યાવિનય—સંપન્ન, જગત્પૂજ્ય બ્રાહ્મણના વિશે. આડાળ વિશે,
 ઘેનુ શ્વાન તથા દાથી વિશે, આ મર્ચ પ્રત્યે પંડિત પુરોહિતે કેવળ મમદષ્ટિ
 હોય છે. ૧૮

વિ—વિદ્યાવિનયસંપન્ને=મર્ચ વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન, (વિદ્યા) વા તેનું
 અર્થજ્ઞાન, તથા નમ્રતા તથા હિપગાનિ, (વિનય) આ હુમય ગુણોવાડે, તે
 મર્ચ અધર્મ-પરાયણના, પ્રતિગ્રહ-વિમુખના, મત્ય, શૌચ આદિ સુગુણોવાડે
 મંપન્ન જગત્પૂજ્યરૂપ, તેના વિશે શ્વપાકે=જાતિ ગુણ તથા ધર્મવાડે પરમ
 નિકૃષ્ટ અથવા પોતાની પ્રાણુવૃત્તિ અર્થે શ્વાનને પણ જે રાધી ખાય
 તેવો, અથવા આવતી કાલની ભવિન્યના-શુદ્ધિપૂર્વક જે પાચનક્રિયા
 કરે તેવા આડાળ પુરુષ વિશે; ગવિ=જાતિ, મચાર તથા ઢીંગ આદિવાડે
 જગત્પાવની ઘેનુ વિશે; તેમજ શુનિ=જાતિ આદિવાડે અતિ નિકૃષ્ટ, તુચ્છ
 પદાર્થનું ભક્ષણ કરનાર શ્વાન પ્રત્યે; હસ્તિનિ=રાજ્યપૂજ્ય ભદ્રગજ વિશે,
 'જ' પદ્ધતે શ્લોક, અરમ તથા કાચનાદિનો બોધ આપ છે; સમદર્શિન=
 સર્વ પદાર્થો વિશે, તે તે દ્રવ્યો, તેના ગુણ, તેના તે તે ધર્મો, તથા કર્મથી
 અરજૃષ્ટ, તથા કેવળ આકાશવત્ એકજ વ્યવસ્થે જે મર્ચદા સમરસતા-પૂર્વક
 રિયતિ કરે છે તે પદ્મહત્ત (ગમ) તેનું જ મર્ચત્ર-સ્થાન કરવાનો અભાવ
 જેમનો હોય તેવા પુરોહિ; અર્થાત્ અન્ન વિશે આરોપિત કરેલ નામ તથા રૂપ
 આન્નિ ગ્રેહણ કર્યા વિના અધિગ્નનનું કેવળ અન્નનરતનું જ મર્ચત્ર-સ્થાન
 કરવાને નતપર હોય તેના પંડિત પુરોહિ.

તાત્પર્ય — અહતત્ત્વ તથા આત્મતત્ત્વની એકતાનો જેમને પુષ્કળ અનુભવ સિદ્ધ થયેલ હોય, તેવા પડિત પુરુષો સદા કેવળ સમદષ્ટિવાન હોય, અને તેઓ કવચિત્ વિષયદષ્ટા ન હોય આમ કહી મમ-શિંતા, કેવળ પડિતાના ધર્મરૂપે હોય એમ મૂચન કરેનું છે ૧૮

અવ—સદા સર્વત્ર કેવળ અહમ્દષ્ટિવડે યુક્ત થઈ, જે અહમ્સ્વરૂપે ગ્રિયતિ કરે તેઓ વિના અન્ય કોઈને વિદેહમુક્તિ સિદ્ધ ન થાય એમ મૂચન કરી, અહમ્નિષ્ઠ યોગીઓને તો કેવળ જીવજ્ઞા વિષે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમ દવે ‘હૈવ ઇતિ મત્રાર્થવડે દર્શાવે છે—

इहैतैर्जितः सर्गो येषा साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૧૯ ॥

અન્વ—યેષા મન સામ્યે સ્થિત તૈ (બ્રહ્મવિદ્મિ) હૈવ એવ સર્ગ જિત હિ બ્રહ્મ નિર્દોષમ્ સમ તસ્માદ્તે બ્રહ્મણિ સ્થિતા ॥૧૯॥.

અ—જે અહમ્વેતાઓનું મન સમરસરૂપ કેવળ પરબ્રહ્મતત્ત્વ વિરે નિશ્ચયતા-પૂર્વક સ્થિત હોય તેઓને, આ જીવદશાવિરોધી ભવિષ્યમા ઉત્પન્ન થનાર દેહ-સંબંધનો પરિહાર નાપ્ત થાય છે, અહમ્તત્ત્વ નિર્દોષ, તથા સર્વત્ર સમરસરૂપ હોય એટલે તે અહમ્વેતાઓ તે બ્રહ્મતત્ત્વ વિરે સ્થિત કરે છે

વિ—યેષામ્=અહમ્ તથા આત્મતત્ત્વની એકતાનું જેમને નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયેલ હોય, જેઓ મર્ત્ય અહમ્દષ્ટિનાળા હોય, જેઓ યાવત્ આતરંગ સાધનવડે સંપન્ન હોય, તથા જેમણે મર્ત્ય કર્મનો સંન્યાસ કરેલ હોય તેવા અહમ્વેતાઓનું, સામ્ય=કેવળ સમગ્રસંપણ, તે (સામ્ય) વિષે અર્થાત્ સમગ્રસરૂપ કેવળ અહમ્તત્ત્વ વિરોધી, પ્યન્ન રૂપે સ્વયંસૂચક છે, સ્થિત=નિશ્ચયરૂપ સ્થિત કરે છે, તૈ=જેઓ કેવળ સર્વત્ર અહમ્તત્ત્વનું સંપન્ન હોય, તેઓ મન અહમ્તરૂપ સાથે તાદાત્મ્યતા-સંપન્ન થઈ કેવળ અહમ્વિષે નિષ્ઠા કરી, તદાત્મતા-સંપન્ન થઈ પડિત થઈ કાલનયન કરે તેના લક્ષણવાળા

અહિંસાઓવડે, રહ્યા એવડા વિષે, સર્ગ-જન્મ, અર્થાત્ ભવિષ્યમા ઉત્પન્ન થનાર દેહસંબધ જિત્ત = નિર્જિત કરે ન હોય છે, અર્થાત્ તેના પરિહાર થાય છે

અવિદ્યા-જન્ય કામનાઓના કાર્યજૂત કર્મોવડે નિશ્ચયે શરીરોત્પત્તિ થાય, વાસનારૂપ અવિદ્યાવડે અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વવિષે જગદ્બુદ્ધિ, તથા દેહાદિ વિષે અહમમ-બુદ્ધિ સંપાદન થાય સર્વ કામનાઓ અવિદ્યા મૂલક હોય અને કર્મો કામનાઓના કાર્યરૂપે હોય, તેથી નિત્ય નિર-તર બ્રહ્મનિષ્ઠ થતા, અવિદ્યા, કામ, તથા કર્મોના નિર્મોલપૂર્વક વિનાશ થયે, ‘કાલ્પના નાશથી કાર્યનો નાશ થાય’ આ ન્યાયાનુસાર, કર્મોના કાર્યજૂત ભાવિ દેહસંબધનો પણ નાશ સિદ્ધ થાય, તેથીજ ‘આ જન્મ વિષેજ ભાવિ દેહસંબધ જીતેલો છે’ એમ કહેતું છે

કવચિત્ પણ બાહ્યાવનબન કર્મો વિના બ્રહ્મવેતાઓને કેવળ બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિષે સર્વદા બ્રહ્મવશ્યે સ્થિતિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન હોય? આ રીતની શકા કરવી યુક્ત નહોય, તેઓના મનની અતિનિર્મળતા તથા બ્રહ્મ સુખના અનુભવની રસિકતાના લીધે તથા તે પ્રમારની બ્રહ્મનિવાને સંપાદન કરે તેવી પુણ્ય-સંપત્તિના લીધે સદાનંદ એકરસ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે સ્થિતિ કરવી સંભવે એમ સૂચન કરવા અર્થે હવે ‘નિર્દોષ’ ઇતિ ઉત્તગાથ વડે બ્રહ્મતત્ત્વની આનંદરૂપતાનું પ્રતિપાદન કરે છે—

દિ-કારણ કે નિર્દોષમ્=નિર્દુષ્ઠ અ દુ ખલેશથી ગહિન, આનંદરૂપ, અર્દો ‘દોષ’ રાખેવડે તેનું કાર્યજૂત દુષ્ણ ઉપવાક્ષિત થાય છે ‘અનન્દોત્તમ’ ‘વિજ્ઞાનમાનંદમ્’ ૭૦ ૩-૯-૨૮ ‘સ્વપ્રવાસમનન્દમ્’ અર્થે—‘બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે, બ્રહ્મ વિજ્ઞાન તથા આનંદ સ્વરૂપ છે,’ ‘બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વપ્રકાશ તથા આનંદમય છે આ રીતની જુગતવડે બ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપે છે એમ સિદ્ધ થાય છે

ભલે બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વત આનંદ સ્વરૂપ હોય, તથાપિ અમત્ય, જડ તથા દુઃખાત્મક પ્રપચ-સંબંધના મંભવ લીધે, ક્વચિત્ દુઃખરેશનો મબધ મભવે ? એમ સંકાકરવી ચોચ ન હોય, 'માયામાત્ર મિદંદૈર્ભસત્ત્વાદન્યસ્ય' 'જહ્યસ્તિદ્વૈતમિદિમામૈવ મિધ્ધોઽદ્વિતીય' 'એક મવાદ્વિતીય' ઝા ૬-૮-૭ ૬-૨ -૧ 'અધ્યયોચ્યમાત્મકલ્પ' નૃસિંહોત્તરતાપિની ખડ ૮ અર્થ —અન્ય વસ્તુની અમત્તાના લીધે આ મર્વ જગત્ કેવળ માયામાત્ર છે ' ખરેખર દ્વૈતભાવ મિદ્ધ નથી, કેવળ અદ્વિતીય આત્મા સિદ્ધ છે, ' બ્રહ્મ એક અદ્વિતીય છે ' 'આ આત્માજ એકનો અધ્યયરૂપે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે જગત્ના સ્વરૂપની અ-સત્તા તથા બ્રહ્મતત્ત્વની અદ્વિતીયતા નિયમ પૂર્વક પ્રતિપાદન કરેન છે, તેથી મરેશને જળ મબધરત, બ્રહ્મતત્ત્વને મિથ્યાભૂત પ્રપચ માથેનો સંબંધ કેવળ અમભવિત હોય, તેથી બ્રહ્મતત્ત્વ મદા સર્વન એકસ્વરૂપ હોયએમ હવે 'સમ' ઇતિ પદાર્થવડે બોધ કરે છે—

સમ=મર્વત્ર કેવળ સમરસરૂપ અર્થાત્ કેવળ અચ્ચિદાનંદ તથા એક રમરૂપ પદ્મ તત્ત્વ

'સધ્યનોયચિધ્યન બાનંદયન ઇકરસઃ નૃસિંહોત્તરતાપિની ૮ અર્થ — બ્રહ્મતત્ત્વ મર્વન ચિધ્યન, આનંદવન, તથા એકરસ રૂપ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે સમરસરૂપે હોવાથી, બ્રહ્મતત્ત્વ મદા કેવળ એન્જ સ્વભાવવાળું હોય, વળી, લવચારીકાની પ્રમાણે તે સમરસ હોય ઇત્યાદિ યુક્તિઓવડે, બ્રહ્મ તત્ત્વ મજ્જતીય તથા વિજ્જતીય આદિ બેદોથી કેવળ ગદિત હોય એમ પ્રતિ પાદિત થાય છે તેથી પરબ્રહ્મતત્ત્વ, સત્તા કેવળ આનંદેકરમરૂપ હોય, તેને કાઈ અનિદા, તેના યાઈ તેના ધર્મ તથા કર્મરેશનો સપર્ક સિદ્ધ ન હોય, તેથી જ (તત્માત્) બ્રહ્મવેતાઓનું મન, બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતના રસામ્વાદની આમકિનના લીધે કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિરે રિચિતિ કરે છે

તાત્પર્ય —આનંદવન સ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ વિરે બ્રહ્મવેતા યોગીઓના મન મના આજ રીતે ગિચિતિ કરે તેઓજ નિદેહ-મુકિનને પ્રાપ્ત થાય એમ મિદ્ધ થાય છે

અવ—વિદેહ—મુકિતની કામનાવાળો જે બ્રહ્મવેતા મર્ત્ય કર્મને મન્યામ કરી, કેવળ બ્રહ્મતત્વ વિષે સર્વદા બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે તેના યોગી પુરુષની સર્વ વાસનાઓ નાશ પામતા, સર્વ કામનાઓથી તે પ્રમુક્ત થાય, એટલે તેના સર્વ કર્મને પ્રવિવશ થાય, આ રીતે ભાવિ-જન્મની હેતુરૂપ વાસના આદિ આ ત્રણ અનિષ્ટ વસ્તુની નિવૃત્તિ થાય, તથા જીવદશા વિષે દૃષ્ટસ્વરૂપ દુઃખની અનુપવશ્ચિ, સદાનંદની અનુભૂતિ તથા વિદેહ કેનંદ્ય-પ્રાપ્તિ, આ ત્રણ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય આ રીતેના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય માટે શ્રવણ આદિ કર્મવડે આત્મતત્ત્વનું મર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર મુમુક્ષુ યોગીને બ્રહ્મનિષ્ઠા અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય એમ સૂચન કરી, બ્રહ્મયોગાનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને શુ કર્તવ્ય હોય ? તેનું દર્શન પ્રહૃષ્યેત્ અતિમત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

નપ્રહૃષ્યેત્પ્રિયંપ્રાપ્યનોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસમૂદો વ્રહ્મનિદ્વ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

અન્વ—વ્રહ્મવિત્ પ્રિય પ્રાપ્ય ન પ્રહૃષ્યેત્ ચ અપ્રિયમ્ પ્રપ્ય નૈવ દ્વિજેત્ । અસમૂદ સ્થિરબુદ્ધિ (સન્) વ્રહ્મણિ એવ સ્થિત (મનેન્) ॥ ૨૦

અ—બ્રહ્મવેતા પુરુષે ઇષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી પ્રહર્ષ કરવો નહિ તેમજ વળી અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તો ઉદ્વેગ કરવો નહિ તેણે મમદશી થઇ બ્રહ્માકારતાનો પગિયાગ ન થાય તે રીતે નિશ્ચય-શુદ્ધિવાન થઇ કેવળ બ્રહ્મતત્વ વિષેજ સ્થિતિ કરે

વિ વ્રહ્મવિત્=યોગી પુરુષ, વ્રહ્મણિ=અર્થાત્ બ્રહ્મમાત્ર દર્શન રૂપ અમાધિ વિશે, સ્થિત પ્રવૃત્ત થયેના, પ્રિયમ્પ્રાપ્ય=લિક્ષાટન આદિ કર્મવિરોધદંષ્ટ્યા પ્રારંભવશાત્ ઇષ્ટ નમ્નુ, વા ઇષ્ટ નચન કર્મ, ના પૂજાદિરૂપ કર્મને પ્રાપ્ત કરી, શ્રવણકરી, દર્શન વા સ્પર્શ કરી, આ નમ્નુ રમણીયરૂપ છે, વા

છે ૩૫ છે આ રીતની શુદ્ધિ તે વસ્તુ વિષે કરીને; ન પ્રહૃયંત=પોતે પ્રદર્શ કરવો નહિ

પ્રદર્શ અનાત્મ-વસ્તુનો ધર્મ છે, માટે તે કરીએ તો પોતાના પ્રત્ય-ગાત્માને અનાત્મ વસ્તુ-સાથે તાદાત્મ્યતા પ્રસક્ત થતા તેને અસત વસ્તુને આરોપ થાય; કોષ્ટપણ વસ્તુના નામ, ૩૫ તથા ગુણનું વિશેષ વિમર્શન કર્યા વિના, તે વસ્તુ સમીચીન તથા ઇષ્ટરૂપ છે, આ રીતની સમીચીનતા તથા ઇષ્ટતાની શુદ્ધિ તે વસ્તુ વિષે પ્રાપ્ત થાય નહિ; અને સમીચીનતા આદિ શુદ્ધિ થયા વિના, પ્રદર્શ પણ ઉત્પન્ન થાય નહિ; અને તે વસ્તુના દષ્ટા તથા ભોક્તા વિષે આત્મતાનો અભિનિવેશ કર્યા વિના હર્ષોત્પત્તિ ન થાય; આ રીતે પદાર્થનું વિમર્શન કરવાથી, તથા તેના વિષે રમ્યતા તથા ઇષ્ટતા શુદ્ધિ કરવાથી અનર્થ પ્રાપ્તિ થાય, તેથી બ્રહ્મવેદાએ પ્રત્ય-ગદર્શનો પરિત્યાગ કરી, પદાર્થનું વિમર્શન (વિશેષ રીતે ચિન્તન કરવું તે), પદાર્થ વિષે રમ્યતા તથા ઇષ્ટતા-શુદ્ધિ તથા પ્રદર્શ કરવા નહિ, કિંતુ તેણે કેવળ સર્વત્ર પ્રત્યગદર્શપૂર્વકે રિચત કરવી.

અપ્રિયમ્=અનિષ્ટ; અર્થાત્ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, તથા આધિ દૈનિક અનર્થનાં કારણરૂપ; અર્થાત્ જવરાદિ આધ્યાત્મિક તથા મર્ષ તથા યોરાદિ આધિદૈવિક, તથા વર્ષા, વાતઆદિ આધિભૌતિક અનર્થનાં કારણ ૩૫ અનિષ્ટ વસ્તુને; ન ઉધ્વિજેત્=અલન, અધર્મતા, તથા ભયનું આવહન (ઉધ્વેગ.) કરવું નહિ.

તાત્પર્ય —અહો ? હું મરી ગયો આમ કહી, આ રીતના ઔપાધિક અનર્થનો પોતાના આત્મા નિષે આરોપ કરવો નહિ; અર્થાત્ પોતાના આત્માને તે અનર્થનો વિષયીભૂત કરવો નહિ; કિંતુ ભવિનવ્યતા, અવસ્થ ભાવિરૂપે હોય એમ દૃઢ શુદ્ધ કરી, ઉપાધિને પ્રારબ્ધ કર્મને સમર્પિત કરી, પોતે તે ઉપાધિથી અવિષયીભૂત થઈ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિષે કેવળ બ્રહ્માકારે રિચતિ કરવી.

આ રીતે આત્મદૃષ્ટિ-પૂર્વક સ્થિતિ કરનારને મુક્તિનો વિધાત થાય નહિ; કિંતુ જે બાહ્યદૃષ્ટિ-પૂર્વક સ્થિતિ કરે તેને તો હિપાધિનો નાશ સિદ્ધ ન હોય, એટલું જ નહિ, કિંતુ તેની મુક્તિનો વિનાશ થાય, તેથી વિદ્વાન્ પુરૂષે પ્રત્યગ્દૃષ્ટિનો પરિત્યાગ કરી, બાહ્ય પદાર્થનું ગ્રહણ, તેમજ તે પદાર્થો વિષે અનિષ્ટતા બુદ્ધિ, અને અનર્થને વિષય કરનાર ઉદ્વેગ કરવા નહિ

ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રહર્ષ અને ઉદ્વેગ ન કરે તો ને પુરૂષ કેવી રીતે સ્થિતિ કરે ? આ આકાશા પ્રત્યે ‘ અસંમૂઢ ’ ઇતિ પદાર્થ વડે યથા ન કરે છે —

અસંમૂઢ = વિપરીત સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનાર (સમૂઢ) તેનાથી વિનક્ષણ સ્વરૂપરાજો કેવળ સમદર્શી, સ્વિચ્છિષ્ણ = કેવળ બ્રહ્માત્મ્ય વિષે આત્મપ્રતીતિ; કેવળ તે વિષેજ, પોતાની બ્રહ્માકારતાનો પરિત્યાગ ન કરે તેવી નિશ્ચય (સ્થિત) બુદ્ધિ જેની હોય તેવો સતો, પ્રજ્ઞાણિ એવ સ્થિત (ભવેત) = પોતાના આત્મા તથા સર્વ જગત્ વિષે કેવળ બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરીને સ્થિતિ કરે ૨૦

અર્થ- ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરીને પ્રહર્ષ ન કરવો ’ આ ઉક્તિ વડે વિષય સુખનો પરિત્યાગ કરવો એમ અચિત થયું, એટલે વિષય-સુખનો પરિત્યાગ કરે તો સુખના અભાવ લીધે, હિન્મત્ત પુરૂષની પ્રમાણે બ્રહ્મવેદાની સ્થિતિ કેવળ નિષ્કલ થાય? આ રીતની આશ કા પ્રત્યે- રમણવાયલગ્નવાનન્દા ભવતિ અર્થ- ખરેખર આ બ્રહ્માનંદ રસને પ્રાપ્ત થી તે આનંદીભૂત થાય છે? ઇતિ શ્રુતિઅનુસાર જે બ્રહ્મનિષ્ઠા વિરે સ્થિતિ કરે તેને નિરતર, નિગતિશય અન્નસુખ વિદ્યમાન હોય એમ હવે ‘ વાહ્યસ્પર્શેષુ ’ ઇત્યાદિ મ નાર્થ વડે યથા ન કરે છે-

વાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુસમ્ ।

સ વ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુસમક્ષયમશ્નુતે ॥૨૧॥

અન્વ—(ય આત્મતત્ત્વજ્ઞ) વાહ્યસ્પર્શેષુ અસક્તાત્મા (સન્) આત્મનિ
 યત્ સુખમ્ વિન્દતિ સ (એવ બ્રહ્મવિત્) વહ્નયોગયુક્તાત્મા
 (સન્) અક્ષય્યમ સુખમ અશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

અ—જે આત્મતત્ત્વને જાણનાર પોતે, શબ્દાદિ વિષયો તથા તત્ત્વજ્ઞન્ય
 સુખવિષય તુલ્યમુદ્ધિ-પૂર્વક અનામકન મનવાળો સતો પ્રત્યગાત્મા વિષે
 સુખનો અનુભવ કરે તેજ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, મર્ત્ય સત્ બ્રહ્મદાન
 પરાયણ થતો અવિચિન્ન સુખને પ્રાપ્ત કરે છે ૨૧

વિ—વાહ્યસ્પર્શણુ=મૂઠ પુરોગે આત્માની કેવળ શ્દાર કપેના, (વાગ્દા)
 ઇન્દ્રિયોન્ડે જેનુ ગૃહણ કરાય તે (સ્પર્શ) સ્પર્શ, તેમના વિરો
 અર્થાત્ શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયો તથા તત્ત્વજ્ઞન્ય સુખ વિરો અમક્તાત્મા=
 તે વિષયાદિતુલ્ય તથા બધક ન છે, આ રીતની શુદ્ધિ વડે તે વિરો
 અપ્રવૃત્ત હોય (અસક્ત) મન (આત્મા) જેનુ તે, આત્મનિન્મુદ્ધિઆદિના
 સાક્ષિભૂત પ્રત્યગાત્માનો માક્ષાત્કાર થતા, યત્સુખમ્=આત્મ-માક્ષાત્કાર
 વડે સમુત્પન્ન થયેન સુખ, વિન્દતિ=અનુભવ કરે છે, સ=તેજ બ્રહ્મવેત્તા,
 વ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા=નામ તથા રૂપને ગૃહણ કર્યા વિના, ત્રિદાકાગૃત્તિ-પૂર્વક
 બહાર તથા અદર મર્ત્ય કેવળ બ્રહ્મદષ્ટિ કરેલી, તે પ્રકારના બ્રહ્મયોગ વિરો
 અર્થાત્ સર્વત્ર મદા મમદર્શન-ભાવ, તે વિરો નિયમિત (યુક્ત) હોય મન
 (અત્મા) જેનુ તેવો, અક્ષય્ય સુખમશ્રુત=મદા સર્વત્ર આનંદ એકરમરૂપ
 કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ શુદ્ધિવૃત્તિનુ નિષધીભૂત હોનાથી, કાષ્ઠ પથુ નિરુદ્ધે વિનાના
 સ્વરૂપાનંદ રૂપ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા યોગી સર્વત્ર
 બ્રહ્મમાત્રનો દર્શન-પગાયણ હોય, તે મદાનંદ રૂપ થાય છે

અર્થો આ અભિપ્રાય મિદ્ધ થાય છે —ગુદા આદિ વિષે સ્થિતિ કરીને
 એમત વિરો જે અમાધિ કરે તેને કેવળ અમાધિ કાળ વિષે આત્માનંદનો
 અનુભવ થાય કિંતુ તેને આ મર્ત્ય તેનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી

ઉલ્લસું બ્રહ્મયોગ વિષે જેનું મન યુક્ત હોય તેને તો બહાર, અંદર તથા સદા સર્વત્ર નિરર્ગલ આત્માનંદ મિદ્ધ થાય.

તીવ્ર વૈરાગ્યના ક્ષીધે મનવડે વિષયોનું ગ્રહણ ન કરતા, શુદ્ધ વિષે, વા અન્યસ્થલે એકાત વિષે સમાહિત-ચિત્તવાળો થઈ પોતાના આત્મા વિષે જે આનંદનો અનુભવ કરે તેથી અધિક આનંદને, જેનું મન બ્રહ્મયોગ વિષે યુક્ત હોય તેવો, વ્યુત્થાન તથા અવ્યુત્થાન (સમાધિદશા) દશા વિષે, સદા સર્વત્ર આનંદ એકરસ, પરિપૂર્ણ રૂપ બ્રહ્મતત્ત્વને જીવે, તે ભોગવે છે.

અવ—‘બાહ્યવિષયો તથા તેમના સુખ વિષે જેનું મન અમુક્ત હોય’ આ રીતની ઉક્તિ અનુપયોગી છે; બ્રહ્મવેતાને કોઈ કાળે વિષય સુખ પામ્યું હોય, અને બ્રહ્મતત્ત્વને લગતું સુખ પામ્યું હોય? આમ આશંકા કરવી યોગ્ય ન હોય; વિષયસુખ, આદિ તથા અતવાન, દુઃખરૂપ, અત્પરૂપ, તથા તુચ્છ સ્વરૂપ હોવાથી, તેના વિષે આત્મતત્ત્વને જાણનાર કદાપિ પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એમ હવે ‘યેહિ’ ઇત્યાદિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે.—

યેહિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયોનય એવતે।

આઘન્તવન્તઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥

અન્વ—હિ સંસ્પર્શજા એ ભોગા તે આઘન્તવન્તઃ દુઃસ્વયોનય.

એવ (હે) કૌન્તેય, (તસ્માત્) બુધ ન તેષુ રમતે ॥૨૨॥

અ—ઇન્દ્રિય તથા વિષયના સપક વડે જે ઉત્પન્ન થાય તે વિષય સુખ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાન હોય, તેમ તે કેવળ દુઃખના હેતુભૂત હોય તેથી હે કૌન્તેય? બ્રહ્મવેતા પુરુષ તે નિષ્ક-સુખ વિષે રમણ કરતો નથી. ૨૨

વિ—હિ=દાગ્ધ્ય કે, સંસ્પર્શજા=ઇન્દ્રિય તથા વિષયોનો પરસ્પર મયોગ; (સંસ્પર્શઃ), કેવળ તે વડે ઉત્પન્ન થાય તે; અર્થાત ઇન્દ્રિય અને વિષયના

સ પર્ક વડે ઉત્પન્ન થતા મોગાઃ વિપય-સુખઃ આચન્તવન્તઃ=ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ વાળા, એટલે અનિત્ય, ક્ષણિક.

‘અસ્પર્શવડે ઉત્પન્ન થનાર’ આ પદાર્થવડે જન્મતા-હેતુનો બોધ થવાથી ભોગોની અનિત્યતા મિદ્ધ થાય, તેથી ‘આચન્તવન્ત.’ શબ્દનો પુનઃ પ્રયોગ કર્યો તે નિર્ગર્થક હોય એમ માનવું ઘટે નરિ, કારણ કે તાર્કિક મિધ્ધાતવાળાઓએ પ્રજ્ઞમાભાવને જન્મતા તથા નિત્યતાનો અગીકાર કરેલો છે જગી મીમાન્સક-વાદીઓએ પણ ‘અક્ષય્ય હં વં ચાતુર્માસ્ય યાજિન સુવૃત્તમ્ । અર્થ —ખરેખર જેઓ ચાતુર્માસ-યાગ કરે તેમને અક્ષય્ય સુવૃત્ત પ્રાપ્ત થાય છે,’ આ વાક્યાર્થ અનુસાર યાગજન્ય સુખની અક્ષય્યતાનો અગીકાર કરેલો છે; આ મર્વ અર્થનું નિરાકરણ કરવા માટે ‘આચન્તવન્ત’ ઇતિ પંની ઉક્તિ કરેલી છે, તેવડે વિપયસુખની ક્ષણિગ્તા તથા અસ્પતા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોનડે મિદ્ધ થાય છે, કારણ કે વિપય અને ઇન્દ્રિયોના મયોગના પૂર્વે તથા તેમના વિયોગની પશ્ચાત્ સુખ જોવામા આવતું નથી.

જે વિપયસુખ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાનું હોય, તે કેવળ દુખનું હેતુ નહીં હોય છે, (દુઃસયોનય)

૨૧-કારણનો નાશ થયે સ્વ-નાશ, તથા સ્વ-કારણ અમિદ્ધ થયે ૨૨-અસિદ્ધિ થાય તેથી વિપય-સુખો કેવળ દુખને પ્રાર્પ્ન કરાવે એ વાત મર્વલોક-પ્રમિદ્ધ છે તેથી વિપયસુખ માપેક્ષિક, ક્ષણિક અપસ્વરૂપ તથા દુખપ્રદ હોય એમ અનુલવ મિદ્ધ થવાથી અહ્મવેત્તા (વુષ) વિપયસુખો વિષે (તેણે) રમણ કગ્તો નથી

તા પર્ય —અહ્મવેત્તા પોતે સુકિતશ્ચા વિષે પણ આત્મ-દષ્ટિવડે કેવળ અહ્મન દરૂપ અમૃતરમનું પાન કરે છે, બાહ્ય-નિયંત્રણ તે અનુસધાન કગ્તો નથી

અવ—સર્વ જગતને કેવળ અહસ્તરૂપે જોનાર, અજનિબાંડે જેણે પોતાના પાવત મળો ને પ્રક્ષાલિત કરેલ હોય તેવા આત્મારામ, મિદ્ધ-પુર-
-ષને સુખેચ્છાના લીધે ભવયો વિષે જાણે પ્રવૃત્તિ ન હોય, તથાપિ અભ્યાસી
મુમુક્ષુને તો ઈષ્ટિ તથા અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતા કામ તથા ક્રોધ થાય, અને
તેથી તેને ઈષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુ પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ અવસ્ય મિદ્ધ થાય ?
તેમ આશંકા કરવી યોગ્ય નહોતી;; અભ્યાસી મુમુક્ષુએ પણ પ્રપત્ત્યર્થક
કામ તથા ક્રોધનો અવશ્ય પરિવાર કરવો ધરે; કામ તથા ક્રોધના ઉપર
જય મેળવવાથીજ શમ આદિ માધન-સંપત્તિ, યશ્વ, જ્ઞાન, મોક્ષ તથા
તેનું સુખ મિદ્ધ થાય, અને અન્ય કોઈ પ્રકારે મોક્ષાદિ સુખ મિદ્ધ ન થાય
એમ આશયથી દ્વે ' શક્નોતિ ', ઇતિ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

શક્નોતીહૈવ યઃ સૌંદું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્ત. સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્ય—કામક્રોધોદ્ભવં વેગં શરીરવિમોક્ષણાત્ પ્રાક્ત્ત્વેવ ય (મુમુક્ષુઃ)

સૌંદું શક્નોતિ સઃ નરઃ યુક્તઃ સુખી ચ (ભવતિ) ॥ ૨૩ ॥

અ—કામ તથા ક્રોધથી હિત્બૂત થતા હિંમેગને જે મુમુક્ષુ વિદ્યમાન દેહના
પતન પૂર્વેજ આ જન્મવિષેજ સદ્ગત કરવાને સમર્થ હોય તે ચેરગી હોય,
તથા તે અધ્યાનનું સુખ ભોગવવાને સમર્થ હોય છે. ૨૩

વિ—કામઃ ભોગ્ય-પદાર્થનું સ્મરણ, યશ્વ, દર્શન તથા પ્રાપ્તિ થતા જે
મત્વરભોગેચ્છા થાય તે; જે ભોગેચ્છા શિષ્ટ પુરુષને પણ પ્રવૃત્તિ કરે, વૃદ્ધ
હોય તેને પણ લોભાવે, અને જે ઉપનયન ન હોય તેને પણ સંતપ્ત કરે
અગ્રિય વસ્તુનું સ્મરણ, યશ્વ તથા દર્શન થનાથી મનને ક્ષોભ કરે તેવો
જે દેહનો પરિપાક તેને ક્રોધ કહે છે; જે ક્રોધ જેના વિષે આશ્રિત હોય
તેને વહ્નિ પ્રમાણે દહન કરે તથા તેનાવડે ગુરની પણ હિમા કરેઃ
કામક્રોધોદ્ભવં = કામ તથા ક્રોધવડે સમ્યક્ પ્રકારે કૃતપત્તિ (જ્ઞાન) જેની

હોય તેને; વેગ=કામ તથા ક્રોધના ઉદ્વેગને, શરીરવિમોહનાત્ પ્રાક્=કેવળ વિદ્યમાન દેહના પતનકાળ પૂર્વે, અર્થાત્ યૌવનકાળ વિશેષ, ય=એ સુમુખ; કો, સન્નોતિ=તેના મોક્ષેચ્છાવડે અમુત્પન્ન થયેલ નિતિક્ષાવડે યુક્ત થઈ મદન કરવાને સમર્થ થાય છે, અર્થાત્ કામ તથા ક્રોધને નિર્જિત કરી, જ્ઞાત તથા જ્ઞાન થવાને યોગ્ય થાય છે.

તે મોક્ષાર્થ પુરૂષ (સ નર) ત્રણ આદિ કર્મવડે આત્મ-જ્ઞાન સંપાદન કરે તે યોગી હોય (યુક્તઃ) તથા અજ્ઞાનન્દનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ (સુર્ગ) થાય છે.

આદો આ પ્રભાણે અભિપ્રાય મિદ્ થાય છે—

‘ દુર્લભો માનુષો દેહો વ્રાહ્મણો દેહઃ સુદુર્લભઃ । વ્રાહ્મણ દેહં સમાસાદ્ય યેન મુતયેન યત્યતે ॥ મુમેરોરમમામાય સ્વદેહ પાતયયયઃ । સમે વ પતિતં વિદ્યુજાતિબ્રહ્મ મહર્ષય ॥ અર્થ — માનુષ દેહ દુર્લભ હોય, તેમા વળી બ્રાહ્મણનો દેહ સુદુર્લભ હોય, બ્રાહ્મણનો દેહ પ્રાપ્ત કરી જે મુક્તિ અર્થે યત્ન ન કરે, જે સુમેરૂ પર્વતના શિખરે પહોંચી, પોતાના દેહનો અધ પાત કરે તેને મહર્ષિઓ કેવળ પતિત તથા જાતિબ્રહ્મ કહે છે;’ આ ન્યાયપૂર્વક, મોક્ષ સંપાદન કરવાને યોગ્ય બ્રાહ્મણદેહને પ્રાપ્ત કરી, કામ તથા ક્રોધને પરવશ થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ ન થાય, તો ઉક્તયક્ષણ બ્રાહ્મણ દેહ યુનઃ પ્રાપ્ત ન થાય, તેથી સુમુખએ વિવેક તથા વેગવ્યવડે સંપન્ન થઈ પૂર્વવચ રિયે યૌવનાવસ્થામા (રૂઢ એવ) કામ તથા ક્રોધ આદિ શત્રુઓને નિર્જિત કરી પ્રયત્નપૂર્વક અધુનાજ મોક્ષને સંપાદન કરવો પડે.

અથવા આ જન્મવિશેષ (રૂઢ એવ) મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાથી શરીરપાત પૂર્વે જે સુમુખ નર, વિવેક તથા વેગવ્યવડે સંપન્ન થઈ, કામ તથા ક્રોધથી ઉદ્બૂત થતા વેગને મદન કરવાને સમર્થ થાય, કેવળ તેજ સુમુખ, કામ તથા આત્મ આધન-સંપન્ન બને, ત્રણ-મનનવડે જ્ઞાન સંપાદન કરી અજ્ઞાન-યુક્ત (યુક્ત) તથા અજ્ઞાનન્દ-યુક્ત (સુર્ગ)

થવાને મમથે હોય, કિંતુ તે કામ તથા ક્રોધને જીત્યા વિના, કર્મ-
ન્યાસવડે યુક્ત થઈ, શ્રવણ આદિવડે જ્ઞાન, તથા તેના દગ્ધરૂપ બ્રહ્માત્મભાવ
તથા મોક્ષમુખ પ્રાપ્ત કરવાને મમથ થાય નહિ.

અર્થ શરીર શબ્દવડે તનાત્રિન શબ્દસ્થાશ્રમનો બોધ કરેલો છે; પ્રાક્
વિમોક્ષણાત=પરિત્યાગ પૂર્વે;

અથ—નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક તથા વૈરાગ્ય, અને ત્રિન
મોક્ષેચ્છાવડે મંપન્ન થઈ મર્વ કર્મનો પરિત્યાગ કરી, શમ, દમાદિ અંતરંગ
સાધન-મંપત્તિ વડે તથા શ્રવણ મનન વડે જેને આત્મ-વિજ્ઞાન મમુતપન્ન
લયલ હોય તેવો કેવળ યોગી-પુરુષ પોતે વિદેહ-દેવસ્ય-મુક્તિની કામનાવાળો
સતો બ્રહ્મનિષ્ઠા વિગે રિયતિ કરે તોજ તે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે, કેઈ અન્ય
પ્રકારે તે મુક્તિને પ્રાપ્ત ન કરે એમ સૂચન કરી દેને 'યોજન્ત.' મતિ
મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

યોજન્તઃ સુસોજ્જ્વલારામસ્તથાન્તર્યામિતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૮ ॥

અન્વ—યઃ (બ્રહ્મવિત્ યતિઃ સઃ) અન્તઃ જ્યોતિઃ (એવ મહેત્)

યઃ અંતરારામઃ તથા અન્તઃ સુલ. સઃ યોગી બ્રહ્મભૂત. (સન્)

બ્રહ્મનિર્વાણમ્ અધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

અ—જે બ્રહ્મવેત્તા યોગી અન્તર્મુખ હોય, જે સર્વદા આત્મતત્ત્વ વિગેજ
અદંભાવનાવાન હોય, જે આત્મતત્ત્વ વિગેજ મુખ માનનો હોય, તેવો
યોગી-પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપ સતો વિદેહ-મુક્તિને પામે છે. ૨૪

ત્રિ-યોગી=શ્રવણ તથા મનનવડે મમુતપન્ન થયેલ આત્મજ્ઞાનનો પરિ-
પાક સિદ્ધ થાય તે અર્થે સમાધિનિષ્ઠા વિગે જે પ્રવૃત્ત થયેલ હોય તે બ્રહ્મવેત્તા

જે બ્રહ્મવેત્તા સમાધિનિષ્ઠ હોય તેજ કેવળ સદા અન્તર્જ્યોતિવાનહોય 'એવ' શબ્દનો સર્વત્ર મંબંધ કરેલો છે

‘સર્વસ્માદન્તર યદયમાત્મા અર્થ:—જે આત્મા છે તે સર્વપદાર્થોથી અન્તર રૂપે છે’ આ નિ અનુમાર આહી મર્વાન્તરતા વડે આત્મા શબ્દ નો બોધ કરેલો છે.

મનને બ્રુનિઓ જ્યોતિરૂપે નિરૂપણ કરે છે એટલે ‘જ્યોતિ:’ શબ્દવડે મનની ઉક્તિ કરેલી છે; પોતાના અંતરાત્મા વિષેજ (અંત:) જેનું મન (જ્યોતિ) આમકત હોય તે અતર્જ્યોતેરૂપે જ હોય, ક્વચિત્ બાહ્યજ્યોતિ રૂપે ન હોય; અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તાએ કેવળ પોતાના ‘આત્માનું’ જ મદા મર્વત્ર-દર્શન કરવું, કિંતુ બાહ્ય-દષ્ટિ કદાપિ કરવી નહિ.

અત્તારામઃ=કેવળ અંતરાત્મા વિષે અહંબુદ્ધિની કીડા (આરમ્ભ) જે કરે તેવો પુરૂષ; આ ગીતનો પુરૂષ અનાત્મ-વસ્તુ વિષે કદાપિ રમણ કરે નહિ, તે તો કેવળ આત્મતત્ત્વ વિષે મદા અહંબુદ્ધિવાન હોય, તે ક્વચિત્ પણ અનાત્મ-વસ્તુ વિષે અહંબુદ્ધિ કરે નહિ.

અન્તઃકુચઃ=કાંધ પણ સાધનની અપેક્ષા વિના કેવળ આત્મતત્ત્વ વિષે (મનઃ) આત્મીય સુખ જેને પ્રાપ્ત હોય તેવો; અર્થાત્ આ પ્રકારનો પુરૂષ સદા આત્મતત્ત્વ વડે જ સંતુષ્ટ હોય છે.

મગ્નભૂતઃ=નિ:શેષતા-પૂર્વક દેહાત્મભાવનો પરિત્યાગ કરી કેવળ બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિષે જ આત્મભાવને પ્રાપ્ત સતો; મગ્નનિર્વાણ-વિદેહ-કેવલ્ય સુખને.

જેનું મન આત્મતત્ત્વ વિષે આમકત હોય, ઇત્યાદિલક્ષણવાન યોગી-પુરૂષ પોતે જ નિરન્તર બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય. અર્થાત્ જે યોગી ઉકેતલક્ષણસંપન્ન હોય તેજ વિદેહ-મુક્તિને પામે છે.

અવ—પાપનો નાશ થવાથી, દ્વિધાભાવ તી છિન્નતા તથા યતાત્મતા આદિ ધર્મો વડે વિશિષ્ટ યજ્ઞ, જેઓ સદા આત્મતત્ત્વ વિષેજ રમણ કરે, તેઓજ વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય એમ હવે ‘લમન્તે’ ઇતિમત્તાર્થ વડે કથન કરે છે—

લમન્તેબ્રહ્મનિર્વાણમુપયઃક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધાયતાત્માનઃ સર્વમૂતહિતે રતા ॥ ૨૫ ॥

અન્વ—યતાત્માન સર્વમૂતહિતેરતા (યે) ઋપય (મવન્તિતે)ક્ષીણ કલ્મષા છિન્નદ્વયઃ (સન્નઃ) બ્રહ્મનિર્વાણમ્ લમન્તે ॥૨૫॥

જા—જેમના મન સયમિત થયલ હોય, જેઓ મર્વજૂતાત્મક બ્રહ્મ તત્ત્વ વિષે રમણ કરનાર હોય, તેવા યોગીઓની બ્રહ્મનિષ્ઠાકરે તેમના અન શ્રદ્ધાના દોષો નાશ પામતા, યાત્ સશયોનો વિચ્છેદ સિધ્ધ થતા તેઓ વિદેહ-કૈવલ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય ૩ ૨૫

વિ—યતાત્મન સયમિત (યત) અર્થાત્ બાહ્યપ્રવણ્ણતાથી વિમુખ તાને પ્રાપ્ત થયન હોય મન (આત્મા)જેના તેના પુરોષ, અર્થાત્ જેઓ મર્વથા આણ્ણવૃત્તિથી નિરક્ષ અતઃગ રૂપે અનસ્થિત હોય તેવા, સર્વમૂતહિતે ‘તદતપ્રેય પુનાતપ્રેયોવિતા પ્રેયોડન્વહ્માત્મવહ્માદન્નરતર ચદયમારમા ૫૦ ૧૪-૮ અર્થ—જે આ આત્મા છે તે પુનથી પિત્તથી તથા અન્ય સર્વ પદાર્થોથી પ્રિયરૂપ છે, તે મર્વ પદાર્થોથી અન્તઃગ રૂપે’ આ શ્રુતિઅનુમાર આત્મા મર્વાન્તરાત્મરૂપ તથા તે આનન્દરૂપ છે તેથી બ્રહ્માથી માઠી સ્તરમ પર્થ ત યાવત્ જૂતપ્રાણિઓને (સર્વ મૂત) કેવળ આ માજ પ્રિય રૂપે હોય (હિત) તે પ્રકારના સર્વ જૂનોના આ માવિરે રતા—યોતાના આત્મા વિરે કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિરે નિરત હોય તે રીતે જેઓ નિરત હોય તે, ઋપય = યોગી-પુરોષ,

દૌગ્ધમયા=નિઃશેષતા-પૂર્વક ક્ષયને પ્રાપ્ત થયેલ હોય વાસના રૂપ મનના મળ રૂપ કલ્મષ જેમનું તેવા; છિન્નદ્વેષાઃ વિનષ્ટ થયેલ હોય પ્વિધા ભાવ (છિન્નાઃ), જેમના તેવા; દ્વેષાઃ-અર્થની દ્વેષનાનું આલંબન કરીને જે ઉત્પન્ન થાય તે, સંશયો.

જેઓ સદા કેવળ આત્મારામ હોય, તેઓ મુઠા આત્મનિષ્ઠ હોવાથી, તેમના અંતઃકરણના દોષો અહ્યયોગ-નિષ્ઠા લીધે નિર્ધૂત થાય છે, અને આ રીતે જેના અંતઃકરણના દોષો નિર્ધૂત થયેલ હોય તેઓના યાવત્ સંશયો પણ વિનષ્ટ થયેલ હોય છે;

ब्रह्मनिर्वाणम् विदेहकवत्-मुक्तिते

સ્થાણુવિષે, સ્થાણું-પણાની તથા પુરૂષપણાની એકત્વ શુદ્ધિનો સમાવેશ થાય ત્યારે ખરેખર આ સ્થાણું હોય ? વા આ પુરૂષ હોય ? એ રીતનો જેમ સંશય ઉત્પન્ન થાય, તેમ અહીં પણ અર્થજ્ઞાનની દ્વિવિધતાનું આલંબન કરીને સંશયો કયા પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય ? તેનું કથન કરે છે-

આત્મા ચૈતન્ય રૂપે હોય, વા અચૈતન્યરૂપે હોય ? જે તે ચૈતન્યરૂપે હોય તો તે નિત્ય વા અનિત્ય હોય ? નિત્ય હોય તો તે દેહેન્દ્રિયથી ભિન્ન વા અભિન્ન હોય ? જે દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી તે ભિન્ન હોય તો તે દેહાદિવડે સંસૃષ્ટ હોય વા નહિ ? જે દેહાદિથી તે અસંસૃષ્ટ હોય તો તે પોતે કર્તૃતા આદિ ધર્મ વડે વિશિષ્ટ હોય વા નહિ ? જે કર્તૃતા આદિ ધર્મની વિશિષ્ટતાનો અભાવ હોય તથાપિ તે પોતે અસંગ હોય વા નહિ ? જે તે અસંગ રૂપે હોય, તથાપિ તે દેહાદિ વડે કરાયેલ કર્મોવડે ભિન્ન હોય વા નહિ ? જે કર્મભેષનો અભાવ હોય, તથાપિ તે અહ્યતત્ત્વથી ભિન્ન વા અભિન્નરૂપે હોય ? અહ્યતત્ત્વથી અભિન્ન સ્વરૂપે હોય, તથાપિ અહ્યાત્મૈકતાનું વિજ્ઞાન મને ઉત્પન્ન થયું વા નહિ ? જે તે રીતની એકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે યથાર્થ વા અયથાર્થ રૂપે હોય ? જે તે વિજ્ઞાન યથાર્થ-સ્વરૂપે હોય, તથાપિ તે મુક્તિનું સાધક રૂપ હોય વા નહિ ? જે મુક્તિના સાધન રૂપે હોય તથાપિ મને જીવનમુક્તિ મિલે

થાય વા નહિ ? તો તે મિદ્દ હોય તથાપિ મને વિદેહ-મુક્તિ મિદ્દ થાય વા નહિ ? આ રીતના મશયો પૂર્વોક્ત જ્ઞાનવડે વિન્નિચ્છન્ન થવાથી, ઉપ્પાલક્ષણવાન્ યોગી-પુરુષો વિદેહ-કૈાન્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત છે ૨૫

અવ—કામ તથા ક્રોધથી રહિત યદ્ય, જે મદા આત્મનિષ્ઠ હોય, તેવા યોગીઓને જ જીવનમુક્તિનું તથા વિદેહમુક્તિનું સ્થૂળ સિદ્ધ થાય, અંતે ધત્ત પુરુષોને તે સિદ્ધ થાય નહિ એમ આશયથી હવે કામક્રોધવિયુક્તનામ્ ધત્તિ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

કામક્રોધનિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અમિતો વ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય—કામક્રોધવિયુક્તનામ્ યતીનામ્ યતચેતસામ્ વિદિતાત્મનામ્ (વ્રહ્મવિદામ્) અમિત વ્રહ્મનિર્વાણમ્ વર્તતે ॥ ૨૬ ॥

દા—જે કામ તથા ક્રોધથી વિયુક્ત હોય, જેઓ શાત અભાવના હોય, જેઓએ કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વવિષે પોતાના ચિત્તને સ્થાપિત કરેલું હોય, જેઓને આત્મજ્ઞાનનું સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેવા બ્રહ્મવેત્તાઓને જીવદૃશ તથા વિદેહ-શા વિષે, બ્રહ્માનંદનો અનુભવ મિદ્દ થાય છે, ૨૬

વિ—કામ ધત્તઽવિશેષ, વસ્તુઓ વિષે ધત્તના-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મન િ બાહ્યપ્રવૃત્તિ પ્રસન્ન થાય છે, ધત્તઽવિશેષનો જ્યારે વ્યાવાત થાય ત્યારે તે વસ્તુ વિષે અનિષ્ટના-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી શુદ્ધિના જે વૃત્તિ વિશેષ વડે મત્તની કેવળ બાહ્યપ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થાય તેને ક્રોધ કહે છે

કામ તથા ક્રોધ કેવળ આ ઉભય ત્રાયુ, મનન તથા સમાધિનો વિરોદ્ધ ઠગ્યામા પરમ કારણ રૂપે હોય, એટલે જે આ ઉભય વડે યુક્ત હોય તેને જ્ઞાન તથા મમાધ મિદ્દ ન હોય, તે વડે મમાધિનો વિરોદ્ધ થાય એટલે

સો પ્રકારે શ્રવણકરે તથાપિ તેને સમ્યગ્જ્ઞાન મંભવે નહિ; અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાવ હોય એટલે મોક્ષનો અભાવ મિદ્ધ હોય, તેથી સમાધિની કામના વાળા મુમુક્ષુયોગીએ કામ તથા ક્રોધથી અવશ્ય રહિત થવું જોઈએ એમ સૂચન કરી, પુનઃ પુન તે મધ્યમમાં ઉક્તિ કરેલી છે તથાપિ તેનું વિમ્બરજ્ઞ ન થાય તે અર્થે કામ તથા ક્રોધનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે એમ 'કામક્રોધવિયુક્તાના' ક્ષતિ પદાર્થ વડે રમરજી કરાવે છે,

યતીનામ્ = શાંતપુર્યોનાઃ યતચેતસામ્ = સર્વાત્મક પ્રત્યગભિન્ન કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે, નિયમ વડે કરીને સ્થાપન કરેલ હોય, (યત) ચિત્ત જેમના (ચેતસામ્) તેમને; અર્થાત્ સર્વદા કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે મિથિતિ કરનારને, કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ = ઉક્તલક્ષણવાળા કામ તથા ક્રોધથી જે રહિત હોય તેમને;

જેમનું ચિત્ત બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેમને જ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે; વિદિત્તાત્મનામ્ = 'આ પરમાત્મા તે હું' પોતે જ છું.' આ રીતે આત્મસ્વરૂપ વડે માક્ષાત્ રૂપે વિદિત થયેલ હોય, સર્વાત્મક નિર્વિશેષ પરમાત્મા જેમને (આત્મનામ્) તેવા કેવળ મમ્યગ્વેના બ્રહ્મ-વેત્તાઓને અભિન્ન = અવદગા તથા વિદેહદશા, આ ઉભય દશાવિષે; પ્રજ્ઞાનિર્વાણમ્ બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ; વર્તનઃ મિદ્ધ થાય છે,

તાત્પર્ય—વિશેષના કારણભૂત કામ તથા ક્રોધાદિકનો દૂરથી ત્યાગ કરી, જે યોગી-પુરુષ કેવળ મમાધિનિષ્ઠ હોય તેને જ સમ્યગ્જ્ઞાન, તથા તેના રૂણ રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય એમ આ વડે સૂચન કરેલું છે. ૨૮

અર્થ—'જેમના મન બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે નિયમ વડે કરી સ્થાપિત કરેલ હોય' આ વચન વડે સમાધિ, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા રૂણસિદ્ધિના પરમ કારણ રૂપે હોય એમ સૂચન કરી તે જ સમાધયોગનો તેના સાધનો સંમેત ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છાથી તે સમાધિયોગના સુત્રભૂત ત્રણ શ્લોકો વડે

કયન કરે છે, તેના આરભમાં શ્લોકદ્વય વડે નિદિધ્યાસુ મુમુક્ષુને
જે અતરંગ સાધનો કર્તવ્યરૂપે હોય તેમનો 'સ્પર્શાન્' ઇતિ મંત્રાર્થ વડે
પદેશ કરે છે—

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાન્તરેશ્ચુવો ।

પ્રાણાપાનોસમૌકૃત્વાનાસામ્યન્તરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધોયઃ સ સદા મુક્ત એવ સ ॥ ૨૮ ॥

અન્વ—વાહ્યાન્ સ્પર્શાન્ વહિઃ કૃત્વા શ્રુવો અન્તરે ચ ચક્ષુ (કૃત્વા)
નાસામ્યન્તરચારિણૌ પ્રાણાપાનો (ચ) સમૌ (કૃત્વા) યતે-
ન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ વિગતેચ્છાભયક્રોધ મોક્ષપરાયણ (સન્)
ય મુનિ (એવ ભવતિ) સ એવ સદા મુક્ત ભવતિ ॥ ૨૭ ॥

અ—શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયોને કેવળ બહારગેશ વિષે મ સ્થાપન કરી,
શ્રમરોના અતરાલ ભાગ વિષે અશ્રુની દૃષ્ટિ કરી, તથા નાસિકા
અદર સચાગ કરનાર પ્રાણ તથા અપાન વાયુને સમ રૂપે કરી,
અર્થાત્ કેવળ હૃદયવિષે સ્થાપન કરી કેવળ કુભક પ્રાણાપાન કરી,
જેની ઇન્દ્રિયો મન તથા બુદ્ધિ વિષયોથી વિમુખ થયેલ હોય, જેણે ઇચ્છા
ભય તથા ક્રોધનો પરિત્યાગ કરેલો હોય તેવો મુમુક્ષુ કેવળ મોક્ષપરાયણ
તથા મનન સ્વભાવવાળો હોય તેજ મુક્ત થાય છે ૨૭-૨૮

વિ०—વાહ્યાન્=બ્રાહ્મિનીના લીધે જે કેવળ આત્માની બહાર કલ્પિત-સ્વરૂપે
હોય તેવા સ્પર્શાન્=શબ્દાદિ વિષયોને, વહિઃ-કૃત્વા=કેવળ બહારગેશ વિષે મ સ્થા-
પન કરીને અર્થાત્ મનન કરી કિંચિત્ સ્મરણ ન કરીને, ઇનૃતિ દૃષ્ટિ ન
કરાય તે પ્રકારે શ્રમરોના મધ્યભાગ વિષે અશ્રુદૃષ્ટિ કરી તથા નાસિકા

મધ્યે મયાઃ કગી રહેવ પ્રાણ તથા અપાન વાયુને હૃદયવિષે સામ્ય અવસ્થા મ પત્ર (સમી) કરી, અર્થાત્ કેવળ કુંભક પ્રાણાયામ કરી (ચતુષ્ક્રેવાન્તરે શ્રુતો નાસામ્યન્તર ચારિણૌ પ્રાણાપાનોદ્યૌઃ વા) પાપને નાશ થાય તથા મન નિશ્ચય થાય માટે મુમુક્ષુને કેવળ કુંભક પ્રાણાયામ કર્તવ્યરૂપ હોય છે.

યતેન્દ્રિયમનોતુદ્ધિઃ—ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ સ્વસ્વ-વિષયોથી વિમુખ્તતાને પ્રાપ્ત થયવ હોય (યતા = સયતા.) જેના તેવો પુરુષ, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોવડે કરીને વિષયોનું મહત્ત્વ, મન વડે કરીને વિષયનું ચિંતન, તથા પ્રાપ્ત અર્થનું બુદ્ધિના આવેશપૂર્વક ગૃહ્ય ન કરતા; વિગતેચ્છામય ક્રોધ—જેને ઇચ્છા, ભય, તથા ક્રોધ, બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરી, વિશેષ રીતે ગત થયવ હોય તે,

જે તે વિષય વિષે ઇચ્છા લાગેથી હોય તો સમાધિ મિદ્ધ ન થાય; દિવમ તથા રાત્રિએ અરણ્ય તથા શુદ્ધ આદિ વિષે પ્રાણિએ તરફથી ભય લાગે તો પણ સમાધિ સિદ્ધ ન થાય, તેમ મચ્છર કીડી આદી જન્તુઓ ઉપદ્રવ કરે તેમના વિષે હૃદયમાં ક્રોધ લાગે તો પણ સમાધિ સિદ્ધ ન થાય, તેથીજ નિદિધ્યાસુ મુમુક્ષુએ ઇચ્છાદિ આ ત્રણ વસ્તુઓનો પરિત્યાગ કરવો.

વળી જે કાર્ય પ્રયત્નવડે કરીને કર્તવ્યરૂપ હોય, તેવા યાવત્કાર્યોનો પરિત્યાગ કરી તીનમોક્ષેચ્છાવડે કરીને જે કેવળ મોક્ષ મિદ્ધ કરવાને તત્પર હોય (માક્ષપણયઃ) તેવો મુમુક્ષુ, મર્વ કાર્યનો પરિત્યાગ કરી કેવળ મદ્દા મનન શીલ હોય તે જ મુક્ત થાય, તેથી ઇતર દ્રોષ, ભયે તેણે સો વાર શ્રવણ કરેલું હોય તથાપિ તે મુક્ત થાય નહિ.

મુનિ = વસ્તુનું ધ્યાન (મનન) તેજ નિયમવડે જે કરે તેવો મનનશીલ મુમુક્ષુ

૨૭-૨૮.

અથ— આ જે શ્લોકવડે ધ્યાતાનું માધન તથા ધ્યાતા, આ ઉભયનું નિરપણ કરી, હવે તૃતીય શ્લોકવડે ‘મોક્ષાર’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે ધ્યેયવસ્તુનું નિરપણ કરે છે —

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિ મૃચ્છતિ ॥૨૯॥

અન્વઃ—(ઉત્તરસાધનસંપન્ન નિદિધ્યાસુઃયતિ.) યજ્ઞતપસામ્ મોક્ષારમ્
સર્વભૂતાનામ્ સુહૃદં સર્વલોકમહેશ્વરં મા જ્ઞાત્વા શાંતિમ્
ઋચ્છતિ ॥૨૯॥

ઋ-ઉક્ત સાધન-સંપન્ન નિદિધ્યાસુ યોગી યજ્ઞો, શ્રીતરમાર્તાદિક તપ
તથા અન્યકર્મેનાં ફળના મોક્ષારપ, અદ્વૈતાદી માઠી સ્તબ્ધ પર્યંતના
ચાવત્ ભૂતપ્રાણિઓના સુહૃદરૂપ, તથા સર્વાત્મક સચ્ચિદાનંદ એકરમરૂપ
પરમાત્માસ્વરૂપે હું નિરૂપાધિક આત્મા તેને આત્મસ્વરૂપે પ્રત્યગાત્માથી
અભિન્ન રૂપે જાણીને પરબ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯

વિ- યજ્ઞતપસા=યજ્ઞો, શ્રીતરમાર્ત તપ, તથા મત્પશુતિ તથા શાંતિ
આદિ કર્મેનાં ફળોના મોક્ષાર=ઉપાધિ તથા તેના ધર્મસંબધથી રહિત
મોક્ષારૂપ આત્માને સર્વભૂતાનામ્=બ્રહ્માદિથી માઠી સ્તબ્ધપર્યંતના
સુહૃદમ્=આત્મારૂપે હોવાથી પ્રકર્ષવડે કરીને ઇષ્ટતમરૂપ અથવા મર્વભૂતોના
શોભન (સુ) હૃદય રૂપ (હૃત) પરમાત્મ-તત્ત્વના ઉપવર્જિતસ્થાનરૂપે
હોય તે વિશે આત્મીય સ્વરૂપે ગહેનાર; સર્વલોકમહેશ્વર=અવ્યક્ત
સ્વરૂપ માયાથી માઠી સ્થૂળ પદાર્થો પર્યંતના ચાવત્ લોકોથી (સર્વલોક)
અત્યંતમહાનુ ધન્ધર તેને, તોમ્=જેનું આલોકન થાય તે ચાવત્
યોનિઓ ઈશ્વર=સ્વ-સંનિધિમાનવડે સર્વ પદાર્થોનું જે ઇશન અર્થાત્
સર્વ પદાર્થોને એષ્ટાયુક્ત કરે તે, યા=સર્વાત્મક, સચ્ચિદાનંદ એક
રમરૂપ પરમાત્માને જાત્વા=પોતાનો પ્રત્યગાત્મા તે હું કેવળ પગ્રહ, તેના
સ્વરૂપે છે એમ જાણી અર્થાત્ પ્રત્યક્ષભિન્ન પરબ્રહ્મસ્વરૂપ હું તેનું
મનન તથા નિદિધ્યાસન કરીને શાંતિમ્=મર્વ સમાગની ઉપશાંતિરૂપ,
પગ્રહભાવને ઋચ્છતિ=પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા ખીજે પણ અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે.—

યજ્ઞનયનાં મોક્ષાર-કાર્યોપાધિક ત્વ પદાર્થરૂપ આત્માને, મા-ત્વ તથા તત્ પદાર્થના અધિષ્ઠાનભૂત મત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, ચિત્સ્વરૂપ, એકરમ તથા નિર્નિશેષસ્વરૂપ હુ પરબ્રહ્મ, તેને, જ્ઞાતિમ્ ક્ષણતિ-વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે યજ્ઞના લોકતારૂપ કાર્યોપાધિક ત્વ પદાર્થરૂપ આત્મા, તથા સર્વભૂતોના સુહૃદ, મવયોનિઓના નિયંતારૂપ કા-લોપાધિક તત્પદાર્થરૂપ શબ્દબ્રહ્મ, આ બે ત્વ તથા તત્ પદાર્થના સ્વરૂપોમંથી 'અર્થાંત આદેશો જેતિનેતિ અર્થ-હવે તેથી, તે નાદ તે નદિ આ રીતની આગા, ઈત્યાદિ શ્રુતિનુ અવલબ્ધ કરી કારણ તથા કાર્યોપાધિનું નિરસન કરી તે 'તત્' તથા ત્વ પદાર્થરૂપ 'કૈવલ્ય ચૈતન્ય પરિશિષ્ટમા ગ્રહે તેના અધિષ્ઠાનભૂત પરબ્રહ્મસ્વરૂપે હું, તેને જાણીને અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ તે હું' પોતેજ છું એમ આત્મ-સ્વરૂપે મર્જા માર મનન તથા નિદિધ્યાસન કરીને વિદેહ મુક્તિને પામે છે

૨૯

સ યાસયોગ નામનો પાંચમેા અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય છઠો.

અવ-પૂર્વે પાચમા અધ્યાયના અતભાગવિષે ‘સખ્દાદિ વિષયોને બહારના પ્રદેશ વિષે સ્થાપન કરીને’ (૫-૨૭) ઇત્યાદિ શ્લોકના વડે શ્રવણાદિવડે કરીને જન્ય એવું જ્ઞાન, કાષ્ઠપણ્ય પ્રતિબધ વિના સિદ્ધ થાય તે અર્થે આત્મવેતા યોગીએ ધ્યાનયોગનું અવશ્ય એવન કરવું એમ સૂચન કરી, હવે કેવળ તેજ ધ્યાન-યોગના બહિરગ તથા અંતરગ સાધનોનું, તેના અધિકારીના સ્વરૂપનું, તથા તે યોગના લક્ષણ તથા ફળનું નિરૂપણ કરવા અર્થે આ છઠા અધ્યાયનો આગલ કરાય છે તે વિષે આગલમાં, શ્રવણાદિ વડે સંભાળ્યમાન એવા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પરમદારણ્યરૂપે ચિત્ત-શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે, અને તે ચિત્ત-શુદ્ધિ સિદ્ધ હોય ત્યારેજ શ્રવણ મનન, નિદિ-ધ્યાસન તથા તજ્જન્ય જ્ઞાન સિદ્ધ થાય, કેવળ કર્મ-યોગજ ચિત્તશુદ્ધિના કારણરૂપે હોય છે, યમ નિયમ આપિત્ શ્રવણઆદિ તથા તજ્જન્ય જ્ઞાનના બહિરગ સાધનો બળવત્તર હોય છે. તે બહિરગ સાધનો સિદ્ધ હોય તોજ ચિત્ત શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય, અને ચિત્ત શુદ્ધિ મિદ્ધ હોય તો જ્ઞાનરૂપકાર્ય સંપન્ન શ્રવણાદિ મિદ્ધ થાય, તે જ માટે મુમુક્ષુને નિયમ, શ્રદ્ધા તથા ઇશ્વરભક્તિવડે કરીને વૈદિકકર્મ અનરૂપ કર્તવ્ય હોય એમ સૂચન કરી, કર્મયેગી તથા તદીય કર્મયોગીની પ્રશંસા કરી હવે શ્રી ભગવાન ‘અનાશ્રિત’ ઇતિ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

શ્રી ભગવાન કહે છે—

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ ય ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્નચાક્રિય ॥ ૧ ॥

અન્ય—ય કર્મફલં અનાશ્રિતઃ (સન્) કાર્યં કર્મ કરોતિ સન્,

સંન્યાસી ચ યોગી ચ (ભવતિ) નિરગ્નિઃ (એવ સંન્યાસી
ઇતિ) ન, અક્રિય (એવ યાગી ઇતિ) ચ ન ॥ ૧ ॥

અ—જેણે વેદ, વેદાંગ તથા તેના અર્થનું જ્ઞાન નિહ કરેલ હોય તેણે
મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણ, પોતે કર્મફળની અપેક્ષા કર્યા વિનાજ નિષ્કામ મનો કર્મો
કર્મો ઇશ્વરને સમર્પણ કરી, નિત્યાદિ વિદિન કર્મો કરે તેજ ખરો સંન્યાસી
તથા યોગી કહેવાય, જે અગ્નિનો કેવળ ત્યાગ કરે તેને મન્યામી ન કહેવાય,
તેમ જે અક્રિયાવાન હોય તેને યોગી ન કહેવાય.

૧

વિચઃ—વેદ, વેદાંગ, તથા તેના અર્થને જાણનાર મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણ,
કર્મફલ=‘સ્વર્ગકામધિન્વીત ચ પશુકામઃ’ ‘પશ્યતિપુત્ર, અર્થઃ—જે સ્વર્ગનો
કામનાવાન હોય તેણે પુણ્ય સચય કરવો,’ જે પશુનો કામનાવાન હોય
તેણે, ‘તેને પુત્ર દર્શન પ્રાપ્ત થાય’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોવડે
તે તે શ્રુતિઓ વિષે પ્રતિપાદન કરેલ પુત્ર, પશુ તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ કર્મો-
ના જ્ઞાને; અનાશ્રિત=કેવળ મોક્ષની કામનાવડે કરીને, યતિક્રિયત્ત્વ પછી
કર્મફળની અપેક્ષા કર્યા વિનાજ સર્વ કર્મો ઇશ્વરને સમર્પણ કરી નિષ્કામ
રૂપે મનો; કાર્ય=નિયમવડે કરીને જે કર્તવ્યરૂપે હોય તેવા નિત્ય, નૈમિત્તિક,
કામ્યવર્જિત અગ્નિહોત્રાદિક કર્મો; કરોતિ=શ્રદ્ધા તથા ભક્તિવડે
સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરે; સંન્યાસી=કર્મફળની કામનાના પરિત્યાગરૂપ
સંન્યાસપણાને લીધે સંન્યાસી કહેવાય તથા કર્મયોગવિષે ચિત્તનું
સમાહિતપણું હોવાથી તે યોગી કહેવાય; ‘ન નિરગ્નિ ન ચાક્રિય.’ આ
વાક્ય વિષે ‘એવ’ શબ્દરૂપ અવધારણુવાચક પદનો અધ્યાહાર કરેલો છે.

જે મુમુક્ષુ અગ્નિનો પરિત્યાગ કરે તેનેજ મન્યામ, કહેવો, અને જે
અક્રિયાવાન હોય તેનેજ યોગી કહેવો એમ યોગ ન હોય, કિર્તુ ફળ તથા
કામનાનો સંકલ્પનો ત્યાગ તથા ચિત્તની નિયંત્રતાવડે કરી, કેવળ મારી
ભક્તિવડે જે કર્મ કરે તે ભલે ગૃહસ્થ હોય, તથાપિ તેને સંન્યાસી
તથા યોગી કહી શકાય.

‘નિરાગ્ન’ આ પદ વિશે અગ્નિ શબ્દનહે જે કર્મોનું અગ્નિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરાય તે કર્મો ઉપનક્ષિત થાય છે, યૌન તથા ઉપનયન કર્મથી માઠી જે ગ્રાત તથા સ્માર્ત કર્મો બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થાય તે મર્ફ કર્મો કેવળ અગ્નિપૂર્વક કર્મો કહેવાય.

સાધન તથા તેમના લક્ષણ મહિત આ મર્ફ કર્મોનો જ્ઞાનપૂર્વક જેણે પગિત્યાગ કરેનો હોય તેજ નિરગ્નિ તથા તેજ સન્યાસી કહેવાય, અને આ રીતનો મુમુક્ષુ શ્રવણાદિનહે સમ્યક્ પ્રકારે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જ્ઞાન યોગવિશે પ્રવૃત્ત મતો, દેહેન્દ્રિય આદિની ચેષ્ટારૂપ મર્ફ ક્રિયાનો ત્યાગ કરીને અક્રિયાવાન યોગી થાય છે

૧

અર-સન્યાસીપણુ તથા યોગીપણુ, આ ઉભય તો અનાત્મજ પુરુષનહે કરાતા યાવત્ કર્મોથી જેણે બ્યુત્થાન કરેલ હોય તેવા બ્રહ્મવેત્તાના સર્વશાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધ ધર્મરૂપે હોય, એટલે જે પ્રવૃત્તિધર્મ-પરાયણ હોય, તથા દાગ, અને અગ્નિહોન આદિ સાધનવડે સપન્ન હોય તેના અનાત્મજ ગૃહસ્થને આ સન્યાસીપણુ આદિ બ્રહ્મવેત્તાના ધર્મ કેમ ઉપપન્ન હોય ? આ રીતની શકા કરની ચોઅ ન હોય, ઉક્તરીતિવડે ધર્મ તથા ધર્મિ વચ્ચે પરસ્પર ભેદ હોય તથાપિ સન્યાસયોગનું અને કર્મયોગનું મોક્ષરૂપ કેવળ એકજ માધ્યમણુ હોય તેથી, તે ઉભયના ફળ વચ્ચે ભેદનો અભાવ હોવાથી સન્યાસીને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેજ ફળ કર્મયોગીને પણ પ્રાપ્ત થાય તેથી ઉભયના ફળ મમાન હોય તે ઉપપન્ન છે એમ સૂચન કરી, સન્યાસનત્ કર્મ પણ મોક્ષના પગમકાગણુરૂપે હોય તેથી તે અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય એમ કહી કર્મની પ્રશ્ન આ -રી દવે ‘ય’ ધતિ મત્રાર્થવડે સન્યાસ તથા કર્મયોગ વચ્ચે અભેદ હોય એમ કથન કરે છે—

યં સંન્યાસમિતિપ્રાહુ યોગં તં તિદ્ધિ પાઢવ ।

ન હાસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી મત્તિ કથન ॥ ૭ ॥

અન્વ—(હે) પાંડવ, (પાંડિનાઃ) યમ્ સંન્યાસમ્ હિતિ પ્રાહુઃ (ત્વં)
તમ્ (એવ) યોગં વિદ્ધિ । દિ અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ કશ્ચન
યોગી ન ભવતિ ॥ ૨ ॥

અ—હે પાંડવ, પાંડિનો જેને સંન્યાસ-યોગ કહે છે, તેને જ તું કર્મયોગ સમજ, કારણ કે, કર્મફળ-વિપવક મનનનો જેણે પરિત્યાગ કરેલો ન હોય તેવો કોઈ પણ મુમુક્ષુ યોગી થાય નહિ.

૨

વિ—પ્રાહુઃ—કહે છે; યોગ=કર્મયોગ; સંન્યાસ=જે વિશે કર્મિપણનો અભાવ હોય તેવો કર્મ; ‘અર્થે કર્મોનો મનવડે મંન્યાસ કરીને (૫-૧૩) આ વચનથી, પોતાનો આત્મા કૃતસ્થ, અસંગ તથા ચિત્તસ્વરૂપે હોય આ રીતના અનુભવથી દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુવડે જે કાંઈ કર્મ કરાય તે કર્મ કેવળ કર્મભાવરૂપે સિદ્ધ હોવાથી તેને મંન્યાસ કહે છે; આ સંન્યાસ વડે તો મોક્ષરૂપ ફળ સિદ્ધ થાય છે.

કર્મસંભાવિન (કર્મવડે ઉત્પાદિત) એવી ચિત્તશુદ્ધિ—જન્ય જ્ઞાનના કાર્યભૂત સંન્યાસનું, કર્મ અંગ હોવાથી તથા અંગ તથા અંગિરૂપ ઉભય વસ્તુની એકજ કાર્યની અન્યતા તથા એકફળના સિદ્ધ હોવાથી, તે ઉભય વચ્ચે કેવળ અભેદ-દષ્ટિ કરવી યોગ્ય હોય; અથવા આ ઉભય પરમાર્થ—સિદ્ધિના અવિશેષ સાધનરૂપે હોવાથી, તેમની એકતાજ ધટે; જેમ શ્રવણાદિ—જન્ય અનુભવ વિના કર્મિત્વ-દર્શનનો અભાવ હોવાથી અવિ-ક્રિયાત્મ-સ્વરૂપવડે સ્થિતિ કરાય તેવા લક્ષણવાળો મોક્ષ સિદ્ધ ન થાય, તેમ વિદિત કર્મ ન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિનો અભાવ સિદ્ધ થતાં, તજ્જન્ય જ્ઞાન અનુપત્ત થવાથી. સ્વ-સ્વરૂપ-સ્થિતિરૂપ મોક્ષ પણ અવશ્ય સિદ્ધ ન થાય; તેથી મોક્ષ પ્રત્યે આ ઉભયનું વિશેષરૂપે અસાધારણ કારણપણું સિદ્ધ હોવાથી, તથા તેમની ચક્તિ એકજ પ્રકારની હોવાથી, તેમજ ઉભયનું ફળ પણ એકજ પ્રકારનું હોવાથી. તે ઉભય વચ્ચે કાંઈ પણ ભેદ અસિદ્ધ હોય, તેથી તે ઉભયની એકતા ઉપપન્ન છે.

અથવા 'જે સર્વ સંકલ્પનો સંન્યાસ કરે' (૬-૪) આ વચનથી, સર્વ સંકલ્પોના સંન્યાસને સંન્યાસ કહે છે; અર્થાત્ સર્વત્ર-પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિવડે બાહ્ય પદાર્થોની ભાવનાનો પરિત્યાગ કરવામા આવે તે યોગી-ધર્મને સંન્યાસ કહે છે.

જો કે આ રીતનું લક્ષણ મુખ્ય-વૃત્તિવડે કરીને કર્મયોગને સંભવે નહિ, તથાપિ કર્મફળના સંકલ્પના પરિત્યાગરૂપ લક્ષણવડે કરીને ઉપલક્ષિત ફળ સંકલ્પના પરિત્યાગરૂપ ગૌણવૃત્તિવડે કરીને, સંન્યાસયોગ તથા કર્મયોગની એકતા સંભવે; તેથી સંન્યાસયોગ હોય તેજ કેવળ કર્મયોગ હોય, એ રીતે ઉભય વચ્ચે કેવળ અભેદ સિદ્ધ છે એમ તું અનુભવ કર.

'જોને પાંડિતો સંન્યાસયોગ કહે છે તેને તું કર્મયોગ સમજ' આ ઉક્તિવડે કર્મફળના સંકલ્પ-સંન્યાસવડે જે ઉપલક્ષિત હોય તેવા કર્મયોગવડેજ ભોક્ષ સિદ્ધ થાય એમ સૂચન કરેલું છે.

આ રીતે કર્મયોગ વિષે, કર્મફળના સંકલ્પ-સંન્યાસનો પ્રધાનપણે બોધ કરેલો છે તેથી શુદ્ધ મુમુક્ષુને કર્મફળ-સંકલ્પનો સંન્યાસ અવશ્ય-કર્તવ્યરૂપે હોય એમ બોધ કરી 'નહિ' છતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે કથન કરે છે-

અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ=કેવળ ભોક્ષની કામનાવડે કરીને, સમ્યક્ પ્રકારે પરિત્યાગ કરેલ હોય (સમ્ + ન્યસ્ત) કર્મફળને વિષય કરે તેવું મનન (સંકલ્પઃ) જે મુમુક્ષુએ; તેનાથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળો જે હોય તેવો;

કર્મ કરતાં પૂર્વે, તત્પશ્યાત્, તથા કર્મ કરતી વેળાએ કેવળ કર્મફળ-નુંજ મનન કરતો સતો જે કર્મ કરે, તેવા પુરૂષે સંકલ્પનો સંન્યાસ કરેલ નહોય એટલે, ભક્તે તે આલ્મણ વા અન્ય કાષ્ટ હોય તથાપિ તેને યોગી કહી શકાય નહિ;

યોગી=કર્મફળની અપેક્ષાથી રહિત તેવી ચિત્તની નિશ્ચળતા (યોગઃ) જેને પ્રાપ્ત થયલ હોય તેવો પુરૂષ;

નાત્પર્ય.—કર્મકળની આશાવડે જેના ચિત્ત વિષે વિક્ષેપ સંભવે તેવો પુરૂષ કદાપિ યોગી ન થાય.

અથવા જે યોગીએ સર્વ મનુષ્યોના મન્યામ કરેલો ન હોય, તે મોક્ષયોગને પાત્ર થાય નહિ, કિંતુ તે કેવળ જન્માદિ દુઃખને યોગ્ય થાય.

‘હિ’ પદવડે ‘કામાન્વ. કામયતે મન્યમાનઃ સકામભિર્જાયતે તત્રત્ર’ મુ. ૩-૨-૨ ઠપાસને પુરૂષ ચેષ્ઠકામાસ્તે શુક્રમેતદતિવર્તન્તિ ધીરઃ અથઃ (મુ. ૩-૨-૨)—જે કામનાની ઇચ્છા કરે તે કામનાનું મનન કરતો સતો તે તે વસ્તુઓની કામના વિષે તેને ઇચ્છાવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, ‘જેઓ કામનાથી વિમુક્ત થઈ પરમાત્માનું ઉપાસન કરે, તેવા જ્ઞાની પુરૂષ આ શુદ્ધસ્વરૂપ (દીપ્તિમાન સ્વરૂપ) આત્મતત્ત્વનું ઉત્સંધન કરી જાય છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-પ્રસિદ્ધિનો પ્રકાશ કરે છે ૨

અવ—આ રીતે, મુમુક્ષુઓને કર્મ અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ હોય એમ સિદ્ધ કરવા અર્થે કર્મયોગ તથા કર્મયોગી, સંન્યાસયોગ તથા સંન્યાસયોગીના સમાનરૂપે છે એમ કથન કરી, દ્વે કર્મયોગ જ્ઞાનના સાધનરૂપે હોય એમ કથન કરી, તથા તે કર્મયોગની કર્તવ્યતાની અવધિનું સૂચન કરી, જ્ઞાનારૂઢ પુરૂષને વિદેહમુક્તિ કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય? તે કારણનું ‘આરુદ્ધોઃ’ ધનિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

આરુદ્ધોર્મુને યોગંકર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારુદ્ધસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

અન્વ—યોગ આરુદ્ધોઃ મુનેઃ (જ્ઞાનયોગપ્રાપ્તેઃ) કારણં કર્મ એવ ઉચ્યતે । તસ્ય એવ યોગારુદ્ધસ્ય શમઃ કારણમ્ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

જ—જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરનાર મુનિ-પુરુષને, કેવળ કર્મજ્ઞ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કાચ્છરૂપે હોય, અને તેજ પુરુષ જ્ઞાના દ યાય ત્યારે કેવળ સર્વકર્મસંન્યાસરૂપ યમ (શાંતિ) કારણરૂપે અર્થાત્ કર્તવ્યરૂપે હોય.

૩

વિ—યોગ=સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ નિષ્ઠા; આસ્ક્રુક્ષો=મુક્તિઅર્થે જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા કરનારને; મુનેઃ=ભવિષ્યમા સંન્યાસયોગ ગૃહસ્થ કરનાર પુરુષને; ‘ ગૃહસ્થઃ સ્ત્રિયમુદ્રહેત્ અર્થઃ— ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષે, સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો ’ આ ન્યાયવડે ભવિષ્યમા જે સંન્યાસીપણું ગૃહસ્થ કરે તેને લક્ષને મુનિરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે; ગૌણવૃત્તિવડે જે મુનિ કહેવાય, તેવા ગૃહસ્થ પુરુષને કેવળ કર્મજ્ઞ જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિના કાચ્છરૂપે હોય.

કર્મ વિના, અન્ય પદાર્થવડે ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન થતી અસંભવિત હોવાથી, કર્મ જ ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરી પુરુષને જ્ઞાનારોહણ કરાવે, તેથીજ કેવળ કર્મને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કારણ રૂપે કહે છે.

‘ મંત્રેણ કર્માણિક્વયો યાન્યપદ્યન્તાનિત્રેતાયાઃ મહુધાસંતતાનિ । તામ્યાચરચ નિમત્ત સત્યકામા મુ. ૧-૨-૧ અર્થઃ—વિદ્વાન્ પુરુષોએ મંત્રો નિષે જે કર્મોનું નિરૂપણ કરેલું જોયું, તે સર્વ કર્મો ત્રેતાયુગ વિષે અનેક પ્રકારે વિસ્તારને પામ્યા; અત્યવસ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થે કામનાવાન્ થઈ તે મર્વ કર્મોનું તમે આચરણ કરો ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ કર્મો જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના કારણરૂપે હોય એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

જેની ચિત્તશુદ્ધિ કરવા અર્થે કર્મયોગનું વિધાન કરેલું હોય તે પુરુષની જ ચિત્તશુદ્ધિ નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મ કરવાવડે કરીને સંલવના, ઉદય પામેલ વિવેક, વૈરાગ્ય, સમ તથા દમ્ભાદિ સાધન—સંપત્તિવડે પ્રાપ્ત થયેલ શ્રવણ આદિ કર્મોવડે ઉત્પન્ન જ્ઞાનવડે, જ્ઞાનયોગને મંપ્રાપ્ત થયેલ (યોગ+આરુઢ) વિદેહકૈવલ્ય—મુક્તિની કામનાવાન્ યોગી-પુરુષને, કેવળ

શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયો પ્રત્યે જે ઉપરતિરૂપ શાંતિ (શમ) પ્રાપ્ત થાય, તેનેજ વિદેદ્-મુક્તિના અંતરંગ માધનરૂપ (કારણ) કહે છે.

‘તમેવૈરુજાનય આત્માનમન્યાત્રાચોવિમુક્તય મું ૦ ૨-૨-૫ અર્થ:-કેવળ તે એક આત્મનત્ત્વને જાણે, તે મિત્રાપની અન્ય વાણીનો પરિત્યાગ કરે.’
 ‘ઓમત્સેવે ધ્યાયથ આ માનં મુ. ૨-૨-૬ અર્થ:-આત્માનું ઓંકારસ્વરૂપે ધ્યાન કરે.’ ‘તમેવ ધારોજિજ્ઞાસ્ય યુ. ૪-૪-૨૧ અર્થ:-જ્ઞાની પુરૂષ કેવળ તેનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને,’ ‘જ્ઞાન્તો દાન્ત ઉપરન સ્થિતિશુઃ સમાદિતો મૂર્ત્વાત્મન્યનાત્માનં પश्यેત્ યુ. ૪-૪-૨૭ અર્થ:-શાંત, દાંત, તથા ઉપરન, નિ નિશ્ચાવાન તથા અમાદિત-ચિત્તવાળો થઇને કેવળ તે આત્મ-નત્ત્વનું દર્શન કરે,’ ‘જાતમગ્નિરાત્મકોઃ જા ૦ ૭-૨૫-૨ અર્થ:-આત્મનત્ત્વ વિષે જ અમણ તથા તીકા કરતો મનો;’ ‘ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, તથા ‘મિનાદશં બ્રાહ્મણ ક્યાસ્તિ વિત્તં પ્રથેયતા સમતા સચતાચ : સ્તોલ સ્થિતિ ર્દેવદનિવાનમાર્જં તવ મ્નત્તવાપરમઃ ક્રિયામ્યઃ અર્થ:-એકતા, અમતા, તથા મત્યતા, શીલ, ચિત્તિ, દંડનિધાન, આર્જવપણું તથા તે તે ક્રિયાઓથી ઉપરામ પામવું, આ મર્ચના જેવું અન્ય એકે વિત્ત બ્રાહ્મણને હોવા નહિ.’

‘નંદયર્મોનવાધર્મોચિવ દિગ્ગુમાગ્રમી : યઃ સ્વાદેહાસનેલીન સ્તૂષ્ણીવિચિદ ચિન્તયન્ અર્થ:-જાણે તે ધર્મી વા અધર્મી, શુભકર્મવાન વા અશુભકર્મવાન હોય, તથાપિ જે એકાસન વિષે લીન થઇ કિંચિત્ પણ અન્ય વસ્તુનું ચિન્તન ન કરતા તૂણીરૂપે ગ્રિયતિ કરે’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ પણ, જેને આત્મનત્ત્વનો આક્ષાત્કાર થયે હોય તેવો યોગી પુરૂષ અમાધિ વિષે પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે ઉપશાંતિ (શમઃ) વડે સર્વ કર્મોવી ઉપરતિને પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રતિપાદન કરે છે; અર્થાત્ બ્રહ્મનત્ત્વ વિષે આરોપિત કરેલ નામ રૂપ આદિનું કેવળ અગૃહણ કરવું તેને શમ કહે છે; એટલે કે, નામ રૂપાદિ ચાવત પ્રપંચનો પરિત્યાગ, (શમ) તેનેજ વિદેદ્-મુક્તિના પરમકારણ રૂપે હોવાનું શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓવડે પ્રતિપાદન કરેલું છે.

સનાતન પરબ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એક દડ ગૃહણ કરીને ઉપવીત મમેત શિખાનો પરિત્યાગ કરવો, ' ઋત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ-પ્રમંજ પ્રાપ્ત થાય. જે જડ, જન્માધ તથા મુંગા હોવાથી વૈદિક કર્મો કરવાને અનધિકારી હોય કેવળ તેમનેજ સન્યાસ કરવો ઘટે, કિંતુ વિદ્વાન પુરૂષને તેમ કંઈ ઘટે નહિ, ' વિષ્વાનૃયજતે જ્ઞાની પુરૂષ યત કરે છે ' આ વચનવડે વિદ્વાન પુરૂષને તો યાગાદિ કર્મોનું વિધાન કરેલું છે; આ ગીતની શરૂ કરી ચોગ્ય નથી; દારણ કે તેમ હોય તો નિરૂક્ત શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વાક્યોને વિરોધપ્રમંજ આવે

‘ વહિ’ સૂત્રત્વજેન્દ્રુષઃ બ્રહ્મં ઉં અર્થઃ—વિદ્વાન પુરૂષે બ્રાહ્મ સૂત્રનો પરિત્યાગ કરવો. ’ ‘ ત્રિગ્રજયા કરિન્યામોયેપાનોડ્યમાત્માલોક મુ. ૪-૧-૨૨ અર્થઃ—જે અમેને આ સર્વ લોક અમારા આત્મારૂપે છે તેને પ્રજાવડે શું પ્રયોજન હોય ? ’ ‘ યદાતુ વિદિત તત્ત્વમ્ નારદં પરિં ૧૭ અર્થઃ—જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે, ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વાક્યોનો વિચાર કરતાં કેવળ વિદ્વાન પુરૂષ મન્યામનો નિષ્ક્રિય થઈ જાય; જડાદિ પુરૂષ તેનો વિષયીભૂત હોય નહિ

જડ આદિ પુરૂષ તો વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનથી ગદિન હોય એટલે ‘ પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિતાન્નમ્લણો નિવેદમાયાત્ મું ૦ ૬-૨-૧૦ અર્થ—કર્મચિત લોકની પરીક્ષા કરીને બ્રાહ્મણે વૈગમ્યને પ્રાપ્ત કરવો. ’ આ રીતના અર્થવાળા શ્રુતિના પદ તથા વાક્ય-પ્રમાણના બળવડે તેમને આ લોકની કર્મચિતતા, અનિત્યતા, અદ્યક્ષણતા, તથા અમત્તાની પરીક્ષા કરવાની ચોગ્યતાનો અમંભવ હોય, એટલે વેદાધ્યયન તથા તેનો અર્થ વિચાર કરવામાં તથા તત્ત્વ-નિશ્ચય કરવામાં લૌકિક કર્મ વિશે તેમજ સર્વન ચોગ્ય પુરૂષને જ અધિકાર પ્રાપ્ત હોય, તેથી વેદાધ્યયન તથા તેનો અર્થ વિચાર કરવાને જે અચોગ્ય હોય તેમને મહતત્ત્વનો પ્રાપ્તિ તથા શાન્તિપાત્રું સ્વપ્ને પણ મલવી શકે નહિ.

અનાત્મજ હોય તેવા પુરુષનીજ ગતિનો બોધ કરેલો છે એમ તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે.

અવ-આલોપરતિરૂપ કેવળ સમ નામના માધનનું આવલંબન કરી જ્ઞાનયોગારોહણ કરનાર યોગીને યોગારૂઢના ક્યારે સિદ્ધ થાય ? આ રીતની આકાશ પ્રત્યે, જ્યારે સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિવડે કર્મ તથા વિપયો વિગે અસત્ શુદ્ધિ નિદ્ધ થઇ આ પુરુષને પ્રવૃત્તિનો અભાવ મિદ્ધ થાય, ત્યારે તેને યોગારૂઢના-મિદ્ધિ થાય એમ હવે 'યદા' ઇત્યાદિ મંત્રાર્થ વડે બોધ કરે છે:—

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ નકર્મસ્વનુપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

અન્વ—સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ કર્મસુ (ન)
ન અનુપજ્જતે તદા યોગારૂઢઃ (ઇતિ) ઇચ્યતે ॥૪॥

અ: - મર્વ મંદ્રિયોનો પરિત્યાગ કરી જ્યારે તે નેન્દ્રિયોના વિપયો તથા કર્મ વિગે નિશ્ચે અનુસાગ કરે નહી, ત્યારે તે યોગારૂઢ થયો એમ કહેવાય.

૪

વિ-સર્વસંકલ્પસંન્યાસી=દ્રવ્ય, શુદ્ધ, કર્મોદિને યોગ્યર કરનાર, સમી ચીનતા-શુદ્ધિવાળા સર્વવિપયો (મરુત્યા:) તેનો સંન્યાસ કરવાનો સભાવ જોમનો હોય તેવો; અધિષ્ઠાન વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોનાં આરોપ કરેલા દ્રવ્યાદિ વિપયોનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી શુદ્ધિતરજતવત્ તેઓ કેવળ આભાસ માત્ર હોય એમ પ્રતીતિ થાય, એટલે તે વિપયો સમીચીન રૂપે છે, આ રીતની શુદ્ધિ જ્ઞાન પુરુષને ઉત્પન્ન થાય નહિ.

યદા=જે કાળવિગે; નેન્દ્રિયાર્થેષુ=લિક્ષાટન આદિ વિગે. શબ્દોદિ દષ્ટ વિપયો વિગે; કર્મસુ=કર્ત્રમિત્ વાસનાવડે કર્તવ્યરૂપે પ્રતીત થતાં

સ્નાન, શૌચાદિ કર્મો વિષે ન અનુપજ્જતે-ભોક્તા, ભોજન તથા ભોજ્ય વસ્તુ વિષે તથા કર્તા, કારણ તથા કાર્ય વિષે મિથ્યાપણાની શુદ્ધિ વડે પોતે અનુયગ અર્થાત્ આમકિત કરતો નથી; 'હું ભોજન કરું છું' 'હું કર્મ કરું છું' આ રીતની ભોક્તા તથા કર્તારૂપ તાદાત્મ્યતા પ્રાપ્તિ, તેને પ્રાપ્ત થાય નહિ, કિંતુ અમગ તથા ઉદાસીનતા વડે કરીને સર્વત્ર સાક્ષિભૂતરૂપે ગ્ચિતિ કરે છે.

મર્વ વૈષયિક કામનાઓ મક'પમૂલક હોય, સકલપમૂલક. કામાર્થ યજ્ઞા સકલસમવા મનુ ૨-૩ અર્થ-સર્વ કામનાઓ મક'૧-મૂલક હોય અને યજ્ઞો મક'૫ વડે ઉત્પન્ન થાય, 'આ રમૃતિનાકયાનુમાઝ પ્રત્ય-ગઢિટ વડે સર્વત્ર પદાર્થને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જોવા સર્વ મક'૨૦ આશ્રય મિનાના થાય, એટલે આ રીતે સર્વ સકંપોનો પરિત્યાગ કરી સર્વ જગત્ કેવળ બ્રહ્મરૂપે હોય એ રીતે અનુભવ કરનાઝ મર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિનાજો બ્રહ્મવેત્તા યોગી જ્યારે વિષય તથા કર્મ વિષે અનુમગ ન કરે, ત્યારે તે યોગારૂઢ થયો એમ કહી શકાય

અથવા બીજો પણ અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-

બ્રહ્મદષ્ટિનાજો બ્રહ્મવેત્તા પોતાના પ્રાકૃતન વસ્તુને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ (અનુવક્તિ) કરે નહિ, કર્મપ્રવૃત્તિ કામમૂલક હોય અને કામ સંક'૫-મૂલક હોય, અને મક'પોના આશ્રયભૂત યાત્ પદાર્થ મિથ્યા રૂપ હોય એમ જાનીને અનુભવ સિદ્ધ થવાથી સર્વ મક'પોનો તેજો પરિત્યાગ કરેલ હોય, એટલે તેને 'કાગ્જુના અણાવે કાર્યનો અભાવ સિદ્ધ હોય' આ ન્યાયવડે કરીને સમ્પદાદિ વિષયો તથા કર્મ વિષે પણ અનુયગભાવ કેમજ હોય ?

અથવા પુનઃ આ વાક્યનો બીજો પણ અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-

સર્વસંકલ્પસન્યાસી=અધિશાન-વસ્તુના અજ્ઞાનરૂપ દોષવડે શક્તિ વિષે જેમ રજતની પ્રતીતિ થાય, તેમ નિર્વિશેષ અદ્વિતીય પર-

અભ્યસત્ત્વ વિશે, ‘આ ઘટ હોય ? આ પટ હોય ? , આ ભોત હોય ?’ એમ પ્રાનિવડે કરીને, અભ્યસ પ્રકારે કલ્પનાઓ (સમ્ભાસાઃ) અર્થાત્ વિપરીત પ્રતીતિ થાય, તેને ચિદ્-વૃત્તિવડે અભ્યસત્ત્વ વિશે પ્રવિવચ્ય કહવાનો અર્થાત્ એનો હોય તેવો પુરૂષ (મન્યાસી) અર્થાત્ વિપરીત પ્રતીતિના નિરાકરણપૂર્વક સર્વના અભ્યસત્ત્વનરૂપ નિરા વડે યુક્ત થઈ જે અભ્યસત્ત્વ યોગી પોને પ્રવૃત્તિ કરે, એટલે કે વિગતીય પ્રતીતિનો અભ્યસત્ત્વ વિશે પ્રવિવચ્ય કહવાને તત્પર થઈ સમગ્રીય પ્રતીતિનું જે આવર્તન કરે તેને યોગારૂઢ કહે છે.

જે મમયે (યદા) સર્વના અભ્યસત્ત્વ કરનારા યોગી—પુરૂષોની ભુદ્ધિ-વૃત્તિ સ્થિત થાય, ત્યારે આભાસરૂપે પ્રતીત થતા વિષયો વિશે (ઇન્દ્રિયાર્થેષુ) નથા દર્શો વિશે અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોવડે તે તે વિષયનું ગૃહણ કરનામા તેઓ કનચિત્ અનુપાક્રિત કરતા નથી; (ન અનુપજ્ઞતે) અર્થાત્ અભ્યસત્ત્વ જે કાંઈ વિષય જોયયો હોય તદ્વત્ત્વે વૃત્તિ પુનઃ પરિ-શ્ચામને પ્રાપ્ત થાય તે રીતની અનુમક્તિ, તથા ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો વડે વિષય-ગૃહણરૂપ કર્મ દરે નહિ, કિંતુ જે વિષયોનું દર્શન કરેલું હોય તે વિષયોનું તથા તે વિષયવૃત્તિના દૃષ્ટાનું પ્રત્યાવર્તન કરી, અભ્યસત્ત્વ વિશે પ્રવિવચ્ય કરે છે.

આ રીતે, દ્રષ્ટા, દર્શન, તથા દશ્ય આદિ બેઠ વડે ભિન્ન એવા મર્વ વિશ્વને જ્યારે અભ્યસત્ત્વે જુલે ત્યારે તે યોગારૂઢ થયય હોય એમ કહેવાય, યોગારૂઢ એવું દશ્ય તથા પોતાના આત્માની કાંઈ પણ પ્રતિમધ વિના કેવળ અભ્યાસરૂપે પ્રતીતિ થાય તે પ્રકારનો અભ્યાસ-પ્રતી-તિરૂપ યોગ, તે વિશે પ્રતિષ્ઠા કરય હોય તે, જે યોગારૂઢ હોય ‘તેને આ સ્થિર ભુદ્ધિવાળો જીવ-યુક્ત છે,’ એમ પડિતો અન્યો-ન્ય પ્રતિ સલાપણુ કરે છે (યોગારૂઢઃ ઇતિ ઠચ્યતે)

‘ હિ ’ પદવડે ‘ વિજ્ઞાનન્વિધ્વાનમ્ભવતેનાતિવાદો મુ. ૩-૪ અર્થ-

અનુભવવડે વિદ્વાન્ થવાય, કિંતુ અતિવાદ કરનાર ઝાંતી થઇ શકે નહિ, ' 'આત્મકોઢ આત્મરતિ. ક્રિયાવાન્ મુ'. ૩-૪ અર્થ—આત્મા વિષે કીડા કરનાર આત્મા વિષે રમણુ ડપ ક્રિયાવાન્, ઇત્યાદિ દુતિપ્રમિદ્ અર્થનો પ્રકાશ, કરે છે.

૪

અવ—મુમુક્ષુને માનુષ દેહ દુર્વૃક્ષ હોય; તેમા વળી બ્રાહ્મણદેહ, જે વડે સત્ તથા અમત્ પદાર્થનો વિવેક મપાદન થઇ શકે, તે દેહને પ્રાપ્ત કરી, આત્મ-ઉદ્દેશનડે કચેલ શ્રીત આદિ સત્ક્રમ તથા ભક્તિવડે પ્રમન્ન થયેલ પરમેશ્વરનો પ્રસાદ મપન્ન કરી શમ, ઈમ, આદિ માધન—સપત્તિ વડે કરીને મદગુડ પામેથી શ્રવણ તથા મનન કરીને ' હુ પોતે કેવળ બ્રહ્મરૂપે છુ ' એમ આત્મ-અરૂપે બ્રહ્મતરંગનું નાન પ્રાપ્ત કરી યોગારૂઢ મનો તે મુમુક્ષુ ચિદેકરમ બ્રહ્મરૂપે ન્યારે ગ્થિતિ કરે, ત્યારે નિશ્ચયે મસારરૂપ દુ.ખમાગર વિષે નિમગ્ન થયેલ આત્માનો પોતાથીજ ઉદ્ધાર કરી, મોક્ષ—માત્રાન્યરૂપ સુખ વિષે મસ્થાપિત થાય; તેથી બ્રાહ્મણુ આદિ જે વિવેકમપત્ત હોય તેણે, પોતાનું મનુષ્યપણુ, વિવેકીપણુ આદિ મરૂળ રૂપે મિદ્ધ થય તે માટે મર્વ કર્મનો સંન્યામ કરો, મસાર—મમુદ્ર વિષે નિમગ્ન થયેલ આત્માનો પ્રયત્નવડે મમુદ્ધાર અવસ્થ કર્તવ્ય હોય એમ દવે ' ડહ્વરેન્' ઇતિ મતાર્થવડે કથન કરે છે—

ઉધ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો વન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫ ॥

અન્વ—આત્માનમ્ અત્તના ઉધ્ધરેત્ નાત્માનમ્ અવસાદયેત્ હિ

અ.ત્તના ઇવ આત્મનઃવન્ધુઃઆત્માઇવ આત્મનઃ રિપુઃ ॥ ૫ ॥

અ—પોતાના આત્માનો પોતાના આત્માવડે કરીનેજ ઉદ્ધાર કરતો; મુમુક્ષુ-યોગીએ બ્રાહ્મ-પ્રવૃત્તિવડે પોતાના આત્માનો પોતેજ નાશ

ન કરવો; નિમ્ને પોતાનો આત્મા તેજ પોતાનો બંધુ, તથા તેજ આત્મા પોતાનો રિપુ હોય છે.

૫

વિ—પુત્ર, મિત્ર, ક્ષત્ર આદિ જે વિષે ગોચર થાય તેવા મદામોદરૂપ અનેક વટોળથી જે આકુળ હોય, કામ, ક્રોધ, મોહ, અહંકાર તથા મમકાર આદિ ચિત્તના વિકારરૂપ મદાન ગ્રાહો જે વિષે મમુર્જલણ (મારી રીતે વિલામ) કરી ગહેણા હોય,, નાના પ્રકારના મદાન રોગો રૂપ કરોડો માછલીઓથી જે વિરાગ રહેણો હોય, ભૂખ તથા તૃષ્ણા આદિ મદાન કલ્સોલોવડે જે ઉર્વેક્ષિત (આ-દોલાયમાન) થયણો હોય, આધ્યાત્મિક આદિ તાપત્રયરૂપ નિમિડ વડવાનળની જ્વાળારૂપ માળાવડે જે મમેત હોય, જે પોતાના ઇષ્ટ જનના નાશ વડે પ્રયુક્ત એવા પ્રલાપ રૂપ મદાધ્વનિ વડે વિધૂર્ણિત થયણો હોય, નિત્ય, નિરંતર એવી દુર્વાસના રૂપ શેવાળના સમૂહ વડે જે સંકીર્ણભૂત હોય, તથા વિષય રૂપ વિષ વડે જે પરિપૂર્ણ હોય, તેવા મસાર-સમુદ્ર વિષે નિમગ્ન થયણ, જન્મમૃત્યુ તથા જગ આદિ દુઃખવડે કરીને 'હાય અરે હું મરી ગયો' એ ગીતે આક્રોશ કરતા એવા પોતાના (આત્માનં) આત્માનો, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિવડે પરમેશ્વરની મમ્યક પ્રકારે આરાધના કરી તેના પ્રમાદ વડે યુક્ત થઈ, સત્ તથા અમત્ પદાર્થનો વિવેક, વેરાગ્ય તથા શમ દમ આદિ સાધનવડે મંપન્ન, તથા શ્રવણ આદિ વડે સમુત્પન્ન થયણ આત્મગ્ઝાન વડે યુક્ત એવા પોતાના આત્માવડે જ (આત્મના) ઉદ્ધાર કરવો; પોતાનો ઉદ્ધાર કરવામા ઉદ્દત લક્ષણ સંપન્ન એવો પોતાનો આત્મા જ અત્યંત ઉત્તમ સાધન રૂપે હોય; અન્ય કોઈ વસ્તુ આત્મોદ્ધાર કરવામા સાધનભૂત ન હોય.

જે ઉદ્દતલક્ષણ ઉત્તમ સાધકરૂપ આત્મા મિદ્ધ હોય, તો તેને કાર્ય તથા અન્ય સાધનો પણ મિદ્ધ હોય; અન્યપ્રકારે તે કાર્યોદિ સિદ્ધ ન હોય; તેથી વિચક્ષણ મુમુક્ષુએ ઉદ્દતલક્ષણ કેવળ પોતાના આત્માવડે સ્વોદ્ધાર કરવો ઘટે;

જેમ મહાનુ જનર આદિ પ્રયત્ન રોગ રૂપ દુષ્પ વિગે નિમગ્ન થયલ આત્માનો, પોતે જ પ્રતિકૂળ અપથ્યાચરણ આદિનો પરિત્યાગ કરી, દિવ્ય આપદિ તથા પથ્ય-વસ્તુના સેવન વિગે અભિરત થઇ પ્રયત્ન વડે રોગથી ઉદ્ધાર કરે, તેમ જૂનપ્રાણિઓને દહન કરનાર આપગ્ન બનપિ એ ઝયન મરેન ક્રોધાદિ દુર્ગુણોનો તથા તેના કાર્યોનો, તેમ જ યાવત્ પ્રતિદુષ્પ કર્મોનો પરિત્યાગ કરી, 'અમાનિપણ્ણ' ઇત્યાદિ આત્મ-ગુણોનું સેવન રૂગ, મહગુરુની નિર્નિધિવિરે નિયમવડે કૃત્રેન શ્રમણ આદિ વડે આત્મસાત્ત મમ્ય પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી યોગાદ્ય થઈ, પોતે જ સમાગ-માગથી ઉદ્ધાર કરવો.

અનિષ્ઠા તથા તેના કાર્યજૂલ પ્રપચના લેશમાત્ર સબધથી ગદિત એના કેનળ સન્નિધાનદ સ્વરૂપ વડે આત્માનું સ્થાપન કરવું તેને આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો કહેવાય, નિમ્બે, આત્માની સ્વસ્વરૂપ વડે કરીને જે ત્રિયતિ થાય તેને મોક્ષ કહેવાય માટે મુમુક્ષુએ નિરન્તર બ્રહ્મ યોગ-નિષ્ઠ થઈ, તે મોક્ષને જ મ પાદન કરવો, કિંતુ અનાદિગત અવિષ્ઠા રૂપ વાસનાને વશગત સત્તા બદિર્મુખ થઈ આત્માનો નાશ કરવો નહિ, (ન બનસાદયેત્)

જેમ રોગી પુરુષ જિલ્લા-દોહના વેગને નશ થઈ પોતાની આરોગ્ય-તાને પ્રતિદૂળ હોય તેનું અનરથ બોજન કરી પોતે જ પોતાનો નાશ કરે, તેમ મુમુક્ષુ યોગીએ બાહ્યનાસનાઓવડે આત્મ-તરણને પ્રતિ દૂળ હોય તેની બદિ પ્રવૃત્તિ કરી, પોતે જ પોતાનો નાશ ન કરવો કિંતુ 'વાર્ચયચ્છ મનોચ્છ ચ-છ પ્રાણેદ્યણિચ, આત્માનમાત્મનાયચ ન મૂય ક્લવનેડધ્વન અથ વાણી મન, તથા પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને સયમિત કર, ત્હાગ આત્માવડે ત્હાના આત્માને મયમિતકર, એટલે તને જ-માદિનું પુનરાવર્તન થશે નહિ' આ ન્યાયવડે અતર્મુખ થઈ કેનળ સ્વોદ્ધાર કરવો.

૫૨ વિગે નિમગ્ન થયલ પશુનો જેમ તેના બાધવો છુટકો કરે, તેમ બાતા પુત્ર આદિ બાધવો, આત્માનો કન્યાદાન, તથા શ્રાદ્ધાદિકર્મ વડે.

સમુદ્ધાર કરે ? હિંવા મન-પ્રયાનવડે તેનો ઉદ્ધાર કરી શકાય ? આ રીતની શકા પ્રત્યે 'આત્મવ' ધનિ પચાયવડે વ્યવ કરે છે—

આત્મનરૂપના અજ્ઞાનના લીધે જન્ય, મગ્ન આદિ દુઃખરૂપ પ્રવાહ વિશે પડીને, આધ્યાત્મિક આદિ નાપત્રવરૂપ અગ્નિવડે મંત્રાપ્ત થતા પોતાના આત્માનો, આત્મા પોતે જ બધું રૂપે હોય; અર્થાત્ મંમાર રૂપ દુઃખમાગરૂપી તે જ નાનું કરનાર હોય; કિંતુ બાના આદિ વડે આત્માનો ઉદ્ધાર થઈ શકે નહિ, આત્મા, બ્રાતા આદિ વડે શ્રાદ્ધાદિ પુણ્યકર્મો કરાય તેનો અવિષયીભૂત હોવાથી, તેમના વડે તેનો ઉદ્ધાર થઈ શકે નહિ.

વધુ મમાન્દુ ખાથી મુક્ત કરી, નિરુત્તર મોક્ષ મુખવડે બાધે તે, અર્થાત્ મંમારરૂપ દુઃખાન્વિત નારનાર પુરુષ ; જેમ કોઈ મદાગીરી હોય તેનો ઉદ્ધાર પર પુરુષે કરેલા પથ તથા ઔપધના, મેવન વડે પોતે પથ્યાદિ મેવન ન કરે ત્યાં લગી ન થાય અર્થાત્ તે નિગાળી ન થાય, તેમ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર પણ પોતે કરેલ જન્ય મનન નિદિધ્યાસન, તથા મમાધિનિષ્ઠા વિના, પુત્રાદિ વડે ન થાય, કિંતુ તેથી ઉપદ્રવ પુત્રાદિ, સ્નેહના સ્થાન રૂપે હોવાથી કેવળ બંધના હેતુભૂત થાય; કિંતુ તેમના વડે મુક્તિ મિદ્ધ ન થાય; આમ હોય, એટલે જ આત્મા પોતે જ નિરૂપે આત્માના બધું રૂપે હોય એમ નિશ્ચયાત્મક ઉક્તિ કરેલી છે, પોતાને ગેગ ક્રુધા આદિ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તેની નિવૃત્તિ પણ પોતાથી જ થઈ શકે એ વાત હરકોઈને પ્રત્યક્ષ મિદ્ધ હોય છે.

‘ઈતેષ્વાર્યયત્તે યસ્તુ વિદ્વાન્ તસ્યૈવાત્મા વિદ્વાને મદ્મવામ મુ ૦ ૩-૨-૪’
અર્થ:—જે જાની પુરુષ, આ ઉપાયોવડે કરીને ચત્તશીલ હોય, કેવળ તેનો જ આત્મા અલ્પામ વિશે પ્રવેશ કરે છે ‘ઈત્યાદિ શ્રુતિપ્રમિદ્ધ અર્થનો પ્રકાશ કરવા અર્થે ‘હિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

કેવળ આત્મા આત્માના અંધુરપે હોય, તે પોતાના આત્માથી વ્ય-
તીરકન કેવળ મર્વેઆત્માનું શત્રુપણુ સિદ્ધ થાય, તે કેમ થયે? આ રીતની
શંકા કરવી યોગ્ય ન હોય; જે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા યત્ન ન
કરતાં કેવળ બહિર્મુખ હોય, તે પોતેજ પોતાનો શત્રુ થાય એમ હવે
'આત્મેવ' ઇતિ વાક્યાર્થવડે કથન કરે છે—

પોતાનો (આત્મનઃ) પોતે રિપુ હોય છે; જે શાત, તથા દાતસ્વરૂપ
છત્યાદિ સાધન-સંપત્તિવડે આત્મોપધાર કરવાને મમાધિનું મેવન ન કરે,
કેવળ તેજ યોગી પોતે પોતાનોજ શત્રુરૂપે થાય છે.

જેમ જિહવાના દોષવડે અપચ્ચનું કોષ સેવન કરે, તે પોતે
પોતાનોજ શત્રુ હોય, તેમ શમ આદિ સાધન-સામગ્રીનું આલંબન-
કર્તા વિના, સ્વોદ્ધારની માધનબૂત બ્રહ્મયોગ-નિષ્ઠા વિષે સ્થિતિ ન કરતા,
અનાદિ અવિદ્યા તથા વાસના-વેગના લીધે વિદેહ-મુક્તિના હેતુબૂત જ્ઞાનને
નિર્મૂળ કરે તેરા બાહ્ય પદાર્થનું અવલંબન કરે, તેથી આત્માજ કેવળ
આત્માનો મારક (રિપુઃ) થાય, કિન્તુ કોઈ બ્ધારનો અપકર્તા તેનો
મારક ન હોય; બ્ધારનો અપકર્તા હોય તેને તો બાહ્યકાર્ય પ્રત્યેજ
રિપુપણુ થયે, કિન્તુ મુક્તિપ્રત્યે તેમ હોય નહિ, એટલેજ 'કેવળ આત્મા
આત્મરિપુ છે,' એમ નિશ્ચયાત્મક ઉક્તિ કરેલી છે.

મુક્તિની હેતુબૂત સાર્વાત્મ્યસિદ્ધિને અને બાહ્ય પદાર્થના અવલંબનને,
પરસ્પર વિરોધ હોય, એટલે જે કોષ મુમુક્ષુ બાહ્યાવલંબનનું સેવન કરે તે,
પોતે પોતાનાજ રિપુરૂપે કહી શકાય તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય ન હોય; રોગી
પુરૂષ અપચ્ચનું સેવન કરે તો તે પોતે પોતાનીજ શત્રુતા કરે છે એમ
પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે તે પ્રમિદિ-બોધ કરવાને અર્થે 'દિ' પદનો પ્રયોગ કરેલો છે.

અવ—પોતેજ પોતાના અધુ તથા શત્રુરૂપે હોય એમ જે ઉપર કહ્યું
તેનું હવે 'મન્થુઃ' ઇતિ મંત્રાર્થવડે વિશેષ રીતે સ્પષ્ટાકરણુ કરે છે—

વન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈર્ગાત્મનાજિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈર્વ શત્રુવત ॥ ૬ ॥

અવ —યેન આત્મના આત્મા એવ જિન (ભવતિ સઃ) ગાત્મા
વન્ધુ (ભવતિ) અનાત્મનઃ તુ શત્રુત્વે (સતિ) આત્મા
એવ શત્રુવત્ (ભવતિ) ॥ ૬ ॥

૪—જેણે પોતાના આત્માનાં ડાર્યકારણના અમુદગ્ર આત્મા-
ને જીતેલો હોય, તે આત્મા, પોતાના બધુ મમાન હોય, અને જે
આત્મા દેહેન્દ્રિયાદિ અનાત્મ વસ્તુ પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ કરે, તે પોતે પોતાનો જ
શત્રુરૂપે હોય

૫—અનાદિ અનિષ્ટારૂપ વામના નથા ગમદેષ આદિ બધક શુભોત્તરે
ઇન્દ્રિયને નશ થઈ, કવળ દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિની પ્રવૃત્તિ સ્વા-
ભાવિ- ગીતે પોતાને કેવળ ઇષ્ટરૂપે હોય એમ માની જે આત્મા મંમગ્રણ
કરે તે ગીતના આત્માના (તસ્ય આત્મન) રાગ આદિ દોષોનો, મદ
મત્ વસ્તુનો વિવેકવાન, ત્રીન રસગ્રસપત્ત તથા કેવળ મોક્ષેચ્છાથી
કરેય શ્રવણ આદિ વડે જેણે આત્મનત્તરનો અનુભવ મપાવ્ય કરે
હોય તેના ‘ અમાનિપણ્થુ ’ (૧૩-૭) આદિ શુભવડ કરીને મંમન
આત્મા વડે (અન્મના) પગભર કરી, કેવળ ડાર્યકારણના સંધાતરૂપ
એવો જે આત્મા (આત્મા) નિર્જિત થાય તે આત્મા બધુરૂપે હોય છે.

ડાર્યકારણના મધાનરૂપ આત્માને, તેની પ્રવૃત્તિના પ્રતિયોગી શુભોત્તર
અનન્યમન સ્વાથી જીતી શકાય, દેહ, શિષ્ટ તથા શ્રીવાને મમાનરૂપે
ધ્યાન કરીને તથા ધૈર્યતાવડે કરીને દેહની પ્રવૃત્તિ જીતી શકાય; પ્રાણની
પ્રવૃત્તિ, પ્રાણાયામ તથા ક્ષમાવડે કરીને જીતી શકાય, ઇન્દ્રિયની તથા મનની
પ્રવૃત્તિ, વૈરાગ્ય તથા શાંતિવડે અને શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ, મદસત્ વસ્તુના

ઈવનાન તથા તીવ્ર મોક્ષેચ્છાવડે, અને અદંકાર પ્રવૃત્તિ, કેવળ જ્ઞાન-સ્વરૂપ વિશે આત્મભાવ કરીને જીતી શકાય; માટે આ રીતે કેવળ કાર્ય કારણના સંધાનરૂપ આત્માને જોણે વશીકૃત કરેલ હોય તેવો આત્મા, કાર્ય કારણના સંધાનરૂપ આત્માનો જોતારૂપે હોવાથી, પૂર્વોક્ત અદંભગરૂપે મંમારૂપણને પામેલા આત્માના તારકરૂપે (વચ્ચુઃ) થાય; અર્થાત્ પોતાના ઉદ્ધારના કારણભૂત જ્ઞાનને કાઈ પણ પ્રતિબંધ પ્રમદન ન થાય, તે અર્થે કરવામા આવતી મમાધિ-નિષ્ઠાને પ્રતિદૂળ કાર્ય—કારણના સંધાનરૂપ આત્માની વામનાકૃત પ્રવૃત્તિનો નિગ્રહ કરી કેવળ મમાધિનિષ્ઠ હોય એટલે ' હુ તથા માટે ' આ રીતે મમરણ કરતો આત્મા વગ થઈ શકે.

આ રીતે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિઆદિ અનુદૃશ્ય હોય ત્યારજ મમાધિજ્ઞાન તથા મોક્ષ મિદ્ધ થાય; અન્ય પ્રકારે તે મિદ્ધ ન થાય; તેથી પ્રતિયોગી શુભોન્નુ અનલગ્ન કરી દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિ ઉપર મુમુક્ષુ-ગોળીએ અવગ્રહ જ્યાં પ્રાપ્ત કરેલો એમ મુચન કરેલું છે; અને તેથીજ જે દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિને વશ ન કરે તે મુમુક્ષુ કેવળ પોતે પોતાનો શત્રુ થાય એમ અનાન્મન. ' ઇતિ ઉત્તરાર્થ મનવડે કથન કરે છે—

દેહેન્દ્રિય આદિ અનાત્મ—પદાર્થો પોતપોતાની વામનાએને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરે એટલે તેનાવડે મમાધિનિષ્ઠાને પ્રતિદૂળપણ પ્રાપ્ત થવાથી (જગુરે) તે પ્રવૃત્તિને આ આ મા અનુમતે તો મંમાર વિશે નિમગ્ન થયેલ પોતાના આત્માનો પોતેજ કેવળ શત્રુરૂપે થાય; અર્થાત્ રાગી પુરુષ વિગેષી અપથ્ય પદાર્થનું મેવન કરે તો ને જોમ પોતે પોતાનો શત્રુ થાય તેમ સ્વોપધારને પ્રતિદૂળ હોય એવાં દેહાદિને અનુમતે તો પોતે પોતાનોજ શત્રુરૂપે થાય.

‘ નાવિરતોદુષરિનાત્ ૬૬. ૧-૨-૨૨. ’ ‘ ચરંત્ર/કાંતમજલી પ્રાંઃ ’

‘ત્રાયંચચ્છ’ ૩૬ ૧-૩-૧૩ ‘દૃશ્વરિતોથી વિગમ ન પામેલો, ‘પ્રાપ્ત પુરૂષે વાણી તથા મનનું મયમન ટરવું, ‘વાણીનું સયમન કર, ‘ ઇત્યાદિ શ્રુત્યુત્તર તથા સ્મૃત્યુક્ત મોક્ષમાર્ગનો અનાદ્ય કરી પોતાની વાસના-નુસાર સ્વ-મુક્તિને પ્રાપ્ત કરી તેની કેવળ પ્રતિષ્ઠા કરે, તેથી આત્માનો આત્મા પોતેજ શત્રુરૂપે હોય એમ કહેવું કેવળ યોગ્ય છે.

તાત્પર્ય — આમ હોવાથી, મુમુક્ષુ યોગી પુરૂષ જેને શ્રવણાદિવડે આત્મજનન સંપન્ન થયેલ હોય, તેણે પોતાને વિદેહ દેવન્ય-મુક્તિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે, કર્તા કરણ, બોક્તા તથા બોધ્ય આદિ મર્તદેશ્ય પદાર્થ વિષે મિથ્યાપણાની શુદ્ધિ કરી, તીત્રવેગઅવડે મિથ્યાવિષયક બંધનને પ્રાપ્ત કરનાર બાહ્યપ્રવૃત્તિનો નિગ્રહ કરી, બ્રહ્મયોગ-નિષ્ઠા વિષે અધિષ્ઠિત થઈ, પ્રયત્નવડે અવશ્ય આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો એમ તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે.

પોતાના આત્માવડે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો’ આ ઉક્તિ નડે (૬-૫) આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો આમ કથન કરતા તો એજ આત્મા ઉભય કર્તા તથા કર્મ રૂપે સિદ્ધ થાય, તે તો કેવળ લોકગાત્રથી વિશ્દ્ધ થાય, જેમ પોતાની બાધે પોતે આરોહણ કરી શકે નહિ, તેમ પોતે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે નહિ, એમ વાદી કહે તો તે વાત સત્ય છે, પોતાના પ્રત્યે પોતાનો કર્તાબાન તથા કર્મબાવ આ ઉભય એક આત્મા પ્રત્યે ઉપપન્ન ન હોય, તથાપિ ઉભયના મુખ્યબેદવડે આ ઉભય સ્વરૂપ એક આત્મા વિષે ઉપપન્ન હોય, તે કેવી રીતે ઉપપન્ન હોય ? તે કહીએ છીએ—

આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે જે આત્માનું અસાર વિષે પતન થયેલ હોય તે આત્માને, શમ, દમ, સંન્યાન આદિ માધન-અપતિવડે સિદ્ધ એવા શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન આદિથી, આત્મા કૂટસ્થ, અસંત તથા, ચિદ્રૂપે હોય એમ અનુભવ સમુત્પન્ન થતા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિના મબધથી રહિત હોય એમ જાણીને, પોતેજ કર્તા તથા બોક્તાપણા આદિ સંબંધથી મુક્ત થવાને અવશ્ય યોગ્ય થાય છે.

જેમ અમાનવડે કરીને, કોઈ અરણ્ય વિષે વા નિર્જન તળાવ વિષે વા અન્યત્ર પંડ વિષે કોઈ નિમગ્ન થયથો હોય તે વિવેકી ચતુર પુરૂષ હોય તો તર, વા તરશાખા વા કોઈ લતા વા અન્ય પદાર્થનું આલ જન કરી, પોતેજ ઉપાયવડે કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરે તેમ, આ ન્યાય વડે તથા ભગવાનના વચનવડે કાંઈપણ વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૬

અવ-સમાધિનશાને પ્રતિકૂળ હોય તે રીતની દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિની પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરી, સમાધિનિષ્ઠા કરનાર યોગીને 'આ મર્વ જગત્ તે હું પોતે જ છું' આ રીતનું સર્વત્ર કાંઈપણ પ્રતિબંધ વિનાનું આત્માની અપરોક્ષમિદ્ધિ રૂપ ક્ષણ મંપાદન થાય એમ સૂચન કરી જે યોગી વશ્યમાણુ લક્ષણવડે મંપન્ન થઈ, મમાધિનિષ્ઠા વડે મપાદન કરેલ અનુભવ-બળવડે વિપરીત પ્રતીતિઓથી પણ કમ્પાયમાન ન થાય તે યોગારૂઢ હોય એમ હવે 'જિતાત્મનઃ' ઇતિ જે મત્રાવડે કથન કરે છે—

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષ્ટાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ—જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્થ પરમાત્મા સમાહિતઃ વિજિતેન્દ્રિયઃ

યોગી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષ્ટાત્મા સમલોષ્ટાશ્મકાંચન માનાપ-

માનયોઃ તથા શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેપુ કૂટસ્થઃ (ભવતિ

સદા) યુક્તઃ ઇતિ ઉચ્યતે ॥ ૭-૮ ॥

અ-વિપરીત પ્રતીતિનું શૃદ્ધણ ન કરે તે રીતે જેણે પોતાના મનને વશ કરેલું હોય, જે નિવિકલ્પ સ્વરૂપ હોય, તેવા યોગીપુરૂષને, વિપરીત પ્રતીતિ થી નિર્મુક્ત થવાથી પરબ્રહ્મતત્વ, અદ્વાર અંદર તથા મર્વત્ર પોતાથી જ

શુદ્ધિવૃત્તિને વિષયીભૂત થાય; તે યોગીપુરૂષ જીનેન્દ્રિય થઈ જાન તથા વિજ્ઞાન વડે તેનું મન પશ્ચિર્ભૂત થવાથી લોભ, અરમ તથા કાંચન આદિ મર્વ પદાર્થ પ્રયે શ્વેત-દૃષ્ટિમાન થાય; તથા માન અને અપમાન. શીત તથા ઉષ્ણ. સુખ તથા દુઃખ નિદ્રા પદાર્થ પશ્ચિમે સમદૃષ્ટિ વાળો થઈ કેવળ કૃતરથ સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે ત્યારે તેને યોગારૂઢ કહે છે; ૭-૮.

વિ—જિતાત્મનઃ=વિવેક, વૈરાગ્ય તથાં તીવ્ર મોક્ષેચ્છા વડે તથા ઇશ્વર અને યુરગા અનુદાતા અશ્વ તથા મનન વડે આત્મ તત્ત્વનો અભ્યગતુભવ પ્રાપ્ત કરી કાર્ય તથા કરણના સંઘાતરૂપ આત્માને વશ કરી, આત્મોદ્ધાર કરવા જે સમાધિ કરે તેવા જિતાત્મકપુરૂષનો; અર્થાત્ સમાધિ વડે સર્વ વાચનાનો સમૂહ પાર પામતાં, વિપરીત પ્રતીતિનું મુશ્કેલ ન થાય ને રીને વશ કરેલ હોય. (નિર્જિત) એટલે કે વિપરીત ગ્રહભાવથી વિમુખતને પ્રાપ્ત થયેલ હોય, મન (જાતમા) જેનું તેનો; જેણે આ રીને મનને વશ કરેલું હોય તેજ પુરૂષ પ્રજ્ઞાંત સ્વરૂપ હોય; પ્રજ્ઞાતસ્ય=નિર્વિકલ્પ યોગીનો; પરમાત્મા=નિરતિશય આનંદરૂપ તથા નિરવધિક મદાનરૂપે હોવાથી પરમસ્વરૂપ આત્મા; અર્થાત્ પરબ્રહ્મ તત્ત્વ; સમાહિતઃ=સમ્યક્ પ્રકારે નિવાન કરેલો; અર્થાત્ વિપરીત પ્રતીતિથી નિમુક્ત થયેલ.

આ રીતના લક્ષણવાળો જે યોગી હોય તેને, તે વિપરીત પ્રતીતિથી નિમુક્ત થયેલ હોવાથી, અશુભ જેમ રૂપ સર્વત્ર વિષયીભૂત થાય, તેમ પર જાતત્વ, બહાર તથા અંદર સર્વત્ર તેની શુદ્ધિવૃત્તિને ચોતાથીજ વિષયી-ભૂત થાય;

હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, ઇત્યાદિ વિપરીત પ્રકારની પ્રતીતિઓના લીધે જે સસારીપણાને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેના સંસારીભૂત આત્માને, સમાધિનિષ્ઠાવડે સમુત્પન્ન થયેલ વિજ્ઞાન બળવડે તે તે વિપરીત પ્રતીતિના સંબંધથી નિમુક્ત કરવો, તેનેજ આત્મોદ્ધાર

કહેવાય એમ ' પરમાત્મા સમાદિતઃ ' આ પદાર્થવડે સૂચન કરેલું છે.

' આત્માનો આત્માવડે કરીને ઉદ્ધાર કરવો એમ ' પૂર્વે કહેલું તે ચયનાનુસાર આત્માનો ઉદ્ધાર કયા પ્રકારે સિદ્ધ થાય તેનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આ રીતના લક્ષણવાળો જીવન્મુક્ત કહેવાય એમ કહી યોગી પુરુષની યોગારૂઢતાનું ' ક્ષીત ' ઇતિ પદાર્થવડે તથા તે યોગનિષ્ઠા સિદ્ધ થવાના અસાધારણ કારણનું ' વિજિતેન્દ્રિયઃ ' ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે—

જ્ઞાનવિજ્ઞાન તૃપ્તાર્થમા=રાહુવડે કરીને અસ્ત અર્કજિજ્ઞાનું જેમ ચક્ષુવડે દર્શન થાય તેમ, ઉપર કહેલા લક્ષણવાળો તથા કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિનાના, અને સર્વ જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપે અવગાહન કરનાર જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે કરીને પૂર્ણ, અર્થાત્ વિકલ્પાન્તરના અવકાશથી રહિત (તૃપ્ત) અને હોય (આત્મા) જેનું તેવો;

જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે જેનું મન પરિપૂર્ણ હોય તે યોગીપુરુષ સમદર્શી હોય; સમલોચાદ્યમકાચન.=ચિદાકાર વૃત્તિવડે કરીને, કેવળ સમાનરૂપે અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપે (સમાનિ) દૃષ્ટ હોય લોહ, અરમ તથા કાંચન જેને તે; અર્થાત્ સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મદૃષ્ટા, આ પદાર્થવડે અમુક પદાર્થ બાહ્યરૂપે હોય, આ રીતના વિવેકના અભાવનું તથા અમુક પદાર્થ ત્યાગ્ય હોય અને અમુક પદાર્થ ત્રાણ હોય આ રીતની શુદ્ધિના અભાવનું સૂચન કરેલું છે.

યોગારૂઢ બ્રહ્મવેત્તાને મુદ્દા સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન અનુપપન્ન હોય; તેને આધિભૌતિક આદિ ઉપદ્રવ પ્રાપ્ત થયે, તે ઉપદ્રવના દર્શન તથા અનુમંધાન વડે તેના બ્રહ્મદર્શનનો વ્યાધાત થાય ? એવી શકા યુક્ત ન હોય; તેણે પોતાનું મન વશ કરેલું હોય, વળી તેની ચાવત બાહ્યવાસનાઓ નિઃશેષ રીતે વિનાશ પામેલી હોય, એટલે તે ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય તથાપિ કેવળ બ્રહ્મદૃષ્ટિ વધે રચિતિ કરેલી હોય, તેમથી તે બ્રહ્મવેત્તા ચત્રાયમાન થાય નહિ એમ બોધ કરવા હવે ' ક્ષીતોષ્ણ ' ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે—

મૃતુનિ તથા પત્નેપથાઃ આદિને 'માન' તથા નિન્દા, નિન્દાઃ આદિને 'અપમાન' રહે છે, 'શીનોળ' પદાર્થ વડે આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક ઉપદ્રવ ઉપવશિત થાય; અને 'મમ્મદુ શ્વેદુ' ઇતિ પદાર્થ વડે આધ્યાત્મિક ઉપદ્રવ ઉપવશિત થાય

ગીતાપ્રણેતા અર્થાત્ આત્મ તથા મપ આદિ વડે આધિભૌતિક, તથા અમ આદિ તથા વૃષ્ટિના અભાવ રૂપ આધિદૈવિક તથા જ્વરાદિ તથા મિટાન્ન આદિ આધ્યાત્મિક મુખ્યદુઃખો પ્રાપ્ત થાય તથાપિ બ્રહ્મવેત્તા તે ક્રેવગ મમદ્રષ્ટા રહે; તે તે કદાપિ આગેપ કરેલા નામ, રૂપ દ્વિય તથા તેના કળાનુસંધાન પગાયણ થાય નહિ; અર્થાત્ નામ, તથા રૂપાદિનો બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે પ્રવિવચ થતા, તે પુનઃ વૃત્તિને વિષય ગણાય થાય નહિ તેથી તે પોતે શ્રવણ બ્રહ્મદ્રષ્ટિ વડે ગિચ્ચાન કરે, તેથી કોઈપણ ગીતે અવિત થાય નહિ

વળી શ્રુતિમા પણ આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે --

‘મહત્પદંજાત્વા વૃક્ષમૂલે વસેત કૃચૈલોડસહાય પ્કાકી સમાધિમ્થ આત્મકામ આસકામો નિષ્કામો જીર્ણકામો વ્યાગ્રે દૃસ્તિનિ સિંહેદશે મશકે નકુલે સર્પે યક્ષે રાક્ષસેગન્ધર્વે મૃત્યોરૂપાણિ વિદિત્વા-ભિભેતિકુતશ્ચનેતિવૃક્ષ इव तिष्ठासेच्छिद्यमानોન કુપ્યેત નકમ્પેત ઉપલ इव तिष्ठासेच्छिद्यमानો નકુપ્યેત નકમ્પેત આકાશમિવ તિષ્ઠા-સેચ્છિદ્યમાનો નકુપ્યેત નકમ્પેત સત્યેન તિષ્ઠાસેત્

અર્થ:--મહાન્ પદને જાણી, કુત્સિત વચ્ચે ધારણ કરી કોઈની પણ મહાય વિનાનો, એકલો સમાધિ વિષે ગિચ્ચિત કરી, આત્મ-કામનાવાન્ આસકામનાવાન્, નિષ્કામ, તથા જીર્ણકામનાવાન્ યદ્ વૃક્ષમૂળ પામે નિવાસ કરે, વ્યાગ્ર, દૃસ્તિ, સિદ્ધ, ડામ, મમ્મદુ, નોળાયુ. મપ, યક્ષ, રાક્ષસ, તથા ગન્ધર્વ, આ મર્ત મૃત્યુના સ્વરૂપ હોય એમ જાણી તેનાથી

કાઈ પણ ભય પામ્યા વિના, વૃક્ષની પેરે સ્થિતિ કરવી; કોઈ છેદન કરે તથાપિ કોપ ન કરતાં કંપાયમાન થાય નહિ; પત્થરની પેરે સ્થિર તથા દડ રહે; કોઈ છેદન કરે. તથાપિ કોપ ન કરે તેમ કંપાયમાન ન થાય; આકાશની પેરે સ્થિતિ કરે. છેદન કરે તથાપિ ન કોપ કરે, વા ન કંપે; કેવળ સત્ય સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે.’

તાત્પર્ય—આ રીતે વિપરીત પ્રતીતિ યજ્ઞના કારણ પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ જ્ઞાતવેતા યોગી, કેવળ કૃતસ્થરૂપે સ્થિતિ કરી, વિપરીત પ્રતીતિ વડે કરીને પણ અકંપ્ય રહે ત્યારે તેને પડિનો યોગારૂઢ થયો (મુક્તઃ) એમ કહે છે ૭-૮

અર્થ—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન વડે કરીને પરિપૂર્ણતા, બાહ્ય પદાર્થોના વિવેકથી રહિતપણું અર્થાત્ બાહ્યપદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીનતા, હેય તથા ઉપાદેય (ત્યાગ્ય તથા ગ્રાહ્ય) શુદ્ધિથી રહિતપણું, તથા હોય વિપરીત જ્ઞાન વડે કરીને અકંપિતતા, આ યોગારૂઢ પુરુષના લક્ષણો હોય. એમ પ્રતિપાદન કરી કહે પણ કેવળ અર્ચન મમદર્શન, તેજ જ્ઞાતવેતા યોગારૂઢ જીવેન્મુક્ત પુરુષનું લક્ષણ હોય એ વાનવું ‘મુદ્દ’ ઇતિ મત્રાર્થ વડે મુનઃ દરીકરણ કરે છે—

મુદ્દન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યચન્દુપુ ।

સાધુષ્વપિચપાપેષુ સમવૃદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

અન્વ.—મુદ્દ મિત્ર આરે ઉદાસીન મધ્યસ્થદ્વેષ્યચન્દુપુ સાધુપુ અપિ પાપેષુ ચ સમવૃદ્ધિઃ વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

અ—મુદ્દઃ મિત્ર, સન્ન, ઉદાસીન મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, અંધુ, સાધુ વા દુષ્ટ, આ મર્વ પ્રકારના પુરુષો પ્રત્યે જ્ઞાતવેતાને સર્વજનમદર્શન હોય છે ૯

વિ.—મુદ્દ—કેવળ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા કર્યા વિના જે ઉપકાર કરે તેવો પુરુષ; ‘દદાતપ્રતિગ્રહણાતિ અર્થ— તે આપે છે તથા પ્રતિગ્રહણ

કરે છે' આ રીતનો ઉક્તલક્ષણવાન હોય તેને 'મિત્ર' કહે; પરોઃ તથા અપરોક્ષ રીતે જે અપકાર કરે તેવા ચતુરને 'ઋરિ' કહે; દ્વેષ્ય=અપ્રિયવાદ કરે તેના લીધે જે દ્વેષ કરવાને યોગ્ય હોય તેવો 'મધ્યસ્થ' વાદિ તથા પ્રતિનાદીને મમાનરૂપે હોય તેવો; ઠદાસીન-સર્વદા સર્વપદાર્થોની ઉપેક્ષા કરનાર; બન્ધુષુ-બાધવો પ્રત્યે, સાધુષુ-પ્રાણી યાગ યાય તથાપિ જે સ્વધર્મનો ત્યાગ ન કરે, તેવા શાસ્ત્રનું અનુવર્તન કરનારા, તેમના વિષે પાપેષુ-નિત્યદ્ધ કર્મને કરનારા, દુરાચાર વિષે અભિરત હોય તેના, તેમના વિષે

જે બ્રહ્મવેત્તા હોય તેવા યોગારૂઢ યોગીને મન્યાસનુ તે સેવન કરે તે પૂર્વે, ઉક્તગુણોવડે વિશિષ્ટ એવા સુહૃદાદિથી માઠી પાપિષ્ઠ પુરૂષ પર્થ તના લોકો પ્રત્યે તે તે પુરૂષના નામ, રૂપ, જાતિ, ગુણ, તથા ક્રિયા ને ગદ્યલુ કયાં વિના જ સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ (સમદષ્ટિ) વિશેષાયછે; અર્થાત્ મૃદુ વિષે ઘટ સુદ્ધિની પેરે કરવાયત્ પદાર્થસુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, તથાપિ ઉત્તરક્ષણેજ તે પદાર્થસુદ્ધિનો બાધ કરી ઘટ વિષે જેમ મૃદુસુદ્ધિ કરાય તેમ મર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મસુદ્ધિ વિશેષાય; એટલે કે કાંઈ પણ બાધ થયા વિના કેવળ બ્રહ્મ-પ્રતીતિ સ્થિરીભૂત થાય.

'સમવુદ્ધિ વિમુચ્યતે' આ રીતનો પાઠ મદલુ કરીએ તો 'સમવુદ્ધિ' પદનો પ્રથમા વિભક્તિ-વાચક વિશેષણરૂપે બોધ થાય, સમવુદ્ધિ=સમાન-ભાવને પ્રાપ્ત થયય, (સમ) અર્થાત્ સદા સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મભાવને મદલુ કરનાર હોય સુદ્ધિ જેની તેવો પુરૂષ.

સાત્પર્ય - સુહૃદાદિ વિષે સર્વત્ર મદા જે કેવળ બ્રહ્મદષ્ટિ કરે તે પુરૂષ મુક્ત થાય છે (વિમુચ્યતે)

અવ.—કેવળ યોગારૂઢ યોગીને કાંઈપણ પ્રતિબંધ વિનાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને બ્રહ્મદર્શન વડે યુક્ત હોય તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, જીન કાંઈને જ્ઞાન તથા મુક્તિ સિદ્ધ ન થાય, તેથી મુમુક્ષુ યોગીએ શ્રવણ તથા

મનન વડે આત્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, આટલાથી જ હું કૃતાર્થ થયો. એવી આસ્મતાનો ત્યાગ કરી, કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિનાનું સ્થન પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે સમાધિનું સેવન કરવું અવશ્ય થોડાં દિવસ એમ બહી, સમાધિના કર્તાપુરુષને સમાધિના અગોત્ર સૂચન કરી હવે 'યોગી' ઇતિ મંત્રાર્થવડે સમાધિનું વિધાન કરે છે—

યોગી યુજ્જીતસતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकीयतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ૧૦ ॥

અન્વ—યોગી એકાકી નિરાશીઃ અપરિગ્રહઃ યતચિત્તાત્મા રહસિ સ્થિતઃ
સતતં આત્માન યુજાંત ॥ ૧૦ ॥

જ—યોગીપુરુષે એકતા, વિષયભોગોની આશાથી રહિત થઈ, કૌપીન તથા કંથાથી અતિરિક્ત કાંઈ પણ પદાર્થનો પાંચરૂપ કર્યા વના, પોતાના ચિત્ત તથા આત્મ-દેહેન્દ્રિય આદિના સમુદાયનો નિગ્રહ કરી, ગિરિ આદિ એકાંત પ્રદેશ વિષે રચિત કરે પોતાના મનનું નિર્ભરિત તર નિયમવડે પરબ્રહ્મતત્ત્વ વિષે અનુસંધાન કરવું ૧૦

વિ—યોગી=‘સન્યાસયોગાયતયઃ પ્ર૦ ૩-૨-૬ અર્થઃ—સન્યાસ-યોગથી જેમના અતઃકન્ધ શુદ્ધ થયેલ હોય તેવા યોગીઓ’ આ શ્રુતિવાક્યાનુસાર સન્યાસી પુરુષ; અથવા બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે ચિત્તનું સ્થાપન કરવાનો (યોક્તુ) સ્વભાવ જેનો હોય તેવો યોગાભ્યાસી પુરુષ; એકાકી=‘એકસ્તપોઘ્વન્યાયી અર્થઃ—તપ એકલાવડે કનું તથા વેતાધ્યયન જે મળીને કરવું’, આ ન્યાયવડે ‘એકાકી’ વિશેષણવડે નિર્વિધ્યાનુ પુરુષ પ્રત્યે, પોતાથી અતિરિક્ત પુરુષથી રહિતપણાની વિવક્ષા કરેલી છે; જે નિર્વિધ્યાન વખતે અન્ય પ્રુષ હોય તો વાણી-વ્યાપાનનો પ્રયત્ન આવે તેથી ધ્યાનનિષ્ઠ ના બળનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેથી એકાકીપણાનો બોધ કરેલો છે.

વળી યોગીપુરુષ નિરાશી હોવા જોઈએ; નિગ્રહી=વિષયભોગની સર્વ આશાઓથી (આશીન્વ્યઃ) તીવ્ર મોક્ષેચ્છા તથા વૈરાગ્યવડે જે નિર્મુક્ત હોય (નિઃ) તેવો.

‘ એકાન્તવાસો લઘુભોજનાદિમૌનનિરાશાકરણાવરોધઃ ।

મુનેરસોઃ સંયમનં પટેતે ચિત્તપ્રસાદં જનયન્તિ શીઘ્રમ્

અર્થઃ--એકાન્તવાસ, લઘુભોજન આદિ, મૌન, નિરાશા, ઇન્દ્રિયોનો પરિગ્રહ, અને પ્રાણનું સંયમન, આ છ વસ્તુ આ મુનિ વિશે ચિત્તપ્રસાદને શીઘ્ર ઉત્પન્ન કરે છે ’ આ વ્યાખ્યાવડે કરીને નિદિધ્યાસુયોગીએ પોતાના દેહ તથા શ્રવન આદિ વિશે પણ આશારહિત થઈને રહેવું યોગ્ય છે એમ સૂચન કરેલું છે.

ઔરિમ્મહઃ=કૌપીન તથા કન્યાથી અતિરિક્ત વસ્તુનો પરિગ્રહ જોને ન હોય તેવો; કૌપીનાદિથી અતિરિક્ત અન્ય વસ્તુનો પરિગ્રહ કરે તો યોગીને પણ ચોર આદિનો ભય થતાં, તે વસ્તુના રક્ષણ માટે વિક્ષેપનો પ્રસંગ થયે તેની સમાધિ અસિદ્ધ થાય, તેથી તેનાથી રહિત થવું યોગ્ય છે.

આ રીતે યોગના બહિરંગ સાધનો બંને સિદ્ધ હોય તથાપિ અંતરંગ સાધનોનો અભાવ હોય તો યોગ સિદ્ધ ન થાય, માટે અંતરંગ સાધનવડે યુક્ત થવું અવશ્યનું હોય, આ વ્યાખ્યાવડે કરીને ‘યતચિત્તાત્મા’ પદાર્થવડે કથન કરે છે—

યતચિત્તાત્મા=વાસનાવડે પ્રાપ્ત થયેલ તે તે વ્યાપારોથી નિગૃહીત કરેલ હોય (યતૌ) ચિત્ત, તથા પોતાનો દેહેન્દ્રિય મુદ્દાય, (ચિત્તાત્મા) જોશે તે; અર્થાત્ તે તે પ્રવૃત્તિઓથી દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ તથા ચિત્તનો જોશે નિરોધ કરેલો હોય તેવો.

આ રીતે પૂર્વોક્ત આદિ સાધનોવડે જે સંપન્ન હોય તેવા મુમુક્ષુ નિદિધ્યાસુ યોગીએ પોતે એકાન્ત વિશે (રહસિ) અર્થાત્ ત્રિરિ, કોતર

તથા ગુદા આદિ વિષે સ્થિતિ કરી નિત્ય નિરંતર (સતત) પોતાના મનનું, (આત્માનું) પ્રત્યગાત્માથી અલિપ્ત, અર્થ દરમ-પદાર્થના વિષે-ધના અવધિભૂત પરબ્રહ્મતત્ત્વ વિષે નિયમવડે અનુસંધાન કરવું; (યુજોત); મનને અજ્ઞાન તથા તેના કાર્યભૂત દરમ વિષે જોડવું નહિ; કિંતુ નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુકન, સાત્ય, પરમાર્થ તથા અદ્વય સ્વરૂપ ઉક્ત લક્ષણવાળ પરબ્રહ્મતત્ત્વનું પોતાના આત્મા વિષે અનુસંધાન કરવું.

તાત્પર્ય:—‘ હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છું, બ્રહ્મ તે કેવળ હુંજ છું. ’ આ રીતે સ્વાત્મરૂપે બ્રહ્માનુસંધાન કરવું. ૧૦

અર્થ—યોગનાં બહિરંગ તથા અંતરંગ સાધનનું પૂર્વે સંક્ષેપવડે કથન કર્યું; હવે, સ્થળ, આમન. શરીર-ધારણા આદિ યોગના બહિરંગ તથા અંતરંગ સાધનાનો વિશેષ રીતે બોધ કરી, આગંબમાં ‘ શુચૌ ’ મનિ અંગાર્યવડે આસનના લક્ષણનું કથન કરે છે—

શુચૌદેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—શુચૌ દેશે આત્મનઃ આસનં ન અતિ ઉચ્છિન્નમ્ ન અતિ નીચમ્ ચૈલાજિન કુશોત્તરમ્ સ્થિરમ્ પ્રતિષ્ઠાપ્ય ॥ ૧૧ ॥

અ—પવિત્ર પ્રદેશ વિષે પોતાના આમનને, નહિ અતિ કંચુ તથા નહિ અતિ નીચું એવી રીતે તથા વસ્ત્ર, તેની નીચે આધાર્યમ્ અને તેના નીચે દર્મ પાયરીને નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિસ્થાપન કરીને.

વિ—શુચૌ=માર્ગન, ગ્રોહણ આદિ ક્રિયાવડે, વા ગ્રાહણવડે કરીને શુદ્ધ; દેશે=વિજન-પ્રદેશ વિષે; અર્થાત્ નદીતીર વા ગુદા આદિ વિષે; આ-મનઃ અમનં=કેવળ પોતાને ધ્યાન કરવાને યોગ્ય આમન; ન અનુ-ચ્છિન્નમ્=અત્યંત ઉન્નતાયો રહિત; જો આસન અત્યંત ઉન્નત હોય નો

કર્ણિયત્ પરવચ્ચતાના લીધે ચલન, પતન આદિ વિધ્નનો પ્રસંગ આવે, તેથી નહિ અત્યંત તુંગસ્વરૂપનું તથા નહિ અત્યંત નિમ્નસ્વરૂપનું હોય તેવું;

જો આસન નીચું હોય તો શીતતા ઉભયતાવડે તથા પાપાણ્ય આદિના ધૂર્ણણવડે ક્ષેષનો પ્રસંગ આવે, તેથી તે ઉભયથી ત્રિવક્ષણ્ય પ્રકારનું જોઈએ.

તે આસન ચેત્ર, તેના નીચે અગ્નિન અને તેના નીચે કુશ, એ રીતનું જોઈએ ચેત્ર=વચ્ચ; અગ્નિન=ચાપ્તચર્મ, વા કૃષ્ણમૃગનું ચર્મ; કુશ=દર્ભ; ચૈલાગ્નિકુશોત્તરમ્=ચેત્ર, અગ્નિન, તથા કુશ, ઉપરાઉપર બુન્કમવડે કરીને (ઉત્તર) હોય જોને તેવું અર્થાત્ નીચે કુશ, તેના ઉપર અગ્નિન, અને તે અગ્નિન વચ્ચવડે આચ્છાદિત હોય તેવી રીતનું.

જો કે વચ્ચનો નીચેની સ્મૃતિવડે નિષેધ કરેલો છે, તથાપિ તે સ્મૃતિનું વચન ગૃહસ્થને વિષય કરનારું છે, તે યતિને વિષય કરનારું નહોતું.

‘ વજ્રં દારિદ્ર્યુ. લાય દારુરોગાય ચોપલઃ અર્થઃ—વચ્ચાસનવડે દારિદ્રતારૂપ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, અને લાકડાના તથા પત્થરના આસનવડે કરીને રોગ ઉત્પન્ન થાય.

ધ્યાન કરનાર પુરૂષે, આ રીતે પોતાનું આસન નિશ્ચય થાય (સ્થિતં) તે રીતે ગોઠવવું. (પ્રતિષ્ઠાપ્ય)

અ—આ રીતે આસનના લક્ષણનું કથન કરી તે આસન વિષે બેસીને શું કરવું ? તેનું હવે ‘તથ’ છાંત મતાર્થવડે કથન કરે છે—

તત્રૈકાગ્રમનઃ કૃત્વાયતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

અન્વ—તત્ર આસને ઉપવિશ્ય યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ (મૂત્વા) મનઃ
 એકાગ્રં કૃત્વા આત્મવિશુદ્ધય યોગમ્ યુંજ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

અ—નિદિધ્યાસુ પુરુષે ઉક્તલક્ષણુ આસન વિષે, બેસી ચિત્ત તથા ઉભય ઇન્દ્રિયોની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાઓનો નિરોધ કરી, મનોવૃત્તિને એકાગ્ર રૂપે કરી, અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ અર્થે સમાધિયોગનું અનુમંધાન કરવું. ૧૨

વિ—તત્ર=ઉક્તલક્ષણુ આસન વિષે; ચત્તચિત્તેન્દ્રિયઃ=સમ્યક્ પ્રકારે નિરોધ કરેલો હોય (ચત્તાઃ) ચિત્તને, તથા ઉભય પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની, સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને અર્થાત્ વિષયપ્રવૃત્તિને (ચિત્તન્દ્રિય ક્રિયાઃ) જેણે તે; ચિત્ત તથા ઉભય ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાઓનો નિરોધ કરવો તેજ યોગીને યોગ-સિદ્ધિનું ઉત્તમ અંતરંગ માધન હોય એમ પૂર્વે કહ્યું તથાપિ આહી પુનઃ ઉપદેશ કરેલો છે; મનઃ=મનોગતિને; દામ્ય કૃત્વા=કેવળ લક્ષ્યવસ્તુની અભિ-મુખ કરીને; અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારે અતર્મુખ કરીને; આત્મવિશુદ્ધયે=અતઃકરણની વિશુદ્ધિ અર્થે; અર્થાત્ અવિદ્યા તથા તેના કાર્પશ્ય દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિ વિષે તથા અન્યત્ર 'હું' તથા 'મ્હારું' એ રીતની અમત્ પ્રતી-તિની તથા તેની કારણમૂલ વાસનાઓની નિઃશેષ નિવૃત્તિ અર્થે; યોગઃ=કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે, પુરુષને આત્મભાવવડે કરીને જે જોડે તે રીતની સમાધિ.

ઉક્તલક્ષણુ આસન ઉપર બેસી, ઉક્તલક્ષણુ સપત્ત યોગીએ ગોતે પ્રત્યગાભિમુખ પ્રતીતિનું અનુમંધાન કરવું. ૧૨

અવ—યોગસિદ્ધિના કેવળ યોગના અંતરંગ સાધનોનો પુનઃ પથ ઉપદેશ કરી આ રીતના લક્ષણુવાન્ મના યોગીને કેવળ મમાધિ કરવી અવશ્ય હોય એમ હવે 'સર્મ' ઇત્યાદિ એ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

સમંકાયશિરોમ્ત્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રંસંદિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વ—ક યશિરોમ્ત્રીવં સમ અચરુ (ચ) ધારયન્ સ્થિરઃ (મૂલ્ત્રા) સ્વં. નાસિકાગ્રં સંપ્રેક્ષ્ય દિશઃચ અનવલોકયન્ (યુક્ત.આસો ૧)

અ-પોતાની કેડ તથા ડોકને મીઠી તથા અચળ રહે તે પ્રકારે ધારણ કરી, સ્થાણની પેરે નિશ્ચળ થઈ, ચક્ષુવડે પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગને જોઈ, કયાઈ પણ આમપાસ અવલોકન કર્યા વિનાના થઈને બેસવું.

૧૩

‘વિ-કાયઃ=કટિનો ઊર્ધ્વ ભાગઃ સમ=સીધી રીતે; પોતાની કટિ આદિ ને મીઠી રીતે ધારણ કરીએ એટલે આમપાસ તથા પાછળ જોવાનું તથા સ્પર્શ કરવાનું બની શકે નહિ, તથાપિ મચ્છર, કીડી આદિનો ઉપદ્રવ થાય તો તેથી ચક્ષુઅમાન થવાય તે માટે ચતુરસ્થિતિનો નિરાસ કરવા અર્થે ‘અવલ’ પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. સ્થિતઃ=અચળની પેરે નિશ્ચળ થઈને; સ્વ=સ્વકીય; સંપ્રેક્ષ્ય=ચક્ષુવડે કેવળ નાસિકાના અગ્ર ભાગ પ્રત્યે દષ્ટિ કરીને; ‘ચક્ષુવડે નાસિકાના અગ્ર ભાગ તરફ દષ્ટિ કરીને’ એમ ઉક્તિ કરેલી છે તે વડે તો ચક્ષુવડે કરીને તે ચક્ષુના વિષયી બૂન રૂપને ગૃહણ ન કરવું એ રીતના નિયમનો બોધ કરેલો છે, કિંતુ નાસિકાના અગ્ર ભાગનું જ દર્શન કરવું એ રીતના નિયમનો કાંઈ બોધ કરેલો નહોતો; જો કેવળ નાસિકાનું અગ્રદર્શન જ વિવક્ષિત હોય તો મન તદાકારવડે કરીને ત્યાજ સ્થિતિ કરે, એટલે ચિત્તની બ્રહ્મવિષે સ્થિતિ સંભવે નહિ; બ્રહ્મવિષે ચિત્તનું સ્થાપન થાય તો જ નિશ્ચે મમાધિ મિદ્ધ થાય.

‘મનને આત્મનિષ્ઠ કરીને’ આમ ઉક્તિ કરવામા આવશે (૬. ૨૫) તેથી ચક્ષુવડે નાસિકાગ્રદર્શન વિધિનો બોધ કરેલો છે તે વડે કેવળ રૂપના અસ્મરણનું સૂચન કરેલું છે; તે જ રીતે શ્રોતાદિવડે શબ્દાદિ વિષયોનું પણ અગ્રદશ્ય આહી વિવક્ષિત છે એમ સમજવું.

ચક્ષુવડે રૂપ વિષયનું અગ્રદશ્ય કરવાનું વિધાન કરેલું છે તેથી જ ‘દિશધાનવલોકયન્’ ઇતિ પદાર્થવડે નિદિધ્યાસુ પ્રત્યે નિમમવિધાન કરેલું છે.

જો કે કેવળ નાસિકાગ્રદર્શન—વિધિ-રૂઠે, તેથી અતિરિક્ત પદાર્થના દર્શનનો અવશ્ય નિષેધ થાય, તથાપિ અન્યિત આગળ પાછળ તથા આસપાસમાં, વિપરીત પ્રકારનો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય તથાપિ પૂર્વ આદિ દિશાઓ તથા આત્મશરીર પ્રત્યે કેવળ અવયોકન કર્યા વિના જ સુક્તઅવગ્રહે આસન કરવું એમ ઉત્તર મંત્ર માથે મંબધ જોડવો.

‘અ પદાર્થવડે આત્મશરીરનો જોડ થાય છે.

અવ-કટિ, શિર તથા ગ્રીવાને મીઠા રાખવા, સ્થાણુવત્ નિશ્ચળ જેમવું, નાસિકાગ્ર-દર્શન કરવું, તથા દિશાઓનું અનવયોકન કરવું, આ સર્વે યોગીના યોગમિદ્ધિના અંગો હોય એમ મનન કરી, તે યોગમિદ્ધિના આથી પણ અત્તર ગ અમાધારણુ સાધનનોનું સૂચન કરી, ઉક્તમાધન અપન્ન થઈ યોગીએ અમાધિ કરવી એમ દવે ‘પ્રશાન્તાત્મા’ ઇતિ મંત્રાર્થ-વડે વ્યવસ્થા કરે છે—

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તં યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વ-પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્ બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિત મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્ત મરપરઃ યુક્ત (સન્) આસીત ॥ ૧૪ ॥

અ-પ્રશાન્ત અત કરણવડે સુવન થઈ, હું પોતે જ બ્રહ્મ રૂપે છું, આ ગીતની બ્રહ્મભાવના કરી, બ્રહ્મભાવનાવડે યુક્ત થઈ યુક્ત મતા જેમવું.

૧૪

ત્રિ-પ્રશાન્તાત્મા=પ્રકર્યવડે કરીને ગાત, (પ્રશાન્ત) મન (આત્મા) હોય જેનું તે; રાગદ્વેષાદિની અતુલપ્રતિભે જ અત કરણની શાંતિ કહે છે, આ ગીતની શાંતિના પ્રકર્યવડે રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિની હેતુબૂત, આ વિષય સમીચીન છે, આ અસમીચીન છે, આ પ્રિય છે આ અપ્રિય છે.

આ ઇષ્ટ વસ્તુના માધનરૂપે છે, આ અનિષ્ટ વસ્તુના સાધનરૂપે છે, આ રીતની શુદ્ધિ અવશ્ય નિવૃત્ત થાય.

વિગતમી=વશેષ રીતે ગત થયેલ હોય, અર્થાત્ નિઃશેષપૂર્વક વિનાશને પ્રાપ્ત થયેલ હોય, (વિન્નતા) અન્નના ગૃહણ તથા વિસર્ગથી અતિરિક્ત દંતધારન તથા મુખ-પ્રક્ષાલન આદિ તથા સર્વ શાસ્ત્રીય કર્મોનો ત્યાગ કરીશ તો શિષ્ટપુરો આરી નિન્ન કરશે આ પ્રકારની ભીતિ (ભીઃ) જેને વિદ્યમાન ન હોય તેવો, અર્થાત્ ‘સ્વાધ્યાયં ચ સર્વકર્માણિ સંન્યસ્ય અર્થ—વેદાં યમન તથા સર્વં કમનો પરિત્યાગ કરી,’ ઇત્યાદિ વાક્યો, વેદાનિમ લોકમર્મુચવરિત્યગ્યાત્માનમન્વિચ્છેત્ અર્થ—વેદનો, આ તથા તે લોકનો પરિત્યાગ કરી આત્મતત્ત્વની ઇચ્છા કરવી ઇતિવાક્યનું, તથા ‘સ્ય જર્મમર્મમૈવ અર્થ—ધર્મ તથા અધર્મનો તું પરિયાગ કર, ’ ‘નૈવ ધર્મો નિષાધર્મો નૈવ કિશુમાશુમી અર્થ—તે અવસ્થ ન હોય ધર્મી તથા અધર્મી, તેમજ તે કેવળ ન હોય શુભકર્મવાળો, ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વાડ્યાર્થક નિર્ણયનું અવલંબન કરીને જે નિર્ભીક અર્થાત્ નિર્ભય હોય થયેલો હોય તેવો;

વળી તે નિદિધ્યાસુ બ્રહ્મચારિમત કરનાર હોવો જોઈએ; આહી ‘બ્રહ્મચારિમત’ પદ વડે કેવળ બિહ્યાનું સૂચન કરેલું છે; તે વડે ત્રણ પ્રકારનું મવન (ત્રિવદન) આદિ ક્રિયા ઉપવસિત ન હોય.

ત્રિવદન આદિ કર્મો કરવાથી, અવિક્રમ બ્રહ્મનત્ત્વથી પોતાનો પ્રત્યગાત્મા અજિન્ન હોય આ રીતના સમાધિ-સંભાવિત જ્ઞાનનો વિધિવંસ થાય; વળી તેથી ‘સતત યોગાનું સંધાન કરવું’ (૬-૧૦) આ વચન વડે સમાધિ-અનુદાનનું નિત્યનિરંતર કર્તવ્યતા રૂપે વિધાન કરેલું છે તેને ત્રિવદન આદિ કર્મો કરવાથી પ્રતિકૂળતાનો પ્રસંગ આવે; તેથી ‘બ્રહ્મચારિમત’ પદ વડે આહી આહારમાત્રનું ગ્રહણ કરેલું છે; આહારવિવિધ વિષે, કેવળ બિહ્યાન કરવું તે જ બ્રહ્મચારિનું મત કહેવાય.

વળી આ રીતનું અભ્યાસરિવન કરવામા પણ નિદિધ્યાસુ યોગીએ પાચ ઘેરથી બિદ્યા માગી માધુકરી-બિદ્યાવૃત્તિ કરવી; કિંતુ કોઇને ત્યાં પૂર્વેથી આમ ત્રિત યજ્ઞ અથવા અધ્યાયિન તાત્કાલિક ઉપપન્ન થાય તેવું બિદ્યાશયન કરવું નહિ; કારણ કે કોઇને ત્યાં અમુક સમયે જન્મવાનું પહેલેથી નકી થયેલું હોય, તેમાં બોજનની પરતંત્રતા હોવાથી કવચિત્ બોજનની તૈયારી તાત્કાલિક થઇ જાય, અર્થાત્ જન્મવાનો સમય વહેલો મોડો થાય, બોજનના દ્રવ્યો ખારે હોય, આદાર ન્યૂન વા અધિક થાય, આમંત્રણની રાહ જોવી પડે, આ રીતના દોષો વડે સમાધિને વિધિનો પ્રસંગ આવે, તેથી પોતાને સ્વાધીન હોય તેવા બિદ્યાશયન વિષે જ નિદિધ્યાસુએ સ્થિતિ કરવી યોગ્ય હોય.

મનઃ સંયમ્યઃ મનોવૃત્તિ રૂપ મન બહિર્મુખ ન થાય તે રીતે તેનો સંયમ કરીને, અર્થાત્ તેનો વિષય સાથે સંબધ ન થાય તે પ્રકારે નિમગ્ન કરીને,

મચિત્તઃ શુદ્ધિ તથા શુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષી રૂપ ચિદેકરસ, પ્રાતમૂપ બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિષે જેનું ચિત્ત આસકત હોય તે રીતે સ્થિતિ કરીને, અર્થાત્ અદ્વિર્ગમન કરનાર ચિત્તને આરા વિષે સ્પર્શ પ્રકારે સ્થાપન કરીને;

‘મચિત્તઃ’ આ પદ અહંશબ્દાર્થવાચક હોવાથી, ચિત્તસ્થાપનના અધિકરણુ બ્રહ્મ તથા તે વિષે સ્થાપન કરનાર પુરુષ, આ ઉભય વચ્ચે ભેદ પ્રાપ્ત થાય તેથી ‘ઉદરમન્તરંકુલે બલ તમ્યમયંમવતિ તૈ. ૨-૩ અર્થઃ-તે ધણત્ માત્ર ભેદ કરે છે તેથી તેને લભ થાય છે,’ આશ્રુતિ વડે ભેદદર્શી પુરુષને મુકિત સભવે નહિ તેથી ધ્યાતા પુરુષે ‘હું’ કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે છું’ આ રીતની ભાવના વડે યુક્ત થઈ, પોતે બ્રહ્મથી કેવળ અભિન્ન હોય એમ ભાવના કરતી, આ રીતનો બોધ કરવા ‘મત્પરઃ’ ઇતિ પદાર્થ વડે કથન કરે છે—

મત્પર = હું પોતે જ પરમાત્મા રૂપે છું, અર્થાત્ હું કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે છું એ રીતે બ્રહ્મભાવને પ્રદણ કરે તેવી પોતાની વૃત્તિ વડે યુક્ત થઈને.

તત્પર્યઃ—પોતાના મન વિષે કેવળ બ્રહ્મભાવના કરીને આસન ઉપર તૃપ્તિ સ્વરૂપે બેસવું.

૧૪

અવ-‘આત્મવિશુદ્ધિ અર્થે યોગનું’ (૬-૧૨) આ રીતના વચન વડે યોગનિષ્ઠાનું ફળ આત્મશુદ્ધિ અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ હોય એમ બોધ કરેલા; આ ચિત્તશુદ્ધિ વડે કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિનાનું આત્મજ્ઞાન મિદ્ધ થાય અને તે જ્ઞાનદ્વારા બ્રહ્મનિર્વાણ્ય-પ્રાપ્તિ થાય એમ સૂચન કરી, બ્રહ્મવેત્તા યોગીને શ્રવણના મુક્તિરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય એમ દ્વે ‘યુંજન્’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

યુંજન્નેવ સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિર્નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય —યોગી एवं આત્માનમ્ સદા યુજન્ નિયતમાનસઃ (ભૂત્વા) નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામ્ શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

અ. યોગનિષ્ઠાપરાયણ યોગી આ રીતે પોતાના અંતઃકરણનું બ્રહ્મ-તત્ત્વ વિષે સદા અનુસંધાન કરતો મતો, કાંઈ પણ પ્રતિબંધ વિનાનું આત્મ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પરમબોક્ષ સ્વરૂપ, બ્રહ્માત્મભાવ રૂપ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૫

વિ-યોગી=યોગનિષ્ઠા-પરાયણ યતિ; એવ=એકાદ્વીપણું, નિરાદ્વીપણું અપરિમલપણું, કટિ આદિને સીધા ગળવાપણું, સ્થિરપણું, નાસિકાગ્ર દર્શનપણું, ટ્રિશાઓનું અનવલોકનપણું, લિક્ષાશનપણું, પ્રસાંતપણું આદિ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ થઈ નિરૂક્તાવક્ષણ આસન ઉપર બેસીને; આત્માનઃ અન્તઃકરણને યુંજન્ = બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે મદા અનુસંધાન

કરી, નિયતમાનસઃ શ્રદ્ધા, તથા તીવ્રમેક્ષેઽગ વડે ચિત્કાળ પર્યં તનિત્ય નિરતર મમનુષિત કરેલ સમાધિના અભ્યાસ બળ વડે નિશ્ચય (નિવૃત્ત) થયેલુ હોય મન જેનુ તે, અર્થાત્ માંધ પણુ પ્રતિબધ રહિત એવો આત્મવિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને, અર્થાત્ મર્વ બદ્ધામનાનો નિર્ગોપૂર્વક સક્ષય થનાથી વિપરીત પ્રકારની પ્રતીતિ અનુત્પન્ન થો નિર્વિમાઝ રસરૂપે રહેતુ હોય (નિયત) માનસ જેનુ તે,

‘ મનસૈરાતુદૃષ્ટ્યમ્ બુ ૨-૪-૧૯ અર્થ- કેવળ મનરડે કરીને અનુ- દર્શન કરતુ ’ આ શ્રુતિ અનુભાગ, જે મનન કરે અર્થાત્ ‘ આ જગત તે હુ પોતે જ છું ’ એ રીતે સ્વાત્મ-રૂપે જેના વડે બ્રહ્મતત્ત્વનો માક્ષાત્કાર રાખ તે મનને ‘ માનસ ’ કહે છે

નિર્વાણપરમા= શરીરસબધથી ગહિત (નિર્વાણ) પગમ પુરુષાર્થરૂપ કેવલ્ય મુક્તિ (પરમા) જેના વડે પ્રાપ્ત થાય તે અથવા (૨) જેના વિષે મોક્ષરૂપ (નિર્વાણ) પગમ નિગતિશય મુખ્ય પ્રાપ્ત થાય તે, જે નિર્વાણપરમાશાનિ છે તે કેવળ (મત્તમ્યા) હોય છે

મત્તસ્થાનુ=જેના વિષે કેવળ ભારી સ્થિતિ (સત્ત્વા) હોય તેના વિષે બુદ્ધિ આદિ અન્યવસ્તુની સસ્થા હોઈ રહે નહિ, અથવા (૨) જેનાવડે મદારા સ્વરૂપે સ્થિતિ કરાય તેને અથવા (૩) મદ્દલાનને પ્રાપ્ત થાય તેની બ્રહ્માત્મસ્થિતિને અનુરૂપ, શાંતિ=જેના- વડે મમારની આત્મનિતિક નિવૃત્તિ થાય તે પ્રમાણની મર્વોપરતિને, બધિગચ્છતિ=પ્રાપ્ત કરે છે

તાત્પર્ય—આ વડે કરીને, બુક્તિનાડે જેમ વૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ મિદ્ધ થાય, તેમ યોગતુ ફળ પ્રત્યક્ષ મિદ્ધ થનાથી મુમુક્ષુ પતિએ, શ્રવણ માત્રવડે મુક્તિ સર્જાવિત થાય આ રીતના બ્રમનો પરિત્યાગ કરી, વિદેદમુક્તિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે મમાધિનુ અવરય મેનન કરતુ એમ સૂચન કરેલુ છે

જન — ‘યોગીપુરો નિત્યનિરતર યોગાનુમધાન કરતુ’ (૧-૧૦)
 તે મત્રથી માઠી આ મત્રપર્યંત, યોગ, યોગના અંગો, યોગામન
 તથા યોગીના યોગનું ક્ષણ પ્રતિપાદન કરી, હવે નાત્યશ્રત તુ’ ઇત્યાદિ
 મત્રાર્થવડે કેવળ યોગાભ્યાસી પુરુષ પ્રત્યે આહારાદિ બહિરંગ તથા
 યોગાનંદ રૂપ અંતરંગસાધનનું પ્રતિપાદન કરે છે--

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ નૈકાન્તમનશ્રત ।

નચાતિસ્મશીલસ્ય જાગ્રતો નૈમચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

અન્ય— હે) અર્જુન, અત્યશ્રત (યોગિન) તુ ન યોગ અસ્તિ
 એકાન્તમ અનશ્રત ચ (યતે) યોગઃ ન અસ્તિ એવ
 અતિસ્વપ્નશીલસ્ય અતિજાગ્રત ચ યોગ ન(સિદ્ધચતિ)॥૧૬॥

અ--જે અત્ય ન આહાર કરે તેને યોગનિદા સિદ્ધ થાય નહિ, તેમજ
 નિયમ વડે જે અનાહાર કરે, તથા અત્પાદાર કરે તે યોગીને પણ યોગ
 અવસ્થા સિદ્ધ થાય નહિ, એ અર્જુન ! તથા જે અત્ય ત નિદ્રાશુ તથા
 અત્ય ત જાગરણરૂપીન હોય તેને પણ યોગ સિદ્ધ થાય નહિ ૧૬

‘યદાત્મસમિતમન્ન તદવતિ ન હિનસ્તિ યદ્મયો હિનસ્તિ
 તદ્યત્કર્ત્રીયો ન તદવતિ ॥

અર્થ—પોતાના ઉત્તરના પ્રમાણુમા તથા તેને અનુકૂળ જે
 અનાદાર થાય તે અન્ન, ભોક્તાનું રક્ષણ કરે તથા તેનાવડે
 ધર્મનિર્વાહ કરાય વગી તે ધાતુની રિપમતા અપાન કરી પુરુષને
 નાશ વા પીડા કરે નહિ પોતાના ઉત્તર-પ્રમાણુથી અધિક અન્નનો આહાર
 કરાય તો તે વડે રંગ આદિ ઉત્પન્ન થઈ પુરુષ તથા ધર્મનો નાશ થાય,
 જે અત્પાદાર કરાય તો તે વડે પુરુષનું સંરક્ષણ અર્થાત્ પોષણ થાય નહિ
 તેથી કુધાની નિવૃત્તિ ન થાય, વગી ધર્મનિર્વાહ પણ થઈ શકે નહિ,

તેથી કેવળ પરિમિત ઓળખ કરવું એમ અર્થ આ શ્રુતિ વાક્યવડે સિદ્ધ થાય છે.

મી ભગવાને પણ આ મંત્ર વિશે આજ અર્થનો ખોલ કરેલો છે.

અત્યંતઃ=સ્વેદરના પરિમાણનું અતિક્રમણ કરી, શરવી ન થકાય તેવા અન્નનું અશન કરનાર બહુ અશન કરનાર યોગીને; યોગઃ ન અસ્તિ=યોગનિષ્ઠા સિદ્ધ થાય નહિ,

વળી જે યોગીપુરુષ શુદ્ધિ કરે તેને પણ અવળ, મનન તથા પ્રત્યા-
યર્થ સિદ્ધ થાય નહિ;

एकाग्रतम् अनन्ततઃ-નિયમ વડે અનશન કરનાર તથા અપાશન કરનારને; આ રીતના યોગીને પણ યોગ અવસ્થા મિદ્ધ ન થાય; તેમજ અવળ તથા મનન પણ મિદ્ધ થાય નહિ; કિંતુ પોતાના ઉદરના પરિમાણ પ્રમાણમા મેદવૃદ્ધિ ન કરે તેવો આદાર કરનારનેજ યોગ, અવળ, મનન તથા પ્રત્યાયર્થ તથા દિવમે શુદ્ધિ ઇત્યાદિ દોષથી ગ્લિનપણું મિદ્ધ થાય;

અથવા,

‘પૂર્યેદશનેનાર્થ તૃતીયમુદકેન તુ । વાયોઃ સંચારણાર્થાય ચતુર્થ-
મવશેષયત્ ॥

અર્થઃ—‘ઉદરને અધુ અન્નવડે પૂર્ણ કરવું, તૃતીય ભાગને ઉદક વડે પૂર્ણ કરવો, તથા ઉદરના અત્યુર્થાગને વાયુનો મચ્ચાર કરવા માટે અવશેષ આવી રહેવા દેવો,’ ઇત્યાદિ શાબ્દમા (યોગગાત્ર) નિરૂપણ કચ્છ પરિમાણને ઉદકધન કરી જે અશન વા અનશન કરે તેને જેમ યોગ મિદ્ધ ન થાય, તેમ અત્યંત નિદ્રાશુ (અતિસ્વપ્નસૌલસ્ય) તથા અતિ જાગૃત્તાયને (જાગૃતઃ) યોગ મિદ્ધ થાય નહિ.

અવ—જે આમ હોય તો યોગ કયા પ્રકારના યોગીપુરુષને મિદ્ધ થાય ? તેના દશે ‘યુક્તા ૧’ પ્રનિમ- ઈ વડે કથન કરે છે:—

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥૧૭॥

અન્ય—યુક્તાહારવિહારસ્ય કર્મસુ યુક્તચેષ્ટસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગ દુઃસ્વહા ભવતિ. ॥ ૧૭ ॥

મ-જેનો આહારવિહાર પરિમિત હોય, અન્નદાન આદિ ક્રિયા વિગે જેની દેહેન્દ્રિયો પરિમિત સ્વરૂપે પ્રવૃત્ત થયેલ હોય, જેની નિદ્રા તથા જાગરણ પરિમિત હોય, તેવા યોગીને યોગ પ્રાપ્ત થઈ આધ્યાત્મિકાદિ તથા જન્મઆદિ દુઃખો નાશ પામે છે.

૧૭

વિઃ—યુક્તાહારવિહારસ્ય= ‘પૂર્યેદગ્નનેનાર્ધમ્’ ‘ન ગદ્યૂતેઃ પરં ગચ્છેન્ન ગ્રામે નગરે વસેત્

અર્થઃ—અશનવડે અધુ ઉદર ભરવું ’ ‘ગૌચર જમીન થી પાગ અર્થાત્ જે માર્ગ દ્વરે ગમન કરવું નહિ, ગ્રામ વા નગર વિષે વાસ કરવો નહિ’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનિયમ વડે યુક્ત, હોય અન્નાહાર તથા વિશ્રાન્તિના અર્થે અંચાર (વિહાર) જેનો તેવો પરિમિત આહારવિહાર વાળો પુરુષ; કર્મસુ=અન્નાદાન તથા વિસર્ગ આદિ ક્રિયા વિષે યુક્તચેષ્ટ-જેટલાવડે કાર્યમિદ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમાં જ પરિમિત હોય, કિંતુ વિદ્યાખંડ અર્થાત્ નિઃકંશ ન હોય તેવી દેહેન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ જેની હોય તેવો;

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય=‘જાગૃયાદિશ્ચનાદ્યસ્તુ તિદ્રા તુ દશનાડિકાઃ । પશ્ચાઙ્ગગરણં તદ્વદશનાદ્યસ્તુ યોગિનઃ

અર્થઃ—દશ નાડી (નાડી=૨૪ મિનિટ) પર્વત જાગવું, અને દશ નાડી પર્વત નિદ્રા કરવી, તતપર્યાત્ જાગરણ કરવું; તે પ્રમાણે

યોગીએ દશનાહી પથ ત યોગાનુસંધાન કરવું, ' આ વચનાનુમાર ઉક્ત લક્ષણુ-અર્થાત્ પરિમિત હોય (યુક્તઃ) નિદ્રાકાળ (સ્વપ્ન) તથા જાગરણકાળ (અવબોધ) જેનો તેવા પુરૂષને,

આ રીતના હંપા કહેલા ગુણગાળા બ્રહ્મનિષ્ઠયોગીને, આદાર, વિદાર તથા નિદ્રા આદિનુ અધિકપણુ હોય તો તેને રજેગુણુ તથા નભોગુણુની શ્રદ્ધ થતા, મમાધિ તથા જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થાય, માટે તેણે આદાર આદિ વિષે પરિમિતિ-સંપન્ન થવું યોગ્ય હોય.

આ રીતના લક્ષણુ-સંપન્ન યોગીને જે મમાધિ (યોગઃ) શ્રદ્ધ થાય તે વડે આધ્યાત્મિક આદિ તથા જ-માદિ સર્વ દુઃખોનો, સ્વાનુદ્યાન વડે પ્રતિબંધ-રહિત જ્ઞાન મયુત્પન્ન થતા નાશ થાય; (દુઃખહા મવતિ) અર્થાત્ તે વિદેહ-મુક્તિને સંપાદન કરે છે. ૧૭

અન-જે કે, 'ન્યારે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષે આસક્ત થાય નહિ', (૬-૪) 'તે કૃદરથ સ્વરૂપે તથા ઇન્દ્રિયોનો મયમ કરીને,' (૬-૮) આ મત્રાર્થવડે યોગીપુરૂષના યોગારૂપણાનું મત્યપ્રકારે નિરૂપણુ કરેલું છે, તથાપિ બ્રહ્મવેત્તાના લક્ષણુ મુમુક્ષુઓને પરિજ્ઞાત હોય તો તે બ્રહ્મવેત્તાનો આશ્રય કરીને જ્ઞાન તથા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેથી દવે તે બ્રહ્મવેત્તાના લક્ષણુનું જ 'યદા' ઇતિ મત્રાર્થવડે પુનઃ વિસ્પષ્ટી-કરણુ કરે છે—

યદાવિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્તઃ ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

અન્ય-યદા વિનિયતં ચિત્તમ્ આત્મનિ એવ અવતિષ્ઠતે સર્વકામેભ્યઃ (યદા અયં) નિસ્પૃહઃ (ભવતિ) તદા યુક્તઃ ઇતિ (પંડિતૈઃ) ઉચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

અ—જે મમયે એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત થયેલ ચિત્ત, કેવળ પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મનરૂપ વિષે ઝિંચીને કહે, અર્થાત્ જ્યારે આ યોગીપુરુષ શબ્દાદિ વિષયોથી ઇન્દ્રિયાગ્રન્થ થાય, ત્યારે તેને પાંડિતો આ યોગારૂઢ છે એમ ઉક્ત કરે છે. ૧૮

વિ-યદા=જે મમયે; વિનિયત=વિષયનો મબધ જે પ્રકારે ન થાય, તે પ્રકારે નિરતર અભ્યાસબળ વડે એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરાવતું. આત્મનિ-કેવળ નિત્ય આનંદસ્વરૂપ, એકરૂપ પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મનરૂપ વિષે.

નિરૂક્ત બહિરંગ તથા અતરંગ આધન-અપત્તિ તથા તીવ્ર મોક્ષેન્દ્રિયા અને દેરાગ્ર વડે કળીને, નિત્ય યોગનો અભ્યાસ કરનાર યોગીને જે મમયે પોતાનું ચિત્ત કેવળ બ્રહ્મ વિષે સ્થિતિ કરે. અર્થાત્ મર્વ વાસનાઓના ક્ષય વડે, તથા સર્વ કામનાઓના વિધ્વંસ વડે પોતે સદ્વર્ણના—વાસિત થઇ સર્વદા કેવળ આત્મસ્વરૂપે ઝિંચીને કહે, એટલે કે અચળ વડે કળીને પણ તે કદાપિ બાલ વિષયોનું અવલંબન કરે નહિ.

આ અર્થનું “ નિ.સ્ટૂહ ” ઇતિ પદાર્થ વડે વિશેષ રીતે સ્પષ્ટી કરણું કરે છે

સર્વકામેભ્યઃ—મલ વા અચળ વડે કવચિત્ વિષયીભૂત શબ્દાદિ મર્વ વિષયોથી; જેની કામના કરાય તેને “ કામ ” કહે છે, નિ.સ્ટૂહ; = ઇન્દ્રિયાગ્રન્થ; યુક્ત=યોગારૂઢ.

જ્યારે તે પુરુષ શબ્દાદિ સર્વ વિષયોથી ઇન્દ્રિયાગ્રન્થ થાય, અર્થાત્ તેમના વિષે મિથ્યાપણાની બાવના કરી પોતાની ઇન્દ્રિયો તથા મનને પ્રવર્તાવે નહિ, ત્યારે આ હવે યોગારૂઢ થયો એમ પાંડિતો કહે.

ઉવ=યોગારૂઢ થકને રિચાત કરનાર ચતિનું ચિત્ત કયા પ્રકારે રિચાત કરે? આ આ કાક્ષા પ્રત્યે, આ ચિત્ત રિચાતની ઉપમાનું નિરૂપણ કરી.

તે ચિત્ત વડે કરાયેલ યોગને અ-સંપ્રસાદ સમાધિ કહે છે એમ હવે 'યથા' ઇતિ મંત્રાચ' વડે સૂચન કરે છે—

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મન ॥ ૧૯ ॥

અન્વ-આત્મનઃ યોગં યુંજતઃ યતચિત્તસ્ય યોગિનઃ નિવાતસ્થઃ દીપ-
યથા ન ઇંગતે સા એવ ઉપમા સ્મૃતા ॥ ૧૯ ॥

અ-આત્માને ઉદેશીને પ્રવર્તાવેલ યોગનુ જે અનુસધાન કરે તેવા સ્થિરી
જૂત મનવાળા યોગીને, ગૃહની અંદર રહેલો દીપ જેમ જરાપણ ચલિત
નથાય, તેમ આ માધ્યમથી એટલા કર્યા વિના કેવળ અહતત્ત્વવિષે ચિંતિત કરી
રહેલો છે આરીતની ઉપમા આપે છે. ૧૯

વિ 'આત્મન' = આ પદમા કર્મવાચક પદ્યવિભક્તિનો પ્રયોગ કરેલો
છે, અર્થાત્ પોતાના આત્માને વિષયીજૂત કરીને પ્રવ વિષે, અથવા પોતાને
સર્વ પદાર્થો ઉપલબ્ધ થાય તેની આધનજૂત, યોગ=મસાધિનુ; યુજત =
સાદરપૂર્વક નિત્ય નિગંતર મમ્યક પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરનારનુ યોગિન =
પરમહંમ યોગીની; યતચિત્તસ્ય = કેવળ અહતત્ત્વ વિષે અહ્તાકારે નિશ્ચિતાવડે
સદા સ્થાપિત (ચત્ત) કરેલું હોય ચિત્ત જેણે તેની, અર્થાત્ કેવળ
અહતત્ત્વ વિષે સ્થિરીજૂત થયતું હોય મન જેણે તેની, ઉપમા = જેનાવડે
ઉપમાન થઈ શકે તે; અર્થાત્ દૃષ્ટાત, નિવાતસ્થ = ગૃહના અંદરના પ્રદેશ
વિષે રહેલો; ન ઇંગતે ચલિત ન થાય

જેમ વાયુ વિનાના પ્રદેશમા રહેલો દીવો ચત્રાયમાન ન થાય તેમ
અહતત્ત્વ વિષે સ્થાપન કરેલું અમ્લવેતાનુ ચિત્ત ચત્રાયમાન થાય નહિ;
અર્થાત્ કેવળ અહતત્ત્વ વિષે નિશ્ચય થઈ રહે, આ રીતની નિશ્ચય
સ્થિતિને અસંપ્રસાદ સમાધિ કહે છે;

તે મમાધિનુ આ પ્રમાણે કથન કરેલું છે :—

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય નિર્વિકારાત્મના સ્થિતિઃ ।

અસંપજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિર્યોગિનાં પ્રિયઃ ॥

અર્થ — વૃત્તિશૂન્ય મનની નિર્વિકાર-સ્થિતિને અસંપ્રજ્ઞાત મમાધિ કહે છે, તે યોગીયોને પ્રિય હોય છે. ૧૯

અર્થ—આ રીતના લક્ષણવાળો જે ચિત્તપરિપાકવિશેષ તેને જ યોગ જાણવો એમ નિર્ણય કરી, હવે તે યોગના લક્ષણનું ‘ યત્ર ’ ‘ સુખ ’ તથા ‘ ચ ’ ઇત્યાદિ ત્રણ મત્રો વડે કથન કરે છે:—

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈનાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્માનિ તુપ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—યોગસેવયા નિરુદ્ધં ચિત્તં યત્ર ઉપરમતે (કિંચ) યત્ર, ચ આત્માનિ આત્માનં આત્મના એવ પશ્યન્ તુપ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અ—યોગના મેનન વડે નિરોધ કરેલું ચિત્ત જે દશામા ઉપશાંતિને પ્રાપ્ત થાય, વળી જે ચિત્તપરિપાક-નિશેષ રૂપ દશામા ઉત્તમ અભ્યવેતા, નિર્મળ અત કરણ વિશે પરબ્રહ્મતત્ત્વનો આત્મસ્પર્શને માક્ષાત્ અપરોક્ષકાર કરી આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦

નિઃ-યોગસેવયા બહિરંગ તથા અતરંગ માધન-મિદ્ધિ તથા તીવ્ર મોક્ષેષ્ઠાવડે વિવાસ પામેલ યોગસેવા વડે, અર્થાત્ વિગ્નતીય પ્રતીતિના ઉદયથી રહિત, કેવળ ચિત્પ્રતીતિના ઉદય રૂપ યોગાગરૂપ સ્વિકલ્પ-સમાધિ, (યોગ) તેનું નિરતર આવર્તન કરવાથી, (સેવયા) નિરુદ્ધ=વિપરીતર્થતિ ઉત્પન્ન ન થાય તે રીતે દીર્ઘકાળ પર્વત અભ્યવૃત્તિવડે કેવળ અભ્યવૃત્તિ નિમે સ્થાપન કરેલું: યત્ર-જે દશા વિશે, અર્થાત્ જ્યારે પોતાનો આત્મા કેવળ શુદ્ધસત્વાશમાત્રાવશેષ

રૂપ દશાને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે; ઉપરમતે-ઉપશમને પ્રાપ્ત કરે; અર્થાત્
વૃત્યન્તરરૂપ પરિણામનો ત્યાગ કરી કેવળ ધ્યેય સ્વરૂપે નિવાતસ્થ દીપવત્
નિર્લક્ષ્યપણે સ્થિતિ કરે છે;

યોગસેવાવડે નિરોધપામેલું ચિત્ત પોતે, સર્વ જાણ વામનાઓનો
સમૂહ નિઃશેષરીતે વિનાશ પામતાં જે દશા વિષે ઉપશાંતિને પ્રાપ્ત કરે
છે; વળી જે ચિત્તપરિપાકવિશેષ—દશામાં (યત્ર) આ ઉત્તમ બ્રહ્મવેના
પોતાના નિર્મળ અંતઃકરણ વિષે, (આત્મનિ) આકાશ વિષે પૂર્ણઅંદ્રના
બિંધવત્ પ્રકાશી રહેલ વૃત્યાર્થ વિજ્ઞાનને એકરસ પરબ્રહ્મનત્વને
(આત્માને) ' હું ' કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છું ' એ રીતે આત્મસ્વરૂપે
(આત્મના) સાક્ષાત્ અપરોક્ષકાર કરતો (વચન) આનંદિત થાય છે
(તુલ્યતિ), અર્થાત્ હું મુક્ત થયો, હું મૂનાર્થ થયો એ રીતે 'સમોદત્તે
મોદનીયં' હિ લઙ્ઘ્વા અર્થઃ—નિશ્ચે તે મોદનીય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરીને
આનંદિત થાય છે ' આ શ્રુતિ અનુસાર આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

તાત્પર્યઃ—'અંતઃકરણ વિષે સંતુષ્ટ થાય છે', એ વચનવડે
યોગારોહણ કરનાર મહાત્મા પુરૂષને આત્મ-અંમારનો મોક્ષ તથા તેનું
પરિણામજન્ય સુખ પ્રત્યક્ષ મિદ્ધ થાય તેથી જેણે અવશ્યાદિ વડે
આત્મનત્વનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોય તેવા યતિને કેવળ યોગારોહણ
કરીને જ આત્મોદ્ધાર સિદ્ધ થાય, માટે તે યોગારોહણ અવરણ કર્તવ્યરૂપ
હોય એમ સૂચન કરેલું છે.

૨૦

સુલમાત્યન્તિકં ચત્તદ્વુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્ય—યત્ર ચ અયં (બ્રહ્મત્વેત્ યતિઃ । વુદ્ધિગ્રાહ્યમ્ અતીન્દ્રિયમ્
આત્યાન્તિકમ્ યત્ તત્ સુખં વેત્તિ યત્ર અયં સ્થિત્ (સન્)
તત્ત્વતઃ ન એવ ચલતિ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—વળા જે દશા વિષે આ યોગનિષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા યોગી, બુદ્ધિ વડે
અદ્વૈત થાય તેવું, ઇન્દ્રિયોને અજોગ્યર, આદિ તથા અંતથી રહિત તેવું
સુખ પ્રાપ્ત કરે છે; જે દશા વિષે બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરતો સતો તે પોતાના
પરમાર્થ સ્વરૂપથી કદાપિ ચલાયમાન થતો નથી. ૨૧

વિ-યત્ર=જે વિષે, બુદ્ધિ કેવળ શુદ્ધસત્ત્વભાવને સંપન્ન થાય તેવી
દશા વિષે, અર્થ=યોગનિષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા યતિ; બુદ્ધિપ્રાપ્ત=કેવળ સ્વવૃત્તિવડે
બાળી શકાય તેવું; જે વસ્તુ બુદ્ધિગ્રાહ્ય હોય તે અતીન્દ્રિય હોય;
અતીન્દ્રિયમ્-ઇન્દ્રિયને અવિષયીભૂત; ઇન્દ્રિય તથા વિષયના મંથન-
ધથી રહિત=અજન્યરૂપ; જે વસ્તુ અતીન્દ્રિય હોય તે આત્મનિરૂપ હોય;
આત્મનિરૂપ=અત અર્થાત્ વિનાશને અતિક્રમણ કરીને વર્તી રહેલું,
અર્થાત્ આદિ તથા અતદશાથી રહિત; અર્થાત્ જે 'एषोऽस्त्यपमानन्दः=
અર્થ:-આ એના પરમાનંદરૂપ છે' , ગુ. ૪. ૩. ૩૨ છતાં શ્રુતિપ્રસિદ્ધ
છે તેવું; સુખં વૅત્તિ=હું સદાનંદરૂપ છું, એ રીતે આત્માનંદનો અનુભવ
કરે છે.

વળા જે દશા વિષે આ યોગી (અર્થ) પોતે ચિદેકવૃત્તિવડે સ્વસ્વરૂપ
વિષે અર્થાત્ સમ્યક્સાદાનંદ, એકરસ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે, બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ
કરતો મનો, (સ્થિતઃ) સો પ્રકારે બાહ્ય તથા આંતર વિશેષો પ્રાપ્ત
થાય તદાપિ પોતાના પરમાર્થ સ્વરૂપથી, (તત્ત્વતઃ) કિંચિત્ પણ વિપરીત
આવનાનું સેવન કરતો નથી (ન ચલતિ) ૨૧

યં લઘ્વા ચાપરં લામં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્નિથતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૨૨॥

અર્થ—યં ચ લઘ્વા (યોગ.રૂઢઃ યતિઃ) અપરં લાભમ્ તતઃ
અધિકં ન મન્યતે યસ્મિન્ સ્થિતઃ ગુરુણા દુઃસ્થેન ન વિચાલ્યતે ॥૨૨॥

જનને આત્મજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરીને દેવરૂપે રહે. જ્યારે તેણે
લાલને તેનાથી અવિરૂદ્ધે મનને નિર્મલ રાખીને જોઈને રહે. ૧.૨૧.૨૨૪
વિશેષઅવસ્થા: ત્રિષ્ટિ સ્થિતિ કરતે. એવો મર્યાદા દુઃખ રો રહ્યો તે
આત્મનિર્લસથી અલગમન કરી શકતો નથી. ૨૨

વિનય=મુક્તિનંદ એકરૂપ આત્મનિર્લસથી ઉપજી જાય. ૨૨૪.૨૨૪૫
નિર્વિકલ્પ=અમાધિના કારણે આત્મ-જ્ઞાને: 'ક' શરૂ કરીને ૨.૨૧.૨૨૫
જનો. અનેક કરીને નિર્લેપ કરેલો છે: અત્તર=અભિન ૨.૧૫ ૨૨૬
અનામ-વિષયક લાભને: તન=તર્ક નજરને કરવા મર્યાદાએ ઉપજી
કરાવનાર નિર્વિકલ્પક=અમાધિ નથા તેના કારણે જ આત્મનિર્લસથી: અર્થે
ઉપજી: ચક્ષુર=અંત:કરુણા પરિપાકરૂપ જે વિશેષઅવસ્થા વિશે:
સ્થિતિ=માત્ર નથા આત્મ-નર પદાર્થનું વિસ્મરણ કરી. મર્યાદા-સંપન્ન
શક્તિવડે, પૂર્ણાનંદ, એકરૂપ જનરૂપે સ્થિતિ કરતો તેનો:
ગુણ=અનુપાન આદિવડે ઉત્પન્ન થનાર, જા જન્ય મર્યાદા આત્મા-
ત્મિક દુઃખવડે ન વિચાલ્યવડે=સ્વરૂપથી અલાભમાન કરી શકતો નથી=
અર્થાત્ બાલ નથા આત્મનિર્લસથી અનેક વિશેષોવડે પણ વિપરીત
લાવતે પ્રાપ્ત કરાવી શકતો નથી. ૨૨

કેવળ આત્મ-માક્ષાત્કાર પરમ લાભ રૂપે હોય, એટલે તે આત્મસાક્ષાત્કાર
પ્રાપ્તિના અમાધારણ કારણરૂપ યોગસિદ્ધિ પણ કેવળ પરમ લાભરૂપ
હોય એમ માની આત્મ-પ્રાપ્ત કરીને, યોગારૂઢ થતિ, અન્ય કોઈ લાભને
આત્મપ્રાપ્તિથી હલ્કુટરૂપે માનતો નથી; અર્થાત્ આત્મનિર્લસથી અતિરિક્ત
યાવત્ પદાર્થ માધિક, અમત્, પુણ્ય, ઉપદ્રવયુક્ત, દુષ્કર્મના બીજરૂપ
તથા મિથ્યારૂપે હોવાથી, ધર્માદિવડે જે લાભ પ્રાપ્ત થાય તેને લાભ રૂપે
માનતો નથી.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ આદિ લોકની પ્રાપ્તિવડે પણ અવશ્ય લાભ સિદ્ધ
થાય ? જા રીતની શંકા યુક્ત ન હોય; સત્યલોક તથા વૈકુંઠલોક આદિ
પણ માધિકરૂપે હોવાથી ઉકળહોય વડે યુક્ત હોય, એટલે તે પણ

મિથ્યાએ હોય, એટલે તે તે લોકપ્રાપ્તિ નથા તે તે લોકના સ્વામિપણની પ્રાપ્તિ પણ કેવળ અલાભરૂંપે જ હોય

‘આત્મલાભાન્નપરંવિચિત્તે:- (સત્યાપાદ દ્વિરણ્યકેશી ધર્મમૂત્ર) આત્મલાભથી એક વસ્તુ અન્યકેાઈ નથી’ આ સ્મૃતિવાક્યાનુસાર આત્મલાભથી અતિરિક્ત લાભનો કેવળ નિષેધ કરેલો છે, એટલે નિત્ય નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મતત્વનો લાભ, તેજ કેવળ પરમલાભ રૂપે હોય તેથી બ્રહ્મવેત્તા, આત્મસાક્ષાત્કારના માધન રૂપે હોવાથી યોગને પરમલાભરૂંપે માને છે; તેનાથી અન્ય પદાર્થ લાભરૂંપે ન હોય.

વળી જે દશાવિધે સ્થિતિ કરીને બ્રહ્મવેત્તા યોગી મહાન દુઃખવડે ‘પણ અલાયમાન થાય નહિ.’

૨૨

અર્થ—યોગના લક્ષણોનું કથન કરી હવે, ઉક્તલક્ષણ યોગનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અવશ્ય હોય એમ ‘તં વિદ્યાત્’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

તં વિદ્યાત્ દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ ।

મ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

અર્થ:—તં દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજિતમ્ (યોગં) વિદ્યાત્ સઃ યોગઃ નિશ્ચયેન આનિર્વિણ્ણચેતસા યોક્તવ્યઃ ॥ ૨૩ ॥

અ—જે વિષે દુઃખમયોગનો તથા આધ્યાત્મિક આદિ સુખમયોગનો અભાવ હોય તેવી યોગસંજ્ઞાવાળી અંતઃકરણની વિશેષ-અવસ્થાને યોગ જાણવો; ચિત્તદદ રાખી કાંઈ પણ આલસ્ય યુક્ત થયા વિના, તે યોગનું અવશ્ય સેવન કરવું.

૨૩

વિ-આલસ્યપદાર્થથી ઉપરામ પામવું, ઇત્યાદિ ચિત્તપરિપાકરૂપ બેદ, તે વડે જે વિશિષ્ટ હોય તેની અંત કરણની અવસ્થા-વિશેષને જ યોગ જાણવું;

મિથ્યારૂપે હોય, એટલે તે તે લોકપ્રાપ્તિ નથા તે તે લોકના સ્વામિપણની પ્રાપ્તિ પણ કેવળ અલાભરૂપે જ હોય.

‘આત્મલાભપરંવિચિત્તે:- (સત્યાપાદ દ્વિતીયકેશી ધર્મશુત્ર) આત્મલાભથી એટલ વસ્તુ અન્યકેાઈ નથી’ આ સ્મૃતિવાક્યાનુસાર આત્મલાભથી અતિરિક્ત લાભનો કેવળ નિષેધ કરેલો છે, એટલે નિત્ય નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મતત્ત્વનો લાભ, તેજ કેવળ પરમલાભ રૂપે હોય તેથી બ્રહ્મવેત્તા, આત્મસાક્ષાત્કારના સાધન રૂપે હોવાથી યોગને પરમલાભરૂપે માને છે; તેનાથી અન્ય પદાર્થ લાભરૂપે ન હોય.

પણી જે દશાવિધે સ્થિતિ કરીને બ્રહ્મવેત્તા યોગી મદાન દુઃખવડે ‘પણ અભાયમાન થાય નહિ. ૨૨

અર્થ—યોગના લક્ષણોનું કથન કરી દેવે, ઉક્તલક્ષણ યોગનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અવશ્ય હોય એમ ‘ત વિદ્યાત્’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

તં વિદ્યાદ્દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

મ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

અર્થ:—તં દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ (યોગ) વિદ્યાત્ સઃ યોગઃ નિશ્ચયેન આનોર્વિણ્ણચેતસા યોક્તવ્યઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—જે વિદ્યે દુઃખસંયોગનો તથા આધ્યાત્મિક આદિ મુખ્યમયોગનો અભાવ હોય તેવી યોગસંજ્ઞાવાળી અંતઃકરણની વિશેષ-અવસ્થાને યોગ જાણવો; ચિત્તદંડ રાખી કાંઈ પણ આલસ્ય યુક્ત થયા વિના, તે યોગનું અવશ્ય સેવન કરવું. ૨૩

વિ-આલસ્યપદાર્થથી ઉપરામ પામવું, ઇત્યાદિ ચિત્તપરિપાકરૂપ બેદ, તે વડે જે વિશિષ્ટ હોય તેવી અંતઃકરણની અવસ્થા-વિશેષને જ યોગ જાણવો.

અર્થાત્ ઉક્તલક્ષણ અવરથા-વિશેષને પંડિત પુરુષે યોગ સમજવો.

યોગનાં ઉક્તલક્ષણનું જ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા અર્થે 'દુઃસયોગ વિયોગ' ઇતિ પદાર્થવડે કથન કરે છે—

દુઃસયોગવિયોગમ્=દુઃખનો તથા આધ્યાત્મિક સુખનો સંસર્ગ, (સંયોગ) તેનાવડે જોને વિયોગ હોય તે; અર્થાત્ જો વિષે આજ્ઞ સુખ તથા દુઃખની પ્રતીતિ અપ્રકાશિત હોય તેવા અંતઃકરણનાં સ્થિતિ વિશેષને યોગરૂપે જાણવો; આ શબ્દમાં 'દુઃસ' પદવડે તેના અનુબંધ અર્થે વૈષયિક સુખનું ગૃહણ કરેલું છે.

આ રીતે 'યોગના અંતઃકરણ વિષે યોગદર્શન કરીને તે આનન્દિત થાય છે' (૧-૨૦) આ વચનવડે યોગના લક્ષણ તથા ફળનું પ્રતિપાદન કરીને, જે આત્મા મસાર વિષે નિમગ્ન થયેલ હોય તેનો યોગ વિના અન્ય વસ્તુથી ઉદ્ધાર થાય નહિ તેથી જોને આત્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન મિદ્ધ થયું હોય તેવા યોગીને વિદેહકૈવલ્યમુક્તિ સિદ્ધ થાય તે માટે સમાધિ અવસ્થા કર્તવ્યરૂપે હોય, એમ સૂચન કરવા માટે 'સ' ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે સમાધિની કર્તવ્યતાનું પુનઃ કથન કરે છે—

નિશ્ચયેન=આત્મોદ્ધાર કરવામા આ ઉક્તલક્ષણ યોગ પરમસાધનરૂપ હોય, આ યોગવડેજ આત્માનો સમુદ્ધાર કરાય તે વાત સાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ તથા વિદ્વાનને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય આ રીતની ચિત્તદૃઢતા વડે કરીને; નિર્વિજ્ઞ-ચેતસા=નાસાગ્રદર્શન, ઇન્દ્રિયનિરોધ, સીધી રીતે કાયસ્થાપન કરવું, તથા મનોનિગ્રહ, આ સર્વ કર્મો કલેશરૂપ હોય, તે મારાથી જની શકે તેમ નહોય, આ રીતે સમાધિ કરવામા જે આલસ્યપણું પ્રાપ્ત થાય તે રીતના દોષવડે યુક્ત થયેલું ચિત્ત, (નિર્વિજ્ઞ) તેને તીવ્ર મોક્ષેચ્છાવડે દોષથી રહિત કરીને; સંયોગ=ઉક્તલક્ષણ સમાધિ; પ્રયોક્તવ્યઃ=પ્રયોગ કરવે જોઈએ; અર્થાત્ વિદેહમુક્તિ સિદ્ધ થાય તે અર્થે આ સમાધિનું અભ્યક્ષ પ્રકારે સેવન કરવું જોઈએ.

અવ—સમાધિ કયા પ્રકારે કરવી ? તેના વિધિનું હવે ‘ સંકલ્પ ’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

સંકલ્પપ્રમવાન્કામાં સ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય ૦ સંકલ્પપ્રમવાન્ કામાન્ સર્વાન્ અશેષતઃ ત્યક્ત્વા મનસા
ઇન્દ્રિયગ્રામં સમંતતઃ વિનિયમ્ય ॥ ૨૪ ॥

અ-નંકલ્પજ-પ યાવત્ કામનાઓનો અશેષે કરીને પરિત્યાગ કરી,
ઇન્દ્રિયમમુદાયને કેવળ મનવડે વિશેષ રીતે મર્વતઃ નિયમિત
કરીને. ૨૪

વિ—સંકલ્પપ્રમવાન્=પદાર્થો વિશે સમીચીનપણીની કલ્પના કરવી
તેનેજ અકલ્પ કહે; તે અંકલ્પથી જે પ્રભવે તેને; કામાન્=મર્વે વિષયોની
અભિલાષાઓને; સર્વાન્=મર્વ પદાર્થ-વિષયોને;

તેમનો પરિત્યાગ કરેલો હોય તથાપિ જેમ લેપમાત્રવડે પાત્ર
વિશે તેનો શેષભાગ રહે, તેમ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરેલો હોય, તથાપિ
વિષયો વિશે રાગરૂપે કામનેષનો પ્રભંગ ન આવે તે રીતે મર્વત્ર કામભાગ
કરવો પડે.

જે કામચેશ વિષમ્ભાન હોય તો તેનાવડે મન આકૃષ્ટ થતા,
અમાધિ વિશે રિયતિ થઇ શકે નહિ, તેવી ચેષ્ટાપુરૂષે દેહજીવન આદિ
કર્મપરત્વે પણ નિરપેક્ષ રહેવું જોઇએ.

યોગમિદ્ધિના યજ્ઞવાન્ અંતરંગ સાધનની ઉદ્ધિન કરી દવે ‘ મનમા ’
ઇતિ ઉત્તરાર્ધ મંત્રવડે સાધનાન્તરનું કથન કરે છે—

અમાધિ કરવાથી અમ્યગ્જ્ઞાન, અને તે વડે કરીતેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત
આપ; અન્ય પ્રકારેતેમિદ્ધ ન થાય તે રીતના નિશ્ચયવાન્ નથા કામના અને

સંકલ્પથી કેવળ દૂરવર્તી મનવડે (મનસા) 'ચક્ષુ આદિ તથા વાગાદિ ઇન્દ્રિયોના સંધાતને, (ઈન્દ્રિયગ્રામ) મર્વતઃ (સમન્તાત્) નિયમિત કરીને અર્થાત્ તેના વિષે પ્રવૃત્તિનો નિમ્ન કરીને; (વિનિયમ્ય)

ઇન્દ્રિયોવડે મન સાથે અયોગનો અભાવ તેનેજ ઇન્દ્રિયનું નિયમન કહે છે એમ 'મનસાએવ' 'મનવડે કરીને' આ પદાર્થવડે સૂચન કરેલું છે; તેથી ઇન્દ્રિયો તથા મનનો સયોગ ન થાય તે પ્રકારે યોગીપુરુષે 'સ્થિતિ' કરવી એમ અભિપ્રાય મિલ્લે થાય છે

૨૪

અર્થ—ઉક્તલક્ષણ આસન વિષે સ્પષ્ટવેત્તાએ મન્યક પ્રકારે આમન કરી, પોતાના શરીરને મીઠી રીતે આપન કરી, આમપાસ દિશાઓનું અવલોકન કર્યા વિના,, નાસિકાના અગ્રભાગ વિષે દૃષ્ટિને છોડીને સત્ત્વઇન્દ્રિયોનો મર્મ કામચક્રવર્તના ત્યાગપૂર્વક નિમ્ન કરી, કમવડે ધીમે ધીમે ઉપરતિને પ્રાપ્ત કરી એમ કહે 'શનૈ' ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

શનૈ. શનૈરુપરમેષ્ટુદ્ધયા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થ મનઃ ત્વા ન કિંચિદપિચિન્તયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વઃ —શનૈઃ શનૈઃ ઉપરમેત્ ધૃતિગૃહીતયા બુદ્ધયા મનઃ આત્મસંસ્થં કૃત્વા ન કિંચિત્ અપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥

અ. બાહ્યવિષયો ઇત્યાદિથી કમે કરીને અંતઃકરણને ઉપરન કરવું; હૃદયસ્થિ વાણી બુદ્ધિવડે મનને આત્મનિષ્ઠ કરીને બાહ્ય વા આબ્યંતર, કોઈ પણ વસ્તુનું ચિન્તન કરવું નહિ.

૨૫

વિ. શનૈઃ શનૈઃ=ક્રમ વડે કરીને; અર્થાત્ બાહ્યવિષયોથી ધીમે ધીમે; ઉપરમેત્ અંતઃકરણને ઉપરન કરવું, અર્થાત્ કેવળ મોહાત્મી કામના વડે પુરુષ થઈ જાયો, ઇન્દ્રિયો, તથા અમત્ પ્રતીતિથી સંબધ ન થાય તે રીતે બાહ્યપ્રવૃત્તિને ઉપશાન કરી.

‘યન્ત્રેદવાદમનગો પ્રાજ સ્તલ્લેજ્ઞાનઆત્મનિ । જ્ઞાનમાત્મનિ મહત્તે
નિપચ્છેત્તલ્લેજ્ઞાનત આત્મનિ. કં ૧-૩-૧૩ અર્થઃ—પ્રાણપુરુષે વાણીનો
મન વિગે, મનનો અદ્ભૂત-શુદ્ધિ વિગે, તે શુદ્ધિનો મદત્ત તત્ત્વ
વિગે, તે મદત્તતત્ત્વનો અધ્યાકૃત પરબ્રહ્મતત્ત્વ વિગે પ્રવિલસ્ય કરવો આ
રીતની શ્રુત્યુક્ત રીતિ વડે વાણી વડે ઉપલક્ષિત ચાવત્ ઇન્દ્રિયોનો
તે તે વિષયો અદર્શમાન મન વિગે પ્રવિલસ્ય કરવો; પ્રપંચના કારણે
તે મનને પણ અદ્ભૂત-શુદ્ધિ વિગે, અદ્ભૂત-શુદ્ધિને મદત્તત્ત્વ વિગે,
તે મદત્તત્ત્વને અધ્યાકૃત તત્ત્વ વિગે અને તે અધ્યાકૃત તત્ત્વને પ્રપંચના
ઉપશમરૂપ નિવિશેષ પરબ્રહ્મ તત્ત્વ વિગે પ્રવિલસ્ય કરવું.

આ રીતે મર્વ પદાર્થનો અભ્યુત્થાન વિગે પ્રવિલસ્ય કરી, ‘મર્વેવંદં સર્વં
અથ.—આ સર્વ દૃશ્ય કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છે,’ ઇંદ્રિયાદિ શ્રુત્યર્થનું અવલંબન
કરી મમુત્પન્ન નિશ્ચય વાણી દૃઢવૃત્તિ વડે નિગૃહીત થયેલી શુદ્ધિ
વડે (ધૃતિદૃઢીતયા યુક્તયા) અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રવિલસ્ય વડે ઉત્પન્ન
થતા ‘મર્વેત્ર બ્રહ્મ માત્ર અવશેષ રૂપે રહેલ છે, આ રીતના સંસ્કાર બળ
વડે ઉત્પન્ન થતી, સર્વ દૃશ્ય કેવળ આત્મ સ્વરૂપે છે’ તેનાથી
બ્યતિરિક્ત કાંઈ જ નથી’ આ રીતની પ્રતીતિ વાણી શુદ્ધિ વડે
મનને આત્મમંસ્થિત કરીને અર્થાત્ ચૈતન્યરૂપ કેવળ આત્મતત્ત્વ વિગે
સમ્યક્ પ્રકારે નિશ્ચય કરી, મર્વ દૃશ્યને કેવળ આત્મસ્વરૂપે જોઈને
વિદ્વાન પુરુષે પોતે તે પછી બાહ્ય વા આભ્યંતર કિંચિત્ વસ્તુની (ન
કિંચિત્ અપિ) ભાવના કરવી નહિ (ચિંતયેત) કિંતુ સર્વ દૃશ્ય કેવળ
બ્રહ્મરૂપે છે એમ બ્રહ્મભાવના કરવી.

તાત્પર્યઃ—બ્રહ્માકારવૃત્તિ વડે મનની અન્ય ભાવનાનો અભાવ તેજ
યોગ કહેવાય એમ આ વડે સૂચન કરેલું છે.

અવ• જે વિષયસમ્પદ હોય તેના મનની આત્મતત્ત્વ વિગે સ્થિતિ
સંભવે નહિ, કારણ કે વિષયોની ભાવના તથા રાગાદિ વડે

તેનો સ્વભાવ કેવળ વિષય પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ કરનાર હોય. ૧૧ી મનના સ્વભાવનું અતિક્રમણ કરવું દુનંદ હોય; આ ન્યાય વડે જે પ્રવૃત્તિ સ્વભાવમિદ્ધ હોય તેનો નિરોધ મિદ્ધ થાય નહિ, એટલે તે મિદ્ધ ન હોવાથી મનની આત્મ-સંગ્રહિતિ કેમ મંભવે? આ શકા યુક્ત ન હોય; વિષયો વિષે કેવળ સત્યતા, સમીચીનતા, તથા ધૃષ્ટતા-શુદ્ધિ કરવાથી તે રીતની શુદ્ધિના બળ વડે પ્રવૃત્તિ, તથા તેના હેતુબૂત રાગાદિ પ્રાપ્ત થાય એ વાત મત્ય હોય, તથાપિ 'વિક્લપો ન દિ વસ્તુ' અર્થ:—નિઃચે વસ્તુ વિકલ્પ રૂપે ન હોય' 'માયામાત્રમિદં કૃત્ત ગૌડપાદ ૧-૧૭, આ દ્વેનપ્રપચ માયા માત્ર હોય, 'ત્રયમણ્ણેતત્સુષુત્ત સ્વર્ણ માયામાત્રમ્' અર્થ:—આ ત્રણે સુષુપ્તિ તથા સ્વપ્ન માયા માત્ર હોય,' ધૃત્યાદિ શ્રુતિવડે આ મર્ચ જગત્ મિથ્યા કલ્પિતરૂપે હોવાનું મિદ્ધ હોવાથી. તેમજ શુક્તિ રજતવત્ ધત્તાદિ શુક્તિઓવડે વિષયોનું મિથ્યાપણું મિદ્ધ હોવાથી, વિષયો મત્ય, સમીચીન, તથા ધૃષ્ટરૂપ હોય. આ રીતની શુદ્ધિ તથા રાગાદિનો નાશ થાય, અને તેવડે મનની પ્રવૃત્તિ સભવે નહિ; વાસનાવડે કરીને કવચિત્ મન પ્રવૃત્તિ કરે તો વિષયો કેવળ મિથ્યારૂપે હોય એ રીતની શુદ્ધિવડે યુક્ત થઈ, તે વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ કેવળ આત્મસ્વ-રૂપ વિષે તેને સ્થાપન કરવું એમ હવે 'યત્તઃ' ધર્મ મત્રાર્થવડે કથન કરે છે—

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચલમસ્થિરમ્

તતસ્તતો નિયમ્યેતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વ—ચંચલમ્ અસ્થિરમ્ મનઃ યતઃ યતઃ નિશ્ચરતિ તતઃ તતઃ

નિયમ્ય એતત્ આત્મનિ એવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અ—આ ચ ચળ તથા અસ્થિર મન જે જે વિષયને ઉદ્દેશીને નિર્ગમન કરે. તે તે વિષયથી તેનું નિયમન કરી, તેને આત્મવશ કરવું. ૨૬

વિ—ચંચલ=નામનાવેગ વીધે ચપળ, અસ્થિર=રાગાદિ દોષવડે
અમત હોવાથી અચ્ચવચ્ચરૂપ; યત. યતઃ=જે જે વિષયને ઉદ્દેશીને
નિશ્ચયિત=નિર્ગમન કરે છે; તતઃ તતઃ=તે તે વિષયથી; નિયમ્ય=તે તે વિષયે।
મિથ્યા, દુષ્પ્રદ તથા ગ્રંથકરૂપ હોય, તથા આત્મતત્ત્વથી વ્યતિગ્રિહિત વસ્તુ
કેવળ અમતરૂપે હોય, આ રીતનું ઉદ્ઘાટન કરી (પ્રકાશ) કરી તે વિષયે।
વિષે કેવળ વંરસ્ય અર્થાત્ રમ-ગદિતપણું પ્રદર્શિત કરી, તે મનને પુનઃ આકૃષ્ટ
કરી ચિદ્રાખને પ્રાપ્ત કરાવી, આત્મનિ શ્વ વશ નયેત્=આત્મા, નિત્ય,
ચિદ્રૂપ, અખડાનન્દ, એકન્મ તથા ૨૧-સ્વરૂપ હોય, ઈત્યાદિ આત્માના
ગુણોનો પ્રકાશ કરી, આત્મતત્ત્વ વિષે રૂચિ કલ્પન કરી, મનને નિયમ
વડે કેવળ આત્મનિષ્ઠ કરવું

ત્યારે મન, ૨૧-વિષયીભૂત આત્મતત્ત્વનો અનાન્દ કરી વામના વા
ગાગાદિવડે કરીને, દમ્ભના લીધે જાત વા અજ્ઞાનપૂર્વક વિષયે। તન્મ પ્રવૃત્તિ
કરે ત્યારે તેનું નિયમન કરી, તેને આત્મનિષ્ઠ કરવું. ૨૬

અર—વિષયોના દોષોનું ઉદ્ઘાટન કરી મનને પુન પુનઃ તે
વિષયોથી આકૃષ્ટ કરી, કેવળ આત્મતત્ત્વ વિષે સ્થાપન કરી, અતર્કન ગ્રંથા
વડે યુક્ત થઈ ચિરકાળ, નિત્યનિરંતર, કેવળ ચિત્તપ્રતીતિનું આવર્તન
કરનાર યોગી યતિની બદારની વામનાઓનો તથા તેની પ્રતીતિનો નિશ્ચય
રીતે નાશ થાય ત્યારે તેનું મન બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે પ્રશાન્તિને પ્રાપ્ત કરે,
તથા અનુત્તમ બ્રહ્મનુષ્ઠનો આવિર્ભાવ થાય એમ હવે ' પ્રશાન્ત ' ઇતિ
મત્રાર્થવડે કથન કરે છે--

પ્રશાન્તમનસં હ્રેનં યોગિનં સુસમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્વ—શાન્તરજસમ્ અકલ્મષમ્ પ્રશાન્તમનસમ્ બ્રહ્મભૂતં ઇનમ્
યોગિનમ્ હિ ઉત્તમમ્ સુખમ્ ઉપૈતિ ॥ ૨૭ ॥

જ—જે રજોગુણથી રહિત હોય, જે બેદવાસનાથી રહિત હોય, જેનું મન અવિષયાકાર—સંપન્ન હોય, તેવા પૂર્ણ સ્વરૂપે સ્થિતિ કરનાર બ્રહ્મવેત્તા યોગીપુરૂષને ઉત્તમ બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

વિ—શાન્તરજઃ=નિત્ય નિરંતર સમાધિ નિષ્કાવડે વિનષ્ટ થયેલ હોય (શાન્તઃ) રજોગુણ જેનો તેને; ‘રજ’ પદવડે તમોગુણ પણ ઉપરક્ષિત થાય, એટલે તમોગુણ તથા તેના કાર્યભૂત કામ, ક્રોધ, મોહ, મોહ, અદંકાર તથા મમકાર આદિ મદવર્તમાન રજોગુણ જેનો જ્ઞાન થયેલ હોય તેવા પુરૂષને; અર્થાત્ શુદ્ધસ્વભાવવાળાને.

જે શુદ્ધસ્વભાવવાળો હોય તેજ કમ્પ વિનાનો હોય, અક્લમપમ્=અન્તઃકરણની મત્તવિશ્રાંતિ કેવળ રાજસી તથા તામસી બેદવાસનાઓ જે ભૂતભોયર થાય તે મર્વ જેના ચિત્તવિષે વિષમાન ન હોય તેને,

જે આ રીતે બેદવાસનાથી નિર્મુક્ત હોય તેજ પ્રજ્ઞાતમન વાળો હોય, પ્રજ્ઞાતમનસ-વિશ્લેષ તથા વિપરીતભાવના હેતુભૂત રજ તથા તમોગુણનો તેમના કાર્યસદવર્તમાન વિનાશ થવાથી વૃત્તિશૂન્યતા ઉત્પન્ન થાય, તે વડે પ્રકર્ષપણે કેવળ અવિષયાકારને મમાપન્ન થયેલ હોય. (પ્રજ્ઞાત) મન જેનું તેને;

આ રીતે પ્રજ્ઞાતમનવાળો હોય તેજ કેવળ બ્રહ્મભૂત હોય; મમ્ભૂતમ્ ‘હું’ કેવળ બ્રહ્મ હું’ આ રીતના ઉપાધિકૃત પચ્ચિદ્દેહ ભાવનો પરિત્યાગ કરી, કેવળ પૂર્ણાત્મરૂપે સ્થિતિ કરનાર હોય તેને, જ્ઞાન યોગિન=આ બ્રહ્મવેત્તા યોગીને; અનુત્તમમ્=જેનાથી અન્ય કોઈ ઉત્તમ ન હોય તેવું; અનુપમ, નિત્ય, નિરંતર, માધનોની અપેક્ષા વિનાનું, અચલનિદ્ધ, અક્ષય, આત્મભૂત, કેવળ આત્મવેદ, સુખ=બ્રહ્મસુખને, ઉપેનિ=પ્રાપ્ત થાય છે.

માધન-નિરંતર અપાર મુખનો સુપ્રસિદ્ધિ વિષે આવિર્ભાવ થાય તે મર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષપ્રિદ્ધ હોય છે.

‘દિ’ પદ વડે ‘ઐશ્વર્યપરમાનંદ. અર્થ:—આ તેનો પરમાનંદ,’
 ઇતિ અર્થપ્રસિદ્ધિનો પ્રકાશ કરે છે. ૨૭

અ—કેવળ યોગી નુષ્ઠાન વડે યનિ કૃતાર્થ થાય; તે કેવળ અવિ-
 નાશી બ્રહ્મસુખને સદા પ્રાપ્ત થાય, અને ક્વચિત્ પણ દુઃખલવને પ્રાપ્ત ન
 થાય એમ કહી, યોગવડે યોગીને સુખલાભ પ્રાપ્ત થાય એમ પ્રશંસા કરી,
 સુસુક્ષ્મને સુકલિનસુખ સિદ્ધ થાય તે માટે યોગનું અવશ્ય સેવન કરવું
 એમ હવે ‘યુજન્’ ઇતિમત્તાર્થવડે સૂચન કરે છે—

યુંજન્નેવસદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

અન્વ:—યોગી एवं સદા આત્માનમ્ યુંજન્ વિગતકલ્મષઃ સન્
 સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ અત્યન્તમ્ સુખમ્ અશ્રુતે ॥૨૮॥

અ—મમાધિનિષ્ઠા વિષે પ્રવૃત્ત થયેલ યોગી, એ રીતે યથાશાસ્ત્ર મદા
 પરબ્રહ્મતત્ત્વનું અનુમધાન કરી, બેદભાવથી રહિત થઈ, અપ્રયત્નમિદ્ધ
 બ્રહ્મનસ્વથી અભિન્ન એવા અપાર સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮

વિ—યોગી=મવંદશ્ય કેવળ મિથ્યા હોય, આ રીતે દૃશ્યપ્રપચ્ચના
 મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરી, મવંત્ર કામ તથા મંકલ્પના પગિત્યાગપૂર્વક
 સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, બદિરંગ તથા અંતરંગ સાધનવડે સંપન્ન
 થઈ સમાધિનિષ્ઠા વિષે જે પ્રવૃત્ત થયેલ હોય તેવો યતિપુરુષ; ણં=યથા-
 શાસ્ત્ર તથા યથાલક્ષણુ-પૂર્વક; સદા=નિત્ય; આત્માન=અધ્યાન હ, એકરસ
 પરિપૂર્ણ, અદ્વિતીય પરબ્રહ્મતત્ત્વનું; યુંજન્=અનુમધાન કરતો; અર્થાત્
 ‘આ સર્વ જગત્ તથાહું કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છીએ,’ એ રીતે અખંડવૃત્તિ
 વડે મર્વ જગતને કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે જાણીને; વિગતકલ્મષ=વિશેષે કરીને
 ગત થયેલ હોય, (નિન ગત) અર્થાત્ નિશેષે વિનષ્ટ થયેલ હોય વાસનાકૃત

બે-દર્શનરૂપ કલ્પના જેનું તેવો મતો, સુખેન=પ્રયત્ન વિના સિદ્ધ થાય
હોય તેવું, માધનની અપેક્ષા વિનાનું, અકૃત્રિમ, વ્રહ્મસર્વશૈલ્ય=બ્રહ્માત્મરૂપે
અવગત થાય તેવું બ્રહ્મથી અભિન્ન, ચિત્કરમ, અથવા જેનાવડે
સરૂપિય અર્થાત્ પ્રદણ કરાય તેને ત્વરૂપ (સ્વરૂપ) કહે છે, ૩૨.૧
બ્રહ્મસ્વરૂપ હોય જેનું તેવું બ્રહ્માત્મક,

જે બ્રહ્માત્મક-સુખ હોય તે અન્યતઃ સ્વરૂપ હોય, અત્યન્ત=પરિમાણનું
ઉત્તમ કરીને સ્થિતિ કરનાર, અર્થાત્ અપાઞ્ઠ, અવિનાશી, નિત્ય,
શાશ્વત, સુખ=માહાસુખને,

તાત્પર્ય — કેવળ જીવ-દશા વિષે મુકન સતો, મુકિતસુખનો તે અનુભવ
કરે છે ૨૮

અર્થઃ કાષ્ઠપિણ્ય પ્રતિમધ વિનાનું આત્મૈકતાદર્શન તથા આત્મા
નન્દનો અનુભવ, તેજ યોગનું ફળ હોય, તેમા કમની વિવક્ષા વિના, બેમાથી
કેવળ આત્માનન્દની અનુભૂતિ દર્શાવેલી છે, હવે જેનાવડે મર્વ
સ સારદુ ખ નિર્મળ થાય તેવા આત્મૈકતાદર્શન રૂપ યોગના દ્વિતીયફળનું
' સર્વભૂતસ્થમ્ ' ઇતિ મત્રાથવડે કથન કરે છે—

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શન ॥ ૨૯ ॥

અ-વ૦ યોગયુક્તાત્મા સર્વત્રસમદર્શનઃ (બ્રહ્મવિષ્ણુ સ્વયં) સર્વ-
ભૂતસ્થમ્ આત્માનમ્ સર્વભૂતાનિ-ચ આત્માનિ ઈક્ષતે ॥૨૯॥

અ-જેનું અ ત કરણ બ્રહ્માકાર થય નહોતું, તથા જે મર્વત્ર સમદર્શિવાણો
હોય તેવો ઉત્તમ બ્રહ્મવેદા પોતે, સર્વભૂતો વિષે પોતાના આત્માનો
સરસાત્કાર કરે છે તથા મર્વભૂતોને પોતાના આત્મ-સ્વરૂપે જુવે છે. ૨૯

વિ—યોગયુક્તાત્મા=પુ.પને પરમ પુરુષાર્થવડે યોજે, અર્થાત્ તે પુરુષાર્થ વિષે તે યુગ્મનું સંબંધન કરે, તેના બહુ જન્મો વિષે કરેલ. પુણ્યપુન્યા પગિપાકવડે જન્મ એવું તે પ્રત્યક્દર્શન જેના વિષે, વિદ્યમાન હોવાથી કાંઈ પણ પ્રતિજ્ઞા વિના પુરુષને મોક્ષ મિદ્ધ થાય, (યોગ) તેવા કેવળ સમ્યક્દર્શનવડે યુગ્મ હોય મન (આત્મા) જેનું તેવો અર્થાત્ જેનું અતઃ મનુષ્ય સહાકારે પરિણમેલું હોય તેવો,

આ રીતે જે સમ્યક્દર્શન-સંપન્ન હોય તેજ કેવળ સમદર્શી હોય, સર્વત્ર સમદર્શન=સમભાવને પ્રાપ્ત થયેલ હોય (સમ) અર્થાત્ વિશેષરૂપે અદ્ભુત કરવાપણથી નિમુક્ત, ચિરકાલીય યોગાભ્યાસ-વશાત્ સર્વત્ર સત્સ્વરૂપેજ અદ્ભુત કરે તેવા સ્વભાવવાળું જેનું દર્શન હોય તેવો ઉત્તમ અહલવેત્તા પુણ્ય, સર્વભૂતસ્થ=જે ઉદ્ભૂત થાય તે ભૂતાન્તિ, અર્થાત્ અધિદાન વસ્તુરૂપ અહલત્વના સ્વરૂપને ન જાણનાથી, અહલત્વથી પૃથક્ મત્તારૂપે પ્રતીત થતા, સહાથી માડીને સત્સમપથ તના તથા અન્યાકૃત માયા આદિ યાવત્ ભૂતપ્રાણિઓ પરત્વે, અહાત્ત વિશે જેમ મૂર્ખ, ગૃહ વિષ જેમ દીપ, ઘટાદિ વિષે જેમ આકાશ સ્થિતિકરે, તેમ અવિકાર સ્વરૂપે મિથિત કરે તેજ હૃદય=અનુભવ કરે છે

કાર્યક્રમણના સંઘાતરૂપ આ દેહવિશે, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ તથા મનોબુદ્ધિ આદિ, તેમજ તેમના ધર્મ, કર્મ તથા અવસ્થાના સર્વપ્રકાશક સાક્ષિરૂપે હું જેમ હું-રૂપે નિરભિમાન-પૂર્વક સ્થિતિ કરી રહું છું કેવળ તેજ પ્રકારે સર્વભૂતો, તેમની અવસ્થા ધર્મ તથા કર્મ આદિના પ્રકાશક સાક્ષિરૂપે, હું રૂપે, અવિકારસ્વરૂપે, એકરૂપે, ચેતન્યરૂપે કેવળ હું સ્થિતિ કરે છું. એમ પોતાના આત્માની પેરેજ સર્વત્ર સમભાવરૂપ સ્થિતિનો અનુભવ કરાવનાર ભૂતાનુભૂતિવડે મનાત્મભાવનો સવ ત નિશ્ચય કરીને, સર્વભૂતો વિશે રહેના પ્રત્યગાત્મા તથા પોતાનો પ્રત્યગાત્મા કેવળ એકરૂપ હોય, આ રીતનો અહલવેત્તા પોતે અનુભવ કરે છે.

સર્વભૂતાનિ=અવ્યાકૃતથી માઠી રચૂળપર્યંતના કાવસહિત પદાર્થો;
આત્મનિ=પરિપૂર્ણ, સમ્યદાનદ, એકરસ, નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, નિર્વિશેષ,
સ્વ-સ્વરૂપ વિશે;

આ રીતે મર્વ જૂતોના આત્માની એકતાનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, બાહ્ય
નિર્વિકલ્પ સમાધિનિષ્ઠાથી નિષ્પન્ન થયેલ અધિષ્ઠાન વસ્તુના યાત્રાત્મ્ય
વિજ્ઞાનબળવડે સર્વ જૂતપ્રાણિઓને પોતાના નિર્વિશેષ આત્મસ્વરૂપ
વિશે, કેવળ આત્મસ્વરૂપે અનુભવે છે.

જેમ વિવેકી પુરૂષ અધિષ્ઠાન વસ્તુના વિવેકવિજ્ઞાનથી ઘટ, શગવ
આદિ પદાર્થોને કેવળ મૃદસ્વરૂપે સમજે, જેમ જળ, તરંગ, ફેન (શીણ), તથા
શુદ્ધશુદ્ધ આદિ જળવિકારને કેવળ મૃદ્યથી રૂપે સમજે, સર્પ, તેનાશિર, ઉર,
તથા પુષ્પ આદિને કેવળ રજજી-સ્વરૂપે સમજે, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પણ, યોગાનુ-
ધાનથી મમુતપન્ન, અપ્રતિબદ્ધ, અદ્વૈત આત્મ-વિજ્ઞાનના બળ વડે, અધિષ્ઠા-
નના અજ્ઞાનવડે જે પ્રતીત થાય તે સર્વ જૂતોને કેવળ આત્મ-સ્વરૂપે સમજે;
અર્થાત્ 'આ સર્વ કેવળ હું જ છું' આ આ રીતે સર્વનો કેવળ પોતાના
આત્મારૂપે માક્ષાત્ અનુભવ કરે; કિંતુ તે સર્વ જૂતોની પોતાના આત્માથી
પૃથક્-સત્તા હોય એમ માને નહિ.

આ રીતે, બ્રહ્મવેત્તા આધાર તથા આધેય, ઉભય-સ્વરૂપે પ્રતીત થતા
આત્માને નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુકત, કેવળ એક, અદ્વિતીય, નિષ્કલ,
નિષ્ક્રિય, શાન્ત, અનંત, અપારસંખરૂપ તથા સર્વ મમારદુઃખથી
નિમુક્તરૂપે જુલે, એટલે કેવળ આ રીતનું સમદર્શન, તેજ સુકિન્ન,
પરમ-કારણરૂપે હોય એમ સૂચન થાય છે.

યોગ, સામ્ય, કર્મ, સ્તોત્ર, મત્ર તથા જપ આદિ સુકિતના પરમકારણ
રૂપે નહોય; શુનિપણ આજ અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરે છે—

સર્વભૂતેષુ ચાત્માન સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ । સપત્સ્યન્નદ્વય પરમ યાતિનાન્યેન
હેતુના કેવલ-૫. ૧-૧૦ અર્થ:-સર્વજૂતો વિશે પોતાના આત્માનું, તથા

પોતાના આત્મા વિષે સર્વભૂતોનું દર્શન કરનાર, પરમબ્રહ્માત્મત્વને પ્રાપ્ત કરે, અન્ય હેતુ વડે બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ થાય નહિ.

તાત્પર્ય:-આ વડે, સંમાર સાગર વિષે નિમગ્ન થયેલ આત્માના ઉદ્ધાર અર્થે, જે મુમુક્ષુ વિદેહકેવલ્ય-મુક્તિની કામનાવાળો હોય તેણે અવશ્ય સમાધિ કરવી એમ મિદ્ધ થાય છે. ૨૯

અર્થ-પોતાનો આત્મા સર્વભૂતો વિષે સ્થિતિ કરી રહેલ હોય, તથા સર્વભૂતોના આધારરૂપે હોય, તે રીતના મમદર્શનવાળો બ્રહ્મવેત્તા તથા પોતે (ઇશ્વર) સ્વરૂપે કરીને એકજ હોય એમ ભોધ કરી, પોતાને (ઇશ્વરને) પણ સર્વભૂતરૂપ-પણું તથા સર્વભૂતાધિવાસ-પણું સિદ્ધ હોય, એમ ઉક્ત રીતિથી કેવળ સૂચન કરી, ઇશ્વર તથા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપે કેવળ એકપણું હોય, એમ અપ્રતિબદ્ધ-વૃત્તિથી જોનાર બ્રહ્મવેત્તા યોગીને તે રીતના દર્શનથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનું હવેષ્ટિમંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

અન્ય-યઃ (યાગારૂઢઃ વ્રજાવિત્ વતિઃ) માં સર્વંચ પશ્યતિ ।
(તથા એવ) મયિ ચ સર્વં પશ્યતિ તસ્ય અહં ન પ્રણશ્યામિ
સઃ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ-જે યોગારૂઢ બ્રહ્મવેત્તા થતિ, પરબ્રહ્મને સર્વભૂતો વિષે આત્મ સ્વરૂપે રહેલ જુવે, તથા તેજ રીતે પરબ્રહ્મરૂપ હું, તેના વિષે સર્વ જગતને અધ્યક્ષ થયેલ જુવે, તેને પરબ્રહ્મ રૂપ હું, અગોચર થતો નથી, તેમ તે પોતે પણ અનાત્મતા-અપન્ન થઈ નાશ પામતો નથી. ૩૦

ત્રિ-અર્થ-ઉક્ત ભોધામ વૃત્તિથી જે યોગારૂઢ હોય તે બ્રહ્મવેત્તા થતિ; આ-અભિપ્રાય ૧૮, ૩૩૩ પરબ્રહ્મને; ગર્વ-બ્રહ્માદિથી આડી સનમ્બવર્ત

બૂનો વિષે પ્રત્યગાત્મ-સ્વરૂપે સ્થિત, મયિ=ઉકડા-નક્ષણ પરબ્રહ્મરૂપ હું, તેના વિષે, સર્વ=અન્યાકૃત આદિથી સ્થૂનાત જગતને, પદ્યતિ=યોમ વિષે, ગદ્ય નગરત્ કેવળ આભાસરૂપે નિમિત્તા -પૂરક બુદ્ધિ છે, તત્ત્વ સર્વ ભૂતસ્થપણ તથા સર્વભૂતોના આધારપણ, આ ઉભય નિયત વક્ષણોથી તથા શ્રુતિ અને યુકિતગમ્યો પોતાના આત્માની તથા મારી, સ્વરૂપે કેવળ એકતા હોવાનું સદૈવ જાણનાર ઉત્તમ બ્રહ્મવેતાને, અહ=અસ્થિતિનદ એકગ્રસ પરબ્રહ્મ, ન પ્રગણ્યમિ=રૂપિને અવિષધીભૂત થાય નહિ, કિંતુ તે ઉભો હોય, ગમન કરતો હોય બેઠો હોય સુતો હોય, ચમુતો ઉન્મેષ વા નિમેષ કરતો હોય, વા બોજન કરતો હોય ગમે તે સ્થિતિમા ચચે=શાપુર્વ હોય, તથાપિ ચક્ષુને જેમ રૂપ હોય તેમ તેની શ્રુદ્ધિવતિ વિશે પરમાનંદ સદા સર્વદા પ્રસન્નાવી હું પોતે તેને ગોચર થાઉં છું

જેમ ધટ પોતે પોતાના દષ્ટરી કેવળ ભિન્નરૂપે ચક્ર દ્રષ્ટાને વિદ્ય ભૂત થાય તેમ બ્રહ્મતરંગ પણ સર્વત્ર પોતાના આત્માનું દર્શન રનાર બ્રહ્મવેતાને પોતે કેવળ ભિન્ન હોય તે રીતે વિવેચીભૂત થાય પ્રગણ્ય અદર્શન

તે આમ હોય તો ' ઉદરમન્તર કુલ્લ બય તમ્ય મય મવતિ અથ - ને અત્પ ભે. કરે એવું તેને બય થાય છે (તે ૨-૭) ઇનિશ્ચુતિથી આ જીને ભે. દર્શ કરનારને મોક્ષના અભાવનો પ્રમગ આવે, તેથી ત' ઇતિવાક્યાર્થ વડ ભે દર્શિનો પરિહાર કરે છે—

પ્રગણ્ય = અનાત્મ-નાદાત્મના, મે=ચિદેકગ્રસ નિર્નિશેષ, હું પરબ્રહ્મ, તેની,

વળી તે બ્રહ્મવેતા પણ પરબ્રહ્મમાયથી ચક્ર થાય નહિ અર્થાત્ તે અનાત્મતાને સંપાદન કરે નહી

જેમ વૈરાગ્યના-સંપન્ન પુરુષ નગ્રકાદિ અન્યને પ્રાપ્ત થાય તેમ કેવળ વિપરીતતાને સંપન્ન થાય તો બ્રહ્મવેતાને જન્માર્થ

અનર્થતા સિદ્ધ થાય, તેથી તે કવચિત્ પણ અનાત્મ-વસ્તુ વિષે આત્મભાવના કરે નહિ; કિંતુ દેવદત્ત જેમ સ્વદેહ વિષે અદંભાવ કરે તેમ ‘હું કેવળ બ્રહ્મ છું,’ એ રીતે આત્મસ્વરૂપે વિપય કરેલ કેવળ નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ વિષે સર્વદા અદંવૃત્તિ વડે સ્થિતિ કરે છે ૩૦

અવ-આ રીતે યોગાનુષ્ઠાન વડે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયેલ હોય, જે સર્વ જગતનું કેવળ બ્રહ્મરૂપે અવગાહન કરતો હોય તેવા સમ્યગ્દર્શને, સદા-મર્ચત્ર-બ્રહ્મદર્શન, કેવળ બ્રહ્મનસ્વ વિષે આત્મત્વ-દર્શન, તથા સર્વદા બ્રહ્માનંદનો અનુભવ, આ રીતના કૃણ પ્રાપ્ત થાય એમ મુચ્ચન કરી, હવે આ રીતના લક્ષણવાળો ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા, પ્રારબ્ધાનુરૂપે કરીને દેહ નાના પ્રકારના ધર્મ વડે યુક્ત હોય, તથાપિ પોતે કેવળ સ્થનિષ્ઠા વડે પ્રવર્તતો મતો મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, એમ ‘સર્વમૂતસ્થિત’ ઇતિ મંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે--

સર્વમૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ—એકત્વમ્ આસ્થિતઃ યઃ (બ્રહ્મવેત્ યતિઃ) સર્વમૂતસ્થમ્
મામ્ ભજતિ સઃ યોગી સર્વથા વર્તમાન- મયિ
વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

અ-અંકચતાનો આશ્રય કરી જે સર્વ
અનુમંધાન કરે, તે સર્વથા પ્રવૃત્તિ કરે, તથાપિ તે

વિ० એકત્વમ્ આસ્થિતઃ—એકમેવદ્વિતીયં બ્રહ્મ
બ્રહ્મ કેવળ એક અદિતીય સ્વરૂપ હોય
મહાનારાયણુહિ. ૩ સર્વ હોતેબ્રહ્મ અર્થ. ૧.
અર્થઃ—આ આત્મા બ્રહ્મ છે; માં. ૨ બુ-
૧-૪-૧૦ અર્થઃ—હું બ્રહ્મ છું,’ દલાદિ

યયસ જ્ઞાનબલ વડે તથા યોગાનુષ્ઠાનથી સમુત્પન્ન યયસ સ્વાનુભૂતિ બલ વડે, 'સર્વ' આ તથા હું કેવળ બ્રહ્મ છીએ,' એ રીતે સદા એકતા વિશે સ્થિતિ કરી, અર્થાત્ 'સર્વ કેવળ બ્રહ્મ છે' આ રીતે દૃઢ નિશ્ચયવાન થઈને; યઃ = જે બ્રહ્મવેત્તા યોગી; 'સર્વભૂતસ્થ' = મદતતત્ત્વથી માઠી સ્થૂળ પદાર્થ પર્યંત સર્વભૂતગ્ન વિશે, જેમ અગ્નિ લોહપિંડને બદાર તથા અંદર મર્વતઃ સદા એકરૂપે બપાપીને રહેલ હોય, તે રીતે સ્થિતિ કરનારને; મા = નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ રૂપે હું, તેને મજાત્ = 'હું' કેવળ બ્રહ્મ છું,' એ રીતે પ્રત્યગ્દષ્ટિએ પોતાના આત્માને કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપે માક્ષાત્કાર કરી મદ્ભાવને જે પ્રાપ્ત થાય છે; સ - યોગી = મત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ બ્રહ્મવેત્તા; સર્વથા વર્તમાનઃ અપિ = દેહચેષ્ટા વડે લોકદૃષ્ટિએ કોઈ વાર બાલવત્, કોઈ વાર શૂઢવત્, ઉન્મત્તવત્, શિષ્ટ તથા અશિષ્ટ પુરૂષવત્, એ રીતે બ્રહ્મવેત્તા સ્વ-પ્રારબ્ધાનુરૂપે વિવિધ ચેષ્ટાવાન જણાય તથાપિ સ્વદૃષ્ટિએ કેવળ નિર્વિકાર-સ્વરૂપે સ્થિતિ કરનાર ઉત્તમબ્રહ્મવેત્તા; મયિ વર્તતે = દેહપાત થયે મત્સ્વરૂપે મારા વિશે સ્થિતિ કરે છે;

અથવા 'મયિ' આ પદનો, ત્રીજી વિલક્ષિતના અર્થમા પ્રયોગ કરેલો છે એમ અમજવું; એ રીતે નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે -

મારી સાથે બ્રહ્માત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત્ વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

૭૧

અવ- — 'સર્વભૂતમુદ્દૃષ્ટાંત. અર્થઃ-સર્વભૂતોના સુહૃદરૂપ, શાત્રુ-જ્ઞાનમુત્પન્નતેષુન્સા દયાત્પાપસ્યકર્મણઃ અર્થઃ-પાપકર્મના નાશથી મનુષ્યોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે', ઇતિસ્મૃતિવાક્યોથી, સર્વભૂતો વિશે સુહૃદ્ભાવ કરી, મન, વાક, કાય તથા કર્મથી જે મુમુક્ષુ, પ્રાણિઓને કેવળ પીડા ન કરે તેને શ્રવણ, મનન, તન્નન-જ્ઞાન તથા તેના રૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય; અન્ય પ્રકારે તે સિદ્ધ થાય નહિ; તેથી શ્રવણાદિ નિષ્ઠાવાન મુમુક્ષુ યોગીએ, સર્વ પ્રાણિઓના સુખ તથા દુઃખને પોતાની

જાણીને, તેમને કાષ્ટ પણ ઉપદ્રવ કાષ્ટ પણ પ્રકારે ન કરવો, એમ હવે
'આત્મોપમ્યેન' ઇતિ મંત્રાર્થવડે કથન કરી બોધ કરે છે—

આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं न योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

અન્વ—(હે) અર્જુન, આત્મોપમ્યેન સર્વત્ર સુખં વા યદિ વા દુઃસ્વં
ય સમં પશ્યતિ સ યોગી પરમઃ મતઃ ॥ ૩૨ ॥

અ—હે અર્જુન ! પોતાની કુપમા વડે કરીને, મર્વ પ્રાણિ પરત્વે સુખ
તથા દુઃખ સમાન જ હોય એમ જે જાણે, તેને પરમયોગી જાણવો. ૩૨

વિ—આત્મોપમ્યેન=સર્વપ્રાણીઓના સુખ તથા દુઃખવેદના રૂપ કર્મ
પરત્વે, આત્મા પોતે દૃષ્ટાત (ડગ્મા) ડપે હોય તે આત્મોપમ. તેના ભાવપણા
વડે; અસાદસ્યના વડે કરીને; સર્વત્ર=મર્વ પ્રાણિઓ પરત્વે 'વા' શબ્દ
'ચ' વાચક છે યદિ શબ્દ અપિનાચક છે. સમં પશ્યતિ=જેમ પોતાને સુખ
કષ્ટ તથા દુઃખ અનિષ્ટ હોય તેમજ સર્વપ્રાણિઓને પણ હોય એમ અનુભવ
કરી, વાણી, મન તથા ક્રિયાવડે અન્યપ્રાણિઓને કવચિત્ કદાચિત્
કાષ્ટપણ પ્રકારે વિક્ષેપ કરે નહિ.

પરમ=ઉત્કૃષ્ટરૂપ, સ=એ રીતના લક્ષણવાળો મતઃ=મંમતરૂપે પ્રસિદ્ધ
છે. અથવા આ મતનો બીજો અર્થ પણ થાય છે.—

આત્મોપમ્ય વડે અર્થાત્ નિત્યમુક્ત સ્વરૂપ વડે જેમ હું,
દેહ તેના ધર્મ, કર્મ તથા સુખદુઃખાદિ મબધથી ગણિત છું, તેમ
સર્વ દેહિઓ પણ દેહ તેના ધર્મ તથા કર્તાદિના સબધથી કેવળ રહિત હોય,
એમ આત્મોપમાવડે કરીને જે કે સર્વ પ્રાણિઓને નિત્યમુક્તપણું
હોવાનું પ્રત્યગ્ઘૃષ્ટિએ જાણે, તથાપિ બાહ્યદ્રષ્ટિએ સર્વજૂતો વિષે સુખ
તથા દુઃખ સ્વપમાન હોય એમ જે પ્રભવેતા જાણે, અર્થાત્

ક્રીટવધિવચરેન્મહોમ્ નારદપરિવાજ ૦ ૫ ૧ ૨૦ અર્થઃ કૌંડાની ખેરે
પૃથ્વી વિશે વિચરવું, ઇત્યાદિ ઝમ્નિ-પ્રામાણ્યતાથી હું મુક્તરૂપે છું, મને
પાપક્ષેશ નહોત્ય, એ રીતના અભિમાનનો પરિવાગ કરી, મર્વન આત્મ
ભાવના કરી પ્રાણિમાત્રને જે વિશ્લેષ ન કરે તે.

એ રીતે મર્વપ્રાણિઓ વિશે આત્મભાવના કરી, અનુદ્વજ-ભાવથી
જે વર્ને તે યોગી અર્થાત્ યોગનિષ્ઠ જ્ઞાત્રેતા યનિ, મર્વતાનિઓ મધ્યે
ઉત્તમ હોય (પરમઃ) એમ માગે અભિપ્રાય છે. ૩૨

અવ- 'મનને આત્મનિષ્ઠ કરી કાષ્ટ પશુ વસ્તુનુ ચિન્તન
કરવું નહિ, (૬-૨૫) 'જેમ ધરના અદરના ભાગ વિશે રાખેયો દીપ
ચેષ્ટાયુક્ત ન હોય, તેજ ઉપમા કહેલી છે, ' (૬-૧૯) ઇત્યાદિ
મંત્રાવડે યોગિઓને યોગમિદ્ધિ અર્થે આત્મમ સ્થપણ, તથા વાયુ વિનાના
સ્થળ વિશે રહેલા પ્રદીપવત્ નિશ્ચળપણ મંપાદન કરવા યોગ્ય હોય એમ
સાંભળાને, અતઃકરણ ને આત્મસંશ્ચિપણ તથા સ્થિરપણ કયા ઉપાય
વડે સિદ્ધ થાય ? તે જાણવાની જિજ્ઞાસાથી હવે 'યઃ' ઇતિ મંત્રાર્થ
વડે કથન કરે છે--

અર્જુન કહે છે—

યોઽયં યોગસ્ત્રયાપ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वास्थितिं स्थिराम् ॥ ૩૧ ॥

અન્વ૦-(હે) મધુસૂદન, યઃઅયં યોગઃ સામ્યેન (મનસઃ) ચંચલત્વાત્
एतस्य स्थिरां स्थितिम् अहं न पश्यामि ॥૩૧॥

અ-હે મધુસૂદન ? જે આ ધ્યાનયોગનું સાધારણ રીતે તે કથન કર્યું
તેની નિશ્ચળ-નિષ્ઠા મનની ચચળતાના લીધે કયા પ્રકારે મિદ્ધ થાય ? હું
જાણતો નથી.

વિ-યઃ ‘ યોગીએ નિરંતર અનુસંધાન કરવું ’ (૬-૧૦) ઇત્યાદિ મંત્રથી કેવલ્ય-મુક્તિની કામનાવાળા મુમુક્ષુ યોગીને જે કર્તવ્ય રૂપે હોય તે યોગ-ધ્યાનયોગ; સામ્યેન-સાધારણ રૂપે; અર્થાત્ તે તેનું સામાન્ય નિરૂપણ કરેલું કિંતુ મનો નિરોધના સાધન-નિરૂપણ પૂર્વક વિશેષ-પ્રકારે નિરૂપણ કરેલું નથી એતસ્ય-આ પ્રતિપાદન કરેલ યોગની રચના, સ્થિતિ-નિશ્ચય નિશાને.

તેથી મનની ચંચળતાના લીધે બ્રહ્મ વિષે અંતઃકરણનો ચિત્તરીભાવ કેમ નિશ્ચ થાય ? તેના સાધનનો મને કાંઈ અનુભવ નથી. ૩૩

બલ-દેવે કૃપર જે કહ્યું તેનું જ સવિશેષે ‘ ચંચલં ’ ઇતિ મંત્રવડે વિસ્પષ્ટીકરણ કરે છે:-

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દમ્ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૩૪॥

અન્વઃ-(હે) કૃષ્ણ, મનઃ હિ ચંચલમ્ પ્રમાથિ બલવત્ દ્વદમ્

તસ્ય વાયોઃ इव નિગ્રહં સુદુષ્કરમ્ અહં મન્ય ॥૩૪॥

અ-હે કૃષ્ણ ! મન નિશ્ચે ચંચળ, વિસ્ફોલ કરનાર, બળવાન તથા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ હોય; તેનો નિગ્રહ-કરવો, વાયુની પેરે મને અશક્ય લાગે છે. ૩૪

વિ. કૃષ્ણ—કૃષિર્મૂવાચકઃ શબ્દો યશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ તયો રૈવયં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ।

ટીકાદારીત સ્મૃતિ ૬ । ૩૦૩

અર્થ-કૃષ્ શબ્દ ભૂવાચક છે તથા ‘ જ ’ પદ નિવૃત્તિવાચક છે, તે એની ઐક્યતાને પરબ્રહ્મ કહે છે આ વચનથી સદ્ધાનંદ સ્વરૂપે હોવાથી પરમાત્માને કૃષ્ણ કહે તેનું સંબોધન વાયક રૂપ હે કૃષ્ણ ? ચંચલં=ચપળ; જેને પાંપણોને પણ ચપળતા હોય, તથાપિ તેના વડે કાંઈપણ અનર્થ નિશ્ચ થાય નહિ; તેમ આ મનના સંબંધમાં ન હોય, કિંતુ તે તો પ્રમાથિરૂપ

હોય; પ્રમાણિતે તે વિષયવાસનાઓ તથા તેના કાર્મણુત રાગદ્રેષ લોભાદિ દોષો વડે ધીર પુરુષને પણ વિશ્લેષ ને પમાડે તેવું પ્રમથનશીલ, અર્થાત્ પંડિત હોય તેને પણ તે પરવશ કરે છે.

જો કે વિષ આદિ પ્રમથનશીલ હોય, તથાપિ મંત્રાદિથી તેનો નિગ્રહ કરી શકાય તે સત્ય છે, કિંતુ એ રીતે મનનો નિગ્રહ થઈ શકે નહિ. કારણ કે તે બળવાન હોય, (બલવત્) અર્થાત્ બળવાન સારણુત તથા મદા-વેગવાન અર્થાત્ સ્વચક્તિએ વેગવાન હોવાથી મંત્રાદિ સાધનોથી તેનો નિરોધ થઈ શકે નહિ.

વળી જેમ મદાન વેગવાળા બાણોનો અન્ય માધનથી છેદ સિદ્ધ થાય, તેમ આ મનનો છેદ મંભવે નહિ કારણ કે તે દૃઢ સ્વરૂપ હોય; અર્થાત્ તે વજ્ર જેવું કઠિન (બલવત્) તથા મુક્તમરૂપે હોવાથી તે છેદ ક્રિયાનું વિષયીભૂત થાય નહિ.

આ રીતે મન આ પ્રકારના લક્ષણવાળું હોય તેથી તે મનનો નિગ્રહ કરવો હું સુદુષ્કર માનું છું; અર્થાત્ કાટિહિપાયેથી તેનો અત્મંત (મુદુષ્કર) નિરોધ કરવો હું અશક્ય માનું છું.

‘ અપ્યવિધવાનાન્મદત સુમેરુન્મૂલનાદપિ, અપિવહન્યશ્નાત્મા ધો વિષમશ્ચિત્તનિમ્નહઃ ॥

મહોપનિષદ ૩ । ૨૦

અર્થ:-સમુદ્રજળપાન કરવા કરતા, સુમેરુપર્વતને ઉન્મૂલિત કરવા કરતા, અગ્નિપ્રાશન કરવા કરતા પણ હું માધુપુરુષ ? , ચિત્તનિગ્રહ કરવો વિષમ હોય, ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર પ્રમિદ્ધિનો ‘હિ’ પદ વડે બોધ થાય છે. ૩૪ અવ-મનનું દુર્નિગ્રહપણું કેવળ લોકપ્રસિદ્ધ હોય એ વાતનો અંગિકાર કરી તેજ લોકશાસ્ત્રનો અનુવાદ કરી, હવે મુમુક્ષુને તે મનનો નિગ્રહ કયા સાધનવડે સિદ્ધ થાય ? તે ‘અસશયં’ તથા ‘અર્પણયાત્મના’ ઇતિ મંત્રાર્થવડે શ્રી ભગવાન પ્રતિપાદન કરે છે:-

શ્રી ભગવાન્ કહે છે:—

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્
અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

અન્વ—(હે) મહાવાહો, અસંશયં મનઃ દુર્નિગ્રહં ચલમ્ (તથાપિ
હે) કૌન્તેય, વૈરાગ્યેણ અભ્યાસેન ચ તુ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અ-હે મહાપરાક્રમી ? નિશ્ચે, મન, દુર્નિગ્રહ તથા ચલણ હોય; તથાપિ
હે કૌન્તેય ? વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસ વડે તેનો નિગ્રહ થઈ શકે. ૩૫

વિ-જે કે ચ ચળતા, પ્રમાથિતા, અળવતા, તથા દટનાના લીધે મન
દુર્નિગ્રહ હોય એમા કાંઈ સંશય ન હોય, તથાપિ તેના નિગ્રહનો ઉપાય આ
રીતે કહું છું તે તું માંભળ-

શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિઓવડે નિર્દિષ્ટ કરેલ રીતથી સર્વ વિશ્વ કેવળ
મિથ્યાસ્વરૂપ હોય એમ જોને સમ્યક્દર્શન સિદ્ધ થયલ હોય તેવા વિદ્વાન્
પુરૂષને, વિષયો વિષે અસત્તપણાની, તુચ્છપણાની તથા અધઃકપણાની
શુદ્ધિ સમ્યક્ પ્રકારે ઉદય પામે છે; વળી તે તીવ્રમેક્ષેચ્છાથી, વિષયો વિષે
જે વૈરાગ્યતા સમુત્પન્ન થાય તેને વૈરાગ્ય કહે છે; તે વૈરાગ્યથી મનનો
નિગ્રહ કરી શકાય, પદાર્થોના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનથી મનોવેગના હેતુશૂન્ય
રાગદ્વેષ આદિ દોષો નિવૃત્ત થાય, અને તેની નિવૃત્ત થયે મન વશવર્તિ
થઈ નિશ્ચળ થાય.

રાગદ્વેષાદિ દોષથી રહિત હોય તથાપિ બાળક આદિ વિષે કેવળ
મનની ચંચળતા જોવામાં આવે છે; તેથી રાગદ્વેષાદિથી રહિત એવા કેવળ
વૈરાગ્યવા મનની નિશ્ચળતા કેમ સિદ્ધ થાય ? આ સંકા યુક્ત ન હોય; તેમને
પદાર્થોનું મિથ્યાજ્ઞાન, રાગાદિનો અભાવ, તથા મનની નિશ્ચળતા સંબંધે

નહિ, તથાપિ વૈરાગ્ય અંગભાવે હોવાથી અંગભાવે કાર્ય મિદ્ધ ન થાય,
તેથી અ ગિરૂપે ભવિતવ્યતા જોઈએ એવા આશયથી 'અમ્યાસેન' આપદથી
કથન કરે છે—

વિજ્ઞતીય-પ્રતીતિના તિગ્રહકાર-પૂર્વક સજ્જતીય-પ્રતીતિના આવર્તન
રૂપ અભ્યાસ વડે (અમ્યાસેન) કેવળ તીવ્ર મોક્ષેચ્છા તથા તીવ્ર વૈરાગ્ય
રૂપ સાધનથી સંપન્ન થઈ નિત્ય, નિગંતર-ભાવિ બ્રહ્મપ્રતીતિના ચિરકા-
લીય અભ્યાસથી વિજ્ઞતીય-પ્રત્યયનો નિઃશેષે વિનાશ થયે, તેને વાસનાઓનો
નિઃશેષે સંક્ષય થવાથી ' નિમિત્તાપાયે નૈમિત્તિકસ્વાપ્યપાય અર્થ-નિમિત્તનો
નાશ થયે નૈમિત્તિક વસ્તુનો નાશ થાય ' આ રીતથી અતનની નિમિત્તમૂલ
બાહ્ય-વાસનાઓનો નાશ થયે, મન પોતેજ નિશ્ચળ થાય, તેથી તીવ્ર
મોક્ષેચ્છા તથા વૈરાગ્યથી યુક્ત મત્પ્રતીતિના અભ્યાસ વડે મનો-
નિગ્રહ તથા મનની નિશ્ચળતા સિદ્ધ થાય, તેથી મનોનિગ્રહના પરમકારણ
મૂલ આ અભ્યાસનું સમ્યક્ સેવન કર્યે, મન નિશ્ચળ થાય છે ૩૫

અસંયતાત્મના યોગોદુષ્પ્રાપ્તિ મે મતિ ૧

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાસુમુપાયત ॥ ૩૬॥

અન્વ—અસંયતાત્મના (યતિના) યોગઃ દુષ્પ્રાપ્તિ મે મતિઃ વશ્યા
ત્મના યતતા (યતિના) તુ (યોગ અનેન એવ) ઉપાયેન
અવાસુમ્ શક્યઃ ભવતિ ॥ ૩૬ ॥

અ—સમાધિનુ અનુષ્ઠાન ન કરનાર યોગીને જ્ઞાનયોગ દુર્લભ હોય
જોમ મારો અભિગ્રાહ છે, કિંતુ જોને પોતાનું મન વશવર્તી હોય તેવા
યત્નશીલ-યતિને તો આ ઉપાયથીજ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે ૩૬

વિ. અસંયતાત્મના—તીવ્ર મોક્ષેચ્છા તથા વૈરાગ્યના અભાવથી
યુક્ત થઈ જે સમાધિનુ સેવન ન કરે, અર્થાત્ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન

પ્રાપ્ત થયુ હોય, તથાપિ તેને વામનાઓને વચ્ચે થઈ કેવળ બાહ્ય-પ્રવૃત્તિ કરે, તેથી ચિરકાલીય, નિલ, નિરતર તથા અત્યંત આસ્થા વડે જેનું મન (આત્મા) બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે સ્થાપિત થયત ન હોય તેવા યોગીથી યોગ-જ્ઞાનયોગ અર્થાત્ માધ પશુ પ્રતિબંધ વિનાનો સ ।-મર્વંત્ર બ્રહ્મમાત્ર દર્શન રૂપ, તથા શુક્તિકાના મદર્શનથી જેમ શુદ્ધિ-પ્રયય સિદ્ધ થાય તેમ અધ્યાન રૂપ બ્રહ્મદર્શનથી સમુત્પન્ન થાય તેવો મનત પ્રનાહ રૂપ બ્રહ્મ-નૃત્ય, દુષ્પ્રાવઃ-તિ નિરતર એવા અભ્યાસ શ્રમના દુષ્પ્ર નિના પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય હોય, મૈન્દુ પરમેશ્વરનો, મતિ-નિશ્ચય

તત્ત્વય-કોઈ શ્રમણ જે તથાપિ યતિપુરૂષને મમાધિ વિના મમ્ય-ગર્જન મિદ્ધ થાય નહિ

સુમુખ્યતિને કેવળ મમાધિથી સમ્યજ્ઞાન તથા મોક્ષ સિદ્ધ થાય, તેથી તેના સમાધિ કર્તવ્ય રૂપ હોય એમ હવે ‘વશ્યાત્મના’ ધૃતિ ઉત્તરા-૫ વડે કથન કરી સૂચન કરે છે--

મનના પૂર્વ ભાગ વિશે જે અર્થ જણાવેતો તેથી વિનક્ષણ અર્થનો બોધ ‘તુ’ પદ વડે કરેલો છે, વશ્યાત્મના-યોગીને આધીન હોય, (વશ્ય) અર્થાત્ તીવ્ર મોક્ષેષ્ઠ તથા તીવ્ર વૈરાગ્ય વડે વિષયો વિષે અત્યંત રીતે અપ્રતીત કરેલ હોય મન (આત્મા) તથા ઇન્દ્રિય-સમૂહ જેણે, યતતા અત્યંત શ્રદ્ધાથી કેવળ યોગસિદ્ધિ અર્થે યથાકાળ યથા લક્ષણ યતન-કરનાર યતિ વડે, યોગ-ઉક્ત નક્ષણ જ્ઞાનયોગ, ઉપાયત-કેવળ આ ઉપાયથી, અવાપ્ત શક્ય - પ્રાપ્ત કરવો શક્ય થાય, આ જ્ઞાન યોગ અન્ય કોઈ ઉપાયે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ

૩૬

અવ—એ રીતે યોગપ્રાપ્તિના ઉપાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, હવે આ તથા પગોક વિષે સુખના કારણ રૂપ શ્રાતાદિ સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરી, યોગનિષ્ઠા વિષે પ્રવૃત્ત થયત કોઈ યતિ, યોગસિદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં

પૂર્વેજ મૃત્યુ પામેથી, સ્વર્ગ તથા મોક્ષના સાધનોથી તે વિધુર હોય, તેથી તેની શું ગતિ થાય ? આ શંકા ઉપસ્થિત થતા તે ગતિ જાણવાની કામનાથી યુક્ત થઈ અર્જુન દેવે ‘અયતિઃ’ ‘કચિત્’ ‘એવં’ ઇતિ મંત્રાય’ વડે કથન કરે છે—

અર્જુન કહે છે:—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનમઃ ।

અપ્રાપ્યયોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

અર્જુન—(હે) કૃષ્ણ શ્રદ્ધયા ઉપેત· (અપિ) અયતિ· યોગાત્ ચલિતમાનસઃ યોગસંસિદ્ધિમ્ અપ્રાપ્ય કા ગતિમ્ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

અ હે કૃષ્ણ ? કેવળ યોગાનુદાનથી મમ્યજ્ઞાન, અને કેવળ મમ્ય-જ્ઞાનથી મોક્ષ મિદ્ધ થાય, એ રીતની નિશ્ચયાત્મક આસ્તિક્ય—શુદ્ધિ વડે યુક્ત હોય, તથાપિ અતકાળે વા અન્ય પ્રકારે તેનું મન યોગ-શુદ્ધિથી ચલિત થાય, તો યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થવાથી તેની શું ગતિ થાય ? (તે કહે.)

૩૬

વિ. શ્રદ્ધયોપેતઃ—કેવળ યોગાનુદાનથી મમ્યજ્ઞાન, અને મમ્યજ્ઞાનથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય એ રીતની નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિ વડે (પ્રાપ્તયા) સંપન્ન હોય (ઉપેત·) તથાપિ અયતિ—યોગમિદ્ધિ અર્થે ચલ કરે તે ચતિ અર્થાત્ સંભાધિના અનુષ્ઠાન માટે ચલ કરનાર ન હોય તેવા પુરૂષ અર્થાત્, ‘શ્રેયાસિંઃ’ વધુ વિદ્વાનિ ભવન્તિ મહતામપિ. અર્થ—મહાન પુરૂષોને પણ શ્રેયઃ સિદ્ધિ થતા અનેક વિધો પ્રાપ્ત થાય છે; આ રીતથી સંપ્રાપ્ત થયેલ વિચિત્ર વિધનવિશેષ વડે પ્રતિબદ્ધ કરનાર ઝર્મના લીધે, મમાધિથી ન જ પ્રમાદને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેવા,

જે સમાધિદશાથી પ્રમત્ત થયેલ હોય તેનું જ મન યોગથી ચલિત થાય; યોગચલિતમાનસઃ 'હું કેવળ બ્રહ્મ છું' આ રીતે કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિશે આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધિની નિશ્ચળતા, (યોગઃ) તેમાથી અન્તકાળે વા અન્ય પ્રકારે ખાલવાસના તથા દુષ્કર્મ વડે વિપરીત ભાવને પ્રાપ્ત થયું હોય, (ચાલિત) મન જેનું તેવો, અર્થાત્ વિનષ્ટ થયેલ સ્મૃતિ-ભાવવાળો; એ રીતના લક્ષણવાળો યોગીયતિ યોગસમિદ્ધિમ્ અવાળ્ય-વિદેદ-મુક્તિથી પુરૂષને જે જોડે તે રીતનું સમ્યક્જ્ઞાન. (યોગઃ) તેની નિરંતર સમાધિના અનુષ્ઠાનવડે કરીને અપ્રતિબંધ-સ્થિતિ; (સંસિદ્ધિ) અર્થાત્ 'સર્વ' આ તથા હું કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ 'હીએ' એ રીતના પ્રતિબંધ વિનાના સમ્યક્દર્શન રૂપ સમાધિ રૂળને પ્રાપ્ત કર્યા વિના કાં ગતિમ્ મદ્છત્તિ-સ્વર્ગને સંપાદન કરેનાર ક-ર્મી નુષ્ઠાનનો અભાવ હોવાથી સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય, ત્રિપલ્લુ આદિ દેવતાઓની ઉપામનાનો અભાવ હોવાથી લોક-પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય, સમાધિજન્ય-સમ્યક્દર્શનના અભાવથી મુક્તિ-પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય, પાપરૂપ આચરણનો અભાવ હોવાથી દુષ્ટચોરન તથા દુષ્ટગતિનો અભાવ હોય, તેથી યોગ-સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે તે યોગીપુરૂષ મૃત્યુ પામે તો તેની શું ગતિ થાય ? તે હું કહે આમ અભિપ્રાય મમજવો.

'કા' પદમાં 'કિં' પદ આવનાત-પદાર્થનો જ્ઞાનાર્થક વાચક હોય, કિંતુ તે આક્ષેપાદિ-અર્થક નહોય; ગતિઃ જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોય તેવો પદાર્થ, અર્થાત્ ઉપર કહેલ અવતિને કયો પ્રાપ્તિય અર્થ હોય ? તેનું કથન કરો;

'હે કૃષ્ણ ?' તે યતિ કયી ગતીને પ્રાપ્ત થાય ? આ રીતનો અર્જુનનો પ્રશ્ન કેવળ અનુપપન્ન હોય; યોગસંસિદ્ધિ ન થઈ હોય તથાપિ તે યતિને પૂર્વજન્મનાં પુણ્યકર્મના સંબંધથી નદ્વનુરૂપ સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ ઉપપન્ન હોય, આ કહેવું યુક્ત નહોય; કારણ કે તે કર્મો તો કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી ઉપલીલ્લુ થઈ જાય છે.

નીચેની સ્મૃતિઓ આજ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે.-

‘ જન્માતરસહસ્રેષુ યજ્ઞદાનતપોધ્વરૈઃ । નરાણાક્ષોણપાપાનાં
કૃષ્ણમક્તિ પ્રજાયતે ॥ સ્વવર્ણાશ્રમધર્મેણ તપસાદગ્તિતોષણાત્ । સાધર્મ
પ્રભવેત્પુંસા વૈરાગ્યાદિ ચતુષ્ટયમ્ ॥ નિત્યનૈમિત્તિકૈરેવ નિયમેનેશ્વરા-
ર્પિતૈઃ । વહુજન્મકૃતૈર્વિપ્ર સત્ત્વશુદ્ધિં સમશ્નુતે ।

અર્થ —મનુષ્ય-જન્માતરે વિષે કરેલા યજ્ઞ, દાન, તપ તથા યજ્ઞોથી,
મનુષ્યોના પાપ ક્ષીણ થવાથી કૃષ્ણમક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વ-વર્ણ-
શ્રમના ધર્મ, તપ, તથા હરિતોષણથી, પુણ્યોને વૈરાગ્યાદિ માધન્યતુષ્ટય
પ્રાપ્ત થાય છે, અનેક જન્મો વિષે કરેલા કેવળ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક
કર્મોનું, નિયમનું ઇશ્વરાર્પણશુદ્ધિ-પૂર્વક અનુદાન કરવાથી મત્તશુદ્ધિ
પ્રાપ્ત થાય છે ’

‘ સ્વકર્મણાતમન્યચ્ચૈસિદ્ધિવિન્દતિમાનવ અર્થઃ—સ્વ-કર્મથી તેની
અર્થોના કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. ’ (૧૮-૪૬)

આ સ્મૃતિનાકથોથી, પૂર્વ જન્મ વિષે કરેલા ઇશ્વરાર્પણ-પુણ્ય
કર્મોથી કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ મિદ્ધ થાય એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

જો એમ હોય તો ‘મન્યાસાધ્વઙ્ગણ સ્થાનમ્ અથ મન્યામથી બ્રહ્માના
સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય’, ઇત્યાદિ સ્મૃતિ-પ્રસિદ્ધ કેવળ સન્યાસ-ક્રિયાવડે
કરીને બ્રહ્મલોકની ગતિ અવરત વિદ્યમાન હોય છે તેનું શું ? આ શુદ્ધ-
શુદ્ધ ન હોય, તે રીતનો મન્યાસ તો અન્ય પ્રકારે સિદ્ધ હોય છે.

‘ એતમેવ પ્રજાજિનો લોકમિચ્છન્નઃ પ્રવ્રજન્તિ, ‘સન્યસ્યશ્રવણ કુર્વાત્’

અર્થઃ—એજ લોકની પ્રવ્રજા કરતા મતા, પરિમાળકે મન્યાસ
ગૃહ્ય કરે છે, ‘મન્યામ અગિકાર કરીને શ્રવણ કરવું,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિનું વિધાન કરેલ મન્યામ, શ્રવણના અગત્યે હોવાથી, તે
સન્યાસની શક્તિ કેવળ શ્રવણાદિ અર્થમિદ્ધ પડતે ઉપક્ષીણ થઈ જાય,

એટલે તે સન્યાસવડે જાલ્યોકની પ્રાપ્તિ થાય એમ કહેતું
અનુપપન્ન હોય

જેમ ' જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત અર્થઃ—સ્વર્ગ—કામનાવાળાએ
જ્યોતિષોમવડે યજ્ઞ કરવો ' આ વચનાનુમાર, વિધાન કરેલ જ્યોતિષોમ
યાગ કેવળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવા અર્થે ઉદ્દિષ્ટ હોનાથી, તે યાગને
કેવળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવા પુરતું સામર્થ્ય હોય, કિંતુ તેનાવડે જાહ્યા
આદિ લોકપ્રાપ્તિ કરાવવાનું સામર્થ્ય હોય શકે નહિ, તેજ રીતે વિવિધ્યા
સન્યાસ કેવળ શ્રવણાદિ અર્થસિદ્ધિ પરત્વે ઉપકલ્પિત હોય, એટલે તેને
કેવળ શ્રવણ આદિ અર્થપ્રાપ્તિ કરાવવાનું સામર્થ્ય હોય, કિંતુ જ્ઞાતર
પ્રાપ્તિ કરાવવાનું કાંઈ સામર્થ્ય હોય નહિ

વળી, સયથા કામો ભવતિ તત્કર્તુર્ભવતિ યત્કર્તુર્ભવતિ તત્કર્મ કુરુતે
યત્કર્મ કુરુતે તદભિસંપદ્યતે । ૫૫-૪-૪-૫

અર્થ—તેને જેની કામના ઉત્પન્ન થાય તેવો સંકલ્પ તેને પ્રાપ્ત
થાય, જેવો સંકલ્પ થાય તેવું કર્મ કરે, અને જેવું કર્મ કરે તેવું જ્ઞ
પ્રાપ્ત થાય, ' આ શ્રુતિનિયમથી શ્રવણ આદિ કર્મના અંગરૂપે કરેલ
વિનિર્ધિત-સન્યાસની શક્તિ કેવળ શ્રવણ આદિ વિશે ઉપક્ષીણ થઈ જાય,
અને યતિને તે શ્રવણાદિ કર્મોથી અતિગ્રીકત પુણ્યકર્મ અનુપપન્ન હોય,
એટલે અર્જુનનો પ્રશ્ન કેવળ યુક્ત હોય, એમ સિદ્ધ થાય છે

જો આમ હોય તો ' સન્યાસાધ્યક્ષણ સ્થાનનુ અર્થ—સન્યાસથી જાહ્યા
લોકનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય ' ઇત્યાદિ સ્મૃતિનાક્યોની અનર્થકતા
મિદ્ધ થાય એમ વાદી કહે તો કહીએ છીએ—

'સન્યાસથી જાહ્યાસ્થાન પ્રાપ્ત થાય' આ વાક્યમાં સન્યાસનું
જ્ઞ જાહ્યાસ્થાન હોય એમ જે ંમતિ વિશે કહેલું છે તે વિધિસન્યાસ
સબધમાં, વિનિર્ધિત-સન્યાસ સબધમાં, વા આપત્તસન્યાસ સબધમાં,
તે છુ કહે ?

આ પક્ષે મધ્યે પ્રથમ પક્ષ સિદ્ધ નહોત્ય, 'નતત્યગ્રાણાત્કામન્તિ' પૃ.૪-૪-૬ અર્થ:-તેના પ્રાણે ઉત્ક્રમણ કરીને જાય નહિ,' આ શ્રુતિથી વિદ્વાન્ પુરૂષના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થાય નહિ, એટલે તત્કર્તૃક-સંન્યાસનું ફળપણું અનુપપન્ન હોય.

દ્વિતીય પક્ષ પણ અસિદ્ધ હોય; વિવિદિષા-સંન્યાસનું કેવળ શ્રવણાદિની અર્થસિદ્ધિરૂપ ફળપણું સિદ્ધ હોય, તેથી ફક્તાતરની કલ્પનાનો પુનઃ અયોગ્ય સિદ્ધ હોવાથી, પરિશેષરૂપે કેવળ આ મન્યાસનું બ્રહ્મલોક-પ્રાપ્તિ રૂપ ફળ સિદ્ધ હોય એમ પર્થવાસત થાય છે.

વળા રમૃતવિષે પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.---

‘આપદ્યપિ ચ કુર્વાતિ સંન્યાસં બ્રાહ્મણે,તમઃ । યદનુષ્ઠ નમાત્રેણ,
પ્રયાતિ બ્રહ્મણઃપદમ્ ॥

અર્થ- ઉત્તમબ્રહ્મણે આપદ્યાળ વિષે પણ સંન્યાસ કરવો, જેના અનુદાન માત્રથી તે બ્રહ્માના પદને પ્રાપ્ત થાય છે,' આમ રમૃતમા કહ્યું છે તેથી સંન્યાસથી બ્રહ્મગ્યાનની પ્રાપ્ત થાય, 'ઇત્યાદિ રમૃતવાક્યો આપત્સંન્યાસના વિષય રૂપે સાર્થક હોવાથી તે વિષે કર્વાચિત્ પણ અનુપપન્નતા ન હોય.

આપત્સંન્યાસ કરીને પણ પુનઃ જીવે તો વિવેકી પુરૂષ, શ્રવણાદિવડે જ્ઞાન સપાદન કરીને મુક્ત થાય, તો કેવળ બ્રહ્મલોક-પ્રાપ્તિજ આપત્સંન્યાસના ફળરૂપ હોય એમ કહવું કેમ થટે? આ શકા વિષે કહીએ છીએ.—

મોક્ષેચ્છાનડે જન્માતર વિષે સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શ્રવણ કળનાગને કોઈ પણ પ્રાતજ્ઞ-વચાત્ જ્ઞાન અનુત્પન્ન થયું હોય, તો તે આ જન્મ પણ આપ દશા વિષે ઉપદેશ વડે પૂર્વસરકાર-વચાત્ પુનઃ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે, શ્રવણ તથા મનનવડે જ્ઞાનન પ્રાપ્ત થઈ મુક્ત થાય છે

શ્રી ભગવાન પણ 'પવિત્ર વા શ્રીમંત પુરુષોના ધર વિષે યોગબ્રહ્મ પુરુષ જન્મ પામે છે,' (૬-૪૧) ઇત્યાદિ વાક્યવડે આજ અર્થનું કથન કરશે તેથી આદી કાંઈ પણ વિરોધ મિદ્ધ થતો નથી.

યોગીયતિને પણ યોગ-સંસિદ્ધિ અપ્રાપ્ત થયે, સંન્યામનું શ્રવણાદિ કૃણ ભયે ઉપક્ષીણ થાય તથાપિ 'ભિક્ષાટનં જપઃ શૌચં સ્નાનં ઘ્યાનં સુરાર્ચનં કર્તવ્યં પટેતાનિ યતોના નૃપદણ્ડવત્ । સ્વશાલોપાનેષદ્ગોતામ્ ॥

અર્થ-ભિક્ષાટન, જપ, શૌચકર્મ, સ્નાન, ધ્યાન, દેવનાઓનું અર્ચન, આ ૭ કર્મો નૃપઆગ્રાવત્ યતીને કર્તવ્યરૂપ હોય; સ્વશાખાના ઉપનિષદ તથા ગીતાનો (અભ્યામ કરવો) ઇત્યાદિ સ્મૃત્યુક્ત મંત્ર, જપ, મોત્ર, સુરાર્ચન આદિ સ્વર્ગોદિને પ્રાપ્ત કરાવનારાં પુણ્ય કર્મોના સંભવના સ્ત્રીધે તે પુણ્યકર્મો વડે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પુણ્યક્ષેત્ર વિઘ્નમાન કેમ ન હોય ? આમ શકા યુક્ત ન હોય;

મોત્ર, મંત્ર તથા જપ આદિ વડે ભેઃપ્રતીતિ ધરાયમાન થવાથી વિપરીતભાવના પરિણમે, તેથી બ્રહ્મવેતાને તે સ્તોત્રાદિનું વિવચપાણું અનુપપન્ન હોય; 'દારણ્યકે નૈવાદશં બ્રાહ્મણસ્યાસ્તિ વિક્તમ્ અર્થ-બ્રાહ્મણને ત્રેતા જેવું અન્ય વિક્ત ન હોય,' 'ઉપસમઃ ક્રિયાન્યઃ અર્થ-ક્રિયાઓથી ઉપસમ પામવું,' 'નૈવધર્મોનવાધર્મો તૂર્ણો કિંચિદ્વિન્તયેત્ અર્થ-તે કેવળ ન ધર્મી તથા ન અધર્મી હોય, તુષ્ણી રૂપે તેણે કાંઈપણ પદાર્થનું ચિન્તન કરવું નહિ,' આ સ્મૃતવચનથી યોગીયતિ પુરુષને સર્વ કર્મની ઉપરતિનો ઉપદેશ કહેલો છે.

'નિત્યધ્યાન યોગ-પરાયણ યર્ષ,' આ વાક્ય વિષે નિદિધ્યાનુને ક્રિયા-અંતરંગે અત્યંતકાંક્ષ મિદ્ધ કરવા અર્થે 'નિરંતર' પદનો પ્રયોગ કરેલો છે એમ શ્રી ભાષ્યકારોએ વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તેથી નિરંતર યોગનંદા પરાયણ

યતિને મંત્ર, જપ આદિ પુણ્યકર્મોનું અનુક્રાંત અનુપપન્ન હોવાથી, તે પુણ્ય કર્મના ફળભૂત એવા પુણ્યચોકની ગતિ અસ્ત્ય મળવે નહિ તેથી જ 'હે કૃષ્ણ ? તે પુણ્ય કયા ગતિને પ્રાપ્ત થા' એમ અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.- ૩૭

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિઙ્ગનાભ્રમિત નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃપથિ ॥ ૩૮ ॥

અન્વ:- (હે) મહાવાહો, વ્રહ્મણ.પથિ વિમૂઢ અપ્રતિષ્ઠ (યતિ સ્વયમ્) ઉભયવિભ્રષ્ટ (મન, ઇન્દ્રિયાન્નેત્ર ઇવ કચ્ચિત્ નશ્યતિ ॥૩૮॥

અ- વળી હે પરાક્રમી દેવ ? બ્રહ્મમાર્ગ નિષે-નિપરીતભાવને પ્રાપ્ત થયેલ યતિ પોતે, જ્ઞાન વા કર્મના આયમનથી રહિત થવાથી, જ્ઞાન તથા કર્મ, ઉભયના ફળથી વિભ્રષ્ટિ મનો, વાયુ વડે છિન્ન થયેલ અંપ વાદળાની પેરે નાશ પામે કે નહિ ? ૩૮

વિ-વ્રહ્મણઃ પથિ=બ્રહ્મમાર્ગ નિષે, યોગનિષ્ઠા નિષે, વિમૂઢ=વિશેષે મૂઢ, અતિમધ્ય કર્મદોષવડે વિપરીતભાવને પ્રાપ્ત થયેલ, અર્થાત્ સમાધિ નિષ્ઠાથી ભ્રષ્ટ થયેલ

આ રીતે જે સમાધિનિષ્ઠથી પ્રત્યુત્ત હોય તે પ્રતિષ્ઠા-રહિત હોય -અપ્રતિષ્ઠ જેના વડે પ્રતિષ્ઠિત રહે તે આધાર (પ્રાણિષ્ઠા) તેથી રહિત, જ્ઞાન વા કર્મ ઉભય મધ્યે અન્યતરના આનંદનથી રહિત, ઉભયવિભ્રષ્ટ-યોગનિષ્ઠાથી પ્રત્યુત્ત થવાથી જનકજ્ઞથી ભ્રષ્ટ, તથા મર્વ કર્મના અન્યામ લીધે કર્મફળથી ભ્રષ્ટ, એ રીતે ઉભય પ્રકારની ગતિથી રહિત મનો, ઇન્દ્રિયાન્નેત્ર નશ્યતિ કચ્ચિત્-પૂર્વે ગમન કરનાર મેરમડાના મંથથી રહિત, પશ્ચાત્ ગમન કરનાર મેરમડાના મંથથી રહિત જે મધ્યવર્તી સ્વસ્થ-વાદળ (જગ્ર) વાયુ વડે છિન્નભાવને પામેન મનુ જેમ અપ્રતિષ્ઠા નિષે ચેતનાના સ્વસ્થ-વાદળે પ્રાપ્ત થાય, તેમ આ યતિ પુણ્ય

તેમ આ યતિ પણ નાશ પામે કિવા નહિ? (કથિત)

एतं मे सशयं कृष्ण छेदुर्महस्यशेषतः ।

त्वदन्य सशयस्यास्य छेत्तानुपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

અન્વ- (હે) કૃષ્ણ, મેં એતં સશયમ્ અશેષતઃ છેતું (ત્વમ્ એવ)

અર્હામિ અસ્ય સંશયસ્ય છેત્તા ત્વત્ અન્યઃ નહિ ઉપપદ્યતે ॥૩૯॥

અ. હે કૃષ્ણ ! મારા આ સશયનો નાશ કરવાને કેવળ તું યોગ્ય
હોય, નિઃશ્ચે, તારાથી અન્ય કોઈ આ મંશાનો નાશ કરવાને સમર્થ
ન હોય, ૩૯

વિ. હે કૃષ્ણ=સદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મન, મે=હારો, એતં=આ પ્રતિ-
પાદન થયન, અશેષતઃ=નિ શેષે છિન્ન થાય તે રીતે, છેતુ=શ્રુતિ, સ્મૃતિ
તથા યુક્તિથી નિરાકરણ કરવાને, અર્હસિ=તુજ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરરૂપ
હોવાથી સમર્થ હોય, જે સશયનો છેદ થાય તો મુમુક્ષુઓ નિર્ભય સતા,
સર્વ કર્મનો અન્યામ કરી યોગનિષ્ઠા વિગે પ્રવૃત્તિ કરે.

દેવો, વા ઋષિઓ વા મર્વજ મહાન પુરુષો, ત્હારા સશયનો છેદ
કરશે માટે તેમને પુણ્ય થટે એમ આશકા પ્રત્યે, 'ત્વદન્ય.' ઇતિ ઉત-
સાધવડે કથન કરે છે—

'તુ નિઃશ્ચે દેવો તથા મહર્ષિઓ મધ્યે આદિ પુરૂષ છુ' (૧૦-૨) કતિ
વચનથી કેવળ તુ દેવો તથા ઋષિઓ મધ્યે આદિ તથા સર્વરૂપ છે,
તારાથી અન્ય (ત્વત્ અન્ય) દેવ, વા ઋષિ, વા અન્ય કોઈ આ સશયનો
નિવર્તક (છેત્તા) સભવે નહિ (ન ઉપપદ્યતે)

'હિ 'તુ મેધાવી તથા સશયનો નિવર્તક છે,' (૧૮-૧૦) ઇતિ
વચનથી ત્હારું સર્વમશયતુ નિવતકપણુ શાસ્ત્ર-પ્રસિધ્ધ હોય, એ રીતની
પ્રમિદ્ધિ પ્રકાશ-વાચક પદ છે

અન્વ —ન્યામહિતિ બ્રહ્મા બ્રહ્મા હિ પર પરો હિ બ્રહ્મા । તાનિ વા
 ઇતાન્યવરાગિ તપાસિ ન્યામ એવ ત્યેચયત્ । નારાયણ ૦ ઉ ૦ ૭૮

અર્થ —સન્યાસ એટલે બ્રહ્મા, બ્રહ્મા એટલે પરબ્રહ્મ, નિશ્ચે
 બ્રહ્મા પરબ્રહ્મરૂપ હોય; તે આ અન્ય તપકર્મોની સન્યાસ અનુશ્ચ
 શ્રેષ્ઠ હોય, ' આ વચનથી સન્યામનું બ્રહ્મસ્વરૂપપણું સર્વ
 તપકર્મોથી શ્રેષ્ઠરૂપે હોનાનું શ્રુતિ-પ્રમાણ છે, તેમજ વળી 'વેદાન્તવિજ્ઞા-
 નસુત્તિધિતાર્થા સન્યાસયોગાદ્યતય શુદ્ધત્વા નારા ૦ ૧૨-૩, મુ ૦
 ૩-૨-૬ અર્થ -વેદાન્તવિજ્ઞાનથી સુનિશ્ચયત-અર્થનાન થઇ, યોગી-
 ઓના અતઃકરણ સન્યાસ-યોગથી નિર્મળ થવાથી, ' ઇતિ શ્રુતિ
 વચનથી સન્યામ-યોગનડે યુક્ત હોય તેવા યોગીઓને શુદ્ધ અતઃકરણ
 પણું તથા વેદાન્તના અર્થનું વિજ્ઞાનાપણું પ્રમાણ છે, વળી, જન તપ સત્ય
 તપ' ધૃતં તપ શાન્ત તપ નારા ૦ ઉ ૦ ૧૦ અર્થ -જન તપરૂપ હોય, સત્ય તપ
 હોય શ્રવણ તપરૂપ હોય, શાન્તિ તપરૂપ હોય, ' દમેન શાન્તા શિવમાચરન્તિ
 દમેન નાક મુનયોન્વવિદન્ । તસ્માચ્છર્મં પરમ વદતિ નારા ૦ ઉ ૦ ૭૬
 અર્થ -શમથી શાન્ત થઈ તેઓ કુમળા આચરણ કરે, શમથી મુનિઓ
 એ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું, તેથી શમરૂપ સાધનને શ્રેષ્ઠ કહે છે, ' દમેન
 વાવા કિલિયમવધુન્વન્તિ દમેન બ્રહ્મચારિણ સુવરગચ્છન્દમો મૂતાના
 દુરાધર્મ, નારા ૦ ઉ ૦ ૭૬ અર્થ -ધન્વિયોનુ દમન કરવાથી દમન કરનારના
 પાપોનો નાશ થઇ જાય, દમવડે બ્રહ્મચારિઓ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયલા,
 દમ જૂન-પ્રાણિઓને દુરાધર્મરૂપ હોય, ' સત્ય પર પ સત્યં સત્યન ન
 સુવર્ગાઞ્જાકાચ્યવન્તે વદાજન મતા હિ સત્યમ્ નારા ૦ ૭૯ અર્થ -
 મત્ય પરબ્રહ્મરૂપ હોય, પરબ્રહ્મ સત્યરૂપ હોય સત્યવડે કોપિ સ્વર્ગ લોકથી
 પ્રત્યુત્તિ થાય નહ સત્પુરુષોને સત્ય, ' ધર્ત્યાદિ શ્રુતરાકય-સમૂહવડે જન
 સત્ય જન, શાન્ત આદિ મુમુક્ષુઓના ધર્મોનું તપરૂપે હોનાનું પ્રમાણ છે

‘માનસં વૈ પ્રાજાપતયં નારાં ૭૯ અર્થ:-નિચ્ચે, મનની મમાધિ પ્રાજાપત્ય યરાંરૂપ હોય,’ ‘મનચેન્દ્રિયાણા ચ હોક્ષાપ્યં પરમં તપઃ અર્થ:-મન તથા ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા નિચ્ચે પરમ તપરૂપે હોય,’ ‘અશ્વમેધસદ્ગ્રાણિ વાજપેયશતાનિ ચ । એવસ્ય ધ્યાનયોગસ્ય કલ્ય નાર્હન્તિ પોન્દ્રીમ્ અર્થ:-સહસ્ત્ર અશ્વમેધ, તથા એ વાજપેય-યજ્ઞ, એક ધ્યાન-યોગની મોળમી કળાની પણ મમાન ન હોય,’ ઇતિ વચનોથી મમાધિ પરમતપરૂપે હોવાનું શ્રુતિ પ્રસિધ્ધ છે.

૫ળી ‘અયયથાંત્ર ઇત્યાચક્ષતે ગ્રમ્હચર્યમેવ ગ્રમ્હલોકં નિગત્તિ ગ્રમ્હચર્યે કનિઠયા ૭૧૦ ૮-૫-૪ અર્થ:-દ્રવે જેને યજ્ઞ કહે છે તેજ કેવળ બ્રહ્મચર્ય હોય, કેવળ બ્રહ્મચર્યનિઠાથી બ્રહ્મયોગ-પ્રાપ્તિ થાય,’ ‘અહિંસા પરમો ધર્મ યયા યાતિ ત્રિવિષ્ટપન્ અર્થ:-અહિંસા પરમધર્મરૂપ હોય જેનાવડે સ્વર્ગમિદ્ધિ થાય છે,’ ‘તપસામપિ સર્વેવા વૈરાગ્યં પરમં તપઃ અર્થ:-મર્વ તપ અધ્યે પણ વૈરાગ્ય પરમતપ રૂપ હોય,’ ‘સત્ય તીર્થક્ષમા તીર્થતીર્થમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ સર્વં ભૂતદયા તીર્થં તીર્થં માર્ગમેવચ અર્થ:-મત્ય તીર્થરૂપ હોય, ક્ષમા તીર્થ રૂપ હોય, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ તીર્થરૂપ હોય, મર્વ ભૂતો વિષે દયાભાવં, તીર્થ રૂપ હોય, તથા આર્જવતા પણ તીર્થરૂપ હોય,’ ઇતિ ગ્રમ્હિતિ તથા શ્રુતિવચનોથી મુમુક્ષુઓના બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મોની પરમમહત્તા પ્રસિધ્ધ છે; ૫ળી, વિધનવડે જેનો ધ્યાનયોગ નિનષ્ઠ થયલ તેવા જગદ્ગરત, વીતહન્ય આદિ પુરૂષો જન્માતર વિષે યોગને પાર પામેવા એમ વિષ્ણુપુરાણ યોગવાશિષ્ઠ આદિ ગ્રમ્હિતિ વિષે પ્રસિધ્ધ છે.

આ રીતે નિરૂક્તતક્ષણ મન્યામ, ઝનન, મત્ય, શમ, દમ આદિ ઉત્તમ તપકર્મો રૂપ બ્રહ્મચર્ય આદિ ઉત્તમ ધર્મોથી યોગીયતિ પણ ભલે વિશિષ્ટ હોય, તથાપિ કવચિત્ દુષ્કર્મ-વશાત્ યોગબ્રહ્મ ચાય તથાપિ બ્રહ્મ-વેતાને આ તથા પરલોક વિષે પણ કાષ્ઠ પણ અનર્થ-સિદ્ધિ થાય નહિ, એમ શ્રી ભગવાન હવે ‘પાર્યં’ ઇતિ મ ત્રાર્યવડે કથન કરી બોધ કરે છે—

શ્રી ભગવાન્ કહે છે—

પાર્થ નૈમેહનામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

અન્વ—(હે) તાત પાર્થ, તસ્ય ન એવ રહ ન અમુત્ર વિનાશ. વિદ્યતે

ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ પુરુષ દુર્ગતિં ગચ્છતિ ॥ ૪૦

અ—હે તાત અલ્પ ન ? જે સમાધિનિષ્ઠ હોય તેવા યોગીને આ લોક
વા પગલોક વિશે કાંઈ પણ હાનિ થાય નહિ. શુભકર્મ કરનાર કાંઈ પણ
પુણ્ય દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય નહિ ૪૦

વિ०—તાત—૨૧—દત્ત જ્ઞાનવિદ્યાનો શિષ્ય—પ્રશિષ્ય—ભાગ વિના—જે તેનું
(તનોતિ) સ મોધન—નાયક ૩૫, હે તાત પાર્થ ? તસ્ય—સમાધિ નિષ્ઠા વિશે
પ્રવૃત્ત થનાર, મન્યામ, ઝડપ, મલ, શમ દમ આદિ ઉત્તમ તપવડે
વિશિષ્ટ, જ્ઞાનયર્થી, અહિંસા આદિ વિશિષ્ટ ધર્મવાન્ યોગી—યતિને, રહ=આ
લોક વિશે, વિનાશ=શિષ્ટ પુણ્યોએ કરેલ નિન્દાથી પ્રાપ્ત થનાર પ્રતિષ્ઠા
ભગ૩૫ હાનિ

જે ઉપર કહેના શુભોપદેશ વિશિષ્ટ હોય તેવા યોગીપુરુષ દુષ્કર્મ
વશાત્ જનમાર્ગથી પ્રચ્યુત થાય, તથાપિ તેને પ્રતિષ્ઠા—ભગ૩૫ હાનિ
થાય નહિ, તે જ્ઞાનિષ્ઠા વિશે જ્ઞાનપુણ્ય આદિ વિશિષ્ટ—શુભોપદેશ પુરુષ, તથા
જ્ઞાનયર્થી આદિ ઉત્તમ ધર્મવત્તાનાળો હોય, એટલે તેને શિષ્ટ
પુરુષોની નિંદાનો પ્રમગ્ન કેમ જ થો ? જેમ વિધિથી સંપૂર્ણ—પૂર્વક શાળા
વિશે પ્રવેશ કરી અગ્નીપ્રાગ્નીયાન ચરકમ કરનાર યજ્ઞમાનને દેવવશાત્
કાંઈ વિધન પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ તે આગ્રાવાન્ હોનાથી, ગ્રાત્રિય—જ્ઞાનશ્રો
તેની નિંદા કરે નહિ, તેમ દુષ્કર્મ—વશાત્ પ્રાપ્ત થયેલ આધ્યાત્મિક આદિ
ઉપદ્રવોથી વિધન પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ તે સ્વધર્મનિષ્ઠ હોનાથી, શિષ્ટ—પુરુષો

તેની નિંદા કરે નહિ; એથી તે પુરુષને આંહી પ્રતિષ્ઠા-ભંગ રૂપ વિનાશ પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેજ રીતે આ યોગી કલ્યાણ-કર્મ કરનાર હોવાથી તેને પરચોક વિષે (અમુત્ર) દુષ્ટયોગિ તથા દુર્ગતિ રૂપ વિનાશ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

કોઈ પણ શુભ કર્મનો કરનાર (કલ્યાણકૃત) નિષ્ઠે, દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય નહિ; કિંતુ કેવળ મદ્ભગતિને પ્રાપ્ત થાય.

વળી શ્રુતિ વિષે આજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું છે—

‘ તદ્યઃહ રમણીયચરણા અમ્યાશોહયત્તે રમણીયાં યેનિમા
પદ્યોરેન્ બ્રાહ્મણયાનિ વા ક્ષત્રિયયોનિ વા વૈશ્યયોનિ વા ધાં. ૫-૨૦-૭

અર્થ:—જેઓ આ લોક વિષે સુંદર આચરણ કરનાર હોય, તેઓ નિષ્ઠે સુંદર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વા વૈશ્ય-યોગિને પ્રાપ્ત થાય; ’ અથવા

‘ અતિરુદ્ધાણરૂપસ્વાન્નિત્યકલ્યાણસંશ્રયાત સ્મતૃણા વરદત્વાન્ન
બ્રહ્મતન્મંગલં વિદુઃઅર્થ—તે અત્યંત કલ્યાણરૂપ, નિત્ય કલ્યાણના સંશ્રયરૂપ, તથા રમણ કરનારને વરદાન આપનારરૂપ હોવાથી બ્રહ્મતત્ત્વને મંગળરૂપ કહે છે, ‘ મંગલાના ચ મંગલમ્ અર્થ—તે મંગળવસ્તુ મધ્યે શ્રેષ્ઠ, ‘ પવિત્રમંગલપર અર્થ—તે પવિત્ર, મંગળરૂપ તથા શ્રેષ્ઠ હોય, ’ આ વચનોથી પરબ્રહ્મતત્ત્વ મંગળ સ્વરૂપે હોવાનું રમૃતિ પ્રમિદ્ધ છે;

કલ્યાણકૃત્=મંગળ-સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને (કલ્યાણ) આત્મ-સ્વરૂપે જે સાક્ષાત્કાર કરે તે (મંગલ+કૃત) બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ;

આ રીતનો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ, ભલે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વા અન્ય કોઈ જાતિનો હોય, તથાપિ તે યોગશક્તિને પ્રાપ્ત થઈ નરકને (દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ.

૧૩મરત આદિ સંબંધમાં આ સિદ્ધાન્ત પ્રમિદ્ધ છે એમ ‘ હિ, ’ પદવડે પ્રેસિદ્ધિપ્રાપ્ત કરેલો છે.

ધ્યાનયોગ આદિ વિષે જે યોગીપુરુષ પ્રવૃત્તિ કરે, તે કેવળ જ્ઞાનેતા ન થાય, કારણ કે જ્ઞાનેતાપણા વિષે ધ્યાનાભ્યાસ કર્યાનો અયોગ હોય, વેદાધ્યયનની ક્રિયા જે ધ્યાનયોગાભ્યાસ પણ કેવળ ક્રિયારૂપે હોય, અને તેને કાષ્ઠ પણ કર્મ કર્તવ્યરૂપે ન હોય', (૩-૧૭) તથા 'નૈવાસ્તિ ક્વિચિત્કર્તવ્ય' પૈ ગય ૪-૬ અર્થ -તેને કાષ્ઠ પણ કર્તવ્ય ન હોય, ' આ સ્મૃતિવચનોથી જ્ઞાનેતાને કર્તવ્યતાનો અભાવ પ્રમાદ છે આ વાત ન્મત્ય છે, જ્ઞાનેતાને અવશ્ય કાષ્ઠપણુ કર્તવ્ય હોય નહિ

ચક્ષુને જેમ રૂપ તેમ કૃતકૃત્ય જ્ઞાનેતાને બદાર તથા અદર મર્દન જ્ઞાનોપવબ્ધિ મિદ્દ હોય, તથાપિ આ મળધમા તુંને પુછીએ છીએ કે-

આત્માવા અરે દ્રષ્ટવ્યઃશ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યા સિતવ્યઃ

જુ ૪-૫-૬

અર્થ:- અરે આત્મા દર્શન, શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યામન વગેરે યોગ્ય હોય, ' આ શ્રુતિથી મુમુક્ષુને નિદિધ્યાસનતુ કર્તવ્ય રૂપે કથન કરે તુ છે તે શ્રવણસિદ્ધિ વા અશ્રવણમિદ્ધ-મુમુક્ષુને ઉદેશીને ? તે તુ કહે

આ ઉભયપક્ષમધ્યે દ્વિતીયપક્ષ મિદ્ધ ન હોય, વેદાતના અર્થવિચારથી જે રહિત હોય તેને આત્મ તથા અનાત્મ-વસ્તુના વિવેકવિભાગના જ્ઞાનનો અભાવ હોય તેથી તેને નિદિધ્યાસા અનુપપન્ન હોય.

તુ જો પ્રથમ પક્ષનો આગિકાર કરે તો તુંને પુછીએ છીએ કે-તે પુરૂષે શ્રવણઆદિથી આત્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોય વા, નહિ ?

આ ઉભય મધ્યે દ્વિતીયપક્ષ સિદ્ધ ન હોય; કેમકે જેને આત્મતત્ત્વનો માક્ષા-નકાર થયો ન હોય તેને નિદિધ્યાસા અનુપપન્ન હોય.

‘ નિશ્ચે, વિજ્ઞાતીય-પ્રતીતિના તિરસ્કારપૂર્વક મળતીય-પ્રતીતિવાળા વૃત્તિને નિદિધ્યાસા કહે, અને તે કેવળ આત્મતત્ત્વને અન્યદ્ પ્રકારે અણુનારને સિદ્ધ થાય; બીજા કોઈને સિદ્ધ ન થાય

જેમ ઘટ તથા પટના સ્વરૂપ તથા લક્ષણનું જેને જ્ઞાન મિદ્દ હોય તે પુરૂષને જ, ઘટની પ્રતીતિ પટની પ્રતીતિથી વિગ્નતીયરૂપે ન હોય એમ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય, તથા તે ઘટપટનું જેણે મર્દ્યન દ્વેષુ હોય તેનેજ તેના માક્ષાત્ અનુભવ મિદ્દ થાય, અન્ય કોઈને તે મિદ્દ ન થાય, તેમ આત્મ તથા અનાત્મ-વસ્તુના સ્વરૂપ તથા લક્ષણનું વિજ્ઞાન જેને સિદ્ધ હોય તેનેજ, આત્મ-પ્રતીતિથી અનાત્મ-પ્રતીતિ વિગ્નતીયરૂપે હોય એ ગીતનું જ્ઞાન મિદ્દ થાય, તેમજ તે ઉભયનો જેને સાક્ષાત્કાર થયલ હોય તેનેજ તે પ્રકારનું વિજ્ઞાન મિદ્દ થઈ શકે, અન્યકોઈને તે સિદ્ધ થાય નહિ.

જેમ કોઈ પણ પુરૂષ દષ્ટ-ગરુડની પેઠે અદૃષ્ટ મહાભેરુડની ભાવના કરાવી ન શકે, જેમ પિતાના સ્વ-પ આદિની ભાવના થઈ શકે તેમ પિતામહ મધ્યધમા તેની ભાવના થઈ ન શકે, તેમ જેને આત્મતત્ત્વનું વિજ્ઞાન અમિદ્દ હોય, જે તેના અનુભવથી રહિત હોય, તેને આત્માનુભવનો અભાવ હોય, એટલે પોતા વિશે આત્મ-ભાવના અનાત્મ વસ્તુની પેઠે કરવાને અમર્થ થાય નહિ.

આમ હોનાથી, અનાત્મ-વસ્તુના જ્ઞાનની પેરે આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપનું અભ્યસાન સિદ્ધ થયત હોય તેવા લક્ષણવાળા પુરૂષનેજ નિરૂક્તલક્ષણ અમાધિ તથા નિદિધ્યામા કર્તવ્ય રૂપે હોય.

‘તમેય ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજાકુર્વોતિ વ્રાહ્મણ ષુ. ૪-૪-૨૨ અર્થ-જ્ઞાની બ્રાહ્મણે (બ્રહ્મ પદ્મ પુરૂષ) તે આત્મતત્ત્વનું જ વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પ્રજાવાન્ થવું,’ ‘તમેવૈક જાનય આત્માનમન્યા વાચો વિમુચય મુ. ૨-૨-૫ અર્થ-કેવળ તે એક આત્માનેજ જાણે, અન્યવાણીનો ભાગ કરે,’ આ રીતની ઉક્તિ કરી, જેમને નિરૂક્ત-લક્ષણ આત્માનું વિજ્ઞાન સિદ્ધ થયત હોય, કેવળ તેમના પ્રત્યે ‘ઓમિત્યવ ધ્યાયય આત્માન મુ’ ૨-૨-૬ અર્થ-આત્માનું ઓંકાર સ્વરૂપે ધ્યાન કરે, ‘આ શ્રુતિથી આત્મધ્યાનનું વિધાન કરે છે

આત્મવેત્તાને ધ્યાન અથવા મમાધિનુ શુ પ્રયોજન હોય? આમ માનવુ નહિ; કારણ કે આત્મજ્ઞાન કાષ્ઠપથ પ્રતિમંધ વિના મિદ્ધ થાય તે અર્થે ધ્યાન તથા સમાધિ અનિવાર્ય કારણરૂપે હોય, ‘મર્મ તથા હું કેવળ બ્રહ્મરૂપ છીએ,’ એ રીતનુ સર્વ જગત્ તથા પોતાના આત્માનુ કેવળ બ્રહ્મરૂપે હોવાનુ ચિન્તાન, તથા કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે અપ્રતિબદ્ધ-આત્મતાજ્ઞાન, ધ્યાન તથા સમાધિ વિના કેવળ શ્રુતિમાત્રથી મિદ્ધ થાય નહિ.

‘સમાહિતો મૃત્વા આત્મન્યેવાત્માનં પश्यति सर्वमात्मान पश्यति

જી. ૪-૧-૨૩

અર્થ—સમાહિત—ચિત્તવાળો થઇ, આત્માવિષે (બ્રહ્મવિષે) આત્માને જુવે મર્મજગતને આત્મસ્વરૂપે જુવે, આ શ્રુતિવચનથી બ્રહ્મવેત્તાને કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ વિષે અપ્રતિબદ્ધપૂર્વક આત્મ-સાક્ષત્કાર તથા સર્વાત્મસિદ્ધિ થાય તે માટે શ્રુતિ સમાધિનુ વિધાન કરે છે.

તાત્પર્ય—આથી બ્રહ્મવેત્તાને પણ કાષ્ઠ પથ પ્રતિમંધ વિનાનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય તે માટે નિદિધ્યામા આદિ અવસ્થા કર્તવ્ય ૩૫ હોય એમ તાર્પર્ય સિદ્ધ થાય છે.

અવ-મમાધિનુ સેનન કરનાર બ્રહ્મવેત્તાને દુષ્કર્મ-વશાત્ મમાધિ વિષે વિધન પ્રાપ્ત થાય, અને તદનન્તર તેનુ મૃત્યુ થાય તથાપિ તે યોગીની દુર્ગતિ ન થાય, કિંતુ સહગતિ થાય એમ હવે ‘પ્રાપ્ય’ ઇતિમંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે:-

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુપિત્વા સાશ્વતી સમા ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગૈહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અન્વ—(યોગમાર્ગે પ્રવૃત્તઃ બ્રહ્મચિત્ત યતિ અપાસયોગસસિદ્ધિઃ

સન્ મૃત્વા) પુણ્યકૃતામ્ લ્લોકાન્ પ્રાપ્ય (તત્ર) સાશ્વતી-
સમા ઉપિત્વા શુચીનામ્ શ્રીમતા (ચ) ગૈહે યોગબ્રહ્મઃ
‘અભિજાયતે ॥ ૪૨ ॥

અ- યોગમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલ બ્રહ્મવેત્તા યોગી યોગસંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના મૃત્યુ પામે, તો તે મદાન્ લોકને પ્રાપ્ત કરી, ત્યાં અનેક વર્ષો નિવાસ કરી ત્યાના બોગો બોગવી, બોગક્ષયાતે આ લોક વિષે પવિત્ર તથા ભાગ્યવાન્ ગૃહસ્થના વંશ વિષે આ યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુનઃ જન્મ પામે છે ૪૧

વિ- પુણ્યજ્ઞાતમ્=અશ્વમેધ આદિ મદાયજ્ઞો કરનાર નેજે પ્રાપ્ત થાય તે મદાન્ લોકને,

દાશ્વતો=અનેક; મમાઃ=મ વત્સરો. ડપિન્ના=ત્યા નિવાસ કરીને; અર્થાત્ તે લોક મંબંધી બોગોનો અનુભવ કરીને; શુચિનામ્=થોનિ, ખીજ, કર્મ આદિ શુદ્ધિવાળા; શ્રીમનામ્=ભાગ્યવાન્ ગૃહસ્થોના; ગેહે=વંશ વિષે; અભિજાયતે=સમુત્પન્ન થાય છે.

યોગમાર્ગે વિષે પ્રવૃત્તિ કરનાર બ્રહ્મવેત્તા યોગી યોગસંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વિના મૃત્યુ પામે તો 'વાજિગેધસહસ્રાણિ રાજસૂયજતાનેચ । યોજપેયસહસ્રાણિ અશ્વમેધજતાનેચ ॥ એકસ્ય જ્ઞાનયોગસ્ય કર્ણં નાર્હતિ ષોડશીમ્ ॥ મનનચેન્દ્રિયાણાં દ્યોકાગ્રં પામં તપઃ ॥' અર્થઃ-મદસ્ત્ર વાજિમેધ-યજ, સો રાજસૂય-યજ, સદસ્ત્ર વાજપેય-યજ તથા સો અશ્વમેધ કરે, તથાપિ તે એક જ્ઞાનયોગી સોળમી કળાની પણ સમાન ન હોય; મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા તે પરમ તપરૂપ હોય, આ સ્મૃતિ વચનાનુસાર અશ્વમેધ આદિ કેટલિકતુની અપેક્ષાએ જ્ઞાનયોગી કળા લેશ અધિક મદાન્ પુણ્યકર્મરૂપે તથા પરમ તપરૂપે પ્રસિદ્ધ હોય, તેથી તે યોગરૂપ પુણ્યકર્મના જ મહિમાથી, મદાન્ લોકોને પ્રાપ્ત થાય; તે લોકો વિષે બોગો બોગવી બોગક્ષય થતાં તે યોગબ્રહ્મ, આ લોક વિષે પુનઃ શુદ્ધ તથા ભાગ્યવાન્ ગૃહસ્થના વંશ વિષે સમુત્પન્ન થાય; કિંતુ જે કર્મ બ્રહ્મ હોય તેની આ રીતની ગતિ ન થાય.

કર્મિંષ્ઠ પુરુષને કર્મબંધન થાય તો તેથી તેને પુણ્યલોક-પ્રાપ્તિ, તથા શુચિ અને શ્રીમાન્ પુરુષના વંશ વિષે જન્મ થાય નહિ; તૈલપાકવત્

સાગોપાગ કર્મસિદ્ધિ થયલ હોય તોજ કર્મનું ફળ અવશ્ય-ભાવિ હોય, આવો યોગી સંજ્ઞાધર્મા કાઈ નિયમ ન હોય; તેવિધે તે દેવતાઓના દર્શનની પેરે જેટલું જેટલું યોગાનુશ્રાન કરેય હોય તેનું તેટલું તેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય; તેથીજ યોગવ્રત થાય તથાપિ યોગીને પુણ્યલોક-પ્રાપ્તિ તથા શુચિ અને શ્રીમાનતા કુળ વિષે જન્મ મિદ્ધિ થાય છે ૪૧

અવ-‘મનોહરાણા મોજ્યાના યુવતીનામ્ ચ વાસસામ્ । વિ
તસ્યાપિ ચ સાન્નિધ્યાચ્ચલેચ્ચિત્તં સત્તાપિ ॥ તત્સાન્નિધ્યં તત-
સ્ત્યક્ત્વા મુમુક્ષુ દૂરતો વસેન્ ॥ અર્થઃ—મત્પુરુષોને પણ, મનોહર
ભોજન, તથા યુવતીઓના વચ્ચે તથા વિત્તની સાન્નિધ્યતાથી ચિત્ત
ચલાવમાન થાય તેથી તેની સાન્નિધ્યતાનો ત્યાગ કરી મુમુક્ષુએ
તેનાથી દૂરવાસ કરવો,’ આ ન્યાયવડે ટ્રેણ વિષયની માન્નિધ્યતાથી
વિશ્લેષપણું સિદ્ધ થાય તેથી શ્રીમાનતા વશ વિષે મમુત્પન્ન એવા
તે ઉત્તમ ભક્તયોગીને વિષયભોગની અનુપકિતથી, રાગદ્વેષ આદિના
લીધે મન ક્ષોભ થયા વિના, વિવેક, ધૈર્ય આદિનો વિજ્ઞાન
યોગ પુનઃ શીઘ્રતાથી સિદ્ધ ન થાય, નેથી યોગસિદ્ધિ થનામા કાળવ્યવધાન,
સદન ન કરતો મતો તે કેવળ યોગીના વશ વિષે જન્મ લે છે, એમ આવે
‘અથવા’ ઇત્યાદિ વચનવડે કથન કરે છે—

અથવા યોગીનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

અન્વ-પ્રથવા ધીમતામ્ એવ યોગીનામ્ કુલે ભવતિ ઈદૃશમ્ યત્
જન્મ एतत् हि लोके दुर्लभतरम् ॥ ४२

અ—અથવા શ્રીમત્થી વિલક્ષણ એવા, દરિદ્ર, પવિત્ર, કેવળ જ્ઞાનવંત

યોગીઓના કુળ વિશે તેનો જન્મ થાય, આ રીતનો જન્મ નિશ્ચે, આ
બોલે વિશે અત્યંત દુર્લભ હોય છે ૪૨

વિ-અથવા શ્રીમંત પુરુષોથી વિવક્ષ્યુ એવા, દરિદ્ર, પવિત્ર, કેવળ
જ્ઞાનવત યોગીઓના કુળ વિશે તેમનો જન્મ થાય, અથવા, બ્રહ્મવેતા યોગી
પોતાના મૃત્યુકાળે જો પૂર્વજન્મના કર્મવશાત્ દૃઢ્ય વિશે વિવચની ભોગે-
ચ્છાવાળો હોય, તો પુણ્યકર્તાઓને જો મદાનુ સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત
થાય તે વિશે ભોગ ભોગી, કર્મગેવના ભોગ અર્થે શ્રીમાનના વશ વિશે
જન્મ પામે, અને જો મૃત્યુકાળે, ચિત્તને પવિત્ર કરનાર અત્કર્મ-વિશેષ
લીધે તીવ્ર મોક્ષેચ્છા તથા વેરાગ્યનો વેગ દૃઢ્ય વિશે ઉત્પન્ન થાય તો તે
યોગી થાય.

‘ભયવા’ પદમાં ‘અય’ શબ્દ આનન્તર્યવાચક, તથા ‘વા’ શબ્દ
નિશ્ચયવાચક છે; દેહપાતાન્તર તેની કેવળ જાતી, (ધામનામ્) જ્ઞાનયોગનિષ્ઠ
પુરુષોના કુળ વિશે ઉત્પત્તિ થાય છે (ભવતિ)

કેવળ સ્મરણિષ્ઠાવાળા જ્ઞાનીઓના કુળ વિશે, મૃત્યુ પશ્ચ ત્ કાષ્ઠ પશુ
અતર વિના તે રીતના વેગાગ્ર તથા મોક્ષેચ્છાના વેગાનુરૂપ જો જન્મ
પ્રાપ્ત થાય, તે (યત્ સ્વર્ગ) નિશ્ચે અત્યંત દુર્લભ હોય, (કુલમતર)

નિશ્ચે, શૃદ્ધરથોને જ્ઞાનિપણુ દુર્લભ હોય, તેમાં પણ સોકાત્મ તથા
યોગ્યન્તર ને પ્રાપ્ત થયા વિના કાષ્ઠ પશુ જાળ-વ્યવધાન વિના, તે રીતના
કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠના કુળ વિશે જો જન્મ થાય તે તો અત્યંત દુર્લભ હોય,
અર્થાત્ તે જન્મ અત્યંત મદાનુ તપવટે પ્રાપ્ત થાય, અદ્ય તપવટે તે પ્રાપ્ત
ન થાય, તેથીજ તે જન્મ દુર્લભતર હોય એમ ભિક્ષિત કરેલી છે, કેવળ
જ્ઞાનિ-શૃદ્ધરથના કુળ વિશે યોગભૂષ્ટ પુરુષો જન્મ થાય એમ જો કશું તે
ઉપપન્ન ન હોય, કારણ કે શૃદ્ધરથાત્રીઓને બ્રહ્મજ્ઞાન તથા જ્ઞાનોત્પત્તિના
અધિકારનો અમંભવ હોય છે,

યતિ અને તેમાં પરમદંશ હોય તે વિનાના અન્ય કોઈને તે અપ-

રોક્ષતાનં સિદ્ધ યાય નહિ, જે શમ, દમ, વૈરાગ્ય, મન્યામ આદિ અતરંગ સાધનોથી શૂન્ય તથા બહિર્મુખ હોય, તેને શ્રવણઆદિ વડે અપરોક્ષ જ્ઞાન મળવે નહિ, કશું છે કે,—

‘ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं वेदान्तश्रवणादेना जायत परमहंसस्य
यते मुख्याधिकारेण न श्रमान्तरनिष्ठस्य ॥

અર્થ—મુખ્ય અધિકારીરૂપ પરમહંસ-યોગીને વેદાન્ત-શ્રવણઆદિ વડે બ્રહ્મ તથા આત્મતત્ત્વની એકતાનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તે આશ્રમા તગ્નિષ્ઠ હોય તેને પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી તે ગૃહસ્થાશ્રમીઓને જ્ઞાનનો અભાવ હોય એટલે તેને યોગનિષ્ઠ તો કયાથી મિદ્ધ હોય? એમ હોય તો, જે કર્મયોગીઓ (યોગીના) કર્મગાઆર્થના જ્ઞાનથી સંપન્ન હોય (ધોમતામ્) તેના કર્મયોગીના કુળ વિષે તેનો જન્મ થાય એમ અમે કહીએ છીએ,

આમ કહેતું યુક્ત ન હોય જે આમ હોય તો શ્રોત્રિયકુળ વિષે જન્મને તે કુળનારૂપણનો અભાવ-પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી સત્કર્મ શ્રોત્રિયકુળ વિષે જન્મ સાધારણરૂપે થાય તેથી,

‘रमणीचरणा रमणीया योनिमापद्यन्

અર્થ—મુદ્દર કર્મ કરનાર મુદ્દર યોનિને પામે, આ ભૂતિઅનુમાર જે જે સત્કર્મવંત હોય તે તે કેવળ શ્રોત્રિયકુળ વિષે જ જન્મને પ્રાપ્ત કરે તેથી આવો જન્મ દુર્લભ હોવાનું અનુષપન્ન હોવાથી, પ્રમથેન અર્થાપતિ પ્રમાણરૂડે કેટલાયક શુદ્ધાત્મક ગૃહસ્થાશ્રમીઓને પણ ઇશ્વર પ્રમાદને લીધે જ્ઞાન તથા જ્ઞાનયોગિપણ મિદ્ધ થતું યોગ્ય થયું, નહિ તો વમિષ્ઠ, અગત્યાદિ તથા જનક અને અશ્વપતિ આદિ નથા પ્રાચીન તથા આધુનિક વાચસ્પતિ ખડનકાગ આદિ અનાત્મજ્ઞાનો પ્રસંગ આવે

જે એમ હોય તો, 'અચાતઃ અર્થઃ દદે એથી,' આ બ્રહ્મ મુત્ર-વિગે રહેલ 'અચ' શબ્દવડે સૂચિત શ્રવણ-સાધનથી (શ્રમાદિ) ગદિત હોય તથાપિ શ્રવણ આદિથી જ્ઞાનમિદ્ધ થાય તો 'અચ' શબ્દની અનર્થતા મિદ્ધ થાય આમ શંકા કરવી યુક્ત ન હોય; કારણ કે જન્માતર વિગે, શમ દમ, મ-ધ્યામ આદિ માધન સંપન્ન કહેલા હોય તેથી જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય એમ અનુમાન થવાથી 'અચ' શબ્દની અર્થવત્તા ઉપપન્ન હોય, શમ, દમ, સ-ધ્યામ આદિ ઉત્તમ માધનની પેરે, શ્રવણાદિ-જન્યજ્ઞાન વડે તેઓને તેજ જન્મવિગે મુક્તિ મિદ્ધ થાય તો પછી તેને પુનઃ જન્મની વાત કેમ ધટે ? આમ કહેવું યોગ્ય ન હોય; કારણ કે તેવા શમ, દમ આદિ માધનો મ પન્ન હોય, તથાપિ પ્રતિબંધ વશાત્ તેમને સમ્યજ્ઞાન અનુપપન્ન હોવાથી મોક્ષનો અમંભવ હોય, તેથી જીજ્ઞ જન્મ વિગે તે પ્રતિ બંધ નિવૃત્ત થતા સમ્યજ્ઞાન, તથા યોગનિષ્ઠા અને પરમ-ઉપશાંતિ પણ સંભવે; અર્થાત્ જ્ઞાતસ્વાપિ જાયતે અર્થઃ-તેને પણ કંમથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, આ રીતના રમૃતિવાક્યશેષ અનુમાર કંમથી અર્થાત્ આશ્રમ કંમ, વા જન્મ-કંમ, વા ચિત્તપારિપાક-કંમથી, ભલે તે પુરુષ અન્ય આશ્રમવાન હોય, તથાપિ તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

જે આમ હોય તો તેમને વ્યુત્થાન-પ્રમંગ પ્રાપ્ત થાય ? આમ પણ કહેવું યુક્ત ન હોય, કારણ કે વિગેના અનુભવ કરાવનાર કંમવડે વ્યુત્થાનનો નિરોધ (ઉત્પન્ન) સંભવે, અને જો નિરતર બ્રહ્મનંદ થઈ નિત્યાનંદ રૂપ અમૃત રમનુ પાન કરે તેમને મંન્વામવડે કાર્ષ્ણ્ય માધ્યકો ન હોય તેથી તેમને વ્યુત્થન-પ્રમંગ કંમજ પ્રાપ્ત થાય ?

જે આમ હોય તો વિગેવાનુભૂતિને તથા બ્રહ્માનુભૂતિને પરસ્પર વિરોધ હોય તેથી તેમને એક-અધકરણ-પણું ન ધટે એમ પણ કહેવું યોગ્ય ન હોય; કારણ કે નેમની દૃષ્ટિએ વિગેવાનુભૂતિ આભામ કોપે દોવાયો, રચનવત્ તેનું મિથ્યાપણું ઉપપન્ન હોય.

જે આમ હોય તો વ્યવહાર-લોપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ? એમ પણ

શંકા યુક્ત ન હોય; કારણ કે કવચિત્ ક્રિયા કરે, કવચિત્ ન કરે, તથાપિ તેઓ સર્વ પદાર્થ ને મિથ્યારૂપે જાણે, એટલે તેમને પ્રત્યવાય આદિ અનર્થ અસિદ્ધ હોય; વળી,

શૌચમાચમનં સ્નાનં ન તુ ચોદનયાચરેત્
અન્યાંશ્ચ નિયમાન્જ્ઞાની યથાદં સ્વીલયશ્વરઃ॥

અર્થ:—જેમ હું ઇશ્વર લીધા-રહે શૌચ આદિ કર્મ કરું છું તેમ જ્ઞાની એ પણ શૌચ, આચમન, સ્નાન તથા અન્ય વિધિઓનું ચોદનાવૃત્તિવડે આચરણ કરવું નહિ, આ સ્મૃતિવચનથી ઇશ્વર-રત જ્ઞાની પણ વિધિ તથા તેના નિયમનો ભંગ કરે, તો તેથી તેને દોષ પ્રસક્ત થાય નહ એમ પ્રતિ-
પાદન કરેલું છે.

૪૨

અવ—‘શિલાઞ્જવૃત્ત્યા પરિતુષ્ટચિત્તો ધર્મ મહાન્તં વિરજં જુષાણઃ।

મય્યર્પિતાત્મા ગૃહૅવ તિષ્ઠન્નાતિપસક્તઃ સમુપતિ શાન્તિમ્૥

અર્થ:—શિયો-ઞ્જવૃત્તિ વડે, અર્થાત્ ક્ષેત્ર વિષે પડી -હેય ધાન્ય કણોનું ભક્ષણ કરીને જેનું ચિત્ત પરિતુષ્ટ થયેલ હોય, જે વેરાગ્ય રૂપ મહાન્ ધર્મનું સેવન કરતો હોય, જેણે પોતાનું ચિત્ત મારા વિષે અર્પણ કરેલ હોય, તેવો પુરૂષ, અતિ પ્રમાદકતવાળો ન હોય તો તે ગૃહસ્થ શ્રમ વિષે રહીને પણ જ્ઞાનને સમ્યક્ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરે છે, ‘ઇત્યાદિ વચન પ્રમાણનાથી લક્ષકોટિ ગૃહસ્થાચારી મધ્યે જે કેાન ઇશ્વરપ્રસાદનો પાત્રોબૂત હોય, તેવો ગૃહસ્થ જ્ઞાની તથા જ્ઞાનયોગી થાય તેથી; યોગબ્રહ્મ પુરૂષ શીઘ્ર યોગસિદ્ધિ થાય તેઅર્થે કેવળ જ્ઞાની-ગૃહસ્થો (યાગિના) ના ગૃહ વિષે જન્મ પ્રાપ્ત કરે એમ અભિકાંક્ષ કરવું ધરે; કેવળ આજ અર્થનું તત્ત્વ ઇતિ મતાર્થવડે કથન કરી રૂપ ટાકણ કરે છે.—

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગ લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે તત્તો ભૂય સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥ ૪૩ ॥

અન્વ—તત્ર (સઃયોગી) પૈર્વદેહિકમ્ બુદ્ધિસંયોગં લભતે તતઃ (હે)
કુરુનન્દન સંસિદ્ધૌ મૂયઃ ચ યત્તે ॥ ૪૩ ॥

અ—ત્યા જન્મ પ્રાપ્ત કરી તે યોગી પુરુષ, પૂર્વજન્મ વિષે અનુધ્યાન કરેલ અવશ્યાદિવડે મલવતા શુદ્ધિસંયોગને પ્રાપ્ત કરે છે; હે કુરુનન્દન ? તે પછી તે જ્ઞાનનસિદ્ધિ અર્થે પુનઃ પ્રયત્ન કરે છે ૪૩

વિ-તત્ર=જ્ઞાનવત યોગીઓના કુળવિષય; પૈર્વદેહિક=પૂર્વ દેહ વિષે, ઉત્પન્ન અર્થાત્ પૂર્વ જન્મ વિષે અનુધ્યાન કરેલ અવશ્ય આદિ વડે સંલવતા જ્ઞાન-યોગી વડે તથા પિતા આદિ વડે ઉપદેશાયત્;

યોગીઓના કુળ વિષે જન્મ પ્રાપ્ત કરીને તે યોગીપુરુષ પૈર્વદેહિક શુદ્ધિસંયોગને પ્રાપ્ત કરે છે.

પિતા જે ધર્મવાળો હોય તેજ ધર્મનો ઘણો ભાગે પોતાના પુત્રને ઉપદેશ કરે તે વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે.

તં=જે શુદ્ધિસંયોગનું પૂર્વજન્મ વિષે અનુધ્યાન કરેલ હોવાથી, અગ્નિ વત્ત જે અંતર્લીન રહેલ હોય, અને જે બ્રહ્મવેત્તા રૂપ પિતાએ જેનાતવાદ્યોવડે વ્યક્તીભૂત કરેલો હોય તેવો; બુદ્ધિવયોગ=પરાવર-સ્વરૂપનો એકનાના પ્રવેદન રૂપ જ્ઞાન; (બુદ્ધિઃ) તે કેવળ જ્ઞાનરૂપ સમોચીન યોગ; અર્થાત્ મુક્તિમિદ્ધિ વિષે પરમ ઉપાયરૂપ, તેને; અર્થાત્ જ્ઞાનયોગને, લભતે=કેવળ પૂર્વજન્મ વિષે અનુબદ્ધ રૂપે હોવાથી, આ જ્ઞાનયોગને કેવળ અસ્પૃક્ષાલીય સ્વરૂપ-ઉપદેશ વડે પ્રાપ્ત કરે છે.

પુરુષ મમ્યજ્ઞાન સંપાદન થયા વિના એટલાથીજ કૃતાર્થ ન થાય, માટે મુમુક્ષુને તે અવશ્ય મપાદન કરવું જોઈએ એમ 'યત્તે' ઇતિ ઉત્તરાર્થ વડે કથન કરી મૂચને કરે છે; તત્=પિતા આદિ પાસેથી જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી; સંસિદ્ધૌ જ્ઞાન સમ્યક્-પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે નિમિત્તે; મૂયઃ-પુનઃ આ જન્મ વિષે પણ યત્તે=પ્રયત્ન કરે છે;

અથવા તેજ સંસ્કારવેગથી જ (તતઃ) અધિકતર (મૂયઃ) યતન કરે છે, અને કાષ્ઠ પશુ પ્રતિબંધ વિના જ્ઞાન મિદ્ધ થાય તે અર્થે (સસિધ્વી) પૂર્વે ગુરુએ ઉપદેશ કરેલ રીત વડે પૂર્વવત્ નિયમવડે નિત્ય નિરંતર સમાધિ કરે છે.

૪૩

અથવા તમે અભાધિનું નિરંતર અનુષ્ઠાન શું કામ કરશું? તેના કારણે ' પૂર્વાભ્યાસેન ' ઇતિમંત્રાર્થ વડે કથન કરે છે—

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

અન્વ—તેન એવ પૂર્વાભ્યાસેન (યોગશ્રદ્ધ. યતિઃ સ્વયમ) અવશઃ

અપિ દ્વિયતે (તસ્માત્ એવ મૂયઃ યતતે) યોગસ્ય જિજ્ઞાસુઃ

અપિ શબ્દ બ્રહ્મ અતિવર્તતે ॥ ૪૪ ॥

જ-કેવળપૂર્વતા તેજ અભ્યામયોગવડે તે યોગશ્રદ્ધ યોગી પોત અનિષ્ઠાએ પશુ જવાતકારે કેવળ યોગનિષ્ઠા વિષે સ્થાપિત કરાય, તેથી જ તે અધિકતર પ્રયતન કરે છે; પરબ્રહ્મનસ્વને જાણનાની ઇચ્છા-વાળો હોવા છતાં સુમુક્ત, વેદ તથા વેદોક્ત કર્મનો મન્યાસ કરી કેવળ શ્રવણાદિ વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૪૪

ત્રિજ દ્વિ-જે કારણથી; પૂર્વાભ્યાસેન=પૂર્વજન્મવિષે, શ્રદ્ધા, તીવ્ર મોક્ષેષ્ઠા તથા અન્યંત વૈરાગ્યવડે ચિરકાલપાત તથા નિત્ય નિરંતર નિયમવડે કરેલ સમાધિની સંતત આરૂતિ, તે વડે. તેન એવ-સરગરામક શુદ્ધિ વિષે સ્થિતિ કરનાર અભ્યામ-વેગવડે સઃ—યોગશ્રદ્ધ યતિ અવશઃ અપિ-વિના મરણએ પશુ, દ્વિયતે-જવાતકારે યોગનિષ્ઠા વિષે સ્થાપિત કરાય; કિંતુ કર્મનેષ્ઠા વિષે અથવા વિષય-ઓગનિષ્ઠા વિષે તે નિર્લિપ કરાય નહિ.

તે યોગશ્રદ્ધ યોગી પૂર્વજન્મના સંસ્કાર-વેગે કરીને મર્વજ્ઞોનો વિધિ

પડે ત્યાગ કરતા, બ્રાહ્મકારે યોગનિષ્ઠા વિશે જ સ્થાપિત કરાય, અને તેથી જ જ્ઞાન-મંસિધિ અર્થે પૂર્વે કરતાં અધિકાર ચત્ન કરે છે; આ રીતે પૂર્વના વાક્ય સાથે અન્યથા કરવો.

‘ અહરહ સંધ્યામુપાસીત

અર્થ:—પ્રત્યેક દિવસ મધ્યોપાસન કરવું.’

‘ ઉદેતિસૂર્યે પ્રાતર્જુહોતિ

અર્થ:—સૂર્યોદય થના પ્રાત્ર કાળે યજ કરવો.’

‘ દર્શપૌર્ણમાસામ્યાં યજેત

અર્થ:—અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણમાસના યજો કરવા.’

‘ યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ.

અર્થ:—યાવજ્જીવિત યજ્ઞ ત અગ્નિહોત્ર થત કરવો,’

‘ શ્રોતચાપિતથા સ્માર્ત કર્માલમ્બ્ય વનેષ્વિજઃ તથ્વિહીનઃ પતત્યે
વ હ્યાલમ્બરીહિતાન્ધવત્ ।

અર્થ:—શ્રાવ તથા સ્માર્ત કર્મનું અવલંબન કરી બ્રાહ્મણે વર્તન કરવું; આપ બગદિત અથ પુરુષની પેરે જે તે કર્મોથી રદિત હોય, તેનો અવસ્થ નરકવાસ થાય છે, ‘ ઇત્યાદ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના ઉપદેશનો કેવળ અનાદર કરી બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મ-સંપન્ન) મનો, શ્રાવ તથા સ્માર્ત મર્મ કર્મોનો સંન્યાસ કરી, આ પુરુષ કેવી રીતે કેવળ યોગનિષ્ઠાવિષે પ્રવૃત્તિ કરે ? આ આશંકા યુક્ત ન હોય; કારણ કે—

‘જન્માંતરસદસેષુ બુદ્ધિર્યમ વેત્તા પુરા । તામેવ મજતે જન્તુરુપ-
દેશો નિરર્થકઃ ॥

અર્થ:—પૂર્વે સદસ્વજન્મ તર વિષે બુદ્ધિની જે બાવના થયેલ હોય, તેજ બાવનાનું પ્રાણિયો સેવન કરે; તેથી ઉપદેશ કેવળ નિર્ર્થક હોય.’

‘આરીત વડે, જન્માંતર વિષે તે કર્મી હોય, તો તે કર્મ વિષે અભિરત થાય, કર્મી હોય તો કર્મરત, પાપી હોય તો પાપરત, ભક્ત હોય તો ભક્તિરત, શાન્તી હોય તો શાન્તરત, અને યોગી હોય તો યોગીના સંસ્કારાનુરૂપ યોગરત થાય; આ રીતે સંસ્કાર વિના કાંઈ પણ પુરુષ ઉપદેશ-તત્પર થઈ શકે નહિ, તે જ રીતે આ પુરુષ પણ વેંશાઆદિ સર્વનું અધ્યયન કરી તથા તેના અર્થનો વિચાર કરી, ન કર્મણા ન પ્રજયા કેવલ્ય, ૨ અર્થ-કર્મ તથા પ્રજા વડે,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ વાક્યો વડે કર્મના મોક્ષ-સાધનપણાનો નિર્ણય કરી, પૂર્વજન્મના જ્ઞાનયોગાભ્યાસના મંસ્કાર-વેગથી સર્વ વૈદિક કર્મોનો સંન્યાસ કરી, કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠા વિષે સ્થિતિ કરે તેમાં શુ આશ્ચર્ય ?

મુમુક્ષુ પણ, સર્વકર્મનો સંન્યાસ કરી કેવળ શ્રવણાદિ વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ દવે ‘જિહ્વાસુઃ’ ઇતિ ઉત્તરાર્ધ વડે કથન કરે છે—

યોગસ્ય=શ્રવણાદિ વડે ઉત્પન્ન થયેલ વિજ્ઞાનથી યુક્ત એવા યોગીને આત્મભાવ તથા બ્રહ્મભાવ સાથે યુક્ત કરે તે, (યોગઃ) અર્થાત્ તે ભાવને પ્રાપ્ત કરાવનાર નિર્વિશેષ પરમાત્મારૂપ પરબ્રહ્મતત્ત્વ, તેનો જિહ્વાસુઃ=બ્રહ્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળું મુમુક્ષુપુરુષ, સદ્વ્યક્ત વેદ;

પરબ્રહ્મતત્ત્વનો જિહ્વાસુ મુમુક્ષુ પણ કેવળ મોક્ષની શામનાથી યુક્ત થઈ, વેદ, તેનો ઉપદેશ, તથા તે વડે પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય કર્મનું અતિવર્તન કરે છે; અર્થાત્—

‘પુત્રમેવ પ્રવ્રાજિનો લોકનિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ

અર્થ—કેવળ આ લોકની ઇચ્છા કરતા સતા, પરિનાજકો સંન્યાસ ગૃહણ કરે છે,’ જુ ૪-૪-૨૨.

‘વેદાનિમંલોકમમુંચપરિત્યજ્યાત્માનમ નેચ્છેત્

અર્થ—વેદો, આ લોકનો, તથા તે લોકનો પાંત્યાગ કરી આત્મતત્ત્વનું સંશોધન કરે છે,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવાક્યોના બળ વડે

જિજ્ઞાસુ પુરુષ પણ વેદનો તથા મર્વ વેદાક્તકર્મનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ
શ્રવણાદિ કર્મ વિગે પ્રવૃત્તિ કરે છે.' ૪૪

શર—તેના મોક્ષેષ્ઠા તથા વૈરાગ્યથી યુક્ત થઈ, યોગવિધિ વિગે,
અધિકતર પ્રયત્ન કરનાર યતિને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય તેનું દ્વે ' પ્રયત્નાત્ '
શ્લોક મત્રાર્થે વડે કથન કરે છે—

પ્રયત્નાદ્યતમાનન્તુયોગી મંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતોયાતિપરાંગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વ—પ્રયત્નાત્ યતમાન. તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષ. (સન્ અનેક
જન્મસંસિદ્ધઃ (મૂલ્યા) તતઃ પરા ગતિમ્ યાતિ ॥ ૪૫ ॥

જા—જ્ઞાન-અભિદ્ધિ અર્થે પ્રકૃષ્ટયત્ન-પૂર્વક તત્પરાયણ થઈ, અજ્ઞાનના
કાર્ષ્ણ્યમૂલ કિલ્બિષનો નાશ થયે, અનેક જન્મ વિગે અપ્રતિબદ્ધ વિજ્ઞાન
પ્રાપ્ત થતા, તે યોગીપુરુષ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫

વિ० પ્રયત્નાત્=સમાધિ અર્થે પ્રકૃષ્ટ યત્ન કરીને; યતમાન=જ્ઞાન
સંભિદ્ધિ અર્થે તત્પરાયણ થઈ, નિયમ વડે નિત્ય નિરંતર મમાધિનિષ્ઠા
કરનાર,

કાળાતરે જેને ફળ મિદ્ધિ થાય તેવા મંદ પ્રયત્નવાળા નિશ્કુલથી આ
યોગીનો ભેદ અર્શિત કરવા અર્થે ' તુ ' પદનો પ્રયોગ કરેલો છે.

મંશુદ્ધકિલ્બિષઃ=નિરંતર મમાધિનિષ્ઠા વડે મમ્મક પ્રકારે અજ્ઞાન
તથા તેના કાર્ષ્ણ્ય કિલ્બિષ નાશ થયે હોય (શોધિત) જેના
'તેવે' પુરુષ, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ—એકથી વ્યતિરિક્ત અર્થાત્ કર્પજ્ઞસા
(ચાતકપટી) ધિકલ્બિષ્ણાય વડે, બદ્ધ વચનનો ત્રણુની મંપ્રયા પરત્વે
પર્મવમાન થવાથી, એક, જે વા ત્રણુ જન્મ વિગે, મમ્મદર્શન (સામદ્ધિઃ)
જેને મિદ્ધ થાય તેવો; પર્મ ગતિમ્ પરમપુરુષાર્થમૂલ ગતિ=સ્વસ્વરૂપમૂલ
અરમાર્થાર્થાદિ વિદેહમુક્તિ; તેને. ગતિ આત્મસ્વરૂપે જે અધિગત થાય તે;

જે પ્રકૃષ્ટ—પ્રયત્નશીલ તથા તીવ્રમેક્ષેઞ્જાવાન્ હોય તેવો બ્રહ્મવેત્તા, યોગી, તેની બાહ્યવાસના, તથા તેના કાર્યભૂત કામના તથા કર્મફળને નિઃશેષે વિનાશ થરાથી, અપ્રતિબદ્ધ-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયે, ભેદપ્રતીતિનો નિશેષ વિનાશ થયેલ હોય, તેથી કેવળ તે સમ્યગ્દર્શનવડે કરીને વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ તે પોતાના નિર્વિશેષ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય, પરમાનંદ, અદ્વિતીય, બ્રહ્માત્મ-સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે.

તાત્પર્ય —ઉપર કહ્યું તે વડે, તીવ્રમેક્ષેઞ્જાવાન્ યતિએ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન તથા સમાધિક્રિયા વિશે ક્રિયાન્તરને અવકાશ આપ્યા વિના, અધિક-પ્રયત્નવાન્ થવું યોગ્ય હોય એમ, તથા જે અત્પ-પ્રયત્નવાન્ હોય તેને કેવળ લાભા કાળે મુક્તિ સિદ્ધ થાય એમ મૂલ્યન કરેલું છે. ૪૫

શ્વ-શમ, દમ, સન્યાસ આદિ ઉત્તમ સાધન-સપત્તિ વડે જે યુક્ત હોય, અધિકતર પ્રયત્ન વડે સમાધિનિષ્ઠાનું સમ્યક્ પ્રકારે મેવન કરીને જેને અદ્વૈતવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેવા યોગીને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, તેથી તે અદ્વૈત-વિજ્ઞાનવાન્ યોગી જ અન્ય સાધનોના અનુષ્ઠાતાઓથી અધિક રૂપે હોય, એમ દવે 'તપસ્વિભ્ય' ધાત મત્ર થયેલું કથન કરે છે—

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યઃપ્રધિકો યોગી તત્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

અન્વ —તપસ્વિભ્યઃ યોગી અધિકઃ (ભવતિ) જ્ઞાનિભ્યઃ અપિ

અધિક મતઃ કર્મિભ્યઃ ચ યોગી આધિકઃ તત્માત્ (હે)

ર્જુન (ત્વં) યોગી મત્વ ॥ ૪૬ ॥

૧. અ—તપસ્વિએ કરતા યોગીપુરુષ અધિક હોય; તેમ મીમાસા આદિ શાસ્ત્રવેત્તાઓથી પણ તે ઉત્તમ હોય; વળી કર્મિઓથી પણ તે ઉત્તમ હોય, માટે હે અર્જુન ? તુ, યોગી થા. ૪૬

વિ०—તપસ્વિભ્યઃ—કૃત્ય, આંદ્રાયણ આદિ, તથા પંચાગ્નિ મધ્યે સ્થિતિ

કરવી તે આદિ તપ કર્મો વિષે અભિરત તાપસ મુમુક્ષુઓ, તેમનાથી યોગી ઉક્તલક્ષણુ બ્રહ્મવેત્તા યતિ:

તાપસ મુમુક્ષુથી યોગી ઉત્તમ હોય; અર્થાત્ ‘તપસા કામપંદન્તિ’ અર્થ:—તપવડે કલ્મષનો નાશ કરે છે, ‘આ અતિથી, તપવડે કેવળ પાપનિવૃત્તિ થાય એટલે આ રીતે તપનું ફળ અદ્વૈત હોવાથી, આ અદ્વૈત-પ્રયોજનવાળા પ્રાણપસાદિ લોકગામી તાપસ-મુમુક્ષુઓથી જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે જન્મની પુનરાવૃત્તિથી નિર્મુક્ત એવા વિદેહ-મુક્તિમાર્ગવિષે ગમન કરનાર બ્રહ્મવેત્તા ઉત્તમ હોય છે.

જ્ઞાનિન્ય-મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રાર્થને જાણનારથી અધિક:—ઉત્તમ મત —મંમત હોય છે.

મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રાર્થને જાણનારથી યોગી ઉત્તમ હોય છે; ‘ધર્મેનું અનુષ્ઠાન તથા અનુષ્ઠાપન કરાવવું, તેટલું જ કેવળ શાસ્ત્રાર્થ-જ્ઞાનનું પ્રયોજન હોવાથી, શાસ્ત્રાર્થ-જ્ઞાન કેવળ અદ્વૈતવાળું હોય છે.

જે કે, ‘યસ્તુ વ્યાકુરુતે વાચં યસ્તુ મિમાંસતે ગિરં ।

તાવુમૌ પુણ્યકર્માર્જૌ પંક્તિપાવનપાવનૌ ॥

અર્થ:—જે વાણીને વ્યક્ત કરે, જે વાણીની મિમાંસા કરે, તે ઉભય, પુણ્યકર્મના કર્તા તથા પંક્તિ-પાવન પુરુષોને પાવન કરનારા, ‘આ વચનાનુસાર શાસ્ત્રાર્થ જાણનાર જ્ઞાનીઓને પુણ્યકર્મપણુ તથા પવિત્રપણું સિદ્ધ હોય, તથાપિ તે વડે પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ તથા પુનરાવર્તન પણુ વિષમાન હોય’ તેથી તેમના કરતા ઉત્તમ લક્ષણુવાળા યોગી શ્રેષ્ઠ હોય છે.

વળા અગ્નિહોત્ર આદિ વૈદિકકર્મની નિષ્ઠાવાળા કર્મિષ્ઠ પુરુષોથી કેવળ યોગીપુરુષ અધિક હોય છે.

જે કે, ‘અપામ સોમમમૃતા અમૂમ’ અર્થ:—અમો સોમરસનું પાન

કરી અમૃતરૂપ થયો,' 'અક્ષય્યૈવાતુર્માસ્યા જૈનઃ સુકૃતં ભવતિ અર્થઃ આતુર્માસ-
યસ કરનાર અક્ષય્ય પુણ્યને નિમ્ને પ્રાપ્ત થાય છે, આ શ્રુતિવાક્યથી કર્મિષ્ઠ
પુરુષોને અમૃતપણુ તથા અક્ષય્યપુણ્ય-પ્રાપ્તિનાપણુ પ્રસિદ્ધ હોય તથાપિ
આ અક્ષય્યપણુ કહ્યું તે અગ્નિષ્ઠોમ આદિ પુણ્યકર્મની અપેક્ષાઆએ હોય
કિંતુ તે સ્વાભાવિક-મિદ્ધ ન હોય, તેમજ અમરપણુ અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ
મરણથી રહિતપણુ હતું તે પણ મત્ય-મનુષ્યોની અપેક્ષાએ હોય, તે
અમરપણુ કાંઈ મુકિતરૂપે કહેલું ન હોય

‘નાકસ્યષ્ઠે તે સુકૃતેડનુમૂલેભ લોકં હૌનતર વા વિશન્તિ

અર્થ—રત્નલોકની પીઠ વિષે તેઓ પુણ્યનો ઉપભોગ કરી, આ લોક
વિષે વા તેથી નિષ્કૃષ્ણલોકવિષે પ્રવેશ કરે છે’ (મુ ૧-૨-૧૦) આ શ્રુતિ
અનુસાર કનિષ્ઠપુરુષોને પુનરાવર્તન પ્રસિદ્ધ હોય, તેથી નિષ્કૃતપણુ
કેવળ યોગીપુરુષ કર્મિષ્ઠ પુરુષથી ઉત્તમરૂપ હોય.

ઉક્ત તથા અનુક્ત, આખ્ય તથા યોગ આદિ સર્વ મતવાળા ટ્રેણ
જ્ઞાનનિષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા ત્રેણ હોય એમ ‘ચ’ પદ વડે બોધ થાય છે

આમ હોવાથી તુ જો મુમુક્ષુ હો, તો તુ યોગી થા; હે અર્જુન ? તુને
યોગનિષ્ઠાથી-મમ્યક્ષ પ્રકારનું જ્ઞાનબળ ઉત્પન્ન થાય, તો તુ વિદેહ-કેવલ્ય
નામના પુનરાવર્તન-રહિત બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થઈશ ૪૬

અર્થ—વિદેહમુકિતના અસાધારણ કારણરૂપ મમ્યજ્ઞાન સિધ્ધ થાય
તે અર્થે સમાધિનિષ્ઠા વિષે જે અધિષ્ઠિત હોય તે યોગીને પરમ પુરુષાર્થ
સિધ્ધ થાય, તેથી આ રીતનો યોગી, તાપસ આદિ પુરુષોથી ઉત્તમરૂપ હોય
એમ પ્રતિપાદન કરી, સમાધિના અનુબંધનો સર્વદા અભાવ હોય તો
કોટિ અવશ્ય-શ્રાવણવડે મમ્યજ્ઞાન સિધ્ધ ન થાય; સમ્યજ્ઞાનના
અભાવે વિદેહમુકિત સિધ્ધ ન થાય; તેથી મુમુક્ષુ-યતિએ અવશ્ય સમાધિનું
સેવન કરવું એમ જ્ઞાપન કરાવવા અર્થે, સમાધિશ્રમથી વ્યતિરિક્ત,
દેશ, કાળ, મૂલબંધ, આસન, નિયમ આદિ બંધારના શ્રમથી રહિત એવી સમા-

ધિનુ મૂંચન કરવાની ઇચ્છાથી, દવે તે રીતની અમાધિનિષ્ઠાવાળા યોગીની
'યોગિનામ' ઇતિભંત્રાર્થવડે પ્રગંભા કરે છે—

યોગીનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં મ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

અન્વ-શ્રદ્ધાવાન્ (સન્) યઃ મદ્ગતેનાન્તરાત્મના માં ભજતે સઃ
સર્વેષામ્ યોગિનામ્ અપિ મે યુક્તતમઃ મતઃ ॥ ૪૭ ॥

જ-શ્રદ્ધાવાન્ સનેા જે મુમુક્ષુ, પરબ્રહ્મ હું, તેના વિષે અનુમંધાન.
પરાયણ થઈ મર્વંત્ર બ્રહ્મદર્શન કરે, તેજ મર્વં યોગિઓ મધ્યે ઉત્તમ
યોગી હોય એમ ગદાગે અભિપ્રાય છે. ૪૭

વિ-શ્રદ્ધાવાન્=વિપરીત-ભાવનાથી રહિત થઈને; 'સર્વ જગત્ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપે છે, 'આ રીતની ભાવનાને અનુવર્તી બુદ્ધિર્ઠાત્ત-વિશેષ; તેવડે યુક્ત
અર્થાત્ 'સર્વ મલ્લિદ મલ્લ છાં. ૩-૧૪-૧, અર્થઃ--નિમ્ને આ સર્વ બ્રહ્મ
છે,' 'સર્વ સંતપ્તજ્ઞ' માહું. ૨ અર્થઃ--નિમ્ને તે સર્વ બ્રહ્મ છે,' 'મદ્
વેદ મર્વમ્' અર્થઃ--આ મર્વ કેવળ બ્રહ્મ છે,' ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓથી
તેમજ 'હોઈ સચ ત્વ સચ સર્વમેતત્' અર્થઃ--તે હું છું, તે તું છે, તે વળી
આ સર્વ જગત્ રૂપ છે.' મૂતાનિ વિષ્ણુમુંવનાનિ વિષ્ણુ. અર્થઃ--ભૂતપ્રાણીઓ
વિષ્ણુરૂપ હોય,' સર્વ ભુવનો વિષ્ણુરૂપ હોય,' વામુદેવઃ મર્વમ્ ગી. ૭-૨૬
અર્થઃ--સર્વ જગત્ વાસુદેવમય છે,' 'ઇત્યાદિ સદસ્ય-સ્મૃતિઓવડે આ
સર્વ જગત્ કેવળ બ્રહ્મરૂપે હોય, તથા બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે હોવાથી મરજનવતઃ
મિથ્યાસ્વરૂપે હોય એમ કોટિ બુક્તિઓવડે નિર્ણય થતા, 'સર્વ જગત્
કેવળ બ્રહ્મરૂપે હોય એ રીતની શ્રદ્ધાવાળા; યઃ--જે મુમુક્ષુ બ્રહ્મવેતા-યોગી
પુરૂષ; મદ્ગતેન, અન્તરાત્મના = જે કાષ્ટ પદાર્થનું સ્વણ, દર્શન,
સ્પર્શન, મનન, તથા વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપ હોય.

એમ કાંઈપણ વિપરીત પ્રકારની પ્રતીતિથી રહિત, પૂર્વોક્ત શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા યુક્તિઓથી નિર્ણય કરાયેલ, અચ્ચિદાનંદ, એકરસ, પરબ્રહ્મરૂપે હું, તેના વિષે વ્યાખ્યાન થયેલ (મદ્ગતેન) બહાર તથા અંદર સર્વત્ર મારી સત્તાને અનુવર્તનાર ચિત્તવડે (ચેતસા) માં મળે છે—‘આ સર્વ જગત્ તથા હું કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ,’ એવી ભાવનાથી પોતાના આત્માને તથા સર્વ જગત્ને કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે જુએ છે; અર્થાત્ આહાર, વિહાર, શયન તથા આસન આદિ સર્વ અવસ્થાઓ વિષે અન્યવૃત્તિથી રહિત થઈ, મર્ચદા નિરૂકત લક્ષણ કેવળ હું પરમાત્માનું આત્મસ્વરૂપે અનુસંધાન કરે છે.

યોગિનામ્ સર્વેષામ્ અપિ=વિરાટ, દિરણ્યગર્ભ, હૃદયર આદિના મર્વ ઉપાસકોથી; અર્થાત્ સર્વયોગથી ‘સર્વેષામ્’ આ પદ વિષે છટ્ટી વિભક્તિનો પાંચમી વિભક્તિસર્થે પ્રયોગ કરેલો છે એમ મમજનું.

આ મંત્ર વિષે નિરૂપણ કરેલ યોગીજ સર્વ યોગીઓથી ઉત્તમ હોય; જે યોગીઓ વિરાટ-સ્વરૂપના ઉપાસકો હોય, તેઓ તે અ વિદ્યારૂપ પડળથી વ્યવરિત થયેલ દૃષ્ટિવડે ઉપાસ્ય તથા ઉપાસક આદિ બેદનું આલંબન કરી વિરાટ આદિ સ્વરૂપની ઉપાસના કરે; અને આ યોગી તે શ્રવણાદિ-જન્ય જ્ઞાનાગ્નિ વડે-દ્વૈતબ્રમરૂપ પડળ નિર્દોષ થવાથી, પોતાના આત્માને તથા સર્વ જગત્ને કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે જુએ તેથીજ યોગી શ્રેષ્ઠ હોય. (યુક્તમઃ) એમ પરમેશ્વરરૂપે જે હું, તેનો (મમ) અભિપ્રાય છે (મતઃ)

તાત્પર્યઃ—જે બ્રહ્મવેત્તા હોય તેણે સર્વદા કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠાવડે કરીને શિથિ કરવી એમ આ વડે બોધિત થાય છે; વળી, વૃત્યંતરથી રહિત થઈ પ્રત્યગ્દૃષ્ટિએ સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મદર્શન કરવાથી સમાધિ સુકર થાય એમ સૂચન થાય છે.

છત્તિ આત્મસંયમ-યોગ નામનો છોટો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

છપાએલાં પુસ્તકો.

કિંમત

૧. વિજ્ઞાન-ગુચ્છ:—

કાચી

પાકી

૨. ભૂપૃષ્ઠવિચાર (બીજી આવૃત્તિ)		૦-૧૨-૦
૧૧. દેહધર્મવિધાના તત્ત્વો.	૦-૧૪-૦	૧- ૦-૦
૧૨. વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા.	૦-૧૦-૦	૦-૧૧-૦
૧૩. જીવંતીનો વીરો. (બીજી આવૃત્તિ)		૦-૧૧-૦
૧૭. ઉદ્ભિજ્ઞવિધાનુ રેખાદર્શન		૧- ૦-૦
૧૮. કૌશળીઆ (સચિત્ર)	૦-૧૩-૦	૦-૧૪-૦
૨૨. પ્રાણીવિધાનુ રેખાદર્શન (સચિત્ર)	૦-૧૪-૦	૧- ૦-૦
૨૫. મનુષ્યવિધાના તત્ત્વો.	૦-૧૫-૦	૧- ૦-૦
૩૫. જીવવિદ્યા (સચિત્ર)	૦-૧૪-૦	૧- ૦-૦
૩૮. પુલ્કનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર.	૧- ૨-૦	૧- ૪-૦
૪૬. રાજનીતિનો સંક્ષેપ્ત ઇતિહાસ.		૧- ૪-૦
૪૭. સમાજશાસ્ત્રપ્રવેશિકા.		૦-૧૪-૦
૪૮. બાળકો		૧- ૮-૦
૫૦. બાળસ્વભાવ અને બાળકો.		૧- ૮-૦
૫૧. સરીરચત્રનું રેખાદર્શન (સચિત્ર)		૧- ૪-૦
૬૩. વિદ્યુત્ (સચિત્ર)		૧- ૪-૦
૬૪. સમજનશાસ્ત્ર.		૦-૧૩-૦
૬૭. પ્રાણીસૃષ્ટિ સચિત્ર)		૧- ૮-૦
૭૦. રસાયનપ્રવેશિકા (સચિત્ર)		૧- ૩-૦
૭૫. વડોદરાનું અર્થશાસ્ત્ર.		૦-૧૨-૦
૮૧. સત્યમીમાસા.		૧- ૧-૦

८४. सनईवादन पाठमाला पु. ३. (मराठी)	१-२-०
८५. सदर मदर पु. ४. (मराठी)	१-१२-०
८६. अवशरदस्य (हिन्दी)	०-१४-०
८८. मजीव सृष्टीचो उत्क्रांति (मराठी) (सचित्र)	२-११-०
९१. यामिक प्रदीप, प्रथम भाग (मराठी) (सचित्र)	२-६-०
९३. हिन्दुस्तानभा क्षपरेग.	१-०-०
९५. भवविद्या (सचित्र)	१-०-०
९६. नृकुणविद्या.	०-१५-०
९७. मनोधर्मविद्याना भूतनस्वो.	०-११-०
९८. सृष्टिनी आलावरथा (सचित्र)	१-२-०
१००. आपुर्वेदना भक्षित धर्तदस.	१-०-०
१०२. सामर्थ्यनुं विद्यान.	१-४-०
११०. तत्त्वज्ञानातील वृत्तप्रश्न. (मराठी)	१-०-०
११४. सुप्रजाजननशास्त्र (मराठी)	०-१२-०
११६. भरोवरना श्रवो.	०-१३-०
११७. सूर्य.	०-१२-०
१२२. परिवर्तनवाद.	०-१०-०
१२४. नाकाभय	०-११-०
१२५. अर्वाचीन आयुषावाच्योनी पुतना.	१-३-०
१३०. आपणु प्राचीन राजपुतन्त्र अथवा राजप्रगन, धर्मो	१-४-८
१३१. धनविद्या.	०-११-०

२. अरित्र-गुच्छः—

८. प्रेमानंद (सचित्र).	०-१२-०	१-०-०
१४. दयागम.	०-१०-०	०-११-०
२०. श्रीरांभाध.	०-१०-०	०-१२-०
३०. गिरधर.	०-१०-०	०-१४-०
३३. आलस्य (सचित्र).	०-१५-०	१-०-०

	કાચી	પાકી
૪૦. દુકારામ (સચિત્ર).		૧-૦-૦
૪૧. મહારાજા શિવાજી (મરાઠી) (સચિત્ર).	૧-૦-૦	૧-૬-૦
૪૫. વિશ્વદાસ.		૧-૦-૦
૪૬. વીર શિવાજી (સચિત્ર).		૧-૦-૦
૫૩. મણિશંકર કીકાણી (સચિત્ર).		૧-૬-૦
૬૨. દલપતરામ (બીજી આવૃત્તિ).		૧-૨-૦
૭૨. સમુદ્રગુપ્ત (સચિત્ર).		૦-૧૩-૦
૭૪. મોરાવાઈ (મરાઠી)		૮-૧૫-૦
૭૭. ચક્રવર્તી અશોક;		૦-૧૪-૦
૭૮ સમુદ્રગુપ્ત (હિન્દી)(સચિત્ર.)		૦-૧૨-૦
૯૮. અપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ચરિત્ર (મરાઠી)		૧-૦-૦
૧૦૪. શેકસપિયર.		૦-૧૧-૦
૧૦૭. અકબર (સચિત્ર) (બીજી આવૃત્તિ)		૦-૧૪-૦
૨૭. પંડિત જગન્નાથરાય ચરિત્ર આગિ સગીત ગણ લહરી (મરાઠી)		૧-૦-૦
<u>ઇતિહાસ-ગુચ્છ:-</u>		
૧. સંસ્કૃત વાદ્મયચા ઇતિહાસ. (મરાઠી).		૨-૮-૦
૬. જગત્તો વાર્તા૩૫ ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો (બીજી આવૃત્તિ)		૩-૮-૦
૧૯. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ.	૦-૧૨-૦	૦-૧૩-૦
૪. પેન્સેસ્ટાઈનની સંસ્કૃતિ.	૦-૧૧-૦	૦-૧૦-૦
૬. જગત્તો વાર્તા૩૫ ઇતિહાસ, ભાગ ૨ જો (બીજી આવૃત્તિ)		૨-૧૨-૦
૧. પાલોમેન્ટ.	૧-૨-૦	૧-૪-૦
૪. ઇતિહાસનું પ્રભાત.	૧-૨-૦	૧-૪-૦
૬. નવીન જાપાનની ઉત્ક્રાંતિ.		૧-૦-૦
૫. ચીનની સંસ્કૃતિ.		૧-૧-૦
૭. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ, ભાગ ૫રુલો		૨-૧૨-૦

	काशी	पाटी
५७. नेपोलीअन बोनापार्ट, भाग थीजे	२-१०-०	
५८. नेपोलीअन बोनापार्ट, भाग त्रीजे	२-१२-०	
५९. नेपोलीअन बोनापार्ट, भाग चौथो.	३-०-०	
६०. उन्नतिविचार (पूर्वार्ध).	१-१०-०	
६१. प्राचीन हिंदुस्तानभा स्थानिक स्वराज्य	२-४-०	
६५. हिंदुस्थानचा अर्वाचान इतिहास--मराठी रिसायल (मध्यावधिभाग) भा. १ (मराठी) (द्वितीयवृत्ति)	२-१२-०	
६६. सदर भाग २	२-१२-०	
६८. सदर भा. ३	२-४-०	
६९. हिंदुस्ताननी संस्कृति	१-१२-०	
८२. रामने छतिदास	१-०-०	
८३. पालमेंट. (मराठी)	१-०-०	
९०. मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया (मराठी)	३-०-०	
१०१. अशोकना शिलालेखो.	१-६-०	
१०३. हिंदुस्तानना लोक आने प्रश्नो.	१-०-०	
१०८. स्थानिक स्वराज्यनी संस्थाओ.	०-६-०	
१०९. पंडोरा राज्याने छतिदास.	१-१०-०	
१११. छटाखीनुं जवनप्रभात.	१-२-०	
११५. छग्याड आने हिंदुस्तान.	०-१५-०	
१२१. हिंदुस्तानना लोक.	८-१५-०	
१२२. हिंदुस्थानच्या इतिहासातील गोष्टी (मराठी)	०-१-०	
१२६. मराठी रिसायल, मध्य विभाग, भाग पहिलो	२-१-०	
१२८. चीन देशातील सुधारणा (मराठी)	१४-०	

४. चार्ता-गुप्तः—

३. अंग्रेज बालजवन-आपला सधुअन्धु अंग्रेज
(जीव आचरित.)

११५-०

	કાન્ડી	પાટ્ટી
૪. અલકાનો અદ્ભુત પ્રવાસ (સચિત્ર) (બીજી આવૃત્તિ)		૧-૪-૦
૧૬. વીર પુરુષો.		૦-૧૨-૦
૧૦૫. જાતિસ્વભાવચતક (પૂર્વાર્ધ)		૦-૧૫-૦
૧૦૬. જાતિસ્વભાવચતક (ઉત્તરાર્ધ)		૦-૧૩-૦
૧૧૩ મુવોધકથામાલા (મરાઠી)		૧-૧૫-૦

૫. ધર્મ-ગુચ્છ —

૬. હિન્દુસ્તાનના દેવો (સચિત્ર).		૪-૦-૦
૨૨. દીધાનિકાય, મા. ૧ લા (મરઠી)		૧-૮-૦
૩૨. તુલનાત્મક ધર્મવિચાર	૦-૧૨-૦	૦-૧૩-૦
૩૬. ધર્મના મૂળતત્ત્વો	૦-૬-૦	૦-૧૦-૦
૪૨. વિવિધ ધર્મોનું રેખાદર્શન		૦-૧૨-૦
૪૪. ઉત્તર યુરોપની પુરાણકથા	૦-૧૨-૦	૦-૧૪-૦
૮૦. તુલનાત્મક ધર્મોવચાર (હિન્દી)		૧-૦-૦
૧૧૮. સિદ્ધાંતદર્શન.		૧-૮-૦
૧૩૨. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ કાન્ડની ગીતા સહિત) પ્રથમ વિભાગ		૩-૪-૦

૬. નીતિ-ગુચ્છ —

૫. માળાપને બે બોલ (ત્રીજી આવૃત્તિ)		૦-૬-૦
૭. નીતિશાસ્ત્ર		૦-૧૪-૦
૨૭. નીતિવિવેચન (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦	૧-૨-૦
૨૯. કાબેટનો ઉપદેશ (બીજી આવૃત્તિ)		૦-૧૫-૦
૩૭. નૈતિક જીવન તથા નૈતિક વિકર્ષ.	૦-૧૪-૦	૦-૧૫-૦
૭૧. ઉદાસીપંથના નીતિવચનો.		૦-૧૦-૦
૭૬. નીતિવિવેચન (હિન્દી)		૧-૭-૦

७. शिक्षण-ग्रन्थः—

१०. बालोद्यानपद्धतीचे गृहशिक्षण (साचेत्र) (मराठी) ०-९-०	०-१०-०
२८. बालोद्यानपद्धतिनुं गृहशिक्षण (सचित्र). ०-१२-०	०-१४-०
५२. शाळा अने शिक्षणपद्धति.	०-१५-०
८६. प्राचीन हिन्दीभाषांनी केवळ.	०-१३-०
११९. मुक्या मुलांचे गृहशिक्षण (मराठी)	०-१४-०

८. प्रदीर्घ-ग्रन्थः—

१५. सुधारणा आणि प्रगति. (द्वितीयोद्योग.) (मराठी)	२-०-०
२१. शिस्त (मराठी)	१-०-०
३९. हिंदुस्तानचा लश्करी इतिहास व दोस्तराष्ट्रांच्या फौजा. (मराठी)	२-८-०
५४. संस्कृति अने प्रगति.	२-०-०
७३. जगाद्वार राज्यपद्धति (मराठी.)	०-१३-६
७९. इंग्रजी शिष्टाचार (मराठी).	०-१४-०
८७. नागरिकांची कर्तव्ये (मराठी).	०-१४-०
८२. सहकार्य अने राष्ट्रीय जीवन.	०-१३-०
९४. बडोद्याचे मराठी माहिती (मराठी)	०-१०-०
११०. अंगननिवासीनी केवळ.	०-६-०
१२०. कादंबरीची गोष्ट (मराठी)	१-१-०
१२६. जीवानीनी आवी.	२-०-०